

Dr Rudolf Legradić — dr Ante Lauc

DIJALEKTIČKA TEORIJA I PRAKSA DRUŠTVA

Osijek, 1977.

BIBLIOTEKA EKONOMSKOG FAKULTETA U OSIJEKU

Knjiga U-23

Recenzent

Dr IVAN MANDIĆ

Lektor

Dr DRAGAN MUCIĆ

**Odobrenje: Komisija za udžbenike i skripta Ekonomskog fakulteta u
Osijeku rješenjem br. U-3/76. od 24. XII 1976.**

Tisak: GIP »ŠTAMPA« — Osijek

Dr Rudolf Legradić — dr Ante Lauc

DIJALEKTIČKA TEORIJA I PRAKSA DRUŠTVA

Osijek, 1977.

PREDGOVOR

Od Hegela smo saznali da se vrijednost jedne knjige saznaje iz predgovora, jer su u njemu sadržani početak i kraj, a knjiga predstavlja puko posredovanje. Predgovor predstavlja budućnost prije sadašnjosti i prošlosti i to omogućava čitaocu da donese odluku — čitati ili ne cijelu knjigu.

Ova knjiga je rezultat udruženih napora dvojice autora i potrebno je ukazati na sličnosti i razlike između nas. Tri su osnovne kategorije koje integriraju naš znanstveno-istraživački rad. To su društveni razvitak, sloboda i samoupravljanje. Cijela knjiga stremi da približi čitaocu te tri kategorije kroz različita posredovanja.

R. Legradić razvija dijalektičku teoriju društva, gdje otkriva dijalektičku povezanost čovjeka, rada, proizvodnje, društveno-ekonomskih odnosa, morala, prava, društveno-političkih institucija, ideologije i umjetnosti kroz negaciju negacije.

Drugi doprinos je otkrivanje tri ciklusa zakona vrijednosti i ključak o nužnosti samoupravljanja kao obliku razvijanja krupne robne privrede. Ograničenje razvitka drugih društveno-ekonomskih sistema u suvremenom svijetu proizlazi iz ponašanja radnika po principu sitne robne privrede, a to rađa najamnu psihologiju i birokraciju (ekonomsku ili političku).

Treći doprinos je na području dijalektike znanosti čiju srž čini dijalektička analiza i sinteza bazirane na fenomenološkim metodama. Bitno je ovladavanje negacijom negacije i u rijetko kojoj knjizi se može naći toliko primjene negacije negacije. Ukratko negacija negacije je suština cjelokupne knjige i po našem iskustvu teško ju je stvaralački primjenjivati bez prisustvovanja predavanjima i ogromnog osobnog stjecanja i primjenjivanja znanja.

A. Lauc razvija kategoriju društvenog razvitka kroz definiranje cilja, sredstava i formi društvenog razvitka, komparirajući Hegelov i Marxov rad. Iz analize slijedi da je cilj sloboda, znanje, htijenje i tehnika a forma država ili samoupravljanje. Sloboda se promatra konkretnije kroz efikasnost, humanost i zagađenost prirode, znanje kroz tehnička, ekonomska i psihološka znanja, htijenja kroz Maslowljevju hijerarhiju potreba, a tehnika kroz ručni, mehanizirani i automatizirani nivo.

Drugi doprinos je primjena matematičko-statističkih metoda u analizi društveno-ekonomskih zakonitosti iz kojih kao najvažniji zaključak sljedi ogromna komparativna prednost ulaganja u ljude u odnosu na ulaganja u tehniku.

Treći doprinos je kreiranje tri MONESE koje pomažu u realizaciji samoupravljanja. Bitno je koristiti prethodna istraživanja kako bi proces donošenja i provođenja odluka bio usmjeren ukazanim ciljevima na osnovi optimalne alokacije resursa. Konkretnije, poslovna, tehnička, ekonomska i kadrovska politika su nezamislive bez definiranja ciljeva, sredstava i formi razvitka, bez ovladavanja negacijom negativnosti dosadašnjeg razvitka.

Postoje i izvjesne razlike između autora. Prvi je započeo kao pravnik, drugi kao psiholog, te je kod prvog veći naglasak na *causa formalis*, kod drugog na *causa materialis* i *finalis*. U cjelini oba se autora nadopunjuju, a gotovo nigdje ne isključuju. Možda je zanimljiv odnos autora prema ostalim suvremenicima sličnih težnji. Svaki čitalac mora priznati originalnost ove knjige, a cijena koju autori snose je djelomična izoliranost i usamljenost. Odakle nam hrabrost da ovako pišemo i predajemo? Od Lenjina smo naučili da tko nije shvatio Hegela, nije u stanju shvatiti Marxa, a mi idemo još dalje, pa kažemo da tko nije shvatio Hegela i Marxa nije u stanju shvatiti u kakvom društvu živi i kakvo društvo želi graditi. Tko nije shvatio Hegela i Marxa nije u stanju vršiti svjesne negacije negacija, što je identično permanentnoj revoluciji.

Čitatelj će vjerojatno imati primjedbe, možda će smatrati da je prvi dio preopširan, drugi suviše koncizan. Prvi autor ne citira i nije opterećen literaturom a drugi citira, gdje u zagradi prvi broj znači broj knjige, a drugi broj stranice u knjizi. Vjerojatno će i ova knjiga imati sudbinu kao i ostale, da uglavnom bude ignorirana od većine potencijalnih čitatelja. Manji dio će je nastojati negirati i pošteno bi bilo da autori za to saznaju. Najmanji broj će vršiti negacije negacije, a upravo njima je ova knjiga i posvećena. Čitateljima koji žele vršiti negaciju negacije ove knjige autori stoje na raspolaganju. Suradnja na tome poslu je nepresušni izvor sreće, i vatra koja se zapali je neugasiva. Tko ima potrebu za slobodom, za samoaktualizacijom, ukoliko prihvaća prikazanu teoriju i metodologiju, a u stanju je vršiti permanentnu negaciju negacije svog života, od života može kreirati pjesmu.

U Osijeku, mjeseca rujna 1977.

AUTORI

SADRŽAJ

I

DIO I

Načela znanstvene (marksističke) dijalektike i znanstvene dijalektičke metode	15
---	----

DIO II

Dijalektička sinteza društva	39
A. Društvena materijalna baza	39
1. RAD	39
2. PROIZVODNJA	44
Društvene proizvodne snage	46
Preobražaj društvenih proizvodnih snaga u proizvodnju	49
Tehnološka pravila	51
Pravila organizacije rada	52
Zakon koncentracije i dekoncentracije proizvodnje	53
3. DRUŠTVENI EKONOMSKI ODNOSI (DEO)	60
DEO kao vlasnički odnosi	62
Tri ciklusa zakona vrijednosti	69
Objektivni zakon centralizacije i decentralizacije vlasništva	77
Proces hipercentralizacije vlasništva	82
Društveni ekonomski odnosi (DEO) kao klasni odnosi	85
a) Nastanak klasa i robovlasničkog sistema	85
b) Feudalni klasni odnosi	88
c) Kapitalistički klasni odnosi	91
1. Kapitalisti i proleterii	91
2. Ostale klasne grupacije kapitalističkog društva	93
3. Takozvani lumpenproletarijat	94
4. Neke pojave (nesuštinske) društvene grupacije u kapitalističkom društvu	95

a) Inteligencija	95
b) Činovnici i birokracija	95
c) Pojava ekonomske birokracije (menadžerizma) u su- vremenim kapitalističkim zemljama na Zapadu	96
Proces odumiranja klasa pod diktaturom proletarijata	97
Klasna struktura društva poslije totalne centralizacije kapi- tala pod diktaturom proletarijata	97
IZ HISTORIJE TEORIJE O KLASAMA	100
DRUŠTVENI EKONOMSKI ODNOSI KAO PORODIČNI ODNOSI	102
Brak i porodica	106
Porodica asocijantata u Jugoslaviji	108
Iz historije porodice	109
RAZVITAK PORODICE	111
a) Porodica krvnog srodstva	111
b) Porodica punalua	111
c) Sindijazmička porodica (brak parova)	112
d) Monogamija	112
CJELINA DEO	114
DRUŠTVENA NADGRADNJA	114
Takozvani materijalni društveni odnosi i ideološki odnosi	117
STRUKTURA DRUŠTVENE NADGRADNJE	118
MORAL I PRAVO	119
MORAL	121
Moral u klasnom društvu	125
Klasna struktura morala	127
Ostaci morala preživjelih društvenih formacija i začeci novih oblika morala	128
Razvojna linija morala	128
Dobro i zlo	129
Oblici nemorala	130
Savjest	131
Subjektivizmi u svijesti ljudi	133
Nužno zlo	137
Moralne dužnosti i moralna prava	138
Vrlina i poroci	140
Tzv. seksualni moral	141
Rat kao etička kategorija	143

Klasna borba i građanski ratovi	146
Iz historije teorije morala (Etike)	147
P R A V O (LEGALITET)	153
Preobraćanje morala u pravo (legalitet)	153
Sukob morala i prava	155
Pravo i pojava države	156
Razvitak prava	159
Polarizacija krivičnog i civilnog prava	164
Polarizacija determinirajućeg prava i determiniranog prava	166
Ustavno pravo	166
Novi oblici prava u socijalističkoj Jugoslaviji	167
Pravo i društvene političke ustanove	168
Država kao opća društveno-politička ustanova (DPU)	170
Funkcije države	172
Odumiranje države u suvremenoj samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji	176
Jugoslavenska komuna	176
Partije kao posebne klasne društveno-političke ustanove	179
Nepartijske društveno-političke organizacije	190
Proleterske nepartijske društveno-političke organizacije	190
Neproleterske nepartijske društveno-političke ustanove	192
Partija i ostale nepartijske DPU u SFRJ	194
Organizacije partijskog tipa	194
Organizacije nepartijskog tipa	200
D R U Š T V E N O - P O L I T I Č K E U S T A N O V E (I DRŽAVA)	
I I D E O L O G I J A	203
Srednjovjekovne filozofije	223
Filozofija renesanse	224
Filozofije u Italiji XVI—XVII stoljeća	226
Predrevolucionarna filozofija u Francuskoj	226
Društvene filozofije u Francuskoj XVIII stoljeća	226
Francuski filozofi materijalisti XVIII stoljeća	227
Njemačka klasična idealistička filozofija	229
Z N A N O S T I Z N A N S T V E N I P O G L E D N A S V I J E T (MARKSIZAM)	232
Razvojne faze znanosti	235
Iz historije marksizma	236
Daljnji razvitak marksizma u Jugoslaviji	241
Situacija sa pogledima na svijet u Jugoslaviji	241

IDEOLOGIJA I UMJETNOST	248
Umjetničko djelo	248
Ličnost umjetnika	250
Zanatska komponenta umjetničkog rada	251
Umjetnička zanatska tehnološka pravila	252
Umjetnost je svojstvena svim ljudskim društvima bez razlike	252
Koje se ideologije lakše materijaliziraju u umjetnosti	253
Umjetnost u suvremenoj socijalističkoj samoupravnoj Jugo-	
slaviji	256
Sloboda umjetničkog izražavanja u Socijalističkoj samouprav-	
noj Jugoslaviji	259
CJELINA DRUŠTVENE NADGRADNJE	260
CJELINA DRUŠTVENE MATERIJALNE BAZE I	
DRUŠTVENE NADGRADNJE	261

DIO III

DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE I DRUŠTVENE ZAJED-	
NICE (GLOBALNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE)	265
1. PREDKLASNE DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE	265
a) Endogamna komuna (prvobitno društvo)	265
b) Gentilno društvo	266
2. KLASNO DRUŠTVO	269
a) Robovlasničko društvo	269
b) Feudalno društvo	271
c) Kapitalističko društvo i pojava nacija	272
Ekspanzija kapitalizma i formiranje novih nacija	277
SLOBODNA ASOCIJACIJA PROIZVOĐAČA U JU-	
GOSLAVIJI	281
Literatura	

II

1. UVOD	287
2. TEORIJA SAMOUPRAVLJANJA	295
2.1. CILJ DRUŠTVENOG RAZVITKA	295
2.2. SREDSTVA DRUŠTVENOG RAZVITKA	298
2.2.1. Znanje	298
2.2.2. Htijenje	301
2.2.3. Tehnika	307
2.3. Forma društvenog razvitka	314
2.3.2. Razvitak samoupravljanja	319
2.3.3. Birokracija	321

2.4. Teorija proizvodnje	325
2.4.1. Tehno-ekonomski aspekt	325
2.4.2. Osnove ljudskog ponašanja	328
2.5. Konkretizacija ciljeva razvitka društva	342
2.6. O čovjeku, društvu i otuđenju	347
3. METODOLOGIJA RADA	353
4. EMPIRIJSKI DIO	383
4.1. Analiza rada, raspodjele dohotka i nekih zakonitosti u ponašanju ljudi na individualnom i grupnom planu	383
4.2. Analiza objektivnih zakonitosti poslovanja radnih organizacija	389
4.3. Analiza objektivnih zakonitosti rada i proizvodnje u općinama SFRJ	412
4.4. Analiza objektivnih zakonitosti proizvodnje po zemljama svijeta	416
5. MONESA — Model neposrednog samoupravljanja	425
5.1. Uvod	425
5.2. Osnove MONESE	429
5.3. MONESA u 10 faza	431
5.4. MONESA u 50 faza	443
5.4.1. Uvod	443
5.4.2. Analiza i definiranje ciljeva	445
5.4.3. Analiza i definiranje potreba	448
5.4.4. Pripreme za analize	460
5.4.5. Analiza kolektivne memorije	461
5.4.6. Analiza ulazno-izlaznih informacija	462
5.4.7. Analiza teorijskih informacija	462
5.4.8. Analiza potreba potrošača	462
5.4.9. Analiza prostora	467
5.4.10. Analiza opreme	468
5.4.11. Analiza kadrova	469
5.4.12. Analiza informacija o materijalu	473
5.4.13. Analiza informacija o energiji	474
5.4.14. Analiza informacija o novčanim sredstvima	475
5.4.15. Analiza informacija o proizvodima i otpacima	475
5.4.16. Analiza informacija o samoupravljanju	477
5.4.17. Analiza informacija o poslovnom sistemu	481
5.4.18. Planiranje rada	482
5.4.19. Provođenje definiranih politika	483
Literatura	491

I

DIO I

NAČELA ZNANSTVENE (MARKSISTIČKE) DIJALEKTIKE I ZNANSTVENE DIJALEKTIČKE METODE

1.

Razvitak u smislu znanstvene dijalektike jeste stalno savladavanje zaostajanja iza određenog dostignuća u razvitku nekog fenomena, i to pod pritiskom razvojnog dostignuća tog istog fenomena.

Razvitak nekog fenomena jeste, dakle, **samorazvitak** tog fenomena kroz njegovu stalnu borbu protiv vlastitog zaostajanja iza vlastitog dostignuća u razvitku. Kako razumjeti ovaj samorazvitak? Nijedan fenomen ne postoji kao unikat, tj. kao isključivo individualni fenomen, već postoji kao **vrsta**, s većom ili manjom masom individua. Razvitak fenomena kao **vrste** jeste u tome da naprednije individue te vrste (tj. individue na višem stupnju razvitka) vode borbu za opstanak s individuama iste vrste, koje zaostaju u razvitku postignutim od naprednih individua. Ili će, dakle, naprednije individue pobijediti, s tim što će likvidirati zaostajanje zaostalih individua, ili će čitava vrsta stagnirati i najzad propasti. Napredne individue, dakle, predstavljaju interes vrste kao cjeline. U tome smislu se, dakle, napredne individue predstavljaju kao **subjekti vrste** u odnosu na zaostale individue vrste, koji predstavljaju **objekte vrste**, unutar vrste. Samorazvitak vrste kao specifičnog totaliteta jeste, dakle, unutrašnja stvar vrste (zbog čega vrsta i predstavlja totalitet za sebe). Samorazvitak je likvidacija zaostajanja vrste kroz borbu naprednih individua protiv zaostajanja individua iste vrste. To vrijedi kako za ljudsko društvo kao vrstu, tako i za ljudsko mišljenje kao vrstu, pa i za sve vrste u prirodi, dakle i za **univerzum** kao cjelinu.

Razvojno dostignuće i zaostajanje iza tog dostignuća **unutar** iste vrste jeste, dakle, **unutrašnje protivrjeđe** te vrste kao fenomena. To unutrašnje protivrjeđe se nužno razrješava likvidacijom zaostajanja iza razvojnog dostignuća vrste.

2.

Ako analiziramo bilo individualni fenomen, npr. ljudsku individuu kao biološki agregat organa, a organ kao agregat ćelija, a ćelije kao agregate biokemijskih molekula, a ove kao agregate atoma, a atome kao agregate nuklearnih čestica, itd., svi ti organi, ćelije, molekule, atomi, nuklearne čestice, itd. — sve do svemirske plazme, predstavljaju se kao fenomeni vrste, a njihovi sastavni dijelovi kao individue te vrste. Istovremeno svaka vrsta predstavlja za sebe jedan specifičan totalitet egzistencije. Unutrašnje protivrječe tog totaliteta — vrste sastoji se iz borbe njegovih naprednijih individua (tj. naprednijih individua) s njegovim zaostalim individuama. To je u stvari borba za opstanak vrste čiji su motor napredne individue koje se bore za vlastiti opstanak, ali u interesu čitave vrste, pa zbog toga i redovito pobjeđuju. Ukoliko ne pobijede, propada čitava vrsta, bez obzira da li se radi o nuklearnoj čestici, o atomu, molekuli, ćeliji, organu ili kompleksnom ljudskom organizmu jednog čovjeka, posebno ljudskog društva i čovječanstva kao cjeline. To se odnosi i na biološke vrste u prirodi (bilo životinjske ili biljne, mikroorganizme, itd.) kao i na našu planetu kao individue našeg planetarnog sistema, naše galaksije itd. Ova borba za opstanak naprednog protiv zaostajanja unutar svakog fenomena — vrste znači borbu za opstanak tog fenomena. To je njegova dijalektika, tj. njegov razvitak kroz stalnu borbu protiv vlastitog zaostajanja.

Tu se postavlja pitanje, što je u jednom fenomenu-vrsti napredno, a što zaostajanje? Čime se to mjeri? To se mjeri objektivnim zakonom razvitka fenomena-vrste.

Napomena: Utvrđivanje objektivnog zakona razvitka fenomena-vrste jeste upravo cilj, kako ćemo vidjeti, dijalektičke analize. Npr. objektivni zakon razvitka ljudskog društva jeste rad, a naprednost ili zaostalost nekog društva mjeri se produktivnošću rada, što je sasvim konkretna mjera. Objektivna zakonitost biološkog svijeta jeste očigledno metabolizam, pa se naprednost, odnosno zaostalost neke biološke vrste, i individua unutar vrste mjeri sasvim objektivno kvalitetom tog metabolizma, njegovim rasponom i mogućnostima, užim ili širim asortimanom predmeta za metabolizam (hranom, pićem, itd.).

3.

Ono što je napredno unutar jednog fenomena-vrste jeste pozitivno, a ono što zaostaje iza naprednog dostignuća jeste negativno. Negativno je dakle identično s nerazvijenošću, a pozitivno je identično s razvijenošću. Pozitivno i negativno su dakle nepomirljive suprotnosti, ili protivrječnosti. Vještina dijalektičke analize jeste upravo u tome da se na objektivna način utvrdi što je u datom protivrječju pozitivno, a što negativno. Uspoređivanjem naprednog i zaostalog u datom fenomenu-vrsti vrlo lako se može utvrditi što je u protivrječju ispitivanog fenomena pozitivno, a što negativno. Mjerilo je tu objektivni za-

kon razvitka fenomena. Objektivnost tog zakona razvitka jeste u njegovom djelovanju nezavisno od svijesti i volje čovjeka i čovječanstva (Lenjin). Čovjek te zakone može utvrditi, tj. spoznati, a kada ih spozna čovjek ih može koristiti i staviti u svoju službu, tj. ovladati njima. To identificiranje i ovladavanje objektivnim zakonitostima prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja jeste jedan beskonačan proces i predstavlja proces razvitka znanosti. U tome saznanju o mogućnostima ljudskog mišljenja da spozna objektivne zakonitosti univerzuma i da njima ovlada, stavljajući ih u svoju službu kao instrumente razvitka ljudskog društva, i jeste bit ili suština znanstvenog pogleda na svijet. Neposredni cilj znanstvenog pogleda na svijet jeste dakle u tome da objektivne zakonitosti razvitka univerzuma (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja) spozna radi stavljanja u službu čovjeka i čovječanstva, tj. radi razvitka produktivnosti rada kao objektivnog zakona razvitka ljudskog društva.

Napomena: Neposredni prethodnik znanstvenog pogleda na svijet (marksizma) bila je filozofija, a neposredni prethodnik filozofije bila je religija. Ova dva oblika su niži razvojni oblici pogleda na svijet u odnosu na znanstveni pogled na svijet, što još uvijek koegzistiraju pored znanstvenog pogleda na svijet, kao što još uvijek koegzistiraju i niži razvojni oblici ljudskog društva s najrazvijenijim socijalističkim društvom na našoj planeti. Zajednička karakteristika i religija i filozofije jeste u tome što im je cilj da samo nekako objasne univerzum kao cjelinu i da se nekako obrane od negativnih utjecaja te cjeline na čovjeka i čovječanstvo prema kojima su stajali bespomoćni. Religija to postiže time što antropomorfizira objektivne zakonitosti razvitka univerzuma u obliku ličnosti božanstava, pozitivnih ili negativnih, koji djeluju »prema slici i prlici« čovjeka, a na koje se može utjecati samo umilostivljenjem, molitvama i raznim obredima, žrtvama itd. Filozofija je to postizala time što je nastojala nereligioznim tumačenjem i objašnjavanjem univerzuma i njegovih manifestacija prilagoditi ponašanje čovjeka pozitivnim manifestacijama univerzuma ili obraniti od negativnih manifestacija univerzuma, tj. da bi ponašanje čovjeka bilo »mudro« u odnosu na univerzum. Ovakvo »mudrovanje« i jeste bit, odnosno suština filozofije.

Religija se razvijala od magije, preko animizma i politeizma do monoteizma, da bi se u obliku tzv. »deizma« spojila s filozofijom u shvaćanju univerzuma kao cjeline, u personifikaciji te cjeline u obliku jednog jedinog stvaralačkog božanstva. Filozofija je pak razvijala nereligioznu sliku jedinstva univerzuma, bilo u obliku materijalnog jedinstva univerzuma kao jedinstva prirode i ljudskog društva i ljudskog mišljenja, a ne samo ljudskog mišljenja kao kod Hegela, koji je zatim ljudsko mišljenje hipostazirao u »apsolutni duh«, koji je razvojna baza čitavog univerzuma i prema kome je ljudsko mišljenje bespomoćno. Bitna karakteristika znanstvenog pogleda na svijet je pak u tome, što je utvrdio da se objektivni zakoni razvitka univerzuma mogu ne samo utvrditi već i staviti u »službu« čovjeka za njegov dalji ljudski razvitak. Tu prestaje i svaka potreba molitvi i svaka potreba filozofiranja, a nastaje potreba

istraživanja objektivnih zakonitosti univerzuma i neprestano ovladavanje njima u korist čovjeka i čovječanstva. Tu vrijedi samo progresivni razvitak znanosti i primjena te znanosti u korist čovjeka i čovječanstva.

4.

Kada je utvrđeno što je u datom protivrječju pozitivno, a što negativno, što zaostaje za pozitivnim, čitav proces se dalje sastoji u tome da se **negativno likvidira**, što je, kako smo vidjeli, posao pozitivnog kao subjekta razvitka. Likvidiranje negativnog jeste: **negacija negacije**. To je dakle proces kojim se likvidira zaostalost od strane naprednog, a u interesu čitavog fenomena kao vrste.

5.

Zbog toga je **negacija negacije** u stvari sveopći objektivni zakon razvitka univerzuma, tj. prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja.

6.

Zakon **negacije negacije**, kao sveopći zakon razvitka univerzuma, konkretizira se u opće objektivne zakonitosti razvitka svih faza razvitka univerzuma, tj. prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja. Objektivne zakonitosti razvitka ovih faza razvitka jesu, dakle, konkretizirani oblici negacije negacije. Objektivni zakoni razvitka svemirske plazme su, dakle, konkretizirani oblici negacije negacije. Objektivni zakoni razvitka nuklearnih čestica su, dakle, konkretizirani oblici negacije negacije. Objektivni zakoni razvitka atoma također su konkretizirani oblici negacije negacije. Objektivni zakoni razvitka molekula jednako tako su konkretizirani oblici negacije negacije. Isto tako objektivni zakoni razvitka bioloških organizama su konkretizirani oblici negacije negacije. Objektivni zakoni razvitka ljudskog društva su također konkretizirani oblici negacije negacije, a objektivni zakoni razvitka ljudskog mišljenja (u smislu dijalektičke logike) također su konkretizirani oblici negacije negacije. Dakle: **negacija negacije** jeste sveopći zakon razvitka svega što postoji.

Napomena: Kada se želi vršiti dijalektička analiza potrebno je najprije utvrditi konkretni oblik negacije negacije fenomena koji se podvrgava dijalektičkoj analizi. Npr. zakon rada je sveopći zakon razvitka ljudskog društva koji se u fazi klasnog društva preobrazuje u zakon vrijednosti, te se i sam razvija kroz tri ciklusa: robovlasnički, kapitalistički i samoupravno-socijalistički, da bi se opet preobrazio u zakon rada na najvišem nivou u budućem komunističkom društvu. Pri dijalektičkoj analizi sve ono što zaostaje u razvitku jednog fenomena, mjereno upravo konkretnim zakonom razvitka, u društvu, dakle zakonom rada, odnosno zakonom vrijednosti, mjera je **produktivnost** rada, pa se onda zaostajanje u društvu mjeri zaostajanjem produktivnosti rada. Napredno je pak predstavljeno u većoj produktivnosti rada. Negacija negacije se onda konkretizira borbom za ukidanje zaostale produktivnosti rada.

7.

Spoznajom da je negacija negacije sveopći zakon razvitka univerzuma data je i spoznaja da je negacija negacije istovremeno i dijalektička metoda konkretnih, posebnih oblika negacije negacije svakog konkretnog, posebnog ispitivanog fenomena. Ta metoda sastoji se u tome da se analizom ispitivanog fenomena utvrdi što je u njemu pozitivno (tj. razvojno dostignuće), na osnovi utvrđenog objektivnog zakona razvitka ispitivanog fenomena, a što negativno (tj. zaostajanje u razvitku za utvrđenim dostignućem). Kako smo već rekli, to je dijalektička analiza, koju je Lenjin u »Filozofskim sveskama« definirao kao »raskol jedinstva i spoznaja protivrječnih sastojaka«.

Napomena: Negaciju negacije, kao sveopći zakon razvitka svega što postoji, otkrio je Hegel u analizi misaonog procesa u svojoj »Nauci logike« (Wissenschaft der Logik), što je njegova besmrtna zasluga. To otkriće bilo je rezultat više tisuća godina razvitka religije i dvije tisuće godina razvitka filozofije koja se bavila pitanjem odnosa između ljudskog mišljenja i materijalne stvarnosti (bitka). Hegel je bio tzv. objektivni filozofski idealist, koji je, kao i svi filozofski idealisti, smatrao da mišljenje određuje bitak, tj. materiju, tj. ako se pojave promatraju razvojno, da je mišljenje osnovni oblik egzistencije iz kojega se razvijaju i priroda, i ljudsko društvo, i mišljenje. U stvari je pak obrnuto, tj. mišljenje je najviši oblik egzistencije što se razvija iz nižih oblika, tj. iz ljudskog društva, a ovo opet iz prirode. Kako ćemo vidjeti, Hegel je pokušao dati i jednu dijalektičku sintezu (u svojoj »Fenomenologiji duha«) polazeći od mišljenja kao osnovne determinante svega postojećeg. Ta dijalektička sinteza predstavlja najgrandiozniji misaoni napor u historiji filozofije, ali je ostao neuspjao upravo zbog toga što je dijalektička sinteza polazila od najviše faze razvitka univerzuma, tj. od ljudskog mišljenja ka nižim fazama, fazama razvitka, a ne obrnuto, od najnižih faza razvitka ka višim i najvišim, tj. od bitka (materije) ka mišljenju. Marks je, međutim, iz čitave Hegelove filozofije preuzeo kao najviše dostignuće spoznaju (otkriće) da je negacija negacije sveopći objektivni (tj. od volje i svijesti ljudi nezavisni) zakon razvitka (od nižih oblika ka višim i najvišim) svega što postoji, tj. univerzuma (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja). Marks je pravilno shvatio Hegelovo otkriće zakona negacije negacije u misaonom procesu kao ključ za otkrivanje konkretnih oblika zakona negacije negacije u nižim oblicima razvitka univerzuma (»Anatomija ljudskog mozga je ključ za razumijevanje anatomije majmunovog mozga«). To znači da se u otkrivanju konkretnih oblika negacije negacije mora polaziti od najviših razvojnih oblika ka nižim i najnižim razvojnim oblicima, u čemu je bit (suština) dijalektičke analize, jer se u najvišim razvojnim oblicima najlakše utvrđuju razvojne protivrječnosti, a sve teže i teže u nižim i najnižim razvojnim oblicima, gdje su te razvojne protivrječnosti još nezrele. Kada je pak konkretni oblik negacije negacije utvrđen kao objektivni zakon razvitka u svim fazama razvitka konkretnog ispitivanog fenomena, mora se kroz dijalektičku sin-

tezu poći od najnižih oblika razvitka ka najvišim razvojnim oblicima ispitivanog fenomena u misaonoj reprodukciji (dijalektičkoj) čitavog razvojnog procesa ispitivanog fenomena. Ta dijalektička sinteza je, dakle, negacija negacije Hegelove idealističke dijalektičke sinteze. Tu negaciju negacije izvršio je Marks, raskrstivši potpuno s filozofijom kao progresivnim pogledom na svijet. To je ujedno i značenje Marksove jedanaeste teze o Fojerbahu (»Filozofi su svijet samo različito tumačili, ali se radi o tome da se on izmijeni.«). Marks je prema tome osnivač znanstvenog pogleda na svijet, a znanstveni pogled na svijet je negacija negacije filozofije kao pogleda na svijet. To je također bit (suština) marksizma. To znači da marksizam nije više filozofija, iako je nikao iz krila filozofije i u svojim osnovama sadrži sve progresivne tekovine filozofije sve do Hegela i Hegelove filozofije. Marksizam i filozofija odnose se, dakle, kao viša razvojna faza pogleda na svijet prema nižoj fazi (filozofiji), baš kao što se filozofija, kao viša faza razvitka pogleda na svijet, odnosi prema religiji kao nižoj fazi razvitka. Govoriti, dakle, o nekoj »marksističkoj filozofiji« je potpuno deplasirano i reakcionarno, jer se time marksizam želi svesti na jednu od vrsta filozofija koje koegzistiraju.

Napomena II: Objektivni zakon negacije negacije se i sam razvija od nižih oblika ka višim razvojnim oblicima u kojima viši oblici razvitka predstavljaju negaciju negacije nižih razvojnih oblika. Tako npr. zakon negacije negacije nuklearnih čestica predstavlja negaciju negacije atoma, zakon negacije negacije biološke ćelije predstavlja negaciju negacije molekula, zakon negacije negacije biološkog organizma predstavlja negaciju negacije biološke ćelije, zakon negacije negacije viših bioloških vrsta predstavlja negaciju negacije nižih bioloških vrsta, zakon negacije čovjeka kao biološke vrste jeste negacija negacije viših bioloških vrsta nižih od čovjeka, zakon negacije negacije čovjeka kao društvenog bića (tj. zakon rada) jeste negacija negacije čovjeka kao biološkog bića, zakon negacije negacije ljudskog mišljenja (kao funkcije ljudskog mozga) jeste negacija negacije zakona negacije negacije čovjeka kao društvenog bića (tj. zakona rada, jer je rad negacija negacije čovjeka kao biološkog bića).

Svaka od ovih faza razvitka zakona negacije negacije ima i svoju vlastitu dijalektiku. Tako npr. društveni objektivni zakon rada ima također svoju vlastitu dijalektiku: on se iz neposrednog zakona rada kroz negaciju negacije razvija u zakon vrijednosti. Sam zakon vrijednosti se razvija u zakon vrijednosti. Zakon vrijednosti se razvija kroz tri faze: prva faza je zakon vrijednosti robovlasničkog društva (koji predstavlja negaciju negacije gentilnog zakona rada), zakon vrijednosti robovlasničkog društva se kroz negaciju negacije preobražava u zakon vrijednosti kapitalističkog društva, a ovaj kroz negaciju negacije u zakon vrijednosti samoupravnog socijalizma. I naturalna društva se kroz negaciju negacije pretvaraju u više oblike naturalnih društava. Tako se naturalno gentilno društvo pretvara kroz negaciju negacije u naturalno feudalno društvo radne rente, a feudalno društvo naturalne rente se kroz negaciju negacije mora pretvoriti u naturalnu privredu budućeg komunističkog društva u

kome zakon vrijednosti neće biti samo sistiran, već će biti, kroz negaciju negacije zakona vrijednosti samoupravne robne privrede, ponovno preobražen u zakon rada. Međutim, sada samo kreativnog rada, jer će sav rutinski rad (kako fizički tako i misaoni) biti zamijenjen automatskim strojevima i kompjuterima.

8.

Čitav ovaj razvitak zakona negacije negacije pokazuje nam dijalektičko ukidanje pozitivnog sadržaja (tj. razvojne tekovine) nižih razvojnih faza i oblika u višim razvojnim oblicima, jer su niži razvojni oblici (i to samo njihove pozitivne tekovine) osnove (baze) viših razvojnih oblika, a viši razvojni oblici su nadgradnja nižih razvojnih oblika. Negativni, tj. zaostali razvojni oblici, u procesu negacije negacije tih negativnih oblika uništavaju se i ne ulaze u dalji proces razvitka. Nasuprot tome se pozitivni razvojni oblici nižih faza razvitka održavaju kao osnova (baza) i zbog toga kao sastavni dio viših faza razvitka koji se integrira u višu fazu razvitka i time osigurava razvojni kontinuitet pozitivnog.

U tome održavanju pozitivnih razvojnih tekovina uz uništavanje negativnih (zaostalih) razvojnih oblika unutar jedne vrste i jeste proces tzv. dijalektičkog ukidanja¹. Iz toga slijedi da se u višim razvojnim oblicima nalaze sačuvane pozitivne tekovine nižih razvojnih faza. Zbog toga bi više bilo u duhu našeg jezika da se umjesto izraza »dijalektičko ukidanje« upotrebljava izraz »dijalektičko sačuvanje«, jer upravo to je bitno u tome procesu. Iz toga slijedi da se u višim razvojnim oblicima nalaze u dijalektički sačuvanom obliku (odnosno u dijalektički ukinutom vidu) sve pozitivne tekovine razvitka svih nižih razvojnih oblika. To pak znači da najviši razvojni oblik sadrži u sebi u dijalektički sačuvanom (ukinutom) obliku sve niže razvojne oblike. Dakle, ljudski mozak i njegova bitna funkcija, ljudsko mišljenje kao najviši razvojni oblik univerzuma, sadrži u sebi u dijalektički sačuvanom vidu sve niže razvojne oblike univerzuma (tj. svega što postoji). Ovom konstatacijom rješava se tisućljetni problem filozofije (tzv. gnoseološki ili spoznajni problem) o dilemi da li ljudsko mišljenje može spoznati svijet (tj. sve što postoji). Odgovor na ovo pitanje glasi: mišljenje može spoznati svijet upravo zbog toga što je ono krajnja negacija negacije svega što postoji (uključivši tu i samo ljudsko mišljenje). To znači da sve što postoji jeste već dijalektički sačuvano (ukinuto) u mišljenju. To znači da svaki niži razvojni oblik koji koegzistira sa ljudskim mozgom i ljudskim mišljenjem može da aficira (tj. da potakne) ljudsko mišljenje i da ga ono shvati (koncipira) kao svoj sastavni dijalektički sačuvani (ukinuti) bazični dio. Misaoni proces i nije ništa drugo već reprodukcija u mozgu onog razvojnog procesa izvan ljudskog mozga koji je aficirao ljudsko mišljenje, što je, kako smo vidjeli, bit (suština) dijalektičke sinteze.

¹ Ovaj termin potječe od doslovnog prijevoda Hegelova izraza »aufheben«, koji preveden doslovce znači i »sačuvati« i »ukidati«.

Sve to znači da je ljudski mozak i njegov objektivni proces: ljudsko mišljenje kao krajnja negacija negacije svega što postoji — univertzum u malom (mikrouniverzum).

9.

Proces dijalektičke negacije negacije kao proces uništavanja negativnog (razvojno zaostalog od strane razvojno pozitivnog unutar jedne vrste fenomena — što se, kako smo vidjeli, određuje objektivnim zakonom razvitka vrste), jeste postepen i zbog toga kvantitativan proces. Kada se on završi, tj. kada se negativnost, tj. zaostajanje unutar jedne vrste fenomena, likvidira, nastaje kvalitativni skok, tj. rađa se viši razvojni oblik koji u sebi apsorbira (dijalektički ukida, sačuva) pozitivno (razvojnu tekovinu) nižeg razvojnog oblika, kao svoju bazu koja trajno ostaje, a on sam, (tj. viši razvojni oblik) se onda pojavljuje kao nova, viša kvaliteta. U tome je čuveni zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu i obratno, prijelaza kvalitete u kvantitetu. Dok je zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu u marksističkoj literaturi i u praksi (političkoj i drugoj) široko poznat, dotle je obratni proces, koji se istovremeno odvija, tj. zakon prijelaza kvaliteta u kvantitetu (zakon kvantifikacije), manje poznat, jer ni kod klasika znanstvene dijalektike (marksizma) nije detaljnije teoretski razrađen kao takav, iako ga je Marks u »Kapitalu«, u svojoj dijalektičkoj sintezi kapitalističkog društva, briljantno primjenjivao. Dok je zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu u stvari proces likvidacije negativnog, tj. zaostajanje unutar jedne vrste fenomena, dotle je zakon prijelaza kvalitete u kvantitetu ustvari proces dijalektičkog očuvanja (ukidanja) pozitivne tekovine razvitka u višoj kvaliteti kao rezultata negacije negacije. Pozitivna tekovina neke kvalitete postaje kroz proces negacije negacije sastavni dio više kvalitete, koji se time postavlja kao šira razvojna kvaliteta. Dakle, ljudski mozak je najviša kvaliteta univerzuma, a ujedno i najšira kvaliteta univerzuma (tj. najsveobuhvatnija kvaliteta), što obuhvaća sve bez izuzetka progresivne faze razvitka, a tako i sve regresivne (tj. negativne) faze razvitka, jer ono što je u jednoj vrsti fenomena bilo najprije progresivno (pozitivno) postaje prije ili kasnije regresivno (negativno) u sukobu s novim progresivnim individuama vrste koja se ispituje. Prema tome, ono što je ranije bilo progresivno (pozitivno) postaje regresivno (negativno). Zbog toga ljudski mozak kao najšira, tj. najsveobuhvatnija kvaliteta univerzuma sadrži u sebi u dijalektički sačuvanom (ukinutom) vidu i sve što je bilo pozitivno u razvitku, kao i ono što se iz pozitivnog pretvorilo u negativno. To znači da iako se u procesu prijelaza kvantitete u kvalitetu i obratno uništava negativno, to negativno je ranije bilo pozitivno, ušlo je u »bazičnu arhivu« ljudskog mozga. Sve to i s ovog gledišta potvrđuje sposobnost ljudskog mišljenja da spoznaje univerzum.

Napomena: Ovaj problem prijelaza kvalitete u kvantitetu je detaljnije razrađen u mom članku u časopisu »Filozofski pregled« br. 1—3, Beograd, 1954, u kontekstu negacije negacije.

10.

U vezi negacije negacije je i odnos između pojedinačnog i općeg, odnosno odnos pojedinačnog, posebnog i općeg kao dijalektičkog procesa. Ovdje se prvenstveno radi o odnosu jedinke jedne vrste fenomena i same te vrste kojoj jedinica pripada. Već smo vidjeli da sve što postoji, postoji kao vrsta koju sačinjavaju jedinice. Ništa ne postoji kao unikat već kao masa (veća ili manja) jedinice, koje koegzistiraju u svim svojim fazama razvitka (»uzrastima«). Na primjer: atomi najnižeg broja do atoma najvišeg atomskog broja koji se neprestano stvaraju (nastaju), prestaju (nestaju), a vrsta ostaje. Jedinice jedne vrste u raznim fazama svoga razvitka (raznim uzrastima) koegzistiraju jer se neprestano rađaju (nastaju) i neprestano umiru (prestaju). Naravno, i sama vrsta kao vrsta ima svoj razvojni put, te i ona kao vrsta nastaje i nestaje kroz dijalektički proces razvitka. Unutar jedne vrste jedinice se grupiraju u podvrste (posebnosti), tako da sve podvrste sačinjavaju vrstu kao svoju općenitost. Iz ovoga proistječe još jedna objektivna zakonitost: sve ono što se razvija jedno iz drugog, tj. sukcesivno, postoji istovremeno i simultano (tj. jedno pored drugog) u koegzistenciji.

Taj zakon se odnosi na sve što postoji. Prema tome odnos pojedinačnog, posebnog i općeg jeste odnos koegzistencije jedinice iste vrste ali različitog uzrasta (faza razvitka); npr. planete razne starosti u jednom sunčevom sistemu, sunčevi sistemi u jednoj galaksiji, ljudska društva raznih faza razvitka jedno pored drugih na našoj planeti, pojedini ljudi jednog društva, a raznog uzrasta (od novorođenih, do umirućih staraca).

Napomena: Ova koegzistencija različitih faza razvitka individua iste vrste bila je do sada sasvim zanemarena u teoriji znanstvene dijalektike marksizma, što je ometalo i sam razvitak teorije.

U problematiku odnosa pojedinačnog, posebnog i općeg ulazi i pitanje slučajnog i nužnog. Slučajno i nužno su samo oblici odnosa pojedinačnog i općeg. U vrsti je individua slučajna, a vrsta nužna. Slučajnost individue ostaje i u odnosu na posebnost, kao podvrste unutar vrste (npr. klasa unutar jednog društva). Međutim, karakter slučajnosti opada ukoliko je posebnost u odnosu na općenitost udaljenija, a raste ukoliko je posebnost u odnosu na općenitost bliža općenitosti. Npr. naša planeta je slučajnost u odnosu na sunčev sistem, a nužnost u odnosu na život na našoj planeti. Naš sunčev sistem je slučajnost u odnosu na našu galaksiju, a nužnost u odnosu na planete našeg sunčevog sistema, itd., itd.

U procesu ljudskog mišljenja odnos pojedinačnog, posebnog i općeg izražava se kao odnos opažanja osjeta, predodžbi, pojma, pojedinačnih pojmova, posebnih pojmova, općih pojmova, sveopćih pojmova i, konačno, pogleda na svijet (ideologije u pozitivnom smislu). Tu se također radi o dijalektičkoj koegzistenciji različitih faza, u razvitku vrste, predstavljene kroz različite individue u raznim sukcesivnim fazama svog individualnog razvitka, kao i u stalnom obnavljanju (reprodukciji) kroz rađanje, i odumiranje individua određene vrste. To što vrijedi za proces ljudskog mišljenja, vrijedi, dakako, i za sve objektivne procese univerzuma.

11.

Objektivni zakon negacije negacije izražava se također u odnosu antagonističkih i harmoničnih dijalektičkih polariteta.

Vidjeli smo da je odnos pozitivnog (tj. razvojnog dostignuća) i negativnog (razvojnog zaostajanja) unutar jedne vrste antagonističan (nepomirljiv). Vidjeli smo da je, također, odnos između negativnog i borbe što ga pozitivno vodi (i mora voditi kao borbu za svoj opstanak, kao i za opstanak vrste) također antagonistički kao negacija negativnog. Budući da pozitivno, u ulozi negatora, vodi borbu protiv negativnog, izgledalo bi kao da se ovdje radi o drugom paru antagonističkog dijalektičkog polariteta. Međutim, ovdje se radi samo o divergentnom smjeru istog osnovnog antagonizma, pozitivnog i negativnog. Najprije negativno vodi borbu za prigušenje pozitivnog svojim otporom. Zatim ugroženo pozitivno u borbi za opstanak (koja je istovremeno borba za opstanak vrste fenomena) vodi aktivnu borbu za likvidaciju negativnog (tj. zaostajanja preostalih individua vrste), tj. kroz proces negacije negacije, čiji proces, kao osnovni zakon razvitka univerzuma, sadrži u sebi posebne dijalektičke zakonitosti i procese (zakonitosti) preobražaja kvantitete u kvalitetu i obratno: prijelaz kvalitete u kvantitetu, zatim zakona odnosa pojedinačnog, posebnog i općeg, i obratno: općeg prema posebnom i pojedinačnom, slučajnog i nužnog, kao i zakon koegzistencije individua iste vrste a raznih uzrasta od nastanka (rođenja) do nestanka (smrt), a u procesu reprodukcije vrste.

Svi ovi oblici, kako smo vidjeli, izražavanja su odnosnog objektivnog zakona univerzuma: *n e g a c i j e n e g a c i j e*. Rezultat procesa negacije negacije jeste jedna nova, viša razvojna kategorija, koja se izgrađuje na osnovi starog pozitivnog pola i koja predstavlja nadgradnju nad tom osnovom. Tada se, dakle, stari pozitivni dijalektički pol preobražava u sastavni dio (tj. kvantitetu) nove, više razvojne faze (tj. pozitivnog na višoj razini). Ovaj viši nivo razvitka je sa svojom bazom, tj. sa starom pozitivnom razinom u harmoničnom dijalektičkom polaritetu.

12.

Sveopći objektivni zakon razvitka negacije negacije djeluje, naravno, i u biološkom svijetu, npr. u njegovoj nižoj fazi, u vegetaciji (biljaka). Tu se on pojavljuje u obliku zakona biljnog metabolizma (disanje, hranjenje, pojenje i lučenje) kojima se iz anorganskih materija izgrađuje organsko tijelo biljke. Biljni metabolizam se dalje kroz negaciju negacije razvija u zakon metabolizma životinja. Zakoni metabolizma vrijede kako za makroorganizme, tako i za mikroorganizme (bakterije, rikecije, viruse), ali kod svih vrsta bioloških organizama metabolizam ima svoje specifičnosti kao negacija negacije. Biološki organizmi razvijaju se od nižih vrsta ka višim i vrste u svojim procesima reprodukcije koegzistiraju jedni pored drugih na našoj planeti, kroz određena geološka razdoblja naše planete. Stare vrste nestaju, a nove se rađaju; sve kroz djelovanje zakona

metabolizma, kao specifičnog zakona negacije negacije. Darwinovi zakoni prirodne selekcije bioloških vrsta nisu ništa drugo nego oblici djelovanja zakona negacije negacije. U borbi za opstanak na ovoj planeti biološke vrste moraju se biološki prilagoditi prirodnoj sredini u kojoj žive da bi mogle opstati, tj. vršiti svoj metabolizam. Ako uslijed mutacija u procesu genetske reprodukcije pojedine jedinke određene vrste steknu određene prednosti u svome prilagođavanju prirodnoj sredini, te jedinke u borbi za opstanak preživljavaju i stvaraju potomstvo, a ostale jedinke, koje nisu stekle te prednosti, izumiru i ne stvaraju potomstvo. Tako nastaju nove biološke vrste.

Zakon negacije negacije ispoljava se i u odnosima sadržaja i forme. Neposredno poslije obavljene negacije negacije, tj. poslije kvalitativnog skoka, forma jednog fenomena-vrste (koji se sastoji od veće ili manje mase individua), jeste negacija negacije sadržaja fenomena, jer je zaostalost zaostalih individua likvidirana kroz negaciju negacije. Tada su sadržaj i forma u harmoničnom dijalektičkom polaritetu. Međutim, čim se iz mase individua počinju javljati novi nosioci napretka, uslijed čega se zaostaci ostalih individua počinju javljati kao nosioci zaostajanja, tj. negativnog, dolazi do konflikta između sadržaja i forme, jer forma, čiji su nosioci individue, zaostale uslijed pojave novih naprednijih individua, dolaze sada u konflikt s tim naprednim elementima, koji sada predstavljaju interes vrste kao cjeline, te su time predstavnici sadržaja fenomena-vrste. Dok traje proces negacije negacije konflikt između sadržaja i forme se sve više zaoštrava, a završetkom nove negacije negacije, tj. pobjedom naprednih individua fenomena-vrste, ponovno, ali na višem razvojnom nivou, nova forma postaje negacija negacije novog sadržaja, te su oni ponovno, no sada na višem nivou, u harmoničnom dijalektičkom polaritetu. Sukob sadržaja i forme znači, dakle, uvijek da je započeo novi ciklus negacije negacije u jednom fenomenu-vrsti. Klasičan primjer konflikta između sadržaja i forme i jeste zaostajanje sistema srodstva iza stvarnih rodbinskih odnosa koje je svojevremeno konstatirao američki etnolog Luis Morgan, koji je komparaloški ispitivao predklasne sisteme porodice u Americi (Irokeza), na Havajima, i ostalim zaostalim društvima krajem XIX stoljeća. Rodbinski sistem kod Irokeza nije odgovarao sindijazmičkoj porodici, koji je faktički postojao kod njih, ali je taj sistem odgovarao faktički postojećim porodičnim odnosima (punalua), koji je tada vladao na Havajima. Na Havajima, međutim, srodnički sistem nije odgovarao stvarnim rodbinskim odnosima, tj. porodici punalua, već jednom još starijem sistemu porodičnih odnosa, koji više nigdje u to vrijeme u svijetu nije postojao. Ili, trenutno u Jugoslaviji su zastarjele forme samoupravljanja došle u očigledni konflikt s novim sadržajem saomupravljanja, koji treba da kroz novi ciklus negacije negacije, što ga predvodi SKJ, bude razriješen.

13.

Čovjek kao biološka vrsta nikao je iz životinjskog carstva kao vrsta koja je biološkom evolucijom u borbi za opstanak stekla r u k e kao biološko sredstvo za r a d i r a z v i j e n i j i mozak kao rukovodeći organ z a r a d . To je omogućilo stvaranje raznih umjetnih organa za rad (alata) i na taj način prilagođavanje prirodne sredine s e b i , umjesto da sebe prilagođava prirodnoj sredini. Prilagođavajući prirodnu materiju svojim potrebama biološkog metabolizma putem r a d a , čovjek se osposobio da se proširi na čitavoj planeti i da u svakoj sredini stvara sebi sredstva za svoj život (tj. sredstva za biološki metabolizam: hranu, vodu, odjeću, kuću itd.). To je bio dijalektički kvalitativni skok iz životinjskog carstva u ljudsko društvo. Zakon negacije negacije u obliku biološkog metabolizma pretvorio se u zakon negacije negacije na višem nivou u obliku r a d a . Zakon rada je dakle motor dijalektike ljudskog društva, tj. objektivni zakon razvitka ljudskog društva i mjerilo za napredak, odnosno zaostalost nekog društva.

14.

Sada nešto o negativnoj dijalektici. Kao što smo vidjeli (teza br. 8) radi se o tome, da zakon negacije negacije ne djeluje samo u progresivnom pravcu, tj. u pravcu penjanja na više. Postoji progresija i u negativnom pravcu, tj. od višega na niže. Npr. starost je očigledan primjer dijalektike u **regresivnom pravcu**. Ono što je negativno (razvojno zaostalo) može se razviti u još negativnije, tj. u još zaostališe, dakle u regresivnom pravcu. Između negativnog i još negativnijeg postoji antagonistička suprotnost u kojoj negativnije vodi borbu za opstanak s negativnim, da bi ga dovelo na svoju »razinu« negativnog (npr. organizirani zločin sa »zaostalom« neorganiziranim zločinom, ili »progresivni« razvoj neke bolesti u tijelu čovjeka). Sve su to primjeri regresivne dijalektike. U regresivnu dijalektiku pripada, kako smo ukazali, i proces starenja. Kada progresivna dijalektika dovede razvitak do određene razine, počinje u cjelini preovladavati nadmoć regresivne dijalektike, kao kod individua određene vrste, tako i kod same vrste, kod svih vrsta, uključivši tu i sunčeve sisteme i galaksije, ali ne i univerzuma u cjelini kao totaliteta. Univerzum kao cjelina uvijek nanovo uspostavlja progresivnu dijalektiku i potiskuje regresivnu dijalektiku koja koči progresivni proces. I problem bolesti (biološke), tj. narušavanja zdravlja, postavlja pitanje ne samo formalne (nedijalektičke) definicije bolesti, oko koje se prepiru medicinski znanstveni fenomenolozi, već i pitanje njene dijalektičke (razvojne) definicije u obliku procesa negacije negacije u regresivnom pravcu, koja je od ogromne važnosti za znanstvenu medicinu (koja treba da bude negacija negacije zdravlja, odnosno negacija bolesti kao negativnog fenomena). Bolest očigledno predstavlja narušavanje, poremećaj, tj. negaciju biološkog organizma i osamostaljivanje nečeg zaostalog, nazadnog i negativnog (u razvojnom smislu), što nije bilo likvidirano negacijom negacije. Nedovršna negacija negacije rađa na primjer tzv. urođene bolesti. Infekcije kao bolesti znače invaziju nižih razvojnih oblika prirode (npr. bakte-

rija, rikacija i virusa) u tijelo organizma, koji formiraju regresivnu dijalektiku na štetu progresivne. Sve bolesti biološkog organizma mogu se, i moraju se, izvesti (a ne svesti) iz povrede osnovnog objektivnog biološkog zakona — metabolizma, a takve povrede nastaju iz najrazličitijih uzroka. Zbog toga bi primjena znanstvene dijalektike u medicinskoj nauci (dakle jedna dijalektička medicina umjesto sada prevladavajuće fenomenološke medicine) sigurno dovela do bržeg otkrivanja uzroka mnogih bolesti i do njihovog ozbiljnog suzbijanja. Uništenje jedne individue određene vrste (npr. putem mehaničkog sudara te individue), ili čitave vrste, uslijed izvanjskih uzroka, bilo mehaničkih, fizičkih, kemijskih i drugih uzroka, naravno, prekida svaki dijalektički proces razvitka pogođene individue, odnosno vrste — bilo u progresivnom, bilo u regresivnom pravcu. Ostaci uništene individue, odnosno vrste, postaju, međutim, osnova za ponovljeni dijalektički proces od najnižih početaka sve do najrazvijenijih, kroz obnovljeno djelovanje zakona negacije negacije kao najdublje biti (suštine) univerzuma. Tako npr. biljke ili životinje koje se upotrebljavaju za ljudsku ili životinjsku ishranu, služe kao materijalna osnova za metabolizam konzumenata te hrane. Tako npr. lučenja, koja su rezultat metabolizma biljaka, služe kao elementi metabolizma životinjskih vrsta. Jednako tako razbijanje atoma na nuklearne čestice služi za njihovo ponovno spajanje u atome itd.

U okviru pozitivne i negativne, ili, što je isto, progresivne i regresivne dijalektike, pripada i računanje (matematika) kao operacija ljudskog mišljenja. Pozitivno računanje počinje brojanjem deset prstiju čovječke ruke. To prebrojavanje deset prstiju, kroz misaoni proces, pretvara se u matematičku operaciju zbrajanja. Zbrajanje se dalje, kroz negaciju negacije, pretvara u množenje. Npr. zbrajanje jednakih brojeva je jedna neefikasna operacija ($2+2+2+2$ itd.) kroz negaciju negacije, tj. kroz borbu protiv te neefikasnosti jednakih sumanada pretvara se u operaciju množenja 4×2 itd.

Množenje se kroz dalju operaciju negacije negacije, tj. kroz borbu protiv neefikasnosti jednakih multiplikatora ($2 \times 2 \times 2 \times 2$), pretvara u operaciju potenciranja, dakle umjesto $2 \times 2 \times 2 \times 2$ u operaciju potenciranja 2^4 . Potenciranje se kroz dalju negaciju neefikasnosti (tj. negaciju negacije) pretvara u operaciju integriranja u infinitizmalnom računu itd. Ovoj pozitivnoj progresivnoj dijalektici računanja odgovara i jedna negativna, regresivna dijalektika računanja: oduzimanje, dijeljenje, korjenovanje (vađenje korijena) i diferenciranje u infinitezimalnom računu.

Svim misaonim procesima matematičke operacije odgovaraju i realni, objektivni procesi progresivne i regresivne dijalektike u prirodi i u ljudskom društvu.

15.

Kretanje je bitni element dijalektičkog procesa razvitka kroz procese negacije negacije. Bez kretanja nema ni razvitka. U stvari kretanje je sam proces negacije negacije dok ona traje. Likvidacija negativnog od strane pozitivnog odvija se unutar određene kvalitete kao jedan kvantitativni proces (vidi tezu br. 9) kretanja. Kada negacija uništi negativno, nastupa, kako smo vidjeli, kvalitativni skok u novu, višu kvalitetu, čime pozitivni (napredni: mjerno utvrđenim objektivnim zakonom razvitkom te kvalitete) sadržaj stare kvalitete postaje kvantiteta nove, više kvalitete. Kretanje je, dakle, o s n o v a razvitka. Kretanje, dakle, označuje kvantitativne promjene unutar jedne u sebi protivrječne kvalitete, r a z v i t a k je prijelaz kvalitete u kvalitetu i obratno: prijelaz kvalitete u kvantitetu jedne više razvojne kvalitete. K r e t a n j e i r a z v i t a k n i s u, d a k l e, i s t o. Treba ih razlikovati.

16.

Jedna shema dijalektike prirode, osim fragmenata Fridriha Engelsa u njegovoj »Dijalektici prirode«, do danas još nije izrađena, jer se prirodne nauke još uvijek, uglavnom, nalaze u razvojnom stupnju f e n o m e n o l o g i j e, tj. u stadiju identifikacije fenomena, kako oni egzistiraju, a ne kako se razvijaju (tj. u stadiju dijalektike). Darwinova teorija biološke evolucije jeste, međutim, ozbiljan napredak u pravcu dijalektike prirode. Međutim, klasici marksizma, Marks, Engels i Lenjin, kao i praksa socijalističkih revolucija, od oktobarske revolucije u Rusiji do danas, omogućili su da se može postaviti jedna shema dijalektike ljudskog društva uopće i to na osnovi otkrivanja objektivnog zakona razvitka ljudskog društva: r a d a kao specifičnog društvenog oblika univerzalnog objektivnog zakona: n e g a c i j e n e g a c i j e. Na osnovi toga su klasici marksizma, nakon što su dijalektički analizirali kapitalističko društvo, izvršili također i **dijalektičku sintezu** kapitalističkog društva, tj. misaono su reproducirali čitav razvitak kapitalističkog društva, polazeći od objektivnog zakona razvitka ljudskog društva — z a k o n a r a d a. Klasici su također utvrdili, da se objektivni zakon rada kroz negaciju negacije i sam dalje razvija u z a k o n v r i j e d n o s t i, a sam zakon vrijednosti se kroz formacije klasnog društva razvijao kroz t r i f a z e: robovlasnički, kapitalistički i samoupravno-socijalistički (teza II., napomena II.) s perspektivom da se ponovno kroz proces negacije negacije preobrazu u zakon rada komunističkog društva kao zakon k r e a t i v n o g r a d a (nadmještenja rutinskog fizičkog rada automatima, a misaonog rutinskog rada računarima (kompjuterima).

Na osnovi tih rezultata marksističke nauke može se formulirati slijedeća o p ć a shema d i j a l e k t i k e l j u d s k o g d r u š t v a, tj. dijalektička shema kako za predklasna društva, tako i za sve oblike klasnog društva, i za buduće komunističko društvo. (Vidi o tome: R. Legradić: Socioteorija, Naučna knjiga, Beograd, 1971. god.)'.

Dijalektička shema društva:

Antropoid — Priroda — Negacija prirode = Rad
Rad — Nerad — Negacija Nerada = Proizvodnja
Proizvodnja — Neproizvodnja — Negacija Neproizvodnje — DEO¹
DEO — Negacija DEO — NEGACIJA negacije DEO = Moral
Moral — Nemoral — Negacija Nemorala = Pravo
Pravo — Nepravo — Negacija Neprava = Država (DPZ)²
Država (DPZ) — Negacija Države (DPZ) = Ideologija
Ideologija — Antiideologija — Negacija Antiideologije = umjetnost.

U marksističkoj znanosti su faze od Rada do DEO označene kao društvena ekonomska baza, što determinira društvenu nadgradnju (moral, pravo, državu (DPZ), ideologiju i umjetnost). Na taj način je utvrđeno kako tok povijesti (historije) ljudskog društva ne određuje društvena nadgradnja, već obratno, društvena baza određuje nadgradnju. To je predstavljalo potpuni prevrat u shvaćanju historije do tada, jer se ranije smatralo da prvenstveno ideologija i velike ličnosti određuju tok povijesti svakog ljudskog društva. Po tome je marksistička teorija društva dobila naziv historijski materijalizam, za razliku od historijskog idealizma.

Prikazana shema dijalektike društva pokazuje, međutim, i slijedeće: 1. Osim antagonističkih dijalektičkih polariteta postoje i harmonični dijalektički polariteti.

Antagonistički dijalektički polariteti su:

Rad — Nerad; Nerad — Negacija nerada; Proizvodnja — Neproizvodnja (neefikasna proizvodnja); Neproizvodnja — Negacija neproizvodnje; DEO — Negacija DEO; Negacija DEO — Negacija negacije DEO; Moral — Nemoral; Nemoral — Negacija nemorala; Pravo — Nepravo; Nepravo — Negacija neprava; Država — Negacija države (subverzije); Negacija države — Negacija negacije države; Ideologija — Antiideologija; Antiideologija — Negacija antiideologije.

Harmonični dijalektički polariteti su:

Rad — Proizvodnja (= društveno organizirani rad)
Proizvodnja — DEO
DEO — Moral
Moral — Pravo
Pravo — Država (DPZ)
Država (DPZ) — Ideologija
Ideologija — Umjetnost.

1 DEO = Društveno-ekonomski odnos (u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji).
2 DPZ = Društveno-političke zajednice u predklasnom društvu i u besklasnom društvu.

Globalno promatrano, čitava društvena materijalna baza (od Rada do DEO) stoji u harmoničnom dijalektičkom polaritetu s društvenom nadgradnjom (od Morala do Umjetnosti).

Međutim, shema pokazuje također da se svi harmonični dijalektički polariteti međusobno odnose kao baza i nadgradnja, jer su svi posredovani negacijom negacije. Iz toga se nameće zaključak da takvi odnosi, tj. harmonični dijalektički polariteti, postoje i u nižim razvojnim fazama univerzuma, tj. u Prirodi, i u Univerzumu kao cjelini. Viši stupnjevi razvitka su uvijek ključ za razumijevanje nižih stupnjeva razvitka, što je također jedno od načela znanstvene dijalektike.

2. Shema dijalektičke strukture društva daje ujedno i pregled međusobnih odnosa svih struktura univerzuma (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja), nezavisno od njihove genealogije (tj. kako one proistječu jedna iz druge), — jer su sve te strukture određene negacijom negacije. Nas ovdje prvenstveno zanima društvena struktura i međusobni odnosi prikazanih društvenih struktura od Rada do Umjetnosti. Te strukture proistječu jedna iz druge. Međutim, društvena praksa pokazuje da postoji i p o v r a t n o d j e l o v a n j e viših oblika društvene strukture, ne samo svake više strukture na svoju neposrednu bazu već i djelovanje svih struktura koje k o e g z i s t i r a j u u procesu r e p r o d u k c i j e od novonastalih do nestajućih, dakle u različitim individualnim uzrastima — u međusobnom djelovanju jednih na druge i svih na sve istovremeno. Tu se dakle stvara jedan sveopći međusobni i povremeni uzročno-posljedični kauzalni odnos. U takvoj situaciji povratnog djelovanja viših (širih) razvojnih faza na svoje baze i međusobnog istovremenog djelovanja koegzistirajućih fenomena jednih na druge, nestaje svaka mogućnost spoznaje općenitosti koegzistirajućih pojedinačnih (i posebnih) društvenih fenomena, koji koegzistiraju u jednom društvu, odnosno u koegzistirajućim društvima. Takva mogućnost spoznavanja nestaje ukoliko se ne poznaje razvitak društvenih fenomena jednih iz drugih, po zakonu negacije negacije. To, naravno, vrijedi i za oblast prirode, kao i za oblast ljudskog mišljenja.

Dijalektička metodika i spoznaja zakona negacije negacije jedino omogućuju spoznaju međusobnih kauzalnih veza između koegzistirajućih društvenih (i ne samo društvenih) fenomena. Bez toga se pada u a g n o s t i c i z a m, tj. shvaćanje o nemogućnosti spoznavanja ljudskog društva.

3. Dijalektička shema ljudskog društva, kao viši razvojni oblik univerzuma, pruža nam ključ za dijalektiku prirode kao niže faze razvitka, kao i za dijalektiku ljudskog mišljenja, kako smo već vidjeli. Rečeno drugačije, dijalektički objektivni zakon negacije negacije je ključ za spoznaju univerzuma u cjelini. To znači da je zakon negacije negacije vrhunac ljudskih spoznajnih mogućnosti (metoda).

Vidjeli smo također da se i sam zakon negacije negacije razvija od nižih razvojnih oblika ka višim, u jednom procesu usavršavanja koji bi mogao biti beskonačan ukoliko ne dođe do uništenja čovječanstva kroz regresivnu dijalektiku ljudskog društva, ili kroz prekidanja svakog daljeg razvitka na našoj planeti zbog regresivne dijalektike naše planete, ili zbog mehaničkog uništenja same naše planete i života na njoj.

Napomena: U tezi 8. govorili smo i o mogućnosti da ljudsko mišljenje spozna univerzum, jer su svi niži oblici egzistencije u dijalektički sačuvanom (ukinutom) vidu već sadržani u njemu. Kako se vidi iz teze br. 16, ova konstatacija se odnosi i na mogućnost spoznavanja suštine ljudskog društva. Naučna dijalektika je, dakle, *antiagnostična*. Ljudsko mišljenje je i negacija negacije društva kao cjeline. Ono je krajnja negacija negacije univerzuma kao cjeline.

17.

U vezi s prikazanom dijalektičkom shemom društva (tj. svakog ljudskog društva i svake faze u razvitku ljudskog društva: predklasne, klasne i poslijeklasne) treba naglasiti da i svaka pojedina struktura ljudskog društva, tj. rad, proizvodnja, društveno-ekonomski odnosi kao cjelina (proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja) ima i svoju vlastitu dijalektiku. Tako se npr. rad (koji je kao takav uvijek individualan) i sam razvija kroz dijalektički proces negacije negacije, u sve bolji i razvijeniji rad, ali isto tako i u regresivnom pravcu. Proizvodnja (koja predstavlja društveno organizirani rad pojedinaca) ima također i svoju posebnu dijalektiku, bilo u progresivnom, bilo u regresivnom pravcu (pri čemu se regresija potire stalnim pomlađivanjem radnika u društveno-organiziranom radu pojedinaca). DEO kao cjelina (rad, proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja) također imaju svoju vlastitu dijalektiku, bilo u progresivnom, bilo u regresivnom pravcu (pri čemu se regresija potire DEO) *revolucijama*. Moral (moralna svijest o dobru i zlu) također ima svoju vlastitu dijalektiku u progresivnom pravcu (dobro, bolje, još bolje, najbolje itd.) i u regresivnom pravcu (zlo, gore, još gore, najgore). Pravo ima također svoju vlastitu dijalektiku u progresivnom pravcu (od običajnog prava, nepisanog prava predklasnog društva, pisanog prava klasnog društva, do kreativnog prava poslijeklasnog društva itd.). DPZ imaju također svoju vlastitu dijalektiku (gentilne skupštine i njihovi izvršni organi; države: robovlasničke, feudalne, kapitalističke i proleterske itd. do budućih komunističkih zajednica) dakle u progresivnom pravcu, ali i u regresivnom pravcu (u slučajevima stagnacija i propadanja pojedinih društveno-političkih institucija). Ideologija ima također svoju dijalektiku: progresivnu u razvitku od magije, animizma, politeizma, monoteizma i deizma, dakle u razvitku religije, zatim u razvitku filozofije sve do Hegela, pa zatim u progresivnom razvitku znanstvenog pogleda na svijet (marksizma), kao i u regresivnom pravcu u obliku koegzistencije nižih razvojnih oblika ideologija kao što su filozofije i raznih religija sve do magije, sa znanstvenim pogledom na svijet. To vuče pogled na svijet kao cjeline natrag umjesto naprijed. Najzad i umjetnost kao ne-

gacija negacije ideologije ima svoju vlastitu dijalektiku u progresivnom pravcu u zavisnosti od razvitka zanatske komponente umjetnosti, koja je uvijek individualni rad umjetnikov, tj. u ovisnosti od progresivnog razvitka tehnologije umjetničke kreacije, kao i u zavisnosti od razvitka umjetničke poruke (pogleda na svijet u cjelini ili na posebne probleme). Umjetnost se razvija i u regresivnom pravcu u zavisnosti od regresije obje komponente umjetničkog stvaralaštva: u šund, šablon, šmiru itd.

18.

Kao što svaka pojedinačna struktura ljudskog društva ima svoju vlastitu dijalektiku, tako i pojedine strukture ljudskog mišljenja i prirode imaju svoju vlastitu dijalektiku, kako progresivnu tako i regresivnu. Dakle, svaki fenomen univerzuma (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja) ima svoju vlastitu dijalektiku — u progresivnom ili u regresivnom pravcu. Znanstveni pogled na svijet (univerzum kao cjelinu) izgrađuje se, dakle, također u progresivnom pravcu, ali i u regresivnom pravcu (ovo potonje u slučajevima dogmatizacije ranijih progresivnih tekovina u razvitku znanstvenog pogleda na svijet).

19.

Sama znanost osnova naučnog pogleda na svijet, dakako, ima svoju vlastitu dijalektiku u polarizaciji naučne fenomenologije (koja istražuje što ispitivani fenomen jeste) i naučne dijalektike (koja istražuje kako se ispitivani fenomen razvija (odakle dolazi i u kom pravcu ide).

I. Naučna fenomenologija

Ova ima više faza razvitka:

1. Neposredna (naivna) fenomenologija

Ona snima ispitivani fenomen u njegovoj trenutnoj egzistenciji (kretanju), ispituje njegovu strukturu i parametre te strukture. Neposredna fenomenologija treba odgovoriti na pitanje što ispitivani fenomen jeste. Ispituju se jedinke fenomena određene vrste, njihova svojstva kao vrste i individualne razlike i sličnosti itd.

2. Historija

Neposredna fenomenologija ne može odgovoriti na pitanje, kako je ispitivani fenomen nastao. U tome je neeficijentnost neposredne fenomenologije. Ova neeficijentnost prelazi kroz negaciju te neeficijentnosti u historiju. Historija polazi od neposredne fenomenologije i istražuje prošlost individualnog fenomena, kako je on nastao i sve njegove individualne faze razvitka. Pri tome se historija mora oslanjati na dokumente o ranijim fazama ispitivanog fenomena-individue, dakle unazad sve do njegovog individualnog nastanka (rođenja). Razumljivo je da su dokumenti o ra-

nijim fazama razvitka individue utoliko oskudniji i neefikasniji ukoliko su stariji. To nužno oslanjanje historije na dokumente mora biti prijedeno, tj. negirano negacijom negacije;

3. Komparativna historija

Ova uspoređuje historije različitih individua iste vrste, oslanjajući se također na dokumente što su ih ispitivale historije pojedinih individua iste vrste. U tome pogledu je komparativna historija viši stupanj u razvitku nauke od historije. Međutim, ona također trpi od neefikasnosti koja je karakteristična za historiju, tj. od nužnosti oslanjanja na dokumente. Razumije se da je komparativna historija tim bliža objektivnoj istini čim su brojnije historije individua iste vrste što ih je komparativna historija ispitala i uspoređivala, ali nužnost oslanjanja na dokumente ipak ostaje kao neefikasnost da se dođe do potpune objektivne istine o razvitku ispitivanog fenomena kao vrste, tj. da se dođe do otkrića objektivnog zakona razvitka vrste, što je osnovni cilj svake znanosti. Ova neefikasnost komparativne historije mora se prevladati kroz proces negacije negacije u slijedeću fazu fenomenologije, a to je:

4. Komparalogija

U tezi 9. utvrdili smo dijalektičku zakonitost da sve što se razvija sukcesivno, jedno iz drugog, postoji istovremeno jedno pored drugog, ali u različitim uzrastima individualnog razvitka. To omogućava da se uspoređivanjem koegzistirajućih individua različitih uzrasta jedne vrste, neposredno, tj. metodama neposredne fenomenologije, dakle bez dokumenata, prati razvitak vrste predstavljen u tek nastalim (rođenim) individuumama kroz sve faze razvitka, sve do umirućih (nestajućih) individua. Time se razvitak vrste može mnogo egzaktnije pratiti nego što je to u stanju da čini komparativna historija i tako doći na domak odgovora o nastanku i razvitku ispitivane vrste. Međutim, potpuni odgovor na ovo pitanje ne može pružiti ni komparalogija ukoliko nije zainteresirana da otkrije objektivni zakon razvitka ispitivanog fenomena. Naime, bez tog interesa komparalogija je kao nauka nedovoljno efikasna. Ona samo otvara mogućnost utvrđivanja objektivnog zakona razvitka ispitivanog fenomena. Ta mogućnost se pretvara u realnost tek stvarnim otkrićem objektivnog zakona razvitka ispitivanog fenomena. To nije moguće bez primjene dijalektičke metode, tj. u svijesnom traženju tog zakona, koji se mora pojaviti u obliku specifičnom za ispitivanu vrstu fenomena, negacije negacije. To traženje obavlja se pomoću dijalektičke analize. S komparalogijom se završava znanstvena fenomenologija i razvitak znanosti prelazi na dijalektiku, tj. na marksizam.

Sama fenomenologija može biti i osnova za nenaučne zaključke, a takvi zaključci su uvijek nenaučni ako se ne spozna objektivna zakonitost razvitka ispitivanog fenomena, što redovno biva iz reakcionarnih klasnih razloga. Npr. zaključuje se iz Darwinove teorije o prirodnoj se-

lekciji bioloških vrsta kroz borbu za opstanak, da to isto biva i s ljudskim društvom, jer je čovjek biološka vrsta, pa se onda iz reakcionarnih razloga razvija ideologija o borbi rasa, iako čovjek kao vrsta predstavlja negaciju negacije biološkog zakona razvitka (metabolizma), bez obzira što je objektivni zakon razvitka ljudskog društva r a d. Takva reakcionarna ideologija onda služi kao opravdanje reakcionarne klasne borbe i reakcionarnih ratova (npr. nacizma). Tako je na primjer i Frojdova psihoanaliza, koja se bavi seksualnim biološkim porivima u čovjeka, poslužila da se formira jedna ideologija koja društvena zbivanja objašnjava seksualnim libidom itd. itd. Ovakve vrste ideologija, tj. pogleda na svijet, predstavljaju onda lažnu sliku društvene stvarnosti. To je onda negativna ideologija, za razliku od znanstvene ideologije, tj. marksizma, koja jedina daje objektivnu i neiskrivljenu sliku svijeta.

II Znanstvena dijalektika marksizma

U razvitku klasnog društva prelazilo se od komparalogije na dijalektiku kao nauku o objektivnim zakonitostima razvitka svijeta tek s gledišta klase koja je u određenoj fazi razvitka društva bila najprogressivnija. Jer takva je klasa bila klasno zainteresirana za proces negacije negacije, tj. za razvitak društva do višeg socijalnog nivoa. U suvremenom društvu takva je klasa proletarijat, koji se kao klasa ne može emancipirati bez likvidacije klasnog sistema uopće. Proletarijat je klasno zainteresiran za negaciju negacije u tome smislu, a u interesu društva kao cjeline, tj. u interesu daljeg razvitka društva. Učenjaci, koje njihov naučni interes za utvrđivanje objektivne istine o ispitivanim fenomenima usmjerava na dijalektiku, nalaze stoga u klasnim interesima proletarijata socijalnu osnovu, koja im omogućava dalji razvitak znanosti u pravcu otkrivanja objektivnih zakonitosti razvitka, ne samo društvenih već i ostalih fenomena (prirodnih i ljudskog mišljenja). Na taj način, dakle, dalji razvitak nauke dobiva poticaj od klasnih interesa proletarijata.

To dovodi do negacije negacije komparalogije (kako smo već vidjeli), koja doduše otvara put za otkrivanje objektivnih zakonitosti razvitka, ali sama nije u stanju da ih otkrije ukoliko se komparalog svjesno ne uzdiže do gledišta najnaprednije klase.

a) Dijalektička analiza

Otkrivanje objektivnih zakonitosti razvitka ispitivanog fenomena obavlja se kroz dijalektičku analizu. Ona polazi od najviše faze razvitka ispitivanog fenomena, jer se osnovne protivrječnosti između pozitivnih i negativnih (zaostalih) elemenata najjasnije i najneposrednije izražavaju (vidi tezu br. 1) upravo u najvišoj fazi razvitka ispitivanog fenomena. Kada je objektivni zakon razvitka ispitivanog fenomena na taj način utvrđen u trenutno najvišoj fazi razvitka, dijalektička analiza se p r o d u b l j u j e na niže faze razvitka, težeći da se objektivni zakon razvitka utvrdi kao jedinstveni zakon svih faza razvitka od najviše do najniže. Tako je npr. Marks tek u zreloj kapitalističkoj fazi razvitka otkrio r a d

u obliku zakona vrijednosti kapitalizma kao osnovni objektivni zakon razvitka ljudskog društva i dao mu znanstvenu formulaciju, dok je u ranoj fazi kapitalističkog društva (još u krilu feudalnog društva) to otkriće bilo tek u povoju (V. Peti). Daljim razvitkom samog kapitalističkog društva mukotrpno se i postepeno u formulacijama zakona rada napredovalo u pravcu potpunog otkrivanja zakona rada (Fiziokrati, Adam Smit, David Rikardo, Sismondi). Jednako je tako Darvin došao na ideju o prirodnoj selekciji kao zakonu nastanka životinjskih vrsta tek na osnovi vrlo bogate umjetne selekcije domaćih životinja u kapitalističkoj Engleskoj. Zbog toga Marks i kaže da je »anatomija ljudskog mozga ključ za razumijevanje anatomije majmunovog mozga«. To znači da u dijalektičkoj analizi treba uvijek polaziti od trenutno najviše faze u razvitku ispitivanog fenomena.

Pri obavljanju dijalektičke analize apsolutno je nužno iscrpno poznavanje cjelokupne fenomenologije (naposredne fenomenologije, historije, komparativne historije, komparalogije). Bez dubokog poznavanja fenomenologije dijalektička analiza uopće nije moguća, a bez dubokog poznavanja dijalektičke analize (i sinteze) fenomenologija postaje osnova za iskrivljena uopćavanja, za iskrivljene ideologije ili iskrivljene poglede na svijet. Kao osnova za dijalektičku analizu jednako su važne kako neposredna fenomenologija tako i historija, komparativna historija i komparalogija. Historija kao nauka o individualnom razvitku (bez obzira da li je ta individua pojedini čovjek, pojedini narod, pojedina zemlja, pojedina planeta u sunčevom sistemu, ili pojedinog sunčevog sistema u nekoj galaksiji, ili pojedine galaksije u nekom sistemu galaksija itd.), može i mora u suvremenom društvu upotrebljavati sve egzaktnije znanstvene metode za znanstveno verificiranje i identificiranje objektivnog razvitka ispitivanog individualnog fenomena (npr. pri utvrđivanju starosti nekog spomenika ili drugog dokumenta koristi se metoda s radioaktivnim elementima). Isti je slučaj s komparativnom historijom kao i sa komparalogijom. Razvitak proizvodnih snaga društva i tehnike unosi dakle sve egzaktnije metode u cjelokupnu fenomenologiju, u historiju, još više u komparativnu historiju i komparalogiju.

Bez egzaktnosti fenomenologije dijalektika se pretvara u praznu sofistiku, humbug i opsjenarstvo. Takva »dijalektika« je zbog toga opravdano ozloglašena. Prava dijalektika verificira se tek u daljoj fazi razvitka znanosti: u dijalektičkoj sintezi.

b) Dijalektička sinteza

Dijalektička analiza završava svoj zadatak utvrđivanjem objektivnog zakona razvitka ispitivanog fenomena. No time razvitak nauke o ispitivanom fenomenu još nije završen. Dalja faza razvitka sastoji se u misaonom verificiranju samog objektivnog procesa razvitka ispitivanog fenomena, polazeći od njegove, sada otkrivene objektivne zakonitosti razvitka ispitivanog fenomena. Dijalektička analiza za to nije još sposobna. Utoliko je i ona neeficijentna, te izaziva potrebu da se i ta neeficijentnost

ukine kroz proces negacije negacije. Takva negacija negacije jeste upravo dijalektička sinteza.

Dijalektička sinteza polazi od najniže faze razvitka ispitivanog fenomena, tj. od njegovog nastanka (rođenja), dok, kako smo vidjeli, dijalektička analiza polazi od najviše trenutne faze razvitka ispitivanog fenomena, gdje se objektivna zakonitost može najlakše otkriti. Polazeći od ove osnove, dijalektička sinteza zatim misaono (logički, dijalektički, tj. razvojno) reproducira (a ne samo odražava) u glavi čovjeka sve faze razvitka ispitivanog fenomena, sve do njegove trenutne suvremenosti do koje su stigle historija, komparativna historija, komparalogija i neposredna fenomenologija. Kada, dakle, dijalektička sinteza dođe do trenutne suvremene egzistencije ispitivanog fenomena, ona je time završena. Time je i čitav ispitivani fenomen kao objektivni proces znanstveno i praktički dokazan, jer se dijalektička sinteza (ukoliko je pravilno izvedena), mora poklapati sa samom trenutnom egzistencijom ispitivanog fenomena, tj. s praksom tog fenomena. Dijalektička sinteza je, dakle, teoretska praksa koju praktična praksa ne može više demantirati, ili pak samo minimalno demantirati. Ukoliko se dijalektička sinteza sa suvremenom praktičnom egzistencijom ne poklapa, to znači da je ona ili pogrešno izvršena, ili je pak nedovršena.

Ako se pak samo na osnovi fenomenologije žele postići praktični ciljevi, praksa fenomena će stalno korigirati zaključke iz fenomenologije u pogledu korisnosti praktične primjene. To bi bila jedna vrsta sirove dijalektičke sinteze, koja ne utvrđuje bit (suštinu) ispitivanog fenomena, tj. njegovu objektivnu zakonitost razvitka. To vrlo često dovodi do toga da se korisnost nekog fenomena kasnije izrazi kao štetnost. Naprotiv, jedna uspješna dijalektička sinteza (koja je u glavi reproducirala razvitak čitavog fenomena do njegove suvremene egzistencije) omogućit će sigurniju praktičnu primjenu s najmanje mogućnosti da bude demantirana od stvarne prakse. To naročito vrijedi za praksu mijenjanja društvenih odnosa, zbog toga što praksa zasnovana na samoj fenomenologiji često dovodi do grubog demantiranja i do teško popravljivih šteta, upravo zbog nepoznavanja ili zbog nedovoljnog poznavanja objektivnih zakonitosti razvitka ispitivanog fenomena na koji se želi praktički utjecati.

NOVA FENOMENOLOGIJA I NOVA DIJALEKTIKA

Dijalektička sinteza ne znači završetak razvitka znanosti uopće, jer se fenomeni razvijaju i dalje od rezultata do kojih je došla izvršena dijalektička sinteza. Dijalektička sinteza koja je došla do egzistencijalne prakse fenomena, mora se i dalje razvijati i mora dalje pratiti razvitak fenomena. To je pak moguće samo na osnovi novih fenomenoloških ispitivanja (naposredno fenomenoloških, historijskih, komparativno-historijskih i komparaloških), kao i na osnovi dijalektičke analize nove faze razvitka i utvrđivanja objektivne zakonitosti ovog stupnja razvoja ispitivanog fenomena (npr. od faze liberalističkog kapitalizma do faze monopolističkog kapitalizma i kapitalizma transnacionalnih kompanija i faze dr-

žavnog kapitalizma itd. Ili, nastavljanje fenomenologije i dijalektike zakona vrijednosti od kapitalističke faze do najnovije faze samoupravnog socijalizma itd.). Nova fenomenologija znači, dakle, negaciju negacije stare dijalektičke sinteze, a nova dijalektička analiza znači i novu negaciju negacije nove fenomenologije, dok nova dijalektička sinteza opet znači negaciju negacije nove dijalektičke analize itd. Tako razvitak znanosti kroz sve novije i novije fenomenologije i sve novije i novije dijalektičke analize i dijalektičke sinteze prati razvitak fenomena »u stopu«. Ako se razvitak znanosti »zamrzne« na bilo kojoj nižoj fazi razvitka, ona ostaje nedovršena, ma koliko da je bila u svojim ranijim fazama naučno egzaktna. Takvim »zamrzavanjem« dijalektika se pretvara u dogmatiku i metafiziku i u iskrivljenu sliku svijeta, tj. u **negativnu ideologiju**. To onda više nije marksizam ma koliki se nosioci takve iskrivljene ideologije pozivaju na »klasične« tekstove Marksa, Engelsa i Lenjina, tj. na progresivne autoritete ranijih faza u razvitku znanstvenog pogleda na svijet — marksizma. Nove metode naučne verifikacije omogućuju dublje poniranje u strukturu ispitivanih fenomena i njihovih objektivnih zakonitosti razvitka, što dovodi do dublje spoznaje njihovih objektivnih zakonitosti razvitka, kroz sve dublje dijalektičke analize i dijalektičke sinteze. Apsolutan je samo razvitak samog objektivnog zakona negacije negacije. Marksizam mora uvijek biti suvremen, inače više nije marksizam.

NAUKA KAO POGLED NA SVIJET (IDEOLOGIJA)

Fenomenološke nauke (neposredna fenomenologija, historija, komparativna historija i komparalogija) same po sebi nikada se ne mogu pojaviti kao ideologija (pogledi na svijet) neke društvene klase, već samo kao podloga za ideologiju. To dolazi otuda što su ideologije uvijek pogledi na svijet kao cjelinu, a cjelina svijeta se ne može sagledati ako se ne poznaju veze između pojava prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja. Fenomenološke znanosti mogu stoga biti osnova za religiozni pogled na svijet, za filozofski pogled na svijet, kao i za znanstveni pogled na svijet. Zbog toga fenomenološke nauke same po sebi još nisu znanstveni pogled na svijet, ili, što je isto — marksizam. Marksizam kao znanost (i znanstveni pogled na svijet) počinje s dijalektičkom analizom i završava se dijalektičkom sintezom, i to na osnovi fenomenologije. Fenomenologija može biti, najčešće i jeste, u nesocijalističkim zemljama nemarksistička, a u socijalističkim zemljama je najčešće rukovođena marksističkim principima, te je utoliko marksistička fenomenologija. Nemarksističke su dakle fenomenološke nauke kada nisu rukovođene ni marksističkim ni antimarksističkim ideologijama, već upravo samo nemarksističkim ideologijama. Marksizam, dakle, predstavlja specifičan znanstveni dijalektički zaključak iz date fenomenologije i to u obliku dijalektičke analize i dijalektičke sinteze ispitivanog fenomena, koja se neprekidno razvija u beskonačno u obliku asimptode, ili u obliku spirale, u kojoj nova fenomenologija zahtijeva novu dijalektiku bez ikakvog

zastoja. Potpuna egzaktnost u znanosti može se postići samo izvršenjem dijalektičke sinteze ispitivanog fenomena. Dijalektička sinteza je, dakle, uvijek trenutna (a ne definitivna). Marksizam kao neprekidni proces dijalektičkih analiza i dijalektičkih sinteza na osnovi neprekidnog procesa znanstvenih fenomenologija u domeni svake nauke o svakom fenomenu (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja) moguć je u suvremenom društvu samo s pozicija proletarijata kao klase, u čijem je klasnom interesu da se ukine klasni sistem uopće, tj. svjetskog čovječanstva uopće. Samo znanstvena dijalektika, tj. marksistička dijalektička analiza i sinteza mogu biti »ideologija« proletarijata i besklasnog društva, jer je za proletarijat korisno samo ono što je istinito. Za neproleterske klase, čiji interesi više nisu u skladu s interesima društva uopće, društva kao cjeline, istinito je, naprotiv samo ono što je za njih korisno (tj. klasno ugnjetavanje), a ne ono što je objektivno istinito. Na toj osnovi stvaraju se razne ideologije (filozofije) koje iskrivljeno izražavaju i odražavaju stvarnost i u tome su determinirane neposredno, zatim klasno-ugnjetavačkim društveno-političkim ustanovama (državom, partijama, udruženjima vladajuće eksploatatorske klase). Takve su ideologije neistinite, nenaučne, najmanje naučno egzaktne, iako se mogu oslanjati na najegzaktniju fenomenologiju. Fenomenologija je, kako smo vidjeli, nedovršena znanost, bez obzira na stupanj njene egzaktnosti. Ako se ta nedovršenost završi ideološki nenaučno, egzaktnost fenomenologije može samo da pojača iluzije o navodno objektivnoj istinitosti takve ideologije. Od takvih iluzija nije pošteđen ni proletarijat ako se dade zavesti od nenaučnih ideologija. Međutim, stvarnost klasne borbe ubrzo vraća proletarijat na pravi put koji će osvijetliti samo objektivna znanstvena istina, znanstveno završena znanost, tj. marksizam (dijalektička analiza i sinteza).

Iz navedenog slijedi da je marksizam znanost; ali nije svaka znanost marksizam, kao što se to često misli. Fenomenologija kao nedovršena znanost jeste svakako znanost (u datoj fazi razvitka), ali još nije marksizam (znanstvena ideologija). No ako se fenomenologija u svojim istraživanjima, čiji je krajnji cilj otkrivanje objektivnih zakonitosti razvitka ispitivanih fenomena, rukovodi marksističkim, tj. znanstveno-dijalektičkim principima, ona je također marksistička. Marksistička fenomenologija mnogo brže otvara putove za dijalektičku analizu i sintezu nego što čine nemarksističke fenomenologije.

DIO II

DIJALEKTIČKA SINTEZA DRUŠTVA

A. DRUŠTVENA MATERIJALNA BAZA

1. RAD

Rad je osnovna i primarna, determinirajuća ekonomska kategorija društva. Rad je osnovni objektivni zakon razvitka ljudskog društva. Znanstvenu definiciju rada dao je Marks u I. knjizi »Kapitala« koja glasi: »Rad kao tvorac upotrebni vrijednosti, kao koristan rad, uvjet (je) za opstanak ljudi, uvjet nezavisan od svih društvenih oblika, vječita prirodna nužnost da se između čovjeka i prirode omogući razmjena materija, a prema tome i život ljudski.« (Marks, Kapital, I, str. 9). »Rad je proces između čovjeka i prirode, proces u kome čovjek vrši svoju razmjenu materije s prirodom i ovu razmjenu omogućava, uređuje i nadzire vlastitom djelatnošću. Prema prirodnoj materiji on istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tijela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio obliku upotrebljivu za njegov život. Time što ovim kretanjem djeluje na prirodu izvan sebe i mijenja je, on ujedno mijenja i svoju vlastitu prirodu. On razvija potencije koje u njoj drijemaju, i potčinjava svojoj vlastitoj igri njenih snaga. Ne radi se tu o prvim životinjskim instinktivnim oblicima rada. Ono stanje kad se ljudski rad još nije otresao prvog nagonskog oblika, daleko je zastalo u maglama prastarih vremena za stanjem kad radnik istupa na robnom tržištu kao prodavač vlastite radne snage. Mi pretpostavljamo rad u obliku kakav je svojstven samo čovjeku. Pauk vrši radove slične tkalčevim, a gradnjom svoga saća pčela postiđuje ponekog ljudskog graditelja. Ali što unaprijed odvaja i najgorega graditelja od najbolje pčele, jest da je on svoju gradnju izradio u glavi prije nego što će je izgraditi u vosku. Na završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u radnikovoj zamisli, dakle idealno. Ne postizava on samo promjenu oblika prirodnih stvari; on u njima ujedno ostvaruje i svoju svrhu koja mu je znana, koja poput zakona određuje put i način njegova rađenja, i kojoj mora da potčini svoju volju. A ovo potčinjavanje nije usamljen čin. Pored naprezanja organa koji rade traži se i za sve vrijeme trajanja rada i svrsishodna volja koja se očituje kao pažnja,

i to tim više što radnika manje bude privlačio sadržaj samog rada ili put i način njegova izvođenja, dakle što on bude manje uživao u radu kao igri svojih tjelesnih i duhovnih sila.« (Marks, isto, str. 135).

»Jednostavni momenti procesa rada jesu: svrshodna djelatnost, tj. sam rad; predmet na koji rad djeluje; sredstvo kojim djeluje.« »Zemlja (ekonomski se tu računa i voda) snabdijeva čovjeka prvim provijantom, gotovim živežnim namirnicama; bez svoje suradnje nju čovjek nalazi kao opći predmet svoga rada.« »Naprotiv, ako je predmet rada prijašnjim radom već tako reći pročišćen, onda ga zovemo sirovinom, npr. odlomljenu rudu koju ćemo ispirati. Svaka sirovina je predmet rada, ali svaki predmet rada nije sirovina. Predmet rada je samo onda sirovina ako je već pretrpio kakvu izmjenu putem rada.« (Marks, isto, str. 135). Sredstvo za rad jest stvar ili skup stvari koje radnik stavlja između sebe i predmeta rada i koje mu služe kao sprovodnici njegove djelatnosti na tom predmetu. On iskorištava mehanička, fizička i kemijska svojstva stvari da bi, shodno svrsi koju je sebi postavio, njima kao silama djelovao na druge stvari. Predmet koji radnik neposredno dohvaća — ako izuzmemo prisvajanje gotovih namirnica, npr. plodova, kod čega mu za rad služe jedino vlastiti tjelesni organi — nije predmet rada već sredstvo za rad. Na taj način on pretvara stvari iz okolnog svijeta u organe svoje djelatnosti, u organe koje dodaje svojim vlastitim tjelesnim organima, produžujući svoje prirodno tijelo usprkos bibliji. Kao što mu je prvobitni magazin za provijant, zemlja mu je i prvobitni arsenal sredstava za rad. Ona mu npr. pruža kamen kojim se baca, kojim tre, pritiskuje, siječe itd. I sama zemlja postaje sredstvo za rad, ali da bi ona služila kao sredstvo za rad u zemljoradnji, treba opet čitav niz drugih sredstava za rad i relativno već razvijena radna snaga. Čim se proces rada makar nešto razvio, već su mu potrebna prerađena sredstva za rad. »Upotrebljavanje i stvaranje sredstava za rad, mada je u klici osobina i nekih životinjskih vrsta, daju specifično obilježje procesu ljudskog rada, zbog čega Franklin definira čovjeka kao »a toolmaking animal«, kao životinju koja pravi alate. Istu važnost koju za upoznavanje iščezlih životinjskih vrsta ima građa fosilnih kostura, imaju i ostaci sredstava za rad za rasuđivanje o iščezlim ekonomskim društvenim formacijama. Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome što se pravi, nego po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi« (Marks, isto, str. 136—137).

»Ako čitav proces promatramo sa stanovišta njegova rezultata, proizvoda, onda se oba, i sredstvo za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao proizvodan rad.« (Marks, isto, str. 137).

Napomena: U samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji rad je izbio na površinu društveno-ekonomskih odnosa kroz načelo raspodjele prema rezultatima rada, kao osnovna i primarna ekonomska

kat e g o r i j a d r u š t v a , š t o j e d o s a d a b i l o p r i k r i v e n o p o d d o m i n a c i j o m r a s p o d j e l e p r e m a v l a s n i š t v u , j e r j e i u s o c i j a l i s t i č k i m d r ž a v n o - n a j a m n i č k i m o d n o s i m a — k a o i r a n i j e u k a p i t a l i s t i č k i m d r u š t v e n i m p r o d u k c i o n i m o d n o s i m a , p a i u f e u d a l n o m i h r e m a t i s t i č k o m (r o b o v l a s n i č k o m) d r u š t v u — d r u š t v e n a r a s p o d j e l a v r š e n a n a o s n o v i v l a s n i š t v a n a d s r e d s t v i m a z a p r o i z v o d n j u . U s o c i j a l i s t i č k i m d r ž a v n o - n a j a m n i č k i m o d n o s i m a p r o l e t e r s u d j e l u j e u r a s p o d j e l i p r e m a s v o j o j s v o j i n i n a d v l a s t i t o m r a d n o m s n a g o m , k o j u o n p r o d a j e s v o j o j d r ž a v i (d i k t a t u r i p r o l e t e r i j a t a) . U k a p i t a l i s t i č k o m d r u š t v u p r o l e t e r p r o d a j e p r i v a t n o m k a p i t a l i s t i s v o j u r a d n u s n a g u (k a o s r e d s t v o z a p r o i z v o d n j u k o j e j e u n j e g o v o j p r i v a t n o j s v o j i n i) i s u d j e l u j e u r a s p o d j e l i n a o s n o v i s v o j e p r i v a t n e s v o j i n e n a d r a d n o m s n a g o m . U f e u d a l i z m u f e u d a l a c s u d j e l u j e u r a s p o d j e l i n a o s n o v i s v o j e (f e u d a l n e) s v o j i n e n a d z e m l j o m i n a d k m e t o m k o j i j e p r i p a d n o s t z e m l j e . K m e t p a k s u d j e l u j e u r a s p o d j e l i n a o s n o v i s v o j e s v o j i n e (t z v . a l o d n e s v o j i n e) n a d o r u d i m a z a r a d (m r t v i m i ž i v i m i n v e n t a r o m) . U r o b o v l a s n i č k o m d r u š t v u r o b j e t r e t i r a n k a o o r u d e z a r a d u s v o j i n i r o b o v l a s n i k a , a s u d j e l o v a n j e r o b a u r a s p o d j e l i s v o d i l o s e n a o d r ž a v a n j e r o b a u ž i v o t u , d a b i m o g a o r a d i t i z a s v o g a v l a s n i k a . U p r i m i t i v n o m p r e d k l a s n o m d r u š t v u , u r a z v i j e n o m p e r i o d u u k o m e j e v e ć b i l a f o r m i r a n a s v o j i n s k a s a m o v l a s t n a d s r e d s t v i m a z a r a d , r a s p o d j e l a j e v r š e n a p r e m a s v o j i n i n a d s r e d s t v i m a z a r a d , k o j a s u p o s t a l a i n d i v i d u a l n a . B u d u ć i d a j e v l a s n i k s r e d s t a v a z a r a d s a m u p o t r e b l j a v a o t a s r e d s t v a , t j . r a d i o , n i j e t e š k o u t v r d i t i d a j e r a d b i o s v r h a s r e d s t a v a z a r a d i d a j e r a s p o d j e l a p r e m a s v o j i n i n a d s r e d s t v i m a z a r a d (t j . n a d o r u d i m a z a r a d) b i l a u s t v a r i v e ć r a s p o d j e l a p r e m a r a d u . U r a n i j i m p e r i o d i m a p r e d k l a s n o g d r u š t v a r a s p o d j e l a j e m o g l a b i t i s a m o p r e m a p o t r e b a m a , i t o n a o s n o v i z a j e d n i č k o g r a d a s v i h č l a n o v a d r u š t v a , j e r j e p r o d u k t i v n o s t r a d a b i l a t o l i k o n i s k a d a j e z a j e d n i c a m o g l a n e k a k o d a p r e ž i v i s a m o a k o s u s v i č l a n o v i z a j e d n i c e s u d j e l o v a l i u r a d u p r e m a s v o j i m s p o s o b n o s t i m a , a d o b i v a l i p r e m a p o t r e b a m a . T o j e b i o p r i m i t i v n i k o m u n i z a m .

Napomena II: Ljudsko društvo je proizašlo iz prirode i predstavlja viši stupanj u razvitku prirode. Kao viši stepen u razvitku prirode, ljudsko društvo ostavlja iza sebe sve niže stupnjeve razvitka prirode kao nešto novo, kao nešto kvalitativno više od ostale prirode, tj. kao nešto što ima svoje vlastite, više objektivne zakonitosti razvitka.

Moderna biologija je utvrdila da se čovjek razvio iz čovjekolikog majmuna i da se kao biološko biće (antropološki) nalazi na najvišem stupnju razvitka. Čovjek je završetak biološkog razvitka prirode, ali je ujedno i početak društvene faze u razvitku univerzuma. Već sam prelazni period pretvaranja čovjekolikog majmuna u čovjeka imao je svoje posebne prelazne objektivne zakonitosti razvitka, a te zakonitosti više nisu bile biološkog karaktera već, istovremeno, i sve više, i društvenog karaktera. Zbog toga su se ispitivanjem ovih objektivnih zakonitosti bavili ne samo biolozi već i predstavnici društvenih nauka, u prvome redu prahistoričari ili paleontolozi. Oni su prapočetak ljudskog društva nazvali k a m e n i m d o b o m , p r e m a o n o m e š t o j e k a r a k t e r i s t i č n o z a p r a č o v j e k a , a t o j e b i l o n j e g o v o k a m e n o o r u d e i o r u ž j e (k a m e n a s j e k i r a , k a m e n i n o ž , k a m e n o k o p l j e i s l .) .

To kameno doba je opet diferencirano na staro kameno doba (paleolit) i novije kameno doba (neolit). Poslije kamenog doba utvrđeno je postojanje više faze u razvitku društva tzv. bronzano doba. Izrada oruđa i oružja od kamena je napuštena, a uvedena je izrada oruđa i oružja od bronce (legura bakra i kalaja). Poslije bronzanog doba slijedi tzv. željezno doba. Ova periodizacija razvitka ljudskog društva, koju je dala paleontologija, značajna je po tome što je ukazala na osnovni element očovječenja čovjekolikog majmuna. Čovjek se razlikuje od životinja po tome što izrađuje alate (oruđa za rad) od raznih materijala koje pronalazi samorodne u prirodi, na primjer kamena, zatim od metala kao što su bakar, kalaj, željezo. Konačno, čovjek izrađuje ne samo alate već i sirovine od kojih izrađuje te alate. Oruđa za rad (alati) nisu ništa drugo do umjetni organi čovjeka, koje je on sam sebi napravio. Dok se životinja prilagođava svojoj prirodnoj okolini time što se u borbi za opstanak (tzv. prirodnom selekcijom) razvijaju biološki organi (zubi pandže, peraje, krila, itd.), dotle se čovjek na taj način prilagođava prirodnoj sredini što sam sebi pravi umjetne organe koji mu omogućavaju da savlada prirodu oko sebe i podvrgava je svojim potrebama u svojoj borbi za opstanak. Alati, kao što su nož, kliješta, sjekira, pila, turpija, itd., nisu ništa drugo do umjetni organi kojima čovjek produžuje svoj biološki organizam.

Međutim, biološka osnova svih ovakvih umjetnih organa (biološka determinanta umjetnih organa) jeste čovjekova ruka kao njegov biološki organ. Ruka je još uvijek biološki organ, ali više nije životinjski organ već ljudski biološki organ, koji je čovjeku omogućio, i omogućuje mu, da izrađuje svoje umjetne organe. Bez čovjekove ruke ne bi moglo biti ni umjetnih organa čovjeka. Zbog toga je osnovni naučni problem u procesu pretvaranja čovjekolikog majmuna u čovjeka problem nastanka čovjekove ruke. Ovim problemom se bavio i jedan od osnivača marksizma Fridrih Engels. U svojoj studiji »O ulozi rada u pretvaranju majmuna u čovjeka« (v. Marks i Engels, Izabrana djela, sv. I, str. 73—85) on ukazuje na najvažnije momente koji su nužno doveli do izdvajanja čovjeka iz prirode. U prvom redu životinje poznaju samo »pljačkaško gazdinstvo«, tj. one bez ikakvog plana uništavaju (raubuju) prirodne proizvode koji im služe kao hrana i time same uništavaju svoju vlastitu materijalnu osnovu za opstanak. Tako su npr. koze uništile šume, mungosi zmiye koje im služe kao hrana, itd. Uništivši svoju prehrambenu bazu, životinja se mora ponovno biološki reorientirati na novu vrstu hrane, na novi način života, ili pak propasti.

U ovakvoj situaciji se našao i čovjekoliki majmun. Zbog svoje pljačkaške privrede, njegovo pretvaranje u čovjeka postala je objektivna nužnost. Potreba da se prilagodi novim uvjetima života natjerala je čovjekolikog majmuna da dalje razvija svoju inteligenciju koja mu je bila od prirode data. Čovjekoliki majmun je, međutim, još prije toga, svojim životom na drveću, bio usavršio svoje prednje udove u ruke. Služeći se prednjim udovima, čovjekoliki majmun se kretao po drveću. Pri tome je

nužno dolazilo do njegova sve uspravnijeg držanja i do biološkog ispravljanja njegove kičme, a u vezi s time i do razvitka njegova mozga kao biološkog organa, a time i do njegove veće inteligencije.

Ovaj proces biološkog pretvaranja prednjih udova u ljudske ruke naziva se *brahijacijom*. Kada je, u novim uvjetima, majmun bio prinuđen da siđe s drveta, on je već bio pripremljen da se prilagodi tim novim životnim uvjetima. Osnovni organi čovjekolikog majmuna za prilagođavanje novim uvjetima bile su njegove ruke i razvijeni mozak. Služeći se svojim rukama, čovjek je sebi izrađivao umjetne organe prema svojoj zamisli, a pomoću tih umjetnih organa (*alata*) on je zatim sirove prirodne predmete pretvarao u predmete koje je mogao upotrebljavati za sebe, tj. hraniti se, odijevati se i obuvati, stanovati, itd. To je bio *rad*. Radom je, dakle, životinja preobražena u čovjeka. Rad je postao osnova svakog ljudskog života i opstanka. Otuda je razvitak čovjeka u stvari razvitak *rada*. Čovjek je proizvod rada. Engels ukazuje na to da je i sama ruka čovjeka, kao njegov najvažniji biološki organ, istovremeno i sam proizvod rada, jer se i ona sama usavršavala kroz rad.

Rad je, prema tome, osnovna kategorija ljudskog društva. Rad je zbog toga i osnovna kategorija *dijalektike društva*. U toj kategoriji je sadržana, kao u klici, osnovna objektivna protivrječnost, tj. osnovna objektivna zakonitost razvitka društva koja određuje cjelokupni razvitak društva kroz sve njegove društveno-ekonomske formacije. Ova činjenica je postala uočljiva tek s razvitkom modernog buržoaskog društva i pojavom proletarijata kao najprogresivnije klase koja u bukvalnom smislu predstavlja ruke društva. No tek u samoupravnom socijalističkom društvu, gdje se rad i u sferi raspodjele pojavio kao osnovna kategorija, postalo je potpuno jasno da je rad osnovna kategorija razvitka svakog društva.

Rad je objektivno protivrječna kategorija antagonističkog karaktera, jer kroz rad čovjek neprestano savladava prirodnu materiju i prilagođava je svojim potrebama. U odnosu na čovjeka priroda je niži stupanj u razvitku univerzuma, tj. priroda je stalna negacija čovjeka koja ga sputava u njegovom razvitku naprijed. Kroz rad čovjek stalno negira prirodu oko sebe, tj. vrši negaciju negacije, podvrgavajući prirodnu materiju svojim potrebama. Očovječena prirodna materija jeste, dakle, rezultat negacije negacije koja se postiže kroz rad. To je kvalitativno viši oblik prirodne materije (upotrebna vrijednost političke ekonomije). U *radu* se, dakle, neposredno ispoljava *bit* (suština) i biće čovjeka. U *radu* se čovjek ispoljava kao nešto kvalitativno novo u razvitku univerzuma što se kao viša kategorija suprotstavlja izvanjskoj prirodi. Ova protivrječnost prirode i čovjeka pojavljuje se i na strani čovjeka, koji je istovremeno prirodno-biološko biće, s rukama i ljudskim mozgom kao biološkim organima rada, i kao *društveno biće* koje je izvršilo negaciju negacije svoga biološkog bića i koje stalno vrši tu negaciju negacije.

Kada govorimo o biološkim organima čovjeka nužno se pojavljuje čovjek kao pojedinac, »od krvi i mesa«, koji neprestano vodi borbu s prirodnom materijom oko sebe. No, čovjek je istovremeno i društveno biće po tome što se u procesu rada pojedinac neprestano mora odnositi i prema drugim pojedincima koji rade. Ovi odnosi između ljudi u procesu rada razvijaju se kroz stalnu borbu protiv zaostajanja pojedinaca za već postignutim nivoom produktivnosti rada kod drugih, naprednijih pojedinaca. A time kategorija rada već prelazi u novu, višu kategoriju proizvodnje, o kojoj ćemo govoriti u daljem izlaganju.

2. PROIZVODNJA

Proizvodnja je, kako već znamo, negacija negacije rada. To je jedna viša kategorija u razvitku društvene materijalne baze u kojoj je individualni rad dijalektički ukinut, tj. sačuvano je njegovo pozitivno jezgro, a likvidirano njegovo zaostajanje za postignutim najvišim dometom rada u pojedinim društvima. Zaostajanje rada pojedinaca u ljudskom društvu za postignutom najvišom produktivnošću rada kod drugih individua istog društva znači negaciju toga najvišeg dometa u razvitku rada. Bez negacije ovog zaostajanja u produktivnosti rada društvo se ne može dalje razvijati. Zbog toga se društvo kao cjelina nužno bori, i mora boriti, protiv takvog zaostajanja u produktivnosti individualnog rada. Kao predstavnici društva kao cjeline u takvim okolnostima se uvijek pojavljuju najprogresivnije snage datog društva koje su zainteresirane za likvidaciju (tj. negaciju) zaostajanja. Ova neprekidna borba društva kao cjeline protiv zaostajanja individualnog rada ispoljava se kao stalni društveni pritisak na zaostale individue u procesu rada. Iz te borbe, tj. negacije zaostajanja rada, nastaje jedna nova, viša kategorija, a to je proizvodnja kao društveno organiziran rad društvenih pojedinaca. U proizvodnji se ostvaruje društvena korelacija između individualnih radova, jer cjelina stalno vrši pritisak na individualne radnike u pravcu likvidiranja zaostajanja pojedinih radnika za postignutim, u datom trenutku najvišim nivoom u produktivnosti rada. Na taj način antropološke (ljudske) individue postaju integrirane društvene individue, tj. članovi društva. Proizvodnja je, dakle, društveni rad. U proizvodnji se stoga neposredno ispoljava društveno biće čovjeka.

Rad i proizvodnja su harmonični (neantagonistički) dijalektički polariteti kao rezultat neprekidne borbe društvene cjeline protiv negacije rada (tj. protiv zaostajanja individualnog rada). Time rad postaje sastavni element kategorije proizvodnje kao više kategorije. Individualni radovi postaju integralni dijelovi proizvodnje. Ljudska individua, postaje time integralni dio društvene cjeline. Objektivna zakonitost razvitka rada se na taj način preobražava u objektivnu zakonitost proizvodnje.

Proizvodnja, kao rezultat borbe društvene cjeline protiv zaostajanja (nedovoljne produktivnosti) rada, ne znači samo likvidaciju takvog zaostajanja, već znači istovremeno i povećanu produktivnost rada svih individualnih radnika, sudionika integriranih u proizvodnji. Drugim riječima, proizvodnja integriranih individualnih radnika osigurava veću produktivnost rada svakog individualnog radnika koji sačinjava integrirani elemenat proizvodnje. Na svakog integriranog radnika dolazi veći rezultat rada nego na neintegriranog radnika. Prijelaz od rada na proizvodnju označuje, dakle, jedan kvalitativni skok kao rezultat negacije negacije rada.

Bit (suština) rada kao osnovne kategorije ljudskog društva uopće, može se danas u samoupravnom socijalističkom društvu Jugoslavije sagledati mnogo lakše nego u bilo kojoj ranijoj društveno-ekonomskoj formaciji, ne samo zbog toga što je rad postao mjerilo raspodjele između asocijanata (radnika-članova slobodne asocijacije proizvođača) već i stoga što proces samoupravljanja likvidira i podjelu na fizički i umni rad, naslijeđenu iz ranijih društveno-ekonomskih formacija. Svaki asocijant radi istovremeno i fizički i umno. On planira i izvršava svoj plan. On odlučuje i izvršava svoje odluke. On je istovremeno i glava i ruke radnog procesa. Tek sada postaje sasvim očigledno da je ne samo rad asocijanata već i najprimitivniji ljudski rad istovremeno i misaona djelatnost i fizička djelatnost prerađivanja fizičke materije u stvari za ljudsku upotrebu. Svakodnevna samoupravna društvena praksa pokazuje asocijantima ovu činjenicu i ona stoga ulazi u svijest i u pogled na svijet asocijanata. Svaki asocijant zna da je individualni rad osnova društvenog života kao neprekidna »razmjena materije između čovjeka i prirode« (Marks). Svaki asocijant također zna da je proizvodnja proces integriranja individualnih radova u jednu višu organsku cjelinu kroz borbu protiv nerada. Ta borba protiv nerada motivirana je neposredno raspodjelom prema rezultatima individualnog rada unutar radnih kolektiva. Vodi se stalna borba za raspodjelu prema rezultatima rada, a protiv onih koji je sprečavaju, jer takvi sprječavaju i progresivnu integraciju individualnih radova u što širu društvenu proizvodnju, za prerastanje užih radnih kolektiva u šire radne kolektive itd. Svaki asocijant zna da ne može biti uspješnog rada bez poznavanja tehnološkog procesa, kao što ne može biti rada ni samoupravljanja bez poznavanja društvenih procesa, u prvom redu ekonomskih. Sve to pak zahtijeva odgovarajuće obrazovanje, školovanje i kvalifikacije. Prema tome, rad asocijanata zahtijeva odgovarajuće radne sposobnosti kao potencijal rada. Jednako tako i proces proizvodnje zahtijeva odgovarajuće proizvodne sposobnosti, proizvodne potencijale ili proizvodne snage. Proizvodne snage, dakle, jesu mogućnost proizvodnje u kojoj su, kako smo vidjeli, integrirani individualni radovi što znače realizaciju odgovarajućih radnih sposobnosti radnika. Da bi se moglo proizvoditi na određenom nivou razvitka moraju postojati određene proizvodne snage društva. Te proizvodne snage se mogu mjeriti i na odgovarajući način evidentirati, na primjer putem statistike i putem neposrednog istraživanja.

Društvene proizvodne snage

Društvene proizvodne snage kao potencijal proizvodnje uključuju u sebe i već postignute rezultate u savladavanju prirodnih elemenata, kao rezultat prethodnog društvenog razvitka i kao elemente koji su već pod komandom čovjeka, odnosno ljudskog društva. Istovremeno društvene proizvodne snage uključuju u sebe i već postignute rezultate u razvitku radnih sposobnosti ljudi, dakle određeno iskustvo, kvalifikacije, obrazovanje, radne navike, razvijenu inteligenciju, savršeniji jezik kao sredstvo sporazumijevanja ljudi itd.

Čovjekoliki majmun još nema društvenih proizvodnih snaga. Ukoliko on počinje da radi, utoliko očovječuje sebe i prelazi na društvenu proizvodnju, a očovječujući sebe, on kao društveno biće očovječuje i prirodu oko sebe, tj. mijenja je u smislu svojih potreba. Društvene proizvodne snage su, dakle, već »očovječeni« ljudi i već očovječena priroda oko njih. Kroz društvene proizvodne snage i odgovarajuću proizvodnju ljudsko društvo se, dakle, razvija već na svojoj vlastitoj osnovi, tj. ono je napustilo svoju životinjsku osnovu iz koje je niklo i razvilo se i razvija se dalje na sve humanijoj, ljudskoj osnovi. U jednom pismu Anjenkovu, Marks zbog toga ističe da je »svaka proizvodna snaga... stečena snaga, proizvod ranije djelatnosti«. »Proizvodne snage su, prema tome, rezultat utrošene ljudske energije, kaže Marks dalje. (Izabrana djela, II. str. 425, na ruskom). Prema tome, proizvodne snage su već ljudska baština čovjeka koji se tek izdigao iz životinjskog stanja.

Divlja prašuma i stepa puna divljih životinja i raznovrsnog bilja bile su životinjska baština pračovjeka u vrijeme kada se izdigao iznad životinje. Međutim, iskrčena šuma, kultivirana zemlja, pripitomljene životinje i kultivirano bilje, uređeni saobraćaj, utvrđena i otkrivena rudna blaga već su ljudska baština svakog novog pokoljenja čovjeka. Ta očovječena ili pripitomljena priroda pripada u društvene proizvodne snage. U društvene proizvodne snage pripadaju tim više i oruđa za rad kojima je čovjek očovječio prirodu oko sebe, a radom i proizvodnjom očovječeni ljudi su, pak, subjektivni faktor društvenih proizvodnih snaga.

Svaka generacija ljudi zatiče gotove društvene proizvodne snage na određenom nivou razvitka, kao baštinu ranijih generacija, a svako novo pokoljenje ljudi dalje razvija te zatečene proizvodne snage i ostavlja ih razvijenije u baštinu novoj generaciji. To je beskonačan proces usavršavanja kroz razvitak ljudskog društva, kroz proces proizvodnje. Ljudi ne mogu da ne proizvode, jer inače ne bi mogli živjeti, ali oni iz generaciju u generaciju proizvode sve bolje, savladavajući sve više i bolje prirodu oko sebe i podvrgavajući je svojoj volji, pomoću sve boljeg i savršenijeg oruđa za rad, kroz sve očovječeniju prirodu oko sebe i kroz svoje sve veće radno i proizvodno iskustvo.

Budući da ljudi moraju proizvoditi da bi mogli živjeti, društvene proizvodne snage predstavljaju objektivnu nužnost i zakonitost razvitka. Ta objektivna nužnost razvila se iz biološke nužnosti hranjenja i odijevanja — radi golog održavanja života i radi produženja vrste — u društvenu nužnost proizvodnje društvenog života ljudi. Biološka je nužnost da se ljudi moraju prehranjivati radi održavanja života i produženja vrste, a društvena je nužnost kako se ljudi hrane i kako podižu svoje novo pokoljenje.

Zbog svega toga društvene proizvodne snage su objektivna, tj. od volje i svijesti ljudi nezavisna osnova razvitka ljudskog društva. One su neposredni izraz objektivne zakonitosti razvitka rada i proizvodnje. Objektivnost leži u tome što su rad i proizvodnja nužan uvjet za održavanje života i produžetak ljudske vrste i u tome što svako novo pokoljenje ljudi zatiče kao gotove one proizvodne snage koje su razvile ranije generacije. Novo pokoljenje zatiče te proizvodne snage kao gotove i mora ih uzeti onakve kakve jesu, da bi ih dalje razvijalo. To, dakako, ne znači da ljudi ne izgrađuju sami svoje društvo i svoje proizvodne snage, ali je njihova svijest i volja određena (ili determinirana) i motivirana objektivnim uvjetima koji su nezavisni od njihove svijesti i volje.

Društvene proizvodne snage predstavljaju jedan harmonični dijalektički polaritet objektivnih i subjektivnih faktora, u kome objektivni faktori determiniraju subjektivne faktore. U objektivne faktore društvenih proizvodnih snaga pripadaju sredstva za proizvodnju, a u subjektivni faktor pripada stanovništvo (tj. ljudi) sa svojom demografskom strukturom (tj. sa svojim različitim uzrastom, različitim obrazovanjem, radnom sposobnošću itd.).

Sredstva za proizvodnju se dalje polariziraju na: a) predmete rada i b) sredstva za rad (tehniku). Ovo je također jedan harmonični dijalektički polaritet u kome predmeti za rad determiniraju sredstva za rad.

Predmeti rada se dalje polariziraju na: a) sirovu geografsku sredinu (kao locus standi za proces rada i proizvodnje i kao rudno blago u utrobi zemlje, kao pokretačka snaga vode i vjetra, kao samoniklo raslinje, divlje životinje) i b) humaniziranu geografsku sredinu (iskrčene i kultivirane šume, obradivo zemljište, domaće životinje, eksploatirana rudna blaga, kultivirani biljni plodovi, polufabrikati i sl.).

Sredstva za rad se dalje polariziraju na: a) oruđa za rad i b) energetiku. U tome polaritetu oruđa za rad determiniraju energetiku.

Oruđa za rad se dalje polariziraju na: a) alate i b) sredstva transporta. U ovome polaritetu su alati determinirajući faktor, a sredstva transporta su determinirani faktor.

Alati se dalje polariziraju na: a) ručne alate i b) strojevi (mašine). U tome polaritetu su ručni alati determinirajući, dok su strojevi determinirani.

Sredstva transporta se dalje polariziraju na: a) sredstva prenošenja tereta (i ljudi) i b) sredstva za veze (telekomunikacije). U ovome dijalektičkom polaritetu su sredstva za prenošenje tereta determinirajuća, a telekomunikacije su determinirane.

U svim navedenim dijalektičkim harmoničnim polaritetima determinirani polariteti su rezultat negacije negacije determinirajućeg pola.

Napomena: Na ovome mjestu treba napomenuti problem geografske sredine kao osnove za razvitak ljudskog društva. Mada se čovjek, kao viši stupanj u razvitku prirode, izdvojio (kao negacija negacije) kao nova kvaliteta u relaciji prema ostaloj prirodi, on time nije prestao da bude sastavni dio univerzuma. Odnos prirode i čovjeka je u stvari unutrašnji odnos univerzuma (ili prirode shvaćene u širem smislu), jer najopćije zakonitosti razvitka vrijede za čitav univerzum.

Čovjek ostaje vezan za prirodu, jer je prinuđen da vrši razmjenu materije s prirodom (tj. da vrši tzv. potrošnu proizvodnju, po Marksu), odnosno, on se mora hraniti i razmnožavati kao prirodno biološko biće. Neposredna priroda, pak, s kojom čovjek vrši razmjenu materije, jeste naša planeta — Zemlja. **To je geografska sredina čovjeka.** To je pretpostavka svakog života uopće, pa i pretpostavka društvenog života čovjeka. Geografska sredina čovjeka je u prvome redu osnova čovjekova rada i proizvodnje, mjesto gdje čovjek radi (*locus standi*). Geografska sredina daje čovjeku i jedan rezervoar prirodnih namirnica (biljnih plodova, divljači, ribe). Geografska sredina, osim toga daje čovjeku i pogonsku energiju kao sredstvo za rad (na primjer: plovne rijeke, vodopade, rječnu struju, drvo, treset, ugalj, naftu itd.). Gotovi prirodni produkti, tj. takvi predmeti u prirodi koji se mogu neposredno upotrebljavati, vrlo su važni u nižim stupnjevima razvitka društva.

Međutim, iako čovjek ostaje vezan za geografsku sredinu, on tu geografsku sredinu prilagođava sebi kroz proces rada i proizvodnje. Današnja geografska sredina čovjeka je rezultat neprekidnog prilagođavanja čovjekovim potrebama i čovjekovoj prirodi. Dok se životinja biološki prilagođava prirodnoj geografskoj sredini, dotle je kod čovjeka upravo obrnuto: on prirodnu sredinu prilagođava sebi kroz svoj društveni razvitak, stičući sve veću vlast nad njom. Objektivno protivrječni, antagonistički odnos čovjeka prema prirodi, koja zaostaje iza dometa koji u razvitku univerzuma predstavlja čovjek, neprestano se postavlja, razrješava i prevladava kroz procese negacije negacije kakve predstavljaju procesi rada i proizvodnje ljudskog društva. Ta protivrječnost se neprestano uspostavlja, ali na sve višem nivou, time što ljudsko društvo dobiva sve veću vlast nad prirodom i sve više je prilagođava sebi. Čovjek rekonstruira čitavu prirodu prema svojim potrebama, ali uvijek u skladu s objektivnim zakonima razvitka prirode, i time stvara sasvim novu, »očovječenu«, humaniziranu prirodu.

Objektivnu dijalektiku društvenih proizvodnih snaga možemo, dakle, predstaviti slijedećom shemom harmoničnih dijalektičkih polariteta:

Društvene proizvodne snage

a) Sredstva za proizvodnju		b) Stanovništvo s demografskom strukturom	
a) Predmeti rada	b) Sredstva za rad		
a) Sirova geosredina	b) Humanizirana geosredina	a) Oruđa za rad	b) Energetika
		a) Prirodna	b) Vještačka
	a) Alati	b) Sredstva transporta	
	a) Ručni		
	b) Strojevi		
		a) Sredstva za prenošenje tereta	b) Telekomunikacije

PREOBRAŽAJ DRUŠTVENIH PROIZVODNIH SNAGA U PROIZVODNJU

Budući da su društvene proizvodne snage potencijal ili mogućnost proizvodnje, proizvodnja predstavlja realizaciju, ostvarenje proizvodnih snaga. To je pretvaranje mogućnosti proizvodnje u stvarnu proizvodnju. Kao što rad označava trošenje radne snage, tako i proizvodnja znači trošenje proizvodnih snaga društva.

Vidjeli smo da je proizvodnja društveno organizirani rad individua. U proizvodnji su individualni radovi integrirani u društvenu cjelinu, a individue se pojavljuju kao integrirane individue. Zbog svega toga svaka društvena proizvodnja, na bilo kojoj društvenoj razini, nužno dovodi do tehničke podjele rada između društvenih individua u skladu s vrstama rada za koje su individue sposobne prema svojim fizičkim i umnim sposobnostima. Već najprimitivnije prvobitno društvo, prevladavajući osnovnu biološku podjelu rada (tj. bioseksualne funkcije muškaraca i žena, zatim podjelu rada na rad odraslih, rad staraca i rad nedoraslih), stvara upravo na bazi ove biološke podjele rada jednu kvalitativno novu društveno-ekonomsku podjelu rada. Ova društveno-ekonomska podjela rada determinirana je biološkom podjelom rada, ili, što je isto, u kome je društveno-ekonomska podjela rada negacija negacije biološke podjele rada. Razvitkom društvenih proizvodnih snaga društveno-ekonomska podjela rada u društvenoj proizvodnji postaje sve dominantnija, a biološka podjela rada potiskuje se u drugi plan. U razvitku društvenih

proizvodnih snaga odgovarajuće društvene proizvodnje viši stupanj se uvijek pojavljuje kao negacija negacije odgovarajućeg nižeg stupnja rada i kao negacija negacije neproizvodnje, tj. negacije zaostajanja proizvodnje iza dostignutog najvišeg nivoa u određenoj fazi razvitka. O ovom potonjem ćemo posebno govoriti u slijedećem poglavlju, kad bude riječ o društvenim produkcionim odnosima. Na višim nivoima razvitka proizvodnja nižeg nivoa pojavljuje se kao dijalektička determinanta višeg nivoa, tj. ona se pojavljuje kao negacija negacije nižeg nivoa proizvodnje. Zbog toga se biološka podjela rada, kao prvobitna determinanta društveno-ekonomske podjele rada, potiskuje u pozadinu. Iz navedenog se može zaključiti da je u svakoj društvenoj proizvodnji društveno-ekonomska podjela rada bitan element, jer upravo ona dovodi do povećane produktivnosti rada pojedinaca i do jačanja društvenih proizvodnih snaga, te i do povećane proizvodnje. Društveno-ekonomska podjela rada nosi sobom također i svoj drugi element — radnu disciplinu pojedinaca. Jer borba protiv nerada (zaostajanja rada), iz koje se razvija društvena proizvodnja, pojavljuje se i kao borba protiv kršenja radne discipline pojedinaca. U društveno organiziranom radu, tj. u proizvodnji, radna disciplina se lako utvrđuje, što omogućuje efikasnu borbu protiv nerada.

Budući da je proizvodnja uvijek društveno-organizirani rad pojedinaca od strane društva kao cjeline, kao dalji bitan element proizvodnje pojavljuje se i organ cjeline određene društvene zajednice kao predstavnik društvene cjeline. To je organizator proizvodnje koji koordinira rad pojedinaca u skladu sa tehnološkim procesom rada.

S pojavom klasnog društva neposredna društveno-ekonomska podjela rada pretklasnog društva dopunjuje se društvenom podjelom rada preko tržišta robe. (tzv. velika društvena podjela rada — Engels) i klasnom podjelom rada. Najprije se male društvene zajednice (gentilne) pojavljuju kao razmjenjivači robe, i time kao sudionici velike društvene podjele rada preko tržišta, a zatim se s pojavom privatnog vlasništva sve više ustanovljuju podjele rada između privatnih vlasnika, također preko tržišta, i klasna podjela rada između eksploatatorskih i eksploatiranih klasa (također determinirana — indirektno — tržištem, npr. tržištem robova u robovlasničkom društvu, ili tržištem radne snage u kapitalističkom društvu, ili tržištem feudalnih posjeda s kmetovima kao pripadnosti tih posjeda u kasnom feudalnom društvu). Na taj način se društveno-ekonomska podjela rada polarizira na unutrašnju ili tehničku podjelu rada i na društveno-ekonomsku podjelu rada preko tržišta. To je jedna harmonična dijalektička polarizacija u kojoj je tržišna podjela rada negacija negacije unutrašnje tehničke podjele rada u tehnološkom procesu proizvodnje — i determinirana strana, a tehnička podjela rada determinirajuća strana. Tehnička podjela rada je, pak, kako smo vidjeli, bitan element proizvodnje. Nju nosi sobom samo podruštvljavanje rada pojedinaca. Kada se pojavi velika društvena podjela rada preko tržišta, tehnička podjela rada se dijalektički ukida i sačuva u velikoj društvenoj podjeli rada i postaje njen sastavni dio.

Formiranjem proizvodnje kroz negaciju negacije rada stvara se odmah i materijalna osnova za formiranje odgovarajućih društvenih produkcionih odnosa. No, prije toga moramo razmotriti još jedan bitan element kategorije proizvodnje, a to su tehnološka pravila.

Tehnološka pravila

Kako smo vidjeli, svaka je proizvodnja društvena proizvodnja, bez obzira da li je ona svjesno organizirana pod pritiskom objektivnih bioloških zakonitosti razvitka, ili se formira pod neposrednim pritiskom objektivnih društvenih (ekonomskih) zakonitosti razvitka. U procesu proizvodnje formira se iskustvo o tome kako treba postupati s prirodnim materijom da bi se dobili željeni proizvodi koji će služiti za podmirenje društvenih potreba. Dakle, da bi se proizvodilo, treba znati kako da se postupa s prirodnim elementima, a takvo iskustvo se postiže preko bezbrojnih neuspjeha i uspjeha u praksi proizvodnje. Iz prakse tih neuspjeha i uspjeha formiraju se postepeno pravila (norme) proizvodnje ili tehnološka pravila. Tehnološka pravila predstavljaju, dakle, uopćenu proizvodnu praksu ljudi. Tehnološko pravilo je i najmoderniji industrijski patent i običan kuhinjski recept.

Suvremena tehnološka pravila u industriji i poljoprivredi izgrađena su na rezultatima naučnih ispitivanja i ona predstavljaju primijenjen u prirodnu znanost. Tehnološka pravila su, dakle, neposredan društveni izraz prirodnih zakonitosti u društvenoj proizvodnji. Ona predstavljaju onu oblast prirode koju je savladalo ljudsko društvo. Zbog toga i tehnološka pravila pripadaju u društvene proizvodne snage, jer bez njih organizirane proizvodnje ne može biti.

Poslije pobjede narodne revolucije socijalistička Jugoslavija je naslijedila od stare Jugoslavije jednu zaostalu privredu, pretežno naturalnog i sitno-robno karakteru, uz dominaciju snažno centraliziranog kapitala pretežno u rukama stranih kapitalista i u rukama buržoaske države. Naturalna i sitna robna privreda služila se tradicionalnom empirijskom tehnologijom i odgovarajućim tehnološkim pravilima, a kapitalistička privreda se također služila već zastarjelim industrijskim patentima i zastarjelom opremom. Zbog svega toga u novoj socijalističkoj Jugoslaviji, u procesu brze industrijalizacije zemlje, težilo se ka primjeni najsuvremenijih tehnoloških pravila, koja su mahom uvožena jer, zbog zaostalosti zemlje, domaće pronalazaštvo još nije bilo dovoljno razvijeno. S druge strane, bilo je potrebno da socijalistički proizvođači u Jugoslaviji ovladaju tim novim tehnološkim pravilima, tj. da nauče da ih primjenjuju kao stručnjaci. To je bio vrlo težak i složen zadatak s obzirom da su proizvođači u industriji mahom bili neškolorani i nekvalificirani. To je, dakako, izazvalo potrebu masovnog školovanja stanovništva — kako osnovnog školovanja tako i srednjeg, višeg i visokog — dok nisu osposobljeni potrebni stručni kadrovi koji će biti u stanju da ovladaju modernim tehnološkim pravilima, u čemu je do danas postignut već priličan uspjeh.

Tehnološka pravila su objektivna društvena realnost i kao takva ulaze u oblast društvenih proizvodnih snaga i društvene proizvodnje kao realizacije društvenih proizvodnih snaga. Pri postojanju sistema svjetskog tržišta, tehnološka pravila se mogu kupovati i prodavati i na svjetskom tržištu kao specifična roba u obliku patenata i licenci.

U toku drugog Petogodišnjeg privrednog plana (1957—1961) jugoslavenske socijalističke samoupravne privredne organizacije kupile su veliki broj inozemnih patenata i licenci (licence su prava korištenja tuđih patenata) i na osnovi njih razvile domaću proizvodnju velikog broja industrijskih proizvoda koji ranije u nas uopće nisu bili proizvođeni (strojevi, alatke, elektroaparati, automobili, plastične mase i sl.). Na taj način one su kroz nekoliko godina bile u stanju da samostalno primjenjuju nova tehnološka pravila i da ih dalje razviju vlastitim pronalazaštvom.

Pravila organizacije rada

U tehnološka pravila u širem smislu pripadaju i pravila organizacije rada u proizvodnim procesima, kao i pravila organizacije samih privrednih organizacija kao ekonomskih jedinica u organizmu društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje. I sama pravila organizacije rada (npr. konvejski sistem, brigadni sistem i sl.) jeste element društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje, kao i društvenih sredstava za proizvodnju, jer od njih zavisi povećanje i kočenje, odnosno smanjivanje produktivnosti rada. Pravila organizacije rada zavise opet od tehnoloških pravila, koja u svojoj primjeni zahtijevaju određenu organizaciju rada (npr. krupne strojeve ili ručni alat). Takva pravila organizacije rada su — kao društvene norme ponašanja — također društvena realnost, koja kao takva može i sama biti objektom kupovine i prodaje, te se može kao roba nabavljati u inozemstvu, ako je to potrebno. Ovdje treba naglasiti — iako to pripada slijedećem poglavlju koje govori o društveno-ekonomskim odnosima (DEO) — da pravila organizacije vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (npr. veliki ili mali posjed u poljoprivredi, veliko ili malo poduzeće, privredno udruženje, ortakluk ili individualno privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju u industriji), sa svoje strane, opet ovise o karakteru vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, npr. da li je vlasništvo kapitalističko, ili državno-socijalističko ili društveno-samoupravljačko i sl. To znači da pravila organizacije vlasništva zavise od karaktera društveno-ekonomskih odnosa (ili društvenih produkcionih odnosa). Sva ova pravila (tehnološka, organizacije rada, organizacije vlasništva) nastaju pod pritiskom objektivne zakonitosti razvitka rada i proizvodnje i određena su upravno tim elementima. Ove objektivne zakonitosti rada i proizvodnje određuju sa svoje strane moralnu svijest (moral), a moral određuje pravna pravila itd. O svemu tome raspravljat ćemo u slijedećim poglavljima. Ovdje sada ukazujemo na materijalne korijene ove strukture, a to su rad i proizvodnja.

Zakon koncentracije i dekoncentracije proizvodnje

Da bi se moglo proizvoditi, sredstva za proizvodnju moraju biti u manjoj ili većoj mjeri koncentrirana na određenim mjestima i u određenim okvirima. To znači da sredstva za proizvodnju moraju biti organizirana kao jedna ekonomska cjelina, ili kao jedna ekonomska jedinica u velikoj društvenoj podjeli rada preko tržišta robe ili u unutrašnjoj tehničkoj podjeli rada unutar jedne šire ekonomske zajednice. O tome će još naknadno biti riječi. U predklasnom gentilnom (rodovskom) društvu, npr. sredstva za proizvodnju koncentrirana su unutar jednog gena (roda), bratstva više gensova, ili plemena. U sitnoj robnoj privredi, koja se razvija iz gentilnog sistema, koncentracija sredstava za proizvodnju vrši se u okviru jedne porodice, na čelu s ocem porodice kao privatnim vlasnikom tih sredstava za proizvodnju. U kapitalističkoj krupnoj robnoj privredi koncentracija krupnih sredstava za proizvodnju vrši se najprije u vlasništvu jednog privatnog kapitaliste, zatim se razvijaju kapitalistički ortakluci više individualnih kapitalista, zatim se dalje formiraju kapitalističke privredne organizacije, kao što su dionička društva, udruženja dioničkih društava, trustovi, koncerni itd., pri čemu dolazi do izražaja tzv. koncentracija kapitala. U socijalističkom etatiističkom sistemu koncentracija sredstava za proizvodnju vrši se u državnim privrednim poduzećima koja su u državnom (javnom) vlasništvu, a ova u tzv. AOR-e prema oblastima proizvodnje; a u samoupravnom socijalističkom sistemu u Jugoslaviji koncentracija se vrši u osnovnim organizacijama udreženog rada (OOUR-ima) organizacijama udruženog rada (OUR-ima) složenim organizacijama udruženog rada (SOUR-ima itd.).

U prvobitnoj zajednici, tzv. endogamnoj komuni, sva sredstva za proizvodnju bila su koncentrirana u komuni i proizvodnja je bila neposredno društvena. U gentilnom društvu sredstva za proizvodnju su dekoncentrirana na gensove (rodove, kućne zadruge) a koncentrirana unutar gensova. Kada su gensovi počeli međusobno da razmjenjuju svoje proizvode, počinje formiranje tržišta preko kojega se i gensovi različitih bratstava povezuju u jednu širu ekonomsku društvenu zajednicu. Ova proširena zajednica, povezana preko tržišta, predstavlja opet sa svoje strane svojevrsan oblik i sistem koncentracije proizvodnje preko velike društvene podjele rada. Raspadanjem gensova na pojedinačne porodice sitnih privatnih vlasnika, vrši se dalja dekoncentracija ranije društvenih sredstava za proizvodnju na privatna sredstva za proizvodnju, ali se ekonomska koncentracija u šire ekonomske zajednice i dalje produbljuje, a sitni privatni vlasnici sredstava za proizvodnju se sve više dekoncentriraju na pojedinačne elemente velike društvene podjele rada preko tržišta. Rezultat raspadanja gentilnog društva na sitne privatne vlasnike bila je, dakle, dekoncentracija gentilnih sredstava i gentilne proizvodnje na atomizirane punktove privatnih vlasnika, uz istovremenu indirektnu koncentraciju društvene proizvodnje preko sudjelovanja atomiziranih proizvodnih centara na zajedničkom tržištu. Pri tome se dekoncentracija društvene proizvodnje na atomizirane punktove kod privatnih vlasnika sredstava za proizvodnju na odgovarajući način kompenzirala mnogo

široj koncentracijom proizvodnje povezane u širu društvenu cjelinu preko zajedničkog tržišta. Dekoncentracija društvene proizvodnje na privatnu proizvodnju bila je također uvjetovana produbljivanjem velike društvene podjele rada preko tržišta. Na taj način se privatna proizvodnja postavila kao nov oblik društvene proizvodnje, koji je elemente raspadanja gentilne sitne društvene proizvodnje povezivao u elemente jedne nove i šire društvene proizvodnje. To je bio progresivan proces uvjetovan porastom društvenih proizvodnih snaga, pronalaženjem novih, produktivnijih alata i oruđa za rad, koji su omogućili dekoncentraciju proizvodnje uz povećanje produktivnosti rada. Tada je društvenom proizvodnjom počeo dominirati ekonomski zakon vrijednosti, koji se odmah ispoljio kao objektivni zakon razvitka društvene proizvodnje, tj. kao osnovni objektivni zakon razvitka društva sve do današnjih dana. S privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju pojavilo se uskoro i privatno vlasništvo nad čovjekom proizvođačem, tj. nad robovima, jer je i rob bio sredstvo za proizvodnju.

Robna privreda je počela kao sitna robna privreda, pri čemu je privatni proizvođač prodavao svoje proizvode na tržištu za novac, a za dobiveni novac kupovao druge proizvode ($R - N - R' =$ prodaja radi kupovine). Upotrebom robova (pored članova porodice privatnog vlasnika), dakle eksploatacijom tuđeg rada, došlo je do još značajnijeg povećanja produktivnosti rada i proizvodnje. Počela je ponovna koncentracija proizvodnje, ponovnim neposrednim podruštvljavanjem rada pod upravom privatnog robovlasnika, koji je počeo upotrebljavati sve veću masu robova, organizirajući njihov rad na način koji je omogućavao najveću moguću dobit. Prethodnik ovog procesa krupne robovlasničke privrede bila je pojava trgovine, koja se na tržištu sitne robne privrede umetnula između privatnih proizvođača, što su prodavali svoje proizvode da bi kupovali druge proizvode (dakle prodavali da bi kupovali: $R - N - R'$), i onih koji su kupovali proizvode drugih da bi ih prodavali radi ostvarenja profita ($N - R - N'$). Time je počeo djelovati zakon vrijednosti krupne robne privrede. Trgovac je kupovao da bi prodavao uz dobit, a sitni proizvođač je prodavao da bi mogao kupiti tuđe proizvode. Na taj način je trgovac akumulirao značajne količine bogatstva u novčanom obliku. Uz trgovca se odmah pojavio i lihvar (zelenaš), koji je davao novac u zajam uz kamatu ($N - N'$). Na taj način akumuliran novac mogao se zatim upotrebljavati za kupovinu sredstava za proizvodnju i robova (na tržištu robova, na kome su ratni zarobljenici prodavani kao robovi u privatno vlasništvo kupca). Tako su stvoreni svi uvjeti za krupnu robovlasničku robnu privredu (hrematističku, prema Aristotelu). Krupna robna privreda robovlasnika je označavala novu koncentraciju proizvodnje u okviru sve krupnijih robovlasničkih latifundija i krupnih zanatskih manufaktura. Na taj način je, na novoj socijalnoj osnovi robova kao proizvođača, započeo ponovni proces neposrednog podruštvljavanja proizvodnje u okvirima sve krupnije robovlasničke privatne svojine. To je bio novi proces koncentracije proizvodnje, ali sada u okviru privatne svojine koja je i nadalje bila preko tržišta integrirana u opću društvenu

proizvodnju. Logika koncentracije proizvodnje, što znači neposrednog podružtvljavanja proizvodnje, išla je za potpunom koncentracijom proizvodnje, tj. za podružtvljavanjem proizvodnje uz eliminaciju tržišta i robne privrede uopće, tako da koncentracija proizvodnje obuhvaća čitavo društvo, koja je izvršena preko tržišta i robne privrede, ali sada bez tržišta i robne privrede. No, takva logika (dijalektika) koncentracije proizvodnje nije se mogla ostvariti na socijalnoj osnovici robovskog rada, prije svega zbog toga što se ni robna privreda na osnovi djelovanja zakona vrijednosti nije mogla potpuno razviti na socijalnoj osnovici robovskog rada. Držanje robova i upotreba robovskog rada doveli su robnu privredu brzo u ćorsokak. Proizvodnja je nužno i dalje ostajala pretežno naturalnom (bezrobnom) jer je robove trebalo izdržavati kao »ljudsku stoku«, a isplaćivalo se jedino time što su robovi sami proizvodili sve što je bilo potrebno za njihovo izdržavanje, tj. robovlasnik nije za ove potrebe ništa kupovao na tržištu. Zbog toga je privreda robovlasničkog društva stalno ostajala pretežno naturalnom privredom, jer su većinu stanovništva sačinjavali upravo robovi (npr. u staroj Ateni oko 90%). Sve je to kočilo razvitak proizvodnih snaga i onemogućavalo dalju koncentraciju proizvodnje. Daljnja koncentracija proizvodnje, tj. daljnji stupanj neposrednog podružtvljavanja proizvodnje bio je moguć samo na novoj socijalnoj osnovi, koja više neće biti robovska. Ta nova socijalna osnova došla je s feudalizmom u obliku kmetova kao neposrednih proizvođača, a na tekovinama proizvodnih snaga koje je razvilo robovlasničko društvo. Zakon vrijednosti nije mogao dalje djelovati na robovskom radu. Razvitak društva morao je, dakle, stvoriti uvjete za ponovno oživljavanje zakona vrijednosti stvaranjem nove socijalne osnovice proizvođača koja će omogućiti dalji razvitak u pravcu potpune neposredne koncentracije proizvodnje. Takvi uvjeti su stvoreni tek pojavom proletarijata kao socijalne osnovice kapitalističke sveobuhvatne robne privrede, koja će konačno likvidirati naturalnu privredu, što robovlasnička privreda nije bila u stanju.

Prelazni period između hrematističke krupne robne privrede i kapitalističke krupne robne privrede bio je, kao što je poznato, feudalni društveni sistem. U prvoj fazi feudalizma robna privreda je unutar jednog feudalnog društva (države) bila formalno ukinuta kroz sistem tzv. feudalne radne rente. Naturalna, bezrobna privreda — što je u robovlasničkom sistemu bila pretežna ali ne i dominantna (dominantna i determinirajuća je bila krupna robna privreda (N—R—N') — postala je u feudalnom društvu sistema radne rente i dominirajuća i determinirajuća. Društvena proizvodnja je opet bila potpuno koncentrirana, sada u okviru jedne feudalne države koja je bila privatno vlasništvo jednog ćovjeka — feudalnog vladara — nad svim zemljištem i svim ljudima na njemu.

Feudalni kmetovi su bili vezani za zemlju kao njihova pripadnost i sastavni dio, a feudalnim ugovorom bili su vezani, i niži feudarci kao vazali monarha. O feudalnoj vezanosti govorit ćemo još kasnije u poglavlju o klasama. Ovdje pak tretiramo proces koncentracije i dekoncentra-

cije društvene proizvodnje. Osnova feudalne koncentracije proizvodnje bila je jedinstvena centralizirana svojina feudalnog vladara nad državnom teritorijom (zemljištem) i nad svim ljudima na njoj. To je bio rezultat potpune centralizacije robovlasničke svojine, koju je provela do kraja antirobovlasnička feudalna revolucija, koju su izvršili feudalci u savezništvu s bivšim robovima. Tom revolucijom svi su robovi oslobođeni ropstva, ali su feudalnim ugovorom bili vezani za zemlju koju su bili obavezni obrađivati za feudalnog gospodara — vladara, a dobili su pravo da svoju okućnicu obrađuju za izdržavanje svoje i svoje porodice s vlastitim oruđem za rad. Oni su na taj način bili priznati za ekonomske subjekte i vlasnike pokretnih stvari, ali su kao takvi bili vezani za zemlju koja je pripadala feudalnom gospodaru. Kmetovi su bili priznati za ljude i »djetom božjom« kao i njihovi gospodari pred licem božjim koji ih je stvorio. Prvobitno kršćanstvo je bila ideologija antirobovlasničke revolucije kojom su svi ljudi bili izjednačeni »pred bogom«, ali ne na »ovome svijetu«, već na »onom svijetu« poslije smrti. Na »ovome svijetu« ljudi moraju ispaštati zbog »istočnog grijeha« praroditelja Adama i Eve, i to ispaštati r a d o m.

U feudalnom sistemu radne rente kmetovi su morali raditi određenih dana u sedmici na zemljištu feudalnog gospodara, a ostale dane su mogli obrađivati svoju okućnicu. Na zemljištu gospodara kmetovi rade pod upravom gospodarevih nadglednika, koji kasnije postaju feudalni vazali gospodara. Kmetovi obrađuju gospodarevo zemljište svojim oruđem za rad, a sami se brinu za svoje izdržavanje obrađujući svoju okućnicu. Dalje od toga koncentracija proizvodnje u feudalnom sistemu nije došla. Ona je donijela sobom znatno veću produktivnost rada i proizvodnje, jer je kmet, kao djelimično slobodan čovjek i vlasnik oruđa za rad, bio daleko više stimuliran na rad nego rob. U širenju feudalnog sistema, bivše robove zamijenili su kao kmetovi pripadnici barbarskih plemena koji više nisu pretvarani u robove već neposredno u kmetove i naseljavani kompaktno sa svojom gentilnom strukturom: rodova, bratstva i plemena. Tako je u feudalnom sistemu sačuvana i dalje razvijena tehnička podjela rada između poljoprivrede i zanatstva, zatim između pojedinih oblika poljoprivrede, stočarstva, vinogradarstva, voćarstva, itd., a u zanatstvu između pojedinih vrsta zanata. Kroz radnu rentu feudalni gospodar je dobivao neposredno proizvode svih ovih vrsta, a kmetovi su na svojim okućnicama sami proizvodili sve što im je bilo potrebno za opstanak, vršeći pri tom između sebe i razmjenu proizvoda uaturi, unutar svojih gentilnih zajednica, ili između tih zajednica. Na taj način izvjesna razmjena dobara ni u najranijem feudalizmu nije nikada potpuno zamrla upravo zbog toga što se rani feudalizam neposredno nadovezivao na tekovine proizvodnih snaga kasnog robovlasničkog sistema.

Uvođenjem višeg oblika feudalne rente, tj. produktne rente (ili naturalne rente), započinje ujedno i proces dekoncentracije proizvodnje u feudalnom sistemu. Naime u sistemu produktne rente kmet obrađuje i svoje i gospodarevo zemljište s a m o s t a l n o, te

sam raspoređuje svoje radno vrijeme. On je obavezan da gospodaru daje samo dio svojih proizvoda u naturi koji je određen feudalnim ugovorom, a sav preostali prihod ostaje kmetu. Taj sistem je doveo od naglog povećanja produktivnosti rada i do povećanja proizvodnje, od čega su imali koristi i gospodar i kmet. Ova povećana proizvodnja omogućila je stvaranje viškova proizvoda kod kmeta koje je on mogao slobodno razmjenjivati. To je dovelo do iznošenja viškova proizvoda na lokalna tržišta, na kojima se ubrzo pojavio *n o v a c* kao opći ekvivalent u razmjeni dobara — robe. Pojavom novca pojavio se, naravno, i *t r g o v a c*, a s trgovcem i *l i h v a r*. Istovremeno su se u gradovima koncentrirali i slobodne zanatlije regrutirane od odbjeglih kmetova. Na taj način se tehnička podjela rada ponovno počela preobraćati u veliku društvenu podjelu rada preko tržišta.

Prema tome, kroz sistem produktivne rente kmet se osamostalio u proizvodnji i postao samostalan proizvodni punkt društvene proizvodnje na osnovi svojih vlastitih sredstava za rad. Gensovi (rodovi) kmetova (kućne zadruge), a vrlo brzo i individualne obitelji kmetova, postali su proizvodne jedinice feudalnog društva, a njihovo *a l o d n o* vlasništvo nad vlastitim oruđima za rad i drugim pokretnim stvarima ubrzo se pretvorilo u njihovo *p r i v a t n o* vlasništvo jednostavne robne privrede ($R-N-R'$ = prodavanje radi kupovine). O sistemu feudalnog vlasništva još ćemo naknadno govoriti detaljnije u poglavlju o vlasništvu, a ovdje iznosimo samo toliko da bi se shvatio proces dekoncentracije proizvodnje u feudalizmu. Ovaj proces dekoncentracije proizvodnje se ubrzo odrazio na čitavu strukturu feudalnog sistema odozgo, od feudalnog vladara — sizerena, do najdonje ljestvice, njegovih vazala. U ranom feudalizmu vazali (niži feudalci) bili su samo administratori vladarevi u pojedinim područjima feudalne države. Oni su u ime i za račun vladara upravljali određenim područjem, ubirali feudalnu rentu za vladara, a imali su pravo da za sebe zadrže dio feudalne rente kao osnovicu svoje egzistencije. Oni su također u ime vladara vršili jurisdikciju na svome području, kao i suđenje kmetovima. Poslije smrti vazala vladar je imenovao drugog vazala, obično iz reda najzaslužnijih iz njegove pratnje. Dakle, feudalni *b e n e f i c i j u m* (tako su se zvali vazalski domeni upravljanja) je vraćen vladaru, a on ga je, kao vlasnik države, ponovno davao onima koji su prema njegovu nahođenju to zasluživali. Međutim, poslije uvođenja naturalne rente, a u vezi s ubrzanom dekoncentracijom kmetovske proizvodnje i pojavom tržišta i novca, počinje raspadanje centraliziranog feudalnog sistema. Vazali se sve više osamostaljuju, feudalni beneficiji se više ne vraćaju vladaru, a vazali se sami pretvaraju u samostalne feudalne gospodare. Dakle, dekoncentracija proizvodnje u društvenoj materijalnoj bazi feudalnog sistema dovodi do raspadanja centralizirane feudalne svojine na mnoštvo manjih feudalnih vlasništava.

Ovaj proces dekoncentracije proizvodnje, koji je započeo i razvio se kroz sistem produktne feudalne rente, još je više ubrzan uvođenjem novčane feudalne rente. Pojava novčane feudalne rente bila je posljedica razvitka robno-novčane privrede i djelovanja zakona vrijednosti. U sistemu novčane rente kmet više nije bio dužan dijeliti svoje proizvode s feudalnim gospodarem, već mu je plaćao rentu u novcu. To znači da se kmet morao sam brinuti za unovčenje na tržištu tolike količine proizvoda da od dobivenog novca može isplatiti rentu i da njemu ostane dovoljno novca za vlastite potrebe. To je dovelo do naglog intenziviranja robno-novčane privrede u krilu feudalnog društva i do još većeg osamostaljenja kako kmetova tako i feudalnih vazala u odnosu na kmetove i na vrhovnog feudalnog vladara. Velika feudalna carstva počinju se naglo raspadati na mnoštvo manjih i malih feudalnih državica, a u gradovima se ubrzano razvija zanatstvo, trgovina i lihvarstvo. Ovome procesu raspadanja (decentralizacije feudalnog vlasništva u feudalnom sistemu) suprotstavljaju se feudalni vladari na taj način što centraliziraju kod sebe svu političku vlast, a svojim vazalima prepuštaju njihove beneficije u privatno vlasništvo zajedno s kmetovima na njima. Vazali postaju na taj način feudalni veleposjednici, a ne i feudalni vladari.

Ovi procesi dekoncentracije društvene proizvodnje doveli su ponovno do povezivanja jedinica dekoncentrirane proizvodnje preko tržišta u jednu širu ekonomsku zajednicu velike društvene podjele rada, kao što se to desilo ranije u procesu dekoncentracije proizvodnje u gentilnom sistemu, o čemu smo već govorili.

Trgovina i liхва pripremile su svojom akumulacijom novčanog kapitala prijelaz na kapitalističku krupnu robnu provredu

$$(N \frac{Sp.}{Pról.} \dots P \dots R' - N')$$

To je bio period tzv. prvobitne akumulacije kapitala. U Engleskoj XV i XVI stoljeća vršeno je osim toga i nasilno protjerivanje feudalnih kmetova s njihovih selišta, što je dovelo i do pojave masovne proletarizacije bivših kmetova i do formiranja tržišta radne snage potrebne za start modernog industrijskog kapitalizma.

Zakon vrijednosti krupne robne privrede mogao je onda slobodno dolaziti do izražaja na novoj socijalnoj osnovici, tj. na osnovici formalno slobodnog proizvođača, koji je bio prinuđen da prodaje svoju radnu snagu kapitalistima, ako nije htio da umre od gladi, jer je bio lišen svih sredstava za proizvodnju. Time je proces dekoncentracije proizvodnje u feudalnom sistemu bio završen i započeo je životni put modernog kapitalizma, koji označava ponovni proces koncentracije proizvodnje u obliku koncentracije kapitala. U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama došlo je do potpunog ukidanja prirodne privrede, što, kako smo vidjeli ranije, nije uspjelo robovlasničkoj hrematističkoj privredi starog vijeka, zasnovanoj na radu robova. Koncentra-

cija kapitala je imala objektivno zakonitu tendenciju da dovede do potpune koncentracije proizvodnje u društvenim razmjerama najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, a to znači do potpunog ukidanja robne privrede, što bi označavalo i ukidanje kapitalizma i klasnog društva uopće.

Napomena: Proces koncentracije proizvodnje svuda je povezan s centralizacijom vlasništva, a proces dekoncentracije proizvodnje [raspadanje gentilnog naturalnog (bezrobnog) sistema i kasnije, u procesu raspadanja feudalnog naturalnog (bezrobnog) sistema radne rente] dovodio je i do decentralizacije vlasništva, tj. do formiranja jednostavne ili sitne robne privrede (R—N—R'). Naprotiv, svuda gdje se odvijao proces koncentracije proizvodnje dolazilo je do centralizacije vlasništva, tj. do formiranja sve krupnijih privatnih vlasništava. Koncentracija proizvodnje znači ujedno i dajelovanje zakona vrijednosti krupne robne privrede (N—R—N'). U klasičnom robovlasničkom društvu koncentracija robovlasničkog (hrematističkog) kapitala dovodila je do centralizacije robovlasničke (hrematističke) privatne svojine, a u kapitalističkom društvu je koncentracija »kapitalističkog kapitala« dovodila do centralizacije kapitalističkog vlasništva na sve manji broj sve krupnijih vlasništava.

Naturalni (bezrobni) privredni sistemi, kao što su bili endokomunalni i kasniji feudalni, bili su sistemi potpuno centraliziranog vlasništva (gentilno društvene, a u feudalizmu potpuno centraliziranog privatnog vlasništva feudalnog vladara nad državom i podanicima).

U naturalnom sistemu endomagne komune, u okviru centralizirane zajednice sredstava za proizvodnju, postojala je i potpuna koncentracija društvene proizvodnje na osnovi primitivne tehnike i energetike (uglavnom ručne, mišićne), tj. na osnovi vrlo niskog stupnja društvenih proizvodnih snaga. Postojala je i unutrašnja tehnička podjela rada na osnovi biološke podjele rada. Gentilni naturalni sistem se već počeo dekoncentrirati na rodove (gensove), što je pripremiло uvjete za početak djelovanja zakona vrijednosti (R—R' = trampe među gentilnim zajednicama, a zatim i R—N—R', također najprije među gentilnim zajednicama, a poslije među privatnim vlasnicima, što su bili rezultat raspadanja gentilnog sistema). Unutar rodova (gensova) je postojala tehnička podjela rada, a između gensova se razvijala društvena podjela rada preko zametaka tržišta. Ta gentilna proizvodnja je bila pretežno naturalna (bezrobna), a samo viškovi su razmjenjivani. U rodovima (gensovima), kao ćelijama gentilnog društva, postojala je unutrašnja podjela rada, još uvijek zasnovana na biološkim osnovama (prema spolovima i prema uzrastu), ali je postojala i tehnička podjela rada prema vrstama posla (proizvodnja oruđa za rad i oružja i ostala proizvodnja (obuće, odjeće, grnčarije i sl.).

Ovdje je važno uočiti objektivnu (tj. od čovjeka i čovječanstva nezavisnu) zakonitost razvitka, da čim započne dekoncentracija proizvodnje od totalno društvene na posebno društvenu (tj. na gentilnu u odnosu na raniju endogamno komunalnu) na pojedinačno društvenu (tj. privatnu), istovremeno počinje i povezivanje dekoncentriranih društvenih jedinica putem tržišta, što predstavlja razvitak u pravcu jedne šire koncentracije društvene proizvodnje, tj. koncentraciju (integraciju) užih zajednica i šire društvene zajednice, uz tzv. veliku društvenu podjelu rada preko tržišta. No, ova tržišna koncentracija proizvodnje je samo preduvjet za stvarno neposrednu koncentraciju proizvodnje, tj. za neposredno podružtvljavanje proizvodnje u sve širim razmjerama. Takva neposredna koncentracija (podružtvljavanje) proizvodnje na bazi već razvijenih zajedničkih tržišnih odnosa razvija se samo u sistemima krupne robne privrede (N—R—N'), najprije u ograničenom obujmu u sistemu hrematističke (krupno-robotovlasničke) robne privrede s proširenom reprodukcijom, a zatim u kapitalističkoj krupnoj robnoj privredi u vrlo proširenim razmjerama. U slijedećim poglavljima o društvenim produkcionim odnosima vidjet ćemo da postoji i razvija se još jedan sistem krupne robne privrede (samoupravni socijalistički) koji će konačno dovesti koncentraciju proizvodnje do kraja, najprije u jednoj zemlji, a zatim i na čitavoj planeti. I proces centralizacije i decentralizacije vlasništva, razmotrit ćemo kompleksno u poglavlju o društvenim produkcionim odnosima.

Ovdje ukazujemo još na to da treba razlikovati koncentraciju i dekoncentraciju proizvodnje od centralizacije vlasništva i decentralizacije vlasništva, o čemu će biti riječi u slijedećem poglavlju o društvenim produkcionim odnosima.

3. DRUŠTVENI EKONOMSKI ODNOSI (DEO)

Društveni ekonomski odnosi (DEO) su u razvitku društvene materijalne baze dalji stupanj. DEO se još označuju kao »društveni produkcionni odnosi«, ili kao »društveni proizvodni odnosi«. DEO se razvijaju u borbi protiv zaostajanja proizvodnje (neproizvodnje, nedovoljno efikasne, nedovoljne produktivnosti proizvodnje itd.). DEO su, dakle, negacije neproizvodnje i negacije negacije proizvodnje. Proizvodnja i DEO, dakle, čine jedan harmonični dijalektički polaritet u kome je proizvodnja determinirajući pol, a DEO determinirani pol. Zatim, proizvodnja se kroz negaciju negacije, tj. uslijed negacije neproizvodnje, dijalektički ukida, ulazeći u sastav DEO kao njihov sastavni dio.

Borba društva protiv neproizvodnje dovodi u krajnjoj liniji do takve organizacije društva ne samo u proizvodnji već i u odnosima raspodjele proizvoda između članova društva, zatim u odnosima razmjene, i konačno, i u odnosima potrošnje proizvoda. Potrošnja je krajnji cilj proizvodnje, a do nje se dolazi preko raspodjele i zatim razmjene, koje se pojavljuju kao međučlanovi između proizvodnje i potrošnje. Zbog toga su DEO kompleksna pojava koja sadrži u sebi ne samo

odnose u proizvodnji već i odnose u raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Sama proizvodnja kao tehnološki proces, tj. kao društveno organizirani rad pojedinaca ulazi u društvene odnose proizvodnje kao determinirajući faktor, ali istovremeno, kao tehnološki proces, i kao dijalektički ukinuti (sačuvani) element u društvenim proizvodnim odnosima kao prve faze DEO. Ovi društveni proizvodni odnosi, koji su determinirani tehnološkim procesom proizvodnje, determiniraju sada sa svoje strane odnose u raspodjeli kao harmonični dijalektički polaritet s odnosima u proizvodnji. Kakav je položaj čovjeka u proizvodnji, takav mu je položaj i u raspodjeli. Npr. tko ima položaj proletera u proizvodnji, ima i u raspodjeli položaj proletera, a tko ima položaj kapitaliste u proizvodnji, taj ima i u raspodjeli položaj kapitaliste. Zatim društveni odnosi u raspodjeli sa svoje strane determiniraju odnose u razmjeni i zajedno s njima predstavljaju jedan novi harmonični dijalektički polaritet, posredovan negacijom negacije. Konačno odnosi i u razmjeni sa svoje strane determiniraju odnose u potrošnji i sačinjavaju s ovima također jedan novi harmonični dijalektički poraritet posredovan negacijom negacije. Na taj način, dakle, odnosi u raspodjeli i odnosi u razmjeni predstavljaju posredujuće razvojne elemente između odnosa u proizvodnji i odnosa u potrošnji. Prema tome, DEO, kao kompleksna pojava, predstavlja jedan harmonični dijalektički polaritet u kome su odnosi u proizvodnji determinirajući pol, a odnosi u potrošnji determinirani pol. Međutim, taj harmonični dijalektički polaritet nije neposredan već posredovan harmoničnim dijalektičkim polaritetima u raspodjeli i razmjeni kao međučlanovima. Ovdje treba napomenuti da je to prednost dijalektičkog načina definiranja razvoja, što se početnom razvojnom kategorijom može determinirati i posljednji član u razvojnom lancu što je u pitanju. Zbog toga i jeste moguće npr. da se DEO kao cjelina mogu izraziti dijalektički kao »društveni proizvodni odnosi«, ili, po nekima, i kao »proizvodni odnosi«.

DEO su nužni i objektivno-zakonitog karaktera. Ljudi u njih ulaze nezavisno od svoje svijesti i volje. Oni su, dakle, identični sa odnosima u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. U zavisnosti od stupnja razvitka društvenih proizvodnih snaga i društvene proizvodnje, DEO imaju svoje specifične objektivne zakonitosti razvitka (ekonomske zakonitosti). Ove objektivne zakonitosti razvitka su predmet izučavanja ekonomske teorije (političke ekonomije) kao posebne društvene znanosti. Te ekonomske zakonitosti su osnove objektivne zakonitosti društvenog razvitka, koje određuju razvoj svih društvenih fenomena i prožimaju ih.

Napomena: Budući da ljudi, da bi živjeli, moraju raditi i proizvoditi, to su DEO nužni i objektivnog karaktera. Kako će ljudi raditi i proizvoditi i što će izrađivati i proizvoditi, to ovisi o stupnju razvitka njihovih radnih sposobnosti i društvenih proizvodnih snaga uopće a ne od njihove želje i volje. Ljudi bi svakako uvijek željeli i imali želje da žive što bolje i što bogatije, ali kako će živjeti i čime će i koliko biti u

stanju da podmiri svoje potrebe, to ovisi o razvitku njihovih proizvodnih snaga i proizvodnje, koje svaka generacija zatiče gotove, na određenom stupnju razvoja, da bi ih potom dalje razvijala. U poznatom predgovoru za »Prilog kritici političke ekonomije« (Kultura, Beograd, 1949. god., str. 8) Marks je ovako formulirao objektivne zakonitosti razvoja društva:

»U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvoja njihovih materijalnih proizvodnih snaga.« U »uvodu u kritiku političke ekonomije« (isto, str. 21) Marks analizira DEO kao odnose u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji, dakle kompleksne ekonomske odnose. Tu on kaže: »Tako se proizvodnja ispoljava kao polazna točka, potrošnja kao završna točka, a raspodjela i razmjena kao sredina...« »Otuda proizvodnja proizvodi potrošnju, 1) stvarajući materijal za nju; 2) određuje način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona dakle proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, nagon potrošnje« (isto str. 25).

DEO kao vlasnički odnosi

Društveno-ekonomski odnosi (DEO) kao odnosi u proizvodnji, odnosi u raspodjeli, odnosi u razmjeni i odnosi u potrošnji, istovremeno su i vlasnički (svojinski) odnosi.

U obliku vlasništva ili svojine društveno-ekonomski odnosi dobivaju jedan specifičan oblik ili formu. Oni dobivaju opredmećeni oblik utoliko ukoliko se pojavljuju kao samovlast nad stvarima, čime drugi ljudi mogu biti lišeni mogućnosti raspolaganja određenim stvarima. Na taj način, u obliku vlasništva nad stvarima, DEO se kreću kao stvari, tj. vlasništvo nad stvarima prenosi se s jednog subjekta na drugi, a promjenom subjekta, tj. vlasnika, kreće se i stvar koja je predmet vlasništva. U toj vlasničkoj formi izgleda kao da se kreću samo stvari, a ne i DEO, tj. vlasnički odnosi. Da li će se DEO pojavljivati u opredmećenoj formi vlasništva (svojine) kao samovlasti nad stvarima, uslijed čega se drugi subjekti (koji nisu vlasnici) mogu lišiti raspolaganja stvarima, to zavisi od karaktera ekonomskih objektivnih zakonitosti koje djeluju u određenim društvenim produkcionim odnosima. Ekonomski zakon (objektivni) koji determinira pojavu vlasništva (kao samovlasti nad stvarima) jeste zakon vrijednosti.

U svim DEO — formacijama, u kojima se ispoljava djelovanje zakona vrijednosti, formira se nužno i objektivno zakonito određen oblik vlasništva (kao samovlasti nad stvarima). Tako je to bilo još u krilu gentilnog društva, kada se djelovanje zakona vrijednosti ispoljilo u pojavi društvenog vlasništva gentilnih zajednica koje su između sebe vršile razmjenu preko zametaka tržišta, zatim se, u daljem procesu raspadanja gentilnog društva (upravo pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti), djelovanje zakona vrijednosti sitne ili jednostavne robne privrede ($R-N-R'$, tj. prodaja radi kupovine) ispoljilo u pojavi individualne

sitne privatne svojine, koja je došla u sukob s društvenim vlasništvom gentilnog društva u raspadanju. Zatim se privatno vlasništvo gentilnog društva pretvara u privatnu robovlasničku svojinu u periodu tzv. patrijarhalnog ropstva sitne ili jednostavne robne privrede ($R-N-R'$). Pod pritiskom zakona vrijednosti krupne robovlasničke (hrematističke) robne privrede ($N-R-N'$ = kupovina radi prodaje s viškom vrijednosti) razvija se krupna robovlasnička privatna svojina. Zatim se, uslijed totalne centralizacije krupne robovlasničke svojine (o zakonu centralizacije i decentralizacije svojine još ćemo naknadno govoriti), dolazi do stagnacije u djelovanju zakona vrijednosti. Nastupa epoha feudalizma, koja se karakterizira time što se sada čitavo društvo u obliku države pojavljuje kao najkrupnije privatno vlasništvo jednog subjekta — feudalnog vladara. Ovaj je jedini koji može raspolagati državnom teorijom sa svim ljudima (podanicima na njoj), po zakonu vrijednosti koji još djeluje između feudalnih država i njihovih vladara. Feudalna svojina vladara odnosi se samo na zemlju kao glavno sredstvo i uvjet za proizvodnju u uvjetima naturalne (bezrobne) privrede, a ljudi, u prvom redu kmetovi, vezani su za zemlju kao njena pripadnost. Međutim, ljudi-podanici raspolažu vlasništvom nad svim tzv. pokretnim stvarima, u prvom redu alatima kojima rade. To je tzv. *alodno vlasništvo*. Kmetovi imaju svoju *okućnicu*, gdje proizvode za sebe i porodicu i raspolažu kao vlasnici proizvodima s te okućnice, po zakonu vrijednosti koji djeluje u tim odnosima čak i u najranijem feudalizmu, u kome je naturalna (bezrobna) privreda prevladavala, uvjetujući samo pojavu alodnog vlasništva. Tu se, dakle, ponovno pojavljuje *decentralizirana* sitna privatna svojina, samo sad nad pokretnim stvarima — i na višem socijalnom nivou, na razini kmeta kao proizvođača — uvjetovana zakonom vrijednosti $R-N-R'$.

Daljim razvitkom feudalnog društva sve više jačaju robno-novčani odnosi i pojavljuje se, ponovno, na novoj, višoj socijalnoj osnovi, djelovanje zakona vrijednosti krupne robne privrede ($N-R-N'$ = kupovanje radi prodaje sa viškom vrijednosti), a odavde se postepeno razvija kapitalističko krupno privatno vlasništvo, sada na novoj, višoj socijalnoj osnovi *proletera* kao neposrednog proizvođača i sitnog privatnog vlasnika svoje vlastite radne snage koju je prodavao po zakonu vrijednosti sitne robne privrede, da bi se dobivenim novcem izdržavao ($R-N-R'$ = prodaje radi kupovine). Ovaj sukob između krupne robne privrede $N-R-N'$ i sitne robne privrede $R-N-R'$ nužno je dovodio do naglog propadanja i osiromašenja sitnih robnih proizvođača, seljaka i zanatlija i tzv. prvobitne akumulacije kapitala, (kao što je ranije sukob između krupne robne privrede i seljačke sitne robne privrede u procesu raspadanja gentilnog društva doveo do pojave ropstva).

Kapitalističko krupno privatno vlasništvo sve se više centralizira, a u klasnoj borbi proletarijata centralizira se i njihovo vlasništvo nad vlastitom radnom snagom u obliku sindikalne organizacije. Ali ta centralizacija ipak nije mogla promijeniti sitnorobni karakter ($R-N-R'$) proleterove radne snage. Međutim, centralizacija krupnog privatnog vlasništva nužno je dovela do krupnog državnog vlasništva ($N-R-N'$) proleterske države, poslije proleterske revolucije. Nastupa period socijalizma.

Potpuno centralizirana krupna kapitalistička svojina u rukama proleTERSKE države postaje način eksproprijacije eksproprijatora (razvlašćenje kapitalista kao klase) i osnova sistema tzv. državno-najamničkih odnosa kao začetaka socijalističkih društvenih produkcijskih odnosa. Ovi produkcijski odnosi su karakterizirani ponovno kao neka vrsta prirodne bezrobne privrede, centralizirane — zbog potpune centralizacije vlasništva na sredstvima za proizvodnju društvenog karaktera — u rukama proleTERSKE države. Nasuprot proleTERSKOJ državi kao centraliziranom poslodavcu (N—R—N'), polariziran je proleTarijat, udružen u jedinstvene sindikate, kao potpuno centraliziran vlasnik radne snage (R—N—R'). Međutim, izvan oblasti društvenih sredstava za proizvodnju, u centraliziranoj javnoj državnoj svojini, i radne snage, centralizirane također kao javno vlasništvo u ujedinjenim sindikatima, postoji decentralizirano sitno privatno vlasništvo građana nad sredstvima za individualnu potrošnju. Ovdje apstrahiramo postojanje sitnog privatnog vlasništva (R—N—R') seljaka i zanatlija, kao zaostatak feudalnog sistema u nerazvijenim zemljama u kojima (što izgleda u prvi mah paradoksalno) najprije dolazi do pobjede proleTERSKE političke revolucije. O razlozima i objektivnoj zakonitosti ove pojave govorit ćemo još naknadno.

Ova potpuna centralizacija vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju u rukama proleTERSKE države i potpuna centralizacija vlasništva proleTarijata nad vlastitom radnom snagom putem ujedinjenih sindikata, prigušuje dalje djelovanje zakona vrijednosti i formalno ukida robnu privredu uopće, iako za potpuno ukidanje djelovanja zakona vrijednosti još ne postoje uvjeti, budući da još nema takve koncentracije proizvodnje (tj. tako visoka produktivnost rada), koja bi omogućila samoukidanje djelovanja zakona vrijednosti (kao zaostalijeg oblika ekonomskih zakonitosti) i odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa (DEO). Za potpuno samoukidanje djelovanja zakona vrijednosti potrebna je, naime, totalna koncentracija proizvodnje (ili, što je isto, totalno podružtvljenje proizvodnje s tolikom razinom produktivnosti rada da na jedinicu proizvoda otpadne toliko malo tzv. apstraktnog društvenog rada, da bi se ta količina mogla zanemariti), koja bi pak uvjetovala potpunu centralizaciju vlasništva. Dakle, tek takva centralizacija vlasništva koja bi bila zasnovana na takvoj totalnoj koncentraciji proizvodnje, što bi značila stvarno ekonomsko ukidanje zakona vrijednosti, značila bi i kraj robne privrede i ukidanje vlasništva kao samovlasti nad stvarima. Jer, kako smo rekli, vlasništvo kao samovlast na stvarima ovisi o djelovanju zakona vrijednosti. Gdje ne djeluje zakon vrijednosti, ne pojavljuje se ni vlasništvo kao samovlast na stvarima. Model za vlasništvo kao samovlast na stvarima jesu roba i novač. Zbog toga se ukidanjem djelovanja zakona vrijednosti (a ne njegovim gušenjem, ili sistiranjem) ukida i vlasništvo kao samovlast. Društveno-ekonomski odnosi (DEO) poslije toga više neće biti, niti mogu biti, vlasnički odnosi u smislu svojinske samovlasti.

Zbog svega toga, kada u uvjetima totalne centralizacije vlasništva ne postoji i totalna koncentracija proizvodnje koja bi ekonomski uvjetovala tu totalnu centralizaciju vlasništva, neminovno nastaje prigušivanje djelovanja zakona vrijednosti, što nužno dovodi do stagnacije u razvitku društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje. Izlaz iz takve situacije jeste tada decentralizacija vlasništva na novoj, višoj socijalnoj osnovici, što omogućuje ponovno slobodno djelovanje zakona vrijednosti, a ovo slobodno djelovanje zakona vrijednosti dovodi zatim do dalje koncentracije proizvodnje sve do potpune koncentracije u društvenim razmjerima. Svaki novi stupanj u koncentraciji proizvodnje uvjetuje zatim i determinira odgovarajući stupanj u centralizaciji novog oblika vlasništva koji se razvija na novoj socijalnoj osnovici proizvođača sve do potpune centralizacije vlasništva na osnovi nove koncentracije proizvodnje, što će značiti kraj svojinske samovlasti kao opredmećeni i stoga otuđeni oblik DEO. Takvi otuđeni oblici DEO bili su svi oblici klasnog društva. O njima će u daljem izlaganju još biti govora.

Jugoslavensko socijalističko društvo je bilo prvo u razvitku društva, koje je poslije pobjede socijalističke revolucije i potpune centralizacije vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju u rukama države, pošlo putem decentralizacije vlasništva na novim socijalnim osnovama i time otvorilo put za dalje slobodno djelovanje zakona vrijednosti, do njegovog potpunog dijalektičkog samoukidanja na osnovi odgovarajuće produktivnosti rada i proizvodnje. Ta nova socijalna osnovica je nađena u radničkom samoupravljanju (radničkom gospodarenju s društvenim sredstvima za proizvodnju). Kroz radničko samoupravljanje, naime, proleter se ukida kao klasa, jer više nije prinuđen da bilo kome prodaje svoju radnu snagu. Proleter prestaje, dakle, biti proleter i preobrazuje se u asocijanta (samoupravljača) slobodne asocijacije proizvođača. Formiranje statusa asocijanta kao nove, socijalne osnovice za dalje slobodno djelovanje zakona vrijednosti odmah je izazvalo decentralizaciju totalne državne svojine nad društvenim sredstvima za proizvodnju, na čitavu mrežu posebnih asocijacija proizvođača robe, koji su se pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti socijalističke krupne robne privrede (N—R—N'), a na socijalnoj osnovici asocijanata kao proizvođača, odmah formirali u vlasnike novoga tipa, jer se vlasništvo formira na tržištu kao uvjet za slobodno djelovanje zakona vrijednosti. Naime, sudionici tržišta moraju na tržištu jedni druge priznati za vlasnike koji slobodno odlučuju o cijeni koju traže za svoju robu. Svako formalno ograničavanje njihove slobodne inicijative i volje u odlučivanju o cijeni robe znači kočenje djelovanja zakona vrijednosti i dovodi u krajnjoj liniji do stagnacije u razvitku društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje.

Napomena: Ovdje se možemo pozvati na Marksa, koji (u Kaptialu, I, str. 48 i 49) o tome kaže:

»Robe ne mogu ići same na tržište, niti se same mogu razmjenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvarе, tj. njihove **vlasnike**. Robe su stvari, pa stoga bez otpora prema čovjeku. Kad neće milom, čovjek može upotrijebiti silu, drugim riječima, uzet će ih. Da bi ove stvari dovodili u uzajamni odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugome kao osobe čija volja obitava u tim stvarima, tako da netko, otuđujući svoju vlastitu robu, može prisvojiti tuđu samo voljom drugoga, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo pomoću zajedničkog akta volje. Toga radi moraju jedan drugoga priznati kao privatne vlasnike. Tu osobe postoje jedne za druge samo kao predstavnici roba, dakle kao njihovi vlasnici.«

Marks tu govori o privatnim vlasnicima. Međutim, to isto vrijedi za sve ekonomske subjekte koji se pojavljuju na tržištu u razmjeni robe, bez obzira da li se radi o individualnim licima ili o organizacijama ili o čitavim društvenim zajednicama.

Zatim ovdje treba napomenuti, da vlasnici roba ne moraju ujedno biti i proizvođači tih roba koje su iznijeli na tržište. Na tržištu se ne pita tko je robu proizveo, nego tko njome gospodari, tj. tko ima ekonomsku moć da je donose na tržište i da tamo njome raspolaze. Tako su šefovi primitivnih gentilnih zajednica iznosili viškove proizvoda svojih zajednica i razmjenjivali ih s vođama drugih zajednica kao organima, predstavnicima svojih zajednica. Time su se te zajednice formirale kao vlasnici razmjenjivanih stvari, jedne prema drugima. Time je formirana društvena (a ne privatna) svojina zajednica na tim stvarima. Kada su vođe gentilnih zajednica uzurpirali za sebe razmijenjene stvari, oni su se formirali kao privatni vlasnici tih stvari. U daljem razvitku robno-novčanih odnosa i tržišta, pri raspadanju gentilnih zajednica, njihovi članovi su se također formirali kao privatni vlasnici (sitni), iznoseći na tržište svoje proizvode (odnosno proizvode svojih porodica, u kojima je bilo i robova tzv. patrijarhalno ropstvo). Ovi sitni privatni vlasnici djelovali su po zakonu vrijednosti sitne robne privrede $R-N-R'$ tj. prodavali su da bi mogli kupiti. Krupni robovlasnici (hrematiste) iznosili su na tržište proizvode svojih robova i bili na tržištu priznavani kao (krupni) privatni vlasnici, jer su djelovali po zakonu vrijednosti krupne robne privrede $N-R-N'$, koji su kupovali sredstva za proizvodnju i robove da bi proizvode svojih robova prodavali za novac plus višak vrijednosti, dakle kupovali su da bi prodavali uz višak novca. Na isti način su se feudalni vladari preobražavali u privatne vlasnike svojih država, kada su raspolagali teritorijama svojih država i ljudima na njima, u razmjeni s drugim feudalnim vladarima (prodajom svojih teritorija, ili izvan tržišta — davanjem ili dobivanjem dijelova državnih teritorija kao miraz, poklonima, testamentima i sl.). Feudalni kmetovi su se formirali kao sitni privatni vlasnici pokretnih stvari što su ih iznosili na tržište radi razmjene ($R-N-R'$). Na isti način su se formirale i feudalne esnafske (cehovske)

zanatlije također kao sitni privatni vlasnici (R—N—R'). Kapitalisti se formiraju kao krupni privatni vlasnici robe koju iznose na tržište radi razmjene, iako je ona proizvod rada proletera, čiju su radnu snagu kupili. Proleter se formiraju kao privatni vlasnici svoje vlastite radne snage, koju prodaju kapitalistima. Kapitalistička država se formira kao javni vlasnik kada se pojavi na tržištu da kupi stvari koje su joj potrebne radi vršenja svojih funkcija. (To je država kao tzv. fiskus). Kapitalistička država se formira kao javni vlasnik kada i sama formira poduzeća i proizvodi robu radnom snagom kupljenih proletera. Zatim i proleterska država se formira kao javni vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju kada putem svojih privrednih organa (državnih poduzeća) proizvodi robu i iznosi je na tržište. Ali čim država, pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti (koje je samo sistirano, a ne i ukinuto), dopusti svojim poduzećima da samostalno izlaze na tržište, ova poduzeća se odmah formiraju kao posebna vrsta »vlasnika« u odnosu na druga državna poduzeća iste države s kojima se sučeljavaju na tržištu, iako su sva državna poduzeća samo organi istog vlasnika — države. Što se više osamostaljuju državna poduzeća na tržištu, tim više se ona pojavljuju kao »vlasnici« robe na tržištu, a tim manje sama država. Osim toga državna poduzeća se pojavljuju i kao javni »kapitalisti« koji kupuju radnu snagu na tržištu radne snage, pa se tim manje kao kupac radne snage pojavljuje sama država. Proleterska država se u tome procesu formira kao opći društveni okvir u kome se kreću državna poduzeća kao »javni vlasnici« i »javni kapitalisti«. Ovo posebno javno vlasništvo državnih poduzeća već je klica posebnih kvazivlasništava opće društvene zajednice sredstava za proizvodnju, koja se formira čim se djelovanje zakona vrijednosti postavi na novu višu socijalnu osnovicu proizvođača kao asocijantata i ukine status proletera. To se događa uvođenjem radničkog samoupravljanja, kao što smo već ranije naglasili.

Radničko samoupravljanje znači ukidanje klasnog odnosa i nastajanje besklasnih društvenih produkcionih odnosa. Time se ukida i država u oblasti privrede. Umjesto državnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju, što se formira kao opći okvir društvenih sredstava za proizvodnju, ova opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju se, kao takva, više ne pojavljuje na tržištu. Ona je izvantržišna kategorija i zbog toga više nema karakter vlasničke samovlasti (tzv. nesvojina, po Marksu). Ova društvena sredstva za proizvodnju ne mogu se više u prirodi prenositi u privatno vlasništvo unutar socijalističkog društva, jer bi to značilo restauraciju kapitalističkih DEO, što sprječava najprije diktatura proletarijata (država), a zatim i snaga novih, besklasnih društvenih produkcionih odnosa što se formiraju kroz procese radničkog samoupravljanja. Međutim, iako je opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju (OZSP) izvantržišna kategorija, ona zbog nedovoljne koncentracije proizvodnje i uslijed toga, zbog daljeg slobodnog djelovanja zakona vrijednosti: N—R—N', može da egzistira samo kao mreža posebnih društvenih zajednica sredstava za

proizvodnju, koje proizvode robu i sučeljavaju se na tržištu kao robni proizvođači po zakonu vrijednosti, tj. kao »vlasnici« posebnog tipa, kao vlasnici koji su istovremeno i dijelovi OZSP, što je, kako već znamo, izvantržišna, dakle, nevlasnička kategorija. To su društvena privredna poduzeća kao kvazivlasnici. Ovo »kvazi« (lat. = tobože, kao) označuje njihovu pripadnost OZSP kao nevlasničke kategorije. Sistem kvazivlasnika i kvazivlasništva jeste unutrašnjastvar OZSP. To znači da kvazivlasnici i njihova kvazivlasništva nastupaju kao kvazivlasnici **samo između sebe**, tj. u okvirima OZSP. Čim jedan kvazivlasnik na tržištu izađe iz okvira OZSP, te npr. razmjenjuje (kupuje ili prodaje) robu sa sitnim privatnim vlasnikom (R—N—R'), ili osobnim vlasnikom (asocijantom) sredstava za osobnu potrošnju, — takav kvazivlasnik samim tim djeluje kao organ OZSP koja se preko tog kvazivlasnika pojavljuje na tržištu robe. U tome slučaju onda se OZSP i sama pojavljuje kao vlasništvo, tj. kao opće društveno vlasništvo (nad sredstvima za proizvodnju društvenog karaktera). Ako se jedan kvazivlasnik pojavi na svjetskom tržištu u kontaktu s drugim vlasnicima (bilo privatnim, ili javnim, ili društvenim drugih socijalističkih zajednica), onda takav kvazivlasnik također djeluje samo kao organ OZSP, a ova se time pojavljuje kao opće društveno vlasništvo.

Kvazivlasnici, kao posebne društvene zajednice sredstava za proizvodnju i asocijanata, predstavljaju istovremeno i posebne društvene koncentracije i polaznu točku za dalji proces koncentracije proizvodnje, dok ova ne dostigne kulminaciju u totalnoj koncentraciji proizvodnje unutar čitavog društva. Uslijed tog daljeg procesa koncentracije broj kvazivlasnika se stalno smanjuje. Smanjivanje broja kvazivlasnika pod pritiskom koncentracije proizvodnje znači ujedno i proces centralizacije kvazivlasništava, tako da na kraju može preostati samo jedan jedini kvazivlasnik s totalnom koncentracijom proizvodnje. Time dolazi do stvarnog ekonomskog samoukidanja zakona vrijednosti i do ukidanja robne privrede, pa, prema tome, i do ukidanja svakog vlasništva, dakle i kvazivlasništva. Istovremeno s centralizacijom kvazivlasništava dolazi i do unutrašnje decentralizacije u pojedinim kvazivlasništvima na osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) u SFRJ. Budući da se ti OOUR-i mogu pojavljivati kao tržišni subjekti kako u odnosima s drugim OOUR-ima unutar jednog kvazivlasnika, tako i u odnosima s drugim kvazivlasnicima i pojedinim OOUR drugih kvazivlasnika, to se i takve OOUR mogu pojavljivati kao subkvazivlasnici. Jednako tako se mogu u procesima centralizacije kvazivlasništava pojavljivati i centralizirani superkvazivlasnici koji u svojim okvirima mogu imati više kvazivlasnika. Ovi procesi se upravo odvijaju u SFRJ.

Kao rezultat tih procesa koncentracije proizvodnje, na socijalnoj osnovici asocijanata i totalne centralizacije kvazivlasništva, ostvaruje se DEO komunističkog društva.

Ukidanjem statusa proletera kao privatnog vlasnika vlastite radne snage i razvijanjem statusa *asocijanata*, nestaje privatno vlasništvo proletera nad svojom vlastitom radnom snagom, a istovremeno nestaje i javno vlasništvo države nad društvenim sredstvima za proizvodnju. Umjesto toga, kako smo već napomenuli, formira se *osobno vlasništvo asocijanata* nad stvarima za *osobnu potrošnju* i OZSP sa svojim kvazivlasništvima. Osobno vlasništvo asocijanata je jedna sasvim nova valnička kategorija. Ona ima oblik vlasničke samovlasti, jer se realizira preko tržišta robe. Ono ima socijalistički karakter jer ga može steći samo asocijant koji radi s društvenim sredstvima za proizvodnju OZSP. Asocijant tu stječe *osobni dohodak* koji predstavlja dio čistog prihoda kvazivlasnika s tržišta robe. Taj osobni dohodak se stječe u *novcu*, a s tim novcem asocijant se pojavljuje na tržištu sredstava za osobnu potrošnju. Osobno vlasništvo asocijanta je, dakle, uvijek individualnog karaktera. Daljnja njegova karakteristika jeste u tome što ne podliježe procesu centralizacije, ali permanentno raste broj osobnih vlasništava kako raste broj asocijanata. Daljnja karakteristika osobnog vlasništva je u tome što se stalno obogaćuje fond osobnih sredstava za potrošnju u osobnom vlasništvu. Budući da je taj fond sredstava za osobnu potrošnju u naturalnom obliku, on ima svoje granice u stvarnim potrebama asocijanata, i prestat će se uvećavati kada svaka akumulacija takvih sredstava postane ekonomski besmislena, tj. u budućem komunističkom društvu, kad će se raspodjela vršiti prema potrebama, a ne više prema radu kao u socijalističkom društvu.

U socijalističkom društvu, koje je već zasnovano na socijalnoj osnovici asocijanata kao proizvođača, formira se i *treći oblik vlasništva*. To je tzv. *posebno društveno vlasništvo* neproizvodnih asocijacija na sredstvima za njihovu kolektivnu potrošnju.

Tri ciklusa razvitka zakona vrijednosti

Radničko samoupravljanje — kako smo to već istakli — znači, u stvari ukidanje djelovanja zakona vrijednosti na radnoj snazi proletera. I upravo uslijed ukidanja zakona vrijednosti na radnu snagu proletera, ukida se i proleterovo vlasništvo nad vlastitom radnom snagom. Istovremeno se na drugom dijalektičkom polu ukida i državno vlasništvo nad društvenim sredstvima za proizvodnju koje je prisiljavalo proletera da prodaje svoju radnu snagu državi kao javnom vlasniku društvenih sredstava za proizvodnju. Jer radničko samoupravljanje upravo znači to da proleter više ne prodaje svoju radnu snagu, već sam postaje *gospodar* društvenih sredstava za proizvodnju kojima proizvodi, udružen u svoje posebne društvene asocijacije proizvođača kao *asocijant*, tj. kao član slobodne asocijacije proizvođača. Kroz ukidanje djelovanja zakona vrijednosti na radnu snagu proletera ukida se, dakle, i djelovanje zakona vrijednosti javnog (državnog) kapitalizma, ili tzv. državno najamničkih odnosa u odnosu na radnu snagu proletera, jer je više ne može kupovati na tržištu radne snage. Dakle, tržište radne snage se ukida i time nestaju s tržišta radne snage i prodavalac proleter, zajedno s vlastitom radnom

snagom kao robom specifične vrste, i država kao kupac te iste radne snage i kao vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju. Uslijed ovakvog ukidanja djelovanja zakona vrijednosti državno-najamničkih odnosa, nestaju, dakle, dva oblika vlasništva: 1) privatno vlasništvo proletera nad radnom snagom (odnosno u jedinstvenim sindikatima formirano javno vlasništvo proletarijata kao klase nad vlastitom radnom snagom), i 2) javno vlasništvo države nad društvenim sredstvima za proizvodnju. Umjesto ovog harmoničnog dijalektičkog para vlasništva pojavljuje se kao ne vlasnički oblik DEO, opća društvena zajednica društvenih sredstava za proizvodnju (OZSP) koja je asocijantska OZSP, tj. počiva na novoj, višoj socijalnoj osnovici asocijanata, kako smo već vidjeli.

Budući da je na staroj socijalnoj osnovici proletera kao proizvođača djelovanje zakona vrijednosti postalo ekonomski nemoguće, jer je stara osnovica dovela do stagnacije u razvitku društvenih proizvodnih snaga, to znači da je počelo stvarno ekonomsko odumiranje djelovanja zakona vrijednosti upravo na radnu snagu. Vlasnički odnosi koji su kao objekt imali radnu snagu proletera (a to su, kako smo vidjeli, proleterovo privatno vlasništvo nad svojom radnom snagom i državno-najamničko vlasništvo na društvenim sredstvima za proizvodnju), nestali su upravo zbog toga što je nestalo tržište radne snage, zbog odumiranja djelovanja zakona vrijednosti na radnu snagu. Umjesto tržišta radne snage pojavljuje se, dakle, opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju (OZSP) slobodnih proizvođača — asocijanta.

Međutim, upravo odumiranjem djelovanja zakona vrijednosti na radnu snagu omogućeno je, sada na novoj, višoj socijalnoj osnovici, dalje slobodno djelovanje toga zakona izvan oblasti radne snage. To upravo znači da se počelo stvarati slobodno tržište za novu socijalističku krupnu robnu privredu (N—R—N') iz koje je isključena radna snaga kao roba, a kao gospodri te nove socijalističke krupne robne privrede pojavio se udruženi rad asocijanata i osnovna organizacija udruženog rada asocijanata kao ekonomska ćelija tog oblika DEO.

Time je postalo jasno, da se pojavom krupne robne privrede asocijanata pojavio i novi ciklus djelovanja zakona vrijednosti, poslije kapitalističkog ciklusa koji je ukinut upravo pojavom tog novog asocijantskog ciklusa.

Pojava ovog novog novog asocijantskog ciklusa DEO potaklo je produblјivanje dijalektičke analize starog kapitalističkog ciklusa, te je utvrđeno da je u tom ciklusu postojao antagonistički dijalektički polaritet između kapitalizma kao krupnog robnog sistema N—R—N' i proletarijata kao sitnorobnog sistema, tj. R—N—R'. Utvrđeno je dakle, da je kapitalist krupnorobni vlasnik N—R—N', a proleter sitnorobni vlasnik R—N—R' kojeg eksploatira kapitalist. Prema tome, poja-

vom asocijantata u stvari je ukinut zakon vrijednosti sitne robne privrede na radnoj snazi proletera (R—N—R'), a time i kapitalistički sistem krupne robne privrede $N \overset{\text{Sp}}{\underset{\text{prol.}}{=}} \dots P \dots R' \text{—} N'$ i na njegovo mjesto došao je sistem krupne robne privrede asocijantata:

$$N \overset{\text{Sp}}{\underset{\text{x}}{=}} \dots P \dots R' \dots N'.$$

Pošto je utvrđeno da je asocijantski ciklus zakona vrijednosti upravo jedan novi ciklus, postavilo se i pitanje predkapitalističkog ciklusa zakona vrijednosti, tj. robovlasničkog ciklusa i njegov odnos prema kapitalističkom i asocijantskom ciklusu. Marks je u Kapitalu I, govorio o antičkom sistemu robne privrede, a isto tako i Engles u »Poriijeklu porodice, privatnog vlasništva i države«, gdje je upravno istaknuo sukob između sitnih robnih proizvođača R—N—R' i trgovačkog i lihvarskog antičkog kapitala (N—R—N' i N—N'), što je upravo dovelo do raslojavanja antičkog društva na klasu robova i klasu robovlasnika, a ovih potonjih kao krupnih robnih proizvođača $N \overset{\text{Sp}}{\underset{\text{robovi}}{=}} \dots P \dots R' \text{—} N'$.

Napomena: Od samog početka uvođenja radničkog samoupravljanja u nas, god. 1950, meni (R. L.) je bilo jasno, da to znači ukidanje djelovanja zakona vrijednosti na radnoj snazi proletera uz istovremeno oslobađanje djelovanja tog zakona izvan oblasti radne snage, tj. na proizvodima rada. Bilo mi je također jasno, da je novi, viši oblik zakona vrijednosti koji se pojavio, bio zakon vrijednosti krupne robne privrede (N—R—N'). Međutim, uslijed sveopćeg zanemarivanja, u marksističkoj ekonomskoj literaturi, originalnog Marksovog shvaćanja zakona vrijednosti kao objektivnog zakona razvitka klasnog društva, što je zamijenio gentilni objektivni zakon rada, i ispoljavanja tog zakona u obliku metamorfoze vrijednosti (R—R'; R—N—R'; N—R—N'; N—N') općenito nije bila uočena činjenica, da je proleter sitni robni proizvođač (R—N—R') svoje vlastite radne snage, dok je kapitalist krupni robni proizvođač N—R—N' pomoću tuđe radne snage — proletera, koju on kupuje i troši je u svojoj fabrici. Činjenica je da se, osim u udžbenicima marksističke političke ekonomije u kojima se reproducira tekst Marksovog »Kapitala«, o metamorfozi vrijednosti i formula-ma metamorfoze vrijednosti nigdje u marksističkoj literaturi te formule ne koriste niti ih spominju, mada je upravo metamorfoza vrijednosti neposredni fenomenološki oblik u kome se ispoljava zakon vrijednosti. Uzrok tome je jamačno neshvaćanje da zakon vrijednosti upravo u metamorfozi vrijednosti ispoljava svoju bit (suštinu), što je izraženo upravo u formulama zakona vrijednosti. S time u vezi je bilo i neshvaćanje da je proleter upravo sitni robni proizvođač (R—N—R') svoje vlastite radne snage, tj. da je on prisiljen da prodaje, da bi mogao da kupi (R—N—R'), dok kapitalist kupuje (sredstva za proizvodnju i radnu snagu proletera), proizvodi robu, da bi je prodavao s profitom, dakle $N \overset{\text{Sp}}{\underset{\text{Prol.}}{=}} P(\text{proizvodnja}) \dots R' \text{—} N'$. Općenito je bila rasprostranjena predrasuda da su samo sitni seljak i zanatlija, koji ne koriste tuđu radnu snagu, sitni robni proizvođači, jer u Marksovom »Kapitalu« nije bilo izričito

naglašeno da je proleter također sitni robni proizvođač svoje jedine robe kojom raspolaže, tj. svoje radne snage, tj. da i proleter prodaje da bi kupio (R—N—R'). Razlika između metamorfoze vrijednosti R—N—R' i N—R—N' je u tome da je metamorfoza vrijednosti u sitnoj robnoj privredi R—N—R' ekvivalentna u načelu (tzv. vrijednosna cijena), dok je metamorfoza vrijednosti koju vrši kapitalista u načelu neekvivalentna (tzv. cijena proizvodnje), jer kapitalist ulaže svoj novac da bi dobio više novca nego što je uložio u posao, a taj višak proističe iz trošenja proleterove radne snage preko mjere koja je određena vrijednošću i cijenom robe radne snage na tržištu, a ova potrošnja se određuje cijenom živežnih namirnica potrebnih za reprodukciju utrošene radne snage proletera. Tek kada je pisac ovih redova (R. L.) izrađivao svoju »Historiju ekonomske teorije«, Osijek, 1971. god. i ponovno pregledavao originalna djela Marksa i Engelsa, naišao je na Marksov tekst, koji je u marksističkoj literaturi bio davno zaboravljen, u kome Marks jasno ističe da je proleter sitni robni proizvođač (R—N—R'). Radi se o Marksovom komentaru uz ekonomsko učenje fiziokrate F. Keneja (Quesnay) i poznate »Ekonomske tablice« ovoga. Kene je naime prikrrio činjenicu da poljo-privredni farmer — kapitalist, koji stvara višak vrijednosti, izrabljuje tuđu radnu snagu. Taj Marksov tekst glasi:

»Radnik se, naprotiv, javlja kao kupac, dakle prvi prima novac, a zatim ga izdaje, dok se kod kapitaliste vrši kretanje N—R—N'. On kupuje novcem radnu robu (radnu snagu); proizvodnjom te robe — radne snage — on kupuje novac ili prodaje svoj proizvod (tj. proizvod koji je kapitalista proizveo pomoću trošenja proleterove radne snage — op. R. L.) opet svom ranijem prodavaocu, radniku.«

»Radnik, naprotiv, predstavlja kretanje R—N—R'. On prodaje svoju robu, radnu snagu, i primljenim novcem otkupljuje jedan dio svoga proizvoda, svoje sopstvene robe. Doduše moglo bi se reći: Radnik prodaje svoju robu radnu snagu, tako da i on predstavlja kretanje N—R—N'; i pošto novac stalno fluktira između njega i kapitaliste, moglo bi se reći, već prema tome sa čije strane gledamo, da kako radnik tako i kapitalista predstavljaju kretanje N—R—N'. Međutim, kupac je kapitalista. Obnova procesa polazi od njega, a ne od radnika, dok se novac nužno vraća njemu jer radnik mora da kupi životna sredstva. Iz ovoga je vidljivo da je u svim kretanjima gdje je oblik prometa na jednoj strani R—N—N, a na drugoj strani R—N—R svrha radnog procesa na jednoj strani prometna vrijednost, novac, i otuda njegovo uvećanje, a na drugoj strani upotrebnost, potrošnja.« (sve podv. R. L.) — (V. Karl Marks, Teorije o višku vrednosti, I, Kultura, Beograd, 1955, str. 106).

Iz navedenog teksta proizlazi da kapitalizam, upravo stoga što je kapitalizam, nije u mogućnosti u svome razvitku likvidirati sitnu robnu privredu proletarijata na vlastitoj radnoj snazi, a zbog toga nije ni u stanju likvidirati sitnu robnu privredu (R—N—R') uopće, tj. ni izvan klasnog odnosa proletarijat—kapitalist (tj. likvidirati sitnu robnu privredu seljaka i zanatlija, koja se u najboljem slučaju može pretvoriti u eksploatirani privjesak kapitala). Iz ovoga se mora izvesti vrlo važan i bitan zaključak, da se kapitalizam uopće ne može likvidirati bez likvidacije sitne robne privrede (R—N—R') proletera na vlastitoj radnoj snazi i da je ta proleterova sitna robna privreda unutrašnja razvojna granica kapitalizma.

Ako se, dakle, želi ukinuti kapitalizma, mora se ukinuti sitna robna privreda (R—N—R') proletera na vlastitoj radnoj snazi, a to je moguće jedino na taj način da se udruženi proleter u obliku svoje osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) postanu krupni robni proizvođači po formuli N—R—N'. To je pak moguće jedino kroz asocijantizaciju proletera kroz njihove OOUR, gdje su oni, dakle, istovremeno i radnici koji moraju da reproduciraju vrijednost svoje utrošene radne snage i gospodari proizvodnje kojima pripada sav višak vrijednosti. Kao gospodari proizvodnje oni moraju da reproduciraju utrošeni konstantni kapital i da ostvare višak vrijednosti kojim ostvaruju i proširenu reprodukciju proizvodnje.

To je svakako apsolutni znanstveni dokaz za nužnost i objektivnu zakonitost samoupravljanja asocijanata i jedini način da se ekonomski likvirira svaki oblik kapitalizma. Bez toga se, dakle, kapitalizam ne može ukinuti. Suvremena SFRJ se, dakle, nalazi na najboljem putu da to ostvari.

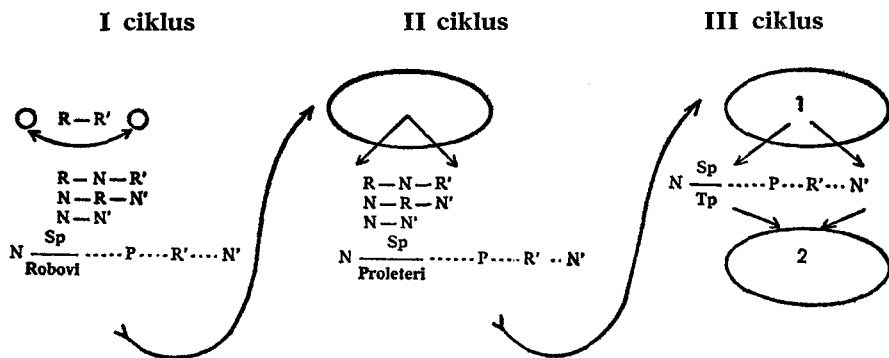
Kroz stvarno i efikasno samoupravljanje asocijanata u krupnoj robnoj privredi (N—R—N'), proleter mijenjaju svoj status sitnih robnih proizvođača (R—N—R') svoje vlastite radne snage i pretvaraju se u asocijante udružene krupne robne privrede samoupravnog socijalističkog društva. Tek time je otvoren put u komunizam.

Prema tome, ukoliko se putem proleterskog samoupravljanja ukida zakon vrijednosti sitne robne privrede (R—N—R') proletera na vlastitoj radnoj snazi, samo na taj način može se ukinuti kapitalizam u bilo kojem obliku.

Iz svega toga slijedi da se djelovanje zakona vrijednosti, u prijelaznom periodu od kapitalizma do komunizma, može osloboditi samo kao čista krupna robna privreda udruženih asocijanata (N—R—N') koja više nema svoju bazu u sitnoj robnoj privredi (R—N—R') proletera na vlastitoj radnoj snazi, tj. kroz stvarno i efikasno samoupravljanje proletera preko svojih OOUR. Na taj način nužno dolazi do ovladavanja društva samim objektivnim zakonom vrijednosti krupne robne privrede N—R—N', kao posljednje etape u razvitku samog zakona vrijednosti. U tome je i bit (suština) samoupravnog planiranja, tj. korištenja tog zakona za ubrzani razvitak društvenih proizvodnih snaga.

Na osnovi dijalektičke analize kojom smo utvrdili i identificirali zakon vrijednosti proleterske radne snage kao zakon vrijednosti sitne robne privrede (R—N—R') i na osnovi dijalektičke sinteze utvrđivanja socijalističke samoupravne krupne robne privrede prelaznog perioda kao »čiste« krupne robne privrede N—R—N' na socijalnoj osnovici asocijantata, tj. samoupravljača, sprovest ćemo dalju dijalektičku analizu robnih privreda: I. robovlasničkog društva, II. kapitalističkog društva i III. prelaznog perioda (asocijantskog perioda). Na taj način dobit ćemo pregled razvoja samog objektivnog zakona vrijednosti, što će omogućiti da se utvrde karakteristike i specifikacije svake sukcesivne faze tog razvitka.

PREGLED RAZVITKA ZAKONA VRIJEDNOSTI

I ciklus

a) Hipercentralizacija hrematističkoga kapitala

Napomena:

Krugovi označuju naturalne sisteme gentilnog društva

R—R' = trampa

R—N—R' = sitna robna privreda

N—R—N' = hrematistički trgovački kapital

N—N' = hrematistički zajmovni (lihvarski) kapital

$N \xrightarrow{Sp} \dots P \dots R' \dots N'$ = hrematistički proizvodni kapital

Sp = sredstva za proizvodnju

II ciklus

b) Hipercentralizacija kapitala

Napomena:

Elipsa = feudalni naturalni sistem;
R—N—R' = kmetsko-zanatlijska sitna robna privreda;

N—R—N' = trgovački kapital;

N—N' = zajmovi (lihvarski) kapital;

$N \xrightarrow{Sp} \dots P \dots R' \dots N'$ = industrijski kapital

III ciklus

c) Normalna centralizacija kvazikapitala

Napomena:

Elipsa br. 1 = državno najamnički sistem

$N \xrightarrow{Sp} \dots P \dots R' \dots N'$ — socijalistička krupna robna privreda za proizvodnju, Sp = sredstva za proizvodnju, Tp = troškovi proizvođača,

Elipsa br. 2 = komunizam

Iz prikazane sheme vidi se:

1. da je robovlasnički ciklus zakona vrijednosti započeo trampom (R—R') među gentilnim društvenim zajednicama i završio krupnom robnom privredom robovlasničkog društva $N \underset{\text{robovi}}{=} \overset{\text{Sp}}{\dots} P \dots R' - N'$;

2. da je kapitalistički ciklus zakona vrijednosti započeo sitnom robnom privredom kmetova i zanatlija u sistemu produktne feudalne rente i feudalne novčane rente i završio (i još se završava) kapitalističkom robnom privredom: $N \underset{\text{prolet.}}{=} \overset{\text{Sp}}{\dots} P \dots R' - N'$;

3. da je socijalistička krupna robna privreda samoupravljanja (1950. god.) odmah započela kao krupna robna privreda: $N \underset{\text{asocijant}}{\overset{\text{Sp}}{=}} \dots P \dots R' - N'$

Razvojne tekovine robovlasničkog ciklusa bile su raspadanje robovlasničkog ciklusa, bile su raspadanje gentilnog naturalnog (bezrobnog) sistema i ukidanje trampe kao osnovnog oblika razmjene. Taj sistem je propao jer nije mogao likvidirati naturalnu privredu koja je u tom sistemu bila pretežna, jer je robove trebalo izdržavati kao »govoreću stoku«, što se isplaćivalo samo tako da su robovi morali proizvoditi kod kuće robovlasnika sve što im je bilo potrebno za život.

Razvojne tekovine kapitalističkog ciklusa bile su raspadanje feudalnog naturalnog (bezrobnog) sistema i pretvaranje seljaka i zanatlija u sitne robne proizvođače (R—N—R') vlastite radne snage, tj. u proletera. Time je robna privreda u kapitalističkom društvu postala sveopća, mada polarizirana na antagonistički odnos između sitne robne privrede R—N—R' i kapitalističke krupne robne privrede.

Razvojne tekovine samoupravnog socijalističkog ciklusa jesu: ukidanje specifičnog etatičkog naturalnog sistema i pretvaranje svih sitnih robnih proizvođača, tj. seljaka, zanatlija i proletera u asocijante »čiste« samoupravne krupne robne privrede N—R—N', što uključuje odumiranje svekolike sitne robne privrede R—N—R', u prvom redu proletera na vlastitoj radnoj snazi, a zatim seljaka i zanatlija, i preobražaj i zanatlija i seljaka u asocijante. To je, naravno, sada još proces, ali proces koji se mora završiti potpunim iščeznućem ostataka sitne robne privrede i ubrzanim razvitkom asocijantske krupne robne privrede (N—R—N') i potpunom likvidacijom djelovanja zakona vrijednosti, tj. formiranje besklasnog komunističkog društva bezrobne, tj. naturalne privrede s raspodjelom prema potrebama. Time će djelovanje zakona vrijednosti biti završeno i uspostaviti će se ponovno djelovanje zakona rada, ali sada kreativnog rada kao od ljudi spoznati i savladani objektivni zakon razvitka društva.

Iz prikazane sheme razvitka zakona vrijednosti potpuno se jasno vidi dijalektika naturalnih sistema: gentilnog, feudalnog i državno-najamničkog, kao i dijalektika robno-novčanih sistema: robovlasničkog, kapitalističkog i samoupravno-asocijantskog. Međutim, ono što je najvažniji rezultat takvog uspoređiva-

nja jeste zaključak o objektivnoj zakonitoj nužnosti borbe za samoupravljanje kao jedinog načina da se likvidira kapitalistički sistem.

Dalja konsekvencija otkrivanja objektivnog zakona razvitka prelaznog perioda kao procesa ukidanja zakona vrijednosti kapitalizma i oslobađanje djelovanja zakona asocijantske krupne robne privrede, bio je veći uvid u procese formiranja kako robovlasničkog tako i fundamentalnog i kapitalističkog društva. Radi se u otkrivanju objektivne zakonitosti, tzv. izjednačujućeg i raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti, o čemu će još biti riječi u ovome radu. Vlasništvo, kao samovlast na stvarima, nastalo je očigledno iz izjednačujućeg djelovanja zakona vrijednosti, jer na tržištu sudionici objektivno zakonito i nužno moraju jedan drugog priznavati kao formalno jednake vlasnike, na što je već Marks u »Kapitalu«, I, ukazao. Međutim, raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti obično se smatralo da je ono posljedica konkurentne borbe produktivnijih i neproduktivnijih proizvođača određene vrste robe, a nije dovoljno ukazivano da se raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti drugačije ispoljava u odnosu između konkurenata koji prodaju svoju robu na tržištu, a drugačije u odnosu između prodavalaca koji su sitni robni proizvođači (R—N—R' = prodaja radi kupovine) i kupaca koji posluju po zakonu vrijednosti krupne robne privrede (N—R—N'). A upravo u takvim odnosima dolazi do naglog propadanja sitnih robnih proizvođača (R—N—R') i bogaćenja subjekata krupne robne privrede, na primjer: N—R—N', i N—N', i

N — Sp. ... P ... R'—N'.
— rob

Tu se, dakle, radi o tzv. prvobitnoj akumulaciji robovlasničkog kapitala, što je obradio Engels u svom »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države«, a Marks u poglavlju o prvobitnoj akumulaciji kapitalizma, u »Kapitalu«, I.

Bavljenje problemima izjednačujućeg i raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti ukazalo je i na potrebu da se ranije marksističke definicije o nacijama diferenciraju na fenomenološke definicije koje utvrđuje što je nacija i dijalektičke definicije koja utvrđuje kako nacije nastaju. Međutim, o nacijama će detaljnije biti riječi u poglavlju ove knjige o tzv. globalnim društvenim zajednicama. Ovdje, za sada, možemo ukazati na to, da nacije nastaju uslijed izjednačujućeg djelovanja zakona vrijednosti, kada taj zakon vrijednosti kao subjekte robne privrede obuhvaća sve stanovnike, bez razlike da li se radi o sitnim robnim proizvođačima (R—N—R'), tj. proletera, seljaka i zanatlija, i subjektima krupne robne privrede (proizvodnim, trgovačkim, ili novčarskim kapitalistima). Zbog toga formiranje nacija donosi sobom razvitak kapitalizma, bez obzira da li se on uselio u neko feudalno društvo, robovlasničko društvo ili gentilno društvo, što je bio slučaj sa širenjem kapitalizma u kolonijama, a što se ispoljilo i u procesu raspadanja svjetskog kapitalističkog kolonijalnog sistema u

protekloj deceniji. Socijalistička krupna robna privreda (N—R—N') na socijalnoj osnovici a s o c i j a n a t a također nužno doprinosi formiranju nacija uslijed izjednačujućeg djelovanja zakona vrijednosti, ali sada u procesu ukidanja klasnog društva, tj. ukidanja raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti između sitne robne privrede R—N—R' i krupne asocijantske-samoupravne krupne robne privrede (N—R—N') u procesu sitne robne privrede uopće. Ostaje sada samo raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti asocijantske krupne robne privrede između subjekata te krupne robne privrede, tj. organizacija udruženog rada, ali se to danas u Jugoslaviji prevladava kroz procese s v j e s n e i n t e g r a c i j e ovih subjekata, a u čemu se također ispoljava proces ovladavanja samim zakonom vrijednosti, ukoliko te integracije budu zasnovane na planiranom povećavanju produktivnosti rada, što mora dovesti do prestanka djelovanja zakona vrijednosti kao takvog i do njegove negacije negacije u obliku objektivnog zakona kreativnog rada, o čemu smo već govorili.

Objektivni zakon centralizacije i decentralizacije vlasništva

Zakon vrijednosti se u svome djelovanju na društveno-ekonomske odnose (DEO) ispoljava istovremeno na dvojak način:

1. Zakon vrijednosti, kako smo vidjeli, ima izjednačujuće djelovanje, tj. kroz djelovanje zakona vrijednosti sudionici tržišta se formalno izjednačuju. Svi sudionici su između sebe formalno jednaki, bez obzira na veličinu njihovog vlasništva, jer, kako smo već vidjeli, sudionici tržišta moraju — objektivno nužno — jedan drugoga priznavati kao vlasnike koji slobodno raspolazu svojom robom na tržištu.

2. Zakon vrijednosti ima isto tako i raslojavajuće djelovanje na tržištu, što je, naravno, objektivna protivrječnost i objektivno zakonita nužnost, kao unutrašnja protivrječnost društva u kojem djeluje zakon vrijednosti. To znači da na tržištu, zbog konkurentske borbe, bolji proizvođač iste robe (tj. onaj proizvođač koji jeftinije, odnosno produktivnije proizvodi) objektivno zakonito istiskuje s tržišta slabijeg proizvođača (tj. proizvođača koji proizvodi skuplje zbog toga što zaostaje u produktivnosti proizvodnje), uslijed čega slabiji konkurent nužno propada, tj. gubi svoju imovinu i osiromašuje, s tendencijom da ostane samo jedan jedini vlasnik. Kod potupne centralizacije vlasništva tržište robe i robna privreda se formalno ukidaju, iako ne postoje još svi uvjeti za stvarno ekonomsko-razvojno ukidanje djelovanja zakona vrijednosti, jer ne postoji još potpuna koncentracija proizvodnje na takvom socijalnom nivou i uz takvu produktivnost rada i proizvodnje da se djelovanje zakona vrijednosti potpuno izživi i učini ekonomski besmislenim, čime bi se učinila ekonomski besmislenom vlasnička samovlast, tj. svaki oblik vlasništva koji znači samovlast na stvarima. Kroz raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti ostvaruje

se proces centralizacije vlasništva, a kroz njegovo izjednačujuće djelovanje ostvaruje se decentralizacija vlasništva (tj. svake vlasničke samovlasti uopće, ma u kojoj formi se pojavljivala, bilo u obliku gentilnog društvenog vlasništva, bilo sitnog privatnog vlasništva gentilaca oslobođenih gentilnih veza, krupnog robovlasničkog vlasništva, feuduma ili aloduma, sitnog privatnog vlasništva oslobođenog kmeta, ili kapitalističkog krupnog privatnog vlasništva i proleterskog privatnog vlasništva nad vlastitom radnom snagom, javnog vlasništva države u državno-najamničkim odnosima, kvazivlasništva samoupravnog socijalističkog društva, općeg društvenog vlasništva istoga društva, ili, pak, posebnog društvenog vlasništva istog društva na sredstvima za potrošnju, ili osobnog vlasništva asocijantata istoga društva).

U određenim periodima razvitka neke društveno-ekonomske formacije prevlađuje centralizacija vlasništva, a u drugim periodima prevlađuje decentralizacija vlasništva.

Sistem naturalne (bezrobne) privrede — kao što su u dosadašnjem razvitku društva bili: naturalni sistem endogamne komune, feudalni sistem radne rente i naturalni državno-najamnički sistem socijalistički — mahom su bili sistemi centraliziranog vlasništva. Potpuno centralizirano vlasništvo prevladava uvijek na početku jedne društveno-ekonomske formacije, jer potpuno centralizirano vlasništvo koči i čak onemogućava djelovanje zakona vrijednosti, budući da je preduvjet za slobodno djelovanje zakona vrijednosti jedan manje ili više decentralizirani sistem vlasništva. U kasnijem razvitku, u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, pod pritiskom zakona vrijednosti, čije je djelovanje nezadrživo pri određenom stupnju razvitka društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje, dolazi do decentralizacije naturalnog sistema i do staranja mreže vlasništava koja omogućava sve slobodnije djelovanje zakona vrijednosti. U tome smislu možemo u dosadašnjem razvitku društva konstatirati tri perioda, odnosno tri ciklusa djelovanja zakona vrijednosti, u kojima se razmjenjuju periodi centralizacije i decentralizacije vlasništva. Mi smo o ta tri ciklusa zakona vrijednosti već govorili u prethodnom poglavlju kao komentar uz tabelu o tim ciklusima. U vezi s problemom centralizacije i decentralizacije moramo sada razmotriti i cikluse centraliziranih naturalnih sistema:

1. Period centraliziranog naturalnog sistema endogamne komune, u kojem, zbog suviše niskih društvenih proizvodnih snaga i odgovarajuće niske proizvodnje, još nije moguće djelovanje zakona vrijednosti. Ovdje nema ni vlasničke samovlasti, a postoji samo naturalna opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju. Međutim, čim uslijed unutrašnje društvene podjele rada i povećanja produktivnosti rada i proizvodnje počinje djelovanje zakona vrijednosti i javi se razmjena viškova proizvoda između endogamnih komuna dolazi i do decentralizacije (postepene, dakako) endogamne komune na gensove, bratstva gensova i plemena. Time se stvara gentilno društvo, gentilni DEO, u kome su ekonomske ćelije društva upravo gensovi (rodo-

vi) koji između sebe vrše sporadičnu razmjenu viškova proizvoda, a inače prevladava naturalna privreda. Time se stvara gentilno društveno vlasništvo. Staranje gensova i gentilnog društva bilo je, dakako, uvjetovano i djelovanjem objektivnih bioloških zakonitosti, koje su sve više određivale gentilnu egzozamnost (tj. ženidbe, seksualne odnose) s licima izvan određenog gensa. Međutim, biološke objektivne zakonitosti razvitka, mada su bile još prevladavajuće, ipak više nisu bile i determinirajuće za dalji razvitak. Determinirajuće se bile ekonomske zakonitosti začetaka djelovanja zakona vrijednosti iako ove još nisu bile prevladajuće. Začeci djelovanja zakona vrijednosti ispoljavaju se u obliku obične zamjene (trampe), tj. u obliku $R-R'$ (slučajni oblik vrijednosti, po Marksu). Dalji razvitak djelovanja zakona vrijednosti dovodi do pojave novčanog oblika vrijednosti i do djelovanja zakona vrijednosti jednostavne robne privrede u obliku $R-N-R'$. Ovaj oblik proširuje decentralizaciju vlasništva koja je započela raspadanjem endogamne komune. Sada se pojavljuje masa sitnih privatnih vlasnika jednostavne robne privrede, koja je još uvijek pretežno naturalna, s tim što su se viškovi proizvoda iznosili na već formirano tržište robe, jer viškovi više nisu slučajni već redoviti. U ovome sistemu, dakle, proizvođač (već privatni) iznosi svoje proizvode na tržište radi prodaje, da bi za dobiti novac kupio drugu potrebnu robu. Tu se, dakle, prodaje da bi se moglo kupiti.

Pojavom sitne robne privrede $R-N-R'$ i pojavom novca, pojavljuje se uskoro i trgovac koji kupuje da bi prodavao, dakako, uz zaradu (profit). Tako je započelo djelovanje zakona vrijednosti krupne robne privrede: $N-R-N'$. Dok je pojavom djelovanja zakona vrijednosti i jednostavne robne privrede ($R-N-R'$) završena decentralizacija gentilnog društvenog vlasništva na sistem privatnih vlasništava, pojavom djelovanja zakona vrijednosti $N-R-N'$, započinje proces centralizacije privatnog vlasništva u novčanom obliku. Centralizirajući efekat oblika $N-R-N'$ odmah se opaža kao stalno povećanje sume novca na kraju svakog ciklusa. Novac se ulaže u kupovinu robe da bi se na kraju ciklusa oplodio, tj. povećao. Svaki ponovljeni ciklus započinje uz povećanu sumu novca, da bi se na kraju ciklusa i taj povećani novac povećao itd. Na taj način se vršila akumulacija novca i stvara se tzv. hrematistički trgovački kapital. Naziv hrematizam potječe od starogrčkog filozofa Aristotela (V stoljeće p.n.e.) koji je razlikovao hrematistiku od ekonomije, budući da se ekonomija odvijala po sistemu $R-R'$ ili po sistemu $R-N-R'$, a hrematistika po sistemu $N-R-N'$, što je Aristotel smatrao neprirodnim.

Trgovački i lihvarski hrematistički kapital, u odnosu na jednostavnu robnu privredu, koja se razvila raspadanjem gentilnog sistema, predstavljao je hipercentralizaciju vlasništva u novčanom obliku, koja je daleko iza sebe ostavila nivo proizvodnih snaga dekoncentrirane proizvodnje sitnog privatnog vlasništva, što je dovelo do potpunog raspadanja gentilnog sistema i pojave krupne klasične robovlasničke privrede.

Naime, kroz taj proces hipercentralizacije došlo je do naglog raslojavanja društva, pri čemu su jedni privatni vlasnici propadali i konačno postali objekt tuđeg vlasništva (robovi), a drugi postali sve krupniji vlasnici (robovlasnici). No, o tome ćemo podrobnije govoriti u poglavlju o DEO kao klasnim odnosima.

S afirmacijom trgovačkog hermatističkog kapitala pojavio se uskoro i lihvarski hrematizam u formi zajmavnog kapitala (N—N'), gdje zajmodavac daje svoj novac zajmoprimcu, da bi mu ga ovaj poslije određenog vremena vratio uvećan za kamatu. Trgovci i lihvari su na taj način uveliko pojačali proces hipercentralizacije vlasništva i raslojavanje društva na robove i bogate vlasnike. Taj proces je opisao Engels u svome poznatom djelu »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« (Zagreb, 1945). Kada je bilo akumulirano dosta novčanih sredstava u rukama pojedinih hipercentraliziranih krupnih privatnih vlasnika novca, a istovremeno je na tržištu bilo dovoljno robova koje su spomenuti bogati vlasnici mogli kupiti po povoljnim cijenama, pojavila se krupna robovlasnička (hrematistička) robna privreda. Krupni robovlasnički proizvođač ulagao je svoj kapital u kupovinu robova i drugih sredstava za proizvodnju i time organizirao proizvodnju kako za ishranu svojih robova, tako i za prodaju viškova preko toga na tržištu uz profit. Na taj način se akumulirao robovlasnički kapital. Socijalna osnovica tog sistema bio je rob kao proizvođač, pod nadzorom hrematističkog robovlasnika. Tako se zakon vrijednosti razvija u zakon vrijednosti krupne robovlasničke privrede prema formuli:

$$N = \overset{Sp}{\underset{rob}{\dots}} P \dots R' - N$$

Napomena:

Dakle, kada još nije bilo vlasništva kao samovlasti na stvarima, već je postojala prosta opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju, centralizirani prirodni sistem endogamne komune, koji je počivao na najprimitivnijoj koncentraciji proizvodnje, s primitivnim oruđima za rad i alatima za rad. Ipak je i tu bio organiziran rad pojedinaca u društvenu proizvodnju putem tzv. jednostavne kooperacije (npr. pri skupljanju prirodnih plodova, pri lovu i sl.). To je bio neposredno podružtvljen rad na najnižem nivou s pronalaskom boljeg alata, oruđa i oružja. Ta primitivna koncentracija proizvodnje počinje se dekoncentrirati u manje, posebne društvene jedinice (gentilne), a uz veću produktivnost rada i proizvodnje, što daje sve redovitije viškove proizvoda, čime se, kao što smo već vidjeli, stvaraju uvjeti za pojavu djelovanja zakona vrijednosti. Ono što treba ovdje istaknuti jeste da se tu dekoncentracija proizvodnje pokazala kao oblik progresa društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje, a prvobitna koncentracija proizvodnje kao zaostali oblik društvene proizvodnje. Prvobitna koncentracija proizvodnje je sa svoje strane determinirala potpuno centralizaciju DEO koji još nisu bili vlasnička samovlast već opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju i sredstava za potroš-

nju. Prvobitna vlasnička samovlast (gentilno društveno vlasništvo) već je određena dekoncentracijom proizvodnje, što ovdje predstavlja jedan progresivni proces povećanja društvenih proizvodnih snaga i društvene proizvodnje. Taj proces dekoncentracije proizvodnje, uz povećanje društvenih proizvodnih snaga, uvjetuje i određuje zatim pojavu sitnog privatnog vlasništva.

Međutim, poslije perioda hipercentralizacije novčanog hrematističkog kapitala (trgovačkog i lihvarskog), čija je posljedica bila naglo raslojavanje društva na robove i slobodne ljude, započinje ponovni proces koncentracije proizvodnje, koja sada postaje progresivan oblik razvitka društvenih proizvodnih snaga, dok dekoncentrirana sitna robna privreda postaje zastao oblik proizvodnje. Koncentracija proizvodnje u obliku koncentracije hrematističkog kapitala određuje sa svoje strane proces centralizacije vlasništva (robovlasničkog), što je tada također bio progresivan društveni proces, jer označava rast društvenih proizvodnih snaga iznad onoga što je sobom donijela prvobitna dekoncentracija proizvodnje i decentralizacija vlasništva. No, robovski rad i robovska proizvodnja pod upravom robovlasnika hrematiste, mogli su se progresivno razvijati samo do određene granice koja počiva na prinudnosti robovskog rada. Jednostavna kooperacija rada robova uz stalnu prinudu jeste najviša razina proizvodnje koja se tu mogla postići. Robovski rad nije poticao na pronalaženje efikasnijih oruđa za rad, niti je robovlasnik mogao dati robovima u ruke efikasnije alate, jer su oni vrlo brzo i rado kvarili svaki bolji alat. Drugim riječima, robovski rad je uskoro postao prepreka za dalji rast proizvodnih snaga društva. Dalji rast društvenih proizvodnih snaga bio je moguć samo na novoj, višoj socijalnoj osnovi. O tome smo već govorili u poglavlju o zakonu koncentracije i dekoncentracije proizvodnje, a ovdje to ponavljamo u vezi s objektivnim zakonom centralizacije i dekoncentracije vlasništva. Zajednički determinator obih objektivnih zakonitosti, tj. koncentracije i dekoncentracije proizvodnje, kao i zakonitosti centralizacije i decentralizacije vlasništva, jeste djelovanje zakona vrijednosti. Ukazujemo ovdje ponovno i na drugu progresivnu pojavu u vezi s dekoncentracijom proizvodnje, a to je povezivanje dekoncentriranih ćelija DEO preko tržišta u sve šire ekonomske zajednice. Umjesto povezivanja u jednu društvenu cjelinu putem krvnog srodstva, dolazi do teritorijalnog povezivanja preko tržišta robe, najprije lokalnog, a zatim sve šireg tržišta.

Dakle, decentralizacija vlasništva i centralizacija vlasništva mogu biti progresivne pojave razvitka društva ukoliko ih determinira porast društvenih proizvodnih snaga preko dekoncentracije i koncentracije proizvodnje. Međutim, u periodu progresivne koncentracije proizvodnje zaostala dekoncentracija proizvodnje postaje kočnica za dalji razvitak proizvodnih snaga društva i društvene proizvodnje, a koncentracija proizvodnje postaje negacija zaostale dekoncentracije, pa se iz ove negacije negacije razvijaju dalji stupnjevi koncentracije

proizvodnje u širinu (obuhvaćajući sve šire teritorijalno područje preko odgovarajućih tržišta) i u dubinu (produbljujući društvenu podjelu rada preko tržišta). Tendencija ka koncentraciji proizvodnje je neograničena. Ona ima unutrašnju tendenciju da integrira u jednu društvenu cjelinu čitavo čovječanstvo na našoj planeti. Međutim, prepreka za realizaciju ovoga jeste uvijek neslobodni status proizvođača koji onemogućuje dalji porast društvenih proizvodnih snaga i dalju koncentraciju proizvodnjom sve dok se taj status proizvođača ne poboljša. Na taj način je robovski rad na određenom stupnju razvitka postao prepreka za dalji razvoj društvenih proizvodnih snaga i za dalju koncentraciju proizvodnje. Međutim, ako je dalji razvitak koncentracije proizvodnje zaustavljen, nije zaustavljen i dalji proces centralizacije vlasništva. To znači da se proces centralizacije vlasništva nastavlja, a da više nije bio determiniran odgovarajućim stupnjem koncentracije proizvodnje. Vlasništvo se, dakle, sve više centraliziralo na sve manji broj krupnijih vlasnika, a koncentracija proizvodnje je sve više zaostajala, a zatim išla natrag i rasipala se, jer ju je gušila dalja centralizacija vlasništva na socijalnoj osnovi dotrajalih DEO. Upravo dalja centralizacija vlasništva pri zaostajanju razvitka društvenih proizvodnih snaga predstavlja truljenje dotrajalih DEO.

Proces hipercentralizacije vlasništva

Hipercentralizacija vlasništva, kako smo vidjeli, značila je centralizaciju vlasništva bez odgovarajuće koncentracije proizvodnje koja bi determinirala tu centralizaciju. Hipercentralizacija vlasništva znači kočenje daljeg razvitka društvenih proizvodnih snaga zbog zastarjelih DEO, čiji je izraz hipercentralizacija vlasništva.

Prema tome, možemo tvrditi da proces hipercentralizacije vlasništva označava epohu socijalnih revolucija. Tako je proces hipercentralizacije novčanog hrematističkog kapitala (trgovačkog i lihvarskog) doveo do potpunog raspadanja gentilnog sistema i do afirmacije klasnog društva s pojavom države i do afirmacije krupnog proizvodnog hrematističkog kapitala.

Drugi proces socijalne revolucije bio je proces feudalne anti-robovlasničke revolucije, čija je osnovica također bila hipercentralizacija krupnog robovlasničkog vlasništva također posredovanog hipercentralizacijom novčanog vlasništva, jer je novac najefikasnije sredstvo centralizacije vlasništva. Ova hipercentralizacija vlasništva je imala tendenciju da se totalizira u jednu društvenu cjelinu, što je naročito dolazilo da izražaja u starom Rimu za vrijeme carstva (car je bio najkrupniji vlasnik). Međutim, potpunoj centralizaciji robovlasničke svojine žestoko se suprotstavljala robovlasnička klasa, jer to bi značilo kraj robovlasničke klase. Međutim, socijalna anti-robovlasnička revolucija, na čijem čelu su bili već formirani feudarci (u obliku organizatora tzv. kolonatskog sistema po kome su vlasnici oslobodili svoje robove,

naseljavali ih na svojoj zemlji s time da se sami izdržavaju, a gospodarima plaćaju rentu — ta revolucija je dovela do potpune centralizacije robovlasničke svojine, čime je bila ukinuta robovlasnička klasa i ukinuto ropstvo. Pobijedio je novi, progresivniji sistem — feudalni. No, o socijalnim revolucijama govorit ćemo detaljnije u slijedećem poglavlju o klasama.

Potpuna centralizacija robovlasničkog vlasništva mogla se izvršiti samo u rukama feudalne države, što će reći u rukama vlasnika feudalne države, tj. feudalnog vladara. Ropstvo je kao institucija bilo ukinuto, a neposredni proizvođači su postali kmetovi, koji su bili vezani za zemlju kao njena pripadnost, no koji su inače bili priznati kao subjekti vlasništva nad tzv. pokretnim stvarima (alodna svojina), kao i subjekti svoje okućnice. S njima je bio zaključivan feudalni ugovor koji je određivao dužnosti i prava kmetova u odnosu na feudalnog gospodara. Kao što smo već vidjeli u poglavlju o koncentraciji i dekoncentraciji proizvodnje, u prvom periodu feudalne privrede, sa sistemom tzv. radne rente, proizvodnja je bila koncentrirana pod nadzorom upravitelja vladarevih (državnih) područja, koji su osiguravali dolazak kmetova na rad i njihov rad na vladarevom zemljištu i preuzimali plodove tog zemljišta poslije žetvenih radova. Kmetovi obrađuju zemljište gospodara svojim oruđem za rad i sami se brinu za izdržavanje svoje i svoje porodice radom na svojoj okućnici. Kmet je u stvari bio »rob koji sam sebe izdržava«.

Prelaskom na produktnu rentu, a kasnije i na novčanu rentu, započinje ponovni proces dekoncentracije proizvodnje, kao što smo već vidjeli. Ova dekoncentracija proizvodnje stvara uvjete za ponovno oživljavanje djelovanja zakona vrijednosti time što se ekonomski subjekti feudalizma, tj. kmetovi i vazali feudalnog vladara, postepeno pretvaraju u privatne vlasnike, i to kmetovi u privatne vlasnike svoga dijela proizvoda koji im je preostao poslije davanja feudalne rente, a vazali u privatne vlasnike svojih feudalnih beneficija, koje su mogli i prodavati i kupovati od drugih feudalnih veleposjednika zajedno s kmetovima vezanim za feudalne veleposjede. Djelovanje zakona vrijednosti počinje ponovno, sada na novoj socijalnoj osnovici, s jednostavnom robnom privredom po formuli $R-N-R'$ (dok je trampa bila samo sporedan i slučajan oblik razmjene). Iz oblika $R-N-R'$ ubrzo se razvio trgovački kapital $N-R-N'$, a iz ovoga se uskoro pojavio i lihvarski, zajmovni kapital $N-N'$. Taj trgovački i zajmovni kapital se naglo hipercentralizirao. Trgovački i zajmovni kapital, kroz hipercentralizaciju novčanog vlasništva, ubrzali su raspadanje feudalne proizvodnje i bili začetak ponovne koncentracije proizvodnje kroz **proizvodni kapital**, za koji su pripremali teren trgovački i lihvarsko-zajmovni kapital. Čim se je od oslobođenih kmetova (oslobođenih odozgo — putem protjerivanja s njihovih kmetovskih okućnica, ili odozdo — revolucijom kmetova) formirao proletarijat, započinje ponovni ciklus krupne robne privrede, kapitalističke

robne privrede, prema formuli: $N \overset{\text{prol.}}{\underset{\text{Sp.}}{\dots}} \dots P \dots R' - N'$ i odmah slijedi dalje proces koncentracije kapitala (tj. procesom određena centralizacija kapitala, tj. kapitalističkog vlasništva. Kroz ove procese propada feudalni ekonomski sistem (tj. sistem feudalnih DEO), i antifeudalna revolucija pod rukovodstvom buržoaske klase, u savezništvu s feudalnim kmetovima, ukida i feudalnu državu i uspostavlja kapitalističku državu. Koncentracija kapitala neprestano (kroz tzv. cikličke kapitalističke krize) centralizira kapitalističko vlasništvo na sve manji broj sve krupnijih kapitala, s tendencijom da se izvrši totalna centralizacija vlasništva opet u rukama države, to sada proleTERSKE države, kroz proleTERSku antikapitalističku revoluciju. Na određenom stupnju koncentracije kapitala započinje ponovno proces hipercentralizacije vlasništva, sada kapitalističkog krupnog vlasništva, što se ogleda u pojavi kapitalističkih monopola i tzv. finansijskog kapitala. Time sazrijevaju uvjeti i za proleTERSKE antikapitalističke revolucije, zbog stagnacije kapitalističke proizvodnje i nemogućnosti da se na socijalnoj osnovici proletera kao neposrednih proizvođača osigura dalji rast proizvodnih snaga. Ova hipercentralizacija kapitalističkog vlasništva dovodi — u zaostalim kapitalističkim zemljama (kao i u kapitalističkim kolonijama u kojima se kapitalizam kasnije razvio) više nego u razvijenim kapitalističkim zemljama — do stagnacije razvitka proizvodnih snaga, do teške eksploatacije proleterijata i do masovne pauperizacije (osiromašenje) zaostalog seljaštva i zanatlija. Visoko centralizirani kapital u ovakvim zaostalim zemljama predstavlja hipercentralizirane vlasničke otoke u moru sitne zaostale prirodne i polunaturalne proizvodnje i sitne robne proizvodnje, i svojom ekonomskom moći razara sitnu proizvodnju, a nije u stanju da masu pauperiziranih seljaka i zanatlija zaposli kao proizvodnu snagu. To stvara revolucionarnu situaciju koja omogućuje pobjedu političke antikapitalističke revolucije koja se izvršava pod rukovodstvom proleterijata u savezu sa masom upropaštenih seljaka i zanatlija, koje pozni kapitalistički razvitak nije u stanju da apsorbira kao radnu snagu. Revolucija dovodi u takvim zemljama do poptune centralizacije privatnog kapitala u ruke proleTERSKE države i do likvidacije kapitalista kao klase. Formiraju se socijalistički državno-najamnički odnosi koji su u stanju da centraliziranom akumulacijom sredstava čitave zemlje razviju društvene proizvodne snage i izvrše dalju koncentraciju proizvodnje, s težnjom da se likvidira hipercentralizacija vlasništva (države) nad sredstvima za proizvodnju i da se stvore uvjeti za ukidanje klasnog društva i pretvaranje proletera kao neposrednih proizvođača u asocijante slobodne asocijacije proizvođača, koji će kroz svoje samoupravljanje (gospodarenjem) sa sredstvima za proizvodnju osigurati potpunu koncentraciju društvene proizvodnje na najvišem nivou društvenih proizvodnih snaga, likvidirati robnu privredu i ostvariti komunističke DEO.

Period državno-najamničkih odnosa kao specifičnog naturalnog (bezrobnog sistema) nastaje, kako smo vidjeli, s potpunom centralizacijom kapitalističkog privatnog vlasništva i javnog državnog vlasništva nad

sredstvima za proizvodnju društvenog karaktera. Takvom potpunom centralizacijom vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju u rukama proleTERSKE države, formalno se ukida mogućnost dalje robne privrede i daljeg djelovanja zakona vrijednosti, mada stvarnih ekonomskih uvjeta za ukidanje zakona vrijednosti još nema, jer nedostaje odgovarajuća koncentracija proizvodnje na razini najvišeg nivoa društvenih proizvodnih snaga. Zbog toga, čim su stvoreni materijalni uvjeti (akumulacijom potrebnih materijalnih sredstava pomoću proleTERSKE države, industrijalizacijom zemlje, izgradnjom potrebne infrastrukture; saobraćajnica, škola za obrazovanje kvalificiranih kadrova, zdravstvenih ustanova i sl.) nameće se potreba za decentralizacijom proizvodnje koja će omogućiti djelovanje zakona vrijednosti, jer to djelovanje osigurava najbrži rast društvenih proizvodnih snaga i odgovarajuću koncentraciju proizvodnje, kao npr. u SFRJ danas.

Napomena: Tri perioda naturalnih (bezrobnih) sistema u razvitku društva, kako smo vidjeli, predstavljaju ujedno i osnove za razvitak tri ciklusa robne privrede i djelovanja zakona vrijednosti, tj. 1. robovlasničke robne privrede, 2. kapitalističke robne privrede i 3. socijalističke s a m o u p r a v n e robne privrede, koja je tek u stanju likvidirati robnu privredu uopće i dovesti društvo na razinu bezrobne privrede komunističkog društva.

Društveni ekonomski odnosi (DEO) kao klasni odnosi

a) Nastanak klasa i robovlasničkog sistema

Društveni ekonomski odnosi (DEO) formiraju se kao klasni odnosi kroz procese centralizacije vlasništva, a pod pritiskom raslojavjućeg djelovanja vrijednosti. To smo mogli sagledati već iz prethodnog poglavlja, koje govori o objektivnim zakonitostima centralizacije (i hipercentralizacije) vlasništva i decentralizacije vlasništva, na što se sada ponovno ukazuje.

Već formiranje gentilnog društva iz prvobitne endogamne komune i razmjena dobara između gentilnih zajednica, jesu klica formiranja klasnog društva, jer je gentilna društvena svojina kao rezultat decentralizacije proizvodnje endogamne komune prvi oblik svojinske samovlasti. Vlasništvo gensova (rodova) se, pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti (tj. njegova djelovanja u pravcu dekoncentracije proizvodnje i u okviru gensa), decentralizira na privatno vlasništvo jednostavne robne privrede $R-N-R'$ patrijarhalnih porodica, sa ocem porodice (pater familias) kao subjektom tog vlasništva. Polazna točka diferencijacije na društvene klase jeste decentralizacija gentilnog društvenog vlasništva na m a s u sitnog privatnog vlasništva koja se iščahurila iz raspadanja prvobitnog naturalnog sistema endogamne komune i gentilnog društva.

Iz mase sitnih vlasnika izdvajaju se postepeno, kroz proces raslojavanja, na jednoj strani vlasnici (sve krupniji), a na drugoj strani ostaju propali vlasnici koji su postali nevlasnici i, konačno, predmet tuđeg vlasništva. Na taj način vlasnici na jednoj strani (na jednom dijalektičkom antagonističkom polu) sačinjavaju jednu klasu, a ljudi koji su postali predmet tuđeg vlasništva formiraju drugu klasu (na drugom antagonističkom dijalektičkom polu). Tako se u čistom vidu ovoga procesa formiralo robovlasničko društvo u staroj Grčkoj (Atena). Grci su se polarizirali na robovlasnike i na robove samim djelovanjem zakona vrijednosti. Kroz raslojavanje je najprije došlo do osiromašenja mase sitnih vlasnika ($R-N-R'$, tj. onih koji su prodavali da bi mogli kupovati) i do njihova osiromašenja (osobito u periodu hipercentralizacije novčanog hrematističkog kapitala, trgovačkog i lihvarskog, tj. $N-R-N'$ i $N-N'$), a zatim i do prodaje u ropstvo zbog namirenja dugova koji, kao sitni proizvođači, nisu ostvarivali nikakav višak vrijednosti i zbog toga nisu mogli vraćati ni zajam niti kamate na taj zajam. Naime, sitni robni proizvođači, koji prodaju da bi mogli kupiti ($R-N-R'$), dok razmjenjuju svoje proizvode na tržištu sa sebi ravnim partnerima, također sitnim robnim proizvođačima, vrše ekvivalentnu razmjenu (u prosjeku). Međutim, čim sitni proizvođač $R-N-R'$ dođe u ekonomski kontakt s predstavnikom krupne robne privrede $N-R-N'$ ili $N-N'$, koji kupuju da bi mogli s dobiti prodavati ($N-R-N'$ = trgovac) ili koji daju novac u zajam uz kamate $N-N'$) — takav sitni robni proizvođač nužno propada jer prosječno nikada ne ostvaruje neki višak proizvoda svojim radom, pa ne može vraćati ni zajam ni plaćati kamate, a ako prodaje trgovcu, ovaj kao redoviti centralizirani kupac (za razliku od kupca sitnog proizvođača) svojim monoenom, tj. kao jedini nasuprot masi zainteresiranih sitnih prodavaca, redovito plaća kupljenu robu ispod njene vrijednosti, a prodaje je iznad njene vrijednosti i na taj način ostvaruje svoj trgovački profit.

Proces raslojavanja i propadanja sitnih proizvođača u staroj Grčkoj i starom Rimu prikazao je Engels u svojoj knjizi »Porijeklo porodice, privatne svojine i države«. Proces polarizacije na klase odvijao se postepeno, uz velike borbe sitnih vlasnika u propadanju sa sve krupnijim vlasnicima, tako da je između krajnjih tačaka polarizacije (tj. između robova i robovlasnika) ostajao sloj sitnih vlasnika ($R-N-R'$) radi sprječavanja potpune propasti preostalih sitnih vlasnika koji se još nisu polarizirali na klase robova i robovlasnika. Borbe preostalih sitnih vlasnika protiv krupnih vlasnika radi sprječavanja potpune propasti preostalih sitnih vlasnika bile su prve klase orbe u društvu koje se diferenciralo na klase. Rezultat te borbe bila je zabrana prodaje u ropstvo zbog dugova domorodaca (bivših gentilnih drugova). Već i ranije su **ratni zarobljenici**, pripadnici drugih gentilnih zajednica i narodnosti (tj. tuđinci), pretvarani u robove i upotrebljavani za rad, a poslije zabrane prodaje domorodaca u ropstvo zbog dugova (koja je kod svih naroda staroga vijeka na Mediteranu bila provedena u procesu raspadanja gentilnog sistema, u periodu potresa izazvanih hipercentralizaci-

jom novčane hrematističke (trgovačke i lihvarske svojine) — dakle poslije te zabrane (u staroj Ateni Slonova revolucija, VI vijek stare ere, a u starom Rimu secesija probejaca, V. vijek prije n. e.), robovi su regrutirani samo iz redova ratnih zarobljenika te prodavani na tržištu robova.

Krajnji rezultati raslojavanja društva na klasu robova i klasu robovlasnika pokazali su suštinu klasa i klasne diferencijacije. Ta suština ili bit bilo je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Rob je u bukvalnom smislu bio sredstvo za proizvodnju svoga gospodara, pored drugih sredstava za rad i proizvodnju. On je bio tzv. »instrumentum vocale«, tj. oruđe koje govori, zato što je bio lišen vlastitih sredstava za proizvodnju koja bi mu omogućila da proizvodi za sebe i da živi od svojih proizvoda. Prema tome, pokazalo se da je kriterij za diferencijaciju na klase samo: biti vlasnik sredstava za proizvodnju ili ne biti vlasnik sredstava za proizvodnju. Klase su, dakle, velike grupe ljudi koji su vlasnici sredstava za proizvodnju ili koji nisu vlasnici sredstava za proizvodnju, te su otuda i sami predmet tuđeg vlasništva (robovi, kmetovi, proleter). One velike grupe ljudi u jednom društvu koje nemaju vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a nisu ni predmet tuđeg vlasništva kao sredstva za proizvodnju — nisu klase. Tako se u staroj Ateni, poslije zabrane prodaje Grka u ropstvo, pojavio sloj ljudi koji niti su bili sredstva za proizvodnju, niti su proizvodili, te su predstavljali jedan parazitski sloj, a ne klasu. Takvi slojevi se zovu deklasirani slojevi. U starom Rimu je također postajao takav deklasirani sloj, koji se u znanosti zove antički proletarijat, za razliku od suvremenog proletarijata koji je klasa (radnička klasa), i to najprogresivnija klasa, a ne deklasirani sloj.

U procesu raspadanja gentilnog društva i formiranju robovlasničkog društva formirale su se, dakle, dvije glavne polarizirane klase: robovlasnici i robovi. Osim toga, postojala je kao ostatak sitne robne privrede (R—N—R'), još i klasa sitnih privatnih vlasnika, koji se još nisu diferencirali na krupne robovlasnike (N—R—N') i na robove, odnosno, poslije zabrane prodaje slobodnih domaćih ljudi u roblje zbog dugova — na deklasirane slobodne ljude. Kao element raspadanja robovlasničkog društva svuda se formirao sloj slobodnih nevlasnika, koji su živjeli parazitskim životom, zavisan od krupnih robovlasnika, kao tzv. klijentela svojih patrona (krupnih vlasnika). Oni su služili svojim patronima u politici kao glasačka mašina, bili su podmićivani mrvicama s njihovih bogatih trpeza. Iz njihovih redova su regrutirani i kriminalci, prostitutke i sl.

Kada se zbog hipercentralizacije hrematističkog krupnog vlasništva (N—R—N') približio kraj robovlasničkom sistemu, potresanom neprekidnom klasnom borbom (ustancima robova), pojavile su se u krilu ovoga sistema još dvije klase, odnosno začeci novih klasa. To su bili tzv. koloni (kasnije feudalni kmetovi). To su bili oslobođeni robovi koji su ugovorom sa svojim ranijim vlasnicima (tzv. nasljednim zakupom

emfiteuza) naseljavani na njihovoj zemlji, s tim da budu vezani za zemlju kao njen inventar, s obavezom da obrađuju zemlju gospodara kao i s pravom da za sebe obrađuju svoju okućnicu. Za hrematističku privredu ropstvo se više nije isplaćivalo, jer su robovi postali preskupi. Oni su postali od ratnih zarobljenika, a ratne ekspedicije za hvatanje robova koštale su sve više nego što se moglo realizirati njihovom prodajom na tržištu robova. Prelazak na naturalnu (bezrobnu) privredu, s naseljenim kolonima, sve je više prevladavao kao viši oblik DEO. Robovi su masovno oslobođani i pretvarani u kolone svojih ranijih gospodara — robovlasnika. Na taj način su se, dakle, bivši robovi pretvarali u kmetove, a bivši robovlasnici u prve feudalce. Ideološka nadgradnja ovoga procesa bilo je širenje kršćanstva kao nove društvene religije, koja je sve ljude proglašavala jednakim (doduše ne na ovome svijetu, već poslije smrti, na drugom svijetu) pred jednim jedinstvenim božanstvom. Primanjem kršćanstva, kako od strane bivših robova, tako i od strane njihovih gospodara, bivši robovi su kao kmetovi priznati kao članovi društva i s njima se zaključivao feudalni ugovor. I kmetovi su priznati za subjekte svoje tzv. alodne svojine nad svojim oruđima za rad i drugim pokretnim stvarima.

b) FEUDALNI KLASNI SISTEM

Začetak feudalnog klasnog sistema javio se je pojavom hipercentraliziranog robovlasničkog vlasništva, što se pretvaralo u feudalno vlasništvo, uz stalno savladavanje političkog otpora krupnih robovlasnika. Taj otpor savladavala je u svom klasnom interesu nova feudalna klasa u savezništvu s robovima koji su bili zainteresirani za ukidanje robovlasničkog sistema kao zastarjelog. Među feudalcima je bio bogatiji onaj koji je imao više zemlje i više kmetova, a to je uvjetovalo daljnu i sve bržu hipercentralizaciju vlasništva feudalaca nad zemljom, što je konačno dovelo do potpune centralizacije vlasništva na zemlji kao osnovnom sredstvu za proizvodnju u rukama nove feudalne države s vladarem kao vlasnikom čitave države. Čitava država je, dakle, bila jedno jedinstveno vlasništvo jednog vlasnika — feudalnog vladara. Tim ogromnim vlasništvom vladar nije mogao lično i neposredno gospodariti. Za to mu je bila potrebna čitava mreža administratora pojedinih dijelova države, koji bi u ime i za račun vladara upravljali tim dijelovima države, a istovremeno bili i politički organi vladara u vršenju političke vlasti države, tj. vladara.

Područja kojima su upravljali vladarevi odabrani ljudi davana su ovima na upravljanje kao feudalni beneficiji (ili lena), s pravom tog upravljača kao vazala da za sebe uzima dio feudalne rente. Između vazala i vladara (sizerena) zaključivan je također feudalni ugovor koji je određivao prava i obaveze obiju strana, po modelu osnovnog feudalnog ugovora kmetovima. Vazal je u stvari također bio na specifičan način vezan za svoj beneficij (tzv. leno). Poslije smrti vazala beneficij

(leno) vraćen je vladaru, koji ga je mogao dati drugom vazalu u leno. Ovi vazali, zajedno s vladarem, sačinjavali su elemente feudalne klase poslije konačne pobjede feudalne revolucije. Vazali su također bili vlasnici svojih pokretnih stvari i dijela feudalne rente što su je ubirali od kmetova. Oni su također bili stvarni vršioci vlasničkih ovlaštenja nad kmetovima na svojim beneficijama. U ranom feudalizmu tzv. radne rente, u kojima su njihove upravljačke funkcije državnih organa u ime vladara bile naglašene, feudalni vladari i njihovi vazali još nisu sačinjavali jednu klasu (feudalnu), jer vazali još nisu bili vlasnici svojih beneficija (lena), već su predstavljali jednu specifičnu vrstu državne birokracije, kako bi mi to danas nazivali. Prelaskom na sistem produktne rente, a još više na sistem novčane rente, kada se vazali pretvaraju u feudalne privatne vlasnike svojih beneficija (lena), vazali se pretvaraju u potpunu feudalnu klasu. Osim toga, u procesu formiranja produktne i novčane rente, kada su se mnogi vazali pretvarali u samostalne feudalne vladare jednog feudalnog regiona (kao što je, npr. bio slučaj s evropskim feudalizmom), mnoštvo samostalnih feudalnih vladara, zajedno s mnoštvom vazala kao feudalnih privatnih vlasnika, ulazi u sastav feudalne klase. Osim toga, feudalna klasa se od samog početka svog formiranja diferencirala na frakcije, tzv. feudalne staleže. To su bili stalež crkvenih feudalaca i stalež svjetovnih (tj. necrkvenih) feudalaca. Oba staleža su imala određene privilegije u odnosu na kmetove i u odnosu na feudalnog vladara (npr. bili su oslobođeni plaćanja izvjesnih poreza vladaru ili su im priznata specijalna prava u odnosu na kmetove (npr. crkveni dio rente) i u odnosu na vladara. Kao treći stalež feudalnog društva formirao se građanski stalež koji sačinjavaju: zanatlije (organizirani u cehove, esnafe), trgovci (udruženi u svoje gilde) i bankari (zajmodavci novca, lihvari-bankari). Građanski stalež je imao specijalne privilegije. On nije pravno bio vezan za zemlju kao kmet, a u gradovima u kojima je živio imao je pravnu autonomiju svojih vlastitih građanskih sudova i upravnu autonomiju. Međutim, građanski stalež nije bio oslobođen plaćanja poreza vladaru, mada je imao pravo da u sastavu feudalnih sabora staleža sudjeluje u odobravanju tih poreza vladaru. Građanski stalež, kao feudalni stalež s određenim privilegijama, nazivan je i trećim staležom (pored crkvenog i svjetovnog feudalnog staleža) i bio u stvari začetak novog klasnog društva, moderne buržoaske klase u krilu feudalnog društva. Građanski stalež je bio stalež vlasnika samo tzv. a l o d u m a (tj. samo pokretnih stvari, a u gradovima i zgrada za stanovanje i radionica), dok su feudanci imali svoj f e u d u m, zemljište s kmetovima vezanim za zemlju. U sastav građanskog staleža pripadao je i preteča modernog proletera — zanatski kalfa i šegrt, koji su radili kod feudalnog majstora — zanatlije, kao najmljeđa radna snaga.

Prema iznesenom, dakle, u feudalnom sistemu postoje najprije kao osnovne polarizirane klase kmetovi i feudalci. Ostatak starog robovlasničkog sistema bili su kućni robovi (sluge, tj. kućna posluga feudalaca). Prema Dušanovu zakoniku, u srednjovjekovnoj Srbiji takvi robovi zvali su se otroci. Kao začetak novog, višeg klasnog sistema (kapitalističkog) pojavljuju se zanatlije, majstori (kao poslodavci šegrti i kalfa), trgovci i lihvari, s jedne strane, i kao začetak modernog proletarijata javljaju se zanatske kalfe i šegrtri. Oni se regrutuju od odbjeglih kmetova koji su dospijevali u gradove gdje su bili formalno slobodni, tj. nisu kao kmetovi bili vezani za zemlju, jer više nisu obrađivali zemlju. Razvijajući robnu privredu oni su se brzo raslojavali na bogate trgovce i lihvare (novčare) i zanatske majstore, s jedne strane, i na kalfe i šegrte, s druge strane. U procesu raspadanja feudalnog sistema formirali su se također deklasirani slojevi, koji su živjeli parazitskim životom i pretvarali se u kriminalce, prostitutke i sličan ološ. Tu su ulazili i propali plemići, te pojedini kmetovi odbjegli sa svojih selišta.

Klasna borba u feudalnom društvu između kmetova i feudalaca (kao i sporadično između građanskog staleža i feudalaca ili građanskog staleža kmetova) postaje sve oštrija pojavom novčane rente i pretvaranjem kmetova u sitne vlasnike robne privrede (R—N—R'). Novčana renta je omogućila feudalcima da vrše sve veći pritisak na kmetove za davanje sve veće rente (»jer novaca nikad dosta«) kao općeg ekvivalenta svih roba. U vrijeme produktne rente i još ranije, u vrijeme radne rente, pritisak feudalaca nije bio toliki zbog ograničenja što ga oblik naturalnih davanja nosi sam u sebi, jer se te stvari moraju trošiti i ne mogu se dugo sačuvati kao bogatstvo, a novac može. U vrijeme vladavine sistema novčane rente ređaju se seljački ustanci protiv pretjeranih zahtjeva feudalaca. Tada se ubrzo raspada i decentralizirano feudalno vlasništvo feudalnog vladara i formiraju se, kako smo vidjeli, manje feudalne privatne svojine feudalnih vazala, a vrhovni feudalac, vladar, pretvara se u političkog apsolutnog vladara. U krilu feudalnog sistema se, razvitkom novčane rente, ubrzano razvija robno-novčana privreda. Nagli proces hipercentralizacije trgovačkog i zajmovnog kapitala ubrzava proces raspadanja feudalnog sistema i stvaraju se uvjeti za formiranje kapitalističke krupne robne privrede masovnim oslobađanjem kmetova koji se pretvaraju u slobodne proletere, slobodne u formalnom smislu da bi mogli prodavati svoju radnu snagu, »slobodne« od sredstava za proizvodnju, tj. lišeni sredstava za proizvodnju tako da su bili prisiljeni, prodavati svoju radnu snagu kapitalistima koji su je trošili u svojim tvornicama. Razvitak krupne robne privrede N—R—N' (kapitalističke) u krilu feudalnog društva dovodi do likvidacije feudalnog sistema, bilo »odozgo« od apsolutne monarhije koja je došla pod utjecaj buržoaske klase (poburžoženjem feudalaca kao u Engleskoj ili u Italiji rane renesanse ili u carskoj Rusiji 1861. god. pod pritiskom narasle ekonomske snage buržoazije) bilo odozdo, ustankom kmetova u savezništvu i pod rukovodstvom buržoazije, kao i velikoj francuskoj revoluciji, ili u Srbiji početkom XIX stoljeća.

c) KAPITALISTIČKI KLASNI SISTEM

1. Kapitalisti i proleter

Osnovne klase u kapitalizmu su, kako već znamo, klasa kapitalista i klasa proletera. Kapitalisti su vlasnici sredstava za proizvodnju, a proleter su nevlasnici sredstava za proizvodnju, pa zbog toga i sami predmet vlasništva kapitalista jer su prisiljeni da kapitalistima prodaju svoju radnu snagu, čime ona postaje vlasništvo kapitalista. Da bi proleter mogao da prodaje svoju radnu snagu, on i sam mora da bude vlasnik te radne snage i da njome slobodno raspolaže na tržištu radne snage. Njemu se stoga priznaje pravo vlasništva nad vlastitom radnom snagom i potpuna formalna sloboda odlučivanja u raspolaganju tim vlasništvom. Za proletera je, dakle, njegova vlastita radna snaga njegovo »sredstvo za proizvodnju« koje on ima u svome privatnom vlasništvu, kao što kapitalist ima u svome privatnom vlasništvu predmetna sredstva za proizvodnju. Na taj način rušenjem feudalnog sistema svi ljudi potpuno postaju vlasnici i stoga ekonomski i pravni subjekti, dok je u feudalizmu kmet još samo djelomično bio ekonomski i pravni subjekt, budući je bio vezan za tuđu zemlju kao njena pripadnost. Sada su svi ljudi postali vlasnici sredstava za proizvodnju, pa makar se ta sredstva za proizvodnju sastojala samo iz vlastite radne snage kao kod proletera. Sada su svi ljudi formalno (pred zakonom) jednaki, jer su svi poslovali po zakonu vrijednosti i bili subjekti tog poslovanja. Međutim, proleter je samo **formalno** slobodan subjekt jer je ekonomski prinuđen sam prodavati svoju radnu snagu, koja time postaje objekt kapitalističkog vlasništva. Osim toga proleter je **sitni robni vlasnik** svoje vlastite radne snage po zakonu vrijednosti $R-N-R'$, tj. on mora prodavati svoju radnu snagu kao jedinu svoju robu, da bi mogao kupiti sredstva za život. Tu se, dakle, radi opet o sukobu između krupne robne privrede $N-R-N'$ i sitne robne privrede $R-N-R'$, koja je, kako smo vidjeli iz primjera antičke Grčke, dovela do pojave ropstva, a sada je proleter krajnji izdanak sitnorobne privrede u odnosu s kapitalizmom osuđen na proleterski život, tj. vezan je za kapitalizam čvršće nego što je »Prometej bio prikovan Hefestovim čavlima za stijenu«. On ima samo mogućnost birati »slobodno« pojedinog kapitalistu kome će se prodati. Sve su to protivrječja objektivnog antagonističkog karaktera koja karakteriziraju stvarnu neslobodu proletera, ali koja istovremeno nagovještavaju kraj klasnog društva uopće. Proleter i su eksploatirana klasa jer su objekt kapitalističkog vlasništva, ali su istovremeno i formalno potpuno slobodni pravni subjekti. To je bio do tada najveći napredak u položaju jedne eksploatirane klase, i kapitalističko društvo je zbog toga najviši razvojni oblik klasnog društva uopće. Klasni odnosi među glavnim, tj. polariziranim antagonističkim klasama se tu formiraju kao odnosi između formalno jednakih klasa privatnih vlasnika, između kojih su klasni odnosi regulirani zakonom vrijednosti (preko tržišta radne snage). Dok su u ranijim klasnim odnosima između eksploatiranih i eksploatorskih klasa predstavljali antagonističku negaciju negacije eks-

ploačiranih klasa (tj. eksploačirane klase su predstavljae negačiju razvitka društva ka višem nivou, što je trebalo savladati), u kapitalističkom klasnom odnosu proleter i su u početnim fazama razvitka kapitalističkog društva još uvijek negačija razvitka društva, ali čim proleter i postaju klasa za sebe, tj. čim su spoznali svoje klasne interese i saznali da se kao klasa mogu osloboditi samo ukidanjem klasnog sistema uopće, oni se samim tim pretvaraju u antagonističku negačiju negačije kapitalističkog sistema. To ranije nije bio slučaj, jer robovi nisu bili subjekti u djelovanju zakona vrijednosti, već samo objekti. Kmet je već samo djelomično bio objekt tuđeg vlasništva (vlasnika zemlje za koju je bio vezan kao njen »inventar«), a djelomično je bio subjekt alodnog vlasništva. Upravo zbog toga ni rob ni kmet nisu mogli da postanu nosioci napretka u razvitku društva, te nisu mogli postati ni vladajuća klasa u društvu. Nasuprot tome, proleter i kao formalno ravnopravni subjekti privatnog vlasništva nad vlastitom radnom snagom, imali su i formalnu mogućnost da i sami postanu progresivna snaga razvitka društva u svom vlastitom klasnom interesu. Pošto su s pojavom proletera svi ljudi postali privatni vlasnici, postalo je jasno da dalji razvitak privatnog vlasništva više nije moguć. Uslijed hipercentralizacije vlasništva i njenog raslojavajućeg djelovanja bivalo je sve manje kapitalista, a sve više proletera, s tendencijom da preostane samo jedan kapitalista, dok bi istovremeno svi članovi društva postali proleter i. Međutim, ukidanjem tog jedinog preostalog kapitalističkog vlasnika svi ljudi kao proleter i, prestali bi istovremeno biti proleter i, jer više ne bi bilo kome da se prodaje radna snaga. Samim tim svi ljudi bi postali asocijanti, tj. slobodni članovi slobodne asocijacije proizvođača. Ukidanjem posljednjeg i jedinog vlasnika društvenih sredstava za proizvodnju, sredstva za proizvodnju se moraju pretvoriti u opću društvenu zajednicu sredstava za proizvodnju (OZSP). Samim tim se sredstva za individualnu potrošnju moraju pretvoriti u lično vlasništvo asocijanata, koja bogati svoj fond sve dotle dok još djeluje zakon vrijednosti izvan oblasti radne snage, tj. sve do prelaska društva u komunizam, kada i lično vlasništvo asocijanata postaje ekonomski bespredmetno, zbog čega se i raspodjela sredstava za ličnu potrošnju može vršiti prema potrebama, a ne više prema radu (koji stvara vrijednosti).

Historijska uloga proletarijata jeste, dakle, u tome da, kao negačija kapitalizma, vodeći klasnu borbu za svoje klasno oslobođenje (koje je moguće samo ukidanjem klasnog društva uopće), donese sobom i ukidanje klasnog društva uopće. Nikakva druga eksploačirana klasa ne bi mogla više doći kao smjena kapitalističkoj klasi, jer jedan napredniji klasni sistem više ne bi bio moguć, pošto više nije moguća neka »još slobodnija« eksploačirana klasa nego što je proleter ijat. Formalna sloboda proletarijata se može samo još popuniti njegovom stvarnom slobodom, tj. oslobođenjem od eksploatacije, a to znači ukidanjem klasnog društva uopće.

Sve ove istine je otkrila moderna marksistička znanost (naučni socijalizam, čiji su osnivači Marks i Engels), koju je proletarijat nužno prihvatio kao svoje oružje u borbi za svoje oslobođenje od eksploatacije. Oslobođenje od eksploatacije je, međutim, moguće samo na taj način što se društvene proizvodne snage i proizvodnja razvijaju toliko, da svaka eksploatacija postane ekonomski besmislena. Zbog toga je borba proletarijata za oslobođenje nužno vezana za borbu za daljnji i sve brži razvitak društvenih proizvodnih snaga. Zbog toga, opet između svih eksploatiranih klasa u razvitku društva, proletarijat je jedina eksploatirana klasa koja nije samo rušilac starog dotrajalog društvenog poretka (starih i dotrajalih DEO eksploatacije) već je istovremeno i graditelj novih, viših društvenih DEO. Ranije su bili graditelji viših DEO, kako već znamo, robovlasnici, zatim feudalski i iza toga kapitalisti. Ranije su samo eksploatatorske klase bile vladajuće, jer su njihovi klasni interesi bili vezani (i dok su bili vezani) za dalje razvijanje društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje. One su, dakle, u svom klasnom interesu razvijale društvene proizvodne snage, a time su njihovi klasni interesi bili promotori interesa društva kao cjeline. Budući da je proletarijat jedina klasa koja ima svoj klasni interes da dalje razvije društvene proizvodne snage iznad onoga što je u interesu kapitalističke klase, to su onda jedino njegovi klasni interesi istovjetni s interesima društva kao cjeline, dok interesi kapitalista i ostatka drugih klasa dolaze u sukob s općim društvenim interesima. Zbog toga proletarijat nužno postaje vladajuća klasa, prije ili kasnije.

2. Ostale klasne grupacije kapitalističkog društva

Pored osnovnih klasa proletera i kapitalista, postoje u kapitalističkim društvima često i zaostaci prethodnih klasnih formacija. Tako u nerazvijenim kapitalističkim zemljama postoje još i ostaci prirodne privrede i sitni robni proizvođači ($R-N-R'$) na selu i u gradu, koji proizvode svojim vlastitim sredstvima za proizvodnju. To su klase sitnih vlasnika sredstava kao ostatak feudalnog društva (bivši kmetovi-seljaci i gradske zanatlije). Seljaci kao stanovnici sela ne predstavljaju neku društvenu klasu ni po sebi ni za sebe. Na selu može postojati više klasa: kapitalističkih veleposjednika (kao kapitalisti u poljoprivredi), a njima nasuprot seoski proletarijat; zatim krupne seoske gazde (tzv. kulaci) koji pored vlastitoga rada zapošljavaju i tuđu radnu snagu (sluge). To su mali poljoprivredni kapitalisti. Zatim postoje zemljoradnici koji sami svojim sredstvima za proizvodnju obrađuju svoje vlastite parcele, bez upotrebe tuđe radne snage, i mogu od toga da žive. To nisu kapitalisti, već klasa sitnih zemljoradnika. Postoji također klasa sitnih zemljoradnika koji imaju suviše malo zemlje da bi se mogli izdržavati od rada na svome zemljištu, pa se zbog toga moraju povremeno zapošljavati bilo kod kulaka, bilo kod veleposjednika, ili pak polaziti povremeno na rad u kapitalističku industriju. Bezemljaši su sasvim propali zemljoradnici koji se moraju stalno zapošljavati, bilo na selu, bilo u gradu.

U gradovima kapitalističkih zemalja (a donekle i na selima) postoje manje ili veće grupacije zanatlija, koji predstavljaju posebnu klasu sitnih robnih proizvođača (R—N—R') s vlastitim sredstvima za proizvodnju. Ako pored toga zapošljavaju i tuđu radnu snagu, oni se pretvaraju u sitne kapitaliste (N—R—N'). Zanatski radnici koji rade kod takvih zanatlija su zanatski proleter, tj. dijelovi proleterske klase.

U svakoj klasi postoje različiti slojevi ili frakcije tih klasa koje se međusobno diferenciraju po raznim pojavnim, tj. nesuštinskim obilježjima. Tako u klasu proletera neprestano pridolaze ljudi iz redova upropaštenih seljaka, zanatlija, sitnih kapitalista i dr. Dok se druge klase stalno raslojavaju zbog centralizacije vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, proleter, ali bez raslojavanja, jer decentralizacija njihova vlasništva ne može ići dalje od vlasništva pojedinog proletera. Tu se zbog toga mogu razlikovati stari »kadrovski« proleter, tj. proleter koji su već rođeni kao proleter, i pridošlice iz drugih klasa, koji su se proletarizirali i koji još dugo zadržavaju stare navike i shvaćanja. Zatim se diferencijacija vrši po kvalifikacijama, profesijama i sl., zatim po visini prihoda itd. Poznata je npr. grupacija tzv. radničke aristokracije, nasuprot proleterskoj sirotinji.

U kapitalističkoj klasi postoje frakcije krupnih, srednjih i sitnih kapitalista, s različitim interesima koji proističu iz neprestane konkurentске borbe na tržištu; zatim poljoprivredni kapitalisti, industrijski, trgovački, bankarski, odnosno financijski kapitalisti, čiji se interesi također često sukobljavaju zbog konkurencije. Međutim, dok se kod proletarijata — zbog centralizacije njihovog vlasništva nad radnom snagom kroz sindikate (a bez raslojavanja) — frakcijske razlike neprestano smanjuju, a njihova solidarnost u klasnoj borbi raste, dotle kod kapitalista — zbog raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti — frakcijske razlike stalno rastu. Kod proletarijata postoji izvjesno raslojavanje u slučaju kada proleter dođu u situaciju da više ne mogu prodavati svoju radnu snagu. To je nezaposlenost. Uslijed duge nezaposlenosti proleter se deklasiraju i počinju da žive od milostinje kao prosjaci, ili se odaju prostituciji ili kriminalu i sl. Međutim, u zemljama gdje je razvijen radnički sindikalni pokret raste i solidarnost radničke klase sa svojim nezaposlenim drugovima, što rezultira u pomoći nezaposlenima, čime se spriječava proces deklasiranja.

3. Takozvani lumpenproletariat

Mnogi elementi raslojavanja vlasničkih, neproleterskih klasa (seljaka, zanatlija, kapitalista) u svome propadanju bježe od proleterskog statusa ili inače nisu sposobni živjeti životom radnog čovjeka, pa ostaju paraziti koji žive na razne načine, na račun drugih, počev od prošnje, pa sve do kriminala.

Vidjeli smo da trajna nezaposlenost srozava mnoge proletere u redove lumpenproletera. To su deklasirani proleter, kojima više odgovara apatija nego agresivnost. Ova je pak više svojstvena deklasiranim elementima vlasničkih klasa koji se ne mogu pomiriti sa svojom propašću, te se »svete« društvu kroz kriminal. Lumpenproletarijat se okuplja tamo gdje može jedino da dođe do materijalne koristi. On je podmitljiv. Zbog toga je Engels smatrao da je svaki radnički vođa koji se oslanja na lumpenproletarijat u stvari izdajica proletarijata. Historija je pokazala da su upravo lumpenproleter davali većinu razbijačkih bandi fašizma u Italiji, u Njemačkoj, u Španjolskoj, danas u Čileu, itd. Antički proleter, koji su, kako smo ranije vidjeli, regrutirani iz redova upropaštenih slobodnih seljaka i zanatlija, a nisu mogli biti prodavani u roblje, imali su kao deklasirani elementi mnoge sličnosti sa današnjim modernim lumpenproleterima.

4. Neke pojave (nesuštinske) društvene grupacije u kapitalističkom društvu

a) Inteligencija

Inteligencija je grupacija koja predstavlja realizaciju društvene podjele rada na fizički i umni rad. Intelektualci su, dakle, specijalizirani umni radnici u društvenoj podjeli rada i proizvodnje. To, naravno, ne znači da se samo oni bave umnim radom. Prema suštinskom klasnom kriterijumu, svakako treba jedan dio inteligencije ubrojati u proletarijat koji prodaje svoju umnu radnu snagu da bi mogao živjeti. To su npr. novinari zaposleni u krupnim novinskim kapitalističkim poduzećima, pedagozi u školama koje nisu njihovo vlasništvo, liječnici u bolnicama koje nisu njihovo vlasništvo, tehničari i inženjeri u kapitalističkim poduzećima i sl. Dio pak inteligencije u kapitalističkom društvu pripada u sitnu i krupnu buržoaziju. Ovamo pripadaju tzv. »slobodne profesije« advokata, liječnika i sl. koji rade sa svojim sredstvima ili čak zapošljavaju i druge intelektualce. U ovom posljednjem slučaju oni su kapitalisti, a oni intelektualci koji za njih rade pripadaju u proletarijat. Prema tome, inteligencija nije nikakva posebna klasa već se raspoređuje u razne klase. U kapitalizmu se, naime, oplođuje svaki novac kao kapital, bez obzira u koju djelatnost je plasiran. Ako je plasiran u intelektualnu djelatnost, on se tu i oplođuje eksploatacijom tuđe umne radne snage (tzv. »kupovina mozgova« u razvijenim kapitalističkim zemljama).

b) Činovnici ili birokracija

Činovnici ili birokracija su grupacija iz koje je izgrađen državni aparat. Ova grupacija se ponajčešće formira iz redova inteligencije i ima različit položaj, tj. pripada raznim klasama. Sitni činovnici, koji zarađuju samo minimum egzistencije u obliku plaće, ne sudjeluju dalje

u podjeli viška vrijednosti što ga ostvaruje kapitalistička klasa i stoga se ubrajaju u klasu proletera. Viši činovnici sudjeluju u podjeli viška vrijednosti daleko iznad minimuma egzistencije, tako da se tu ne može više govoriti o prodaji radne snage. Oni se stoga ubrajaju u klasu sitnih vlasnika ili u klasu kapitalista. Sitni činovnici su po svome načinu života bliski proletarijatu i nisu zainteresirani za eksploataciju proletarijata. Srednji činovnici, po svome načinu života, bliski su sitnim vlasnicima (imaju sličan životni standard) i, prema tome, zauzimaju sličan položaj kao i sitni vlasnici. Međutim, visoki činovnici su po svome životnom standardu vrlo bliski kapitalistima i zainteresirani su za eksploataciju proletarijata.

c) Pojava ekonomske birokracije (menadžerizma) u suvremenim kapitalističkim zemljama na Zapadu

U suvremenom kapitalističkom društvu na zapadu, uslijed koncentracije i centralizacije kapitala, došlo je do masovnog pretvaranja individualnih kapitalista u vlasnike vrijednosnih papira (dionica kapitalističkih kompanija i drugih) i do formiranja kapitalističkih svekrupnijih kompanija (monopola), danas čak multinacionalnih ili transnacionalnih kompanija, koje vladaju kapitalističkim svijetom (razvijene i nerazvijene kapitalističke zemlje). Ove kompanije su postale vlasnici centralizirane kapitalističke svojine nad sredstvima za proizvodnju, a njihovi dioničari su postali samo vlasnici dionica kao vrijednosnih papira koje donose određenu dividendu (dio ostvarenog profita kompanije (dioničkog društva) i koja daje vlasniku dionice pravo glasa u skupštini dioničara, koja je vrhovni organ kompanije. Dioničari s velikim brojem dionica mogu na taj način svojim glasovima bitno utjecati na izbor upravnih organa kompanije i sami biti birani u te organe i tako dobiti utjecaj na vođenje poslova, te pored dividendi ostvarivati i prihod od tzv. tantijema (nagrada za svoj rad o organima kompanije), kao i druge beneficije. Individualni kapitalisti su danas u sferi industrijskog kapitala gotovo sasvim iščezli. Ostatak individualnih kapitalista može se naći samo u sitnoj trgovini. Na taj način kapitalisti sami sebe ekspropriiraju kroz centralizaciju kapitala. Ovaj proces je praćen narastanjem upravljačkog aparata krupnih kapitalističkih kompanija. To su tzv. menadžeri. Ovi menadžeri ostvaruju kapitalistički profit za vlasnike dionica, a sami ne moraju biti kapitalisti, pa čak ni dioničari. Međutim, mada nisu kapitalisti, oni su po svome načinu života vrlo bliski vlasnicima dionica i drugih vrijednosnih papira, ali nisu vlasnici sredstava za proizvodnju. To su sada samo kapitalističke kompanije kao krupni centralizirani vlasnici kapitala. Položaj menadžera time postaje sličan položaju visokih državnih činovnika, krupne državne birokracije. Oni menadžeri, čiji se prihodi većim dijelom formiraju iz viška vrijednosti i koji su bitno zainteresirani za eksploataciju proletarijata, mogu se smatrati pripadnicima kapitalističke klase krupnog kapitala. Oni pak čiji se prihodi u manjem dijelu formiraju iz viška vrijednosti, mogu se smatrati pripadnici-

ma sitne buržoazije, a oni čiji prihodi predstavljaju manje ili više samo standardni minimum egzistencije, mogu se smatrati pripadnicima proletarijata. Prema tome, klasna struktura ovih grupa izgrađena je također prema modelu vlasništva. Ova menadžerska grupacija također surađuje s političkom državnom birokracijom, uslijed razvitka sistema tzv. državnog kapitalizma na Zapadu.

Proces odumiranja klasa pod diktaturom proletarijata

- a) **Klasna struktura društva poslije totalne centralizacije kapitala u rukama proleTERSKE države**

Kako smo već vidjeli, potpuna centralizacija kapitala u rukama proleTERSKE države, tj. centralizacija u javno vlasništvo socijalističke države, jeste prvi korak diktature proletarijata poslije zauzimanja vlasti. Time se naime likvidira privatno kapitalističko vlasništvo uopće, te se i sama kapitalistička klasa kao takva ukida. Poslije toga ona kao klasa više i ne postoji.

Međutim, samom totalnom centralizacijom (nacionalizacijom) kapitala u rukama proleTERSKE države ne ukida se i proletarijat kao klasa, jer je država, mada proleTERSKA, sada postala vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, te još uvijek odvajaju proletarijat od tih sredstava za proizvodnju vlasničkom pregradom. Uslijed toga je proletarijat još uvijek prinuđen prodavati svoju radnu snagu, sada javnom vlasniku tih sredstava za proizvodnju. Pri tome je, dakako, položaj proletarijata bitno popravljen, jer je on sada udružen u svoje jedinstvene sindikate, te se tako ujedinjen također pojavljuje kao organizirani javni vlasnik vlastite radne snage nasuprot svojoj vlastitoj državi koja je javni vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju. Takvi društveni produkcijski odnosi zovu se državno-najamnički odnosi. Taj odnos još ne znači likvidaciju klasnog odnosa, iako je kapitalistička klasa likvidirana. Na drugom polu klasnog odnosa, kao posljedica i ostatak tog odnosa, ostao je samo jedan vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju koji odvajaju proletarijat od tih sredstava.

Državno vlasništvo nad društvenim sredstvima za proizvodnju kao ostatak klasnog društva, koji proletarijat još uvijek prisiljava da ostane u klasnom položaju proleTERA, pojavljuje se zbog toga kao nešto zaostalost, dakle negativno, što koči dalji razvitak društva i što zbog toga mora biti negirano od strane samog proletarijata. Proletarijat se na taj način pojavljuje kao akter ove negacije negacije. Proletarijat može sam sebe kao klasu ukinuti samo ukoliko likvidira svaku vlasničku samovlast nad društvenim sredstvima za proizvodnju, dakle i samovlast svoje vlastite države. Društvena sredstva za proizvodnju moraju, dakle, postati zajednička sredstva za proizvodnju svih proizvođača, tj. opća društvena zajednica sredstava za proizvodnju (OZPS), o

kojoj smo već govorili. Ova OZSP više nije svojinska samovlast. To je već nevlasnička kategorija. Budući da, kako smo ranije vidjeli, svaka svojinska samovlast potječe i nastaje pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti, nastanak OZSP može uslijediti samo odgovarajućim stvarnim, tj. ekonomskim ukidanjem djelovanja zakona vrijednosti. Odumiranje svojinske samovlasti ima, dakle, za pretpostavku odgovarajuće odumiranje zakona vrijednosti. Ključ za rješenje ovog problema nađen je u obliku radničkog samoupravljanja. To je jedna sasvim nova ekonomska kategorija koja upravo znači ukidanje djelovanja zakona vrijednosti (R—N—R') na radnu snagu proletera. Kroz radničko samoupravljanje, koje se prvi put u razvitku ljudskog društva realizira u SFRJ, proletari udruženi u svoje organizacije udruženog rada (OUR-e), dolaze u situaciju da sami gospodare, kao svoji vlastiti poslodavci, s društvenim sredstvima za proizvodnju. Oni su istovremeno i poduzetnici i radnici proizvođači. Oni istovremeno donose odluke i sami ih izvršavaju. Proletari, dakle, više nemaju kome prodavati svoju radnu snagu kao robu, jer je posljednji vlasnik (bilo privatni bilo javni) društvenih sredstava za proizvodnju nestao ukidanjem državnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju. Radničko samoupravljanje je u Jugoslaviji uvedeno god. 1950. Od tada je ono prošlo kroz dvije faze. U prvoj fazi razvitka, od 1950. sve do Ustava SFRJ od 1974. god., samoupravljanje je bilo kočeno pojavom tehnirokratskim otporom tzv. zajedničkih službi poduzeća s direktorima i drugim rukovodiocima koji su nastojali da i dalje drže upravljanje u svojim rukama, tako da radnici nisu bili u mogućnosti bitno utjecati na gospodarenje u poduzećima i nisu se zbog toga mogli ni ponašati kao gospodari proizvodnje. Ostvarivani višak vrijednosti (dohodak) poduzeća pretvarao se preko banaka u osamostaljena financijska sredstva, kojima samoupravljači nisu mogli gospodriti. Jednako se i trgovina proizvodima proizvodnih poduzeća osamostalila, nasuprot proizvođačima, kao samostalna financijska sila, koja je upijala veliki dio viška vrijednosti ostvarenog u proizvodnji. Tek Ustavom od 1974. godine počinje druga etapa u razvitku samoupravljanja. Ovaj Ustav je utvrdio novu organizaciju samoupravljača u poduzećima u obliku osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR-e) koje su određene kao poluga za dalju emancipaciju asocijantata i njihov preobražaj u stvarne gospodare proizvodnje, jer bez toga se ne može ukinuti njihov proleterski status prodavača vlastite radne snage, tj. ne može se dovesti do stvarnog ukidanja zakona vrijednosti sitne robne privrede R—N—R' proletera na vlastitoj radnoj snazi, što je jedini objektivni način da se ukine državno-najamnički sistem, kao što je to prikazano u prikazu trećeg ciklusa razvitka zakona vrijednosti. Koliko ima stvarnog (a ne samo formalnog) samoupravljanja radnika, toliko ima i stvarne OZSP i toliko ima stvarnog odumiranja klasnog društva. Međutim, to je očigledno jedan dugotrajan proces, koji direktno ovisi od efikasnosti radničkog gospodarenja društvenim sredstvima za proizvodnju. No, radi

se o jednom objektivnom zakonu razvitka, koji determinira razvitak ljudskog društva u pravcu komunizma i ostvarit će se silom ove zakonitosti.

Napomena:

Vidjeli smo u poglavlju o vlasništvu da se na osnovi OZSP (koja više nije svojinska samovlast) u Jugoslaviji razvijaju dva nova vlasnička oblika koji se odnose samo na sredstva za potrošnju, a ova, kako smo vidjeli, nisu model i osnova za formiranje društvenih klasa i klasnih odnosa. Upravo to i daje socijalistički karakter osobnom vlasništvu asocijanata kao i posebnom društvenom vlasništvu nad kolektivnim sredstvima za potrošnju. To su, dakle, bukvalno besklasni oblici vlasništva. Oni predstavljaju oblike raspadanja vlasničke samovlasti uopće. Ovi će oblici jamačno postojati tako dugo dok bude djelovao zakon vrijednosti izvan oblasti radne snage, tj. tako dugo dok bude dominantna raspodjela prema radu između asocijanata, odnosno tako dugo dok vlasništvo na potrošnim stvarima bude imalo još ekonomskog smisla zbog nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga. Ali daljnjim i sve bržim razvitkom društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje i stalnim podizanjem društvenog i osobnog standarda asocijanata mora doći i moment kad će potrošnih dobara biti toliko proizvedeno — i sa toliko malo žive ljudske radne snage — da će svako vlasništvo, tj. monopoliziranje u samovlasti tih dobara, bilo u rukama pojedinih asocijanata (kao lično vlasništvo), ili u rukama posebnih društvenih organizacija (kao posebno društveno vlasništvo), postati ekonomski besmisleno. Time će biti ukinuti i ti posljednji tragovi klasnog društva. To će, dakle, biti komunizam.

Prema tome, vlasništvo samo nad sredstvima za konsumptivnu potrošnju nije više osnova za klasno grupiranje ljudi, i ti oblici vlasništva u kretanju i u svome razvoju (koji u stvari znače odumiranje svake vlasničke samovlasti) ne stvaraju više društvene klase.

Ukoliko se, dakle, OZSP u procesu metamorfoze oblika vrijednosti mora prema još postojećim oblicima vlasništva (uključivši tu i osobno vlasništvo asocijanata i posebno društveno vlasništvo društvenih organizacija), a svakako i u odnosu na vlasničke oblike nesocijalističkih društvenih produkcionih odnosa (npr. prema sitnom privatnom vlasništvu, ili prema socijalističkim vlasništvima drugih socijalističkih zajednica u svijetu, ili prema krupnom kapitalističkom vlasništvu u inozemstvu) — dakle, ukoliko se OZSP mora u spomenutim međuvlasničkim odnosima još uvijek ponašati kao vlasništvo, tj. kao opće društveno vlasništvo društvenih sredstava za proizvodnju, ona ni tada više neće biti vlasništvo koje stvara klase, već oblik obrane od vraćanja na stare klasne odnose.

Napomena II: O klasnoj strukturi suvremene Jugoslavije i o ostacima društvenih klasa iz ranijih DEO bit će govora u drugom dijelu ovoga rada o dijalektičkoj praksi naše zemlje. Bit će tu, dakle, govora o sitnim privatnim zemljičarima, o sitnim privatnim zanatlijama, o ostacima proletarijata i o inteligenciji.

IZ HISTORIJSKE TEORIJE O KLASAMA

Teorija o klasama je bila i ostala sve do danas najviše pobijani dio dijalektike društva, jer ona potpuno razgolićuje eksploatatorsku bit klasnog društva. To vladajuće eksploatatorske klase nastoje spriječiti radi kočenja revolucionarne borbe eksploatiranih klasa. Zbog toga oko pitanja klasa postaje najnevjerojatnije zbrke i mnoštvo raznih »konceptija« i »učenja«, shvaćanja, predrasuda i sl. Buržoaski sociologije tu govore o tzv. »stratifikaciji« društva na razne slojeve prema visini dohotka i sl.

Fenomenologija o klasama pojavila se u razvitku kapitalističkog društva, kada su klasni odnosi postali providni u obliku klasnih odnosa kao tržišnih odnosa između proletera i kapitalista. Teorija o klasama i klasnoj borbi nije pronalazak marksizma. Marks i izričito (u jednom pismu iz 1852. god. Vajdemajeru (Weidemayer-u) kaže da on nije autor teorije o klasama. Već prilično prije Marksa buržoaski historičari su izložili historijski razvitak klasa, a buržoaski ekonomisti su otkrili ekonomsku strukturu klasa [Fransoa Kene (Francios Quesnay), 1694—1774]; Žak Tirgo (Jacques Turgot, 1727—1781); Dejvid Rikardo (David Ricardo, 1772—1823)]. Marks za sebe kaže da je učinio slijedeće:

- 1) dokazao da je nastanak klasa vezan s određenim historijskim fazama razvitka DEO;
- 2) dokazao je da klasna borba neizostavno vodi diktaturi proletarijata (što je historija potvrdila sve do danas);
- 3) dokazao je da diktatura proletarijata znači prijelaz ka ukidanju klasa uopće i ka uvođenju novog besklasnog društva (što se vidi u razvitku najrazvijenijih socijalističkih zemalja, a osobito u Jugoslaviji gdje se razvija samoupravno društvo).

Što se tiče buržoaskih historičara koji su autori teorije o klasama, to su poznati historičari epohe tzv. restarucije u Francuskoj: Minje (Mignet, 1796—1884); Gizo (Guizot, 1787—1874); Tjer (Thiers, 1797—1877); Tjeri (Thierry, 1795—1856). Prvi je Minje, u svojoj poznatoj »Historiji francuske revolucije«, pokušao ovu revoluciju objasniti borbom klasa. On gleda na revoluciju kao na borbu feudalne klase s »trećim staležom« (tj. buržoazijom). Međutim kod Tjera, koji je u razvijanju teorije klasa najdalje otišao (bio je učenik Sen-Simona, velikog socijaliste utopiste),

nalazimo već konstatacije o klasnoj diferencijaciji unutar »trećeg staleža«. Prema Tjeriu, n a r o d sačinjavaju buržoazija i proletarijat. Kao treći sloj Tjeri iznačuje gomilu, ološ (tj. lumpenproletarijat). Historičar Gizo konstatira tri klase: aristokraciju, buržoaziju i n a r o d. Aristokracija živi od zemljišne rente. To je već predstavljalo napredak u teoriji. Buržoazija je, prema Gizou, ona klasa koja raspolaže pokretnom imovinom (alodnom) i stječe, proširuje, umnožava tu imovinu svojim radom. Tzv. »narod« kod Giza ne igra nikakvu ulogu u društvu. On nije subjekt historije već isključivo objekt. Gizo nalazi kriterij za podjelu na klase u veličini i u izvoru imovine. Izvor imovine aristokracije jeste vlasništvo nad zemljom. To je neradan izvor, tj. renta, a izvor imovine buržoazije jeste njen rad, u najmanju ruku nadzirateljski rad.

Teoriju klasa je Marks počeo detaljnije razrađivati u III. knjizi Kapitala, ali zbog smrti nije uspio završiti rukopis. Engles je razvio kompletnu teoriju klasa u vezi s razvijanjem teorije o privatnom vlasništvu i o državi u svojoj poznatoj knjizi »Porijeklo porodice, privatne svojine i države« i prikazao, na klasičan način, nastanak klasa kao posljedicu unutrašnjeg porasta društvenih proizvodnih snaga (tj. bez vanjskog utjecaja) gentilnog društva, kao posljedicu porasta društvenih proizvodnih snaga i kretanja vlasništva po zakonu vrijednosti. Lenjin je pak dao fenomenološku definiciju klasa (tj. što je klasa) koja je postala klasična i u kojoj on kaže: »Klase se zovu velike grupe ljudi koje se razlikuju po svome mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje (većinom utvrđenom i izraženom zakonima) prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i prema tome, po načinu dobivanja i po veličini onog društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može

da prisvaja rad druge zahvaljujući tome što imaju različita mjesta u određenom sistemu društvene privrede.« (V. Lenjin: Izabrana djela, sv. II/2, izd. Kulture, Beograd). Isto tako, u polemici s Tugan-Baranovskim, Lenjin kaže da »uništiti klase znači postaviti sve građane u isti odnos prema sredstvima za proizvodnju čitavog društva«. (Lenjin, Djela, sv. XX, str. 128). Iz ovoga se vidi da je Lenjin glavni kriterij za određivanje klasa našao u odnosu ljudi prema sredstvima za proizvodnju, a to je, kako smo ranije vidjeli, upravo v l a s n i š t v o ili nevlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Ovaj vlasnički odnos prema sredstvima za proizvodnju određuje i odnos u raspodjeli i potrošnji.

Razvitak teorije o klasama prate i pokušaji iskrivljavanja marksističke teorije o klasama. To su pokušaji raznih tzv. revizionista marksizma. Najpoznatiji takav oblik jeste teorija koja kriterijum za podjelu društva na klase vidi u r a s p o d j e l i. Na taj način klase se prikazuju kao podjela na imućne i neimućne, bogate i siromašne, što ne objašnjava ništa i što zamućuje b i t eksploatacije. Ovo učenje je zastupao Karl Kaucki. Zatim se pojavilo učenje Kunova, koji je, polemizirajući protiv Kauckog, razvio drugo učenje prema kojemu se mora povući razlika između proletera i radnika. Proleter i su samo najsi-

romašnji slojevi radnika — nekvalificirani radnici i lumpenproletariat. Radnici su za njega samo industrijski radnici. Međutim, i ovi se dijele na prave radnike, ili radničku aristokraciju, i proletere, koji imaju niže kvalifikacije. I Kunovo se učenje svodi na učenje o raspodjeli, jer se kod Kunova slojevi radnika razlažu na klase prema veličini prihoda. Dalje iskrivljavanje marksističke teorije o klasama nalazimo kod Bogdanova, prema kome je izvor klasne diferencijacije u organizaciji proizvodnje u društvu. Prve klase su se izdvojile uslijed toga što je jedan određeni dio društva prihvatio organizatorske funkcije. Ovo učenje zanemaruje činjenicu da je najprije morao biti postignut određen stupanj razvitka društvenih proizvodnih snaga i, uslijed toga, izvršena tehnička podjela rada prije nego što su se neki ljudi mogli baviti isključivo organizacijom rada. Eksploator nije eksploator zbog toga što je organizator proizvodnje, nego je, obratno, organizator proizvodnje zbog toga što je eksploator. Slično učenje razvio je i Buharin. On kao kriterij podjele na klase uzima ulogu u procesu rada. To, međutim, nije suštinski kriterij, jer, kako smo vidjeli, uloga u procesu rada zavisi upravo od vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

DRUŠTVENI EKONOMSKI ODNOSI KAO PORODIČNI ODNOSI

Društveno-ekonomski odnosi (DEO) se ispoljavaju također u društvenim odnosima proizvodnje ljudi, tj. u porodičnim odnosima. Ovamo u prvom redu pripadaju bioseksualni odnosi između muškaraca i žena, koji su dijalektički ukinuti (kroz negacije negacije) u DEO, tj. podvrgnuti objektivnim zakonima razvitka društva. Osim bioseksualnih odnosa, u porodične odnose pripadaju i odnosi između roditelja i djece, tj. p o d i z a n j e d j e c e.

U već spomenutom djelu »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, Fridrich Engels govori o dvostrukom karakteru proizvodnje: o proizvodnji sredstava za život i o proizvodnji ljudi. Ova Engelsova postavka je svojevremeno bila kritikovana od strane nekih marksističkih pisaca koji su isticali da su i same forme u kojima muškarci i žene stupaju u međusobne spolne odnose zavisne od razvitka DEO. Engels, međutim, ističe samo prevagu bioloških objektivnih zakonitosti nad socijalnim objektivnim zakonitostima u primitivnim oblicima razvitka društva. Stvarno se tu socijalne objektivne zakonitosti tek još razvijaju u krilu bioloških objektivnih zakonitosti, u jednom procesu negacije negacije, još nezavršenom, tj. u savladavanju bioloških zakonitosti od strane socijalnih objektivnih zakonitosti razvitka. Prirodno je da je taj proces u prvim fazama očovječenja čovjekolikog majmuna još bio pod dominacijom biološkog faktora u razvitku društva. Tek formiranjem klasnog društva, objektivne društvene zakonitosti razvitka dobivaju prevagu i može se reći da je proces negacije negacije bio završen.

Ovdje možemo napomenuti i biološka učenja o nastanku društva koja su razvijali neki buržoaski sociolozi. To je tzv. biološki materijalizam. Ovo učenje smatra da je ljudsko društvo prost produžetak života životinja, bez ikakvih kvalitativnih promjena, iz čega se izvodi zaključak da biološki zakoni razvitka vrijede nepromijenjeno i za razvitak ljudskog društva. Time se poriče postojanje viših socijalnih zakonitosti razvitka društva u kojima su biološke zakonitosti dijalektički ukinute (tj. sačuvane svojim pozitivnim dijelom). Prema učenju ovakvih sociologa, npr. biološki zakon prirodne selekcije kroz borbu za opstanak bioloških vrsta (što ga je otkrio Darwin), vrijedi dalje i za razvitak društva. U predstavnike ovakve sociologije pripadaju npr. engleski sociolog Herbert Spenser i austrijski sociolog Gumplovic. Hitlerovski fašizam se u stvaranju svoje ideologije nadčovjeka inspirirao takvim biološkim materijalizmom, što je, dakako, bilo nenaučno.

Porodica je, međutim, od samog početka očovječenja čovjekolikog majmuna u vrstu »homo sapiens«, oblik u kome se pojavljuju DEO, tj. odnosi u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Porodica je, dakle, jedan od oblika u kome se pojavljuju DEO u cjelini, ili neki od bitnih elemenata DEO. U ranijim fazama razvitka društva, gdje još djeluju nesavladani biološki elementi, porodica je najprije potuno identična s DEO u cjelini, da bi se u visoko razvijenim DEO samoupravnog socijalističkog društva pojavila kao oblik u kome se realizira individualna potrošnja u društvu. U prvobitnom društvu tzv. e n d o g a m n e k o m u n e. u kome je vladao potpuni seksualni promiskuitet, čitava ljudska zajednica, kao ljudskog stado, živjela je u jednoj porodičnoj zajednici. Tu su bili svi spolno zreli muškarci i sve spolno zrele žene, »zakoniti« muževi i žene, a sva djeca rođena iz tih seksualnih odnosa bila su »zakonita« djeca svih spolno zrelih muškaraca i žena. Društvo i DEO bili su potpuno identični. Unutrašnje diferencijacije tu još nije bilo. Žene. odnosno muževi nisu uzimani izvan jedne zajednice. Porodica je, dakle, sadržala u sebi cjelokupne odnose, kako u biološkoj proizvodnji djece i podizanja djece, tako i u ekonomskoj proizvodnji sredstava za život i u ekonomskoj raspodjeli proizvoda, u zamjeni proizvoda (bez tržišta, naravno, jer tada još nije bilo ni začetaka tržišta), kao i u potrošnji proizvedenih potrošnih dobara. Ekonomska, tehnološka podjela rada je neposredno bazirana na biološkoj podjeli rada, tj. na muški, ženski rad. na rad odraslih, na rad staraca i na rad djece, pri čemu je radio svaki prema svojim mogućnostima i sposobnostima, a raspodjela i potrošnja je bila provedena prema potrebama. To je bio tzv. p r a k o m u n i z a m prvobitne zajednice. Porodica se tu, dakle, pojavljuje kao t r a j n a bioseksualna i ekonomska zajednica odraslih žena i muškaraca radi rađanja novih pokoljenja ljudi i radi podizanja djece. Ovaj karakter bioseksualne zajednice žena i muškaraca radi rađanja i podizanja novih generacija ljudi, porodica ni u kasnijem razvitku nije izgubila sve do danas.

U daljnjoj fazi razvitka društva, formiranjem gentilnog (rodovskog) društva, provedena je unutrašnja diferencijacija ranije sveobuhvatne porodice. Ona se diferencirala na rodove (gensove, od lat. gens = rod). Proces diferencijacije društvene zajednice na gensove bio je određen još pretežno biološkim objektivnim zakonitostima tzv. prirodne selekcije. Pokazalo se, naime, da se biološki, pa stoga i društveno zdravija i sposobnija pokoljenja mogu dobiti samo ograničavanjem i onemogućavanjem incesta (rodoskrnavljenja) između bliskih srodnika. Taj proces isključivanja bliskih, pa i sve daljnjih srodnika, potomaka istog pretka, pod pritiskom ove biološke zakonitosti, odvijao se postepeno kroz mnogobrojne generacije i na osnovu iskustava (negativnih i pozitivnih) u životnoj praksi primitivnih društvenih zajednica. Pokazalo se, naime, da su zajednice koje su uvele običaj po kome se bliski srodnici isključuju iz međusobnih spolnih odnosa mnogo vitalnije u životu i u borbi s prirodom, kao i u međusobnim borbama primitivnih zajednica. Ova zabrana spolnih odnosa se konačno ispoljila u formiranju društvene ustanove roda ili gensa kao kruga krvnih srodnika potomaka iste pramajke ili istog praoca (u tzv. patrijarhalnom sistemu srodstva), između kojih su spolni odnosi bili strogo zabranjeni. Formirani gens je osim toga istovremeno bio formiran kao ekonomska zajednica i ćelija šire društvene zajednice bratstva rodova, plemena, pa i saveza plemena. Gens se formirao kao minijatureni oblik određenih DEO. Ova ćelija je, naime, sadržavala sve bitne elemente DEO u malom, tj. odnose u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Šira zajednica bratstva i plemena se sastojala iz mnoštva takvih porodica. U patrijarhalnim gensovima su se žene mogle uzimati samo iz drugih gensova. Pod pritiskom razvitka društvenih proizvodnih snaga gensovi su se postepeno također diferencirali i konačno sveli na individualne porodice parova i njihove djece kao ekonomske ćelije društva. Taj stupanj razvitka je bio dostignut formiranjem privatnog vlasništva upravo takvih porodica i nastankom klasnog društva. Sada je, dakle, individualna porodica bila ekonomska ćelija društva u kojoj su sadržani svi bitni elementi DEO, što će reći: odnosi u proizvodnji, u raspodjeli, razmjeni i u potrošnji. Takav oblik individualne porodice sačuvao se u nas sve do danas u obliku porodice sitnog privatnog vlasnika seljaka kao ostatak iz predkapitalističkih DEO-formacija. To je tzv. monogamna porodica klasnog društva. Monogamna porodica je bila prvi oblik porodice, koja je već bila podvrgnuta ekonomskim zakonitostima klasnog društva, tj. djelovanju objektivnog zakona vrijednosti i privatnog vlasništva kao opredmećenog oblika DEO. U robovlasničkom periodu klasnog društva formulirala se tzv. patrijarhalna porodica na čelu s ocem porodice koji je bio gospodar života i smrti svih ostalih članova porodice, a prvenstveno žene i djece, a zatim i svih robova. Robovi su, dakle, bili članovi takve porodice — ekonomske ćelije društva. Sami robovi nisu imali, niti su mogli imati, svoju vlastitu porodicu, jer su bili tretirani kao stvari. Njima je dopušteno da se povremeno pare, a njihovi potomci (djeca) bila su također robovi, kao što su mladunčad domaćih životinja također objekti vlasništva vlasnika njihovih roditelja.

U feudalnom društvu formira se i porodica kmetova zasnovana na b r a k u (kao zakonskoj formi porodične zajednice — o čemu će kasnije još biti riječi) — jer se kmet više ne tretira kao životinja, već kao priznati član društva s kojim se zaključuje feudalni ugovor. Na drugom polu klasnih feudalnih odnosa formira se porodica feudalnog gospodara (uključivši tu i porodicu vladara i porodice njegovih vazala). Prema tome, klasna antagonistička polarizacija diferencira porodicu kao ekonomsku ćeliju društva (tj. kao oblik DEO), na porodicu kmeta i porodicu feudalca, tako da obje porodice tek zajedno sačinjavaju ekonomsku ćeliju feudalnog društva. Tek zajedno one obuhvaćaju odnose u proizvodnji (prema kojima kmet radi i proizvodi, a feudalac organizira taj rad i proizvodnju — u sistemu radne rente, dok u sistemu produktne rente, i u sistemu novčane rente. kmetaska porodica postaje proizvodna jedinica odnosa u proizvodnji koju ona sama organizira) i odnosa u raspodjeli (u sistemu radne rente raspodjela se vrši raspodjelom rada kmeta na gospodarevom zemljištu i na svojoj okućnici, a u sistemu produktne rente raspodjela se vrši izvan i poslije proizvodnje na njivi). U sistemu novčane rente raspodjela između kmeta vrši se poslije procesa razmjene proizvoda na tržištu od strane kmeta. Konačno, potrošnja se vrši zasebno u porodici kmeta i u porodici feudalca, koja je proširena mnogobrojnom poslugom i pratnjom. U feudalnom gradu (koji se brzo razvija uvođenjem produktne rente, a naročito nakon uvođenja novčane rente) razvijaju se građanske (buržoaske) porodice cehovskog zanatlije, trgovca i lihvara. Porodica cehovskog zanatlije već sama za sebe predstavlja ekonomsku ćeliju gradskog sitnog robnog proizvođača (R—N—R'), tj. produkcionih odnosa sitne robne privrede u feudalnom gradu. Ta porodica je još u začetku klasne antagonističke polarizacije budućeg kapitalističkog društva (N—R—N'), koje su se nužno razvijale iz gradske sitne robne privrede. U zanatlijskoj porodici feudalnog grada živjeli su kao članovi porodice ne samo bračni par već i njihova djeca, zatim šegrti (učenici) i kalfe (koji kao kalfe redovito još nisu zasnivali svoje vlastite porodice). Tu se proizvodilo, raspodjeljivalo, razmjenjivalo na gradskom tržištu i trošilo. U feudalnom gradu se, naročito u fazi novčane rente, naglo razvijala trgovina, što se umetnula između proizvođača koji su djelovali kao sitni robni proizvođači (kmetovi i feudalni zanatlije). Trgovci su kupovali od jednih sitnih proizvođača i prodavali kupljenu robu drugim sitnim proizvođačima (N—R—N') i time postepeno akumulirali sve veće sume novca: kapitala u novčanoj formi. Razvijala se međulokalna, međuzemaljska, međunarodna i svjetska trgovina. Istovremeno se izdvajao zajmovni i lihvarski kapital (N—N'). Porodice trgovaca i bankara već su bile produkt klasnog raslojavanja sitnog robnog proizvođača u gradu. Oni nemaju neposredan kontakt s proizvodnjom (tj. nisu vlasnici sredstava za proizvodnju u naturalnom obliku) već su trgovci vlasnici novčanog kapitala koji je ulagan u kupovinu robe (robni kapital) radi prodaje uz profit, čime bi se taj kapital oplodio. Bankari su bili vlasnici zajmovnog kapitala kojeg su pozajmljivali onome tko je davao veću kamatu, a to su u prvom redu bili vladari i ostali krupniji ili sitniji feudanci, zatim trgovci, zanatlije, pa i imućniji kmetovi. Trgovci

su, dakle, bili agenti razmjene, a bankari lihvari bili su u prvom redu agenti feudalne p o t r o š n j e, ili agenti stimuliranja trgovine ili kapitalističke proizvodnje. Pored svoje aktivnosti u oblasti razmjene i raspodjele (trgovački i zajmovni profit) i u potrošnji (dajući zajmove što su bili namijenjeni konsumptivnoj potrošnji — tzv. »potrošna proizvodnja«, po Marksu). ili indirektno u proizvodnji (dajući zajmove za kapitalističku proizvodnju — tzv. proizvodna potrošnja), porodice trgovaca i bankara lihvara bile su zajednice potrošnje zarađenog profita. Izvan kuće se zarađivalo, a u kući se samo trošilo. Kako smo vidjeli, i porodice feudalaca epohe produktne i novčane rente bile su mahom potrošne zajednice. Renta je dolazila izvan kuće, od vlasništva na zemljištu (tj. iz sfere raspodjele), a trošena je u kući. Jedino porodica kmeta na selu, s pretežno naturalnom privredom i sitnom robnom privredom koja je bila u razvoju (s viškovima proizvoda preko vlastitih potreba), i porodica cehovskog zanatlije, s pretežno sitnom robnom privredom — bile su u prvom redu proizvodne zajednice i istovremeno zajednice unutrašnje raspodjele, razmjene i potrošnje.

U kapitalističkim društvenim produkcionim odnosima, s osnovnim antagonističkim klasama proletera i kapitalista, klasna polarizacija donosi sobom i polarizaciju porodica kao ekonomskih zajednica. U ovom sistemu, kod ovih klasa, sfera proizvodnje (fizički rad kod proletera i rukovodeći rad kapitaliste), zatim sfera raspodjele i sfera razmjene ostaju **izvan** porodične zajednice. Kao ekonomske zajednice i porodice proletera i porodice kapitalista (buržuja) jesu naglašene zajednice p o t r o š n j e. Dakle, izvan kuće se zarađuje, a u kući se samo troši.

Konačno, u sadašnjoj razvojnoj fazi porodice **a s o c i j a n a t a**, ona se također pojavljuje kao zajednica potrošnje, ali na bazi opće društvene zajednice sredstava za proizvodnju (OZSP), na bazi zajedničke proizvodnje u pojedinim OOUR-ima, zajedničke raspodjele i razmjene.

Brak i porodica

Porodica i brak nisu identične kategorije. Kako smo vidjeli, porodica je kategorija društvene materijalne baze (DEO). Brak je, naprotiv, kategorija društvene nadgradnje. Brak je, naime, pravnim propisima priznata, pravno oformljena i pravno zagwarantirana trajna zajednica muškarca i žene iz koje se razvija porodica. Brak je dakle zakonski sankcionirana trajna zajednica muškarca i žene, kao pretpostavka porodice. Brak ima svoju ekonomsku bazu u samoj porodici kao obliku u kome se pojavljuju društveni ekonomski odnosi (DEO), kao što smo to vidjeli u prethodnom poglavlju. Ako se porodica kao ekonomska kategorija (i istovremeno kao bioseksualna kategorija) zasniva na prethodnom zaključenju braka, postoji formalno-pravno zaključena osnova porodice, ili tzv. bračna porodica, za razliku od izvanbračne porodice.

Napomena: Tzv. izvanbračni ili slobodni seksualni odnosi su također društveno-seksualni odnosi, jer su to seksualni odnosi između ljudi čija je egzistencija zasnovana i određena DEO, ali je u tim odnosima naglašena bioseksualnost. Ako su ti seksualni odnosi slučajni, oni ne predstavljaju trajnu ekonomsku zajednicu. Međutim, ako takvi odnosi potraju duže i pretvore se u trajnu bioseksualnu i ekonomsku zajednicu, pa se iz takve zajednice pojave i djeca, postoji tzv. izvanbračna porodica, koja nije ništa manje porodica od tzv. bračne porodice. Razlika je samo u tome što je bračna porodica pravno ozakonjena, tj. dobila formalno-pravnu sankciju i zaštitu od strane društva, dok izvanbračna porodica takvo priznanje ne uživa.

U kapitalističkom društvu proleterske su porodice često bile izvanbračne, jer pravno oformljenje porodice nije ni za roditelje ni za djecu bilo od bitne važnosti, a bilo je i skupo za njihove prilike. Za njih nikakva prava nisu vezana za bračno stanje (kao što su npr. pravo na nasljeđivanje, pravo na mirovinu i sl.). Proleter, osim toga, nisu imali radi čega da teže za pravnim oformljenjem svoje porodice, jer ni kod zaključenja veze, a ni kod prekidanja zajednice, nikakvu ulogu nisu imali imovinski odnosi.

Monogamni brak je izgrađen prema modelu privatnog vlasništva, kao i sve institucije klasnog društva, počev od porodice, pa sve do države i nacija. Na početku razvitka monogamnog braka muž je bio u bukvalnom smislu privatni vlasnik žene (npr. vjenčanje per aes et libram u starom Rimu). U kasnijem razvitku položaj žene se popravljao u skladu s popravljanjem položaja ugnjetenih klasa, a oblik zaključenja braka dobiva formu poklona umjesto kupoprodaje. Isprva o zaključenju braka odlučuju roditelji bračnih partnera, a kasnije, postepeno — odlučivanje prelazi na same partnere, isprva samo formalno, a kasnije i stvarno. Isprva je muž bio privatni vlasnik supruge, a kasnije oba partnera postaju uzajamno privatni vlasnici jedan drugoga, ali je važno istaknuti da je, u svim fazama razvitka monogamnog braka, bio formiran prema modelu privatnog vlasništva, odnosno odgovarajućih oblika vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, već prema datim klasnim DEO.

Brak-vlasništvo klasnog društva značio je ujedno i porodicu-vlasništvo klasnog društva. Djeca su isprva bila vlasništvo oca porodice, kao i njihova majka, da bi u daljem razvitku bila postepeno priznata i kao vlasništvo majke (u zavisnosti od toga kako je majka stjecala pravni subjektivitet), tj. kao vlasništvo roditelja. Kada su pak, uslijed razvitka kapitalističkih DEO, svi ljudi, bez razlike, morali biti priznati kao ekonomski i pravni subjekti, ova svojinska samovlast roditelja preobrazila se u tzv. očinsku (odnosno majčinsku vlast). Očinska vlast se sastojala u tome da je otac porodice, kao šef porodice, bio zakonski zastupnik svoje djece i svoje žene. On je upravljao njihovom imovinom. Žena je prilikom zaključenja braka morala uzeti prezime svoga muža, morala je živjeti s njime u zajednici, gubila je svoje državljanstvo i dobivala

državljanstvo svoga muža i sl. Djeca također moraju živjeti u zajednici sa svojim ocem, dobivaju njegovo prezime i državljanstvo. Porodica je time dobivala jedno pravno oformljeno jedinstvo, upravo kao DEO. Tek s razvitkom porodice asocijanata gubi se postepeno vlasnički karakter porodice sa svima atributima koji uz to idu.

Porodica asocijanata (drugarska porodica) u Jugoslaviji

Kako smo iz ranijih izlaganja vidjeli, u SFRJ odvija se proces odumiranja svojinske samovlasti nad društvenim sredstvima za proizvodnju i razvija se OZSP. Vlasnički karakter zadržavaju još DEO ukoliko su pod dominacijom djelovanja zakona vrijednosti socijalizma, pri čemu odumire zakon vrijednosti sitne robne privrede $R-N-R'$ proletera na svojoj radnoj snazi i na osnovi toga odumire taj zakon i u odnosu na seljake i zanatlije. Zakon vrijednosti krupne robne privrede $N-R-N'$ djeluje i razvija se u pravcu svoga kraja pod dominacijom asocijanata kao gospodarima proizvodnje u obliku kvazivlasništava OUR-a. Međutim, kvazivlasništvo više ne modelira porodicu asocijanata. Dakle, u isto vrijeme u kojoj se klasno društvo pretvara u besklasno, preobražava se i porodica-vlasništvo u porodicu asocijanata ili drugarsku porodicu. Žena se potpuno pravno izjednačuje s muškarcem, kako u društvenom, političkom, tako i u porodičnom životu, čime je potpuno raščišćen teren za njenu potpuno emancipaciju. Materijalna jednakost žene u braku postaje sve potpunijom, ukoliko se ostvaruje socijalistička raspodjela prema radu, bez obzira da li se radi o muškarcima ili ženama. Ženama su pristupačni svi oblici i mogućnosti stjecanja kvalifikacija, sve do najviših, koje povlače sobom i odgovarajuće dohotke. Drugim riječima, žene su u mogućnosti sticati asocijantsko lično vlasništvo u jednakoj mjeri kao i muškarci. Razumije se, da su to sve još procesi u toku, ali potpuno jasno određeni. U porodici nestaju takvi poslovi koji bi bili »nedostojni« muževa u kući, i svaki posao u kući postaje podjednako kako dostojan za ženu tako i za muža. Emancipaciji žena doprinosi također razvijanje socijalnih ustanova za pomoć i zaštitu žena i majki u radnim odnosima izvan domaćinstva (porođajna odsustva za majke, skraćeno radno vrijeme za vrijeme dojenja i slične socijalne mjere koje se neprestano usavršavaju). Konačno i opće skraćivanje radnog vremena, do kojeg nužno dolazi razvitkom društvenih proizvodnih snaga, omogućit će u još većoj mjeri razbijanje ostatka podređenog položaja žene u društvu i pružit će joj mogućnost neprestanog usavršavanja svojeg obrazovanja, svoje kulture i stručne spreme, tj. da svestrano razvije svoju ličnost. Na taj način se postepeno ukidaju vlasničke crte porodice i braka asocijanata. Pravo na razvod braka postaje ne samo formalna mogućnost već i stvarnost za oba supružnika kada im dalje ostajanje u braku postaje nepodnošljivo zbog gašenja ljubavi među njima, o čemu je govorio Engels u spomenutom djelu o razvitku porodice, privatnog vlasništva i države.

Napomena: Problem izvanbračne djece je u SFRJ također riješen u socijalističkom duhu ukidanja svih oblika diskriminacije ljudske ličnosti. Naime u SFRJ je propisano da se u matične knjige nikada ne upisuje da li je dijete rođeno u braku ili izvan njega. Zatim, udajom žena ne gubi svoje prezime, mada može uzeti i prezime muža. U braku i muž i žena mogu imati različita prezimena, a muž može uzeti i prezime svoje žene. Djeca mogu nositi bilo prezime majke ili prezime oca, ili pak neko treće prezime. Na taj način pravno je ukinuta svaka mogućnost da se preko matičnih knjiga rođenih može zaključiti da li je neko dijete rođeno u braku ili izvan njega. Na taj način je problem izvanbračne djece riješen jedanput zauvijek.

Pored porodice asocijanata koja se razvija u SFRJ i koja danas predstavlja najviši oblik porodice u razvitku društva, postoje u Jugoslaviji još i ostaci vlasničke porodice sitnih zanatlija i zemljoradnika, što je još ostatak feudalnog društva. Međutim, razvitkom asocijantskih odnosa postepeno se likvidira i ta sitnovlasnička porodica.

Iz historije teorije porodice

Dijalektičku teoriju porodice razvio je Fridrih Engels u već spomenutom djelu: »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«. Prije Engelsa etnolozi su bili prikupili dosta činjeničnog materijala i razvili komparativnu historiju porodice i komparalogiju porodice. Na osnovi ove fenomenologije porodice Engels je mogao razviti dijalektiku porodice, tj. njenu dijalektičku analizu i dijalektičku sintezu. Mada su etnolozi istražili i prikupili dosta činjeničnog materijala, do početka sedamdesetih godina XIX vijeka još se ne može govoriti o stvarnoj historiji porodice. Tu je još potpuno vladala crkvena dogma, te je patrijarhalna porodica opisana u Bibliji (Stari zavjet) smatrana za najstariji oblik porodice, pa je čak i identificirana s modernom buržoaskom porodicom. Postepeno su etnolozi prikupili činjenični materijal o poligamiji i poliandriji, o materinskom pravu, o zabrani spolnih odnosa unutar pojedinih grupa. Na osnovi takvog materijala, Nijemac Bahofen (Bachofen) u svojoj knjizi »Materinsko pravo«, pokušao je prikazati jednu cjelovitu dijalektiku porodice, tj. cjelovit razvitak porodice. Prema Bahofenu, u početku je vladao **promiskuitet**, tj. vladali su potpuno neregulirani spolni odnosi. Zbog toga se nije moglo utvrditi tko je otac djeteta, pa se zbog toga srodstvo računalo po materinoj lozi. Uslijed toga se pojavila vladavina žena (matrijarhat, ginekokracija). Po Bahofenu prijelaz na monogamiju značio je povredu stare religijske zapovjesti, koju je trebalo okajati, zbog čega su se žene na izvjesnim javnim vjerskim svečanostima javno podavale.

Engleski etnolog Maklenan iznio je shvaćanje o egzogamnim i endogamnim plemenima, tj. o plemenima kod kojih su brakovi mogli biti zaključivani unutar jednog plemena, i o plemenima kod kojih su bračni drugovi mogli biti uzimani samo izvan plemena. On je također potvrdio postojanje matrijarhata kao historijsku činjenicu. Njegovo učenje o endogamnim i egzogamnim plemenima pokazalo se kasnije kao netočno.

Etnolog Lebok je utvrdio postojanje tzv. grupnog braka (niz žena je u bračnoj zajednici s nizom muškaraca) kao historijsku činjenicu.

Međutim, najveća otkrića je izvršio američki etnolog Morgan. U svome djelu »Ancient Society« (1877. god.), Morgan je toliko komplementirao historijski materijal da se na osnovi toga mogla razviti jedna cjelovita dijalektika porodice. Morgan je utvrdio slijedeće:

1) da je specifični sistem srodstva koji je u njegovo vrijeme vladao kod američkog plemena Irokeza, zajednički svim Indijancima;

2) da indijanski sistem srodstva vrijedi i u Aziji, Africi i u Australiji;

3) da ovaj sistem srodstva nalazi svoje objašnjenje u obliku grupnog braka koji je upravo u ono vrijeme izumirao na Havajima i

4) da na Havajima, i pored ovog porodičnog sistema s grupnim brakom, vrijedi sistem srodstva (očeva, majki, sinova, kćeri, braće, sestara, itd.) koji se može objasniti samo time što je prije grupnog braka na Havajima postojala još primitivnija porodica po čijem modelu je formiran srodnički sistem. Taj model je tada vladao na Havajima, ali više nije odgovarao modelu grupnog braka koji je tada vladao na Havajima. Oblik srodstva je, dakle, predstavljao okamenjenu formu koja je životarila još i poslije nestanka oblika porodice kojoj je odgovarala.

Morgan je nadalje dokazao da endogamija i egzogamija nisu nikakve suprotnosti. Endogamnih plemena nije uopće bilo, već se u vrijeme kada je vladao grupni brak, pleme dijelilo na izvjestan broj krvno srodnih grupa po materinoj lozi (gens, rod), unutar kojih je vladala stroga zabrana spolnih odnosa i zaključenja braka i porodice. Ljudi jednoga gensa (roda) mogli su uzimati sebi žene samo izvan svoga gensa, ali ipak unutar svoga plemena. Prema tome, gens je bio egzogaman, a pleme endogamno. Time je bilo likvidirano Maklenanovo učenje. Morgan je nadalje dokazao, da je matrijarhalni gens praoblik iz kojega se kasnije razvio patrijarhalni gens kod svih antičkih kulturnih naroda. Time je on postavio temelje za jednu strogo znanstvenu dijalektičku analizu i sintezu porodice. On je utvrdio, da što je manje razvijen r a d, tim više je krvno srodstvo određivalo organizaciju društva, tj. da u najnižim oblicima društva preovladava još uvijek djelovanje bioloških zakona u razvitku društva. Narastanjem društvenih proizvodnih snaga ispoljavaju se i nove društvene objektivne zakonitosti razvitka, koje su determinirajuće, i sve više potiskuju biološke zakonitosti u određivanju razvitka društva.

Morgan je postavio i jednu periodizaciju prahistorije čovječanstva na osnovi historijskog materijala što ga je sam utvrdio. Ta periodizacija ni do danas nije prevaziđena. Ona dijeli prahistoriju čovječanstva na: divljaštvo i barbarstvo. Civilizacija već označuje klasno društvo. Ovu periodizaciju možemo svesti na slijedeće:

1) **Divljaštvo**: tu prevlađuje prisvajanje gotovih proizvoda prirode; vještački organi čovjeka (alati) su samo oruđa za prisvajanje prirodnih plodova.

2) **Barbarstvo**: to je period stočarstva i zemljoradnje. Tu čovjek pomoću svojih oruđa postiže povećanu proizvodnju prirodnih proizvoda.

3) **Civilizacija**: to je period u kome čovjek stječe znanja za daljnje prerađivanje prirodnih proizvoda. To je period industrije u pravom smislu riječi.

RAZVITAK PORODICE

a) Porodica krvnog srodstva

To je prvi oblik grupnog braka. Tu su bračne grupe izdvojene prema generacijama. Krugovi generacija čine međusobno muževe i žene, tj. sva braća i sve sestre su muževi i žene. Ova porodica je već davno izumrla, ali je postojala, kako to dokazuje sistem srodstva na Havajima u Morganovo vrijeme (polovica XIX stoljeća).

b) Porodica punalua

Ovim oblikom porodice isključeni su iz bračne veze sve sestre i sva braća. Ovaj korak je bio mnogo teži zbog veće jednakosti u uzrastu sudionika, ali je zato bio mnogo važniji. Razvitak je tekao tako da su najprije isključeni iz bračne veze rođena braća i rođene sestre, a zatim i daljnji rođaci. Tu je očigledno djelovao biološki zakon prirodne selekcije. Iz porodice punalua se razvila ustanova gensa (roda). Svaka se porodica morala cijepati, najkasnije poslije nekoliko generacija. Prvobitno komunističko gazdinstvo, koje je vladalo svuda sve do kasnog barbarstva, moglo je da podnese jednu optimalnu veličinu porodične zajednice. Pri cijepanju i stvaranju novih zajednica rukovodili su se predstavama o nedopustivosti spolnih veza između potomaka jedne majke. Zbog toga su jedan ili više nizova sestara postali jezgro novih gensova, a njihova rođena braća su isto tako postali jezgro novih gensova. To je bila porodica punalua (= drug, ortak). Gens je, kako izgleda, proistekao iz porodice punalua. Kod svih oblika grupnog braka uvijek je bilo neizvjesno tko je otac djeteta, ali se znalo tko mu je majka. Iako je ona svu djecu u gensu zvala svojom djecom i imala prema njima materinske dužnosti, ipak ona poznaje svoju rođenu djecu i razli-

kuje ih od ostale djece. Jasno je, dakle, bilo da se porijeklo moglo poznati samo po majci, pa je stoga jedino i priznavana ta ženska loza. Čim je bila utvrđena zabrana spolnih odnosa između braće i sestara, pa čak i najdaljih sporednih rođaka s materine strane, ova grupa se pretvorila u gens. Gens je, dakle, posebna grupa po ženskoj lozi, unutar koje su spolne veze i brak bili zabranjeni. Taj krug se sve više učvršćivao i drugim ustanovama društvenog i religioznog karaktera (zajedničko ime, zajedničke religijske svečanosti, zajednička groblja, poštovanje zajedničkih predaka i sl.), i strogo se razlikovao od drugih gensova unutar istog plemena.

c) Sindijazmička porodica (brak parova)

Već u okviru grupnog braka vršilo se sparivanje (odvajanja parova) na kraće ili duže vrijeme. Muž ima glavnu ženu, a žena glavnog muža. Ali ovo sparivanje se sve više širilo. Ukoliko se gens više razvijao, utoliko je bio širi krug braće i sestara s kojima je zaključivanje braka bilo zabranjeno. Uslijed toga je grupni brak postao nemoguć, a prevladavao je sindijazmički brak. Muškarac u takvom braku živi s jednom ženom, ali je veza lako raskidiva (tj. nema još vlasnički karakter). Djeca i dalje pripadaju samo majci. Ovo pokazuje, kaže Engels, da je spolna ljubav u modernom smislu imala malo veze s nastankom monogamije. Dok u ranijim oblicima porodice muškarci nisu oskudijevali u ženama, nego su ih imali više nego dovoljno, sada su žene postale rijetke i tražene. Stoga s nastankom sindijazmičkog braka počinje otmica žena (iz čega se kasnije razvila kupovina žena u vrijeme civilizacije, tj. u klasnom društvu. To su bili simptomi korijenite promjene koja je nastupala.

Sindijazmička porodica je bila suviše slaba i nestalna da bi imala potrebu, ili bar želju, za vlastitim domaćinstvom. Zbog toga još nije bilo rastureno komunističko gazdinstvo iz ranijeg doba. Komunističko gazdinstvo je pak značilo vladavinu žena u kući. U tome gazdinstvu žene pripadaju istom gensu, a muževi su iz različitih gensova. Prema tome, u tom periodu žena još nije bila robinja muža. Tu je još postojala izvjesna spolna sloboda, kao ostatak starog grupnog braka. To se dešavalo na raznim plemenskim svečanostima, kad su se žene javnim podavanjem iskupljivale od stalne obaveze grupnih spolnih odnosa. Uslijed gustoće stanovništva grupni spolni odnosi postali su nesnosni za žene, i one su se borile za trajan brak samo s jednim muškarcem. Muškarci to nisu favorizirali jer je njima bio priyatniji grupni brak. Žene su izvršile prijelaz na sindijazmički brak, a zatim su muškarci uveli strogu monogamiju, ali samo za žene.

d) Monogamija

Prirodno odabiranje izvršilo je svoj zadatak sve većim isključivanjem iz bračne zajednice i svelo se na parove. Poslije toga ono nije imalo što da radi u tome pravcu, pa su tada nastupile društvene pokretačke snage.

Zakon vrijednosti i svojinska samovlast koji su se razvili u krilu gentilnog društva postaju tada ne samo determinirajući već i sve dominantniji. Sve do nižeg stupnja barbarstva bogatstvo se sastojalo isključivo od oruđa za pribavljanje i pripremanje hrane: čamac, oružje, posude najjednostavnije vrste. Sada pak, sa stadima konja, kamila (deva), magaraca, goveda, ovaca, koza i svinja, pastirski narodi stječu imovinu koja je uz mali nadzor davala najobilniju hranu u mlijeku i mesu. Ovo bogatstvo je najprije pripadalo gensu, ali se rano razvilo i privatno vlasništvo nad stadima. Tako se zatim razvilo i vlasništvo nad ljudskom stokom — nad robovima. Djelovanje zakona vrijednosti vrši i tu preokret. Otmica žena i robova zamjenjuje se kupovinom žena i robova. Porodica se, međutim, nije tako brzo množila kao stoka. Bilo je potrebno više ljudi za nadzor nad stokom. U tu svrhu mogli su se upotrebljavati ratni zarobljenici u velikom broju, a mogli su se kupiti i na tržištu robova. Ovo privatno vlasništvo je dalo snažan udarac i sindijazmičkom braku i materijarhalnom gensu. Sindijazmički brak je uveo nov element u porodicu. Pored rođene majke, sada je postojao i utvrđeni otac. Postojala je podjela rada. Žene su pribavljale hranu oko kuće i priređivale hranu u kući, a muž je pribavljao hranu izvan kuće. Svaki je od njih bio vlasnik odgovarajućeg oruđa. Prema tome, muž je bio vlasnik i novog izvora hrane, stoke i robova. Ali su njegova rođena djeca bila isključena iz nasljeđivanja njegove imovine, pa je njegovo imanje poslije smrti prelazilo na njegov gens, jer su djeca pripadala gensu majke. S porastom bogatstva muža takvi nasljedni odnosi su postali nesnošljivi za muža. Zbog toga je trebalo razbiti matrijarhalni sistem srodstva u korist djece. To je bila, kaže Engels, najradikalnija revolucija, ali nije pogodila nijednog živog člana društva. Svi su ostali ono što su bili, ali je odlučeno da će u buduće potomci muških članova ostati u gensu, a da će potomci ženskih članova biti isključeni. Ukinuto je, dakle, računanje porijekla po ženskoj lozi, kao i matrijarhalno pravo naslijeđa, a uvedeno je računanje porijekla po muškoj lozi i patrijarhalno nasljedno pravo. Ova revolucija je izvršena još u predhistorijsko vrijeme. Time je formirana i monogamna porodica. Ona se zasniva na vladavini muža s izričitim ciljem rađanja djece s neospornim očinstvom (radi nasljeđivanja očevog imanja). Monogamna porodica je, dakle bila, potpuno izgrađena prema modelu svojinske samovlasti, kao što smo već ranije istakli. Ona se razlikuje od sindijazmičke porodice većom čvrstinom bračne veze, koju je samo muž mogao raskinuti kao vlasnik žene. Postojanje ropstva, pored monogamije, uz prisustvo mladih lijepih robinja koje pripadaju mužu, dalo je monogamiji od početka specifično obilježje monogamije samo za ženu, ali ne i za muža. Monogamija nikako nije bila plod spolne ljubavi i s njome nije imala ničeg zajedničkog, jer su brakovi, kao i ranije, bili brakovi konvencije. Monogamna porodica je bila prvi oblik braka koji je bio zasnovan na dominantnim ekonomskim osnovama, tj. na pobjedi privatnog vlasništva.

Monogamija, kaže Engles, nije najviši oblik porodice, već znači podjarmljivanje jednog spola od strane drugoga. Time je došlo do suprotnosti i borbe spolova, koja je dotle bila nepoznata. Prva klasna suprotnost koja se javila u društvu, kaže Engles, poklapa se s razvitkom antagonizma muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje jeste ugnjetavanje ženskog spola od strane muškog. Monogamija uvjetuje istovremeno i razvitak svog naličja — u heterizmu i prostituciji žena, odnosno u seksualnoj slobodi muškaraca kao vlasnika žena. S monogamijom se dalje javljaju i ženina preljuba, tj. ženin stalni ljubavnik i iznevjereni muž («rogonja»). Preljuba žene je bila neizbježna posljedica — zabranjivana i strogo kažnjavanja ali nesavladiva.

CJELINA DEO

Harmonični dijalektički polariteti rada i proizvodnje, zatim proizvodnje i DEO — ujedinjeni u jednu cjelinu kroz negaciju negacije kao razvojni motor, tj. kroz negaciju negacije — sačinjavaju društvenu materijalnu bazu. Društvenu materijalnu bazu čine, dakle, DEO u kojima su dijalektički ukinuti (sačuvani) i rad i proizvodnja (radna sposobnost i proizvodne snage društva). Pod nazivom društvena materijalna baza podrazumijevamo DEO kao harmonični dijalektički polaritet koji određuje društvenu nadgradnju, u koju ulaze organizirani oblici društvene svijesti kao što su: moral, pravo, opće društveno-političke ustanove (uključivši tu i državu klasnog društva), kao i posebne društveno-političke ustanove (partije, udruženja, sindikati, vjerske zajednice i sl. u kapitalističkom društvu), zatim ideologije i umjetnost. O oblicima društvene nadgradnje raspravljat ćemo u drugom dijelu dijalektike društva.

Ovdje je važno istaknuti, da društvena materijalna baza dijalektički određuje društvenu nadgradnju kao svoj harmonični dijalektički polaritet, tj. sadržaj i karakter nadgradnje zavisi od društvene materijalne baze i određen je njome. Oba dijalektička pola posredovani su negacijom negacije. Znači, društvena nadgradnja kao cjelina uvijek je negacija negacije društvene materijalne baze. Društvena nadgradnja stalno vrši obratni utjecaj na materijalnu bazu, kao motor protiv zaostajanja društvene materijalne baze.

DRUŠTVENA NADGRADNJA

Još na početku ovoga rada, kada smo razvili teze o znanstvenoj dijalektici i o znanstvenoj dijalektičkoj metodi, i zatim dalje, razvili dijalektičku sintezu ljudskog društva, pokazali smo da je u kategoriji rada sadržan u najčišćem vidu harmonični dijalektički polaritet između prirode i čovjeka i da se čovjek pojavljuje kao negacija negacije prirode, tj. čovjek se putem rada pojavljuje kao dijalektički negator zaostajanja izvanljudske prirode u razvitku univer-

z u m a. Čovjek je biološko biće — životinja koja r a d i. Rad je istovremeno i razmjena materije čovjeka s prirodom, tj. materijalna djelatnost (mehanička, fizička, kemijska, biološka, itd.) i m i s a o n a d j e l a t n o t. Rad je svrsishodna, materijalna djelatnost. Nema, dakle, rada bez mišljenja. Rad je pretvaranje mišljenja, odnosno sadržaja mišljenja čovjekovog u promjene materijalnog bića. Ono što je u tom harmoničnom polaritetu determinirajuće (određujuće) jeste materijalno **biće**. Svojstva materijalnog bića nameću se čovjeku koji želi da ta svojstva iskoristi za svoje potrebe. Čovjek mora p o z n a v a t i svojstva materije i njene objektivne zakonitosti razvitka da bi ih mogao koristiti za svoje ciljeve. Svojstva materije i njene objektivne zakonitosti razvitka (bića) ispunjavaju mišljenje čovjeka, tj. daju mu sadržaj. Svojstva materije a f i c i r a j u mišljenje čovjeka koji radi. Već ova u mišljenju čovjeka koji r a d i reproducirana svojstva materije, jeste jedna specifična negacija negacije svojstava i objektivnih zakonitosti razvitka p r i r o d e, tj oblik »n a d g r a d n j e« koja je determinirana materijom koju čovjek o b r a đ u j e. Vidjeli smo da se dijalektički harmonični polaritet prirode i čovjeka (kroz negaciju negacije prirode, odnosno kroz negaciju z a o s t a j a n j a izvanljudske prirode od strane čovjeka) p o n a v l j a u harmoničnom dijalektičkom polaritetu r a d a i p r o i z v o d n j e, i zatim u harmoničnom dijalektičkom polaritetu društveno-ekonomskih odnosa (DEO). Rad se, dakle, pojavljuje kao »nadgradnja« prirode, proizvodnja se pojavljuje kao »nadgradnja« rada, a DEO kao »nadgradnja« proizvodnje. Ili priroda se pojavljuje kao b a z a rada, rad kao b a z a proizvodnje, a proizvodnja kao b a z a DEO. Sve je to posredovano negacijom negacije. Najprogresivnija prirodna pojava (npr. čovjekoliki majmun) postala je materijalna (biološka) baza za nastanak »majmuna« koji r a d i, tj. čovjeka, a ovaj se pojavio kao »nadgradnja« čovjekolikog majmuna. To je bio prijelaz od biološkog n a s o c i j a l n o (ljudsko). Prema tome, odnos »baze« i »nadgradnje« se u procesu razvitka pojavljuje kako u cjelokupnoj strukturi prirode, tako i u cjelokupnoj strukturi društva, pa tako i u cjelokupnoj strukturi ljudskog mišljenja, upravo stoga što je objektivni zakon negacije negacije objektivni zakon razvitka univerzuma. Mi ovdje proučavamo dijalektiku ljudskog društva, pa moramo konstatirati, da se odnos »baze« i »nadgradnje« pojavljuje u cjelokupnoj strukturi ljudskog društva, tj. ne samo u strukturi ljudskog društva, tj. ne samo u strukturi društvene materijalne baze ili društvenog materijalnog bića (ekonomike) već i u strukturi ljudskog mišljenja, tj. u strukturi ljudske svijesti, kao i u svim kategorijama koje se razvijaju kroz negaciju negacije DEO kao materijalne baze društvene cjeline. Sve što se u društvenoj strukturi razvija iz društvene materijalne baze pripada, dakle, u društvenu nadgradnju. Prema globalnoj materijalnoj bazi DEO (koji u sebi sadrži dijalektički ukinuti rad i proizvodnju), razvija se, dakle, globalna društvena nadgradnja u koju pripadaju slijedeće kategorije: m o r a l, p r a v o, društveno-političke ustanove (i država) DPU, ideologija i umjetnost. Sve ove kategorije, kako već znamo, povezane su između sebe negacijom negacije.

U našem daljnjem izlaganju mi ćemo razviti dijalektičku sintezu čitave društvene nadgradnje.

Napomena: Izraze »baza« i »nadgradnja« upotrijebio je najprije Marks u svome poznatom Predgovoru za »Prilog kritici političke ekonomije«. Marks je ove izraze upotrijebio figurativno, predstavljajući društvo kao zgradu koja počiva na materijalnim temeljima. Ova figura omogućuje da se lakše shvati osnovna postavka Marksovog učenja, tj. da društveno biće determinira društvenu svijest, odnosno da je materijalno biće primarno, a svijest determinirana u svome sadržaju društvenom materijalnom bazom. Međutim, vulgarizacija ove Marksove figure dovela je do zaborava da odnos između determinirajuće materije i determinirajućeg mišljenja postoji u svakom atomu društvenog tkiva. Ispalo je tako kao da je sva svijest koncentrirana u društvenoj nadgradnji, a da je nikako nema u društvenoj materijalnoj bazi. Vidjeli smo pak, da su sve kategorije društvene materijalne baze (rad, proizvodnja, DEO) prožete ljudskom svijesću i da se u svim tim kategorijama, koje se razvijaju jedna iz druge kroz negacije negacije, ljudska svijest igra aktivnu ulogu, čak i determinirajuću, jer ni rada, ni proizvodnje, ni DEO bez ljudskog mišljenja nema, a niže kategorije razvitka određuju više. U društvenoj nadgradnji kao globalnoj cjelini sve kategorije od morala do umjetnosti određene su globalnom društvenom materijalnom bazom, ali i tu niže razvojne kategorije nadgradnje određuju više, dakle DEO određuju moral, moral pravo, pravo DPU, a DPU ideologiju, a ova umjetnost i tim posredstvom čitava materijalna baza određuje čitavu društvenu nadgradnju.

Dijalektička sinteza omogućuje da se sve više razvojne kategorije mogu sažeto izraziti kao negacije negacije nižih razvojnih kategorija. Tako se npr. umjetnosti, kao najviše faze u razvitku društvene strukture, mogu sažeto izraziti kao krajnja negacija negacije rada. Kao niže negacije negacije rada mogu se izraziti i ideologije, i DPU, i pravo, i moral, i DEO, i proizvodnja. Zbog toga se sve kategorije od rada do DEO mogu izraziti sažeto kao »društvena materijalna baza«, a sve kategorije od morala do umjetnosti kao »društvena nadgradnja«; čovjek se može izraziti kao krajnja negacija negacije biološkog svijeta, a ljudsko mišljenje kao krajnja negacija negacije univerzuma. Ako se spozna objektivni zakon razvitka bilo koje razvojne kategorije, npr. razvitak biološke prirode, ili ljudskog društva, ili ljudskog mišljenja, može se čitav razvitak takve razvojne kategorije sažeto izraziti u razvitku samog objektivnog zakona razvitka. Eklatantan primjer za to su tri ciklusa u razvitku zakona vrijednosti, koji jasno predstavljaju razvitak klasnog društva od robovlasničkog, preko feudalnog, do kapitalističkog društva, kako ga je zabilježila historija tih razdoblja.

Takozvani materijalni društveni odnosi i ideološki društveni odnosi

Društvena materijalna baza naziva se još i »materijalnim društvenim odnosima«, a društvena nadgradnja se naziva još i kao »ideološki društveni odnosi«. Materijalni društveni odnosi su, naime, oni koji se razvijaju nezavisno od volje i svijesti ljudi, ili stihijno. Akteri ovih odnosa su, naravno, također ljudi, koji djeluju svjesno, idući za svojim neposrednim ciljevima (npr. oni kupuju i prodaju tjerani svojim neposrednim potrebama koje su određene stupnjem razvitka svojih proizvodnih snaga). Međutim, idući za svojim neposrednim ciljevima, ljudi ostvaruju ujedno odnose koje sami nisu unaprijed zamislili niti željeli. Takvi odnosi su npr. vlasnički odnosi, zatim klasni odnosi, porodični odnosi i sl. Kada neko sudjeluje na tržištu, bilo kao prodavalac, bilo kao kupac robe, on nesvjesno stvara i vlasničke odnose iz kojih zatim proizlaze i klasni odnosi.

Društvenu nadgradnju zovu još i društvenim ideološkim odnosima, jer su to odnosi koji nastaju svjesno, s unaprijed postavljenim ciljem da se formiraju baš kao takvi kakvi se žele ostvariti. Tako se npr. svjesno formiraju društveno-političke ustanove (DPU) — (država u klasnom društvu), političke partije, razna udruženja i ustanove. Isto tako i razne društvene ideologije (pogledi na svijet) nastaju svjesnim naporima ljudi da sadržinu svoje svijesti (koja je određena materijalnom bazom) sistematiziraju u jednu cjelinu.

Ni materijalni društveni odnosi ne postoje, naravno, bez svijesti ljudi, kako smo vidjeli. Međutim, svijest ne determinira te materijalne odnose, već obratno — materijalni odnosi na stihijan način determiniraju svijest. Kada se pak društveni odnosi determiniraju društvenom sviješću, nazivaju ih ideološkim odnosima.

Napomena: Tek kada je društvena svijest ispunjena spoznajom objektivnih društvenih zakonitosti, ona je u mogućnosti da svjesno i uspješno ostvaruje poželjne društvene materijalne odnose, jer se time društvena svijest pojavljuje kao realizator — i to svjesni — objektivnih zakonitosti razvitka društva, koje se inače, bez obzira na sadržinu svijesti ljudi, nezavisno i mimo (pa i suprotno) svijesti ljudi stihijno ostvaruju. To znači da objektivni zakoni razvitka i prirode, i ljudskog društva, i ljudskog mišljenja, koji djeluju nezavisno od volje i svijesti ljudi, — kada ih ljudi kao takve spoznaju, mogu koristiti za svrhe i ciljeve ljudi, u stvaranju takvog svijeta kakav oni žele da imaju. Ljudi, dakle, time postaju gospodar i prirode, i svog društva, i ljudskog mišljenja.

STRUKTURA DRUŠTVENE NADGRADNJE

Strukturu društvene nadgradnje, kako smo vidjeli, možemo odrediti kao dijalektičke procese harmoničnih dijalektičkih polariteta prirode i ljudskog društva. S toga gledišta nalazimo u sferi društvene nadgradnje četiri harmonična dijalektička polariteta, koji se razvijaju jedan iz drugoga. Ti dijalektički polariteti su: 1. moral i pravo, 2. pravo i DPU (uključivši tu i državu klasnog društva), 3. DPU i ideologiju i 4) društvene ideologije i umjetnost. U navedenim polaritetima je uvijek prvi član determinirajući (»baza«), a drugi determiniran (»nadgradnja«). Odnosi unutar ovih dijalektičkih polariteta su posredovani negacijom negacije i dijalektičkim ukidanjem prvog člana polariteta u drugom. To znači da se moral dijalektički ukida u pravo, pravo se dijalektički ukida u DPU (državi), DPU (država) u ideologiji, a ideologija u umjetnosti. Odnosi negacije negacije znače da pravo nastaje iz borbe protiv nemorala, da DPU (država) nastaju iz borbe protiv neprava, ideologije iz borbe protiv subverzije DPU (države), a umjetnost iz borbe protiv anti-ideologije (neprogresivne ideologije).

Iz navedenog slijedi, da se drugi član polariteta ne može shvatiti bez prvoga člana. Tako se moral ne može shvatiti bez DEO, pravo se ne može shvatiti bez morala, DPU (država) se ne može shvatiti bez prava, ideologija se ne može shvatiti bez DPU (države), a umjetnost se ne može shvatiti bez ideologije.

Sve ove razvojne faze u nizu navedenih dijalektičkih polariteta ne dolaze samo jedna iz druge, sukcesivno, već istovremeno postoje jedna pored druge, jer razvitak svih ovih faza jedne iz druge teče kontinuirano, neprestano, i uvijek u procesu reprodukcije ljudskog društva, iz neprestane borbe protiv zaostajanja, kroz negacije negacije (v. tezu br. 10 o dijalektičkoj metodi). Tako se moralna svijest neprestano, svakodnevno, stihijno i masovno razvija kao negacija negacije DEO. Pravo se na isti način neprestano, svakodnevno, stihijno i masovno razvija kao negacija negacija morala itd. Na taj način se i ovdje obistinjuje i realizira jedna opća dijalektička objektivna zakonitost da sve pojave, koje se sukcesivno razvijaju jedne iz druge u individualnom razvitku, koegzistiraju neprestano jedne pored drugih u različitim individuama iste vrste, a u procesu razvitka vrste kojoj individue pripadaju. Stoga svi oblici, kako društvene materijalne baze (rad, proizvodnja, DEO) i društvene nadgradnje, postoje u razvitku ljudskog društva i jedne pored druge u različitim individuama različitih uzrasta (od tek nastalih, pa sve do nestajućih). Stoga, ako se oblici društvene baze i društvene nadgradnje shvaćaju samo statički, a ne i kao sukcesivne — u razvitku, — gubi se uvid u postojanje dijalektičkih polariteta, pa se onda kategorije i društvene nadgradnje i društvene baze mogu u najboljem slučaju opisati i identificirati kao gole egzistencije, ali se ne mogu shvatiti u njihovoj biti (suštini).

MORAL I PRAVO

1. Razvitak moralne svijesti iz borbe protiv narušavanja (negacije) društveno-ekonomskih odnosa (DEO)

Moral, ili moralna svijest o dobru i zlu, ili moralni sud o dobru i zlu, razvija se, kako smo vidjeli, kroz borbu društvene cjeline protiv negacije datih DEO. Nagacija tih DEO sastoji se u zaostajanju dijelova cjeline jednog određenog društva za postignutim nivoom DEO istog društva, ili u zaostajanju čitavog društva za postignutim nivoom DEO jednoga drugog društva s kojima je ono prvo u kontaktu. Negacija DEO se sastoji i u **suprotstavljanju** progresivnom nivou DEO, ili pak u agresivnom napadu na progresivne DEO na bilo koji način. Zaostajanje u razvitku, dakle, sastoji se iz čitave lepeze negativnih odnosa prema postignutom stupnju razvitka, počev od deficita pozitivnog odnosa, pa sve do direktne agresije na progresivni nivo razvitka.

Društveno-ekonomski odnosi (DEO), kao dijalektičko jedinstvo odnosa u proizvodnji i od njih određenih odnosa u raspodjeli, razmjeni i potrošnji, ispoljavaju se, kako smo vidjeli, kao ekonomski odnosi. Krajnji polovi u tim ekonomskim odnosima su proizvodnja (kao društveno organizirani rad pojedinaca) i potrošnja kao determinirani pol. Ovaj dijalektički polaritet je neantagonistički jer je u njemu potrošnja negacija negacija proizvodnje.

Napomena: Ovdje možemo odmah ukazati na to, da se svijest ljudi o svome dobru i zlu u društvu objektivno formira tek u sferi potrošnje. To znači, ako je potrošnja mršava, zlo takvog DEO odmah dolazi neposredno do izražaja, kako kod pojedinaca, tako i kod društvenih grupa, klasa razvijenih društava (DEO) i odnosu na nerazvijena društva (DEO). Tu se, dakle, rađa svijest zlu i dobru kod ljudi. Moralna svijest se, dakle, ne javlja ni u proizvodnji, ni u raspodjeli, ni u razmjeni već tek u potrošnji, jer je cilj DEO kao cjeline što bolja i bogatija potrošnja. S gledišta svog položaja u potrošnji, ljudi onda sude i o svom položaju u proizvodnji, raspodjeli i razmjeni.

Na različitim stupnjevima razvitka DEO ovi DEO imaju svoje specifične objektivne zakonitosti razvitka. To su tzv. ekonomske objektivne zakonitosti koje se manifestiraju kroz određene DEO. Te ekonomske zakonitosti su (bazične) objektivne zakonitosti razvitka određenog društva, tj. zakonitosti koje determiniraju sve društvene fenomene bez izuzetka i prožimaju ih. **Povreda** tih osnovnih objektivnih zakonitosti na bilo kome nivou i sektoru DEO — dakle, bilo na sektoru rada, na sektoru proizvodnje, na sektoru raspodjele ili na sektoru potrošnje — predstavljaju negaciju određenih DEO. Tako npr. zabašavanje pri radu, loša organizacija proizvodnje, zakidanje kod raspodjele, zakidanje kod razmjene (npr. na tržištu) i osiromašenje potrošnje predstavljaju povrede objektivnih ekonomskih zakonitosti razvitka društva. Međutim,

tek u potrošnji ljudi postaju svjesni svoga dobra i zla, tj. stječu spoznaju o dobru i zlu u određenom društvu, pa zatim istražuju odakle to zlo dolazi i tko ga vrši i bore s protiv uzroka zla i vršilaca zla.

No, ne samo direktne povrede objektivnih ekonomskih zakonitosti u oblasti društvene materijalne baze već i povrede bilo koje kategorije društvene nadgradnje svode se u krajnjoj liniji na povrede ekonomskih zakonitosti razvitka društva, jer, kako smo vidjeli, sve kategorije društvene nadgradnje sadrže u sebi u dijalektički ukinutom vidu sve kategorije društvene materijalne baze.

Zbog toga se objektivni procesi DEO u materijalnoj bazi i u nadgradnji mogu cjelovito najbolje izraziti kao objektivni zakoni razvitka društva (koji djeluju nezavisno od čovjeka i čovječanstva — Lenjin). U objektivnim zakonitostima razvitka društva najbolje se može izraziti jedinstvo svih kategorija strukture jednoga društva, od rada pa sve do umjetnosti. Zbog toga se objektivni zakoni razvitka društva pojavljuju i kao neposredna determinanta moralne svijesti koju sada ispituujemo. To, dakle, znači da se moralna svijest o dobru i zlu razvija neposredno iz borbe društva protiv povreda njegovih objektivnih zakonitosti razvitka.

Te povrede objektivnih zakonitosti razvitka društva konkretno se ispoljavaju kao povrede vlasništva. Jer DEO se pojavljuju i kao vlasnički odnosi u klasnim društvima u kojima djeluje zakon vrijednosti. U obliku vlasništva (svojinske samovlasti) DEO dobivaju još jedan specifičan oblik kojim se DEO mogu neposredno i jedinstveno izraziti. Oni tu dobivaju opredmećenu formu ukoliko se ti DEO pojavljuju kao samovlast ljudi (bilo kao društvena cjelina, bilo kao grupe ili pojedinci) nad stvarima (sredstvima za proizvodnju i sredstvima za potrošnju), a tom samovlašću se drugi ljudi (društvene cjeline, grupe, klase, ili pojedinci) mogu isključiti iz mogućnosti raspolaganja sa stvarima. U obliku vlasništva opredmećeni su DEO, kako smo vidjeli u poglavlju o DEO, a u obliku kretanja vlasništva opredmećeni su (materijalni) objektivni zakoni razvitka društva. Na taj način, u obliku vlasništva nad stvarima, DEO se mogu kretati, i kreću se, kao stvari, tj. vlasništvo se prenosi od jednog subjekta (društvene cjeline, grupe ili pojedinca) na drugi subjekt. Mi smo o svemu tome detaljno govorili u poglavlju o DEO, pa na to ovdje ponovno ukazujemo.

Za nas je sada važno da ukažemo kako antagonistički dijalektički polaritet između DEO i negacije DEO, sada u vlasničkom obliku, dobiva svoj neposredni konkretni oblik u kome taj antagonizam rađa moralnu svijest o dobru i zlu. Svaku povredu vlasništva, naime, neposredno osjeća kao zlo subjekt vlasništva, a istovremeno i društvo kao cjelina kroz svoje najprogresivnije strane. Ukoliko je društvo kao cjelina subjekt vlasništva u obrađenim DEO, osjećanja zla je još neposrednije. Na taj način se formira moralna svijest u obliku moralnog suda o tome da je povreda vlasništva zlo, a poštivanje vlas-

ništva (tj. određenih DEO, ili, što je isto, određenih objektivnih zakonitosti razvitka društva) kao dobro. Na taj način, prije ili kasnije, sporije ili brže, svi ljudi određenog društva spoznaju što je dobro a što zlo. Znanstveno saznanje uzima kao objektivni kriterijum dobra i zla najviše objektivne zakonitosti razvitka koje djeluju u određenom društvu u času donošenja moralnog suda, jer se u tome obliku najprogresivniji DEO pojavljuju u obliku sažete biti (suštine) DEO. Dobro je ono ponašanje ljudi koje je u skladu s najvišim objektivnim zakonima razvitka društva, a zlo (rđavo) je ono ponašanje ljudi koje predstavlja povredu tih najviših objektivnih zakona razvitka društva. U moralnoj svijesti se, dakle, uvijek radi o donošenju suda o ponašanju ljudi, a ne o svojstvima stvari. Stvari su »dobre« ili »rđave« prema tome da li imaju upotrebnu vrijednost za ljude ili ne.

U obliku objektivnih zakonitosti razvitka društva DEO dobivaju jedan konkretno opći oblik, u kome se DEO mogu formulirati kao objektivne (od čovjeka i čovječanstva) nezavisne »norme« ponašanja. U obliku znanstveno saznatih objektivnih zakonitosti razvitka društva, kao norme za dobro i zlo, objektivni zakoni razvitka društva ulaze u temelje znanstvenog pogleda na svijet. Tako religija, a zatim u razvitku viši stupanj od religije — filozofija, pružaju saznanje o objektivnim zakonima razvitka u nereligioznom obliku, odnosno u filozofskom obliku (npr. kao »božji zakon« ili otkrovenje o dobru i zlu, kao što je »dekalog« (tzv. deset zapovjedi božjih, ili, u filozofiji, u vidu nekog normativnog principa koji je nezavisan od volje i svijesti ljudi, ali koji određuje moralnu svijest ljudi). Ovdje treba odmah ukazati i na to da u pogled na svijet (ideologiju) ulaze, naravno, pored objektivnih zakonitosti razvitka društva, i objektivni zakoni razvitka prirode i ljudskog mišljenja. Objektivne zakonitosti razvitka društva sadrže u sebi u dijalektički ukinutom vidu i zakonitosti razvitka prirode, jer su ljudi (i njihova razmjena materije s prirodom) biološka bića kojima vladaju biološki zakoni. Kroz ljude i ove biološke zakonitosti ulaze u sastav društvenih zakonitosti razvitka. Objektivne zakonitosti razvitka ljudskog mišljenja, kao funkcije ljudskog mozga, sadrže u sebi — u dijalektički ukinutom vidu — kako objektivne zakonitosti razvitka društva, tako i objektivne zakonitosti razvitka prirode, jer je ljudski mozak najviši domet u razvitku univerzuma. O tome smo već govorili u našim tezama o znanstvenoj dijalektici i znanstvenoj dijalektičkoj metodi.

MORAL

Moral je, dakle, svijest ljudi o dobru i zlu, ili sud ljudi o tome što je dobro a što zlo. Dobro je ponašanje ljudi koje je u skladu s najvišim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka koji djeluju u času kada se izriče moralni sud, a zlo ili nemoral je takvo ponašanje ljudi koje je u suprotnosti s tim najvišim i najopćijim objektivnim zakonitostima razvitka.

U oblasti ljudskog mišljenja zlo se pojavljuje u obliku nelogičnosti i apsurdna, kada su povrijeđeni objektivni zakoni ljudskog mišljenja: logike i dijalektike, pa se čovjek ponaša ne u skladu s logikom i dijalektikom već, npr., u skladu sa svojim biološkim porivima i strastima koji ga navode na nelogične (nepromišljene) postupke.

U oblasti društvenih odnosa zlo se pojavljuje u obliku povrede objektivnih ekonomskih zakonitosti (npr. zakona vrijednosti), npr. u obliku krađe, pljačke, ucjene, pronevjere i sl. Žrtve takvih povreda osjećaju ih kao zlo i bore se protiv toga kao protiv zla. I kradljivci, pljačkaši, ucjenjivači, pronevjeritelji i slični znaju da su njihovi postupci zlo, iako iz svojih postupaka izvlače korist za sebe, tj. iako su njihovi postupci za njih »dobro«. Čim, međutim, kradljivci budu sami pokradeni, pljačkaši opljačkani, ucjenjivači ucijenjeni, oni to naravno osjećaju kao zlo i žestoko se bore protiv toga i tada nastaju obračuni među zlikovcima.

U oblasti prirodnih zakonitosti, kojima su ljudi podvrgnuti kao biološka bića, svi ljudi bez izuzetka osjećaju povredu svojih bioloških objektivnih zakonitosti kao zlo, bilo da te povrede potječu od drugih ljudi, ili od strane samog povrijeđenog, ili su pak posljedica drugih prirodnih ili društvenih činilaca. Ako povreda tih bioloških zakonitosti (npr. napadaja na tjelesni integritet ili život čovjeka) potiče od drugih ljudi, onda one predstavljaju moralno (etički) zlo. Isto je tako ako povrijeđeni sam sebe svjesno povrijedi ili izvrši samoubojstvo. Onaj tko vrši povredu tijela ili kidiše na život drugog čovjeka, zna da je to zlo, iako od takvog postupka može imati koristi ili neko zadovoljstvo, zbog čega je inače sklon da to smatra nečim što je »dobro«. Ali, kada sam postane žrtva takvih napada na život ili tjelesni integritet, on to zlo osjeća direktno na sebi i bori se protiv njega.

Prema tome, ljudi moraju trpjeti zlo zbog povreda svojih objektivnih zakonitosti razvitka (mišljenja, društvenih i prirodnih). Ljudi se osjećaju dobro kada su sve te objektivne zakonitosti nepovrijeđene. Prema tome, p r a k s a u kojoj su sami žrtve povreda svojih objektivnih zakonitosti razvitka uči ih da razlikuju dobro od zla. Iskustva ovakve prakse talože se i prenose na slijedeće generacije kroz odgoj i školovanje mlađih generacija.

Međutim, pored općih objektivnih zakonitosti razvitka društva, djeluju još i posebne društvene objektivne zakonitosti kao ostaci preživjelih društvenih formacija. Nijedno društvo se ne razvija ravnomjerno. U svakom društvu postoje oblasti u kojima postoje uvjeti za brži razvitak, ali ima i takvih oblasti koje nemaju uvjete za brži razvitak i zbog toga zaostaju u razvitku. Tako se dešava da u razvijenim oblastima počinju djelovati viši oblici objektivnih zakonitosti razvitka, dok u zaostalim krajevima još djeluju niži oblici objektivnih zakona. Npr. selo obično zaostaje u svome razvitku za gradom. Tako se onda dešava da u gradu već djeluju kapitalistički ili socijalistički ekonomski zakoni,

a na selu još djeluju zakoni sitne robne privrede ili čak zakoni naturalne privrede (npr. u zaostalim socijalističkim zemljama). U takvim slučajevima nužno dolazi do sukoba između viših objektivnih zakona i nižih. Pobjeđuju redovito više objektivne zakonitosti, a niže se u tome sukobu (koji predstavlja negaciju negacije zaostalog) dijalektički ukidaju, i njihovo pozitivno jezgro ulazi u sastav viših objektivnih zakonitosti razvitka jer mogu egzistirati samo u sklopu tih viših zakonitosti. Ukoliko se dijalektički ne ukinu u višim zakonitostima, one predstavljaju nedovršenu negaciju negacije i stalno inspiriraju zlo, što ćemo još dalje vidjeti.

Socijalističke objektivne zakonitosti razvitka djeluju danas već u svjetskim razmjerima, u prvom redu u socijalističkim zemljama, ali i u kapitalističkim, u kojima djelovanje tih zakonitosti inspirira klasnu borbu proletarijata protiv kapitalista. U odnosu na ove nove i više, i zbog toga općije objektivne zakonitosti, kapitalistički sistem sa svojim (danas već posebnim) objektivnim zakonitostima, koje još nisu dijalektički ukinute u svjetskim razmjerima, postao je opće zlo čovječanstva kao cjeline. Drugim riječima, kapitalističke objektivne zakonitosti su postale opće zlo čovječanstva, koje mora biti dijalektički negirano. Kapitalizam kao opće zlo osjeća neposredno sve veća masa ljudi, pa čak i sami kapitalisti. Tako npr. rat postaje ekonomski besmislen, jer nikome više ne može donijeti koristi već samo štete. To prije ili kasnije shvaćaju i oni koji putem rata žele steći neke koristi, jer ih rat u krajnjoj liniji iscrpljuje i baca na koljena, kao što je to pokazao proces dekolonizacije bivših kolonija velikih kolonijalnih sila, a to su ipak bili samo »mali« ratovi. Ali jedan novi treći svjetski rat, vođen nuklearnim oružjem, danas jamačno ni kapitalisti više ne žele, jer je očekivanje bilo kakve materijalne koristi već unaprijed besmisleno. Kapitalistički sistem kao sistem u raspadanju, pruža mogućnosti da dođu na vlast razni avanturisti i zaslijepljeni fanatici koji bi bili u stanju baciti svijet u novi svjetski rat (sjetimo se samo Hitlera, Musolinija i sličnih fanatika) uza svu objektivnu besmislenost rata. Problem takvog svjetskog rata nije više ekonomska nužnost već više problem društvene psihologije straha, nevjerice, fanatizma i sličnog. Individualna korist koju bi pojedini kapitalist mogao očekivati od takvog rata (od »malog« rata bi još mogao da očekuje koju korist za sebe), na primjer u profitima od fabrikacije municije i oružja, poništava se općim zlom koje mora i njega pogoditi od rata (npr. od atomske i hidrogenske bombe i raketnog naoružanja).

Moralno dobro je, dakle, uvijek inspirirano djelovanjem najopćijih (i zbog toga najviših u razvitku) objektivnih zakona razvitka društva (što nužno dovodi i do viših oblika u dijalektici ljudskog mišljenja) koje djeluju u određenom društvu.

U odnosu na ove najopćije i najviše objektivne zakonitosti, niže objektivne zakonitosti, ukoliko nisu dijalektički ukinute u višim, inspiriraju samo zlo. Niže objektivne zakonitosti se zbog toga izražavaju kao

posebni interesi koji zaostaju za općim interesima čovječanstva kao cjeline. Tako jedna nacija može, npr. inspirirana svojim posebnim interesima što su u sukobu sa općim interesima čovječanstva kao cjeline, izazvati lokalni »mali« rat koji nosi opasnost od općeg svjetskog rata. Prema tome, takvi posebni nacionalni interesi koji još nisu dijalektički ukinuti, jesu zlo i zbog toga su nemoralni. Tome nasuprot, borba potlačenih naroda za svoje oslobođenje jeste nužno zlo (o nužnom zlu kao etičkoj kategoriji ćemo još govoriti zasebno) radi pobjede novih, viših, socijalističkih, objektivnih zakonitosti u svijetu. Takvi ratovi, ratovi za oslobođenje od kapitalističkog jarma, predstavljaju instrumente negacije negacije ili dijalektičkog ukidanja kapitalističkog sistema. Takva borba ima, dakle, pozitivnu moralnu vrijednost ili moralno opravdanja, iako ona sama po sebi ne predstavlja neko dobro za te narode, jer rat, makar i oslobodilački, znači razaranja i stradanja, gubitak života najboljih ljudi itd. O tome ćemo još naknadno govoriti prilikom tretiranja problema tzv. nužnog zla. U odnosima između pojedinaca i društvene zajednice kojoj oni pripadaju također se pojavljuju sukobi između općih i viših objektivnih zakonitosti toga društva i posebnih bioloških zakonitosti pojedinaca. Čovjek, naime, ne može zadovoljavati svoje biološke potrebe hranjenja bez pribavljanja životnih namirnica na društveni način (tj. radom i sudjelovanjem u proizvodnji). Pojedinaac je time dijalektički ukinut u društvenoj cjelini, a njegove biološke objektivne zakonitosti su time dijalektički ukinute u društvenim objektivnim zakonitostima. Isto tako, pojedinac može svoje biološke potrebe (seksualne nagone i sl.) zadovoljavati samo na društveni način, tj. mora se podvrgavati socijalnim zakonitostima (npr. u obliku braka). Budući da niže biološke zakonitosti djeluju i dalje, samo sada u okviru viših socijalnih zakonitosti (kao dijalektički ukinute), dešava se da te niže biološke zakonitosti kod nekih individua dođu u sukob s višim socijalnim zakonitostima, jer negacija negacije bioloških zakonitosti nije bila dovršena do kraja odgojem, pa se uslijed toga biološka zakonitost osamostalila nasuprot društvenim zakonitostima u kojima je trebala biti dijalektički ukinuta. Poneki čovjek je npr. toliko opsjednut svojim biološkim nagonima da ih zadovoljava protivno svim socijalnim obzirima (npr. hoće da se prehranjuje i da živi bez rada, ili da se seksualno izživljava bez ikakvih socijalnih obzira). Time on nužno dolazi u sukob s društvom i njegovim višim, objektivnim zakonima razvitka, a u tom sukobu nužno pobjeđuju više socijalne zakonitosti, čime se konačno do kraja provodi negacija negacije individualno u društvene okvire. Snaga djelovanja općih objektivnih zakonitosti u odnosu na djelovanje nižih objektivnih zakonitosti (bilo bioloških, bilo socijalnih) jeste, dakle, u tome što se kršenje viših objektivnih zakonitosti osjeća kao zlo u širim razmjerima i pogađa više žrtava nego što izaziva kršenje nižih objektivnih zakonitosti.

Objektivni kriterij za dobro i zlo nije, dakle, korist ili šteta koju netko ima od svoga ponašanja, već je kriterij u tome da li su, ili nisu, prekršeni najviši i najopćiji objektivni zakoni koji djeluju u određenoj fazi razvitka. Djelovanje objektivnih zakonitosti ljudi spoznaju na razne načine, i to putem svoje prakse i putem iskustva iz te prakse. U prvom redu je to praksa rada i proizvodnje i raspodjele među članovima društva, pa zatim praksa razmjene i, konačno, potrošnje, u kojoj ljudi, kako smo već napomenuli, direktno osjećaju svoje dobro ili zlo. Zatim tu dolaze i praksa društvenih sukoba (klasna borba), ratova i raznih elementarnih nedaća (suša, poplava, požara, zemljotresa, epidemija, gladi itd.).

Ako društvo nije organizirano u skladu sa svojim najvišim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka, to ima za posljedicu najraznovrsnije nedaće, koje traju dotle dok se organizacija društva ne uskladi s tim svojim najvišim i najopćijim zakonima razvitka. Tako npr. ako u nekom plemenu gentilnog društva postoji zabrana ženidbe između bliskih srodnika, to pleme će biti biološki jače i redovito će pobjeđivati u borbi s plemenima kod kojih ne postoji takva zabrana. Narod koji je naučio tehniku navodnjavanja neće više patiti od suša, ili narod koji je usvojio izvjesna higijenska pravila koja odgovaraju prirodnoj sredini u kojoj živi manje će trpjeti od epidemija i pojedinačnih oboljenja nego narod koji ne poznaje takva pravila. Narod koji je ekonomski jak lakše će podnijeti štete od zemljotresa i drugih elementarnih udesa itd.

Praksa i iskustvo iz prakse jesu, dakle, glavni, trajni učitelji ljudi o djelovanju objektivnih zakonitosti razvitka, kako prirodnih tako i društvenih. To se iskustvo izražava u njihovoj sposobnosti da razlikuju dobro od zla, tj. u njihovoj moralnoj svijesti, zatim u njihovom pravnom sistemu, u njihovim DEO i, konačno, u njihovom pogledu na svijet i u umjetničkom izrazu tog pogleda na svijet: religioznom, filozofskom ili znanstvenom.

Moral u klasnom društvu

Iz izloženog možemo vidjeti da su najopćije i najviše društvene zakonitosti razvitka mjerodavne kao kriterij razlikovanja dobra i zla u procesu formiranja moralne svijesti. U klasnom društvu se vodi nepomirljiva klasna borba zbog antagonističkih interesa između vladajuće klase i njoj podređenih klasa. Situacija je takva da su interesi vladajuće klase u skladu s najopćijim i najvišim objektivnim zakonitostima razvitka određenog klasnog društva. Vladajuća klasa, kako već znamo, može da bude vladajućom samo zbog toga što u svome klasnom interesu unapređuje istovremeno i interese društva kao cjeline.

U početku formiranja jedne klasne formacije, kada se u revolucionarnom naletu likvidiraju stari DEO, vladajuća klasa, kao progresivna i revolucionarna, okuplja oko sebe najšire mase onih klasa koje su

najviše patile u starom poretku i za koje je stari poredak postao nepodnošljiv. Tako je npr. revolucionarna buržoazija u borbi protiv feudalizma okupila oko sebe najšire mase feudalnih kmetova koji su bili zainteresirani za ukidanje feudalnog sistema isto koliko i sama buržoazija. Rukovodeća snaga te antifeudalne borbe bila je buržoazija, jer su njeni klasni interesi bili bitno vezani za daljnji razvitak društvenih proizvodnih snaga. Međutim, interesi kmetova su bili prvenstveno u rušenju feudalnog poretka, a ne u izgradnji novog, kapitalističkog društva. Čim je feudalni poredak bio srušen, vlast je nužno zadržala buržoazija, a oslobođeni kmetovi su se većinom pretvorili u proletere, a manji broj u buržoaziju. Tako je jedan eksploatatorski poredak zamijenjen drugim, na višem stupnju razvitka. Ranije, na prijelazu iz robovlasničkog društva u feudalno, klasa robova je nužno postala saveznik revolucionarne feudalne klase koja je nikla još u krilu robovlasničkog društva. Obje klase su imale zajednički interes da sruše robovlasničke DEO koji su preživjeli. U tom savezništvu rukovodeća uloga je nužno pripala feudalcima, jer su njihovi klasni interesi postali istovjetni s interesima društva kao cjeline, i jedino feudalna klasa je tada imala klasnog interesa da dalje razvije društvene proizvodne snage na viši stupanj od onoga koji je bio postignut u krilu robovlasničkog društva. Klasni interes robova, međutim, bio je samo u tome, da se sruši robovlasničko društvo. Još ranije, na prijelazu iz primitivnog gentilnog društva u robovlasničko, nova robovlasnička klasa, koja je nikla i razvila se u krilu feudalnog društva, pojavom privatnog vlasništva i djelovanja ekonomskog zakona vrijednosti, imala je klasnog interesa da se sruši gentilno društvo i da se izgradi novo, klasno društvo. Međutim, široka masa gentilaca oslobođenih od gentilnih veza koje su se raspadale, strahovito je patila od nereda koji je vladao u ekonomskim odnosima u tom procesu raspadanja. Pojava robno-novčanih odnosa imala je za posljedicu nastanak dužničko-povjeralačkih odnosa, lihvarenje i prodaju dužnika u ropstvo zbog neplaćenih dugova, o čemu je već bilo riječ u ovoj knjizi. To je bila posljedica nagle centralizacije novčanog vlasništva u rukama najbogatijih lihvara porijeklom iz redova tzv. gentilne aristokracije, kao i posljedica nagle centralizacije zemljišnog vlasništva gentilaca u rukama malobrojnih krupnih zemljovlasnika. Zbog toga su zaduženi i upropašćeni gentilci prirodno težili da se sruši ekonomska moć gentilnih poglavara (gentilne aristokracije) — koji su se pretvorili u trgovce, lihvare i krvopije, — da se dužnici oslobode dugova, da se zemlja vrati ranijim vlasnicima i da se konačno zabrani prodaja dužnika domorodaca u ropstvo zbog neplaćenih dugova. U toj težnji i u tom nastojanju oni su postali prirodni saveznici nove mlade robovlasničke klase trgovaca i zanatlija koja je nikla iz krila mase običnih gentilaca oslobođenih gentilnih veza što su se raspadale. Ova klasa robovlasnika, koja je nikla iz običnog gentilnog naroda (a ne iz gentilne aristokracije), bila je revolucionarna i imala je klasnog interesa da se likvidiraju ostaci gentilnog društvenog uređenja i vladavina gentilnih starješina (tj. tzv. gentilne aristokracije) koji su kočili dalji razvitak društva i koji su zloupotreb-
ljavali zastarjele gentilne društvene ustanove za svoje bogaćenje.

O svemu tome smo već govorili u poglavlju o klasama. Ovdje želimo samo istaći da je u procesu raspadanja društva na klase došlo i do revolucije u strukturi morala i da i moral dobiva svoju klasnu strukturu.

Klasna struktura morala

U procesu revolucionarne borbe protiv starog društvenog sistema, kako već znamo, interes rukovodeće revolucionarne klase i interesi njihovih saveznika su identični. Zbog toga i mase saveznika prihvataju moral (tj. svijest o dobru i zlu) rukovodeće revolucionarne klase, koji je inspiriran najopćijim objektivnim zakonima razvitka društva određene faze razvitka. Prema tome, u tom revolucionarnom procesu moral rukovodeće klase postaje opći moral svih revolucionarnih snaga. Kada pak rukovodeća klasa u revolucionarnoj borbi postaje vladajućom klasom, njen moral dolazi postepeno u sukob s interesima njenih ranijih saveznika koji i dalje pate od eksploatacije. Doduše, ta eksploatacija je humanija od ranijeg oblika eksploatacije, ali je ipak eksploatacija. Moral vladajuće klase, koji se formirao u revolucionarnom periodu rušenja starog poretka, ostaje i dalje vladajući moral i poslije revolucije i kod ranijih saveznika vladajuće klase u revolucionarnoj borbi, iako su interesi vladajuće klase i njenih bivših saveznika prestali da budu identični i postali direktno suprotni. Otpor potlačene klase protiv eksploatacije u periodu uspona jednog klasnog poretka objektivno znači kočenje razvitka društvenih proizvodnih snaga; stoga je **negativan i s moralnog gledišta**, te predstavlja zlo protiv kojega se društvo mora boriti. Svaka pobuna potlačene klase u tom periodu u krajnjoj liniji škodi upravo potlačenoj klasi. Njen položaj se ne može popraviti dok narasle društvene proizvodne snage to ne omoguće. To je i razlog što moral vladajuće klase, koji se formirao u vrijeme revolucije i postao zajednički moral i njenih saveznika, ostaje i dalje vladajući moral i njenih bivših saveznika i onda kada su interesi vladajuće klase i njenih bivših saveznika došli u suprotnost. Sjećanje na raniji još daleko gori položaj u starom srušenom poretku, pomiruje potlačenu klasu s njenim položajem i s moralom vladajuće klase. Međutim, situacija se bitno mijenja onog momenta kada vladajuća klasa prestane da bude progresivna, tj. kada više nije u stanju dalje razvijati društvene proizvodne snage. To znači da su interesi vladajuće klase prestali da budu u skladu s interesima društva kao cjeline, te ona mora sići s vlasti prije ili kasnije. Zbog toga imoral vladajuće klase prestaje da bude vladajući moral. Tada se formira moral nove klase koja preuzima rukovodeću ulogu u daljnjem razvitku društva, jer su njeni interesi došli u sklad s interesima društva kao cjeline. U borbi za rušenje starog poretka stvara se savezništvo potlačenih klasa s novom rukovodećom klasom, i u tom procesu moral nove rukovodeće klase u revolucionarnoj borbi prihvataju savezničke klase. Novi moral postaje vladajući kada nova rukovodeća revolucionarna klasa dođe na vlast. To ostaje tako dugo dok je ta nova vladajuća klasa progresivna. Tada se na novom, višem nivou ponavlja proces revolucije, kako u materijalnoj

bazi, uslijed djelovanja novih, viših i općijih objektivnih zakonitosti razvitka društva, tako i u moralnoj svijesti. U posljednjoj fazi razvitka klasnog društva proletarijat preuzima od kapitalista ulogu progresivne klase koja je jedina u stanju dalje razvijati proizvodne snage društva. U revolucionarnoj borbi protiv kapitalista proletarijat stvara novi moral koji postaje vladajući moral kada proletarijat dođe na vlast. U procesu formiranja besklasnog društva proleterski moral postaje ne samo formalno općedruštveni moral (kome sadržajno pružaju otpor potlačene klase) već se preobražava u stvarno općedruštveni moral novog besklasnog društva.

Ostaci morala preživjelih društvenih formacija i začeci novih oblika morala

U svakom klasnom društvu pored vladajućeg morala ima uvijek i ostataka morala preživjelih formacija. Tako npr. u kapitalističkom društvu, pored vladajućeg buržoaskog morala, postoje još i ostaci preživjelog feudalnog morala. U socijalističkom društvu, pored vladajućeg proleterskog morala, koji se preobražava u stvarni općeljudski moral novog besklasnog društva, postoje i ostaci preživjelog buržoaskog i feudalnog morala, koji, dakako, koče razvitak novog socijalističkog morala. Tako se klasna borba odražava i u sukobu ovih ostataka preživjelog s novim socijalističkim moralom.

Prema tome, materijalnoj strukturi jednog društva odgovara i moralna struktura tog društva.

Razvojna linija morala

Kao što se društvo razvija progresivno, od nižih oblika ka višim, tako se i moralna svijest razvija od nižih ka višim oblicima. Zbog toga u svakom moralu ima uvijek elemenata koji odgovaraju progresivnim elementima u razvitku društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje i koji se prenose iz jedne faze razvitka u drugu, višu fazu. Otpadaju samo oni elementi koji dolaze u suprotnost s naraslim društvenim proizvodnim snagama. Tako moralno shvaćanje da lišavanje života pripadnika vlastite društvene zajednice predstavlja zločin, prelazi u sve morale viših faza u razvitku društva, jer čovjek je osnovna proizvodna snaga u svim društvenim formacijama, pa se to moralno shvaćanje stalno proširuje onako kako se proširuje i društvena zajednica kojoj čovjek pripada. Za gentilca su granice njegova društva njegov gens, bratstvo, pleme itd. Moralni stav da je krađa zlo zajednički je svim klasnim društvima, jer u svima njima djeluje ekonomski zakon vrijednosti. Međutim, ne prenose se u novi viši moral stavovi koji se odnose na zastarjele DEO, kao npr. da je moralno živjeti od eksploatacije robova, ili kmetova, ili proletera itd. Takvi stavovi nužno otpadaju u razvitku društva.

Razvitak morala je otuda jedan jedinstveni proces, kao što je jedinstven i proces razvitka materijalne baze društva. Ono što od nižih oblika ostaje, ostaje samo ako može ući u okvire viših oblika, tj. ako se podredi višim oblicima i postane njihov sastavni dio, odnosno ako bude dijalektički ukinuto, tj. sačuvano u višem obliku. Na taj način, moralni stav ili sud da je krađa zlo prelazi i u socijalističko društvo, ali se onda odnosi na krađu društvenog vlasništva i ličnog vlasništva asocijantata, jer privatno vlasništvo nestaje.

Društveno-ekonomske formacije ne razvijaju se samo jedna iz druge u progresivnom pravcu. One postoje i istovremeno jedna pored druge na našoj planeti i postojati će sve dok se čovječanstvo ne ujedini u jedno jedinstveno ljudsko društvo, tj. u jednu svjetsku zajednicu. Zbog toga danas na našoj planeti postoje jedni pored drugih i razni morali različitih DEO. U procesu izgradnje svjetske društvene zajednice, koja se ostvaruje preko svjetskog tržišta i kroz socijalističke revolucije u sve većem broju zemalja, ukidaju se postepeno i ti različiti morali i formira se jedan općečovječanski moral. Tako je jedan od osnovnih općeljudskih stavova i sudova, koji se već razvio i afirmirao, svakako moralni sud da je rat najveće zlo za čitavo čovječanstvo. Čitavo čovječanstvo smatra da je rat zločin najvišeg ranga i zahtijeva sve upornije ukidanje ratova kao načina ophođenja među narodima.

Dobro i zlo (moral i nemoral)

Iz svega što je izloženo vidi se da je dobro ono ponašanje ljudi koje je u skladu sa najopćijim i najvišim (najširim) objektivnim zakonima razvitka društva. Zlo je pak ono ponašanje ljudi koje je u sukobu s tim najopćijim i najvišim (najširim) objektivnim zakonima razvitka društva. Zlo, dakle, znači povredu najopćijih i najviših (najširih) objektivnih zakonitosti razvitka društva.

Moral je svjesno vršenje dobra, a nemoral je svjesno vršenje zla. Pri tome treba ponovno naglasiti ono što je već ranije rečeno u uvodu ovog poglavlja o moralu. Naime, moralna svijest se formira pod neposrednim pritiskom objektivnih zakona razvitka društva. To znači da se moralna svijest formira bez ikakvih sankcija društva prema članovima društva. Moralnu vrijednost ima samo ono ljudsko ponašanje koje je nezavisno od bilo kakvih društvenih sankcija. Čim je dobro ponašanje uvjetovano društvenim sankcijama (kaznama, nagradama i sl.) moral se preobražava u pravo. O tome ćemo još podrobnije govoriti.

Oblici nemorala

Moralna svijest se pojavljuje u antagonističkom dijalektičkom polaritetu svijesti, tj. suda (rasuđivanja, ocjene) o dobru i zlu. Iz toga proističe da je zajednička bit (suština) ovog polariteta djelovanje najopćijih i najviših (najširih) objektivnih zakonitosti razvitka društva na svijest čovjeka. Moralna svijest se najprije pojavljuje kod onih ljudi koji su postali žrtve povrede objektivnih zakonitosti razvitka društva u obliku svijesti o zlu. Ova svijest o zlu determinira zatim svijest o antagonističkoj suprotnosti zla, tj. o dobru. Kroz zlo koje ga je pogodilo ponašanjem drugih ljudi, onaj koji je žrtva povrede objektivnih zakonitosti društva (npr. pokradeni, opljačkani, ranjeni itd.) shvaća i što je dobro, a svaki čovjek prije ili kasnije postaje žrtva zla. Postoji mnoštvo oblika zla, ali se oni mogu sažeti na one najčešće:*

1. **Djelovanje, odnosno ponašanje sa zlom savješću**, tj. svjesno vršenje zla: Zlotvor zna što je zlo, pa ga ipak vrši svjesno.

2. **Licimjerstvo**. To je zla savjest, dopunjena time da se zlo uz to prikazuje kao dobro.

3. **Probabilizam**. Tu se savjest umiruje bilo kojim dobrim razlogom za vršenje zla da bi se ono opravdalo kao tzv. *n u ž n o z l o*, mada postoji još i mnoštvo boljih razloga koji to zlo ne opravdavaju kao nužno.

4. **Djelovanje prema uvjerenju koje nije objektivno dobro**. Zlotvor tu ima uvjerenje da je njegov postupak dobar, ali objektivno nije dobar već rđav. Ovome pripada i ona zloglasna postavka da **cilj opravdava sredstvo**, pa se čisto zlo opravdava kao nužno zlo.

5. Sve je dobro i moralno što je učinjeno iz uvjerenja da je to dobro, pa zlotvor sam određuje što je dobro, a što zlo. Tu, dakle, nestaje i privid neke etičke objektivnosti.

6. **Ironija**. Tu subjekt zna što je objektivno dobro, a što zlo, ali sebe smatra »iznad dobra i zla«, kao što je to radio »nadčovjek« njemačkog reakcionarnog filozofa Ničea. To je bio i stav njemačkih i talijanskih fašista.

Međutim, po našem mišljenju, oblici nemorala se mogu svesti na dva objekta: 1) čisto zlo i 2) prikazivanje čistog zla kao »nužno zlo« da bi ono dobilo opravdanje (»cilj opravdava sredstvo«).

* Ove oblike nemorala navodi Hegel u svojoj *Filozofiji prava* (G. W. F. Hegel: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Stuttgart, 1938, str. 204—223).

Savjest

Savjest, ili »unutrašnji glas«, ili »glas božji«, kako se to naziva s odgovarajućih pogledom na svijet, jeste u stvari svijest čovjeka ispunjena objektivnim sadržajem pod pritiskom najopćijih, najviših (najširih) objektivnih zakonitosti razvitka. Religiozni i filozofski pogledi na svijet to mistificiraju, kao nešto što se ne može saznati. Međutim, ako slomimo ljušturu te mistifikacije, jasno dolazi na vidjelo pritisak objektivnih zakonitosti razvitka na svijest čovjeka. Ako čovjek svojim djelovanjem dođe u sukob sa tim objektivnim zakonitostima, onda se taj pritisak objektivnih zakonitosti pojavljuje kao savjest, kao vlastiti sudac nad vlastitim ponašanjem. Razumije se, ako u svijesti čovjeka nema općeg objektivnog sadržaja nastalog pod pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka, već je ta svijest prožeta subjektivizmima, neće se savjest ni buditi, jer djela takvog čovjeka ničim ne dolaze u sukob s njegovom sviješću.

Napomena: Moralna svijest se pojavljuje kao prvi stupanj organiziranja društvene (socijalne) psihologije. Ova predstavlja još neorganiziranu društvenu svijest u kojoj još nema diferenciranja općeg društvenog dobra od općeg društvenog zla. Do ovog diferenciranja dolazi tek kroz praksu iskustava sukoba sa najopćijim (najširim) objektivnim zakonima razvitka društva, kada ljudi još postupaju slijepo pod pritiskom svojih nagona (tj. svojih bioloških objektivnih zakonitosti razvitka). Moralna svijest nastaje upravo kroz borbu protiv ove primitivne i stihijne psihologije u kojoj preovladavaju osjećajni i nagoni elementi subjekata i društvenih grupa nad potrebama društva kao cjeline. Zbog toga je i sama moralna svijest praćena obilnim emotivnim (osjećajnim) elementima, kao što su npr. zgražavanje nad zločinom, gnušanje, radost zbog pobjede dobrog itd. Ljudi koji osuđuju zločine ne shvataju da je po srijedi povreda najopćijeg, najvišeg (najšireg) objektivnog zakona, strahuju od zločina jer shvaćaju da bi i oni sami mogli postati žrtve zločina (ili su već bili žrtve zločina) koji osuđuju kao zlo. Oni koji su sigurni da ne mogu postati žrtve zločina (ili koji nikada nisu bili žrtve zločina), zbog svoje snage i moći, ne osjećaju ni najmanje gnušanje ni strah od zločina. Tek kada na sebi iskuse zločin, njihovo se shvaćanje mijenja.

Prema tome, osjećajni (emotivni) elementi igraju veliku ulogu u formiranju moralne svijesti ljudi. U tim emocijama se i ogleda neposredni pritisak objektivnih zakona razvitka na psihi čovjeka. Čovjek suosjeća sa žrtvom zločina jer i sam može postati žrtva zločina. On zbog toga »voli bližnjega svoga kao samoga sebe«. Zbog toga su nosioci moralne svijesti, kada se ona rađa, upravo oni koji najviše pate i stradaju zbog povreda najopćijih objektivnih zakonitosti razvitka. Supatnici i sustradalnici suosjećaju, tj. oni su osjećajno (emotivno) vezani jedni za druge. Zbog toga se moralna svijest širi kada je društvo kao cjelina u opasnosti zbog postupanja manjine protivnih najopćijim objek-

tivnim zakonitostima razvitka. To su periodi revolucionarnih borbi za nove, više i šire društvene oblike. Tada formiranje moralne svijesti kod mase ljudi djeluje kao materijalna snaga koja vrši pritisak na zlotvore. No, tada već moral prelazi u pravo.

Zbog emotivnih (osjećajnih) momenata koji su pratioci formiranja svijesti ljudi o dobru i zlu, neki etičari smatraju da, je osjećajni faktor determinirajući faktor moralne svijesti. Drugi su pak prešli u drugu krajnost i negiraju svaku ulogu emocija u formiranju moralne svijesti, smatrajući da jedino »čisto mišljenje« i »hladna logika« stvaraju moralnu svijest. Istina je, međutim, u tome da nema logičkog mišljenja koje nije praćeno emocijama, niti pak kod ljudi ima emocija koje nisu praćene mišljenjem. Kod intelektualno razvijenih ljudi mišljenje dominira nad emocijama, ali izaziva i emocije u skladu s mišljenjem. Kod intelektualno nerazvijenih ljudi dominiraju emocije nad mišljenjem i izazivaju mišljenje u skladu s emocijama. Međutim, i u jednom i u drugom slučaju i moralno osjećanje (emocija) i moralno mišljenje nastaje pod pritiskom najopćijih, najviših (najširih) objektivnih zakonitosti razvitka (tj. kroz povredu tih objektivnih zakonitosti). Moralno mišljenje i moralno osjećanje sačinjavaju zajedno moralnu svijest.

Znanstvena etika nije stoga ni »osjećajna etika« niti »racionalna etika«.

Napomena II: Kada je moralna svijest formirana, tj. kada je formiran društveni sud o dobru i zlu, pa se u bilo kome ideološkom obliku (religioznom, filozofskom ili znanstvenom) zna što je dobro, a što zlo u datom društvu, svako vršenje zla znači vinu (krivicu), svjesnu, nemarnu, nehatnu ili u bilo kome stupnju finalnu povredu moralne svijesti o dobru, tj. moralni šok ili moralni stres. To znači da, kada je moralni sud formiran, progresivne snage društva, šokirane zlom koje se vrši, iako se zna ili mora znati da je to zlo nužno — reagiraju borbom protiv vršenja zla, a time moral prelazi u pravo, kako ćemo dalje vidjeti.

Nas ovdje interesira što je to vinost ili krivica. O tome treba ovdje nešto reći. Naime, u stihijnom toku stvari imamo najprije uzroke pa onda posljedice, tj. uzrok određuje posljedice. Međutim, u ljudskom ponašanju je upravo obratno, tj. najprije imamo posljedicu u glavi čovjekovoj (tj. u njegovu mišljenju), a zatim uzroke, tj. čovjekova sredstva za postizanje cilja. U filozofiji se takva uzročnost zove *causa finalis*, za razliku od stihijne uzročnosti koja se zove *causa efficiens*. Postoji dakle, finalni kauzalitet (ljudski) i eficientni ili prirodni kauzalitet (objektivnih zakonitosti razvitka). U ostvarenju finalnog kauzaliteta, međutim, stvari dobivaju svoj obični, tj. eficientni tok, jer čovjek najprije pokreće materijalna sredstva, tj. eficientne uzroke, a zatim ovi dovode do posljedica (efekata), čime se ostvaruje čovjekov cilj. Dakle, pri materijalizaciji čovjekova cilja čovjekovo ponašanje teče istim objektivnim tokom stvari kao i sve druge materijalne

kauzalne veze. U procesu nastanka moralne svijesti, kroz negaciju negacije DEO, razvija se čovjekov finalni kauzalitet u pravcu ostvarenja ciljeva dobrih i rđavih. Važno je, dakle, uočiti da postoji društveno pozitivni (moralni, dobri) finalitet i društveno negativni (nemoralni) finalitet. Međutim, s društvenog gledišta nije negativno samo postojanje negativnog finaliteta već i odsutvo pozitivnog (moralno dobrog) finaliteta, tj. zaostajanje moralne svijesti ljudi za najopćijim, najvišim (najširim) objektivnim zakonitostima razvitka društva. Ovo zaostajanje objektivno koči razvitak društva i dovodi ga u nesklad s najopćijim, najvišim (najširim) objektivnim zakonima razvitka društva, pa stoga također predstavlja deficit moralno pozitivnog finaliteta, tj. oblika moralno negativnog finaliteta, kao što su, npr. razni stupnjevi nemara ili nehata, ili grešaka u koje ljudi padaju u svome ponašanju. Deficit pozitivnog moralnog finaliteta je za društvo štetan u većoj ili manjoj mjeri kao i neposredno moralni negativni finalitet. Prema tome, pitanje, vinsti (krivice) jeste pitanje finalnog kauzaliteta. Krivice ili vinsti može, dakle, biti samo ako je u ponašanju čovjeka bilo finalnog kauzaliteta: bilo moralno negativnog, bilo moralno deficitarnog. Ne-vinst u sferi moraliteta ogleda se, dakle, u potpunoj odsutnosti finaliteta, bilo deficitarnog pozitivnog ili pozitivnog finaliteta. Moralno je ono ponašanje ljudi koje je pozitivno finalno. Nemoralno je ono ponašanje ljudi koje je identično sa *causom efficiens*. Takav je slučaj kada npr. u vlaku, uslijed inercije izazvane naglim kočenjem, čovjek svojim tijelom povrijedi drugog čovjeka. Takav čovjek je moralno ne-vin jer je njegovo tijelo djelovalo kao stihijni, prirodni predmet, a ne rukovođeno njegovom sviješću, tj. finalno. Za nedoraslu djecu također kažemo da su moralno ne-vina, jer zbog svoje umne nerazvijenosti nisu u stanju razlikovati dobro od zla. Isto tako su moralno ne-vina i umobolna lica.

Od moralne vinsti ili nevinosti moramo razlikovati pravnu vinst i nevinost, gdje se ljudski finalitet odigrava u sferi legaliteta, o čemu ćemo govoriti u poglavlju o pravu.

Subjektivizmi u svijesti ljudi

Postavlja se pitanje, odakle subjektivni sadržaj u svijesti ljudi? Da bismo mogli odgovoriti na ovo pitanje, moramo najprije ukazati na to da čovjek u pravilu djeluje u skladu sa svojom sviješću. Potreban je veliki psihički napor da čovjek drugačije radi nego što misli i osjeća. Čak za laganje, tj. za svjesno govorenje neistine, potreban je veliki psihički napor, što je moderna psihologija već davno utvrdila. Najlakše je čovjeku kada može govoriti istinu i kada može djelovati onako kako misli i osjeća. Međutim, u klasnom društvu, zbog klasnih sukoba i konkurentske borbe, čovjek je često prinuđen da radi i govori drugačije nego što misli i osjeća. Takav trajni napor je za svakog čovjeka neizdrživ, te — kada već ne može raditi i govoriti onako kako misli i osjeća — on prije ili kasnije mijenja i svoje mišljenje i svoje osjećaje u skladu sa

svojim djelima i riječima. To znači: da bi mogao raditi u skladu sa svojim mišljenjem i sa svojim osjećajima i riječima, čovjek prije ili kasnije mjenja i svoje mišljenje i svoje osjećaje, dakle i svoje riječi. Prema tome, praksa ljudskih djela u krajnjoj liniji određuje sadržaj njihova mišljenja. Tim putem, međutim, u svijest ljudi ulazi sadržaj koji nimalo nije objektivna, tj. nije u skladu s najopćijim, najvišim (najširim) objektivnim zakonima razvitka društva.

Tako u kapitalizmu postoji opća konkurencija sviju protiv svih, jer se svi ljudi tu pojavljuju kao privatni vlasnici; ako nemaju drugog vlasništva, oni se pojavljuju kao privatni vlasnici svoje radne snage (proleter). Tu važi ono čuveno Hobsovo (Thomas Hobbes, engleski filozof materijalista, 1588—1679) učenje o »borbi sviju protiv svih« i postavka da je »čovjek čovjeku kurjak« (homo homini lupus). Na tržištu kupac nastoji izigrati prodavaoca, a prodavalac kupca. Radnici konkuriraju jedni drugima prilikom prodaje radne snage kapitalistima, a kapitalisti konkuriraju jedni drugima prilikom prodaje robe i podvaljuju jedni drugima prilikom kupovine robe, i pri tome se međusobno odnose bez milosti. U takvim situacijama ljudi su primorani da svjesno govore neistinu i da rade drugačije nego što misle, da bi se održali u konkurentskoj borbi. Klasna borba vrlo brzo poučava proletarijat da u svojim redovima ukine konkurenciju (stvaraju se sindikati) da bi se mogao suprotstaviti kapitalistima i prisiliti ih da kupljenu radnu snagu plate prema njenoj vrijednosti. Kod proletera se zbog toga razvija mišljenje i osjećanje da proleter mora drugom proleтеру biti drug i prijatelj, suborac, a ne kurjak. To shvaćanje je u skladu s objektivnim zakonom razvitka društva u kapitalizmu, po kome proleter i imaju da budu grobari kapitalističkog društva i nosioci izgradnje komunističkog društva. Proletarijat, dakle, razvija novi moral, koji je suprotan kapitalističkom moralu borbe svih protiv svih.

U klasnoj borbi kapitalisti nastoje korumpirati redove proletarijata. Oni korumpiraju pojedince da bi ih naveli na izdaju klasnih interesa proletarijata, na štrajkbreherstvo i slično. Korumpirani pojedinci i korumpirane grupe vrlo brzo nastoje svoja mišljenja i svoje osjećaje dovesti u sklad sa svojim rđavim djelima. Tako su nastale razne reformističke ideologije u redovima proletarijata, koje su bile potpuno suprotne interesima proletarijata kao najprogresivnije klase i najopćijim, najvišim i najširim objektivnim zakonitostima društva. Te ideologije su predstavljale subjektivni sadržaj u svijesti (tj. u mišljenju i u osjećajima) tog dijela proletarijata. Ti proleter i su zato postupali objektivno rđavo i zlo, iako su prema svojoj subjektivnoj ideologiji bili uvjereni da rade dobro.

Mladi proleter i, koji niču i rastu u krugovima takvih korumpiranih dijelova svoje klase (tzv. radnička aristokracija), već samim svojim odgojem primaju tu ideologiju (negativnu) koja je suprotna najopćijim, najvišim (najširim) objektivnim zakonitostima razvitka društva, a time

suprotna i interesima proletarijata kao najprogresivnije klase. Rastuće raslojavanje kapitalističkog društva i pojačana klasna borba ipak konačno osvještavaju te zavedene slojeve i ispunjavaju njihovu svijest objektivnim sadržajem.

I mlada generacija drugih klasa odgaja se na subjektivizmima (ideologijama u negativnom smislu) svojstvenim tim klasama. Njihova svijest je stoga izvor objektivnog zla, jer oni i kada rade po svome uvjerenju, rade rđavo. Poznato je kako je bila odgojena sitnoburžoaska omladina u fašističkim zemljama, tj. kao slijepo oruđe za fantastično ispunjavanje zločinačkih ideja svojih fašističkih odgojitelja.

Napomena: Odgoj (vaspitanje) je prenošenje iskustva starije generacije na mlađu generaciju. To je usađivanje tih iskustava u svijest mladih ljudi, koji ova iskustva primaju nekritički jer nemaju nikakva predznanja. Odgoj se vrši najprije bez ikakvog pritiska na odgajnike. Mlada generacija imitira i kopira u svemu stariju generaciju: u govoru, mišljenju, osjećajima, kao i u ponašanju. Zatim dolazi školovanje mlade generacije, tj. organizirano usađivanje određenih sadržaja u svijest vaspitanika. Za usvajanje određenih znanja potrebni su naponi odgajivača koji naponi su u obrnutoj srazmjeri sa naporima koje ulažu vaspitači u odgajnika. Čim su efikasniji naponi odgojitelja, tim su manji naponi odgajnika da ih prihvate i usvoje određen sadržaj u svojoj svijesti. Protiv nediscipliniranih odgajnika odgajatelji poduzimaju disciplinske sankcije: ocjenjivanje, kazne, nagrade itd. To je već društveni pritisak čija je posljedica nastanak posebne vrste pravila ponašanja i pravila odgajanja. Ukoliko se putem školovanja u svijest odgajnika unese sadržaj u skladu sa objektivnim zakonitostima razvitka (objektivnim, najopćijim, najvišim i najširim), odgoj ima isti efekat kao da su odgajnici usvojili taj sadržaj pod neposrednim pritiskom djelovanja objektivnih zakonitosti razvitka. Ako je školovanje bilo pravilno, onda će kasnije iskustvo učvrstiti školovanjem stečeni sadržaj svijesti kod odgajnika. Na taj način školovanje u b r z a v a efikasnost pritiska što ga neposredno vrše samo objektivne zakonitosti razvitka. Bez školovanja je efikasnost pritiska najopćijih, najviših i najširih objektivnih zakonitosti razvitka dosta s p o r a. Ako je, pak, školovanje i uopće odgoj suprotan spomenutim objektivnim zakonitostima razvitka, ono će svijest odgojenih ispuniti subjektivizmima koji će uroditi objektivno rđavim ponašanjem odgajnika. Njih može ispraviti bilo pravilno preodgajanje, bilo pak vlastito iskustvo pod neposrednim pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka.

Drugim riječima, sankcije koje se primjenjuju kao metode odgoja, ako imaju za posljedicu ispunjavanje svijesti odgajnika istinitim objektivnim sadržajem koji odgovara najopćijim, najvišim i najširim objektivnim zakonitostima razvitka društva, pojačavaju i ubrzavaju efikasnost samih tih objektivnih zakonitosti na svijest. Pravila ponašanja koja se iz prakse odgojitelja formiraju jesu pravila odgoja.

Pravilno odgojen čovjek prima u sažetom obliku iskustva ranijih generacija, stečena mukotrpno pod neposrednim pritiskom djelovanja spomenutih objektivnih zakonitosti razvitka. Zbog toga ponašanje čovjeka s takvim sadržajem svijesti ima moralno pozitivnu vrijednost. Ponašanje nepravilno odgojenog čovjeka ima iz istih razloga negativnu moralnu vrijednost, jer je sadržaj njegove svijesti ispunjen subjektivizmima koji su u suprotnosti sa spomenutim objektivnim zakonitostima razvitka.

Odgov je, dakle, jedna etička kategorija koja supstituira neposredni pritisak objektivnih zakonitosti razvitka na svijest ljudi.

Dalje treba ovdje naglasiti, što je već naprijed spomenuto, da niži objektivni zakoni razvitka, u odnosu na više objektivne zakonitosti razvitka, predstavljaju nešto što je tok razvitka osudio na dijalektičko ukidanje, što se provodi kroz proces negacije negacije. Negiranjem negativnog sadržaja tih nižih objektivnih zakonitosti (negativnih stoga što predstavljaju zaostajanje u razvitku, njihovo pozitivno jezgro integrira se (ili, što je isto, dijalektički se ukida) u općiju, viši u širu objektivnu zakonitost razvitka koja se na kraju procesa negacije negacije pojavljuje kao nova viša kategorija. Međutim, niže objektivne zakonitosti, sve dok traje proces njihove negacije, koče daljnji razvitak inspirirajući zlo u svijesti ljudi. Tako npr. sitna robna privreda (R—N—R'), kao ostatak predsocijalističkih društvenih formacija, koči razvitak socijalističkih društvenih odnosa sve dok razvitak socijalističke krupne robne privrede (N—R—N') ne uspije (svojim ekonomskim jačanjem) ukinuti tu sitnu robnu privredu preko sistema samoupravljanja i kooperacije. Ti oblici predstavljaju zapravo konkretnu formu negacije negacije, pretvarajući time sve ljude u asocijance krupne socijalističke samoupravne proizvodnje.

Međutim, oslanjanje na niže, uže i posebne objektivne zakonitosti, kada već djeluju više, šire i općije objektivne zakonitosti razvitka, i **suprotstavljanje** djelovanju ovih viših, širih i općijih objektivnih zakonitosti, jeste izvor zla i nemoralna. To su u stvari također subjektivizmi, parcijalizmi, partikularizmi, tj. nešto što koči progresivni razvitak.

Iz svega navedenog vidimo, dakle, da subjektivni sadržaj u svijesti potječe od pritiska koji niže objektivne zakonitosti vrše na svijest ljudi u pravcu razbijanja okvira u koje su dovedeni negacijom negacije, tj. integracije u više i šire objektivne zakonitosti razvitka društva. Razlozi zbog kojih dolazi do takvog osamostaljivanja nižih objektivnih zakonitosti mogu biti najrazličitiji. Uopćeno rečeno, do toga dolazi zbog toga što proces negacije negacije i dijalektičkog ukidanja nižeg u više nije bio dovršen do kraja, odnosno bio je neefikasan (npr. loš odgoj, utjecaj lošeg društva na omladinca i sl.). To se masovno može desiti u slučaju da jedna kulturna zemlja bude savladana od strane jedne nerazvijene zemlje i da joj bude nametnut sistem DEO koji je ona već nadrasla. U slučaju bolesti ljudskog organizma, opet, može to biti invazija mikroorganizama u tijelo čovjeka i sl.

Kada takav sadržaj inspiriran nižim objektivnim zakonitostima prevlada u svijesti čovjeka, onda on vrši zlo, tj. nemoral, jer dolazi time u sukob s višim objektivnim zakonitostima razvitka društva, kršeći te zakonitosti na štetu drugih ljudi.

Nužno zlo

Ljudi se često nađu u situaciji da čine manje zlo da bi izbjegli veće zlo. Tako se npr. neka žena bavi prostitucijom da bi izbjegla glad. Ili netko ubije drugoga da bi spriječio da ovaj ubije njega. Ili, liječnik amputira manje važan organ da bi bolesniku spasio život. Sve su to slučajevi tzv. nužnog zla.

Ovdje se u prvom redu postavlja pitanje, da li se takvo nužno zlo, time što je njime spriječeno nastupanje većeg zla, preobraća u dobro?

Time što smo vršenjem nekog manjeg zla spriječili nastanak većeg zla, to manje zlo nije postalo dobro, jer zlo se, kako već znamo, sastoji u kršenju jedne objektivne zakonitosti razvitka. U slučaju nužnog zla kao manjeg zla radi se o povredi jedne niže objektivne zakonitosti koja je dijalektički ukinuti (integrirani) dio jedne više objektivne zakonitosti razvitka. Kada liječnik amputira jedan organ čovjeka da bi mu spasio život, tj. njegovu antropo-biološku cjelinu kao najviše dobro tog društva, onda je jasno da gubitak amputiranog organa ipak predstavlja zlo i činjenicu da na taj način spasen život tog čovjeka ne preobraća za to zlo u dobro. Takav spasen čovjek ipak ostaje invalid, u većem ili manjem obujmu i stupnju. Ako je netko u samoobrani ubio drugog čovjeka koji ga napada, on je počinio nužno zlo, koje još uvijek ostaje zlo, iako je bilo nužno i opravdano.

Etička kategorija nužnog zla igra ogromnu ulogu u etici. Ranije smo naveli kao oblik nemorala tzv. nemoral da »cilj posvećuje sredstvo« (nemoral tzv. »apstraktnog dobra«. U stvari tu je nemoral u tome što se vršenje zla predstavlja kao nužno zlo, iako ono to nije, već čisto ili nenužno zlo. Zlotvor želi da stvar predstavi tako kao da je zlo koje je počinio bilo nužno i opravdano, da bi se spasio navodno »sveti cilj«, tj. nešto što predstavlja neko više dobro za društvo mada ono to nije, ili je prestalo da bude (npr. »vjeru u boga«, ili neke druge crkvene dogme, ili vjeru u neki reakcionarni režim itd.). Zlotvor je možda subjektivno uvjeren da je on u pravu, ali objektivno on to nije, uslijed čega i zlo koje je počinio u ime tobožnjeg »višeg cilja«, nije nikakvo nužno zlo, a najmanje dobro. Nužno zlo je opravdano zlo, tj. moramo ga moralno pravdati, iako je zlo. Nužno zlo, ako je stvarno, tj. objektivno bilo nužno da bi se spasilo neko više dobro, opravdano je i kao zlo, i nema potrebe da se prikazuje kao dobro. Ono, dakle, i kao zlo ima svoje opravdanje time što je njegovim vršenjem stvarno i konkretno spriječeno veće zlo. Prema tome, samo je jedan korak od nužnog zla do nemorala apstraktnog dobra (tj. »cilja koji opravdava sredstvo«).

Državne prinude za savladavanje otpora potlačenih klasa što ih vrši progresivna klasa u svome klasnom interesu, a u ime i u interesu društva kao cjeline, jeste doista opravdano, nužno zlo sve dotle dok je ta eksploatatorska klasa stvarno progresivna. Ali, ako ona više nije progresivna, tj. ako se zlo vrši nepotrebno, ako nisu u pitanju nikakvi viši interesi društva, onda se takvo potlačivanje pretvara u nemoral »apstraktnog dobra« ili cilja koji »opravdava« sredstvo. Ovamo pripadaju i glupe mjere glupih upravljača koje izazivaju revolt potlačenih, a taj se revolt ugušuje kao »nužno zlo« jer su ugroženi realni viši ciljevi društva. U stvari glupi upravljač je taj koji je nemoralan, jer je njegova glupost izazivač revolta. Glupa i nepotrebna nasilja koja čine neki vlastodršci, često iz lične sklonosti prema vršenju nasilja, vrlo često se prikazuju kao neko »nužno zlo«, koje se vrši navodno radi »viših interesa društva«, dak se u stvari radi o čistom nemoralu »apstraktnog dobra« i cilja koji »opravdava« sredstva.

Izvršenje kazne nad nekim zločincem jeste također slučaj opravdanog nužnog zla, jer se kazna izvršava da bi se uspostavilo narušeno više dobro. Kazna nije ništa drugo nego negacija nemoralna. Međutim, ako onaj nad kojim je izvršena kazna nije počinio nikakav stvarni zločin, tj. nije povrijedio najviše objektivne zakonitosti razvitka ili niže objektivne zakonitosti u sastavu viših (tzv. niža dobra), onda i sami izvršioци kazne čine nemoral »apstraktnog dobra« i cilja koji posvećuje sredstva. Ovamo pripadaju i slučajevi »kažnjavanja« revolucionara od strane jednog reakcionarnog režima koji je i sam postao objektivno nemoralan.

Iz navedenog se može zaključiti da je svaka borba protiv negativnog, dakle s v a k a n e g a c i j a n e g a c i j e — nužno, tj. opravdano vršenje zla protiv zla. Ako se ne radi o tome, onda se radi o čistom zlu, tj. o negaciji dobrog.

Moralne dužnosti i moralna prava

Ovdje govorimo o moralnim dužnostima i moralnim pravima, za razliku od tzv. legalnih (pravnih) dužnosti i prava, o kojima ćemo kasnije govoriti.

Ako je čovjek primio u svoju svijest sadržaj koji odražava najviši, najširi i najopćiji objektivni zakon razvitka, on će se nužno ponašati u skladu s tim objektivnim sadržajem svoje svijesti. To znači da će čovjek smatrati svojom dužnošću da se prema drugim ljudima ponaša onako kako mu nalaže njegova svijest. Pod pritiskom objektivnog sadržaja svoga mišljenja (npr. pod pritiskom javnog mnijenja ili važećih pravila ponašanja) takav čovjek, koji izvršava dobro kao svoju dužnost, i to bez obzira na to da li će mu to donijeti neke koristi ili štetu, jeste moralan. Čovjek je tu potpuno **autonoman** i sam sebi sudac u obliku s a v j e s t i koja će mu se odmah pojaviti ako ne postupi onako kako sam smatra da je trebalo postupiti.

Međutim, isti taj čovjek koji izvršava svoju moralnu dužnost smatrat će da ima **moralno pravo** izvršavati svoju moralnu dužnost u odnosu na druge ljude, bez obzira da li će mu to donijeti neke koristi ili štetu i bez obzira na javno mnijenje ili važeća pravna pravila. Drugim riječima, čovjek ističe svoju moralnu dužnost i svoje moralno pravo uvijek u odnosu na druge ljude, jer moralno ponašanje se uvijek tiče i drugih ljudi koji žive s njim, u istom društvu, budući da su svi podvrgnuti istim objektivnim zakonitostima razvitka čije slobodno djelovanje svi osjećaju kao dobro, a čije kršenje osjećaju svi kao zlo. Odnos prava i dužnosti, ili odnos dužnosti i prava, jeste uvijek društveni odnos.

Svoje pravo čovjek uvijek ističe kada se radi o realizaciji interesa u odnosu na druge ljude, a svoju dužnost čovjek priznaje uvijek kada se radi o realizaciji interesa drugih ljudi u odnosu na njega. Ako čovjeku svijest i savjest nalažu da potisne neke svoje posebne interese, on će svoje postupanje u skladu sa svojom svijesti i savjesti osjećati kao dužnost prema drugim ljudima. Ako su pak njegovi posebni interesi u skladu s općim interesima društva kao cjeline, on će postupanje prema tim svojim posebnim interesima (koji su u skladu sa općim interesima) osjećati kao svoje pravo.

Odnos između dužnosti i prava u oblasti morala uvijek je **nezavisna** od bilo kakvih društvenih sankcija (kazna ili nagrada za određeno ponašanje), a jedino je ovisan od svijesti i savjesti čovjeka.

Prirodno je da čovjek svoja prava osjeća kao nešto prijatno, a svoje dužnosti kao nešto neprijatno (zbog nužnog potiskivanja svojih posebnih interesa). Međutim, u oblasti morala, zbog autonomije moralne svijesti od bilo kakvih društvenih sankcija, moralan čovjek će uvijek svoja **legalna** (tj. izvan oblasti morala) **prava** tretirati kao svoju moralnu dužnost, a svoje **legane dužnosti** tretirat će kao svoja moralna prava. Jer se moralan čovjek najbolje osjeća kada može postupati u skladu sa svojom sviješću i savješću, bez obzira da li to njemu donosi koristi (te je, dakle, u skladu s njegovim posebnim interesima) ili štetu (te, dakle, nije u skladu s njegovim posebnim interesima). To znači da će moralan čovjek svoja legalna prava (npr. naplaćivanje nekog svog potraživanja od dužnika) ostvarivati obazrivo, tj. kao svoju moralnu dužnost. Isto će tako i svoje legalne dužnosti (npr. vraćanje svoga duga povjericu) tretirati kao svoje moralno pravo, jer i u jednom i u drugom slučaju on prije svega, i bez obzira na društvene sankcije, poštuje spoznati objektivni zakon razvitka.

Iz izloženog se vidi da su moralne dužnosti i pravo **kvalitativno** drugačiji od legalnih (pravnih) dužnosti i prava koji stoje pod društvenim sankcijama, dok su moralne dužnosti i prava **autonomni** od *društvenih sankcija i ovise samo od neposrednog pritiska djelovanja općih najviših i najširih objektivnih zakonitosti razvitka na svijest*

Ovdje treba naglasiti da su dužnosti i prava uvijek jedan konkretan harmonični dijalektički polaritet u kome je pravo determinirajući pol, a dužnost negacija negacije prava. Jer pravo jednog čovjeka realizira se u dužnosti drugog čovjeka, a dužnost jednog čovjeka realizira se u pravu drugog čovjeka. Ako nitko nema dužnosti u odnosu na svoje pravo, onda moje pravo uopće ne postoji, jer ga negira odsustvo dužnosti. I obratno: ako nitko nema prava u odnosu na moje dužnosti, onda ni moje dužnosti ne postoje. To se najbolje vidi u oblasti *l e g a l n i h* (tj. pravnih) prava i dužnosti. Ako ne postoji legalna obaveza mog dužnika da vrati svoj dug meni, onda je moje pravo prema njemu iluzorno, jer ga nikada neću moći ostvariti, protivno volji dužnika, kroz društvene sankcije (npr. prinudnim naplaćivanjem), tj. kroz negaciju negaciju moga potraživanja. I obratno: ako ne postoji legalno pravo da prinudnim putem tražim naplatu svog potraživanja od svoga dužnika, onda legalna dužnost (obaveza) mog dužnika da vrati dug praktički ne postoji. To se npr. dešava kod tzv. zastarjelih potraživanja u oblasti legaliteta (prava).

Međutim, u oblasti morala nema zastarjevanja prava i dužnosti dok djeluje jedan određeni objektivni zakon razvitka društva kao najviši, najširi i najopćiji u određenoj fazi razvitka društva. U ovoj oblasti samo *s a v j e s t*, kao *m o r a l n a s a n k c i j a*, može natjerati dužnika da plati svoj dug. Moralna prava i dužnosti zastarjevaju zajedno s ukidanjem objektivnog zakona razvitka koji ih određuje, npr. u smjeni društveno-ekonomskih odnosa (DEO).

Vrline i poroci

Vrline su takva karakterna svojstva čovjeka koja u najvećoj mjeri osiguravaju vršenje dobra, a poroci su takva svojstva koja se manifestiraju u vršenju zla. Svako društvo je zainteresirano da odgaja svoje članove tako da kod njih razvije vrline, a suzbije poroke.

Tako primitivno besklasno društvo (predklasno društvo) kod svojih članova razvija vrline solidarnosti, požrtvovannosti, skromnosti, istinoljubivosti, hrabrosti, discipliniranosti, nepodmitljivosti i sl., a te vrline su bitne za opstanak društva kao cjeline. Zbog toga ono suzbija poroke koji su suprotni tim vrlinama.

U klasnom društvu svaka klasa razvija svoje posebne vrline i poroke. Potlačene klase imaju interesa da razviju takve vrline koje će ih osposobiti u klasnoj borbi, a to su redovito vrline hrabrosti, solidarnosti, discipline, požrtvovnosti i slično, što odgovara učvršćenju jedinstva potlačene klase, kojem ona nužno teži, jer bez toga ne može postići ništa u klasnoj borbi za svoje oslobođenje. Zato potlačene klase nastoje suzbiti poroke koji labave unutrašnju monolitnost klase i njenih redova.

Vladajuće klase, međutim, razvijaju u prvom redu vrline koje dovode do povećanja vlasništva, a to su štedljivost, lukavstvo i snalažljivost (u prvom redu u konkurentskoj borbi) itd. S druge strane, one moraju razviti vrline javnih interesa, kao što su strogost i nemilosrdnost prema potlačenim klasama, nepodmitljivost i hrabrost u osvajačkim ratovima, pravičnosti u sporovima između pripadnika vladajuće klase itd. Međutim, suprotni poroci u redovima vladajuće klase su vrlo česti i vrlo lako se praštaju ako su doveli do povećanja vlasništva bez javnog skandala i afera, tj. prikriveno. Dok poroci nisu izbili u javnost, oni se toleriraju ako su doveli do povećanja vlasništva. Ne toleriraju se, međutim, poroci koji dovode do uništavanja vlasništva, kao što su rasipnost, kockanje, kartanje i sl. Tu je javnost vladajuće klase vrlo energična u suzbijanju poroka.

Proletarijat kao posljednja potlačena klasa u razvitku društva i kao jedina potlačena klasa proizvođača koja može i mora postati vladajuća klasa, razvija u svojoj borbi za oslobođenje ponovno vrline solidarnosti, discipline, požrtvovnosti, hrabrosti, nesebičnosti, istinoljubivosti i humanosti, bez kojih ne bi mogao pobijediti u borbi za oslobođenje. Te vrline osiguravaju monolitnu izgradnju proletarijata kao klase. Sve te vrline proletarijat zatim unosi u opću riznicu moralne svijesti novog besklasnog društva, koje se razvija u procesu ukidanja proleterajata kao klase. Te vrline postepeno postaju svojstvene svim članovima novog besklasnog društva — slobodne asocijacije proizvođača, tj. *a s o c i j a n t i m a*.

Osim ovih vrlina, proletarijat, kada dođe na vlast i kada se pretvori u gospodara društvenih sredstava za proizvodnju, razvija još i vrline čuvanja društvenih sredstava za proizvodnju, štedljivosti, skromnosti, odricanja i sl., tj. vrline koje osiguravaju brzo rastenje društvenih proizvodnih snaga kao uvjeta za izgradnju besklasnog komunističkog društva.

Proletarijat se mora boriti protiv poroka koji su negacija navedenih vrlina i koji vuku natrag, tj. koče daljnji razvitak društva, zbog čega moraju biti energično negirani u procesu negacije negacije.

Tzv. seksualni moral (seksualne vrline i poroci)

U ličnom životu, u pogledu bioloških funkcija čovjeka, primitivno besklasno društvo, klasno društvo i novo, više i šire poslijeklasno, tj. besklasno društvo, također razvijaju posebne vrline i poroke. Tu u prvom redu pripadaju tzv. seksualne vrline i poroci. U primitivnom gentilnom društvu je glavna pažnja upravljena na isključivanje krvnih srodnika iz seksualnog općenja, jer se to nametalo kao biološka objektivna nužnost. Seksualne vrline se, prema tome, ogledaju u poštovanju biološke objektivne zakonitosti, a seksualni poroci su suprotni tome (rodoskvrnuće).

U klasnom društvu, kada prevladava monogamna porodica i monogamni brak izgrađen prema modelu privatnog vlasništva, seksualne vrline žene se razlikuju od seksualnih vrlina muškaraca. Glavna je vrлина

žena da budu vjerne svojim muževima — gospodarima, da bi se osiguralo sigurno potomstvo muža — privatnog vlasnika. Glavna porok je, prema tome, preljuba žene. Međutim, seksualni odnosi žena prije braka su slobodniji u nekim periodima klasnog društva, a u drugim su stroži, te žena treba da bude seksualno netaknuta kada stupi u brak, čime ona dokazuje vrlinu buduće vjernosti mužu.

Za muškarce u klasnom društvu postoje druge vrline. Njihova bračna vjernost se doduše poštuje, ali se preljuba ne smatra nekim velikim porokom, ukoliko nije vršena s udatim ženama i tako dovela u pitanje sigurno potomstvo muža. Inače se tzv. »donžuanizam« muškaraca (zavodjenja žena neodoljivim seksepilom muškarca) smatra doduše porokom, ali ne tako velikim i teškim da se takvom muškarcu ne bi progledalo kroz prste. S druge strane se tzv. »vamp-žene« (zavodnice) mnogo strože osuđuju nego »donžuanici«. U oba slučaja se, međutim, radi o porocima koji su suprotni objektivnim društvenim zakonima razvitka i predstavljaju hipertrofiju (prekomjernost) biološkog nagona za razmnožavanjem, koji razbija društvene okvire u kojima se taj nagon kreće normalno. Ta nejednaka mjera za muškarce i žene u seksualnim porocima uvjetovana je podređenim društvenim položajem žena u klasnom društvu.

No, više, besklasno društvo donosi sobom i u seksualnim odnosima oslobođenje žena od društvene podređenosti muškarcima. Najprije se u redovima proletarijata seksualni odnosi oslobađaju pritiska koji nameće režim privatnog vlasništva. Tu je žena isto takav privatni vlasnik svoje radne snage (R—N—R') kao i muškarac, te su oni jedno od drugoga ekonomski nezavisni i slobdni. Zbog toga se i njihovi seksualni odnosi zasnivaju u sve većoj mjeri na biološkom afinitetu (privlačnosti) i na društvenom ugledu partnera koji nije uvjetovan bogatstvom u privatnom vlasništvu. To je moderna spolna ljubav koja postaje jedino mjerilo moralnosti seksualnih odnosa. Ta se moderna spolna ljubav razlikuje od staroga gentilnog afiniteta kod pripadnika gentilnog društva iz vremena sindijazmičke porodice (braka parova) po tome što se u periodu klasnog društva razvila personalnost, ličnost, kako kod muškaraca tako i kod žena (kod ovih u manjoj mjeri nego kod muškaraca). Oni nisu više samo muške i ženske antropološke individue već su izgrađene osobe, materijalno nezavisno jedna od druge, te su otuda slobdni u uzajamnim odnosima. U klasnom društvu su udate žene bile privilegirane u odnosu na neudate. Monogamni brak se dopunjavao prostitucijom velike mase žena iz potlačenih klasa, koje su muškarcima razbijale dosadu monogamnog braka prodavajući se seksualno za novac, da bi mogle živjeti. Istovremeno je pak preljuba udate žene bila redovita pojava.

Moderna spolna ljubav pripada u attribute ličnosti muškaraca i žena i odlikuje se sve većim intenzitetom osjećanja, afiniteta koji isključuje spolni odnos s drugim dok ta osjećanja traju. Istinski afinitet se tu ispoljava u sve većem produbljanju uzajamnog osjećanja ljubavi, te ljubavni odnos duže traje. Psihološki zakon zasićivanja zbog zadovoljenih užitaka, zbog čega spolni afinitet opada trajanjem zajedničkog života

partnera, tu se preobraća u svoju suprotnost, tj. u produbljavaње afiniteta s dužim zajedničkim životom. To znači da je moderna spolna ljubav razvijenih ličnosti negacija negacije prostog erosa. Time se čisto bioseksualni odnos (erotizam) preobraća u višu, očovječenu, humaniziranu kvalitetu ljubavi razvijenih ličnosti muškaraca i žena.

Kako je već rečeno, nosilac tih novih spolnih odnosa jeste moderni proletarijat, koji te svoje vrline unosi u novo besklasno društvo, koje se izgrađuje i čije osnovno jezgro on i predstavlja.

Rat kao etička (moralna) kategorija

Rat kao društvena pojava jeste način rješavanja sporova između različitih društvenih zajednica. Borba oružjem se vodi radi zavojevanja i potčinjavanja drugih zajednica, ili radi obrane od napada drugih zajednica. Ovdje se za sada isključuje građanski rat kao specifičan oblik klasne borbe unutar istog društva.

Iz dosadašnjih izlaganja smo vidjeli da je zlo sve ono što znači povredu najopćijih, najviših i najširih objektivnih zakonitosti razvitka društva. Prema tome, i rat se mora tretirati kao etičko zlo ako znači povredu tih objektivnih zakonitosti razvitka društva. To je objektivni kriterij za moralnu ocjenu rata kao društvene pojave.

Rat u svakom slučaju znači uništavanje ljudi i njihovih proizvodnih snaga, i on zbog toga s etičkog gledišta znači zlo, jer je progresivni razvitak društvenih proizvodnih snaga (kao sposobnosti proizvodnje) osnovni objektivni zakon razvitka društva kroz sve njegove faze. Taj osnovni objektivni zakon dolazi do izražaja u svakoj etapi razvitka društva kroz progresivni razvitak DEO, tj. kroz stalno progresivno mijenjanje DEO od nižih ka višim oblicima i kroz sve više, šire i općije objektivne društvene zakonitosti razvitka koje odgovaraju pojedinim fazama razvitka društva. Tako se do sada npr. zakon vrijednosti u razvitku društva ispoljavao u oblicima karakterističnim za svaku posebnu fazu razvitka klasnog društva posebno, kao i za društva prijelaznog perioda od predklasnog ka klasnom društvu, i obratno — od najrazvijenijeg klasnog (kapitalističkog) do višeg, komunističkog, besklasnog društva. U svakoj od ovih etapa razvitka rat znači povredu djelujućeg zakona razvitka društva i, prema tome, znači zlo s moralnog gledišta.

U primitivnom društvu se rat vodio između pojedinih zajednica radi potiskivanja drugih zajednica s njihovih lovišta, ili s obradivog zemljišta, pašnjaka itd. U toj borbi su se ova dobra formirala kao vlasnička samovlast zajednice koja se branila od prisvajanja od strane drugih neprijateljskih zajednica što su nastojale da takva dobra prisvoje na račun drugih. To su bile klice budućeg privatnog vlasništva koje se potpuno razvilo tek u klasnom društvu, kako smo vidjeli u poglavlju o DEO. Osnovna karakteristika svojinske samovlasti jeste r e p u l s i j a,

tj. međusobno odbijanje vlasništva. Prema tom modelu je izgrađena i klasna borba kao permanentni rat raznim sredstvima (uključujući i borbu oružjem) između vladajuće i potlačene klase. Prema tome istom modelu svojinske samovlasti vodi se i borba između jednog klasnog društva i drugog klasnog društva, kao i klasnog društva s primitivnim predklasnim zajednicama koje koegzistiraju s njima. Robovlasničko društvo je ratovalo radi hvatanja robova i drugog plijena za svoje društvo, čime su se, dakako, u prvom redu koristili robovlasnici kao vladajuća klasa. Vodili su se ratovi između robovlasničkih društava kao konkurenata (npr. Rim i Kartaga), prije svega radi uništenja konkurenata. Robovlasnička društva su ratovala s primitivnim zajednicama pretvarajući njihove članove u robove (npr. Stara Grčka i Stari Rim s barbarima). Feudalna društva su također ratovala između sebe radi povećanja i proširenja vlasti nad kmetovima i feudalcima drugih zemalja, za bogaćenje jednih i drugih na račun drugih, radi pretvaranja primitivnih preklasnih zajednica u kmetove, a njihove teritorije u feudalne domene zavojevača (npr. pokršćavanje barbara, španjolska osvajanja u Americi, osvajanja Nijemaca na Istoku Evrope itd.) Između kapitalističkih društava u zaostalim feudalnim i gentilnim društvima vodio se rat radi stvaranja kolonija i eksploatacije podjarmljenih naroda. Svi ovi ratovi su, dakako, predstavljali očigledne povrede zakona vrijednosti na štetu pobijeđenih, a u korist pobjednika. Težnja za prisvajanjem tuđih bogatstava i vrijednosti bez rada, odnosno bez proizvodnje, bila je tu osnovni motiv ratovanja. Kao što djelovanje zakona vrijednosti nužno prati povređivanje tog zakona u njegovom djelovanju od samih početaka do danas kada je već počeo proces ukidanja zakona vrijednosti, kao što bolest prati zdravlje (tj. normalno djelovanje bio-antropoloških zakona razvitka) u stopu, tako i rat prati u stopu djelovanje zakona vrijednosti. To znači da je rat direktna negacija zakona vrijednosti, tj. njegov antagonistički dijalektički polaritet. Kada ne bi djelovao zakon vrijednosti, ne bi bilo ni rata, jer bi rat bio ekonomski besmislen. Rat prati normalno djelovanje zakona vrijednosti kao što bolest prati zdravlje, kao što nemoral prati moral, kao što zločin u stopu prati poštenje.

Pa ipak je rat smatran zakonitom pojavom sve do pojave svjetskih ratova, tj. smatran je kao dozvoljen način rješavanja sporova s gledišta međunarodnog morala i međunarodnog prava. Razlog za to je bio u tome što je rat imao određenog ekonomskog smisla za osvajače, jer je donosio prihode od pljačke i kontribucija, pa su se time pokrivali izdaci za rat, tj. rat se »isplaćivao«. Vladajuća klasa osvajačke države nametala je ratne rashode na potlačene klase, a korist i dobitak prisvajala je za sebe (npr. bogaćenje rimskih patricija poslije pobjeda nad Kartagom, Grčkom, Egiptom, Galijom itd.), ili industrijalizacija Njemačke poslije pobjede u prusko-francuskom ratu iz kontribucija koje je Francuska morala platiti, ili industrijalizacije Japana iz kontribucija koje je morala platiti Kina itd. Ako je pljačka služila za razvijanje proizvodnih snaga — npr. za formiranje robovlasničke krupne robne privrede (N—R—N'), ili za širenje feudalnog sistema kao progresivnijeg, ili za modernu kapi-

talističku industrijalizaciju — ona se na taj način postavljala kao nužno zlo, kao tzv. prvobitna akumulacija kapitala. Pošto je rat na taj način služio bogaćenju vladajućih klasa pobjedničkih država, one su ga proglasile zakonitim načinom rješavanja sporova između država i zakonitim načinom stjecanja bogatstva, iako je sve to skupa bilo u suprotnosti s objektivnim zakonom vrijednosti kao najvišim, najširim i najopćijim objektivnim zakonom razvitka u svakom datom slučaju rata. Drugim riječima, rat kao nužno zlo (ukoliko je služio razvijanju društvenih proizvodnih snaga) bio je proglašavan za dobro. Tako je tretiran i čisto pljačkaški rat, koji nije služio razvijanju proizvodnih snaga pobjednika, kao što je to bilo npr. osvajanjima Osmanlija, ili kao što je to bilo sa španjolskim osvajanjima u Americi.

Rat, prema tome, znači zlo s etičkog gledišta. Zbog toga se žrtve tog zla nužno bore i moraju boriti protiv tog zla, kao što se poštenu ljudi (većina društava) moraju boriti protiv kriminala i time osigurati neometano djelovanje objektivnog zakona vrijednosti i uspostavljanje povrijeđenog dobra.

Međutim, sankcija protiv rata je opet rat, ali pripada u ratove za uspostavu neometanog djelovanja zakona vrijednosti, a protiv pljačke. Tave ratove-sankcije za obranu ugrožene objektivne zakonitosti vode oni koji se bore protiv osvajača i pljačkaša. Takve ratove vode potlačeni narodi protiv tlačitelja. U svijetu gdje još ne postoji jedna organizirana društvena cjelina nad državama, svaka je država prepuštena sama sebi u svojoj borbi protiv pljačkaških ratova i od njene snage ovisi da li će uspjeti odbiti pljačkaša ili će mu podleći i biti opljačkan. Tu onda vrijedi tzv. »pravo jačega«, iako se tu uopće ne može govoriti o nekom »pravu«, jer jači kriminalac ne postaje moralan time što je jači. On je kriminalac zato što je povrijedio objektivni zakon razvitka. Pravo je, kako ćemo kasnije vidjeti, rezultate borbe protiv nemoralala.

Rat kao borba protiv nemoralnog rata jeste zlo koje se nanosi zlovtoru radi uspostave neometanog djelovanja povrijeđene objektivne zakonitosti razvitka. Ni takav rat-sankcija ne postaje dobro time što je nužno zlo. Prema tome, ni jedan »pravedan rat«, kao što je Lenjin nazvao ratove-sankcije, ne postaje time što je pravedan dobrim, već ostaje zlo, ali nužno zlo kojim se omogućava dobro. Dakako, i jedan nemoralan rat se može prikazati kao »nužno zlo« radi postizanja nekih »svetih ciljeva« (kulture, civilizacije i sličnog). U takvom slučaju imamo, međutim, tipičan primjer nemoralala »apstraktnog dobra«, ili pak »cilja što opravdava sredstvo«. Postepeno, kako se sve više organizira svjetska zajednica — na primjer preko Ujedinjenih nacija danas i jačanjem politike nesvrstanosti većine nerazvijenih država u svijetu i sve jedinstvenijim sudjelovanjem nesvrstanih u djelovanju UN — vođenje ratova-sankcija protiv država-kriminalalaca prelazi sve više, s manje ili više uspjeha, na svjetsku zajednicu kao organiziranu snagu. Primjeri za to su uspješne i neuspješne intervencije oružanih snaga UN u raznim krajevima svijeta u kojima su buknuili ratni požari izazvani kriminalnim pohodima, — u kojima se očigledno

nazire rastuća apsolutna snaga svjetske zajednice da vrši sankcije protiv ratnog kriminala. U svjetskim razmjerima se danas (1975. god.) već vrši antagonistička polarizacija država pristalica svjetskog mira (nesvrstane zemlje u prvom redu), nasuprot pobornicima rata, pri čemu se ovi potonji žigošu kao neprijatelji čovječanstva kao cjeline.

Razvitak društvenih proizvodnih snaga, a time i razvitak sredstava za naoružanje i uništavanje, dostigao je danas u obliku nuklearnih bombi i raketne tehnike takve razmjere da iz jednog termonuklearnog rata nitko ne bi mogao izvući bilo kakve koristi. Rat među državama i državnim blokovima s približno jednakim mogućnostima naoružanja i ekonomske snage, koji bi nužno opet morao biti svjetski rat (III svjetski rat), izgubio je stoga potpuno svaki ekonomski smisao, pa čak i ekonomski smisao običnog kriminala protiv zakona vrijednosti kakav je ranije imao. Zbog toga bi jedan svjetski rat danas bio objektivno nezakonit, ne samo kao povreda zakona vrijednosti, kao što je to i do sada bio, već kao povreda najviših, najširih i najopćijih objektivnih zakonitosti razvitka s o c i j a l i z m a koji znače negaciju negacije kapitalističkih objektivnih ekonomskih zakonitosti kao najvećeg zla protiv čovječanstva danas. Zbog toga svjetski pokret za mir u svijetu postaje postepeno materijalna snaga sve organiziranije svjetske zajednice, koja može da spriječi novi svjetski rat.

Stvar je, dakle, u tome da se rat danas više ekonomski «ne isplati» n i k o m e. Međutim, posebne kapitalističke ekonomske zakonitosti, koje još nisu dijalektički ukinute i koje predstavljaju antagonistički dijalektički polaritet progresivnim socijalističkim općečovječanskim društvenim objektivnim zakonitostima razvitka, još uvijek tjeraju u rat, mada se istovremeno rat više »ne isplati«. U toj protivrječnosti i leži kraj kapitalizma u svijetu. Ako kapitalizam ne može ratovati, tj. ako mu se ne dopusti da ratuje makar i kroz »male ratove« (kao što je bio npr. rat u Vijetnamu, ili rat na Srednjem Istoku), on mora nužno propasti uslijed zaoštavanja svojih unutrašnjih antagonističkih protivrječnosti kroz borbu sve organiziranijeg proletarijata kao subjekta negacije negacije. Zbog toga je danas borba za svjetski mir istovremeno i borba za socijalizam u svjetskim razmjerima. Dakle, sprečavanje svjetskog rata putem borbe protiv »malih ratova«, koji prijete da prerastu u svjetski rat, znači istovremeno i likvidaciju kapitalizma u svjetskim razmjerima. Forsiranje nekog rata zbog »viših interesa socijalizma« je, dakle, po svojoj biti (suštini) jedna čisto antisocijalistička parola, tj. reakcionarna. (v. E. Kardelj: Socijalizam i rat, Kultura, Beograd, 1960. god.)

Klasna borba i građanski ratovi

Vidjeli smo da je rat nužno zlo ako se vodi radi obrane viših konkretnih dobara, tj. radi omogućavanja djelovanja progresivnih objektivnih ekonomskih zakonitosti razvitka društva čije je djelovanje sputano nemoralnim ratom. Slično je i s građanskim ratovima u koje pre-

rasta klasna borba potlačenih klasa protiv reakcionarnih eksploator-
skih klasa. I takvi građanski ratovi su s etičkog gledišta jedno nužno
zlo. Istovremeno je rat što ga protiv revolucije vodi reakcionarna klasa
zločin protiv kojeg borba revolucionarne klase istupa kao opća društvena
sankcija (kazna) radi uspostavljanja društvenog dobra. Obično u reak-
cionarnom ratu reakcionarna klasa proklamira svoje ciljeve kao »sve-
te« i opravdava rat kao sredstvo koje je »opravdano« ciljem. Tipičan
takav rat bio je svojevremeno rat fašista protiv republikanske Španjol-
ske (1936—1940. god.).

IZ HISTORIJE TEORIJE MORALA (ETIKE)

Historijsku prekretnicu u razvitku teorije morala (etike) čini djelo
»Kritika praktičnoga uma« njemačkog filozofa Imanuela Kanta (Kritik
der praktischen Vernunft, 1788. god.). Kant je sva ranija učenja o mora-
lu sveo na zajednički nazivnik legaliteta, kome on nasuprot stav-
lja moralitet. Sva učenja o moralu koja trebaju sadržaj, izvor, mo-
tiv, ili sankciju, tražiti u nečem što je individualnoj mislećoj svi-
jesti čovjeka došlo izvana, iz čulnog svijeta fenomena (a tu pri-
pada izvanjska priroda, društvo, kao i biološka priroda same ljudske
individue koja misli) nisu, prema Kantu, učenja o moralu, jer je mor-
al, prema njemu, potpuno autonoman. Svako ponašanje čovjeka
koje je uvjetovano utjecajima čulnog svijeta, nema moralne vri-
jednosti, već samo vrijednosti legaliteta (Kant, cit. djelo, str.
11). Pošto je tu volja čovjeka uvjetovana utjecajima iz čulnog svijeta,
Kant ove utjecaje označuje kao hipotetične i heteronomne. Tome nasu-
prot on ističe kategorički imperativ i autonomiju vo-
lje individue, koji nisu uvjetovani izvanjskim i čulnim, već se za-
snivaju isključivo na formalnoj sposobnosti uopćavanja
mišljenja, a ta sposobnost je, prema Kantovom shvaćanju, apri-
orna (v. Kant, isto, str. 51). Sposobnost mišljenja (uma, kako kaže
Kant) jeste u tome što mišljenje unosi red u kaos fenomena. Kategori-
je vremena, prostora, kauzaliteta itd. su apriorne kategorije tzv.
čistoga uma koje on unosi u svijet fenomena (v. Kant isto, str. 53).
U stvari objektivni zakoni procesa ljudskog mišljenja, kao najviši, naj-
širi (najsveobuhvatniji) i najopćiji objektivni zakoni razvitka, sadrže u
sebi u dijalektički ukinutom vidu (integrirane) sve niže, uže i posebnije
objektivne zakonitosti čitavog univerzuma, što će reći da je mišljenje
krajnja negacija negacije čitavog univerzuma, a ljudski mozak minija-
turni oblik univerzuma (mikrouniverzum), kako smo već to naprijed is-
takli. Otuda mišljenje može da spozna sve objektivne zakonitosti svih
fenomena univerzuma, jer su u njemu sve te zakonitosti — kao niže, uže
i posebnije — već sadržane, te se svi fenomeni univerzuma mogu misao-
no reproducirati u ljudskom mozgu i njegovom mišljenju. Spoznaja i
nije ništa drugo do misaono reproduciranje objektivnih procesa uni-
verzuma. Svi fenomeni su objektivno zakoniti procesa dijalektički ukinu-
ti u ljudskom mozgu, koji se zbog toga mogu u njemu (tj. u mišljenju

tog mozga) reproducirati. Ovo je marksistička materijalistička spoznajna teorija (gnoseologija ili epistemologija). Kantov »a priori« naslućuje tu sposobnost ljudskog mišljenja u odnosu na fenomene univerzuma, ali je shvaća jednostrano i formalno jer stoji na gledištu nesaznatljivosti biti (suštine) pojavnog svijeta (tj. univerzuma). Moralna svijest kod Kanta zasnovana je isključivo na ovim apriornim sposobnostima ljudskog mišljenja. Moralna svijest je, prema Kantu, prodor tzv. »stvari po sebi« (nesaznatljivog noumena) u svijet fenomena (pojava), čiju bit suštinu) kao »stvar po sebi« ne možemo saznati. Zbog toga je moralna svijest potpuno autonomna, a volja čovjeka zasnovana na toj autonomiji jeste slobodna volja (v. Kant, isto, str. 53, 85). Samo postupanje čovjeka koje je zasnovano na toj autonomnoj volji ima moralnu vrijednost. Svaki postupak učinjen iz bilo kojih čulnih motiva (pojavnih) jeste prema tome moralno indiferentan, mada po svome sadržaju ili posljedicama može biti potpuno suglasan sa moralnim postupkom. Takvi čulnošću motivirani postupci pripadaju zbog toga u sferu legaliteta. (v. Kant, isto, str. 87).

Znanstveno jezgro ovog Kantovog razlučivanja sfere legaliteta od sfere moraliteta jeste u tome što se naslućuje istina da u sferu moraliteta ne pripada ništa što je motivirano bilo kakvim društvenim sankcijama (privilegijama, nagradama, diskriminacijama, kaznama, pohvalama, kuđenjem ili sličnim). Svi postupci čovjeka koji su motivirani društvenim sankcijama mogu po svome sadržaju i po posljedicama biti potpuno suglasni s onim što je moralno, a da ipak nemaju moralne vrijednosti.

Suvremena kibernetička tehnika uspjela je izraditi elektronske mozge po modelu ljudskog mozga. Njihova moć »mišljenja« zavisi od »programa« što ga je konstruktor elektronskog mozga ugradio u takav mozak. Umjetni mozak mora, dakle, imati »a priori« u sebi određen program koji se zatim ostvaruje u njegovom »mišljenju« reproduciranjem objektivnih zakonitosti fenomena koje takav umjetni mozak treba da obrađuje. Pravi ljudski mozak razlikuje se od umjetnog mozga time što je u njemu čitav univerzum sadržan kao »program«, jer je ljudski mozak najviši domet u razvitku univerzuma, kako smo gore već istakli.

Kant, međutim, uvrštava u sferu legaliteta i postupke motivirane biološkim porivima i nagonima, mada su to subjektivizmi motivirani objektivnim biološkim zakonima koji se u sukobu s višim objektivnim zakonima društva ispoljavaju kao oblici nemoralna, kao što smo to u našim ranijim izlaganjima vidjeli. Takvi postupci, kao nemoralni, pripadaju svakako u oblast moraliteta (etike), a ne u oblast legaliteta kao što smatra Kant.

Vidjeli smo da je, po marksističkom dijalektičkom shvaćanju, autonomija moralne svijesti u tome što ona nastaje pod neposrednim pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka (najviših, najširih, i najopćijih) na svijest čovjeka. Kant, međutim, dosljedan svojoj filozofskoj spoznajno-teoretskoj postavci o nesaznatljivosti biti (suštine), tzv. »stvari po

sebi« ili noumena — koja je, mada nesaznatljiva, osnova moralne svijesti — mora da tu nesaznatljivu osnovu traži u sferi »transcendentnosti«, koja je, po njemu, »nezavisna od svega empirijskog, pa, dakle, i prirode, bilo da je ona predmet unutrašnjih čula samo u vremenu, bilo vanjskih čula u prostoru i vremenu« (Kant, isto, str. 117). U tome je Kantova filozofija neznanstvena.

Uprkos mistifikacije objektivnih zakonitosti razvitka kod Kanta, on je ipak u pravu kada je sva ranija učenja o moralu svrstao u sferu legaliteta ili heteronomije — ukoliko traže sadržaj, izvor, motive i sankcije moralnog postupanja u društvenim sankcijama — ali nije bio u pravu kada je sferu legaliteta uvrstio u postupanje motivirano biološkim porivima i nagonima koji su inspirirani objektivnim zakonitostima razvitka (biološkim).

Prema Kantovom kriteriju, u sferu legaliteta pripadala bi slijedeća učenja o moralu:

1. Eudemonizam (psihološka teorija morala): Prema ovom učenju, moralno je ono postupanje koje donosi sreću.

2. Cinizam: Moralno je biti bez potreba, jer to donosi sreću.

3. Epikureizam: Čulni užitek je najviši cilj u životu.

4. Religiozni eudemonizam: Moralnost je u sreći blaženstva individue na drugome svijetu, poslije smrti.

5. Antireligiozni eudemonizam: moralnost je u sreći individue na ovome svijetu.

6. Altruistički eudemonizam: Dobro je sve što je upravljeno na stvaranje sreće za bližnje. Tu spada tzv. utilitarizam.

7. Perfekcionalizam (moral usavršavanja): To je jedna varijanta eudemonizma. Sreća je u usavršavanju i razvitku osnova datih u prirodi čovjeka. (Vidjeti: Videlband: »Einleitung in die Philosophie«, Tübingen, 1920, str. 266—277).

Traženje moralnosti u individualnoj sferi i blaženstvu pripada u sferu moraliteta ukoliko se radi o motivima inspiriranim objektivnim zakonitostima razvitka, bilo biološkim, bilo socijalnim, a ne društvenim sankcijama. Ukoliko se individualna sreća i blaženstvo traži u sukobu s djelujućim najvišim, najširim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka, ono znači zlo i nemoral, koji u krajnjoj liniji donosi zlo i nesreću takvih težnji, jer se društvo mora boriti protiv nemorala putem svojih sankcija, a iz prakse sankcija izrasta legalitet (pravo u širem smislu), kako ćemo vidjeti u poglavlju o pravu.

Moralna svijest je doista autonomna u odnosu na društvene sankcije, a determinirana je neposredno najvišim, najširim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka društva. Prema Kantu, međutim, autonomija moralne svijesti je u pretpostavljenoj potpunoj nezavisnosti od

čulnog svijeta fenomena uopće, što je, dakako, neznanstveno. Na osnovi pretpostavljene nezavisnosti moralne svijesti od svega čulnog, Kant je formulirao svoj poznati kategorički imperativ koji glasi: »Postupaj tako da maksima Tvoje volje uvijek istovremeno bude princip općeg zakonodavstva«. (Vidi Kant, isto, str. 36). Taj Kantov kategorički imperativ, međutim, čisto je formalan, tj. bezsadržajan. Pojedinaac tu istupa kao zakonodavac samome sebi i drugima, i to sasvim a priori, tj. prije i nezavisno od svake čulne spoznaje. U svakom konkretnom slučaju čovjek je sam sebi zakonodavac, pa i drugima, a sposobnost mislećeg čovjeka da stvara zaključke goni ga da u svakom konkretnom slučaju odluči da li maksima njegova postupka može istovremeno biti i opće zakonodavstvo. Kant time ostavlja otvoreno pitanje sadržaja konkretne moralne dužnosti. Zbog toga u prazne okvire kategoričkog imperativa može biti unesen svakojaki sadržaj, prema subjektivnom uvjerenju pojedinca koji u datom slučaju ima odlučiti da li maksima njegova postupanja može istovremeno biti i osnova za jedno opće zakonodavstvo. Tu postoji opasnost da individua, zbog svoje nesavršenosti, može pogriješiti u tome što može da bude opće zakonodavstvo, a što ne može. Zbog toga je Kant zaključio da je jedna potpuna prilagođenost kategoričkom imperativu moguća tek u jednom beskonačnom procesu, a to znači da se mora postulirati besmrtnost duše, tj. pripadnost duše čovjeka (tj. misleće svijesti) jednom inteligibilnom poretku, koji je, prema Kantu, nesaznatljiv (noumen), a koji određuje volju pojedinog čovjeka. Isto se tako, prema Kantu, mora postulirati postojanje boga, jer ako postoji najviše moralno dobro koje je nezavisno od čulnog svijeta, onda se mora pretpostaviti i postojanje jednog najvišeg zakonodavca čiji glas dolazi do izražaja u kategoričkom imperativu, tj. u savjesti čovjeka. (v. Kant, isto, str. 155, 171).

Vidimo, dakle, da Kantova etika nije bila u stanju naći jednu racionalnu sadržajnu osnovu za moralnu svijest ljudi, zbog čega je, na kraju krajeva, zapala u religioznu mistiku. Doista, ako je svijet kao pojava nesaznatljiv, ako se suština pojava ne može spoznati, onda nema drugoga izlaza osim prihvaćanja religioznog otkrovljenja i u pogledu sadržaja moralne svijesti. Iz toga vidimo da Kant nije uspio riješiti »tajnu« moralne svijesti kod čovjeka, mada je dao ogroman doprinos u tome pravcu.

Daljnji korak u razvitku morala (etike) učinio je njemački filozof G. W. F. Hegel. Njegov napredak je učinjen baš u kritici Kantove etike. Vidjeli smo da se prema Kantu sloboda individue u oblasti morala sastoji u njenoj potpunoj nezavisnosti od svega čulnog i u njenoj determiniranosti nesaznatljivom biti (suštinom) tzv. »stvari po sebi« (»Ding an sich«), tj. bogom i besmrtnošću duše. Hegel kritizira ove Kantove postavke i njima nasuprot ističe da ako individua treba da djeluje u ovome konkretnome čulnom svijetu, onda mora da primi u svoju svijest zakonitosti ovoga konkretnog i čulnog svijeta kao svoju intimnu zakonitost (v. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, Stuttgart, 1938, str. 165, 178). Na taj način objektivni zakoni razvitka društva, koji su

kod Hegela postavljeni kao tzv. objektivni duh (tj. kao ovaploćenje, otjelovljenje apsolutne ideje u vidu ljudskog društva), postaju norma za djelovanje čovjeka. Autonomija moralne svijesti (moralnog suda, moralnog stava) individue ostaje i dalje. Njoj se ne može ništa nametnuti izvana, silom, ili bilo kojim društvenim sankcijama. Ako ona postupa pod pritiskom takvih sankcija, onda to nema moralne vrijednosti. Postupci čovjeka imaju moralnu vrijednost samo ako se čovjek neposredno (tj. ne preko društvenih sankcija) inspirira objektivnim duhom društvene stvarnosti, odnosno objektivnim zakonima razvitka društva u marksističkom smislu). Kao razumno biće, čovjek to može kroz svoju misleću svijest. Hegel ističe da bez osmišljenosti nekog ljudskog postupka ovaj nema moralne vrijednosti. (V. Hegel, isto, str. 177). Svaki subjektivizam u sadržaju mišljenja kod individue diskvalificira moralno takvog čovjeka. (V. Hegel, isto, str. 184). Prevedeno na marksistički jezik, tj. znanstveni jezik, to znači da svako inspiriranje nekim posebnim, a ne općeljudskim interesima (tj. najvišim, najširim, i najopćijim objektivnim zakonitostima razvitka) predstavlja moralnu diskvalifikaciju takve individue.

Hegel je, dakle, pokazao da moralni zakon ne leži u nekom nezaznatljivom svijetu, n o u m e n u («stvari po sebi»), već u ovome svijetu naših čula (pojava, fenomena), u našoj društvenosti, u našem ljudskom društvu. Pitanje je samo u tome kako čovjek dolazi do toga da taj objektivni zakon intimno primi kao svoju subjektivnu normu, a da pri tome ne naruši autonomiju svoje svijesti i volje, tj. svoju nezavisnost od bilo kakvih pritisaka društvenih sankcija izvana. Prema Hegelu, čovjek svojim životom u društvu, kroz društvene institucije (porodicu, građansko društvo, i državu) — koje prema njegovoj filozofiji, predstavljaju tzv. objektivnog duha — i sam postaje dio tog objektivnog duha i ispunjava se njime.

Ovaj »objektivni duh« Hegelov je mistifikacija (stavljanje stvari na glavu), ali postoji tu jedno racionalno jezgro, a to je da je čovjek društveno biće, da su njegov um, njegovo mišljenje i njegov jezik kao materijalizacija mišljenja, proizvod društvenog života čovjeka. Individua na svakom koraku u životu, od samog rođenja i u svome daljnjem razvitku, dobiva društveni odgoj kroz koji dolazi do saznanja o objektivnoj društvenoj zakonitosti razvitka kojoj je ona kao individua podvrgnuta. Objektivne društvene institucije postoje i one sigurno odgojno djeluju na individuu i formiraju je kao društveno biće: postoji porodica i njeno odgojno djelovanje na individuu koja im pripada, te određuju njenu psihologiju i pogled na svijet, a postoji i država kao javna sila nad društvom koja samim svojim postojanjem utječe na formiranje pojedinaca, kako u vladajućoj klasi, tako i kod potlačenih klasa.

Ako, dakle, odbacimo Hegelove filozofske mistifikacije o društvenim institucijama (on ne poznaje ni klase, ni klasne borbe, i uopće ne poznaje stvarne objektivne zakonitosti razvitka društva), vidjet ćemo

da je Hegel učinio korak naprijed od Kanta u tome što je ukazao na postojanje moralnog zakona u samom društvu, kao i u tome što je ukazao na mogućnost da čovjek taj zakon spozna i da ga primi kao svoju intimnu neposrednu normu i da prema toj normi postupa, bez obzira na društvene sankcije u konkretnim slučajevima.

Hegelova kritika Kantova učenja o moralu je veoma važna, jer ona oštro podvlači jednostranost Kantova učenja i otvara put za dalji razvitak etike. Tako Hegel oštro kritizira Kantov agnosticizam, tj. tvrdnju da čovjek ne može spoznati suštinu ili bit pojava. Kada bi bilo tako, mišljenje bi škodilo dobroj volji čovjeka i oduzelo bi etičku vrijednost i dostojanstvo ljudskom duhu. Pravo čovjeka da ne priznaje ništa što ne može shvatiti kao razumno jeste najviše pravo, kaže Hegel, ali to je pravo subjekta — jer je određeno samim subjektom — samo formalno, a ne sadržajno. Zbog svoje formalne određenosti uvjerenje subjekta je sposobno da bude ne samo istinito već i neistinito, tj. subjekt može biti i u zabludi. U tome i jeste formalna sloboda individue da može griješiti protiv istine. Stvar je obrazovanja, kaže Hegel, da individua dođe do istinitih sadržaja svoga uvjerenja, a u vezi s time i kao faktora jačanja moralne svijesti čovjeka. To je pak Kant svojim učenjem o apriornosti moralne svijesti poricao.

Ako odbacimo Hegelovu postavku objektivnog idealizma o tzv. objektivnom duhu, pa znanstveno odredimo objektivnost moralnih sudova na osnovi najviših, najširih i najopćijih objektivnih zakonitosti razvitka društva, vidimo da je njegov doprinos teoriji morala (etici) ogroman. Međutim, Hegel, kao objektivni idealista koji svijest shvaća kao ovaploćenje neke apsolutne ideje — u stvari božanstva, nije mogao do kraja riješiti i raščistiti problem moralne svijesti. Kao što je Hegel savladao jednostranost Kantove formalističke etike, tako je trebalo savladati i jednostranost Hegelove objektivno-idealističke etike. Osnovu za takvo savladavanje jednostranosti Hegelove objektivno-idealističke etike pružio je marksizam. Veličina Marksovog djela jeste u tome što je otkrilo stvarne objektivne zakonitosti razvitka društva, prirode i ljudskog mišljenja, kao i razvitak tih objektivnih zakonitosti razvitka kroz procese negacije negacije, tj. što je otkrio da su to zakonitosti koje djeluju nezavisno od volje i svijesti ljudi, a koje sa svoje strane određuju svijest i volja ljudi, i da spoznaja tih objektivnih zakonitosti univerzuma omogućuje ljudima da njima ovladaju i stave ih u svoju službu. To znači da čovjek može postati gospodar tih objektivnih zakonitosti razvitka, a ne da bude njihov sluga. U tome je i bit (suština) marksizma. U shvaćanju ovih objektivnih zakonitosti razvitka i leži ključ za znanstveno rješavanje problema moralne svijesti, odnosno ključ za otkrivanje posebnih objektivnih zakonitosti razvitka moralne svijesti kao posebnog društvenog fenomena u strukturi ljudskog društva. Hegel je dođe razlikovao moralitet od legaliteta, ali ih je smatrao posebnim etapama u materijalizaciji apsolutnog duha. Kod njega je moralitet viša faza razvitka, mada objektivno realni proces teče upravo obrnuto, tj. moral je primarna faza, a pravo sekundarna faza. Kod Hegela je dr-

žava najviša faza u razvitku društva i u procesu ovaploćenja apsolutnog duha. Zbog toga je on i mogao vladavinu jedne klase (feudalnih junkera) smatrati apsolutnom i konačnom, a ne historijskom kategorijom. Poslije Marksova otkrića objektivnih zakonitosti razvitka društva bilo je moguće otkriti stvarne objektivne zakone ne samo globalno društvene strukture kao materijalne baze i društvene nadgradnje već i da se otkrivaju posebni objektivni zakoni razvitka svake pojedine kategorije društvene strukture, pa također i morala i prava, što je prikazano u ovome radu. Ovaj naš rad je pokušaj da se utvrde objektivne zakonitosti razvitka moralne svijesti i prava i da se razviju njihove dijalektičke sinteze, tj. da se ove kategorije i misaono reproduciraju sve do njihovih suvremenih objektivnih oblika egzistencije.

Objektivne zakonitosti razvitka društva — koje u krajnjoj liniji određuju čitavu strukturu društva i svih njegovih kategorija, od rada pa sve do umjetnosti i do međufaza kao što su moral i pravo, u ovisnosti od razvitka rada i proizvodnje (društvenih proizvodnih snaga), jesu, dakle, ono traženo objektivno mjerilo za razlikovanje dobra od zla.

Dok je Kant poricao svaku moralnu vrijednost društvenih pravila ponašanja (legaliteta — pravo), Hegel je društvena pravila ponašanja identificirao sa svojim »objektivnim duhom«, tj. znanstveno izraženo — sa samim objektivnim zakonima razvitka društva. Marks je konačno otkrio objektivne zakonitosti razvitka društva, utvrdivši ih ujedno kao bazu koja određuje čitavu strukturu ljudskog društva, pa tako i društvena pravila ponašanja (pravo).

Vrlo je važno istaknuti da se ni kod Kanta, ni kod Hegela, ni kod Marksa pitanje moralne svijesti ne rješava nezavisno od pitanja društvenih pravila ponašanja (legaliteta). Pošto je teorija prava zaslugom Marksovih otkrića oslobođena »filozofije prava«, tj. izmišljanja iz glave veza u ovoj oblasti, postalo je konačno jasno da je problem moralne svijesti problem opće nauke o društvu (kako fenomenologije, tako i dijalektike društva, tj. dijalektičke analize i dijalektičke sinteze), a ne filozofije.

PRAVO (LEGALITET)

Preobraćanje morala u pravo (legalitet)

Vidjeli smo da se moralna svijest o tome što je dobro a što zlo razvija pod neposrednim pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka društva. Što je dobro a što zlo određeno je uvijek najvišim, najširim i najopćijim zakonima razvitka društva koji djeluju u datoj fazi razvitka društva. Niži (uži i posebni) objektivni zakoni razvitka društva prestaju da određuju što je dobro a što zlo. Novo moralno shvaćanje, na osnovi djelovanja novih, viših i općijih objektivnih zakonitosti razvitka,

razvija se najprije kod pripadnika potlačenih klasa, koje najviše trpe i pate zbog toga što društvo nije organizirano u skladu s najvišim, najširim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka. Padanjem u krizu, ili bolje reći u komu starog društvenog uređenja, sve više se širi novo moralno shvaćanje o tome što je dobro a što zlo i ono zahvaća sve slojeve i klase društva, osim onih koji su direktno zainteresirani da se bezuvjetno održi stari poredak. Tako su se robovi pridružili feudalcima u borbi za rušenje robovlasničkog poretka, kmetovi su se pridružili buržoaziji u borbi za rušenje feudalnog poretka, isto tako su se i upropašteni sitni seljaci pridružili proletarijatu u borbi za rušenje kapitalističkog poretka. Na taj način se moral najprogresivnije klase uvijek proširio i na njezine saveznike u borbi za rušenje dotrajalog društvenog poretka, kao što smo već ranije pokazali.

Kada nastanu nova moralna shvaćanja, nastaju istovremeno i novi oblici nemorala kao oblici zaostajanja moralne svijesti. Tada također nastaju novi oblici vrlina i novi oblici poroka kao oblici zaostajanja u ponašanju ljudi. Protiv novih oblika nemorala i poroka okreće se tada probuđena nova moralna svijest većine ljudi. Novi oblici zla, nemorala i poroka najprije se samo osuđuju, a zatim se vrši sve veći društveni pritisak na one koji vrše zlo, da bi ih se od toga odvratilo. Takav pritisak se očituje u određenim društvenim sankcijama, kao što su negodovanje, preziranje, bojkot, pa sve do organiziranog fizičkog obračuna sa zlotvorima. Istovremeno, da bi se ljudi odgajali u vršenju dobra, nagrađuju se oni koji se odlikuju, zbog njihovih dobrih djela. Ta nagrada se sastoji u općem priznanju, pohvalama, poštovanju, pa sve do materijalnog nagrađivanja i uzdizanja u društvenim počastima i funkcijama. Jedno i drugo, tj. pritisak zbog poroka i pohvala i priznanja i nagrađivanja zbog vrlina, jesu oblici borbe protiv zla, ili društvene sankcije.

Iz prakse ovakvih društvenih sankcija razvijaju se **društvena pravila ponašanja** ili društvene norme, koje definiraju zlo da bi se društvo moglo efikasnije boriti protiv njega i koje određuju što je dobro koje treba da bude nagrađeno. Ta pravila ponašanja ujedno određuju i definiraju sredstva borbe protiv vršenja zla i nagrade za vršenje dobra. Na taj način društvena pravila ponašanja djeluju i preventivno protiv vršenja zla i potiču na vršenje dobra. Ta društvena pravila, dakle, čine pravo u najširem smislu ili legalitet. Pravo se pojavljuje u najrazličitijim oblicima u različitim DEO, ali je svim tim oblicima prava zajedničko to što su se razvili iz prakse društvenih sankcija. Time se, pak, sfera morala ili moralitet razlikuje i odvaja od sfere prava ili legaliteta. Ono ponašanje ljudi koje je određeno društvenim sankcijama jeste, dakle, pravno ili legalitetno. Za razliku od toga, moralno postupanje je određeno neposrednim pritiskom objektivnih zakona razvitka društva i nezavisno od pritiska društvenih sankcija i pravnih pravila koja nastaju iz prakse tih sankcija. Zbog toga se može kazati da moral nastaje pod pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka, a pravo pod pritiskom ljudi na ljude.

Pravo (društvena pravila ponašanja ili legalitet) nastaje, dakle, iz borbe društva (i to sve organiziranije borbe) protiv vršenja zla i nemoralnosti od strane ljudi protiv ljudi. Pravo je, dakle, dijalektička negacija nemoralnosti. Otuda ako je nemoralnost negacija moralnosti (dobroga), a pravo negacija nemoralnosti (zla), onda je pravo negacija negacije moralnosti. To je, dakle, uspostavljanje dobra koje je bilo narušeno nemoralnošću. U tome se ogleda unutrašnja veza između moralnosti i prava (između moraliteta i legaliteta). Borba protiv nemoralnosti zahtijeva društvenu sankciju. Iz prakse društvenih sankcija kristaliziraju se postepeno društvena pravila ponašanja (pravo ili legalitet).

Iz ovoga slijedi da moralnost određuje pravo. Moral i pravo stoje, dakle, u jednom harmoničnom dijalektičkom polaritetu u kome moralnost determinira pravo. Moral je primaran, a pravo sekundarno, izvedeno iz moralnosti. Moral je, dakle, baza ili osnova prava. Moral se, dakle, dijalektički ukida, tj. čuva u pravu, kao njegova osnova i sastavni dio. Proces društvenih sankcija protiv nemoralnosti jeste proces negacije negacije moralnosti. Od efikasnosti borbe protiv nemoralnosti ovisi i efikasnost samog prava.

Sukob moralnosti i prava

Do sukoba između moralnosti i prava dolazi onda kada pravna pravila postanu kočnica pretvaranju novih moralnih shvaćanja (moralnih sudova) u nova pravna pravila. Tako to biva onda kada pravna pravila prestanu da budu oružje borbe protiv nemoralnosti, tj. prestanu da budu negacija negacije moralnosti. To dolazi otuda što su pravna pravila zastarjela, jer su na osnovi novih, viših, širih i općijih objektivnih zakonitosti razvitka nastala nova shvaćanja o dobru i zlu i novi oblici nemoralnosti i poroka o kojima stara pravna pravila ne znaju ništa. To se uvijek dešava u smjeni DEO. Na osnovi višeg stupnja u razvitku društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje počinju djelovati još u krilu starog društva nove, više, šire i općije objektivne zakonitosti razvitka, koje dolaze u sukob s dotadašnjim sistemom pravnih pravila (legaliteta). Ta pravna pravila onda postaju kočnica daljnjeg razvitka društva i pretvaraju se iz oblika potvrde (afirmacije) moralnosti u oblike potvrde nemoralnosti, zla i poroka, tj. pretvaraju se u oblik konzerviranja starog preživjelog društvenog poretka.

Takva zastarjela i preživjela pravna pravila moralan čovjek ne samo što neće poštivati već će se boriti da se ona ukinu kao nemoralna i zamijenjene novim pravnim pravilima, koja će odgovarati novom moralu, zasnovanom na novim, višim, širim, općijim objektivnijim zakonima razvitka društva. To znači da je u takvoj situaciji moralan čovjek dužan da bude revolucionar. Tu se najbolje očituje nezavisnost (autonomija) moralne svijesti od bilo kakvih društvenih sankcija. Društvene sankcije mogu čak biti uperene protiv moralnosti i nastojati ga ugušiti. Revolucionar, kao moralan čovjek, ne plaši se nikakvih kazni, niti se daje podmititi da napusti svoje moralno shvaćanje.

No, nezavisnost morala od prava, naravno, ne znači da pravo nema nikakvog utjecaja na moralnu svijest. Pravo je determinirano moralom, ali kada je jednom nastalo, ono djeluje obratno na moralnu svijest, te ovu jača ako je (pravo) u skladu s najvišim, najširim i najopćijim objektivnim zakonima razvitka. U tom posljednjem slučaju, umjesto slabljenja moralne svijesti (demoralizacije), može doći i do revolucionarnog jačanja moralne svijesti s borbom protiv zastarjelih i zbog toga nemoralnih pravila ponašanja, pravnih pravila.

Uopće, ovdje treba naglasiti da se, kada govorimo o kategorijama harmoničnih dijalektičkih polariteta, u kojima jedan (bazični) pol determinira drugi (determinirani) pol, uvijek podrazumijeva i korelacija i obratni utjecaj determiniranog pola na svoju determinantu ili bazu. Ta korelacija je opći zakon univerzuma. Isto tako, kada se ukazuje na dijalektičku determinantu jedne kategorije u dijalektičkom polaritetu, ne isključuje se time i utjecaj drugih kategorija izvan dijalektičkog polariteta, kako na determinirajući (bazični) pol, tako i na determinirani pol. Takav utjecaj, naravno, uvijek postoji i on utječe na pojavni profil oba pola, ali on nikako nije determinirajući ni za jedan ni za drugi pol u dijalektičkom harmoničnom polaritetu, tj. ne mijenja kvalitetu i bit (suštinu) tih polova. Sveopća povezanost i međusobna korelacija pojava su, dakle, također jedan objektivni zakon dijalektike. Ali ta sveopća korelacija i povezanost polariziraju se, konkretno, na ono što je razvijenije i ono što zaostaje u razvitku. Time se stvara antagonistički dijalektički polaritet koji se likvidira negacijom negacije, te se uslijed toga formira jedan viši harmonični polaritet. Ako se u ovom tekstu ne ističe neprestano ova sveopća korelacija, to se čini samo radi čistoće znanstvene dijalektičke analize i sinteze. Dakle, da bi se utvrdila suština (bit) objektivne zakonitosti razvitka jednog fenomena, moraju se utvrditi dijalektički polariteti, apstrahirajući od ostalih utjecaja koji ne mijenjaju suštinu dijalektičkog polaritetnog odnosa.

Sukob morala i prava prestaje kada se na osnovi novog morala izgrađuje novo pravo (legalitet) iz revolucionarne prakse društvenih sankcija. Ta nova pravna pravila počinju se stvarati u krilu revolucionarne klase još prije njene pobjede, u jeku klasne borbe. Ta nova pravna pravila potvrđuju otuda moral revolucionarne klase i njenih boraca, kao i njenih saveznika. Priznanje hrabrim i moralnim borcima za slobodu, koje im odaje njihova klasa, također potiče borce na borbenu ustrajnost, kao što odvraća slabiće i kukavice od izdaje revolucionarne borbe. Revolucionar priznaje samo pravna pravila (legalitet) svoje klase kao svoje obaveze.

Pravo i pojava države

Vidjeli smo da se pravo (legalitet) pojavljuje u razvitku društvene strukture kao determinirani harmonični dijalektički pol morala i da se razvija iz borbe protiv nemorala kao negacija nemorala, tj. kao negacija negacije morala.

No čim se pravo razvije kao relativno samostalna kategorija društvene nadgradnje, ono se postavlja kao daljnja osnova za izgradnju strukture društvene nadgradnje. Pravo se, naime, pojavljuje kao baza i dijalektička determinanta jednog drugog, višeg razvojnog oblika društvene nadgradnje, a to su društveno-političke ustanove (DPU) uključujući tu i državu klasnog društva. Općenito govoreći, DPU i država se pojavljuju kao materijalizacija, odnosno realizacija društvene svijesti organizirane u pravnim pravilima.

DPU (i država) se upravo razvijaju iz potrebe da se materijalnom silom organizacije garantira i realizira izvršenje društvenih pravila ponašanja (prava, legalitet), jer bez organiziranih društvenih sankcija, koje upravo u ime društva vrše DPU (i države u klasnom društvu), pravna pravila uopće ne bi mogla biti realizirana. Kada su se, pak, DPU formirale kao realizatori, nezavisno od njima formiranih pravnih pravila, one se potom, kao vršioci društvenih sankcija u ime društva, pojavljuju kao daljnji faktor razvijanja pravnih pravila u oblastima u kojima DPU (i država) stvarno vrše društvene sankcije.

Na taj način je s pojavom klasnog društva nastala država kao društveni instrument za osiguranje izvršenja pravnih pravila, koja su se još u prethodnom razvitku društva razvijala u borbi novoga morala protiv starih gentilnih pravnih pravila što su postala nemoralna i kočila daljnji razvitak društva.

Međutim, treba odmah naglasiti da se ona prava koja su historijski nastala nezavisno od države i prije države (a to su, kako ćemo dalje vidjeti, krivično pravo i civilno pravo) i u kasnijem razvitku društva stalno stvaraju i dalje nezavisno od države i da stalno determiniraju samu državu koja ih mora prihvatiti i sankcionirati, tj. osigurati njihovu primjenu.

Napomena: Uopće se mora podvući da se sve kategorije društvene strukture, počev od rada pa do umjetnosti, stalno razvijaju iz neprekidne borbe čovjeka protiv prirode. To je jedan permanentan proces koji će trajati dokle bude ljudskog društva. Iz rada, dakle, neprestano, svakodnevno, svake sekunde izrasta proizvodnja, iz proizvodnje izrastaju DEO, iz ovih moralna svijest, iz moralne svijesti pravo, iz prava DPU i država, iz ovih ideologija, a iz ideologije umjetnost. Kada bi proces rada bio trajno prekinut, ljudsko društvo bi s cijelom svojom strukturom ubrzo nestalo kao ljudsko društvo.

U vezi s ovim treba još jednom podsjetiti na F. Engelsa, koji je prvi utvrdio da država nastaje iz borbe protiv kršenja pravnih pravila. Tako Engels piše u svome »Dodatku članka o Prudonu i stambenom pitanju« (Marks i Engels, Izabrana djela, I, str. 601) slijedeće:

»Na izvjesnom, vrlo niskom stupnju razvitka javlja se potreba da se akti proizvodnje, raspodjele i razmjene proizvoda koji se svakodnevno ponavljaju, obuhvate jednim općim pravilom, da se stara o tome da

se pojedinac potčini općim uvjetima proizvodnje i razmjene. Ovo pravilo, prvo običaj, postaje uskoro zakon. Sa zakonom nastaju nužno organi kojima je povjereno njegovo održavanje, nastaje javna vlast, država».

Ako odnos između prava i DPU i države promatramo s gledišta DPU kao determinirane strane harmoničnog dijalektičkog polariteta, onda se DPU pojavljuju kao rezultat borbe društva protiv kršenja pravnih pravila, tj. kao negacija negacije pravnih pravila. Pri tome je kršenje pravnih pravila prva ili antagonistička negacija (protivrječnost), a aktivnost DPU (i države) također antagonistička negacija te negacije. Kroz negaciju negacije pravo postaje integralni dio države kao više razvojne kategorije (otud stara parola: »justitia fundamentum regnorum«). Kao što pravo nastaje iz borbe društva protiv nemoralna, tako država (i sve DPU) nastaje iz borbe društva protiv neprava, tj. protiv kršenja pravnih pravila. No time što se DPU bore za afirmaciju prava, one se istovremeno bore i za afirmaciju morala, jer pravo je, kako već znamo, afirmacija morala. Afirmacija morala je, pak, istovremeno i afirmacija djelujućih najopćijih zakonitosti razvitka društva. Prema tome, djelovanje ovih objektivnih zakonitosti razvitka društva probija se i nameće kroz moral, pravo i DPU (državu u klasnom društvu) i te objektivne zakonitosti su njihova zajednička bit (suština).

Napomena: U klasnom društvu, pored države kao DPU, postoje i posebne klasne DPU koje formiraju i vladajuća klasa i potlačene klase. To se naročito ispoljava u najrazvijenijem klasnom društvu, tj. u kapitalističkom društvu, u kome i buržoazija i proletarijat formiraju svoja klasna udruženja i političke partije kao organe klasne borbe. Ove posebne partije i nepartijske DPU također nastaju kao garanti prava. Kod proletarijata one garantiraju poštivanje proleterskog prava što se razvija još u krilu kapitalističkog društva, i to kod buržoazije posebno DPU su posebni, dodatni garanti buržoaskog prava, pored države. O ovome će detaljno biti riječi u slijedećem poglavlju koje govori o DPU.

Predklasno društvo ima svoje opće DPU (gentilne skupštine i gentilne izvršne organe — poglavice), a poslijeklasno društvo će također imati svoje opće DPU (društveno-političke zajednice i njihove izvršne organe), koje se pojavljuju kao garanti prava tih društava. Ove predklasne i poslijeklasne opće DPU razlikuju se od države po tome što su one istovremeno i formalni i stvarni predstavnici društvene cjeline, dok je država formalni predstavnik klasnog društva kao cjeline, a istovremeno i klasni ugnjetavački aparat prinude vladajuće klase. To je moguće stoga što vladajuća klasa, dok je progresivna, dok razvija društvene proizvodne snage u svome klasnom interesu, unapređuje istovremeno i interese društva kao cjeline. Tada su, dakle, interesi vladajuće klase i interesi društva kao cjeline identični. Kada vladajuća klasa prestane da bude progresivna, na smjenu joj dolazi nova progresivna klasa, koja, opet u svome klasnom interesu, dalje razvija društvene proizvodne snage i time nužno postaje vladajuća klasa, jer su sada njeni klasni interesi

postali identični s interesima društva kao cjeline. Takve progresivne klase u razvitku su, kao što već znamo, robovlasnička klasa (hrematiistička), feudalna klasa i kapitalistička klasa, koje se smjenjuju u progresivnom razvijanju društvenih proizvodnih snaga u svome klasnom interesu, kao i u vladavini državom. Od proizvođačkih potlačenih klasa jedino je proletarijat sposoban da postane vladajuća klasa, jer on u svome klasnom interesu mora neprekidno razvijati dalje proizvodne snage društva, da bi se kroz ukidanje klasnog sistema ukinuo i proletarijat kao klasa. Smjena vladajućih progresivnih klasa vrši se uvijek putem revolucija, koje skidaju s vlasti dotada vladajuće klase kada su ove postale reakcionarne, tj. kada više ne razvijaju dalje društvene proizvodne snage, već taj razvitak, u svome klasnom interesu, sada koč e. Progresivne vladajuće klase se, dakle, smjenjuju u rukovođenju državom kao formalni predstavnici društva kao cjeline.

Klasna suština države dolazi do izražaja u tome što progresivna klasa, kao vladajuća, neposredno ostvaruje svoje klasne interese, a posredno interese društva kao cjeline (kroz razvijanje društvenih proizvodnih snaga i proizvodnje). Progresivna klasa, koristeći se državnim aparatom, vodi klasnu borbu protiv potlačene proizvođačke klase, namećući joj potlačeni položaj kao nužno zlo u interesu društva kao cjeline. Kada vladajuća klasa prestane da bude progresivna, tj. postane reakcionarna, ovo nužno zlo klasnog ugnjetavanja i eksploatacije pretvara se u nen u ž n o z l o, besmisleno zlo s gledišta interesa društva kao cjeline, i tada ovo nenužno, ili čisto zlo, stimulira revoluciju potlačenih protiv vladajuće klase i njenog reakcionarnog sistema vladavine.

Imajući u vidu sve ovo što je rečeno u našoj napomeni, razmotrit ćemo sada osnovne objektivne zakonitosti razvitka prava, tj. objektivnu dijalektiku prava.

Razvitak prava

Država kao formalni predstavnik društva kao cjeline garantira one oblike prava koji se razvijaju nezavisno od države (u krilu gentilnog društva prije države, a u klasnom društvu kada je država već formirana, tj. poslije pojave države, opet nezavisno od države). To su oblici prava koji sa svoje strane determiniraju državu. U prava koja se razvijaju nezavisno od države i koja sa svoje strane determiniraju državu pripadaju: 1) krivično pravo i 2) civilno pravo. Pod civilnim pravom se podrazumijevaju imovinska prava: građansko pravo, trgovačko pravo, socijalističko privredno pravo i, najzad, imovinsko pravo asocijanata samoupravnog socijalističkog društva koje se pretvara u besklasno društvo.

U prava koja su, naprotiv, determinirana državom i koja predstavljaju neposredni izraz klasne borbe pripadaju: 3) administrativno pravo i 4) državno organizaciono

pravo, tj. pravo kojim država samu sebe organizira radi što efikasnije borbe protiv potlačenih klasa. Ove dvije vrste prava, dakle, ne nastaju nezavisno od države kao što su krivično i civilno pravo, već su to prava koja nastaju i razvijaju se tek s pojavom države i njome su determinirana.

Sve ove četiri vrste prava nazivaju se još i materijalnim pravom. To su prava koja neposredno reguliraju društvene odnose. Nasuprot materijalnom pravu formira se kroz negaciju negacije, tj. objektivno nužno, tj. procesno pravo (ili formalno pravo) koje regulira primjenu materijalnih prava.

Iz svakog materijalnog prava (krivičnog i civilnog) razvija se istovremeno s razvitkom materijalnog prava i odgovarajuće procesno pravo kao negacija negacije odgovarajućeg materijalnog prava. Procesno pravo je, dakle, u harmoničnom dijalektičkom polaritetu s materijalnim pravom. Materijalno pravo je, dakle, baza a procesno pravo je nadgradnja nad materijalnim pravom. Procesno pravo se razvija iz borbe društva protiv nepravilne primjene materijalnog prava, tj. iz borbe protiv jedne posebne vrste nemoralna. Naime zbog nepravilne primjene materijalnog prava može se desiti da nevina lica budu osuđena, što bi bio još veći nemoral od nemoralna zbog kojeg se primjenjuje krivično pravo.

Krivično pravo je primarni oblik materijalnog prava po kome se strogim ličnim sankcijama protiv krivca suzbija kršenje objektivnih zakona razvitka klasnog društva (tj. zakona vrijednosti) (krađe, pljačke, prevare, utaje, pronevjere i sl.) kao i objektivnih bioloških zakonitosti ljudi (ubojstva, povrede itd.), te statusni integritet ličnosti članova društva (uvrede, klevete i sl.).

Civilno pravo nastaje kroz negaciju negacije krivičnog prava, tj. iz borbe protiv besmislenosti reguliranja krivičnim, ličnim sankcijama čisto imovinskih odnosa dugova-potraživanja.

Administrativno pravo nastaje kao instrument klasne borbe vladajuće klase protiv potlačenih klasa radi održavanja potlačenih klasa u potlačenosti. Ono, kako smo vidjeli, nastaje tek s pojavom države i determinirana je državom. U tome smislu se i krivično i civilno pravo pojavljuju kao nedovoljno efikasni u vršenju sankcija protiv potlačenih klasa. Npr. robovi su kupovani i prodavani, što je bilo regulirano civilnim pravom, a krivično gonjenje robova nije dolazilo u obzir jer su oni kao imovina vlasnika robova bili prepušteni njegovim privatnim sankcijama, a tek kada su se takve privatne sankcije robovlasnika pokazale neefikasnim, intervenirala je država svojim administrativnim mjerama. Iz ovih razloga administrativno pravo se pojavilo kao negacija negacije civilnog prava.

Radi efikasnog vršenja i primjene administrativnog prava državni aparat mora stalno biti organiziran tako da može najefikasnije intervenirati radi primjene administrativnih sankcija protiv potlačenih klasa. Na taj način državno-organizaciono pravo se pojavljuje kao negacija negacije administrativnog prava.

Osiguranje pravilne primjene materijalnog prava (krivičnog, civilnog, administrativnog i državno-organizacionog) nužno se, kao što smo vidjeli, pojavljuju odgovarajući oblici procesnog prava koji osiguravaju pravilnu primjenu materijalnog prava, pa su, prema tome, procesna prava negacije negacije materijalnih prava.

Najviši stupanj u razvitku prava u pojedinoj zemlji jeste u stvarno pravo. Ono postoji prema svim ostalim granama prava u harmoničnom dijalektičkom polaritetu i predstavlja krajnju negaciju negacije ostalih prava. U daljem izlaganju raspravljat ćemo ovo detaljnije.

Ranije smo već ukazali na to da u svim društvima u kojima djeluje ekonomski zakon vrijednosti (tj. već u krilu gentilnog društva i u prijelaznom periodu od klasnog ka poslijeklasnom društvu) različiti oblici prava proizlaze iz borbe društva (u klasnoj fazi razvitka društva ta borba se vodi putem države) protiv takvih oblika kretanja vlasništva koja znače povredu ekonomskog zakona vrijednosti. Kretanje vlasništva se može ispoljavati kao potvrda (afirmacija) zakona vrijednosti, ili kao negacija ili ometanje djelovanja zakona vrijednosti kao zakona razvitka društva. U pozitivne oblike kretanja vlasništva koji potvrđuju i afirmiraju djelovanje zakona vrijednosti pripada u prvom redu tzv. metamorfozno kretanje vlasništva, tj. takvo kretanje vlasništva koje predstavlja metamorfozu vrijednosti iz robnog oblika u novčani, a zatim iz novčanog oblika vrijednosti u robni, prema formulama $R-N-R'$, ili $N-R-N'$, ili $N-N'$. Metamorfozno kretanje vlasništva jeste ujedno i normalno kretanje vlasništva. Metamorfozna vrijednost dolazi direktno do izražaja u prodaji radi kupovine ($R-N-R'$) ili u kupovini radi prodaje s viškom vrijednosti ($N-R-N'$), tj. u ugovoru o kupoprodaji. Naravno, i stara trampa ($R-R'$), koja se još sporadično vrši u izuzetnim prilikama, pripada u objektivno zakonito kretanje vlasništva.

Pozitivno je također kretanje vlasništva prilikom poklona (dara), zatim pri nasljeđivanju i u koegzistenciji vlasništva jednih pored drugih, kada se one razgraničavaju. Takva kretanja vlasništva nisu direktno metamorfozna, ali su u skladu sa zakonom vrijednosti jer ne znače ometanje metamorfoze vrijednosti, već njenu potvrdu, ali na indirektan način, tj. ovi oblici kretanja vlasništva ne znače kršenje zakona vrijednosti i moralno zlo. Ovi oblici su uvijek u skladu sa slobodnom dispozicijom vlasnika, a ova slobodna dispozicija je izvanjski izraz slobodnog neometanog djelovanja zakona vrijednosti. Tome nasuprot, kršenje zakona vrijednosti i moralno zlo znače slijedeći negativni oblici kretanja vlasništva: 1. antimetamorfozno kretanje vlasništva koje je ujedno i antimetamorfozni oblik kršenja zakona vrijedno-

sti (to su npr. krađa, pljačka, pronevjera, utaja, ucjena, razbojstvo itd. i tome slično); 2. **interruptivno kretanje vlasništva**, i interruptivno kršenje zakona vrijednosti, kada se započeta metamorfoza vrijednosti prekida (npr. neplaćanje duga, kao i svako zakašnjanje stranaka u obligacionom odnosu) a da se time ne prelazi u antimetamorfozno kretanje i kršenje zakona vrijednosti i 3. **Repulsivno kretanje vlasništva i kršenje zakona vrijednosti** (tj. obrana svoje imovine koja prelazi u zahvaćanje tuđeg vlasništva, odnosno prekoračenje nužne i opravdane samoobrane).

Svi pozitivni oblici kretanja vlasništva (antimetamorfozni, interruptivni i repulsivni) predstavljaju stupnjeve u kršenju zakona vrijednosti i stoje u antagonističkom dijalektičkom polaritetu s pozitivnim oblicima kretanja vlasništva.

Krivično i civilno materijalno pravo proistječu iz raznih oblika i stupnjeva borbe društva (države u klasnom društvu) protiv negativnih (tj. nemoralnih) oblika kretanja vlasništva ili kršenja zakona vrijednosti. Ova kršenja zakona vrijednosti mogu pogađati svakog vlasnika, bez obzira na klasu kojoj pripada (npr. sitnog i krupnog vlasnika, kao i proletera kao vlasnika radne snage i vlasnika sredstava za život). Zbog toga se krivično i civilno pravo formalno tiče svakog vlasnika, bez obzira na klasu kojoj pripada. To znači da krivično i civilno pravo imaju općedruštveni karakter jer formalno štite svakog vlasnika, bez obzira kojoj klasi pripada. Klasna diferencijacija dolazi tu do izražaja u različitoj primjeni istog prava prema klasnoj pripadnosti vlasnika. Krivično i civilno pravo se razvijaju nezavisno od države, i to permanentno (tj. kroz historiju i sada), a država ih samo može i mora sankcionirati. Tako se npr. novi oblici zločina pojavljuju nezavisno od države, pa ih država kao takve mora identificirati (definirati) i odrediti i definirati sankcije protiv njih. Isto tako se i novi imovinsko-pravni (civilni) odnosi razvijaju u DEO (tj. u bazi društva) nezavisno od države, a država ih može samo sankcionirati. Zbog toga ova prava i jesu prava koja **determiniraju državu** (determinirajuća prava).

Nasuprot tome je **administrativno pravo** uvijek determinirano državom. Kršenje zakona vrijednosti, koje je izvor administrativnog prava, ima specifičan formalno-klasni karakter, a ne općedruštveni. Naime, otpor što ga potlačene klase pružaju eksploataciji od strane vladajuće klase, znači specifično **ugrožavanje vlasništva vladajuće klase nad sredstvima za proizvodnju**. Potlačene klase su u položaju nužnog zla sve dok je vladajuća klasa progresivna, jer razvija društvene proizvodne snage, iako samo u svome klasnom interesu. Svojim otporom tome stanju nužnog zla, potlačene (u prvom redu proizvođačke) klase ugrožavaju vlasništvo vladajuće klase, ugrožavaju svojinu vladajuće klase nad sredstvima za proizvodnju, a time i čitav progresivni klasni poredak, sve dok je on doista progresivan.

Napomena: Ovdje moramo podsjetiti na to da je klasna diferencijacija posljedica djelovanja zakona vrijednosti i centralizacije vlasništva kroz konkurentsku borbu formalno jednakih sudionika tržišta (sitnih vlasnika: R—N—R' i krupnih vlasnika: N—R—N'), uslijed čega ekonomski slabiji (koji proizvode neproduktivnije) propadaju, a ekonomski jači još više jačaju. To je tzv. r a s l o j a v a j u ć e d j e l o v a n j e z a k o n a v r i j e d n o s t i.

Prema tome, otpor potlačenih klasa protiv klasnog ugnjetavanja, sve dok je vladajuća klasa progresivna (tj. dok razvija društvene proizvode snage makar u svome klasnom interesu), izaziva potrebu klasne borbe vladajuće klase kroz državni aparat protiv tog otpora, iz čega proističe formiranje **administrativnog prava** kao specifične grane materijalnog prava. Administrativno pravo je zbog toga vezano za državu kao organa klasne vladavine, tj. administrativno pravo je determinirano državom, kako smo već vidjeli. Ono nastaje i prestaje s nastankom i prestankom klasnog društva i države. Ono je, dakle, **d e t e r m i n i r a n o p r a v o**, za razliku od krivičnog i civilnog prava koja sa svoje strane determiniraju državu.

Drugi oblik determiniranog prava državom jeste, kao što smo već ranije naveli, **državno-organizaciono pravo**, kojim država samu sebe stalno reorganizira u zavisnosti od potreba klasne borbe države protiv vlastite neefikasnosti u procesu klasne borbe, a klasna borba se direktno izražava kroz administrativno pravo. To znači da razvitak državno-organizacionog prava zavisi od razvitka klasne borbe. Zbog toga je državno-organizaciono pravo dijalektička negacije negacije administrativnog prava, tj. administrativno pravo je »baza« za državno-organizaciono pravo, a ovo je, sa svoje strane, neposredna »nadgradnja« administrativnog prava.

Državno-organizaciono pravo regulira organizaciju i unutrašnju strukturu državnih organa (državnog aparata) koji vrše zakonodavnu, sudsku i izvršnu (administrativnu, političku) funkciju. Zbog toga se ono dijeli na tri grane od kojih svaka regulira i unutrašnju strukturu odgovarajućeg državnog organa. Te grane možemo nazvati: 1. zakonodavna DOP, 2. sudsko DOP i 3. izvršno-administrativno DOP. Zajedničko je ovim tri ma granama DOP to što se determinirane klasnom borbom i administrativnim pravom. Prema tome, klasna borba ne determinira samo izvršno DOP, već i DOP sudske funkcije države i DOP zakonodavne funkcije države.

Napomena: O državnim funkcijama ćemo govoriti detaljnije u sljedećem poglavlju, u kome će biti riječ o društveno-političkim ustanovama (DPU).

U pravo kroz organizaciju i unutrašnju strukturu vrhovnih državnih organa kao zakonodavnih organa dolazi do izražaja klasni upliv vladajuće klase u toj funkciji koja je inače **f o r m a l n o o p e d r u š t v e n a** funkcija. Isti je slučaj i kod sudova. Kroz organizaciju i unutrašnju strukturu

sudova dolazi do izražaja klasni upliv vladajuće klase i u ovoj funkciji, koja je inače, formalno, općedruštvena funkcija. Kroz volju države, koja je klasno determinirana od strane vladajuće klase, određuje se kako će biti vršene krivične i civilne sankcije. To opet zavisi od toga tko će biti sudac (da li pripadnik vladajuće klase ili pripadnik potlačenih klasa), da li će se suditi pojedinačno ili u vijećima, pomoću porotnika ili bez njih, tko može biti porotnik itd. Prema tome, državno-organizaciono pravo (DOP) obuhvaća pod istom klasnom ulogom i klasne državne funkcije (administrativno-klasne) i općedruštvene funkcije države (zakonodavnu i sudsku). Otuda zakonodavno i sudsko DOP daje klasni pečat zakonodavnoj i sudskoj funkciji.

Budući da svako materijalno pravo determinira i svoje vlastito procesno pravo, to i DOP kroz negaciju negacije determinira i razvija svoje vlastito procesno pravo. Ovo regulira kako treba primjenjivati DOP-materijalno pravo u praksi. DOP-procesno pravo regulira, prema tome, način postupanja u procesu organizacije i reorganizacije državnog aparata, koje se mora stalno prilagođavati potrebama klasne borbe. Zbog toga i primjena DOP mora biti organizirana tako da osigura maksimalnu efikasnost državnog aparata. Tu najvažniju ulogu imaju: način formiranja i rasformiranja državnih organa, način odabiranja i postavljanja njegovog kadra i način poslovanja državnog organa u realizaciji državne funkcije.

Polarizacija krivičnog i civilnog prava

Dijalektička determinanta svekolikog krivičnog prava jeste antimetamorfozno kretanje vlasništva, odnosno antimetamorfozno kršenje objektivnog zakona vrijednosti. To znači da u svima fazama razvitka društva, u kojima djeluje ekonomski objektivni zakon vrijednosti, antimetamorfozno kretanje svojine motivira i determinira sve oblike kriminala: kako protiv života i tijela ljudi, tako i protiv imovine i protiv svih oblika društvene nadgradnje (tj. protiv morala, prava, države, ideologije i umjetnosti). To, naravno, ne znači da se svi oblici krivičnih djela mogu »svesti« na antimetamorfozu vrijednosti, jer se cjelina nikada ne može »svesti« na dio cjeline. Svar je upravo obrnuta: svi oblici krivičnih djela mogu se izvesti iz antimetamorfoznog kretanja vlasništva kao njihove zajedničke materijalne baze ili determinante. Naime, i zlo se razvija kao zlo i usavršava se kao zlo, od manje efikasnog zla do efikasnijeg zla, tj. kroz regresivnu negaciju negacije. U svakoj formaciji DEO, pa i u klasnoj, polariziraju se dva glavna društvena dobra koja treba štititi. To su: društvena materijalna baza, tj. dati DEO, odnosno dati društveno-ekonomski odnosi u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i u potrošnji (a društvena materijalna baza, kako već znamo, uključuje u sebi kao dijalektički ukinutu-sačuvanu i bio-antropolšku materijalnu bazu društva, tj. žive i radno sposobne ljude), i 2. društvenu nadgradnju.

Napadaji protiv imovine znače u krajnjoj liniji i napadaje na život i tjelesni integritet čovjeka, a napadaji na život i tjelesni integritet čovjeka kao pripadnika zajednice znači slabljenje društvene materijalne baze. Isto tako napadaji na bilo koji oblik društvene nadgradnje (moral, pravo, DPU-državu, ideologiju i umjetnost) znače u krajnjoj liniji slabljenje društvene materijalne baze datog društva. U progresivnoj fazi razvitka jednog klasnog društva napadaj na društvenu nadgradnju znači otpor prema »nužnom zlu« klasne vladavine, tj. kršenje objektivne zakonitosti razvitka datog klasnog društva. Naprotiv, u silaznoj, regresivnoj fazi razvitka datog klasnog društva, napadaj na društvenu nadgradnju znači preliminarnu revolucionarnu borbu za rušenje dotrajalog klasnog sistema (tj. progresivnu negaciju negacije).

U prvim fazama razvitka klasnog društva i države prevladavalo je krivično pravo. Ono je tada bilo tipično klasno pravo zaštite klasnog društva u nastajanju. No, zbog sve bitnije važnosti robno-novčanih odnosa, pretvaraju se kazne za obično narušavanje mira, tj. za djela protiv života i tijela, u novčanu naknadu (tzv. sistem kompenzacije), dok se, naprotiv antimetamorfozna djela (tj. protiv imovine, kao što su krađe i sl.) kažnjavaju tjelesnim kaznama (ubijanjem, sakaćenjem ili batinanjem) ili prodajom u roblje, što je tipično u periodu raspadanja gentilnog društva i prijelaza u robovlasničko društvo. No, krivično pravo ne ostaje uvijek vladajući oblik prava. U procesu širenja i učvršćenja robno-novčanih odnosa ti odnosi prestaju da budu izuzetni i slabi, te se pretvaraju u ekonomsku međuzavisnost privatnih vlasnika na tržištu. Zbog toga više nisu potrebne (već postaju štetne i neefikasne) surove krivične sankcije radi osiguranja neometane metamorfoze vrijednosti robe i novca, kao što je to bilo ranije, kada su se i neplaćanja dugova (zakašnjenje dužnika) tretirala kao zločin, tj. kao antimetamorfoza. U razvijenim uvjetima klasnog društva krivične, lične sankcije protiv proste interrupcije (prekidanja) metamorfoze vrijednosti, postaju štetne i nemoralne. Zbog toga se razvija tzv. civilna, tj. imovinska sankcija protiv zakašnjenja dužnika u ispunjenju svoje obaveze prema povjeriocu. Ova imovinska sankcija sastoji se u prinudnom dovršenju prekinute metamorfoze vrijednosti, oduzimanjem odgovarajuće imovine dužniku. Ovaj proces polarizacije na krivičnu i civilnu sankciju posredovan je negacijom negacije, tj. civilna sankcija se razvila kao progresivna negacija negacije krivične sankcije. U istom procesu se izdvojilo iz krivičnog prava i civilno pravo, kao progresivna negacija negacije krivičnog prava.¹ Ovaj proces se odvija u periodu prelaska iz gentilnog društva u klasno društvo robovlasničke formacije. Međutim, u konsolidiranom klasnom društvu robovlasništva, polaritet krivičnog i civilnog prava se preobražava u polaritet privatnog i javnog (državnog) prava. Naime, prije nastanka države, gonjenje nemoralnih

¹ Ovdje se ističe progresivni karakter negacije negacije zbog toga što postoji i regresivna negacija negacije u procesu propadanja u sve gora stanja do uništenja. O tome vidjeti Teze o dijalektici na početku ove knjige (teza br. 12).

postupaka ne samo protiv života i tijela već i protiv privatnog vlasništva bilo je u nadležnosti povrijeđenih gensova, a zatim u nadležnosti atomiziranih privatnih vlasnika. Formiranje države znači kraj ovom anarhičnom obračunavanju s napadačima, te država preuzima na sebe kao glavni zadatak gonjenje krivaca protiv života i tijela i antimetamorfoznih djela, kao i krivaca za djela protiv društvene nadgradnje, a civilna sankcija ostaje i dalje privatna. Privatna sankcija, sada očišćena od elemenata antimetamorfoze i svedena (relativno) na čistu interruptivnu sankciju, postaje sada determinanta krivične sankcije, sada kao javne sankcije, jer je javna sankcija nastala poslije privatne, kao negacija negacije privatne sankcije.

Iz svega ovoga se vidi da dijalektički harmonični polaritet privatnog i javnog prava pripada klasnom društvu.

Polarizacija determinirajućeg prava i determiniranog prava

Harmonični dijalektički polaritet krivičnog i civilnog prava (kao polaritet determinirajućih prava, tj. prava koja determiniraju pojavu države) postavlja se zatim kao determinanta ili »baza« harmoničnog polariteta administrativnog prava i državno-organizacionog prava (DOP) kao oblika determiniranog prava, kao »nadgradnja« ili progresivna negacija negacije determinirajućeg prava (civilnog i krivičnog). Naime, administrativno pravo i državno-organizaciono pravo ukidaju neefikasnost krivičnog i civilnog prava u klasnoj borbi. Efikasnost administrativnog prava i DOP sa svoje strane omogućuje stabilizaciju krivičnog i civilnog prava u stabiliziranim klasnim odnosima, zahvaljujući administrativnim sankcijama.

Ustavno pravo

Ustavno pravo je najviši stupanj u razvitku prava u jednoj zemlji. Ono propisuje načela organizacije države i njenog aparata, tj. postavlja ta načela kao pravno pravilo koje obavezuje državne organe, uslijed čega se onda formiraju subjektivna prava građana prema državi. Na taj način se tek podanici javne vlasti preobražavaju u građane koji imaju utvrđena i garantirana prava prema toj javnoj vlasti. U tome smislu treba razlikovati građane od buržuja. Ovi potonji su naime klasni eksploatatori proletarijata. Pred državom su, međutim, i proleter i »građani«. Svi građani su i »državljanici« države.

Ustav zbog toga određuje i osnovna prava građana, kao što su pravo na nepovredivost ličnosti i stana, pravo vlasništva itd. U odnosu na ustavna pravna pravila, sve funkcije države (zakonodavno-normativna i izvršno-administrativna) pojavljuju se kao primjena ustava i njegovih načela. Ustav se kao najopćije i najviše pravno pravilo proklamira u ime **suverenog naroda**, čija snaga osigurava i primjenu ustava

kao najvišeg pravnog pravila (zakona). Međutim, tamo gdje je narod stvarno suveren, država postaje nepotrebna. Zbog toga je ustavno pravo formalna negacija negacije države i svekolikog prava koje je determinirano državom (tj. administrativnog prava i DOP s odgovarajućim procesnim pravima). Tu se radi prije svega o formalnoj negaciji negacije države i prava determiniranog državom. Međutim, stvarno, tj. konkretno-historijski, prvi ustavi doneseni u ime suverenog naroda značili su samo svrgavanje feudalne klase i feudalne države, a ne i države uopće (i prava determiniranog državom). Jer pod pojmom »suvereni narod« bili su formalno izjednačeni i proleter i kao sitni privatni vlasnici svoje radne snage (R—N—R'), zatim još neproleterizirani seljaci i zanatlije kao sitno-robni proizvođači (R—N—R'), s jedne strane, i kapitalisti kao krupno-robni činioči (N—R—N') u društvu. Zbog toga, ukoliko se radilo o ukidanju feudalizma, ustav je stvarno primjenjivan, ali ne i dalje. Poslije toga buržoazija na vlasti jača svoju državu i svoj državni aparat kao organ svoje klasne vladavine i klasne borbe protiv proletarijata i ostalih sitnih proizvođača (R—N—R'). Proleter i se priznaju za građane samo u njihovom, civilnom statusu prodavaoca radne snage i vlasnika te radne snage, a u političkom statusu oni i dalje ostaju podanici, a ne građani buržoaske države koja je zaodjevena formalnom negacijom negacije formalnog narodnog suvereniteta (a ne stvarnog) i koja čak i jača svoj državni aparat. Kao »suvereni narod« pojavljuje se tu samo buržoaska klasa koja se državom služi kao aparatom klasnog ugnjetavanja. Svarna primjena ustavnog prava počinje zbog tog tek s diktaturom proletarijata, ili pak sve snažnijim pritiskom organiziranog proletarijata, koji postepeno, u zavisnosti od svoje snage, nameće primjenu ustavnog prava i na njega, i to još u krilu buržoaskog društva (kao narastanje socijalističkih elemenata u krilu kapitalističkog društva). Na osnovi ustavnog prava, inspiriranog borbom proletarijata za ukidanje klasnog društva uopće, odvija se proces odumiranja države i prava determiniranog državom, i razvija se novo pravo besklasnog društva, a građani se preobrazuju u asocijante samoupravnog socijalističkog društva, kako u imovinskom tako i u političkom statusu.

Novi oblici prava u socijalističkoj Jugoslaviji

Mi se danas (1975) u Jugoslaviji nalazimo u punom procesu odumiranja klasnog društva i njegovog formalnog predstavnika — države. Taj proces je svakodnevna i permanentna pojava, jer su radničko i društveno samoupravljanje klice novog besklasnog društva. Tu se istovremeno vrši i preobražaj klasnog prava (tzv. juridičkog prava) u bes-

klasno pravo (tzv. postjuridičko ili metajuridičko pravo)² na osnovi novih, viših, širih i općijih objektivnih ekonomskih zakonitosti razvitka društva tzv. trećeg ciklusa zakona vrijednosti, o kome je bilo riječi u ovoj knjizi. Ove nove socijalističke samoupravne objektivne zakonitosti samoupravne krupne robne privrede i jesu materijalna osnova za razvijanje novog, šireg (sveobuhvatnijeg) i općijeg društvenog morala, što rađa nove socijalističke oblike nemorala. Iz borbe protiv ovih oblika nemorala (u kojima se stari oblici nemorala regresivno dijalektički ukidaju), rađa se novo socijalističko samoupravno, besklasno pravo: asocijantsko imovinsko pravo čija je osnova lično, osobno vlasništvo asocijanata nad sredstvima za ličnu potrošnju: zatim socijalističko samoupravno privredno pravo nad dijelovima društvenih sredstava za proizvodnju. Umjesto ranijeg administrativnog prava razvija se novo socijalističko samoupravno pravo i novo DOP organa društvene cjeline. Umjesto ranijeg klasnog radnog prava (dijelova buržoaskog civilnog prava po ugovoru o najmu radne snage i dijelova administrativnog prava »zaštite« radnika od pretjerane eksploatacije, socijalnog osiguranja i sl.) rađa se novo asocijantsko društveno-organizaciono pravo o formiranju i djelovanju osnovnih organizacija radnika (OOUR) i njihovim asocijacijama (Ustav SFRJ iz 1974. god.) sa svojim vlastitim pravnim sistemima (mikrosistemima) kao rezultatima zakonodavnih prava OOUR-a, sa svim oblicima prava i općih pravnih akata zasnovanih na statutu — ustavu OOUR-a. Svi ovi oblici su u stalnom procesu promjene i rastežanja, što ih pravna znanost mora obuhvatiti i teoretski objasniti.³

PRAVO I DRUŠTVENE POLITIČKE USTANOVE

Daljnji, viši harmonični dijalektički polaritet u razvitku društvene nadgradnje jeste polaritet prava i društvenih ustanova (DPU), uključivši tu i državu klasnog društva. Kao negacija negacije morala, pravo se postavlja kao »baza« jednog novog, višeg antagonističkog i harmoničnog dijalektičkog polariteta. Kada je pravo razvijeno, tj. već formirano, svako odstupanje od pravnog pravila pojavljuje se kao kršenje ili negacija prava. Zbog toga se društvo nužno mora boriti protiv nepoštivanja prava svojim sankcijama, a iz prakse tih sankcija izrastaju društvene političke ustanove kao organizirana snaga druš-

2 Dakle, razvitak prava je tekao u gentilnom društvu kao predjuridičko pravo, u klasnom društvu kao »juridičko pravo«. (Taj izraz upotrebio je Engels u svojoj knjizi »Porijeklo porodice« itd.), a na osnovi toga sam ja još prije 20 godina u mojim radovima, predskazao nužnost pojave tzv. metajuridičkog prava besklasnog društva, što je žestoko bilo osporavano od nekih pravnih teoretičara u nas, koji se danas — poslije pojave društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, nesumnjivih oblika poslije-klasnog, metajuridičkog prava, što su nikli nezavisno od ovih pravnih autoriteta — busaju u prsa i uzvikuju ostalim pravicima: »Hic Rhodus, hic salta«, tj. »pokažite sada što znate«. To je ustvari »salto mortale« ovakvih »autoriteta«, antidijalektičara.

3 Vidjeti o dijalektici prava moju prvu knjigu »Sociologija prava«, Beograd, 1965, izd. »Savremena administracija«, i II izdanje iste knjige iz 1968, izdanje, »Naučna knjiga«, Beograd.

tva za borbu protiv neprava, tj. kao negacija negacije prava. O tome smo već govorili u prethodnom poglavlju, kada smo razmatrali pravo kao negaciju negacije morala. U ovom poglavlju ispitat ćemo proces nastanka DPU, uključivši tu i državu klasnog društva, kao rezultat borbe protiv kršenja prava.

Općenito govoreći, DPU, uključivši tu i državu klasnog društva, pojavljuju se kao materijalizacija, odnosno kao realizacija društvene svijesti, organizirane u pravnim pravilima. DPU se upravo razvijaju iz potrebe da se materijalnom silom organizacije garantira i realizira izvršenje pravnih pravila (prava — legaliteta), jer bez toga pravna pravila uopće ne bi mogla biti realizirana. Kada se pak DPU jednom formiraju kao društveni instrumenti za osiguranje izvršenja pravnih pravila koja su nastala nezavisno od DPU, onda one same postaju faktor daljnjeg razvijanja pravnih pravila. Tako je, kao što već znamo, država nastala kao društveni organizirani instrument za osiguranje izvršenja krivičnog i civilnog prava koja su se razvila još u krilu gentilnog društva što se raslojavalo na klase pod pritiskom stalne centralizacije vlasništva. Stihijno nastala, ta pravna pravila su se formirala kao nepisana pravna pravila (tzv. običaji), prenosila su se usmenom tradicijom i održavala stalnom praksom protiv nemorala. Čim se pak formirala država kao formalni predstavnik društvene cjeline klasnog društva (robovlasničkog), ona je svojom praksom državnih sankcija dalje razvijala ovo već razvijeno pravo. Država u stvari podrazumijeva permanentan razvojni proces, proces koji se neprekidno razvija iz borbe protiv kršenja pravnih pravila, bilo onih pravnih pravila koja se isto tako permanentno razvijaju nezavisno od države (krivično i civilno pravo), bilo pravnih pravila koja su determinirana državom (administrativno i državno-organizaciono pravo, o čemu smo već govorili u prethodnom poglavlju).

I pretklasno gentilno društvo razvijalo je svoje pravo iz borbe protiv nemorala, a razvijalo je i svoje pretklasno DPU (gentilne skupštine koje su djelovale i kao sudovi) i gentilne izvršne organe (poglavice) iz nužnosti borbe protiv kršenja gentilnog prava. Kada su preuzele funkciju organiziranih sankcija protiv kršenja gentilnog prava (kršenja pravnih normi), te gentilne DPU su zatim i same dalje razvijale to gentilno pravo. Staro rimsko pravo, u prvoj fazi svoga razvitka, još je npr. razlikovalo *f a s* (gentilno pravo) i *j u s* (klasno pravo). Mi se ovdje ne možemo dalje upuštati u tretiranje pretklasnih (preddržavnih) DPU, već ćemo detaljnije obraditi pojavu države kao garanta klasnog prava. Važno je ovdje — u vezi s gentilnim pravom i gentilnim DPU — naglasiti, da svako društvo, bilo pretklasno, bilo klasno, bilo poslijeklasno, razvija i svoj moral, svoje pravo i svoje DPU.

DRŽAVA KAO OPĆA DRUŠTVENO-POLITIČKA USTANOVA

Država je opća DPU klasnog društva. Kako je to Engels u svojoj knjizi »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države« pokazao na primjeru stare Atene, država se razvila u procesu raspadanja starog gentilnog društva, kada se uslijed djelovanja zakona vrijednosti i raspadanja gentilne prirodne privrede razvila robna privreda i privatno vlasništvo, i kada su se, uslijed raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti i njime određene centralizacije vlasništva, formirale antagonističke društvene klase. DPU gentilnog društva, gentilno pravo i gentilni moral više nisu odgovarali promjenama koje su se odvijale u društvenoj materijalnoj bazi. Te gentilne ustanove su došle u otvorenu suprotnost i sukob (antagonistički) s promjenama u DEO novčane privrede. Nastala je prava anarhija. Jer su se gentilni DPU (autoriteti) odnosili samo na pripadnike date gentilne zajednice kojoj je pripadao pojedinac na koga je primjenjivano dato gentilno pravo njegove gentilne zajednice. Jednom pripadniku određenog gensa ili određenog plemena moglo se suditi samo prema pravu njegova gensa ili plemena. Međutim, društvena podjela rada (ratarstvo, stočarstvo, poljoprivreda, zanatstvo, trgovina i ostale privredne djelatnosti) i razvitak robnonovčanih odnosa i tržišta izmiješali su sve gentilce na određenoj teritoriji, bez obzira kojoj su gentilnoj zajednici pripadali. Oni su se, naravno, izmiješali na zajedničkom tržištu. Zbog svega toga postala je praktično nemoguća primjena gentilnog prava. Rađao se novi moral i rađalo se novo pravo iz borbe protiv novog nemoralna, a sve je bilo uvjetovano novim DEO s robnom privredom. Radi što efikasnije borbe protiv kršenja tog novog prava — koje je važno za sve stanovnike jedne određene teritorije, bez obzira na njihovu gentilnu pripadnost — nastala je država kao javna vlast, koja je organizirala novi pravni poredak privatnog vlasništva i klasne borbe u smislu poštovanja objektivnih zakonitosti robne privrede od strane svih stanovnika određene teritorije. Država je kao javna vlast bila, prema tome, od samog početka teritorijalna vlast (i ostala je to sve do danas) — za razliku od gentilnih DPU (gentilnih autoriteta), čija se vlast protezala na sve pripadnike gentilne zajednice ma gdje se oni nalazili. Vlast gentilnih DPU (gentilnih skupština i poglavica, vračeva itd.), zato što se odnosila samo na pripadnike određene gentilne zajednice, nije bila javna vlast, jer je vršena samo od strane pripadnika iste gentilne zajednice i obuhvaćala samo njene članove. Vršioći vlasti i oni prema kojima se vrši vlast nisu se socijalno razlikovali. Državna vlast je, međutim, javna vlast zato što se društvo atomiziralo na privatne vlasnike i na ljude koji su postali objekti privatnih vlasnika (robovi). Društvena veza između tih atomiziranih privatnih vlasnika, pripadnika istog društva, išla je sada preko tržišta. Na tržištu su se oni koji su iznosili svoju robu afirmirali kao vlasnici, a robovi su se pojavljivali kao objekti tuđeg privatnog vlasništva. Na tržištu su privatni vlasnici preko mehanizma zakona vrijednosti razmjenjivali svoja vlasništva, a robovi su razmjenjivani (kupovani i prodavani) kao objekti tuđeg vlasništva. Na taj način se zakon vrijednosti ispoljavao kao novi

objektivni zakon razvitka novog društva. Svi sudionici tržišta morali su poštovati zakon vrijednosti, a protiv onih koji to nisu činili tržište je moralo voditi borbu radi neometanog djelovanja zakona vrijednosti. Tržište je pak određena teritorija. Ono je javno mjesto na kome se pojavljuju privatni vlasnici radi društvenog kontakta. Tu se pojavljuje država kao opća društvena javna ustanova koja se prvenstveno brinula o poštivanju zakona vrijednosti na tržištu. U subjektivnu sferu privatnih vlasnika država se kao javna vlast nije miješala. Onoga koji se na tržištu afirmirao kao vlasnik država štiti i izvan tržišta od svih nemoralnih i protupravnih postupaka protiv njegova vlasništva, upravo u cilju osiguranja neometanog, slobodnog djelovanja zakona vrijednosti. Objektivno zakonito kretanje vlasništva je moguće jedino pod kontrolom države a preko tržišta.

Za vršenje javne vlasti državi je od samog početka potreban poseban aparat, sastavljen od ljudi koji će tu vlast vršiti kao njeni organi. U početku se organi države nisu izdvajali u posebne profesionalne grupe, tj. nisu odmah formirali jednu posebnu kariku u društvenoj podjeli rada. Kao posebna izdvojena grupa formirala se oružana snaga za u n t r a š n j u r e p r e s i j u protiv kršitelja pravnih pravila (žandarmerija, policija, milicija u današnjem smislu). U staroj Ateni su to isprva bili naoružani robovi u vlasništvu države, a pod komandom određenih slobodnih ljudi. Ostali nosioci vlasti vršili su svoju funkciju besplatno, tj. nisu bili profesionalni upravljači koji bi živjeli od te svoje funkcije. Zbog toga su vršioци vlasti (magistrati) nužno uzimani iz redova imućnijih vlasnika, koji su mogli živjeti od svojih privatnih prihoda, pa nisu morali primati plaću za svoj rad u državnom aparatu. Međutim, u daljnjem razvitku države postepeno su sve funkcije državnog aparata postale profesionalne funkcije, tj. vršili su ih ljudi kojima je to bila profesija u društvenoj podjeli rada i koje je država, dakle, plaćala za njihov rad. Tako je nastala jedna od bitnih karakteristika države: p r o f e s i o n a l n i a p a r a t. Komandne pozicije u državnom aparatu zauzimali su, naravno, pripadnici vladajuće klase kao ekonomski i zbog toga i politički vlastodršci. Zbog izdržavanja državnog aparata država je uzimala p o r e z u naturi ili u novcu.

Država je od samog početka organizirana točno prema modelu vlasništva. Javna vlast nad podanicima na državnoj teritoriji bila je m o n o p o l i z i r a n a u rukama vladajuće klase privatnih vlasnika (u prvoj fazi razvitka klasnog društva — robovlasničke klase). Ova klasa je u stvari bila s u b j e k t državne vlasti, dok su ostali bili podanici, tj. o b j e k t javne vlasti. Ovamo su pripadali u prvom redu robovi, ali i ostali ljudi koji su doduše bili slobodni, ali bez vlasništva. Vladajuća klasa je provodila vlast u ime društva kao cjeline, ali u svome klasnom interesu. Kao što je privatni vlasnik s u v e r e n nad svojom imovinom, a to znači da je slobodan predmet svoga vlasništva držati, koristiti (tj. da troši njegovu upotrebnu vrijednost) i njime raspolagati na tržištu prema svome nahodjenju (po slobodnoj inicijativi) i prema svo-

jim interesima; tako je i državna vlast suverena i ona isključuje svaku drugu vlast na svojoj teritoriji. Vlasništvo je samovlast kojom se drugi isključuju od raspolaganja predmetom vlasništva. Tako i državna samovlast (monopol) isključuje bilo koju drugu vlast na njevoj teritoriji. Gospodar privatnog vlasništva jeste njen vlasnik, a gospodar države je vladajuća klasa. Vlasnik je diktator na svome vlasništvu, a vladajuća klasa je diktator države. Zbog toga je svaka država diktatura vladajuće klase, bez obzira na oblike vladavine (monarhija, republika, demokracija, diktatura jedne ličnosti i sl.).

Funkcije države

Državna vlast kao suverena vlast nad stanovništvom određene teritorije koncentrira u sebi funkcije donošenja propisa (pravnih pravila, odnosno sankcioniranja pravnih pravila koja se formiraju nezavisno od nje). To su: zakonodavna vlast, zatim funkcija sudovanja (rješavanje civilnih imovinskih sporova među podanicima i krivično gonjenje krivaca), zatim izvršna funkcija (administrativna, upravna funkcija), tj. funkcija vođenja i kanaliziranja klasne borbe protiv potlačene klase (slamanje otpora) od strane vladajuće klase u svome klasnom interesu, a istovremeno u interesu društva kao cjeline (sve dok je vladajuća klasa progresivna, tj. dok dalje razvija proizvodne snage društva). Ove tri funkcije čine tzv. unutrašnje funkcije društva.

Vanjsku funkciju države sačinjavaju odnosi države s drugim državama, odnosno društvenim zajednicama. Kao što među vlasništvima postoji repulsivan (odbijajući, odnosno isključivajući) odnos, takav odnos postoji i među državama. Ovaj odnos obuhvaća obranu od napadaja izvana kao i agresiju (napad) na druge. Instrumenti vršenja sile su u unutrašnjoj funkciji specijalne naoružane formacije za unutrašnju represiju (žandarmerija, milicija i sl.), a u vanjskoj funkciji armija. Kao što vlasništvo ima tendenciju da se povećava u rukama sve manjeg broja vlasnika (tj. da se centralizira), tako i države imaju tendenciju da se šire i povećavaju na račun drugih država, jer samo na taj način osiguravaju svoju egzistenciju. Slabe države padaju za račun velikih i snažnijih država.

Napomena: Armije su postojale i prije pojave države, tj. još u gentilnom društvu. One tada nisu predstavljale dijelove državnog aparata vladajuće klase već su bile oružane snage gentilne društvene zajednice u koje su ulazili svi za oružje spremni članovi društva. Armija postaje dio državnog aparata i glavni oslonac vlasti vladajuće klase tek u klasnom društvu. Ako u datoj situaciji klasne borbe zataje oružane snage unutrašnje represije, nastupa armija kao konačni oslonac vlasti vladajuće klase. Npr. u ustancima robova u starom Rimu morala je protiv robova nastupiti regularna armija, jer su organi unutrašnje represije bili neefikasni.

I sudovanje predstavlja također jednu prastaru društvenu funkciju. Nju su u gentilnom društvu obavljali organi gentilnog društva (npr. skupština gensa, bratstva, ili prelena, ili sam poglavica). U klasnom društvu sudovanje postaje državna funkcija koju obavljaju državni organi — sudovi.

U gentilnom društvu su također postojali **izvršni organi** koji su u ime čitave zajednice provodili odluke gentilnih zakonodavnih organa i sudova. Takav organ je npr. bio poglavica. U klasnom društvu se, kako smo već vidjeli, jedan dio državnog aparata bavi izvršnom funkcijom.

Država ostaje modelirana prema modelu vlasničke samovlasti kroz sve periode svoga razvitka, tj. kroz sve formacije klasnog društva: robovlasničkog, feudalnog i kapitalističkog društva. Tek u državi proletarijata, koja predstavlja državu u procesu odumiranja, vlasnički karakter države odumire istovremeno s odumiranjem vlasničke samovlasti. Kroz progresivni razvitak klasnog društva razvija se i usavršava i državni aparat u svim svojim funkcijama. Državni aparat se i kvantitativno povećava, te se profesionalna državna birokracija razvija u moćnu samostalnu silu, koja se od instrumenta vladajuće klase postepeno pretvara u gospodara čitavog društva u državno-najamničkom sistemu diktature proletarijata. U tome sistemu je situacija takva da se kapitalistička klasa likvidira kao klasa totalnom centralizacijom kapitala u rukama proleterske države kao javnog vlasnika svih društvenih sredstava za proizvodnju. Međutim, ovo javno vlasništvo države i dalje odvaja proizvođače od sredstava za proizvodnju, te oni zbog toga i dalje ostaju proleter i prinuđeni da prodaju svoju radnu snagu, samo sada samo jednom jedinom vlasniku, a to je njihova vlastita klasna država koja vlada u ime i u korist proletarijata. I kapitalistička klasa se u nerazvijenim kapitalističkim zemljama često pojavljuje kao poslodavac — kapitalista (npr. kao javni vlasnik željeznica, pošta, telegrafa i telefona, rudnika i sl., kao npr. u staroj Jugoslaviji), ali se u tim slučajevima država nikada ne pojavljuje kao jedini vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, tj. ne postoji totalna centralizacija kapitala, što je moguće jedino poslije pobjedonosne proleterske revolucije. Državno vlasništvo nad svim društvenim sredstvima za proizvodnju znak je, dakle, da je državno-najamni sistem zamijenio privatni kapitalizam. Taj državno-najamni sistem proleterske države daje proletarijatu još uvijek klasni status proletera, koji je prinuđen da proizvodi sa sredstvima za proizvodnju u vlasništvu drugoga, iako je taj drugi sama država proletarijata. U sistemu socijalističkog državno-najamnog sistema država postaje ne samo neposredni gospodar proizvodnje već dominira cjelokupnim DEO, tj. i u odnosima raspodjele, razmjene i potrošnje. Međutim, ranije, u sistemu privatnog kapitalizma, u njegovoj progresivnoj fazi, država je uglavnom bila samo čuvar privatno-kapitalističkih odnosa (DEO) kako na tržištu radne snage, tako i na tržištu ostale robe. Dok je država u privatnom kapitalizmu imala u vlasništvu samo sredstva za potrošnju, koja su bila potrebna za obavljanje državnih funkcija, u so-

cijalističkom državno-najamničkom sistemu država je jedini vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, kako smo već vidjeli. Zbog ovog javnog državnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju državna birokracija postaje jedina ekonomska sila u društvu. Proletarijat je stoga zavisao od državne birokracije koja odlučuje kako o proizvodnji, tako i o raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Državna birokracija je time postala snaga koja je izgubila ranijeg gospodara (privatne kapitaliste), a još nije stekla novog gospodara. Ukidanje ekonomskog, pa stoga i političkog gospodara državne birokracije nad društvom bilo je moguće jedino ukidanjem javnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju i pretvaranjem tih sredstava u opću društvenu zajednicu sredstava za proizvodnju. O tome smo već govorili u poglavlju o vlasništvu, pa to nećemo ovdje ponavljati. Ovdje treba, međutim, naglasiti da je ukidanje državnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju, kao daljnji akt socijalističke revolucije, značilo početak odumiranja države kao opće DPU. Država počinje odumirati upravo u oblasti operativne privrede. To je pak uvjetovano, kako već znamo, radničkim samoupravljanjem (gospodarenjem) društvenim sredstvima za proizvodnju. To znači da je država počela odumirati najprije na onom području gdje se njena funkcija najkasnije razvila, tj. na području društvenih sredstava za proizvodnju. Pošto je gospodarenje države društvenim sredstvima za proizvodnju podvrgnuto procesu odumiranja (tj. procesu negacije negacije) najprije u oblasti proizvodnje, ono se konsekventno podvrgava i procesu odumiranja u oblasti raspodjele, razmjene i potrošnje, jer, kako već znamo, proizvodnja je dijalektička determinanta kako raspodjele tako i razmjene i potrošnje. Na taj način se funkcija države postepeno ponovno svodi na čuvanje opće društvene zajednice sredstava za proizvodnju i socijalističkog tržišta krupne robne privrede sve dok i socijalistička krupna robna privreda ne odumre kroz postepenu potpunu koncentraciju društvenog kapitala i društvenog samoupravnog kapitala. Država će, dakle, potpuno odumrijeti kada potpuno odumru klase i djelovanje zakona vrijednosti, kada uslijed toga potpuno odumre i tržište robe te svaka svojinska samovlast po čijem je modelu država izgrađena — također kao politička samovlast (politički državni suverenitet) — kad će se država pretvoriti u neposrednu opću društvenu slobodnu asocijaciju proizvođača. Dok se svi ovi procesi odumiranja klasnog društva potpuno ne završe, država će i dalje vršiti svoje funkcije formalnog predstavnništva društva kao cjeline, a svoju klasnu funkciju će koncentrirati na obranu društva od svake mogućnosti restauracije kapitalizma, bilo izvana, bilo iznutra. Kroz radničko samoupravljanje (gospodarenje) odumire i čitav klasni sistem. Odumiranjem proletarijata kao klase, proleter i se preobražavaju u asocijante slobodne asocijacije proizvođača, a u asocijante se preobražavaju i preostale sitnovlasničke klase (seljaci i zanatlije).

Kroz proces odumiranja države i funkcija obrane društva od vanjskih agresija također odumire i preobražava se u neposrednu društvenu funkciju, a armije se od oblika državnog aparata pretvaraju u nepo-

sredan organ društva kao cjelina. Zbog ukidanja javnog vlasništva države nad društvenim sredstvima za proizvodnju, prekida se i agresivna vanjska funkcija države. Time nestaje potreba za ekspanzijom, jer odumiranjem samovlasti nad sredstvima za proizvodnju bit će ukinuti i objektivni zakoni razvitka vlasničke samovlasti, tj. težnja ka ekspanziji na račun tuđih zajednica kroz centralizaciju (dok je proces centralizacije kvazivlasništava unutrašnji proces same opće zajednice sredstava za proizvodnju koja ostaje samo formalna zajednica sredstava za proizvodnju sve dok se potpuna centralizacija kvazivlasništava ne postigne kroz potpunu koncentraciju društvenog kvazikapitala). Zbog toga je država u odumiranju, tj. slobodna asocijacija proizvođača u nastajanju je daleko jača i solidnija po svojoj unutrašnjoj strukturi nego bilo koja država, ma koliko silan aparat imala.

Odumiranje države se ogleda u stalnoj debirokratizaciji državnog aparata. Najprije se broj profesionalnog aparata države bitno smanjuje i zamjenjuje neprofesionalnim funkcionerima iz redova samih asocijacija slobodne asocijacije proizvođača. Ukoliko profesionalni aparat još ostaje, on sada dobiva svoga gospodara, od kojega je zavisan i kome je podređen. Taj gospodar je sada klasa proletera koja se preobražava u asocijante slobodne asocijacije proizvođača. Tek time država proletarijata, kao država u procesu odumiranja, dobiva stvarni karakter diktature proletarijata kao faktor negacije negacije klasnog društva, a državni aparat kao profesionalni aparat vladavine nad ljudima pretvara se najprije u stručni servis za upravljanje stvarima, a zatim u neprofesionalnu neposrednu društvenu funkciju upravljanja stvarima. U istom procesu se konačno i javne funkcije države pretvaraju u neposredne društvene funkcije upravljanja stvarima slobodne asocijacije proizvođača.

Napomena: Ovdje treba naglasiti da je »javno« dijalektička negacija negacije »privatnog«, a »društveno« je negacija negacije »javnog«. Tu se, dakle, radi o harmoničnim dijalektičkim polaritetima posredovanim dijalektičkim negacijama negacije. Na taj način »privatno« determinira »javno«, a »javno« determinira »društveno«.

Odnos između »privatnog« i »javnog« jeste klasni odnos, a odnos »javnog« i društvenog jeste odumirući klasni odnos. U slobodnoj asocijaciji proizvođača pojavljuje se odnos između osobnog i društvenog. Taj odnos se pojavljuje npr. kao odnos društvene zajednice sredstava za proizvodnju prema osobnom (ličnom) vlasništvu asocijacija nad sredstvima za individualnu potrošnju. I taj odnos se pojavljuje kao harmonični dijalektički polaritet u kome je lično vlasništvo asocijacija negacija negacije opće društvene zajednice sredstava za proizvodnju. Na taj način pojavljuje se i odnos između društvenog i osobnog u slobodnoj asocijaciji proizvođača, tj. osobno je negacija negacije društvenog. Osobno se, dakle, razvija iz borbe protiv negacije društve-

nog. Sve to znači da se ličnost (personalitet) čovjeka potpuno razvija tek na osnovi dijalektičkog ukidanja društvenog i osobnog, tj. kada društvenost postaje fundament i integralan sastavni dio osobnog.

Napomena II: Mi smo u ovom poglavlju dali samo sažetu, globalnu dijalektičku analizu i sintezu države, tj. ukazali smo na najopćije objektivne zakonitosti nastanka, razvitka i odumiranja države kao tvorevine klasnog društva. Time smo ukazali i na mjesto države u strukturi društva. Detaljnija dijalektička analiza i sinteza države predmet je specijalne teorije države kao posebne znanosti.

Odumiranje države u suvremenoj samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji

Kada smo u prethodnom poglavlju dali prikaz dijalektičke sinteze procesa odumiranja klasnog društva i države, onda smo to činili prema modelu suvremene socijalističke Jugoslavije, koja se pojavljuje kao prva država u razvitku društva koja stvarno odumire i gdje je taj proces najočigledniji poslije uvođenja radničkog samoupravljanja god. 1950. Odumiranje države u suvremenoj Jugoslaviji odvija se u čistom vidu, tj. bez uplitanja izvanjskih faktora, a na osnovi razvitka unutrašnjih snaga našeg društva, na sličan način kao što se u historiji odvijalo u čistom vidu i formiranje klasnog društva i države u staroj Ateni. Zbog toga se u Jugoslaviji može pratiti djelovanje objektivnih zakonitosti odumiranja države u najčišćem vidu, tj. može se razviti dijalektička sinteza procesa odumiranja države i formiranja besklasnog društva. Zbog toga Jugoslavija i jeste model države u odumiranju. Prema tome, sve ono što smo rekli za oblike u kojima dolazi do izražaja odumiranje države, odnosi se, dakle, na Jugoslaviju. To, dakako, ne znači da će oblici odumiranja države i u drugim zemljama biti identični s jugoslavenskim. Međutim bit (suština) tih oblika odumiranja države će i u drugim socijalističkim zemljama jamačno biti ista.

Jugoslavenska komuna

Svi oblici u kojima dolazi do izražaja odumiranje države u suvremenoj Jugoslaviji dovode u krajnjoj konsekvenciji do formiranja komune kao ćelije slobodne asocijacije proizvođača. Komuna je, naime, ćelija koja ujedinjuje u jednu cjelinu čitav socijalistički samoupravni DEO. To znači da se u komuni formira kompletna društveno-ekonomska materijalna baza slobodne asocijacije proizvođača, a ta nova materijalna baza određuje u svome procesu razvitka odgovarajuće društvene nadgradnje: morala, prava, DPU, ideologije i umjetnosti. Ono što bitno karakterizira DEO — bazu jeste to, da je ona rezultat svih revolucionarnih napora proletarijata i njegove avangarde KPJ u procesu negacije negacije države i klasnog društva. To pak izgleda kao

da protivrječi osnovnoj marksističkoj postavci o tome da društvena materijalna baza određuje (determinira) društvenu nadgradnju. To, međutim, samo tako izgleda. Radi se, naime, o tome da se ta nova društveno-ekonomska baza izgrađuje svjesno, upravo kao baza, tj. kao determinanta za društvenu nadgradnju kakvu smo željeli postići, odnosno mnogo humaniju nego što su dosadašnje nadgradnje, tj. socijalističku samoupravnu nadgradnju.

Materijalna baza, naime, ne mijenja svoj karakter time što je svjesno izgrađena kao baza, tj. determinanta jedne socijalističke samoupravne svijesti koja se izgrađuje kao znanstvena svijest, prožeta objektivnim sadržajem spoznatih objektivnih zakonitosti razvitka društva, koje je avangarda proletarijata, tj. KPJ, savladala i stavila u službu proletarijata. Mi, naime, znamo znanstveno što je materijalna baza, a što nadgradnja i znanstveno znamo da humanija, tj. socijalistička nadgradnja zavisi od izgradnje humanije, tj. socijalističke samoupravne materijalne baze u kojoj je proleter postao asocijant, tj. gospodar društvenih ekonomskih odnosa (DEO). Zbog toga snažno forsiramo razvijanje društvenih proizvodnih snaga na osnovi visoke produktivnosti rada i organiziramo te proizvodne snage u nove, humanije od dosadašnjih, tj. socijalističke samoupravne DEO, kroz radničko gospodarenje društvenim sredstvima za proizvodnju.

Time dobivamo društveno-ekonomsku bazu kakvu želimo i puštamo zatim da ta baza objektivno zakonito determinira čitav daljnji razvitak strukture društvene nadgradnje. To onda stvarno znači gospodariti objektivnom zakonitošću razvitka društva. Ali ni kod formiranja društvene nadgradnje ne prepuštamo stvari nekontroliranoj stihiji već opet, nadahnuti znanstvenom sviješću (koja poznaje i gospodari objektivnim zakonitostima razvitka društva), organiziramo svjesno i sve oblike društvene nadgradnje u skladu s materijalnom bazom koju smo također svjesno razvili u skladu s objektivnim zakonitostima razvitka našega društva. Prirodno je da bi stihijni razvitak nadgradnje nad svjesno izgrađenom materijalnom bazom prije ili kasnije doveo do stvaranja takve nadgradnje koja odgovara novoj materijalnoj bazi koju smo svjesno izgradili kao akteri svojih objektivnih zakonitosti razvitka. No kada se razvitak društvene nadgradnje ne prepušta stihiji, ona će se formirati i brže i bolje.

Drugim riječima, u procesu izgradnje slobodne asocijacije proizvođača svi društveni procesi (tj. kako izgradnja nove društvene materijalne baze, tako i izgradnja odgovarajuće nadgradnje) treba u što većoj mjeri da bude rezultat znanstvene svijesti. To čitavom daljnjem društvenom razvitku daje sasvim novu kvalitetu u procesima vršenja negacije negacije, a uslijed toga i veoma ubrzani tempo razvitka društva.

Napomena: Ovdje treba ukazati da je pojava znanstveno-svjesne izgradnje društveno-ekonomske baze u Jugoslaviji izazvala ponegdje i nedoumicu. Neki su smatrali da ta svjesno izgrađena baza uopće više nije

materijalna baza, već dio nadgradnje upravo stoga što je svjesno izgrađena. Na primjer, oslobođenje djelovanja zakona vrijednosti trećeg samoupravnog ciklusa zakona vrijednosti, kao čisto krupne robne privrede bez proletherske sitno-vlasničke robne privrede na vlastitoj radnoj snazi, smatrano je tu i tamo kao mjera društvene nadgradnje. Tako je ispalo da mi »dopuštamo« djelovanje zakona vrijednosti, pa da je time taj zakon izgubio svoj objektivni karakter. Kakve li zablude! Mi smo, naprotiv, kroz radničko samoupravljanje samo oslobodili djelovanje tog objektivnog zakona vrijednosti koje je tada bilo prigušeno već zastarjelim državno-najamničkim odnosima. U obliku zakona vrijednosti trećeg razvojnog ciklusa zakona vrijednosti, zakon vrijednosti može opet slobodno djelovati i biti motor sve bržeg razvitka društvenih proizvodnih snaga. Ovo slobodno djelovanje zakona vrijednosti na socijalnoj osnovici asocijacija dovelo je vrlo brzo do razbijanja etastičke ljuske i do ispoljavanja tog zakona u sferi raspodjele, u obliku zakona raspodjele prema rezultatima rada, do uvođenja osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR-a) kao nove društveno-ekonomske materijalne baze društva i do ukidanja vertikalne (tj. klasne) strukture te materijalne baze. Umjesto vertikalne strukture (od nižih do viših) nametala se sve više horizontalna struktura materijalne baze, od užeg (tj. od OOUR-a) do sve širih, tj. do radnih organizacija, složenih radnih organizacija itd., što se ispoljilo u pravnoj nadgradnji društva u obliku novog, samoupravnog ustava SFRJ iz 1974. godine. Ta horizontalna struktura u materijalnoj bazi društva ubrzo se proširila i na horizontalnu strukturu društvene nadgradnje, kako u oblasti moralne svijesti tako i u oblasti prava i DPU — tj. naših društveno-političkih zajednica od mjesnih zajednica preko komuna kao širih neposrednih DPZ i dalje preko pokrajina, republika sve do federacije kao najšire društveno-političke zajednice u SFRJ. Sve su te zajednice suverene na svojoj teritoriji time što šire DPZ rješavaju suvereno zajedničke probleme udruženih užih DPZ sve do federacije. Prema tome, od OOUR-a sve do federacije, horizontalna struktura osigurava potpuni suverenitet svih zajednica na svome području. Sve te promjene su izraz ukidanja klasnog društva u Jugoslaviji. Na toj osnovi je osiguran potpuni suverenitet svih naših nacija i nacionalnih manjina na njihovim teritorijama i u SFRJ kao cjelini. Najzad i JNA (jug. narodna armija) uvođenjem općenarodne obrane i narodne sigurnosti postaje homogena oružana snaga besklasnog društva Jugoslavije.

Ako analiziramo komunu kao ćeliju društveno-ekonomska baze slobodne asocijacije proizvođača u Jugoslaviji, doći ćemo najprije do OOUR-a kao ćelija odnosa u proizvodnji, raspodjeli i razmjeni, a zatim do potrošnih organizacija kao što su asocijantske porodice i neprivredne organizacije koje su mahom neprivredne organizacije u ekonomskom smislu. (To su školske ustanove, zdravstvene ustanove, kulturne ustanove, društveno-političke organizacije, sportske organizacije i sl. koje troše sredstva za potrošnju ostvarena u privredi).

Komuna obuhvaća sve te oblike u jednu cjelinu. Zbog toga ona i jeste ćelija slobodne asocijacije proizvođača, tj. mikro-oblik slobodne asocijacije proizvođača. Komuna je istovremeno i teritorijalna zajednica s teritorijalnim političkim suverenitetom na svome području. Kao teritorijalna zajednica i DPZ (društveno-politička zajednica) ima svoje uže ćelije u obliku Mjesnih zajednica (MZ). U toj funkciji kao DPZ komuna i njene MZ već pripadaju u društvenu nadgradnju.

Kao što OOUR, RO i složene RO ulaze u sastav komune kao njene substrukture u sferi proizvodnje, raspodjele, razmjene, a porodice i OOUR, RO i složene RO neprivrednih društvenih organizacija kao sfera potrošnje društveno-ekonomskih odnosa u komuni, tako su, s druge strane, svi OOUR-i, RO-i i SRO-i snabdjeveni pravim mikro-suverenitetom u donošenju samoupravnih pravnih akata (statuta, pravilnika, disciplinskih propisa i sl.) kojima su podvrgnuti svi članovi OOUR, RO i Sl. RO) sve po principu horizontalnog suvereniteta. To mikro-pravo zasniva se na odgovarajućem moralu unutar OOUR, RO, Sl. RO itd. To mikro-pravo sa svoje strane determinira i mikro-društveno-političku nadgradnju (sindikata, SSRN i ćelije KP, zatim odgovarajuću ideologiju i umjetnost (kulturu). Tu se može najbolje ilustrirati jedan od principa znanstvene dijalektike, da svaka niža struktura unutar društvene dijalektike ima svoju vlastitu bazu i nadgradnju (tako je npr. rad baza proizvodnje, a proizvodnja nadgradnja rada, proizvodnja je baza DEO, a DEO nadgradnja proizvodnje itd.). U kapitalizmu je mikro-pravni suverenitet bio kod poslodavca, a ne kod proletera, a u samoupravnom socijalizmu je mikro-pravni suverenitet kod OOUR-asocijanata. Ono što OOUR-i nemaju jeste politički suverenitet koji se formira tek kod komun e¹.

Partije kao posebne klasne društveno-političke ustanove

Vidjeli smo da je država formalni reprezentant čitave društvene zajednice koja je pocijepana na antagonističke klase, ili da državom i njenim aparatom gospodari vladajuća klasa u svome posebnom klasnom interesu. To je moguće stoga što su interesi vladajuće klase u datoj fazi razvitka društvenih proizvodnih snaga društva identični s interesima društva kao cjeline.

Vladajuća klasa je prinuđena da za održavanje svoje vlasti neprestano vodi klasnu borbu protiv potlačenih i eksploatiranih klasa, kojima dāti društveno-ekonomski poredak ne konvenira jer snose glavni teret tog sistema. Glavno oružje u klasnoj borbi vladajuće klase protiv potlačenih klasa jeste, dakako, država, jer preko države ona može svoje klasne interese predstavljati kao općedruštvene interese, što oni, narav-

1) V. R. Legradić, »Radnički amandmani i normativna djelatnosti radnih organizacija, »Samoupravna iskustva«, septembar—decembar 1973, br. 5—6, Kragujevac.

no i jesu sve dok je vladajuća klasa progresivna, tj. dok unapređuje razvitak društvenih proizvodnih snaga. Potlačene klase je lakše privoljeti i prinuditi da trpe gospodstvo vladajuće klase kada i same shvate da je njihov teži položaj u općem interesu društva kao cjeline. Propaganda ideologije vladajuće klase (o ideologiji ćemo još naknadno govoriti) brine se za to da potlačene klase shvate da je njihov teži položaj u interesu društva kao cjeline. Uvjeriti u to potlačene klase lakše je u prvim fazama razvitka jedne klasne društveno-ekonomske formacije, kada je vladajuća klasa još progresivna i kada su kod potlačenih klasa još svježije uspomene na njen daleko teži položaj u tek preživjeloj formaciji. U novoj progresivnoj formaciji život potlačenih klasa je daleko snošljiviji i humaniji nego u prethodnoj. Lakše je biti kmet nego rob, i lakše je biti proleter nego kmet; a taj lakši položaj donosi sobom nova progresivna klasa koja je postala vladajuća. Ona zbog toga može čak i duhovno vezati uz sebe mase potlačenih klasa u prvim fazama svoje vladavine. Na taj način liberalna buržoazija poslije pobjede buržoaske antifeudalne demokratske revolucije vezuje uz sebe velike mase sitnih seljaka, oslobođenih bivših kmetova, koji se još nisu pretvorili u proletere. Proleter, naprotiv, vrlo brzo dolaze u sukob sa vladajućom buržoazijom zbog teške eksploatacije kojoj su izloženi upravo u prvim fazama razvitka kapitalizma od strane mlade progresivne buržoazije.

Stoga progresivnoj buržoaziji kao oblik vladavine najbolje odgovara sistem parlamentarne demokracije u kojoj sve organe vlasti biraju građani, jer su građani svi formalno jednakopravni pravni subjekti (»jednaki pred zakonima«), bez obzira da li su buržuji, sitni buržuji (seljaci ili zanatlije) ili proleter. Svi su oni formalno izjednačeni na tržištu robe i radne snage. Buržoazija se nastoji najprije osigurati od stalno buntovnog proleterijata ograničavanjem političkog statusa proletera, ograničavanjem pasivnog i aktivnog izbornog prava za proletere (određivanjem tzv. izbornog cenzusa). Tako se kao uvjet za aktivno izorno pravo (tj. pravo da se može birati) zahtijeva plaćanje određene visine poreza, a za pasivno izorno pravo (tj. pravo da se bude biran) zahtijeva se polaganje određene kaucije, kao i određeni poreski cenzus, ili određeno obrazovanje i sl., što su proleter teško mogli ostvariti. Kasnije, kada se pod pritiskom sve organiziranije klasne borbe proleterijata uvode sve humanije forme eksploatacije (ograničeno radno vrijeme, zabrana noćnog rada za djecu i žene, zabrana globljenja radnika od strane fabrikanta i povećanje nadnica do visine vrijednosti radne snage), dopušta se opće i neograničeno pravo glasa i za proletere, jer snošljiviji uvjeti života za proletere omogućuju vladajućoj krupnoj buržoaziji da proleterima učini shvatljivijim progresivnu ulogu buržoazije u interesu čitavog društva pošto, eto, i proleter sudjeluju u dobrobiti koju donosi sobom nagli porast društvenih proizvodnih snaga pod rukovodstvom buržoazije kao »poslodavca«.

Mehanizam pomoću kojega se vladajuća buržoaska predstavlja kao formalni reprezentant čitavog društva jesu političke partije. Načelno i formalno svi građani bez izuzetka imaju pravo da formiraju

svoje političke partije i da, koristeći se sistemom prava glasa, biraju svoje predstavnike u parlament, te da na taj način sudjeluju u vršenju vlasti. Političke partije vode agitaciju i propagandu za svoje političke programe, koje imaju namjeru ostvariti kada dođu na vlast, i na taj način okupljaju oko sebe veće ili manje mase birača koji su zainteresirani za takve programe. U toj propagandnoj borbi i u borbi za ulazak u parlament, kao i za udio u vlasti, mase birača se vezuju za određene partije i njihova rukovodstva u nadi da će ovi ostvariti program koji propagiraju. Partijske organizacije vezuju svoje birače za partiju i vode ih sa sobom. Svatko se može formalno slobodno opredijeliti za koju partiju hoće, kao što svaki građanin ima formalno pravo da se slobodno opredijeli koliko će tražiti za svju robu koju nudi na prodaju (makar da se radi samo o radnoj snazi proletera kao robi), kao i koliko će platiti za robu koju želi kupiti (pa makar to bio i kapitalist koji kupuje radnu snagu proletera). Kao što se, međutim, na tržištu, kroz igru slobodne ponude i potražnje, probija gvozdena nužnost objektivnog zakona ponude i potražnje u formiranju cijena, te se cijena konačno formira u zavisnosti od toga, tako se i u areni političke borbe raznih partija probija gvozdeni objektivni zakon klasne borbe koji omogućava vladajućoj klasi da se održi na vlasti sve dok je progresivna. Mehanizam višepartijskog sistema formalne demokracije omogućava vladajućoj klasi da formira više partija s političkim programima podešenim i pogodnim da oko sebe okupe što veće mase birača koji će u parlament poslati takve poslanike ili zastupnike koji će voditi politiku vladajuće klase bez obzira da li su glasači pripadnici vladajuće klase ili to nisu. Pojedini građanin ne znači ništa u izbornoj borbi. Samo udružen u partiju on može nešto postići u politici države. Zbog toga on i pristaje da se udruži u partiju za čiji se program formalno slobodno opredijelio. Ali kad se već slobodno opredijelio, on ostaje vezan za svoju partiju snagom njene organizacije. Rukovodioci na taj način dobivaju monopol političkog predstavljanja svojih birača i članova njihove partije u državnom parlamentu. Na taj način više partija, s formalno različitim programima, može voditi borbu za politički utjecaj na državu, a da se u klasnoj vladavini vladajuće klase ništa ne mijenja. Vladajuća klasa ima od takve međusobne borbe partija i političku korist, jer takva borba osigurava najbolje moguću politiku u interesu vladajuće klase kao cjeline, bez ekstrema i ekscesa koju pojedine frakcije (dijelovi) vladajuće klase mogu unijeti u opću politiku države. Na taj način vladajuća klasa predstavlja svoju vlast kao volju naroda, koji ima formalnu slobodu opredjeljivanja.

Obično se rukovodeće jezgro svake od više partija parlamentarnog sistema buržoaske demokracije formira od jedne frakcije vladajuće klase (npr. industrijska buržoazija, trgovačka buržoazija, financijska buržoazija, rentijeri i sl.) Ove frakcije imaju različite interese u svojoj borbi za sudjelovanje u podjeli viška vrijednosti, ali ti različiti interesi ogledaju se u njihovim različitim političkim programima koji te posebne frakcijske borbe u krajnjoj liniji i osiguravaju. Kažemo »u krajnjoj liniji« stoga što se programi takvih partija nužno garniraju tezama sračuna-

tih na pridobijanje birača koji ne pripadaju vladajućoj klasi (npr. sitna buržoazija u gradu, seljaci, pa čak i pojedine frakcije proleterske klase). Ako se jedna takva partija kompromitira u očima svojih birača, koji su pripadnici potlačenih klasa, onda se obično jedan dio biračkih masa i članova partije odvađa od matične partije i formira »radikalniju« i »progresivniju« partiju s odgovarajućim novim programom i novim rukovodstvom koje obećava da će taj program ostvariti. Tako su na primjer u Engleskoj proleter i konačno napustili liberalnu partiju (viga) i osnovali laburističku (radničku) partiju. Ili nezavisni socijalisti u Francuskoj, koji su se odvojili od kompromitirane socijalističke partije, ili socijalisti u Italiji, koji su se odvojili od socijaldemokrata, ili u staroj Jugoslaviji »samostalni demokrati« ili zemljoradnička partija, koji su se odvojili od radikalske partije itd. U relativno zaostalim kapitalističkim zemljama taj proces odvajanja masa razočaranih u »svoje« partije i formiranje »novih« partija daleko je intenzivniji i češći nego u bogatim kapitalističkim zemljama gdje relativno opće blagostanje otupljuje oštrinu toga procesa.

Slobodnom tržištu mladog liberalnog kapitalizma odgovara, dakle, i slobodan višepartijski sistem parlamentarne demokracije u kome svi sudionici slobodnog tržišta mogu kao formalno slobodni građani formalno slobodno sudjelovati u vršenju državne vlasti, kao što formalno slobodni sudionici tržišta mogu formalno slobodno odlučivati o svojoj robi na tržištu. Podvlačimo formalnu stranu ove slobode. Stvarno pak, uslijed objektivno zakonite konkurentске borbe na tržištu (a još više uslijed objektivno nezakonite nelojalne konkurencije), dolazi do raslojavanja sudionika na tržištu i do stvarne nejednakosti među njima, uslijed čega bogatiji dominiraju nad siromašnijim i ekonomski slabijim, uza svu formalnu jednakost svih sudionika. Svatko ima svoje formalne mogućnosti, ali samo ekonomski jači mogu te svoje formalne mogućnosti i realizirati.

Kao što na tržištu pojedinačni prodavalac ili pojedinačni kupac ne znači ništa prema drugim udruženim kupcima ili prodavaocima, tako i u areni političke borbe pojedinac ne znači ništa prema građanima udruženim u političkim partijama. Zbog toga su odnosi i procesi na tržištu model za formiranje političkih partija. Frakcije klase privatnih vlasnika udružuju se u političke partije kapitalističke klase da bi izvukli za sebe što veći dio viška vrijednosti što ga ostvaruju proleter i druge eksploatirane mase.

Ono što kapitalističko tržište bitno razlikuje od svih prethodnih oblika tržišta jeste postojanje tržišta radne snage. Na tome tržištu dolazi neposredno do izražaja klasna borba između kapitalista kao kupaca radne snage i proletera kao prodavalaca radne snage. Nasuprot mnoštvu proletera kao prodavcima radne snage stoje pojedinačni kapitalisti kao kupci. Zbog toga kapitalisti, po zakonu ponude i potražnje, mogu kupovati radnu snagu po najnižoj cijeni, koja je često daleko ispod njene stvarne vrijednosti. Ako se kapitalisti na tržištu radne snage udruže kao kupci, onda je položaj proletera kao prodavalaca još teži. Tu nema nikakve milosti, jer »tržište je tržište«.

Zbog svog teškog položaja na tržištu radne snage proletarijat je prinuđen da se organizira i da između sebe potisne konkurenciju prilikom prodaje radne snage, te na taj način ekonomsku snagu kapitaliste **monopol** (samokupca) izbalansiraju svojim udruženim snagama kao **monopol** (samoprodaju). Na taj način oni na tržištu radne snage mogu postići bolje cijene (nadnice) za svoju radnu snagu, tako da se ona približava stvarnoj vrijednosti radne snage. Tako nastaju **sindikalne organizacije proletarijata**.

Napomena: Historijski, proleterski sindikati se pojavljuju poslije prvih političkih pokreta proletarijata, kao što su pokreti za razbijanje mašina (ludistički pokret) u Engleskoj 1812. godine, ili ustanak tkalaca u Šleziji (1844. god.), koji su ugušeni u krvi. Ustanci proletarijata se pojavljuju i u Francuskoj (Lionski ustanak 1831. god. i 1834. god, ustanak proletarijata u Parizu 1848. god.). Politički pokret proletarijata počeo je u Engleskoj u krizi liberalno-demokratskog oblika (Londonsko dopisno društvo god. 1792., za uvođenje općeg prava glasa, zatim Londonsko udruženje radnika 1836. god., koje je inicijator tzv. **čartističkog pokreta**). Čartistički pokret je bio prvi organizirani **masovni proleterski politički pokret**. God. 1839. ovaj se pokret poslije neuspjeha cijepa u dvije frakcije. Jedna frakcija, tzv. partija moralne sile, željela je mirnim pregovaranjem i moralnom snagom uvjeriti vlastodršce u potrebu zahtijevanih reformi, a druga frakcija, tzv. partija fizičke sile, zahtijevala je revolucionarne forme borbe. Ipak je čartistički pokret, upravo oslanjajući se na **sindikalne organizacije**, uspio izvojevati donošenje zakona o skraćivanju radnog vremena na 11 sati dnevno, dok je prije toga radno vrijeme bilo bez zakonskih ograničenja. I u daljnjem razvitku proleterski politički pokret se oslanjao na sindikate. Oružje sindikalnog pokreta najčešće je bio **štrajk**. Ovaj po svojoj suštini znači povremeno onemogućavanje kapitalistima da kupuju radnu snagu, a zatim i sve bolje organiziranje ponude radne snage na tržištu, s ciljem da se postigne najpovoljnija cijena za radnu snagu i da se uvjeti rada, tj. trošenje radne snage od strane kapitalista, svedu na fiziološki i društveno podnošljive granice. Iz ovih pretežno ekonomskih oblika borbe neprestano se razvijaju i jačaju politički oblici borbe proletarijata radi dobijanja utjecaja na državnu vlast i, konačno, radi osvajanja vlasti od strane proletarijata. Demonstracije, politički štrajkovi s deklariranim pretežnim političkim ciljevima, izbornim kampanjama, zatim ustanci, sve su to oblici političke klasne borbe proletarijata.

Sindikalni pokret proletarijata se spontano i nužno rađa svugdje gdje ima proletarijata, iz pretežno ekonomskih razloga, zbog teške materijalne situacije proletera na tržištu radne snage. Iz sindikalnog pokreta proletarijata nužno se rađa i **politički pokret radničke klase**.

Sindikalne organizacije proletarijata su, dakle, **klasne organizacije proletarijata** kao prodavaoca radne snage na tržištu radne snage. One najprije imaju pretežno ekonomski karakter (borba za povećanje

nje nadnica i bolje uvjete rada), ali istovremeno imaju i politički karakter, jer je ekonomska borba po suštini klasna borba prikrivena tržišnim odnosima.

U kasnijem razvitku klasne borbe proletarijata dolazi do harmonične dijalektičke polarizacije na sindikalni pokret i na politički pokret, pri čemu politički pokret istupa kao negacija negacije sindikalnog pokreta, koji samim tim jeste determinirajući faktor političkog pokreta. Prvi historijski oblik takve polarizacije proleterskog pokreta bilo je formiranje čartističkog pokreta u Engleskoj 1839. godine. On je izrastao iz sindikalnog pokreta (kao negacija relativne neefikasnosti sindikalnog pokreta). Iskustva sindikalne borbe nužno tjeraju proletarijat na formiranje političkog pokreta, jer se buržoazija, kao vladajuća klasa, služi državnim aparatom i administrativnim mjerama u borbi protiv sindikalnog pokreta. Politički pokret proletarijata, s druge strane, nužno poprima oblike političkih partija, formalno kao sastavni dio buržoaskog parlamentarnog sistema. Na taj način klasna antagonistička polarizacija buržoazije i proletarijata dobiva svoj izraz i u partijskoj polarizaciji na buržoaske i proleterske partije u sistemu buržoaske parlamentarne demokracije. U buržoaskim zemljama u kojima, uslijed njihove relativne zaostalosti, klasna borba buržoazije i proletarijata poprima oštrije oblike, obično dolazi i do formiranja posebnih proleterskih partija, nasuprot buržoaskim partijama. Međutim, u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, zbog posebnih historijskih uvjeta, dešava se da se proletarijat pretežno orijentira na jednu od buržoaskih partija koja obećava proletarijatu najliberalnije oblike ekonomske borbe (slobodu sindikalnog pokreta i štrajkova, opće pravo glasa itd.). Tako su sredinom XIX stoljeća proleter i u Engleskoj većinom slijedili liberalnu partiju vigo vaca, koja se borila protiv konzervativne partije torijevaca kao predstavnika lendlordova (ostaci feudalizma). U borbi protiv torijevaca liberalna partija je imala proletere kao saveznike. U SAD je, pak Demokratska stranka okupila oko sebe najveći dio proletarijata u borbi protiv konzervativnije Republikanske partije, itd.

Pojava proletarijata kao političke sile na areni političke klasne borbe i formiranje proleterskih političkih partija otkrivaju istovremeno i suštinu političkih partija buržoaskog parlamentarnog sistema. Po svojoj suštini političke partije se pokazuju kao klasne organizacije, upravo kao političke klasne organizacije, bilo proletarijata bilo buržoazije. Klasna suština partija se naročito ispoljava u periodima zaoštrenih klasnih borbi. Tada političke partije pokazuju svoju klasnu suštinu. Buržoaske političke partije se tada uvijek nužno svrstavaju u jedan jedinstveni front, iako su prethodno bile razdirane frakcijskim borbama. Tada i one partije koje sebe formalno tretiraju i nazivaju proleterskim, da bi oko sebe okupile što više proletera, pokazuju i ispoljavaju svoju neproletersku bit i suštinu, tj. svoju buržoasku suštinu. Tada se obmanuti proletarijat, koji je svoju političku zabludu obično plaćao vrlo teškom cijenom, otcjepljuje od takve tobožnje proleterske partije i for-

mira čistu proletersku partiju. Tako su nastale mnogobrojne partije koje sebe nazivaju socijalističkim partijama, da bi time ukazale na svoj proleterski klasni karakter (npr. u Francuskoj, radikal-socijalisti, socijalisti, socijalistička unija itd.). Dešava se da se čiste proleterske partije, nastale u periodima burnih i zaoštrenih klasnih borbi, infiltriraju buržoaskim elementima u periodu jenjavanja klasnih borbi i otupljavanja njihove oštine (npr. u periodima ekonomskog prosperiteta kapitalističke privrede). Tako dolazi do toga da proleterski naziv (kao »socijalistička«, »radnička« i slično) prikrivaju poburžoażenu bit takve partije. Ako se, pak, zaoštrena klasna borba produži na duži period, iskustvo tako zaoštrene klasne borbe nužno dovodi do formiranja više političkih partija s formalno socijalističkim, tj. proleterskim programom, jer nezadovoljne i obmanute proleterske mase, poučene iskustvom klasnih borbi, neumoljivo hrle ka formiranju jedne istinske proleterske partije koja će biti nepokolebljiv borac za prava proletarijata, kako smo već maloprije napomenuli. Tako se, na primjer u Rusiji, u predrevolucionarnom periodu prije revolucije god. 1905. formirala proleterska partija socijaldemokrata.

Poslije poraza revolucije 1905. god. i iskustva proletarijata u toj borbi, nikla je, najprije kao posebna frakcija unutar socijaldemokratske partije, frakcija boljševika, nasuprot frakciji menjševika. Boljševici su se konačno pred prvi svjetski rat (1912) odvojili u jednu posebnu revolucionarnu proletersku partiju koja je uspjela osigurati pobjedu velike oktobarske socijalističke revolucije.

Proletarijat se kao klasa razlikuje od drugih klasa kapitalističkog sistema (gdje pored buržoazije kao vladajuće klase postoje još i ostaci feudalnih klasa seljaka i zanatlija i krupnih feudalnih veleposjednika) time što je on jedina klasa u tome sistemu koja se neprekidno koncentririra (homogenizira) zbog neprekidnog procesa dijalektičke proletarizacije kako seljačkih masa, tako i zanatlija. Naprotiv, kapitalistička klasa, kao i ostaci feudalnih klasa, neprekidno se raslojavaju uslijed stalnog procesa centralizacije vlasništva. Sve veći broj ljudi je, dakle, prisiljen da prodaje svoju radnu snagu da bi mogao živjeti. Razvlašćeni sitni vlasnici se odupiru tome procesu i, razumljivo, teže povratku na staro, ali je staro nepovratno. Oni se vrlo teško, ili nikako, uklapaju u politički proleterski pokret, a nešto lakše u sindikalni pokret, jer se ovaj neposredno bori za poboljšanje ekonomskih uvjeta proletarijata. Zbog toga se jedan dio razvlašćenih sitnih vlasnika deklasira, tj. formira se kao parazitski sloj koji ne živi od svoga rada već od raznih oblika kriminala, prostitucije i sličnih oblika zanimanja. Kako već znamo, to je tzv. lumpenproletarijat (Lump = njem. skitnica). U lumpenproletarijat padaju u godinama trajne ekonomske krize i velike nezaposlenosti i dijelovi proletarijata koji više nisu u mogućnosti prodavati svoju radnu snagu i koji pod raznim utjecajima nisu u stanju da izlaz iz takvog položaja nađu u proleterskoj revoluciji. No to je ipak neznatan dio proletarijata.

Klasna koncentracija proletarijata nužno dovodi do konačnog formiranja jedne jedine proleterske partije za čitav proletarijat, dok raslojavanje kapitalista i ostataka feudalnih klasa na drugom antagonističkom polu nužno dovodi i do formiranja više političkih partija u sistemu buržoaskog demokratizma. Međutim, pred revolucionarnim nálezom proletarijata, kada sistem buržoaskog demokratizma zapadne u nered, dešava se da krupna buržoazija osigura svoju vlast ukidanjem svih partija i formiranjem lične diktature pojedinih političkih ličnosti, eksponenata krupne buržoazije (npr. diktatura Napoleona III u Francuskoj), ili pak može doći do formiranja jedne jedine političke partije i zabrane drugih partija. To je jednopartijski sistem fašističkih diktatura koje zastupaju interese vladajuće krupne buržoazije. Ove lične diktature i fašističke partije nalaze oslonac obično kod lumpenproletarijata i kod ostalih deklasiranih slojeva raznih nijansa i porijekla.

Dok je, dakle, formiranje jedne jedine proleterske partije izraz progresivnog razvitka proletarijata i njegove koncentracije, dotle je formiranje jednopartijskog sistema fašističkog tipa na drugom antagonističkom polu klasne borbe izraz raspadanja i reakcionarnosti krupne buržoazije.

Napomena: U monopolističkom periodu razvitka kapitalističkog društva, kada krupna monopolitička buržoazija ostvaruje velike ekstraprofite na račun svojih monopola, kolonija i drugih nerazvijenih zemalja, dolazi i do podmićivanja dijelova proletarijata i do formiranja tzv. »radničke aristokracije«. To je jedan sloj proletarijata koji se poburžoazio, pothranjen mrvicama ekstraprofita koje mu prepušta vladajuća krupna buržoazija. Ovakva »radnička aristokracija« je, naravno, politički saveznik buržoazije u borbi protiv ostalih slojeva proletarijata, kao i u borbi za očuvanje kolonijalne eksploatacije (a sada, 1975. god. i za formiranje neokolonijalizma u bivšim kolonijama). Ovdje valja dalje napomenuti, da se poslije II svjetskog rata u zapadnom kapitalističkom svijetu formirao sistem tzv. multinacionalnih kompanija (ili transnacionalnih kompanija) kao kapitalistički monopol nad monopolima. Tako od 100 prvih finansijskih sila svijeta danas (1975. god.), 49 su najrazvijenije zemlje, a 51 multinacionalne kompanije. Deset najvećih kompanija dostiže godišnje veći promet nego što iznosi bruto-nacionalni proizvod dvije trećine članica OUN. Tko su menadžeri tih kompanija i kako se školuju, prikazano je u feljtonu Rade Vujovića u listu »Borba«, Beograd i Zagreb u drugoj polovici 1975. godine. Tu se iznose činjenice o »Ratnom fondu« tih kompanija za uništavanje pedesetak poduzeća u Brazilu. Prikazuje se Lenjinov napis o »prvom petrolejskom ratu«. Utvrđuje se činjenica da na 235 milijuna investicija u zemlje Latinske Amerike multinacionalne kompanije ubiru milijardu dolara profita godišnje. Te kompanije su režiseri državnih udara u Čileu, u Iraku, Boliviji, Brazilu, Grčkoj, Indoneziji (u kojoj je pobijeno preko milijun komunista). Većina tih transnacionalnih kompanija nalazi se u SAD, a ostale u Zapadnoj Evropi. Pojava ovih multinacionalnih kompanija izraz je supercentralizacije svjetskog kapitala s epicentrom u SAD,

tj. daljeg razslojavanja u kapitalističkom svijetu u kome zapadno-evropske kapitalističke zemlje postaju siromašniji sateliti SAD. Naravno da zbog toga u SAD do danas nije došlo do formiranja posebne proleter-ske masovne partije, jer je »radnička aristokracija« u SAD vjerni savez-nik kapitalizma.

Najrazvijenije kapitalističke zemlje imaju danas dvopartijski sistem (SAD, Engleska, Zapadna Njemačka) koji se smatra idealnim za funkcioniranje buržoaskog parlamentarizma jer omogućava relativno stabilne vlade. Taj dvopartijski sistem ima svoje korijene u otupljivanju klasne borbe u odnosu na koncentraciju kapitala uslijed sistema državnokapitalističkih mjera koje kočé razvijanje hipercentralizacije kapitala i forsiraju koncentraciju kapitala, preraspodjelu nacionalnog dohotka u korist proletarijata (politika pune zaposlenosti) a što predstavlja elemente raspadanja kapitalističkog sistema.

Naprotiv, u nerazvijenim kapitalističkim zemljama hipercentralizacija kapitalističkog vlasništva je naročito izražena. Uslijed toga dolazi do zaoštavanja klasne borbe, što ima za posljedicu formiranje mnogobrojnih partija.

U dvopartijskim sistemima jedna partija je uvijek konzervativna buržoaska partija (republikanci u SAD, torijevci u Engleskoj, demokršćani u Italiji i u Zapadnoj Njemačkoj), a druga je liberalna i zbog toga okuplja oko sebe veću masu proletarijata, bez obzira da li partija ima i formalno radnički, odnosno socijalistički karakter (u Engleskoj laburisti, socijalidemokrati u Zap. Njemačkoj, demokrati u SAD).

U najzaostalijim zemljama, tek oslobođenim kolonijama, obično pod utjecajem bivše metropole, formiran je parlamentarni sistem više partija. Ove partije se formiraju pod utjecajem gentilnog društvenog sistema koji je u tim zemljama doduše u procesu raspadanja, ali još egzistira. Stvaraju se, dakle, partije raznih plemena (tzv. tribalizam od lat. tribus = pleme). To onda ometa političku konsolidaciju tih zemalja i omogućuje vladavinu raznih oblika neokolonijalizma. Pokreti za nacionalno oslobođenje i za održavanje te slobode dobivaju u tim zemljama socijalistički karakter. U borbi protiv neokolonijalizma domaći proletarijat, koji je nastao pod kolonijalnim kapitalizmom, nužno dobiva sve veći politički utjecaj, pa čak i rukovodeću ulogu. Tu se višepartijski sistem nužno ukida, na razne načine, formira se jedinstveni centralizirani politički pokret socijalističkog karaktera (npr. arapske zemlje, Indija, Vijetnam, itd.)

Dijalektičku analizu društvene kategorije političkih partija izvršili smo polazeći od najrazvijenijeg klasnog društva, tj. kapitalističkog društva, jer su u tom društvu klasne suprotnosti na najjasniji način došle do izražaja. Tu se, kako smo vidjeli, čitavo društvo pojavljuje kao jedinstveno tržište na kome sudjeluju, kao formalno jednaki i ravnopravni, pripadnici svih klasa (kapitalisti N—R—N'), sitna buržoazija (R—N—R'), kao i proleter i (R—N—R' svoje vlastite radne snage). Klase

se tu najjasnije pokazuju kao ekonomske kategorije, a klasna borba kao ekonomska borba preko tržišta (tj. preko tržišta radne snage). Političke partije se tu formiraju kao organi klasne borbe pojedinih klasa. Političke partije su zbog toga upravo karakteristične kategorije kapitalističkog društva, a parlamentarni predstavnički sistem kao tipičan kapitalistički način formiranja parlamenata (skupština) u kapitalističkim demokracijama. U predstavničkom sistemu, naime predstavljene su sve klase kao formalno ravnopravne, kao subjekti robno-novčane privrede, odnosno novčano-robne privrede. Preko političkih partija one šalju u parlamente svoje zastupnike koji svoje birače zastupaju, ali imaju tzv. »slobdan mandat«, tj. nisu obavezni da zastupaju interese svojih birača, nego mogu čak da djeluju i na štetu ovih, u prvom redu birača-proletera i ostalih sitnorobnih proizvođača. Oni, dakle, mogu »zastupati i izlupati« svoje birače (analogno njemačkoj izreci: »vertreten und zertreten«. Tako se može desiti, i dešava se, da se u parlamentarnoj borbi među partijama mogu zastupnici podmićivati da bi glasali suprotno interesima birača koji su ih birali. Žrtve takvog podmićivanja su najčešće, naravno, proleter i ostali sitnorobni subjekti. U proleterskim revolucijama XX vijeka (Rusija, Jugoslavija, Kina, Vijetnam, itd.), tj. dolaskom na vlast proletarijata, razbija se stari državni aparat i formira novi državni aparat u obliku sovjeta, narodnih odbora i sl., sastavljen od **delegiranih predstavnika** proletarijata i njegovih saveznika. Komunističke partije kao rukovodioci revolucije imaju kod selekcije takvih delegata odlučujuću ulogu. Međutim, u prvoj fazi diktature proletarijata, jačanjem državno-najamničkog sistema jača i državni aparat, što dovodi do određene restauracije zastupanja umjesto delgiranja u predstavničke državne organe. Tek izrastanjem i snaženjem radničkog samoupravljanja u ekonomskoj bazi društva, kao što je to slučaj u suvremenoj socijalističkoj Jugoslaviji, poslije pojave osnovnih organizacija u **druženog rada (OOUR-a)** kao ćelija novog besklasnog društva, i odumiranjem državnog klasičnog aparata delgatski sistem besklasnog društva u formiranju. To je danas u punom rascvatu u SFR Jugoslaviji poslije donošenja Ustava iz 1974. god.

Napomena: Samoupravljanje koje se razvija iz OOUR-a kao ekonomske baze samoupravnog socijalističkog društva objektivno zakonito determinirao je pojavu delegatskog sistema predstavljanja u skupština. Da bi se osigurao suverenitet OOUR-a i njihovih širih zajednica stari predstavnički sistem sa slobdnim mandatom zastupnika je morao biti definitivno ukinut i iskorijenjen, jer taj sistem nije omogućavao punu odgovornost zastupnika prema svojim biračima, niti mogućnost utjecaja birača na svoje zastupnike. OOUR-i i samoupravne asocijacije biraju neposredno **svoje delegacije** s kojima su u neposrednom kontaktu, te imaju mogućnost da neposredno sudjeluju u izgrađivanju zajedničkih stavova i odluka. Delegati su pak u svakodnevnom kontaktu s delegacijama čiji su članovi OOUR-a i njihovih asocijacija. Na taj način delegacije i delegati (ovi potonji ulaze u sastav političkih skupština) moraju u skladu s vlastitim stavovima sa stavovima radnih ljudi koje oni pred-

stavljaju, a te usklađene stavove obavezni su iznositi u političkim skupštinama, naravno, ne na mehanički način, već po suštini. U tome je bitna razlika između zastupničkog i delegatskog sistema.

Delegatski sistem pojavio se kao oblik političkog i ekonomskog predstavljanja proletarijata prvi put u Pariskoj komuni.

Napomena II: Ranije klasne formacije (feudalna i robovlasnička) nisu poznavale kategoriju političkih partija, jer ta kategorija, kako smo vidjeli, pretpostavlja formalnu jednakost i ravnopravnost svih pravnih subjekata. Staleški sistem podjele društva na formalno neravnopravne slojeve u feudalnom društvu poznao je političke pokrete pojedinih staleža čija je bit bila učestvovanje u podjeli feudalne rente (između svjetovnih i crkvenih feudalaca), odnosno u borbi protiv feudalizma od strane buržoazije kao feudalnog staleža u staleškim saborima. Kmetovi, naprotiv, nisu smatrani staležom, jer nisu imali nikakvih privilegija, već samo zakonom određene dužnosti, zbog čega nisu mogli učestvovati u staleškim saborima. Kao feudalna klasa, kmetovi su, međutim, imali svoje političke pokrete protiv feudalne eksploatacije.

U raznim seljačkim bunama i ratovima formirane su organizacije koje su rukovodile tim pokretima (npr. pokret Sirovog Konrada u nje-mačkom seljačkom ratu u XVI vijeku). Međutim, ovi politički pokreti nisu bili političke partije u kategoričkom smislu, iako se donekle mogu smatrati prethodnicima političkih partija. Slično je bilo i u robovlasničkom društvu. U demokratskim robovlasničkim državama (npr. Atena i stari Rim republičke ere) vodile su se borbe za sudjelovanje u vršenju političke vlasti kroz robovlasničke skupštine između frakcije robovlasnika (patricija, eupatrida), između dužnika i povjerilaca u periodu hipercentralizacije vlasništva nad novcem (kod trgovaca i lihvara). Bilo je tu i političkih pokreta, kao što su u starom Rimu bili secesija plebejaca ili pokret braće Grah. Robovi kao osnovna eksploatirana klasa bili su isključeni iz tog demokratizma, ali je njihov politički pokret za oslobođenje došao do izražaja u ustancima robova pred kraj robovlasničkog perioda (ustanak robova pod Spartakom, npr.). Takav je i kršćanski pokret protiv robovlasničkog sistema u krilu samog robovlasničkog sistema i nosilac antirobovlasničke feudalne revolucije pod rukovodstvom mlade feudalne klase. Međutim, to nisu bile političke partije u kategoričkom smislu, već samo rani predstavnici političkih partija buržoaskog društva u kome su svi ljudi postali formalno ravnopravni (bilo kao nosioci sitne robne privrede $R-N-R'$, bilo kao nosioci kapitala $N-R-N'$), dok su kroz proces antirobovlasničke revolucije svi ljudi postali formalno ravnopravni samo kao »djeca božja« ali ne na ovome već na »onome svijetu« poslije smrti.

Nepartijske društveno-političke organizacije

a) Proleterske nepartijske društveno-političke organizacije

Pored političkih partija, kao najviših oblika klasnih organizacija, u kapitalističkom društvu svaka klasa razvija i svoje posebne nepartijske organizacije koje su sve, manje ili više političkog karaktera iako se kao takve ne deklariraju iz raznih, upravo političkih razloga. Proleterska klasa razvija, kako smo već vidjeli, u prvom redu **sindikalne organizacije** kao neposredne organizacije za borbu na tržištu radne snage. Kao što se proleterska klasa nužno sve više koncentrira u jednu sve monolitniju klasu, tako se sindikati sve više centraliziraju u jedan opći i jedinstveni sindikalni savez proletarijata koji centralizira proletersko sitno privatno vlasništvo (R—N—R') nad radnom snagom u jednu opću **javnu** svojinu proleterske klase nad vlastitom radnom snagom. Proletarijat razvija i druge oblike udruživanja kao što su potporna društva, konzumne (potrošačke) zadruge i druge zadruge (zdravstvene i slično), sportska i kulturna društva i slična udruženja koja sva imaju, manje ili više, izraženu političku ulogu u klasnoj borbi proletarijata, tj. služe u krajnjoj liniji jačanju proletarijata kao organizirane političke snage. Forme tu mogu biti najrazličitije, ali je **bit** (suština) uvijek ista.

Napomena: Sve ove proleterske društveno-političke organizacije partijskog ili nepartijskog karaktera pojavljuju se kao garanti jezgra novog proleterskog **prava** koji važi za proletarijat kao klasu i koje stoje pod sankcijom proletarijata kao klase. To klasno pravo proletarijata se razvija iz sankcija koje proletarijat, najprije stihijno, a zatim sve organiziranije, primjenjuje na svoje pripadnike kroz svoje nepartijske i partijske organizacije. Proletarijat u svojoj klasnoj borbi, kako smo već vidjeli, razvija najprije novu, proletersku moralnu svijest (moralni sud o dobrom i zlu), a iz borbe protiv nemoralnih postupaka proletera razvija se novo **proletersko pravo**. Nepartijske i partijske DPO, putem pritiska na svoje članove, osiguravaju zatim poštivanje tog prava od strane proletera. One se, dakle, pojavljuju kao garanti proleterskog prava što se razvija nezavisno od njih. One se pojavljuju upravo radi potrebe borbe protiv kršenja tih proleterskih pravnih pravila još u krilu buržoaskog društva. To novo proletersko pravo pojavljuje se, dakle, kao pravo koje determinira proleterske DPO, a zatim se ove DPO pojavljuju kao garanti tog novog prava. Zbog toga politički borci i revolucionari proletarijata pri suđenjima pred buržoaskim sudovima, kada se tretiraju kao kriminalci, ne priznaju buržoasko pravo kao obavezno za njih.

Kada proletarijat svojom političkom revolucijom osvoji vlast, pravna pravila koja je on razvio još u vrijeme kada nije bio na vlasti, postaju jezgro jednog novog općedruštvenog prava koje postaje dominantno pod pritiskom proleterske države kao općeg formalnog reprezentanta društva kao cjeline. Ovo novo proletersko pravo u sebi dijalektički ukida sve pozitivne tekovine prethodnog razvitka prava i dalje ga pozitivno razvija u borbi protiv novog društvenog nemoralna.

Pod vladavinom starog klasnog prava buržoaske države se, dakako, novo proletersko pravo ne priznaje kao važeće pravo, te dolazi do sukoba između reakcionarnog prava i revolucionarnog prava, pa se proletersko pravo progona kao suprotno općevažećem buržoaskom pravu. Tada se proletersko pravo u najboljem slučaju tretira od strane pravne znanosti kao vrsta običajnog prava, ili naprosto kao običaj jednog posebnog društvenog sloja, ili se izjednačuje s običajima neke lokalne društvene zajednice, ili manjih ili većih društvenih grupa. Zbog toga se onda kao pravo u kategoričkom smislu tretira samo ono pravo koje je pod neposrednom sankcijom države.

Imajući to u vidu, stvaramo jedan novi kriterij za razlikovanje oblika prava:

1. sa stanovišta razvitka prava kroz različite društveno-ekonomske formacije općevažeće pravo se dijeli na predklasno, klasno i poslijeklasno pravo;

2. istovremeno s općevažećim pravom, u jednoj globalnoj društvenoj zajednici za to društvo u cjelini, razvijaju se i lokalna prava posebnih lokalnih zajednica, kao i prava manjih društvenih zajednica i grupa iz kojih je sastavljena društvena cjelina. Ova posebna prava postoje pored općeg prava pod sankcijom države (opće DPZ). Opća DPZ (država) može da tolerira, ili da podupire, ili da se bori protiv ovih posebnih prava, u zavisnosti od toga da li su ta prava u skladu s interesima opće DPZ (države) ili nisu. U posljednjem slučaju se obično radi o reliktima (zaostacima) preživjelih društvenih formacija koji koče razvitak društva, a podupiru se ona lokalna prava, ili posebna prava, koja su u skladu s općim pravom. Tako se npr. ne tolerira pravo krvne osvete — kao ostatak gentilnog sistema, ne tolerira se nošenje zara i feredže — kao ostatak feudalnog vjerskog prava islamske vjerske zajednice, jer to ometa uključivanje ženske radne snage u proces proizvodnje. Naprotiv, podupire se razvitak prava samoupravnih organizacija koje su sastavni dio socijalističkih DEO, slobodne asocijacije proizvođača. To je danas već novo, poslijeklasno, postjuridičko ili metajuridičko samoupravno pravo, što je neposredno došlo do izražaja u tzv. samoupravnim dogovorima i samoupravnim sporazumima kao stvaranja neodrživog (jer je država u procesu odumiranja u SFRJ) samoupravnog prava. Ovo novo pravo niklo je nužno iz procesa asocijantizacije društva u SFRJ koje je danas (1975. god.) već dobro odmaklo u svome razvitku. Ovaj novi oblik metajuridičkog (tj. poslijeklasnog) prava dočekan je iznenađenjem i nerazumijevanjem mnogih »klasičnih« pravnikâ koji su smatrali da je pravo uvijek determinirano državom, tj. da bez države nema prava, tj. da u pretklasnom (gentilnom) društvu nije bilo prava i da ga bez države nikada neće ni biti. Pisac ovih redova je već prije 25 godina u nekim svojim studijama i člancima razvio svoju teoriju o pravu kao objektivno nužnoj pojavi u strukturi svakog ljudskog društva, dakle u svim fazama razvitka društva, tj. u pretklasnom, klasnom i u budućem poslijeklasnom društvu. Pošto je Engels u

svojoj knjizi »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, klasno pravo države nazvao »juridičkim pravom«, ja sam u tome smislu pret-klasno pravo nazvao »predjuridičkim« pravom, a buduće poslijeklasno pravo nazvao sam »metajuridičkim« pravom.

Ovom napomenom o pravnoj nadgradnji dopunili smo definiciju prava s aspekta DPU kao oblika društvene nadgradnje koji je determiniran pravom. DPU na taj način vrše povratni utjecaj na pravo koje ih inače dijalektički determinira. U poglavlju o pravu vidjeli smo da i sama država kao opća DPU determinira dva oblika prava koja su vezana za egzistenciju države. To su administrativno pravo kao oblik klasne borbe i državno-organizaciono pravo kao pravo koje organizira samu državu kao DPU. I ovi oblici prava su rezultat povratnog utjecaja države kao DPU na daljnji razvitak prava. Vidjeli smo da se pravo revolucionarne klase razvija još u krilu stare DEO, a to znači da ono nije određeno državom protiv koje se revolucionarna klasa bori. Naprotiv, pravo revolucionarne klase koje se razvija u borbi protiv države preživjele klase uprave i z a z i v a p o t r e b u r e v o l u c i j e i reorganizacije države, tako da se ona osposobi da bude efikasan instrument novog revolucionarnog prava. Prema tome, u revolucionarnom procesu stvaranja nove države radi zaštite i unapređenja novoga prava potvrđuje se marksistička postavka da je država kao oblik društvene nadgradnje determinirana pravom, a ne obratno, kako se to često smatra.

Naveli smo primjer revolucionarnog proleterskog prava koje određuje pojavu nove proleterske države. No isto je tako i s revolucionarnim pravima na prijelazu iz s v i h n i ž i h DEO ka višim. U poglavlju o državi naveli smo primjer rađanja novog klasnog prava u krilu starog gentilnog društva i pojavu države kao instrumenta za zaštitu tog novog prava. Isto je tako bilo i s novim predrevolucionarnim feudalnim pravom koje se razvilo još u krilu robovlasničkog društva starog Rima kao pravo kršćanske vjerske zajednice (crkve). Nakon pobjede feudalne revolucije, pod rukovodstvom nove revolucionarne feudalne klase, razvila se nova feudalna država kao garant novog feudalnog prava. Isto je tako bilo i kod prijelaza iz feudalizma u kapitalizam. Buržoazija je kao revolucionarna klasa razvila svoje pravo još u krilu feudalnog društva (npr. gradski statuti feudalnih gradova), a buržoaska država se razvila kao garant novog buržoaskog prava. U svim ovim primjerima vidimo da pravo nastaje n e z a v i s n o od države i da ono određuje državu i njen karakter. Prirodno je da i svaka država razvija i svoje vlastito i od nje determinirano pravo, tj. administrativno pravo i državno-organizaciono pravo.

b) N e p r o l e t e r s k e n e p a r t i j s k e d r u š t v e n o - p o l i t i č k e u s t a n o v e (DPU)

Na drugom klasnom antagonističkim dijalektičkom polu kapitalističkog društva formiraju se, pored buržoaskih političkih partija, i n e p a r t i j s k e d r u š t v e n o - p o l i t i č k e organizacije u obliku raznih vjerskih zajednica,

kulturnih, sportskih i sličnih društava i udruženja, dobrotvornih društva, itd. Sve ove ustanove i organizacije imaju manje ili više jasno izraženu političku ulogu jačanja političke borbe vladajuće buržoazije i njene kohezije nasuprot proletarijatu. Kroz takve nepartijske organizacije, udruženja i ustanove buržoazija nastoji osigurati politički utjecaj na sitnu buržoaziju (seljaštvo, zanatlije i sitnoburžoasku inteligenciju), što potom koristi za čuvanje i jačanje svojih političkih pozicija kao vladajuće klase. Sve ove nepartijske organizacije i ustanove određene su buržoaskim pravnim poretkom i služe njegovom učvršćenju i održavanju. Pobjedonosna proleterska revolucija, uz razbijanje buržoaske države, razbija i najveći dio ovih buržoaskih nepartijskih DPU. Neke pak od njih, kao što su npr. vjerske zajednice (crkve) u kojima su i poslije revolucije još dugo vremena vezani i dijelovi proletarijata i sitno-buržoaskih masa, socijalistička revoluciju depolitizira i neutralizira putem raznih mjera (odvajanjem crkve od države kroz podržavanje ranijih crkvenih funkcija, kao što su vođenje matičnih knjiga, zaključenja brakova i slično, i unapređivanjem suradnje vrhova vjerskih zajednica s proleterskom državom).

U krilu buržoaskog društva ove buržoaske nepartijske DPU također razvijaju svoja pravna pravila (običaje i običajna prava), koje, naravno, podupire buržoaska država garantirajući ih svojom državnom sankcijom.

Napomena: Vjerske zajednice (crkve), kako u krilu buržoaskog društva, tako i u krilu socijalističkog društva, što se razvija u besklasnu slobodnu asocijaciju proizvođača, ostatak su feudalnog društva. Kako smo već rekli, one su nastale u procesu antirobovlasničke revolucije. Tu su one razvile i svoj poseban pravni sistem crkvenih pravila ponašanja (npr. kanonsko pravo, šerijatsko pravo i sl.). U feudalnoj državi ona su se preobratala u državno pravo, tj. dobila sankciju feudalne države. Najčešće je poglavar feudalne države bio i poglavar crkve, i obratno (tzv. cezaripapizam). Tamo gdje nije bilo cezaripapizma primat je u feudalnom društvu pripadao poglavaru crkve, kao npr. u katoličkim državama Evrope.

Buržoaska antifeudalna revolucija je najprije vršena kroz vjersku reformaciju i nastajanjem novih, tzv. protestantskih crkvenih zajednica u sjevernoj Evropi, što su postale državne crkve. I sama katolička crkva se morala reformirati u skladu s novim buržoaskim pravom koje je nadiralo (Tridentski koncil katoličke crkve u XVI vijeku). Tamo gdje je pokret crkvene reformacije bio ugušen, kao u Francuskoj (uništenje Hugenota), politička buržoaska revolucija je izvršena u anticrkvenom duhu. Francuska revolucija je isprva ukinula katoličku crkvu. Ona je kasnije uspostavljena od strane Napoleona Bonaparte, kao reprezentanta pobjedonosne krupne buržoazije kojoj je crkva bila potrebna za njezinu klasnu vladavinu. Poslije niza revolucija, godine 1830, 1848. i 1871, u kojima je sve intenzivnije učestvovao i proletarijat, proglašena je tzv. rastava crkve od države. Država je uskratila davanje vjerske sankcije crkvenom pravu. Crkva je potom osigurala svoje pravo pritiskom koji

je ona kao organizacija mogla vršiti na svoje pripadnike. To su uglavnom bile prijetnje sankcijama na »drugome svijetu«, ali i pritiskom religioznog javnog mnijenja na neposlušne vjernike i otpadnike (apostate). Pod pritiskom nastupanja revolucionarnog proletarijata došlo je ponovno do približavanja države katoličkoj crkvi i do davanja državnih sankcija crkvenim propisima (kroz mnogobrojne konkordate, ugovore crkve s državom). Tek pobjedonosna proleterska revolucija je bila u stanju da provede striktno odvajanje crkve od države i depolitizaciju vjerskih zajednica, a napose katoličke crkve.

Partija i ostale nepartijske DPU u SFRJ

a) Organizacije partijskog tipa

Vidjeli smo da je ekonomska ćelija novog besklasnog društva koje se razvija u Jugoslaviji danas — k o m u n a. Ona ujedinjuje u jednu cjelinu čitav socijalistički način proizvodnje, tj. cjelinu socijalističkih DEO, počev od odnosa u proizvodnji, pa preko odnosa u raspodjeli i razmjeni, do odnosa u potrošnji. Zbog toga smo također konstatali da se komuna postavlja kao kompletna nova društveno-ekonomska baza slobodne asocijacije proizvođača i da ta materijalna baza određuje (determinira) i odgovarajuće forme društvene nadgradnje. Procese odumiranja države, koji su uvjetovani formiranjem komune kao društvene materijalne baze, već smo razmotrili. Sada nam preostaje još da razmotrimo procese promjena koje se odvijaju u partijskim i nepartijskim ustanovama kao oblicima društvene nadgradnje.

Proletarijat u našoj zemlji pobijedio je i došao na vlast pod rukovodstvom svoje proleterske partije, tj. Komunističke partije Jugoslavije, odnosno SK Jugoslavije. KPJ je bila jedina politička snaga u staroj Jugoslaviji koja je bila u stanju da se suprotstavi okupatoru 1941. godine i da narode Jugoslavije povede u narodnooslobodilačku borbu, dajući toj borbi karakter socijalističke proleterske revolucije. Buržoazija i njene partijsko-političke organizacije stavile su se u službu okupatora da bi, suprotno nacionalnim interesima, zaštitili svoje klasne interese. Time se jasno pokazalo da su klasni interesi buržoazije došli u sukob s interesima društva kao cjeline i da je buržoazija izgubila historijsku legitimaciju da bude formalni predstavnik društva kao cjeline i vladajuća rukovodeća klasa. U istom procesu se, naprotiv, proletarijat afirmirao kao zakoniti predstavnik društva u Jugoslaviji i kao legitimna vladajuća klasa koja će izvršiti svoju historijsku misiju ukinuvši čitav klasni sistem, tj. izgraditi slobodnu asocijaciju proizvođača. Rukovodeća snaga proletarijata Jugoslavije bila je, i stalno je, KPJ, odnosno SKJ. Poslije izvršenja procesa eksproprijacije eksproprijatora (negacije negacije) i dovršavanja procesa pune centralizacije vlasništva nad sredstvima za proizvodnju društvenog karaktera i izgradnje ključnih objekata za industrijalizaciju zemlje od strane dr-

žave (u tzv. državno-najamničkom periodu) prešlo se godine 1950. na gospodarenje društvenim sredstvima za proizvodnju od samih radnika, organiziranih u posebne radne zajednice (kolektive), koji će poslovati kao proizvođači robe za socijalističko robno tržište, kao i za svjetsko tržište. Time je na novom, višem (od proleterskog) socijalnom nivou asocijantata počelo oslobađanje djelovanja zakona vrijednosti, treće g ciklusa zakona vrijednosti, koji treba da proletere kao sitne robne proizvođače svoje vlastite radne snage (R—N—R'), preobrazi u subjekte posljednje krupne robne privrede N—R—N', tj. u asocijante slobodne asocijacije proizvođača i čitavo društvo u jedno besklasno društvo.

U odgovarajućem posebnom poglavlju o globalnim društvenim zajednicama vidjet ćemo kako se odvijaju i procesi transformacije nacije kao globalne društvene zajednice klasnog društva u svojoj posljednjoj fazi, koja je također, kao i sve kategorije klasnog društva, sazdana po modelu vlasništva ili vlasničke samovlasti. Međutim, svi ovi procesi odumiranja (dijalektičke negacije negacije) klasnog društva uvjetovali su i proces odumiranja čitavog sistema partijskih i nepartijskih društveno-političkih ustanova i organizacija klasnog tipa, kao i njihovu transformaciju iz klasnih u neposredne društvene-političke ustanove (DPU). To se u prvom redu zbio sa samom KPJ. Ona je već u toku revolucije i NOR-a ostala jedina partija proletarijata u Jugoslaviji. Ona je to, naravno, ostala i poslije osvajanja vlasti. Time se formirao jednopartijski sistem kao i svuda gdje je poslije pobjedonosne revolucije stvorena država proletarijata (klasne diktature proletarijata). U toku NOR-a i revolucije formirana je oko KPJ i jedna općenarodna politička organizacija koja je obuhvaćala i sve one neproleterske elemente sitnih robnih proizvođača (R—N—R'), tj. seljaštvo, zanatlije i najveći dio inteligencije koji su bili saveznici proletarijata u revoluciji i u NOB-u. To je bio Antifašistički front narodnog oslobođenja, koji je obuhvaćao sve one društvene snage što su sudjelovale u NOB-u pod rukovodstvom KPJ kao najdosljednije revolucionarne snage u zemlji. Ovaj široki front društveno-političkih snaga koji se okupio oko KPJ kao rukovodeće političke snage u zemlji i koji je dobio organiziranu formu kao AFNOJ (kasnije NFJ = Narodni front Jugoslavije, a danas SSRNJ = Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije) već je značio nešto sasvim novo u historiji radničkog pokreta i u razvitku diktature proletarijata, jer je socijalistička revolucija u Jugoslaviji izvršena u mnogo razvijenijim društvenim uvjetima nego u drugim nerazvijenim zemljama. Već samo postojanje AFNOJ-a, kao organizirane političke snage oko KPJ kao rukovodećeg jezgra, nagovještavao je da se tu više ne radi o jednom isključivo jednopartijskom sistemu KPJ, već da se radi o jednoj općenarodnoj organizaciji u kojoj su komunisti najnapredniji i najsvjesniji rukovodeći dio. Ta suština (bit) odnosa između KPJ i AVNOJ-a (odnosno NFJ, odnosno SSRNJ) došla je jasno do izražaja čim je započeo stvarni proces odumiranja države kroz radničko samoupravljanje privrednim organizacijama i

kroz formiranje komunalnog sistema, tj. slobodne asocijacije proizvođača. Pretvaranje proletera u slobodne asocijante — koji sami odlučuju kako o raspodjeli uvjeta za proizvodnju (proizvodnih fondova) tako i o raspodjeli dohotka u društvenoj materijalnoj bazi, a kroz sistem zastupanja radnih kolektiva u društveno-političkim skupštinama (komunama, socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama i u federaciji) odlučuju i o svim političkim problemima čitave društvene zajednice. Sve se to odrazilo i na ulogu KPJ i NFJ u novonastaloj situaciji. Proletarijatu je bila potrebna partija kao avangarda koja će rukovoditi njegovom klasnom borbom protiv neprijateljskih klasa, kao i protiv procesa zaostajanja u društvenom razvitku i svega onoga što koči preobražaj klasnog društva u besklasno. Poslije ukidanja kapitalističke klase i privatno-kapitalističkog načina proizvodnje glavni zadatak je bio da se likvidiraju državno-najamnički odnosi kroz razvitak samoupravljanja i putem preobražaja proletera, kao i neproleterskih klasa sitnih proizvođača u asocijante slobodne asocijacije proizvođača, tj. u subjekte i gospodare trećeg ciklusa zakona vrijednosti asocijantske krupne robne privrede ($N-R-N'$) čime proleter i prestaju da budu sitnorobni prodavci svoje vlastite radne snage ($R-N-R'$) i postaju krupni robni proizvođači ($N-R-N'$) udruženi u radne kolektive-poduzeća. Ukidanjem sitne robne privrede ($R-N-R'$), na radnoj snazi proletera stvorena je osnova za ukidanje svekolike sitne robne privrede i seljaka i zanatlija, kao i radne inteligencije. Bez toga prelazak u besklasno društvo uopće nije moguć. To je ujedno postao i glavni razvojni zadatak KPJ, pored zadatka čuvanja tekovina proleterske revolucije od eventualnog pokušaja restauracije kapitalističkog sistema. Borba za novo društveno besklasno uređenje došlo je u prvi plan pored borbe protiv ostataka zaostalosti i prošlosti. Borba za nove DEO slobodne asocijacije proizvođača nije više bila samo stvar proleterske klase rukovođene od KPJ, kao najviše zainteresirane društvene snage za takav preobražaj, već je to postala stvar svih sitnih robnih proizvođača ($R-N-R'$) pored proletarijata. Samo naporima svih sitnih robnih proizvođača ($R-N-R'$) predvođenim proleterima i KPJ moguća je potpuna negacija klasnog društva i izgradnja slobodne asocijacije proizvođača. Zadatak tu više nije bio da se u revolucionarnim borbama komanduje borbenim odredima, već da se pravilno oslobađaju nabujale proizvodne snage koje su snagom objektivnih zakonitosti razvitka društva tjerale naprijed, ka novim DEO. Jedna od tih mjera usmjeravanja objektivnih zakonitosti razvitka bila je upravo najvažnija, a to je bilo oslobođenje djelovanja zakona vrijednosti trećeg ciklusa kroz radničko samoupravljanje, o čemu smo već govorili. Te nove socijalističke snage, što su bile oslobođene, bili su u prvom redu sami proizvođači-proleter i, koji su se pretvarali u asocijante kao osnovna udarna snaga preobražaja. Te proizvodne snage trebalo je osloboditi i političkog starateljstva partijskog rukovođenja i osposobiti za samostalno djelovanje i političku aktivnost. Partijsko rukovođenje kroz komandovanje putem političkih starješina i rukovodilaca trebalo je zamijeniti politič-

kim ubjeđivanjem, tj. oslobađanjem proletera što se preobražuju u asocijante od ostataka nesocijalističkih i neznanstvenih ideologija. Donašanje odluka trebalo je prepustiti samim asocijantima, koje su sami novi socijalistički samoupravni odnosi tjerali da misle i rade sve više na a socijantski način u svojim organima samoupravljanja. Kao prvenstveni zadatak komunista sada se postavilo ubrzavanje tog procesa nastajanja socijalističkog načina mišljenja na osnovi nove, socijalističke materijalne baze, i to kod svih asocijanata, bilo da su proleterskog, bilo neproleterskog sitnovlasničkog porijekla. To se vrši putem sudjelovanja komunista u debatama (tj. u borbi mišljenja koje u organima radničkog samoupravljanja prethode svakoj odluci. U tim debatama komunisti — svojim dubokim (tj. znanstvenim) poznavanjem objektivnih društvenih zakonitosti razvitka i putem argumenata zasnovanih na tom poznavanju — treba da uvjere članove organa samoupravljanja i same asocijante u pravilnost svojih stavova i teza i da ih pridobiju za angažiranje na donošenju pravilnih odluka u datoj situaciji, kao i na daljnjem energičnom provođenju tih odluka u djelo. Komunisti trebaju najprije kod sebe, u svojim organizacijama, izgraditi najpravilnije (tj. znanstvene) stavove prema svim bitnim pitanjima razvitka besklasnog društva, pa da se onda, na osnovi dobrog rada i putem izbora od strane asocijanata (a ne putem delegiranja od strane partije), uključuju u borbu za organiziranje asocijantskog samoupravljanja za pobjedu komunističkih stavova (a oni su komunistički samo ako su znanstveni stavovi). Na taj način se dolazi do činjenice da nije Partija ta koja misli da asocijante i umjesto njih, već sami asocijanti, uvažavajući sve argumente za i protiv, dolaze do zaključka što u datoj situaciji treba uraditi. Time znanstveni stav komunista postaje intimni stav samih asocijanata čak i ako nisu komunisti. Komunisti ostaju, dakle, i dalje odlučujuća, usmjeravajuća subjektivna snaga socijalističkog razvitka, ali na drugi način, na način koji osigurava najbrži mogući tempo socijalističkog preobražaja društva u besklasno društvo. Pored toga, komunisti ostaju i dalje rukovodeća politička snaga u borbi protiv ostataka klasnog društva u zemlji i izvan nje. Tu njihova uloga i dalje ostaje partijska, jer to zahtijeva klasna borba. Ova nova bit (suština) uloge komunista u novim uvjetima izgradnje besklasnog društva došla je do izražaja u promjeni naziva KPJ u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Organizirani u borbi za novo besklasno društvo, komunisti predstavljaju savez komunista kao najprogresivniji dio asocijanata, a u borbi protiv ostataka klasnog društva, tj. u klasnoj borbi, oni su još uvijek partija koja rukovodi tom borbom.

U skladu s tim promjenama došlo je i do reorganizacije NFJ u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. NF je bila organ klasnog saveza proletarijata sa svim društvenim snagama (sitnim proizvođačima grada i sela i s narodnom inteligencijom, kao i sa svim rodoljubima) koje su sudjelovale u NOR-u. U novoj situaciji, pošto su stvorene osnove jedne besklasne materijalne baze kroz sistem samouprav-

ljanja asocijanata, klasni politički savez proletarijata kao rukovodeće snage tog saveza ustupio je mjesto novoj političkoj organizaciji svih asocijanata (uključujući tu i komunisti) u kojoj sami asocijanti donose političke odluke. NFJ je bila oblik transmisije preko koje su odluke KPJ prenošene na mase organizirane u NFJ. Sada se odluke donose u SSRNJ, a komunisti se tu bore za donošenje najpravičnijih odluka. Međutim, ukoliko se radi o klasnoj borbi protiv ostataka klasnog društva, SSRNJ i dalje funkcionira kao NFJ, kao što i SKJ i dalje funkcionira kao KPJ. Ako apstrahiramo ovakve političke situacije, onda se SSRN pojavljuje kao općenarodna politička organizacija svih asocijanata, tj. pripadnika slobodne asocijacije proizvođača u kojoj oni mogu slobodno, bez ičijeg tutorstva, raspravljati o načinu kako da se izgrađuje besklasno društvo i da u tome pogledu donose odluke koje se poštuju. Prema tome, SSRNJ nije više politička organizacija tipa partije, već je to politička organizacija novog besklasnog društva u nastajanju. U skladu s time, ni SKJ više nije politička organizacija tipa političke partije klasnog društva, već je to politička organizacija najsvjesnijih i najaktivnijih boraca za izgradnju novog besklasnog društva. U tome smislu se može reći da se u Jugoslaviji razvija jedan novi sistem bez partijskih političkih organizacija. Kod nas, dakle, više ne postoji ni jednopartijski sistem ni višepartijski sistem, već se razvija jedan novi bespartijski sistem besklasnog društva. Prema tome, jednopartijski sistem ima svoje historijsko opravdanje i progresivan je samo kao neposredna osnova za prelazak na viši bespartijski sistem neposredne socijalističke demokracije asocijanata. Time se ukida svaki politički monopol nad ljudima i svaki čovjek-asocijant besklasnog društva, samostalno, bez ičijeg tutorstva, na osnovi svog znanstvenog pogleda na svijet zastupa svoja politička gledišta u općim DPU besklasnog društva.

Napomena: Sve ove promjene došle su do izražaja postepeno, kako se razvijalo samoupravljanje, počev od 1950. godine, u ustavnom pravu SFRJ. Godine 1953. donesen je Ustavni zakon NR Jugoslavije, po kome su uvedeni predstavnički organi samoupravljanja u skupštinski sistem Jugoslavije. Godine 1963. donesen je novi Ustav SFRJ koji je dalje razradio sistem neposredne asocijantske demokracije u Jugoslaviji. Ustav iz 1974. godine izvršio je radikalni zaokret u pravno-političkoj nadgradnji već izraslog samoupravnog besklasnog društva u Jugoslaviji time što su uvedene i ozakonjene osnovne organizacije udruženog rada (OOUR) kao nukleusi besklasne materijalne baze društva i čitave odgovarajuće pravno-političke nadgradnje Jugoslavije. Započela je odlučujuća borba protiv tehnomenažerskih antisamoupravnih izraslina u proteklom periodu od uvođenja samoupravljanja (1950. god.). Te izrasline su se manifestirale u pojavama otuđivanja novčanih sredstava od asocijanata, s tendencijom da se formira jedan liberalistički anonimni najamnički odnos u kome više nije gospodar država kao vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, već u kome vladaju tehnomenažeri prisvajajući veliki dio novčanih sredstava iz

viška vrijednosti u svoje privatno vlasništvo (tzv. »grupno vlasništvo«). Time su asocijanti u novom obliku bili reducirani na proletere. Ustav SFRJ iz 1974. god. presjekao je takve tendencije i otvorio novi put ka stvarnoj asocijantizaciji proletera, tj. ka ukidanju klasnog društva. Postalo je jasno da se asocijanti bezuvjetno trebaju osjećati kao gospodari i društveno-ekonomskih odnosa (DEO) da bi mogao nesmetano djelovati treći ciklus zakona vrijednosti čiste krupne robne privrede (N—R—N') bez sitne robne privrede (R—N—R') proletera na vlastitoj radnoj snazi, što je karakteristika kapitalističkog sistema. Bez ukidanja sitne robne privrede proletera na vlastitoj radnoj snazi postoji najamnički kapital-odnos u bilo kojem obliku. Čista krupna robna privreda bez najamničkih odnosa može se ostvariti samo kroz udruženi rad asocijanata kao gospodara krupne robne privrede (N—R—N'). Oblik u kome se to ostvaruje jeste upravo OOUR. Uveden je i delegatski sistem u čitav sistem formiranja radničkih savjeta. U organizacijama udruženog rada (OUR) uvedeni su i poslovodni organi koji vode poslovanje OUR, organiziraju i usklađuju proces rada u njoj, te izvršavaju odluke radničkog savjeta i njegova izvršnog organa (čl. 103/I Ustava SFRJ iz 1974. god.). OUR zastupa i predstavlja njen inokosni poslovodni organ, odnosno predsjednik kolegijalnog poslovodnog organa. Poslovodni organ je samostalan u radu i odgovoran je radnicima i radničkom savjetu OUR (čl. 103/II, III Ustava SFRJ/1974). Inokosni poslovni organ i članovi kolegijalnog poslovnog organa u OUR imenuju se i razrješavaju odlukom radničkog savjeta (čl. 104/I Ustava/1974). Time je zvanje direktora poduzeća kao pravna institucija ukinuto. Međutim, ostalo je da se izbor poslovodnog organa vrši na osnovi prijedloga natječajne komisije, sastavljene od predstavnika OUR, sindikata i predstavnika društvene zajednice (čl. 104/II Ustava/1974). Time se ispoljava zainteresiranost društvene zajednice za pravilan izbor poslovodnih organa. Svim ovim odredbama Ustava iz 1974. god. želi se postići to da se asocijanti konačno postave kao vlastiti gospodari proizvodnje i viška vrijednosti, a u tu svrhu, pored ukazanih ustavnih odredbi, uveden je i poseban organ kontrole udruženih radnika radi zaštite samoupravnih neotuđivih prava asocijanata. To je radnička kontrola. Za zaštitu samoupravnih prava asocijanata uvedeni su i posebni zaštitni organi samoupravljanja, a to su: društveni pravobranilac samoupravljanja i sudovi za zaštitu samoupravnih prava radnika (čl. 131/II Ustava/1974).

Ovdje, u vezi nastavka samoupravne revolucije koja je izražena u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, treba napomenuti i slijedeće: Poslije uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine, što je predstavljalo prvu etapu samoupravne revolucije, ova revolucija je morala savladavati otpor tehnomenadžerskih struktura u samoupravnim poduzećima. Ovaj otpor se ispoljavao pojavom otuđivanja viška vrijednosti u novčanom obliku od samoupravljača-asocijanata. To je, počev od god. 1956., uzrokovalo pojavu štrajkova oštećenih asocija-

nata kao jedan sasvim novi oblik klasne borbe. Privatno vlasništvo kapitalista nad sredstvima za proizvodnju, s jedne strane (N—R—N'), i sitnog privatnog vlasništva (R—N—R') proletarijata na vlastitoj radnoj snazi, s druge strane, ispoljavalo se u jasno izraženoj klasnoj borbi, jer su fronte klasne borbe bili jasno ocrtni: s jedne strane fronte kapitalisti kao vlasnici sredstava za proizvodnju, a s druge strane fronte proleterati koji su eksploatirani od strane kapitalista. Međutim, prelaskom društvenih sredstava za proizvodnju u naturalnom obliku: strojeva, sirovina, zgrada, itd., u ruke samoupravljača (1950. god.) nestala je ona demarkaciona linija koja je poslije likvidacije kapitalističke klase odvajala proletarijat od gospodarenja sredstvima za proizvodnju u sistemu državno-najamničkih odnosa. Izgledalo je da je proletarijat konačno zavladao društvenim sredstvima za proizvodnju. Međutim, tehnomenadžeri su doduše prepustili »fabrike radnicima«, ali su višak vrijednosti u obliku novca prisvajali sebi. Pojavilo se je tzv. »grupno vlasništvo« tehnobirokracije na anonimnim novčanim sredstvima viška vrijednosti. Time je asocijant ponovno bio reduciran na proletera koji ostvaruje samo vrijednost svoje vlastite radne snage kao sitnorobni proizvođač (R—N—R') što se očitovalo u pojavi štrajkova radnika protiv anonimnih »gazda« novčanog kapitala. Ustav SFRJ iz 1963. godine nije, u borbi protiv ovog novog oblika otuđenja radnika od plodova njihovog rada, bio dovoljno efikasan, što je urodilo negativnim posljedicama u obliku narastanja »grupnog vlasništva« i njegovog ispoljavanja u pojavi nacionalizma kao ideološke nadgradnje nad »grupnim vlasništvom« tehnomenadžera. Takav razvitak je bio prekinut poznatom 21. sjednicom CK SKJ iz 1971. god. i zatim X kongresom SKJ iz 1972. godine, što je sve urodilo donošenjem novog samoupravnog Ustava SFRJ iz 1974. godine.

Iz svega ovoga se vidi da je asocijantska revolucija svladala i tehnomenadžerski »grupno-vlasnički« anonimni neoklasni otpor i da će se ta revolucija nastaviti sve do potpune asocijantizacije proletarijata, tj. do definitivnog likvidiranja ostataka klasnog društva. Poznato pismo druga Tita iz 1971. god. pozvalo je članove SKJ i sve asocijante na pojačanu klasnu borbu protiv svih onih koji na bilo koji način pružaju otpor neminovnom procesu asocijantizacije proletarijata naše zemlje. To je sadašnji oblik klasne borbe protiv ostataka klasnog društva. Ovaj novi oblik klasne borbe jeste negacija negacije starog proleterskog oblika klasne borbe.

b) Organizacije nepartijskog tipa

Od nepartijskih DPU treba u prvom redu navesti sindikate. Poslije pobjede socijalističke revolucije u Jugoslaviji svi proleterski sindikati, koji su u staroj Jugoslaviji bili rasparčani i rascjepkani pod utjecajem klasne borbe koju je vladajuća buržoazija vodila protiv proletarijata, ujedinjeni su u Jedinствене sindikate Jugoslavije (JSJ), a

KPJ je postala jedinstvena rukovodeća snaga i ovih jedinstvenih sindikata. Time je konačno bila završena centralizacija sindikalnih organizacija u jednu homogenu cjelinu u Jugoslaviji. U sistemu državnog najamničkih odnosa (prije uvođenja radničkog samoupravljanja) sindikati su imali ulogu transmisije koja je povezivala KPJ s proleter-skim masama, organiziranim u sindikate, u borbi za potpunu centralizaciju kapitalističkog privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u rukama proleterske države, tj. u borbi za tzv. eksproprijaciju eksproprijatora, kao i u borbi za organizaciju sistema državnog upravljanja društvenim sredstvima za proizvodnju. Poslije uvođenja radničkog samoupravljanja uloga sindikata je izmijenjena u skladu s nastalim promjenama, tj. u skladu s procesom odumiranja klasnog sistema.

Sindikati su prije uvođenja radničkog samoupravljanja predstavljali i potpuno centralizirano vlasništvo proletarijata nad vlastitom radnom snagom (tj. **javno** sitno-robno vlasništvo R—N—R' proletarijata kao organizirane klase u jedinstvenim sindikatima), nasuprot potpuno centraliziranom (ili, što je isto, **javno**) vlasništvu države nad društvenim sredstvima za proizvodnju, što je i vlasnička bit (suština) državnog najamničkih odnosa. Poslije uvođenja radničkog samoupravljanja kroz proces dijalektičkog ukidanja državnog vlasništva nad društvenim sredstvima za proizvodnju, kao i proces dijalektičkog ukidanja privatnog i javnog vlasništva proletarijata nad vlastitom radnom snagom, uloga sindikata se temeljito izmijenila. Kroz proces radničkog samoupravljanja i proces formiranja slobodne asocijacije proizvođača (proces koji je, kako smo vidjeli, imao, i imat će svoje progresivne etape), tj. besklasnog društva, sindikati postaju **asocijacija asocijanta** koja se bori za efikasno razvijanje radničkog samoupravljanja i za pravilnu raspodjelu prema rezultatima rada, tj. za preobražaj proletera i ostalih sitno-robničkih privatnih vlasnika (R—N—R') u asocijante slobodne asocijacije proizvođača. Za taj proces asocijantizacije proleteru su najzainteresiraniji, jer bez toga nema oslobođenja proletarijata kao klase, a sindikati su, kao klasna organizacija proletarijata, najpozvaniji da u toj borbi budu u prvim redovima. To je i razlog tome što sindikati kao organizacije proletarijata još nisu izgubili svrhu postojanja. Dok u društvu bude ljudi koji još nisu asocijanti, taj razlog neće ni prestati. Sindikati se bore za pravilno funkcioniranje radničkog samoupravljanja (npr. sada, za uvođenje OOUR i uopće primjenu Ustava SFRJ iz 1974. god.) Međutim, sindikati istovremeno ostaju i dalje klasna proleterska organizacija za borbu protiv ostataka klasnog sistema (npr. protiv birokratskog etatizma i tehnobirokratizma u OOUR-ima). Oni ostaju i dalje transmisija SKJ kao rukovodeće političke snage u toj klasnoj borbi, ali ne transmisija u smislu mehaničkog prenošenja komandi iz SKJ, već u smislu da se komunisti u sindikatima bore za usvajanje stavova SKJ u borbi protiv klasnog neprijatelja, koji, kako smo vidjeli, mijenja svoje oblike, danas u obliku tehnobirokratizma. Međutim, u borbi za izgradnju besklasnog društva sindikati prestaju da budu transmisija i pretvaraju se u neposrednu odlu-

čujuću organizaciju asocijanata, u kojoj se komunisti bore za pobjedu stavova SKJ. Sindikati se, dakle, u novim uvjetima bore za sve ono što može doprinijeti bržem preobražaju proletera u asocijante slobodne asocijacije proizvođača. Zbog te izmijenjene uloge Jedinostveni sindikati Jugoslavije su promijenili naziv u Savez sindikata Jugoslavije (SSJ).

Što se tiče ostalih nepartijskih organizacija proletarijata i drugih sitno-robniha proizvođača (R—N—R'), tj. seljaka i zanatlija i radne inteligencije koji se također preobražavaju u asocijante, te nepartijske organizacije se, u novim uvjetima pretvaraju iz klasno-političkih organizacija u neposredne društvene organizacije koje unapređuju formiranje svojih članova u izgrađene asocijante slobodne asocijacije proizvođača. Tu su u periodu prije Ustava SFRJ iz 1974. godine pripadala: prosvjetna, kulturna, sportska, znanstvena i druga udruženja asocijanata, radnička i narodna sveučilišta, zavodi za socijalno osiguranje, za zapošljavanje itd. Poslije donošenja Ustava SFRJ iz 1974. stvara se novi tip udruživanja koji predstavlja istovremeno i deetatizaciju odgovarajućih nadležnosti države (ministarstava, odnosno državnih sekretarijata, sekretarijata, komiteta i sl. koji su rukovodili ovim udruženjima i snabdijevali ih iz budžetskih sredstava ili iz sredstava doprinosa građana). Umjesto državnih organa, sada se, prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine, pojavljuju samoupravne interesne zajednice (SIZ-ovi). Samoupravne interesne zajednice se osnivaju radi zadovoljavanja asocijanata i drugih radnih ljudi u oblastima odgoja (vaspitanja) i obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva i socijalne zaštite, socijalnog, mirovinskog, invalidskog ili drugih oblika socijalnog osiguranja, koji u tu svrhu udružuju sredstva i utvrđuju na načelima solidarnosti i uzajamnosti te minulog rada svoje zajedničke i pojedinačne obaveze prema tim zajednicama, kao i prava koja u njima ostvaruju. SIZ-ovi se također stvaraju u stambenoj oblasti, komunalnih djelatnosti, energetike, vodoprivrede, prometa i drugih djelatnosti materijalne proizvodnje, ako je trajno obavljanje tih djelatnosti neophodno radi zadovoljavanja potreba određenih korisnika. (V. čl. 51, 52, 53, 54, 55 Ustava SFRJ 1974). Propisima DPZ može se utvrditi i obaveza osnivanja SIZ-ova za poslove od posebnog društvenog interesa (čl. 58 Ustava SFRJ). U tom smislu SIZ-ovi predstavljaju jedan od oblika odumiranja države.

Zajedno sa SSRN, SKJ i SSJ ove organizacije formiraju društveno-političku kao i ideološku i umjetničku nadgradnju slobodne asocijacije proizvođača u Jugoslaviji.

Što se tiče vjerskih zajednica, u koje ulaze još uvijek i mnogi asocijanti, one vrše slobodno svoje religiozne funkcije i dopušteno im je da pomažu u razvijanju slobodne asocijacije proizvođača, ali se odlučno suzbija njihovo eventualno nastojanje da ometaju razvitak slobodne asocijacije proizvođača. Odvojenost crkve i njenih vjerskih funkcija od javnih funkcija društvenog samoupravljanja ostaje i dalje na snazi. Religija je i dalje privatna stvar vjerske zajednice (crkve).

Ukoliko ne ometaju progresivni razvitak društva, u njihovu se egzistenciju ne dira. Ukoliko pak pomažu razvitak slobodne asocijacije proizvođača, takva se njihova aktivnost pomaže.

DRUŠTVENO-POLITIČKE USTANOVE (I DRŽAVA) I IDEOLOGIJA

Slijedeći daljnji i viši krug u spirali razvitka društvene nadgradnje jeste dijalektički harmonični polaritet DPU i ideologija.

Kao što je u prethodnoj fazi razvitka društvene nadgradnje pravo utvrđeno kao determinanta DPU (uključujući tu i državu klasnog društva), a DPU (društveno-političke ustanove) kao determinirane pravom, tako se i sada, na višem stupnju razvitka, pojavljuje jedan viši harmonični dijalektički polaritet u kome se DPU pojavljuju kao determinirajući dijalektički pol, dok se kao determinirani pol pojavljuje ideologija.

Općenito govoreći, društvene ideologije su »idealizacija« DPU u svijesti ljudi, a DPU su baza ideologija. Vidjeli smo da su se u prethodnom harmoničnom dijalektičkom polaritetu društvene nadgradnje DPU pojavile kao materijalizacija prava, a u tome smislu se sada ideologija pojavljuje kao »idealizacija« DPU. Razumljivo je da u tome determiniranju ideologija sudjeluju, u dijalektički ukinutom (sačuvanom) vidu, sve determinante prethodnih dijalektičkih polariteta. Iz prethodnih izlaganja smo vidjeli da se država (DPU) pojavljuje kao aparat prinude koja se vrši nad potlačenim klasama u ime društvene cjeline, a u interesu vladajuće klase. Tu prinudu potlačene klase moraju podnositi i trpjeti kao nužno ili opravdano zlo, tj. zlo koje se nužno vrši u interesu društva kao cjeline, bez obzira što se taj opći društveni interes poklapa s klasnim interesima vladajuće klase. Ovakvo nužno zlo se, međutim, preobraća u čisto, direktno zlo čim vladajuća klasa postane reakcionarna, tj. čim prestane predstavljati općedruštvene interese. Država je, kako smo vidjeli, materijalizacija tog nužnog zla koje se vrši prema potlačenim klasama u ime interesa društvene cjeline. Prinudni aparat države čini sve da potlačene klase na svakom koraku osjete tu prinudu, materijaliziranu u fizičkoj sili oružja ako je to potrebno.

Napomena: Razumije se, da se ideologija ne pojavljuje samo kao nadgradnja nad DPU klasnog društva. Ona se, naravno, pojavljuje i kao nadgradnja DPU predklasnog društva iz nužde da se opravdano zlo, koje te predklasne (gentilne i predgentilne) DPU vrše nad članovima svoje zajednice, shvate u društvu kao opravdano zlo, a ne kao neopravdano zlo. Predklasne ideologije vrše, prema tome, jednaku funkciju kao i u klasnom društvu koje je pocijepano na klase, s razlikom što u predklasnim društvima društvo kao cjelina sa svojom DPU istupa prema pojedincima prestupnicima kao materijalizacija op-

ravdanog zla. Klasno društvo je, međutim, kompliciranije u svojoj strukturi. U njemu se čitave klase nalaze u položaju nužnog zla bez ikakve svoje krivice, tj. »zlih namjera« ili raznih nehata u odnosu na društveno dobro. Zbog toga se u ovom poglavlju tretira kompliciranija situacija u vezi s problemima ideologija u klasnom društvu, gdje zbog toga dolazi i do konflikata između ideologija u prijelaznim periodima smjene vladajućih klasa. Zato u klasnim društvima i postoji dijalektički antagonistički polaritet između društvenih ideologija antagonističkih klasa.

Da bi se, pak, potlačeni privoljeli da se pomire sa svojim položajem nužnog zla u interesu društva kao cjeline, oni moraju shvatiti smisao i objektivnu nuždu svoga potlačenog položaja u interesu društva kao cjeline. To znači da njihovo mišljenje mora biti ispunjeno takvim sadržajem koji će im omogućiti da shvate objektivnu nužnost svoga potlačenog položaja. Društvene ideologije klasnog društva se tada pojavljuju kao sistem ideja, shvaćanja i pojmova koji treba pomoći potlačenim klasama da se pomire sa svojom zlom sudbinom kao nečim što je objektivno nužno i neminovno u interesu društva kao cjeline. Ideologije klasnog društva su, prema tome, tako skrojene da mogu postići takav cilj. Samo one ideologije koje mogu postići takav cilj konačno pobjeđuju i vladaju u jednom klasnom društvu. Takvom razvitku pomaže uvijek i okolnost da se položaj potlačenih klasa bitno popravlja u progresivnoj fazi jedne klasne društveno-ekonomske formacije (DEO). Tako je položaj roba u prvoj fazi robovlasničke formacije (tzv. patrijarhalno ropstvo) bio snošljiv i nije se gotovo razlikovao od položaja slobodnih ljudi, zbog dominantnog naturalnog (bezrobnog) karaktera tadašnje privrede. Osim toga, bilo je bolje biti živ rob, nego biti ubijen kao ratni zarobljenik. Isto je tako i položaj kmetova u prvih fazama feudalnog društva bio daleko povoljniji nego položaj robova u kasnoj fazi robovlasničkog društva. Položaj oslobođenih kmetova u prvoj fazi kapitalističkog društva također je bio znatno povoljniji nego položaj kmetova u kasnoj fazi feudalnog sistema (pod sistemom feudalne novčane rente). Jedino položaj proletera u prvoj fazi kapitalizma čini izuzetak od tog pravila. Njegov položaj je samo formalno bio povoljniji, jer je proleter bio formalno slobodan, a nije bio vezan za zemlju kao kmet. No, dok je oslobođeni kmet ostajao na svojoj zemlji kao seljak i sitni proizvođač (R—N—R'), dotle je proleter bio najkrvavije eksploatiran upravo u prvim fazama kapitalističkog društva (u periodu tzv. akumulacije kapitala). To je u vezi s historijskom ulogom proletarijata kao prve i jedine potlačene klase neposrednih proizvođača koja je mogla postati vladajućom klasom time što je u svome klasnom interesu morala i mora razvijati proizvodne snage društva dalje nego što je to bila u stanju kapitalistička klasa. Kako ćemo vidjeti dalje, taj izuzetan položaj proletarijata imao je bitan utjecaj na formiranje njegove revolucionarne ideologije. Za razliku od prethodnih potlačenih klasa u razvitku društva, proletarijat se nikada nije mogao pomiriti sa svojim položajem i da na taj način poprimi ide-

ologiju koja bi mu to pomirenje olakšala. To, dakako, ne znači da proletarijat nije bio pod uplivom ideologija koje su tuđe njegovim klasnim interesima, ali su njega klasna borba i njegovi porazi u toj borbi uvijek nanovo natjerali da odbacuje sve te ideologije zbog kojih je trpio poraze u svojoj borbi za oslobođenje.

Međutim, predproleterske potlačene klase su nužno poprimale takve ideologije koje su im nošenje jarma u prvim fazama jedne klasne formacije učinili snošljivim. To je bilo objektivno nužno. No, čim se ovo »nužno zlo« pretvorilo u nenužno zlo, tj. čim je uslijed daljnjeg razvoja društvenih proizvodnih snaga postalo moguće da se popravi položaj potlačenih klasa, a to nije uslijedilo, dotadašnja ideologija nije mogla spriječiti potlačene klase da se bore za poboljšanje svoga položaja. Tada se nižu ustanci i bune protiv eksploatacije koja je postala nepodnošljiva (npr. ustanci robova u kasnom periodu starog Rima i seljačke bune u kasnoj fazi feudalizma). Podnositi stari jaram postaje besmisleno upravo stoga što to historijski više nije nužno. Robovi i kmetovi trpe u svojim ustancima i bunama poraze sve dok se na njihovom čelu ne nađe ona klasa čiji je interes u suglasnosti s interesima društva kao cjeline. Takve klase su npr. bile feudalna i buržoaska klasa. Ove klase su u savezništvu s robovima, odnosno kmetovima, iskorišćujući njihove bune i ustanke, mogle konačno srušiti stari poredak, te doći na vlast, i istovremeno bitno poboljšati položaj svojih saveznika, tj. pretvoriti robove u kmetove, a kmetove osloboditi feudalnih veza i omogućiti im da postanu bilo proleter i bilo kapitalisti.

Prema tome, ideologija je takav sistem ideja, shvaćanja i pojmova koji daje smisao jednom sistemu eksploatacije i opravdava vršenje prinude od strane države protiv pokušaja potlačenih da se oslobode takve prinude.

Čovjek ne može živjeti a da ne djeluje onako kako misli, jer mišljenje upravlja njegovom aktivnošću. Zbog toga, ako je čovjek stalno i nužno spriječen da djeluje onako kako misli, on mora mijenjati svoje mišljenje tako, da onda može živjeti prema svome mišljenju. Država kao nužno zlo (tj. zlo u interesu slobodnog djelovanja objektivnih zakonitosti razvitka društva na datoj etapi razvitka), onemogućuje potlačenim klasama da djeluju onako kako bi bilo u njihovom interesu i u skladu s njihovim načinom i sadržajem mišljenja koji je inspiriran njihovim interesima. Zbog toga potlačene klase moraju, prije ili kasnije, na jedan ili drugi način, poprimiti takvu ideologiju koja će im omogućiti da djeluju prema toj ideologiji, iako je ona u suprotnosti s njihovim interesima. U tome je npr. bit (suština) pokršćavanja Slavena (tj. primitivnih barbara i slobodnih gentilaca koji su pretvarani u kmetove) u ranom feudalnom društvu Evrope. Kršćanstvo je uopće bilo revolucionarna ideologija feudalaca, još u krilu robovlasničkog društva, koja je oslobodila robove stare robovlasničke ideologije i osposobila ih da postanu saveznici u revolucionarnoj borbi koju su feudalci povelj protiv robovlasničkog sistema. Kršćanstvo je omogućilo bivšim

robovima da postanu dobri i poslušni kmetovi. Pobjeda kršćanstva značila je zbog toga pobjedu feudalizma.

Upravo time što je država (potpomognuta i ostalim DPU i organizacijama) fizički onemogućavala potlačenim klasama da djeluju i žive prema svojim posebnim interesima i prema mišljenju koje je određeno tim interesima, ona ih istovremeno prisiljava da poprime ideologiju koja će im omogućiti da podnose svoj jaram kao nešto što pristječe iz njihova mišljenja i shvaćanja. Na taj način, dakle, države određuju nastajanje i širenje ideologije kod potlačenih klasa koja je u interesu vladajuće klase, a time i u interesu društva kao cjeline sve dok je vladajuća klasa progresivna. U tome je determinirajuća uloga države u nastajanje ideologija. Takvu ideologiju mogu čak razvijati i same potlačene klase kad im je državnim prinudom permanentno onemogućeno da drugačije usklade svoje djelovanje sa svojim mišljenjem. Ali takvu ideologiju najčešće razvijaju vladajuće klase u svome vlastitom interesu, pa je onda nameće potlačenima. Ako je vladajuća klasa tek u povoju, tj. ako je ona tek buduća vladajuća klasa koja priprema svoju revoluciju, revolucionarna ideologija koju ona razvija lako je prihvatljiva za njene saveznike u toj borbi. Tako se, na primjer, elementi kršćanske ideologije nalaze već kod starih grčkih filozofa Sokrata i Platona, a kasnije i kod stoika, u fazi raspadanja robovlasničkog društva i formiranja klica budućeg feudalnog društva. Ako je, pak, nova progresivna klasa na vlasti, ona će svoju ideologiju fizičkom silom nametati onima koje želi potčiniti (takozvano pokrštavanje barbara). Ako slučajno ideologija potlačenih odgovara interesima novih gospodara, oni neće silom nametati svoju ideologiju. Tako su Turci ostavljali kršćansku ideologiju svojoj raji, jer je ta ideologija osiguravala pokornost raje. Barbarima su, međutim, silom nametali islam. Ovdje pripada, npr., i pokrštavanje (preko misionarskih službi) domorodaca u kolonijama kolonijalnih sila u periodu uspona kapitalizma. Međutim, u zemljama gdje su već postojale religije po karakteru slične kršćanstvu (npr. budizam, islam, taoizam i sl.), u zaostalim feudalnim zemljama Indije, Kine, Arabije, Indonezije i sl., misionarstvo je slabo uspjevalo, jer su ove feudalne religije osiguravale podnošenje jarma kolonizatora.

Vladajuća ideologija u jednom društvu je ideologija vladajuće klase dok je ova progresivna.

Napomena: U pretklasnom društvu vladajuća ideologija je bila određivana neposredno općim interesima društva kao cjeline i njenim DPU (države još nije bilo) kao fizičkim i materijalnim faktorima pritiska, a ako je trebalo, primjenjivane su i prinude protiv onih koji su svoje pojedinačne interese suprotstavljali društvu kao cjelini.

U budućem poslijeklasnom društvu DPU (države više neće biti) određivat će i osiguravat će formiranje takve ideologije koje će odgovarati interesima društva kao cjeline, a takva ideologija će jamačno

biti samo znanstveni pogled na svijet, koji jedino i može biti jedinstveni pogled na svijet čovječanstva ujedinjenog u jedno društvo na čitavoj našoj planeti.

Ideologija je, kako vidimo, u prvoj liniji uvijek određena DPU i organizacijama, a u krajnjoj liniji materijalnim društvenim ekonomskim odnosima (DEO). Znamo, pak, da, kao slijedeću dijalektičku kariku, moralna svijest određuje pravo (pravnu svijest), a pravo određuje DPU, a ove konačno neposredno određuje strukturu i sastav ideologije.

Ideologija vladajuće klase je uvijek jedan cjeloviti pogled na svijet, tj. shvaćanje čovjeka o čitavom univerzumu (prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja), tj. shvaćanje o čovjekovom položaju prema prirodi, ljudskom društvu i ljudskom mišljenju u cjelini. Na taj način čovjek kroz svoj pogled na svijet dobiva opću orijentaciju svoga mjesta u svijetu kao cjelini.

Napomena: Obično se ova opća orijentacija o čovjekovom mjestu u svijetu kao cjelini, o njegovom porijeklu, o smislu njegove egzistencije, o njegovom razvitku itd. — ističe kao atribut filozofije. Međutim, to je atribut svakog pogleda na svijet, a filozofija je samo jedan od razvojnih oblika pogleda na svijet, pored religije i pored naučnog pogleda na svijet. O tome ćemo u daljnjem izlaganju još opširnije govoriti.

Ideologiju razvijaju, kako već znamo, u klasnom društvu, samo one klase koje, zbog toga što su klasno zainteresirane za daljnje razvijanje društvenih proizvodnih snaga, i dok su za to zainteresirane, nužno postaju vladajuće klase. U dosadašnjem razvitku klasnog društva kroz njegove formacije, to su bile najprije robovlasnička (hermatistička) klasa, zatim feudalna klasa, kapitalistička klasa i, konačno, proletarijat. Od ranijih vladajućih klasa proletarijat se razlikuje time što je njegov klasni interes da dalje razvija društvene proizvodne snage *permanentan*, tj. stalan u razvojnom procesu, jer se on samo na taj način može da oslobodi svog nepodnošljivog položaja najeksploatiranije klase u društvu i ukinuti klasno društvo uopće.

Iz ovoga se vidi da i razvitak ideologije ovisi o stupnju razvitka društvenih proizvodnih snaga. U proizvodnji se saznaje *objektivna istina* o univerzumu, o prirodi, o ljudskom društvu i o ljudskom mišljenju. U proizvodnji se čovjek uči razlikovati stvarne, objektivne kauzalne veze među pojavama od izfantaziranih i izmišljenih kauzalnih veza. Zbog toga u svakoj ideologiji, ma koliko primitivna ona bila, ima uvijek u manjoj ili većoj mjeri objektivnih istina (o objektivnim, od čovjeka i čovječanstva neovisnih objektivnih zakonitosti razvitka (Lenjin), stečenih i provjerenih iskustvom u radu, u proizvodnji i u praksi DEO (tj. odnosa u proizvodnji, raspodjeli, u razmjeni i u potrošnji). Te objektivne istine su u neznanstvenim ideologijama zaodjenute u razne ideološke oblike, religiozne i filozofske, te se u ovim ideo-

logijama objektivne istine odražavaju na iskrivljen način. No, te objektivne istine, sadržane u ideološkom omotu, mogu se znanstvenom analizom lako otkriti i utvrditi. Tako npr. tehnološka pravila primitivaca, iskristalizirana i formulirana kroz dugotrajnu proizvodnu praksu, dobivaju u ideologiji tih primitivaca oblik religioznih zapovjesti i zabrana i popraćena su religioznim obredima (ritualima, totemima i tabuima). Filozofska ideologija, koja nastaje i razvija se kroz klasno društvo, već izmišlja iz glave — na nereligiozan način — opće veze tehnoloških pravila s cjelokupnošću univerzuma (svemira). Znanstveni pogled na svijet, konačno, fiksira tehnološka pravila kao primijenjenu znanost (tehniku), a znanost utvrđuje ne samo objektivnu istinu o egzistenciji svih pojava (fenomena) u prirodi, društvu i u ljudskom mišljenju već otkriva i objektivne zakonitosti razvitka univerzuma (svemira), tj. svih pojava prirode, društva i ljudskog mišljenja. Pri tome, znanost ne izmišlja veze među pojavama, već posebnim znanstvenim metodama utvrđuje (verificira) njihovu objektivnu egzistenciju i objektivne zakonitosti razvitka fenomena.

Tehnološka pravila sadrže maksimum objektivne istine o odnosu čovjeka prema prirodi u datoj fazi razvitka društva. Jer, bez poznavanja objektivnih kauzalnih veza (tj. objektivnih zakonitosti razvitka prirodnih pojava), čovjek ne bi mogao uspješno raditi i proizvoditi, tj. ne bi bio u mogućnosti od sirovih predmeta prirode napraviti stvari za podmirenje svojih potreba. U primitivnim fazama razvitka društva neznatna suma objektivno istinitih saznanja, sadržanih u tehnološkim pravilima, označuje i stupanj razvitka društvenih proizvodnih snaga. Sve što je izvan datih tehnoloških pravila, provjerenih kroz praksu proizvodnje, čovjek mora ili da izfantazira, ili da izmišlja iz glave, da bi dobio kakvu-takvu cjelovitu sliku o svijetu (prirodi, ljudskog društva i ljudskog mišljenja).

Što se tiče objektivnih saznanja o društvenim odnosima, ona, kako smo vidjeli, dolaze do izražaja najprije u moralnoj svijesti (moralitetu, etici), a zatim o pravnim pravilima ponašanja (legalitetu), jer je moralna svijest, kako već znamo, pod direktnim pritiskom najviših i najširih (obuhvatnijih) objektivnih zakonitosti razvitka društva, u datoj fazi razvitka. Pravo, pak, nastaje kao rezultat nužne norme društva protiv nemorala (tj. kršenja objektivnih zakonitosti razvitka društva na štetu ljudi), i to u skladu s moralnom sviješću (moralnim sudom), o dobro i zlu, tj. o sposobnosti diferenciranja dobra od zla. Bez morala i prava društvo ne bi moglo egzistirati, ono bi propalo. Zbog toga, ne poznavajući objektivne zakonitosti razvitka društva (koje će tek utvrditi znanost), ljudi zaodjevaju i moralni sud i pravna pravila u razne ideološke oblike — religiozne (npr. o prvobitnom grijehu praroditelja Adama i Eve koji opterećuje sva potonja pokoljenja ljudi, kao i o dekalogu kao božanskom zakonodavstvu i o otklanjanju božjih sankcija otkupljenjem i sl.), ili pak filozofske (u raznim filozofskim eti-

kama i filozofijama prava). Na taj način religija i filozofija također predstavljaju iskrivljeni izraz objektivnih istina u društvu.

Porast objektivnih saznanja o društvenim odnosima postiže se samo u revolucionarnoj borbi koju vodi progresivna revolucionarna klasa. Ona ne može u toj borbi pobijediti ako se rukovodi zastarjelom ideologijom bivše vladajuće klase koja je postala reakcionarna (a koja se bori za svoje održanje na vlasti, iako to znači kočenje daljnjeg razvitka društva). U toj revolucionarnoj borbi revolucionarna klasa mora razviti takve ideološke oblike koji će sadržati toliko više objektivne istine o društvenim odnosima (kako o bazi tako i o društvenoj nadgradnji) koliko je potrebno da bi se shvatila i pokazala nenužnost i štetnost (za društvo kao cjelinu) vladavina vladajuće klase koja je postala kočnica daljnjeg razvitka društva. Tako npr., mlada robovlasnička klasa nije mogla pobijediti nad gentilnim sistemom prije nego što je ukazala na štetnost stare primitivne gentilne religije animizma, totema i tabua, koja je ovještavala DEO i DPU gentilnog društva. U svojoj borbi za obaranje gentilnog sistema robovlasnička klasa je razvijala novi, viši oblik religije, u kojoj se pojavljuju božanstva u ljudskom obliku (izgrađena na »sliku i priliku« čovjeka) i u kojoj se prikazuju kao objektivno nužni i zakoniti klasni odnosi robovlasničkog društva. U krilu robovlasničkog društva se, osim toga — u borbi protiv ostataka gentilnog sistema — razvijaju prvi oblici nereligioznog pogleda na svijet, u obliku filozofije, radi učvršćenja svoje klasne vladavine robovlasničke klase kada je došla na vlast. Tako je npr. nastala čitava stara grčka filozofija do sofista i Sokrata. Robovlasnička klasa je to učinila, dakako, neposredno, u svome klasnom interesu, rukovodeći se tim interesom, ali su u tome njenom nastojanju došle do izražaja nove, više i šire objektivne zakonitosti razvitka društva (zakon vrijednosti: $R-N-R'$, $N-R-N'$, $N-N'$ i N)P.... $R' \rightarrow$) koje su počele djelovati na osnovu povećanja društvenih proizvodnih snaga društva i pod pritiskom tih objektivnih zakonitosti razvitka u kojima su došli do izražaja i klasni interesi robovlasničke klase.

Slično je bilo i u revolucionarnoj borbi feudalne klase protiv dotrajalog i reakcionarnog robovlasničkog sistema. Već u krilu robovlasničkog društva, poslije prvih kriza toga društva, zbog razvitka krupne robo-novčane privrede i nedostatka priljeva novih robova iz gentilnih sistema koji su okruživali staru Grčku, razvile su se klice feudalne ideologije, čije je središte pažnje bio čovjek, njegov moral i pravo. Robovlasnička klasa demosa je u svojoj borbi za vlast, koju je u svojim rukama držala gentilna aristokracija (bivših poglavica), što je prerasla u prvi oblik robovlasnika, morala je najprije razrušiti ideologiju razvijenu od strane bivših gentilnih starješina tzv. eupatrida, koji su bili reak-

cioneri, nasuprot demosu, koji je predstavljao naprednu klasu robovlasničkog sistema. Ideologija eupatrida je bila politeistička religija, a ideologija demosa postala je filozofija. Filozofija se iz filozofije prirode, pod kraj robovlasničkog društva, razvila u filozofiju ljudskog društva (Sokrat, Platon, Aristotel, a ovaj posljednji razvio je i prvu filozofiju ljudskog mišljenja (logiku). Ovi filozofi su već razvili bitne elemente buduće kršćanske religije kao osnovne masovne ideologije feudalnog društva. Te prve filozofije i kršćanska religija sadrže mnogo više objektivne istine o društvu i o odnosima u društvu nego stara politeistička religija, a to je omogućilo feudalnoj klasi da dođe na vlast. Bez toga bi tadašnje društvo stagniralo. To pak znači da je pod tim pritiskom — a to je u stvari bio pritisak viših objektivnih zakonitosti razvitka društva — razvijena jedna nova i viša ideologija, s većim sadržajem objektivnih istina o prirodi i društvu.

U kasnijem razvitku, s pojavom buržoazije kao nove revolucionarne klase i borca protiv dotrajalog feudalnog sistema, progresivna buržoazija razvija jednu novu, višu ideologiju, s još većom sumom izraženih objektivnih istina, kako o prirodi tako i o društvu i o ljudskom mišljenju. Bez toga ona ne bi mogla pobijediti feudalni sistem, niti bi društvo u svome razvitku moglo poći naprijed, već bi stagniralo. Kao što je poznato, revolucionarna buržoazija je razvila nove oblike kršćanske religije (religioznu reformaciju, protestantizam), kao i nove oblike filozofija, kako o prirodi (filozofi renesanse: Nikolo da Cusa, Giordano Bruno, Becon Verulamski, Frensis Becon i drugi) tako i o odnosima u društvu (npr. Džon Lock, Tomas Hobes, Spinoza i drugi, koji su podvrgli kritici feudalnu ideologiju o državi, moralu i pravu i pokazali da ove institucije nisu božanskog i religioznog porijekla). Tu, dakako, ima više objektivne istine o svim ovim kategorijama nego u ideologiji feudalnog kršćanstva. U oblasti prirode buržoazija je razvila i elemente nove egzaktno nauke (egzaktnu fenomenologiju prirodnih fenomena). Na to ju je, prije svega, natjerala potreba razvitka društvenih proizvodnih snaga, jer kapitalistička krupna robna privreda (N—R—N'), koja se razvijala u krilu feudalnog društva, više nije mogla izaći na kraj sa zatečenom zanatskom i empirijskom tehnologijom, već je sve više morala razvijati znanstvenu tehnologiju. Otuda i buran i brz razvitak mehanike, fizike, kemije i drugih egzaktnih prirodnih znanosti. Time je buržoazija došla u sukob s feudalnom ideologijom, jer se slika svijeta pod pritiskom tekovina ovih prirodnih nauka nužno morala mijenjati, a to je ugrožavalo feudalnu ideologiju koja je branila i čuvala feudalne DEO. Na toj liniji je stradao i poznati astronom Galileo Galilej, koji je egzaktnim znanstvenim metodama utvrdio tzv. heliocentrički sistem kretanja Zemlje i ostalih planeta oko Sunca kao njihovog zajedničkog centra, nasuprot geocentričkom sistemu (shvaćanje da je Zemlja centar svemira) koji je vladao u feudalnoj ideologiji.

No, s pojavom buržoazije pojavljuje se odmah i proletarijat, kao klasa koju eksploatira buržoazija. Između njih se od samog početka razvija žestoka klasna borba zbog teške (do tada u razvitku društva) neviđene eksploatacije kojoj je proletarijat bio izložen upravo u samim počecima kapitalističkog društva (period prvobitne akumulacije kapitala). Zbog toga se već rano rađaju, najprije pobune proletarijata protiv nečuvene kapitalističke eksploatacije (koja je nadmašila eksploataciju robova koje je robovlasnik morao izdržavati i racionalno koristiti kao svoju radnu, govoreću stoku), a te se pobune sve ugušuju u krvi. Zatim se postepeno razvija prava revolucionarna borba čim je proletarijat postao svjestan da bez daljeg razvijanja društvenih proizvodnih snaga ne može biti njegovog oslobođenja kao klase i da bez zauzimanja vlasti od strane proletarijata daljnje razvijanje proizvodnih snaga neće biti moguće. U toj svojoj klasnoj borbi proletarijat postepeno, ali sigurno, natjeran pretrpljenim porazima, napušta vladajuću ideologiju buržoazije i razvija novu znanstvenu ideologiju koja mora da sadrži daleko viši stupanj objektivnog saznanja — kako o prirodi tako i o društvu, kao i o ljudskom mišljenju — nego što je to bio slučaj u buržoaskoj ideologiji. Bez znanstvene ideologije proletarijat ne može pobijediti kao klasa u klasnoj borbi. Proletarijat, dakle, u svom klasnom interesu, osigurava jednu permanentnu socijalnu osnovu (klasno zainteresiranu i zbog toga efikasnu osnovu) koja omogućuje daljnji razvitak znanosti od nivoa do kojeg je mogla doprijeti buržoaska znanost. Zbog toga se proletarijatu pridružuju i oni buržoaski znanstvenici koji žele svoju znanost razvijati dalje iznad horizonta buržoaske klasne zainteresiranosti. To u prvom redu vrijedi za znanost o društvu, koja na kapitalističkoj osnovi nije u mogućnosti da se uzdigne iznad stupnja znanstvene fenomenologije (znanstvene identifikacije egzistencije fenomena) i da otkrije objektivne zakonitosti razvitka ljudskog društva. Zbog takve situacije u oblasti društvenih znanosti buržoaska znanost nije u stanju ni u oblasti prirodnih nauka da se uzdigne iznad nivoa fenomenologije (utvrđivanja što je što i da li koristi ili šteti buržoaziji), a to, naravno, vrijedi i za oblast ljudskog mišljenja. U kasnijem izlaganju mi ćemo još govoriti o razvojnim stupnjevima znanosti, čime će ova konstatacija postati jasnija. No upravo u oblasti društvenih nauka počinje se razvijati proleterska znanstvena ideologija. Rađa se marksizam kao znanstveni pogled na svijet Marksa i Engelsa i objektivno nužan pogled na svijet proletarijata, kojemu koristi samo znanstvena istina, dok za buržoaziju postepeno i sve više postaje instinitim samo ono što je za nju korisno, a to je zadržavanje proletarijata u pokornosti eksploatacije. Ta činjenica dolazi jasno do izražaja u prvom redu u društvenim znanostima. Međutim, u prirodnim znanostima buržoazija je još uvijek zainteresirana za istinu koja joj pruža savršeniju tehnologiju i savršeniju eksploataciju proletarijata.

Marksizam otkriva objektivne zakonitosti razvitka društva i pokazuje objektivnu zakonitost i nužnost historijske uloge proletarijata, da bude nosilac daljnjeg razvitka društvenih proizvodnih snaga iznad bur-

žoaskog nivoa i da postane likvidator klasnog sistema uopće. Marksizam se najprije obračunava sa kapitalističkom ideologijom o društvenim odnosima, tj. s društvenom filozofijom buržoazije (tzv. historijski idealizam, tj. sistem iz glave izmišljenih a realno nepostojećih veza društvenih fenomena buržoaskog društva). Historijski idealizam ističe naime (nasuprot marksizmu, koji je stoga dobio i naziv »historijski materijalizam«) da razvitak društva pokreću samo tzv. velike ličnosti (koje »prave« historiju). To su razni kraljevi, vojskovođe i političari, dok su narodne mase samo pasivan materijal tih »velikih« ličnosti koje »prave historiju«. Takvi stavovi su, dakako, samo u interesu vladajuće buržoaske klase i ne izražavaju objektivnu istinu. U stvari je upravo obrnuto. Pritisak objektivnih zakonitosti razvitka društva (razvitak društvenih proizvodnih snaga: zakon rada i zakon vrijednosti kao viši razvojni oblik zakona rada i tri progresivna ciklusa razvitka zakona vrijednosti) — pokreće mase i revolucionarne klase radi izgradnje DEO koji odgovaraju stupnju razvitka proizvodnih snaga društva što omogućuje daljnju humanizaciju DEO. U toj revolucionarnoj borbi niču iz same mase veliki borci (velike ličnosti) koji na najsvrshodniji način izražavaju potrebe i interese masa i koji zbog toga rukovode njenom borbom. Takvi ljudi postaju zatim »velike ličnosti« historije. Oni svojom inteligencijom i vještinom u rukovođenju borbom masa ubrzavaju revolucionarno kretanje i pobjedu revolucije i progressa, no oni ne mogu određivati osnovnu liniju i pravac razvitka društva što ovise od djelujućih najširih, najviših i najopćijih objektivnih zakonitosti razvitka društva. Zbog toga se »veliki ljudi« uvijek nađu kada za njima postoji potreba društvenog razvitka. Najbolji borci iz masa postaju rukovodioci masa. Tome nasuprot, iskusni i »pametni« reacionari ne mogu biti velike ličnosti, jer ne pomažu razvitak društva, već ga koče. A kočenje razvitka društva je vrlo loša stvar, koja se, na kraju krajeva, razbija o glavu samih tih reacionarnih snaga zajedno s njihovim rukovodstvom i vođama (npr. fašističke vođe na kraju II svjetskog rata).

Marksizam kao znanstveni pogled na svijet jeste, dakle, znanstvena ideologija proletarijata, jer je ta ideologija određena potrebama klasne borbe proletarijata (koji je objektivno vezan za objektivnu istinu) za svoje oslobođenje, njegovim moralom, njegovim pravnim pravilima i njegovim DPU (sindikatom, udruženjima, partijom). No, dok klasne potrebe reacionarnih snaga i klasa nužno dovode do iskrivljavanja objektivne istine u njihovim ideologijama, klasna ideologija proletarijata nužno mora biti u najvećoj mogućoj mjeri objektivno istinita, tj. znanstvena. Jer, kako smo već naglasili, proletarijat u svojoj nepoštudnoj klasnoj borbi koju mu nameće kapitalistička eksploatacija plaća svaku zabludu u svojoj ideologiji porazima i pogoršavanjem svoga položaja u društvu. Zbog toga je proletarijat stalni i najsigurniji promicatelj znanstvene istine, u prvom redu u oblasti društvenih fenomena i u oblasti ljudskog mišljenja, a zatim i u oblasti fenomena prirode, jer njegovo oslobođenje kao klase

ovisi, u krajnjoj liniji, od njegove sposobnosti da dalje razvija društvene proizvodne snage. Tek na osnovi klasnih interesa proletarijata, znanost kao pogled na svijet može postati dominantna.

Poslije zauzimanja političke vlasti, pred proletarijat i njegovu državu (diktatutra proletarijata) postavlja se kao glavni zadatak izgradnja slobodne asocijacije proizvođača, jer proletarijat se može osloboditi svog položaja potlačene klase jedino ukidanjem klasnog sistema DEO uopće. Izgradnja, pak, slobodne asocijacije proizvođača je prvenstveno znanstveni zadatak. Spoznate objektivne zakonitosti razvitka društva moraju se koristiti tako da njihovo neometano djelovanje dovede do ukidanja klasnog društva uopće i do formiranja slobodne asocijacije proizvođača. Treba, dakle, planski, na osnovi znanstvenih saznanja, stvoriti takve DEO koji ranije nisu postojali. Izgradnja i razvitak društva postaje time naučni zadatak. To je primijenjena znanost o društvu, a ne više klasna ideologija. Kao što proletarijat, kao posljednja klasa društva, ukida sebe kao klasu i preobražava društvo u slobodnu asocijaciju proizvođača, a svoje članove u asocijante, tako se i njegova znanstvena ideologija pretvara u opću znanost o univerzumu (o svijetu, o svemiru), tj. u opću nauku o prirodi, o društvu i o ljudskom mišljenju. Naučni pogled na svijet se produžava u znanost o dijalektičkom (tj. kroz negaciju negacije) razvitku društva, tj. znanost o prirodi se dograđuje dijalektikom društva, a filozofija se preobražava u znanstvenu dijalektiku ljudskog mišljenja. Sve tri znanstvene oblasti ujedinjuju se u sveopću dijalektiku univerzuma.

U odnosu na znanstvenu ideologiju proletarijata, sve ranije klasne ideologije — ma koliko imale u sebi elemente objektivne istine, fiksiranih u periodima uspona revolucionarne klase koja ih je stvarala — u cjelini uzevši, iskrivlju objektivnu sliku svijeta. Nasuprot tome, ideologija proletarijata mora, kako smo vidjeli, u klasnom interesu proletarijata, da bude u najvećoj mjeri znanstvena i istinita, tj. sa što manjom mjerom zabluda. Zablude se kroz klasnu borbu za izgradnju slobodne asocijacije proizvođača odstranjuju i imaju stalnu tendenciju da nestanu.

Vidjeli smo da čovjek saznaje objektivnu istinu o prirodi u prvom redu u procesu rada i kroz društvenu proizvodnju. To se odvija pod neposrednim pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka, kojima čovjek mora ovladati da bi mogao uspješno raditi i proizvoditi. Isto tako čovjek saznaje objektivnu istinu o društvu i u proizvodnji samih DEO (tj. društveno-ekonomskih ili društvenih produkcionih odnosa), tj. u progresivnoj izgradnji samog društva i njegove strukture. To se dešava pod neposrednim pritiskom objektivnih zakonitosti razvitka društva u periodima društvenih revolucija, koje se ne mogu uspješno izvršiti bez sve boljeg saznavanja objektivnih zakonitosti razvitka društva.

Napomena: Mi smo razvitak društvenih ideologija prikazali zasebno u našoj knjizi »Teorija dijalektičke analize i sinteze« (Historija otkrivanja zakona negacije negacije, Osijek, 1974. god., izd. Ekonomskog fakulteta u Osijeku). Na ovu knjigu upućujemo čitaoce. Ovdje ćemo pak radi kompletiranja sistema izlaganja naše dijalektike društva samo u glavnim crtama iznijeti razvitak društvenih ideologija.

1. Prvobitna ideologija (pogled na svijet) paleolitskog čovjeka-lovca bila je magija (od lat. imago = slika). Paleolitski čovjek je u svojim pećinama ostavio nezaboravne tragove: umjetničke prikaze svoje borbe sa životinjskim svijetom koji mu je bio glavni izvor hrane. Karakter te umjetnosti predstavlja materijaliziranu magičku svijest paleolitskog homo sapiensa. Bio je to prvi cjeloviti pogled na svijet ljudskog društva. Slike u pećinama prikazivale su lov na životinje koje je čovjek lovio. To je, dakle, bio imaginarni lov. Ljudi su mislili da će imaginarnom pobjedom na slikama pobijediti i u pravom lovu. Čovječanstvo je svuda u svijetu prolazilo kroz stadij lova i magičnog lova, magične umjetnosti, i njima odgovarajuće magičke svijesti. U toj umjetnosti čovjek je prikazan kao sila koja podjarmljuje životinjski svijet, savladala ga svojim strijelama i nad njim razapinje svoju magičku mrežu. Pored lovačke magije razvila se i magija protiv neprijateljskih ljudi, magija oplođavanja, magija produžetka tjelesnog života poslije smrti u obliku bojanja mrtvih crvenom bojom. Sve ove vrste magije ovjekovječene su u magijskoj umjetnosti slikarstva, rezbarenja, kiparstva, reljefima, dakle u likovnoj umjetnosti. A pored nje i prije nje pojavila se i ritmička umjetnost, koja je putem ritmičkih pokreta oponašala čovjekovu društvenu akciju prema prirodi, prvenstveno lovačku akciju, i tom imitacijom »potčinjavala« je prirodu. Osnovna karakteristika magičke djelatnosti sastojala se u imitaciji prirodnih i društvenih pojava, u umjetničkom prikazivanju tih imitacija. Zbog toga je magička svijest bila paleolitski pogled na svijet koji se materijalizirao u magičkoj umjetnosti. Magička logika je shvaćanje o povezanosti svih pojava i prirode, i ljudskog društva, i ljudskog mišljenja, i njihovog međusobnog djelovanja jednih na druge po **svojoj ličnosti i dodirnoj vezi**. Magička psihologija se sastojala u tome da čovjek još nije zamišljao u svijetu nikakvih sila jačih od sebe, nego se neposredno obraćao svim pojavama njegovog svijeta kojima je on zapovijedao svojom magičkom intuicijom. Magička psihologija je bila karakterizirana osjećanjem moći i stavom vladanja prirodom. Magički čovjek paleolita razvio je osjećanja ponosa i samosvijesti kakva se u razvitku čovječanstva ponovno razvija u suvremenom socijalističkom društvu s naučnim pogledom na svijet. Prema tome, magička svijest još nije bila religija, već prvi primitivni realni pogled na svijet čovječanstva.

2. Animizam je bio začetak religioznog pogleda na svijet. On se pojavljuje u periodu neolita. Neolitski čovjek je već bio stočar i zemljoradnik, koji je shvatio da postoji izvjestan objektivni i pravilni tok činjenica koji je nezavisan od njegove svijesti i vo-

lje. Taj tok određuje njegovu proizvodnu praksu: izradu oruđa za rad i obrađivanje zemlje (oranje, sijanje, navodnjavanje, žetva ili branje, odnošenje usjeva itd.). Osim novog alata potrebna su i sasvim nova tehnološka pravila rada i proizvodnje, organizacije rada itd. U toj oblasti čovjekovo znanje se proširilo u sukobu s prirodnom okolinom s kojom se bio prinuđen boriti. Da bi se s njome uspješno borio morao ju je nekako objasniti, stupiti s njom u neki odnos, da bi utjecao na nju, u svoju korist. On je sve to morao objašnjavati nevidljivim uzrocima i silama koje djeluju na te pojave. Ove nevidljive sile bile su čovjekova misaona konstrukcija za sve ono što je za njega bilo nevidljivo i nepoznato. Sve zavisi od dobre ili rđave volje tih nevidljivih sila. Jedini način da volju tih nevidljivih sila okrene u svoju korist bilo je priznanje njihove nadmoći nad čovjekom i nastojanje da se stekne njihova naklonost. Ta koncepcija nevidljivih sila bila je osnovni element u rađanju animističke svijesti (lat. anima = duša). Te nevidljive sile morale su u svijesti čovjeka dobiti neki konkretni oblik. Takav konkretni oblik je jedino mogao biti čovjek sam, jer je to bio jedini oblik sile što je on poznao. On je, dakle, tim nevidljivim silama dao oblik ljudske sile koja radi u njemu samome, u njegovom mišljenju, u njegovim namjerama i akcijama. Njegovo mišljenje, kao ljudske nevidljive sile, čovjek je sebi predstavljao kao svoju »dušu« koja dolazi do izražaja u njegovom mišljenju. Stvorivši svoju vlastitu predodžbu o vlastitoj nevidljivoj duši, on je tu predodžbu protegao i na sve prirodne pojave koje djeluju poput njegove duše. To je bila jedina moguća predodžba čovjeka o prirodi u kojoj je živio. Magički čovjek je obično umirao od vanjskih, nasilnih i vidljivih uzroka, od neprijatelja ili zvijeri. On je ubijao i bivao ubijan, dakle uzrok smrti je bio vanjski i jasan. Međutim, čovjek stočar i zemljoradnik ima sigurniji i duži život i umire od bolesti ili starosti, tj. bez vidljivih izvanjskih uzroka. Tako je smrt postala problem o kome se razmišlja. Na taj način je došlo do predstava o duši. Čovjek umire i zbog toga ga u času smrti napušta duša. Takvu dušu ima ne samo čovjek već i životinje i svi predmeti prirode, živi ili neživi. Time je čitava priroda bila antropomorfizirana. Animistički čovjek nije znao što će s dušom kada poslije smrti napušta tijelo, pa joj je pripisivao daljnji život izvan tijela i ista svojstva koja je imala u tijelu. »Ako se ona u smrti odvaja od tijela, i dalje živi, onda nije bilo nikakvog povoda da joj se pripisuje još neka posebna smrt. Tako je nastala predodžba u besmrtnosti duše.« (Engels). Duše mrtvih, koje iz tijela odlaze u prirodu, ostaju i dalje aktivne sile koje mogu škoditi ili koristiti čovjeku, a to se praktički moglo iskoristiti za potrebu čovjeka, ili za sprečavanje nepovoljnih posljedica. Nastao je strah od mrtvih zbog njihovog štetnog djelovanja, a istovremeno je nastao i kult mrtvih iz želje za korisnim djelovanjem mrtvih, da bi se oni umilostivili da pomognu živima. Iz tog kulta mrtvih razvio se kasnije kult duhova predaka, kao viši oblik animizma. U prvobitnom animizmu nema još predstave o nekom zasebnom carstvu duša i nema još ni hijerarhije duhova (od viših ka nižim), ni nekog shvaćanja o nekom »posljednjem su-

du« zbog zlodjela za života, niti govora o nekom raj u i paklu kao mjesta izvršenja sankcija u zagrobnom životu. Do hijerarhizacije dolazi tek u klasnom društvu. Međutim, još u procesu raspadanja gentilnog sistema, i to u patrijarhalnom sistemu, pojavljuju se i posebni duhovi gentilnih starješina (poglavica, vračeva i sl.) kao predaka i poseban kult takvih predaka. Kada se, raspadanjem gentilnog društva, gens raspao na pojedinačne porodice, onda su zajednički duhovi predaka dopunjeni duhovima porodice. Ovaj kult predaka se i dalje širio i protegao na čitavu prirodu, pa se kult predaka razvio u kult viših prirodnih duhova, koji gospodare prirodnim pojavama. Na taj način je svaka prirodna pojava od koje ovisi ljudska ekonomika (kiša, grom, plodnost životinja i plodnost zemlje) dobila svoj duh — boga, koji lebdi iznad nje. Prema uzoru duhova predaka stvaraju se i duhovi — bogovi — Sunca, zvijezda, Zemlje, Mjeseca, vjetra, kiše, mora, plodnosti itd., kao i kultovi za sve te bogove. Time se animizam postepeno pretvarao u politeizam.

3. **Politeizam** je slijedeća faza u razvitku religije. Politeizam je negacija negacije animizma, kako u objektivnom pravcu tako i u subjektivnom pravcu. U politeizmu duhovi gube svoje predmetne oblike i dobivaju ljudske oblike. To se najprije događa postepenim dodavanjem novih ljudskih oblika na stare predmetne oblike. Tako se najprije javljaju razne čudovišne životinjsko-ljudske kombinacije poput ljudi-konja (kentaura), krilatih lavova, sfinga itd. To su oblici niže faze politeizma. U višoj fazi politeizma pojavljuju se čisti ljudski oblici bogova klasičnog antičkog politeizma, a zatim se pojavljuju bogovi ljudskih oblika za društvene pojave, kao bogovi zemljoradnje, zanatstva, pomorstva, trgovine, braka, pravde, umjetnosti, ljepote, mudrosti itd. Bogovi, dakle, postaju protektori postojećih društvenih odnosa i posebno klasnih robovlasničkih odnosa. Daljnji razvitak politeizma je doveo do udaljavanja bogova od ljudi i njihovo preseljavanje u nadzemaljske visine, u »nebesa«.

4. **Monoteizam**. Prvobitni bogovi su imali lokalni karakter, bili su bogovi pojedinih saveza plemena, kao najšire organizacije gentilnog društva i vrijedili samo na njihovim teritorijama. Ti bogovi su morali štiti područje svojih naroda, dok su izvan granice jednog naroda, kod drugog naroda, vladali drugi bogovi. Ti bogovi su, naravno, živjeli dok su živjeli i narodi čiji su bogovi oni bili. Kada su se pak plemenske zajednice počele pretvarati u klasne robovlasničke države i zauzimali prostranije teritorije na kojima su »vladali« razni bogovi različitih naroda i kada su se propašću više manjih država pojavile veće i moćnije države, onda je s političkom centralizacijom teritorija i naroda dolazilo i do ujedinjavanja njihovih bogova i spajanja politeističkih religija u šire religije, ali još uvijek politeističke. Naravno da su pri takvim centralizacijama bogovi potlačenih naroda dijelili sudbinu svojih naroda, pa se onda religija gospodujućeg naroda širila po čitavoj teritoriji imperije, a stari bogovi potlačenih naroda nestajali su, ili su pak pripojeni, kao niži, panteonu osvajačkog naroda. Ovamo pripadaju tzv.

sinkretičke, tj. mješavinske religije helenističkog perioda. Također pojedini bogovi pokorenih naroda mogu se proširiti na čitav teritorij imperije u obliku posebnih kultova (npr. kult Izide, Atisa, Nepobjedivog sunca (sol invincibile u antičkom Rimu).

Istovremeno se ovaj proces podvrgavanja potčinjenih naroda i njihovih bogova jednoj političkoj vlasti i jednom vrhovnom monarhu, izražavao u podvrgavanju mnogobrojnih bogova jednom jedinom bogu, nebeskom monarhu. Tako politeizam prelazi u monoteizam, tj. u vladavinu samo jednog boga kao jedinog gospodara svijeta i vrha nebeske hijerarhije, dok ostali bogovi gube rang bogova i pretvaraju se u obične pratioce nebeskog prijestolja, u anđele (a otpadnici u đavole), svece, proroke, apostole, arhianđele itd. Svi su poredani u više nebeskih slojeva ili struktura, (npr. u Danteovoj »Božanskoj komediji«) sve do vrhovne »svete porodice« od tri osobe u kršćanstvu. Međutim, proces preobražaja politeizma u monoteizam nije iz fantazije narodnih masa nikada sasvim iščezao, pa tako ni u najizrazitijoj monoteističkoj religiji gdje još uvijek žive stari bogovi u prurušenom obliku raznih nižih bogova, anđela i svetaca i vrše razne zaštitničke funkcije. Jednako su tako i đavoli, zastupnici ranijih zlih bogova, politeističkih religija, vršili štetne funkcije. Događa se da jedna od religija, koja najviše odgovara datim novim društveno-ekonomskim odnosima (DEO), pogotovo ako preuzme elemente ostalih religija, potisne sve ostale religije i postane državnom religijom. To se dogodilo s kršćanskom religijom na Nikejskom saboru 325. godine, zbog toga što je kršćanska religija donijela sobom načelo jednakosti svih ljudi pred jednim bogom i uslijed toga postala ideologijom antirobovlasničke feudalne revolucije, koja je sve ljude proglasila »djecom božjom«, njegovom kreacijom. Zbog toga je kršćanska religija i postala međunarodnom religijom evropskog feudalizma, a islam međunarodnom religijom Afrike i Azije.

Proces dematerijalizacije (spiritualizacije) bogova politeizma praćen je istovremeno procesom centralizacije bogova u jednog boga (monoteizma), jednim procesom misaonog apstrahiranja (kao rezultat prethodnog razvitka filozofije robovlasničkog društva: Sokrat, Platon i Aristotel). Takav apstraktni bog ima samo psihičku konstituciju stvarnog čovjeka, kao i potenciran i očišćen lik svih superlativa ljudskih vrlina (svemoćan, premudar itd.), kao i od svih negativnosti i nesavršenstva očišćen lik čovjeka — tj. bog je apstraktni čovjek. Time je antropomorfizacija slike svijeta, što je opća karakteristika religije, bila dovedena do kraja. Ljudsko mišljenje je u tome hipostazirano kao najviša egzistencija u univerzumu. Taj prag religija ni u svome najrazvijenijem obliku monoteizma nije mogla preći upravo stoga što je bila religija, tj. antropomorfizirana slika svijeta.

5. Filozofija. Filozofski pogled na svijet — ili filozofska ideologija — javlja se pojavom klasnog društva, tj. s pojavom robovlasničkog društva, u borbi za likvidaciju gentilnog društva koje se raspadalo pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti, što se kroz proces nega-

cije negacije razvio iz zakona rada, kada je produktivnost rada porasla u tolikoj mjeri da su se viškovi proizvoda jednoga gensa mogli razmjenjivati s viškovima proizvoda drugih gensova. Pojavio se je prvi ciklus zakona vrijednosti: $R-R' =$ trampa među gensovima; $R-N-R' =$ prodaja radi kupovine, čiji su subjekti već bile pojedinačne porodice na koje se gens raspao; $N-R-N' =$ trgovački oblik razmjene gdje se kupuje radi prodaje s viškom vrijednosti; $N-N' =$ zajmovni oblik razmjene gdje se daje novac radi dobijanja viška novca za uzvrat. Time se gentilni sistem sasvim raspao i u sukobu sitne robne privrede $R-N-R'$ i krupne robne privrede $N-R-N'$; $N-N'$ pojavljuje se ropstvo upropaštenih sitnih robnih proizvođača: $R-N-R'$ bivših gentilaca. Poslije revolucije upropaštenih sitnih robnih proizvođača (Solonova revolucija u Ateni u VI v. pr. n. e.) i zabrane prodaje u roblje vlastitih sunarodnjaka, robovlasništvo se širi na osnovi lova na robove iz stranih gentilnih zajednica. Važno je ovdje istaknuti da je između ranijih bogataša (gentilne aristokracije tzv. eupatrida) i novih bogataša iz redova naroda (demosa) došlo do oštih frakcijskih sukoba unutar same robovlasničke klase, što se odražavalo i u ideologiji robovlasničkog društva. S jedne strane se usavršavala politeistička religija (čija je društvena osnova bila bivša gentilna aristokracija — eupatridi), a s druge strane i mase siromašnih slobodnih ljudi, koji poslije Solonove revolucije više nisu mogli biti prodavani u roblje. Međutim, novi bogataši iz redova demosa razvili su istovremeno jednu novu ideologiju koja je bila suprotna staroj politeističkoj religiji. Ta nova ideologija bila je filozofija. Prva, starogrčka filozofija bila je u stvari negacija negacije stare politeističke religije s mnogobrojnim ostacima animizma. U odnosu na teističke religije s mnogobrojnim ostacima animizma. U odnosu na politeističku religiju filozofija je bila vrlo progresivna ideologija.

Prve emancipacije od religioznih predodžbi mogu se zapaziti već u Homerovim herojskim spjevovima »Ilijadi« i »Odiseji«, u kojima on opisuje geografiju Mediterana i ističe filozofsku misao da postoje četiri prirodna elementa (stihije). To su zrak i vatra, zemlja i voda.

Hesiod (VIII vijek pr. n. e.) pripada istoj epohi kao i Homer, samo što slika ljudsko društvo i prirodu s gledišta demosa, siromašnih seljaka, a ne kao Homer s gledišta gentilne aristokracije, tj. eupatrida. Demos sanja o starom gentilnom društvu kao o »zlatnom vijeku« čovječanstva i želi povratak na to staro društvo. On smatra rad glavnim izvorom blagostanja, ali se rad robova tretira kao »rad« životinja. U svome spjevu »Teogonija« on razvija jednu filozofsku podlogu politeističkog religiji u prikazu »stihija«.

Iz filozofskih elemenata negacije neefikasnosti mitološke politeističke religije, koji su došli do izražaja u spjevovima Homera i Hesioda, porodila se nereligiozna negacija negacije religije, tj. filozofija.

Prva filozofija je imala materijalistički karakter, tj. ona nije sumnjala u to da je materija determinanta ljudskog mišljenja. Ova filozofija razvija sposobnosti ljudskog mišljenja i kategorije ljudskog mišljenja.

1. Jonski filozofi prirodnjaci Tales, Anaksimander i Anaksimenes razvili su prvi apstraktni pojam razvitka materije iz jednog stanja u drugo — više, sadašnje, zatim materije uopće za razliku od konkretnih oblika sadašnje materije («apejron» Anaksimanderov, pojam cjeline i dijelova, pojam nužnosti), tj. objektivne zakonitosti razvitka koje djeluju nezavisno od volje i svijesti ljudi, zatim nastanak čovjeka razvitkom iz drugih bića, zatim univerzum kao takav, čiji je sastavni dio naša Zemlja. Oni, međutim, nisu razlikovali kretanje od razvitka, niti su pokušali objasniti porijeklo kretanja i razvitka.

2. Pitagora i pitagorejci razvili su apstraktni pojam kvantitete (broja kao suštine svega što postoji), i oni se zbog toga smatraju osnivačima matematike.

3. Heraklit daje prvu definiciju pojma razvitka kao suštine univerzuma («sve teče») i objektivne zakonitosti (objektivne nužnosti), tzv. »logosa«. On razvija prvi pojam o antagonističkim i harmoničnim dijalektičkim polaritetima (Harmonija luka i lire).

4. Elejci: Ksenofan, Parmenid, Zenon i Melis razvijaju ideju o nepromjenljivoj biti (suštini) svijeta i o promjenjivim pojavama (fenomenima) te biti koje su zbog toga za njih iluzije. Pojave određuju »mnijenje« ljudi, a suština (bit) određuje mišljenje ljudi. Kretanje i razvitak su pojave, a ne suština (bit) svijeta, dakle iluzije.

5. Empedokle, nasuprot elejcima, priznaje realnost materijalne stvarnosti, ali sve raznolikosti svodi na četiri korjena (elementa): zemlju, vodu, zrak i vatru. Ovi korijeni su vječiti i nepromjenjivi, a njihove kombinacije su promjenjive i realne. Te nepromjenjive elemente stavlja u pokret »neprijateljstvo« i »prijateljstvo« razjedinjujući ih i sjedinjujući ih. Ovo stavljanje u pokret elementima je izvanjsko, tj. mehaničko, ali je isto tako vječito kao što su i sami elementi. I čovjek i priroda sastavljeni su od istih elemenata, pa je na osnovi toga i moguća spoznaja svijeta.

6. Anaksagora razvija dalje filozofiju Empedokla, uvodeći umjesto četiri elementa suštine (biti) bezbrojno mnoštvo kvalitativno određenih čestica »sjemena stvari« ili homeomerija. Formira se dakle pojam kvalitete. One su beskonačno djeljive a da se ne mijenja njihova kvaliteta. Time je bio postavljen pojam strukture materije. Ali što stavlja u pokret tu nepromjenjivu masu homeomerija, da bi formirale svijet? Tu Anaksagora uvodi pojam nûs-a (uma) kao kategoriju izvanjsku homeomerijama što stavlja u pokret homeomerije i izaziva izdvajanje i diferenciranje pojavnog svijeta. To znači da nûs ima mehanički karakter, a ne dijalektički, razvojni, karakter.

7. Leukip i Demokrit su prvi atomisti koji pokretaču snagu atoma nalaze u praznom prostoru, tj. u negativnom odnosu na pozitivno biće atoma. Zbog toga je Demokrit najdosljedniji ateista, a njegova filozofija najdosljednije nereligiozna.

Sofisti. Oni se pojavljuju u Ateni u vrijeme njenog najvišeg uspona i najoštrije borbe između osiromašenog demosa i bogataša u okvirima robovlasničke demokracije, koja je izazvala potrebu njenog vanja govorništva. Sofisti su se pojavili kao učitelji retorike (govorništva). Stariji sofisti su bili filozofi koji dalje unapređuju pogled na svijet. Njihova glavna preokupacija je bila problem čovjeka, a ne priroda, jer je kriza robovlasničkog društva izbacila u prvi plan problem položaja čovjeka u društvu. Pred kraj peloponeskog rata pojavljuju se kasni sofisti — aristokrati, te nastaje borba između ovih i sofista demokrata. Kasni sofisti su bili poznati kao ozloglašeni »sofistikatori«, tj. izvrtači istine. Glavni problem starijih sofista bio je gnozeološki problem, tj. da li ljudsko mišljenje može spoznati svijet. Oni su se bavili i problemima prirode, time što su popularizirali dostignuća filozofa-prirodnjaka. U sofiste pripadaju: Protagora, Gorgija, Tijazimah, Likofon, Hipija, Kalikle i dr.

Sokrat i sofisti njegove škole

Sokrat (469—399) bio je prvi filozof idealističkog smjera (tj. smjera filozofije koja smatra da mišljenje determinira materiju, a ne obratno). Njegova je filozofija imala religiozno-moralni karakter. Živio je i djelovao u Ateni u vrijeme krize robovlasničkog društva i peloponeskog rata. Pitanja o »spasu društva« bila su u središtu pažnje, a time problemi morala, pravde, religije i prosvjete, umjesto pitanja prirode. Sokrat je bio izraz toga vremena u Ateni. Oko njega su se okupili svi protivnici atenske demokracije i pobornici gentilne aristokracije, a među njima i filozof Platon. Sokrat je osnovnim zadatkom filozofije smatrao religijsko-moralni pogled na svijet. On je želio filozofski fundirati religiju koja je ranijom materijalističkom filozofijom bila potkopana. Zbog toga je Sokratova filozofija postala osnova za dalji razvitak religije u monoteizmu. Tome zadatku je služila i Sokratova metoda razgovora kao borbe mišljenja (dijalektika). Time je Sokrat postavio osnove za dijalektički način mišljenja, tzv. subjektivnu dijalektiku. Ona se sastoji u tome da se utvrde antagonističke suprotnosti u mišljenju (tj. dijalektička analiza) i da se kroz negiranje negativnog mišljenja dođe do pozitivnog mišljenja. Obična indukcija ili uopćavanje bez spoznaje protivrječne sadržine misli dovodi samo do formalne definicije, koja je uvijek ograničena, jer nikada ne može iscrpiti sve pojedinačne elemente pojave. To je ustvari bio najviši domet razvitka stare grčke filozofije, bez obzira što je ta tekovina u svoje vrijeme trebala poslužiti u reakcionarne svrhe, tj. da na vlast u Ateni dovede reakcionarnu aristokraciju. Zbog toga je Sokrat i bio osuđen na smrt u demokratskoj Ateni. Objektivno ta Sokratova dijalektika nije mogla vratiti točak historije unazad i dovesti na vladu reakcionarnu gentilnu aristokraciju. Ali svo-

jevremeno ona je utirala put ka feudalizaciji društva, pripremajući monoteističku religiju (kršćanstvo) koja je sve ljude, dakle i robove, proglasila jednakim pred licem jedinog boga, njihova stvaraoca, tj. jednakost na »drugom svijetu« poslije smrti, bez obzira na nejednakost na »ovome svijetu«.

Platon (384—322 g. pr. n. e.)

Bio je vjerni učenik i nastavljatelj Sokratove filozofije i protivnik velikog filozofskog materijaliste-atomiste Demokrita, koji je djelovao u isto vrijeme u Ateni. Zbog toga je došlo među njima do oštre dijalektičke polarizacije. Platon je naime razvio filozofski sistem tzv. objektivnog idealizma, smatrajući da je mišljenje primarno i određujuće, a priroda i ljudsko društvo izvedeno iz mišljenja. Osjetilne, materijalne stvari su samo »sjenke« svijeta ideja koje su vječne i nepromjenjive, a predmet su istinskog znanja. Time je otkrivanju objektivnog zakona negacije negacije bio potpuno zatvoren put, a otvoren put do religije monoteizma.

Aristotel (384—322 g. pr. n. e.)

On je objedinio rezultate čitave starogrčke filozofije u jedan sistem. Oštro je kritizirao Platonovo učenje o objektivnim idejama kao primarnim, tj. dao je kritiku filozofskog idealizma uopće. Međutim, u daljem razvitku svoje filozofije Aristotel skreće prema idealizmu time što je želio da izbjegne logičko argumentiranje kao beskonačno jedno iz drugog (što je besmisleno) i treba izbjeći. Ne nalazeći bolji izraz, Aristotel je priznao postojanje niz principa — aksioma, koji tobože ne zahtijevaju logičko dokazivanje, uslijed svoje navodne neposredne istinitosti i sveopćosti, pa te aksiome proglašava intuitivnom spoznajom. Aristotel nije svladao ni dijalektiku prijelaza od materije ka kretanju i razvitku i od materija ka svijesti (mišljenju) ni dijalektiku osjeta ka mišljenju, dakle proces negacije negacije. Ne mogavši izaći na kraj s time zadatkom, on čini skok od općega u prirodi do duše. Aristotel je razvio i učenje logike. Mišljenje kod njega postaje predmet specijalnog izučavanja, tj. mišljenje o mišljenju. Aristotelova logika jeste svega prirodno-razvojni opis oblika mišljenja koji su se praktično već formirali. Najprije je odredio što predstavljaju ime (pojam) i glagol, zatim što je izvođenje, a što poricanje, što je sud i iskaz uopće. Prešavši na karakteriziranje pojmova, Aristotel se našao u velikoj teškoći. S jedne strane, za njega je bilo neosporno da se znanje ne može zaustaviti na osjetilnoj spoznaji. Na najvišem stadiju mišljenja, kada čovjek počinje proučavati samo mišljenje, kada predmeti ispitivanja postanu sami pojmovi, oni se kod njega pretvaraju u samostalan objekt, koji postoji odvojeno od prirode, dok razum, takoreći, postaje poseban izvor znanja, nezavisan od osjetila. Pojedinačni predmet uvijek je, smatra Aristotel, mnogostraniji i bogatiji od pojma koji ga izražava, ali treba nastojati da se kroz definiciju predmeta postigne što potpuniji opseg individualnosti predmeta. Pojmovi takve vrste, prema

elementarni, predstavljaju prve i nužne pojmove mišljenja. Bez njih ne može postojati ni općiji pojam, ni sud. Kada se pak nabrajaju grupe pojava-predmeta, pojam o njima sačinjava daljnji stupanj formiranja pojmova, tj. pojmova o vrsti, a zatim o rodu. Općijeg pojma o rodu, smatra Aristotel, ne može biti, jer se o njima ne može dati definicija. Iz toga se vidi da Aristotel postupa materijalistički kada daje definiciju pojma, a kada tvrdi da se rod ne može definirati on prelazi na pozicije filozofskog idealizma, time što pojam roda odvajava od materijalne stvarnosti smatrajući da pojam roda nije određen konkretnom materijalnošću predmeta. Aristotelu pripada i prva klasifikacija sudova. On razlikuje sudove: 1) prema kvaliteti (afirmativne i negativne); 2. prema opsegu pojmova obuhvaćenih u sudu; 3) prema modalitetu. Ovi potonji su takvi koji se izriču o stvarnom, nužnom, ili mogućem bitku. U ovom potonjem dolazi do izražaja sposobnost mijenjanja, postojanja i nestajanja, dakle razvitka, što je materijalistički dijalektički element u Aristotelovu učenju. Sudovi prelaze jedan u drugi. Time je Aristotel sistematizirao logičko iskustvo antičke filozofije. On je zatim ispitivao odnos pojedinačnog prema općem kao osnovnu sadržinu sudova, ali mu nije uspjelo da otkrije dijalektiku od pojedinačnog ka posebnom i općem, koja se reproducira u sudovima, što bi ustvari značilo otkrivanje zakona negacije negacije. Čitavo značenje Aristotelova učenja o sudovima dolazi do izražaja tek kada on prelazi na logičke zaključke (silogizme). Veza pojmova koja se konstatira u logičkom zaključivanju (silogizmu) ne smije nositi proizvoljan, subjektivan karakter. Za kriterij istinitosti logičkih zaključaka Aristotel smatra podudaranje s vezama među stvarima. To je materijalistički ispravno. Međutim, on takav stav napušta kada tvrdi da razumu pripada spoznaja nepromjenjivih principa. Da bi se dobio silogizam potrebno je postojanje dviju pretpostavki (premise), ili dva suda koji ne smiju biti potpuno tuđi i vanjski jedan drugom, jer se inače neće moći povezivati. Otuda zahtjev da u dva suda koji ulaze u silogizam ne može biti četiri različita termina, već samo tri, jer se srednji termin u pravilno načinjenom silogizmu u oba suda ponavlja i međusobno povezuje. Zaključak je pravilan samo pod uvjetom ako je nastao iz opće premise. Aristotel je prvi u historiji ljudske svijesti kako vidimo, otkrio oblike kretanja i razvitka ljudske misli u zaključivanju, ali njegovi oblici silogizama nisu razvojno izvedeni jedan iz drugoga. Oni su izgrađeni na antidijalektičkom polaznom principu »zabrana protivurječnosti«. Mora se napomenuti, da je poslije Aristotela, sve do Hegela koji je prvi otkrio u ljudskom mišljenju zakon negacije negacije, sva logika počivala na učenju Aristotela.

Aristotelova logika završava se učenjem o dokazu. Dokaz treba dovesti do zaključka. Dokazom se, po njemu, može nazvati samo istinski silogizam.

Veliko značenje ima i Aristotelovo učenje o kauzalitetu. Prvi je formulirao pojam energije, bez čega nema pretvaranja mogućnosti u stvarnost. To je razvitak. Završetak razvitka on naziva entelehijom (tj. imantnim ciljem) što je kod njega idealistički element. On razvija i uče-

nje o uzrocima. Razlikuje četiri vrste uzroka: 1) materijalni; 2) formalni; 3) eficientni uzrok i 4) finalni uzrok. Od ovih uzroka realni su svakako eficientni i finalni uzrok. Eficientni uzrok označuje objektivnu zakonitost razvitka, a finalni uzrok znači ljudski, namjeravani uzrok kada čovjek u procesu rada i proizvodnje najprije u svojoj glavi mora imati cilj koji želi ostvariti, a zatim kroz eficientni rad ostvaruje svoj cilj.

Aristotel je razvio i svoju filozofiju ljudskog društva u svome djelu »Politika«. On karakterizira čovjeka kao »političko biće« (Zoon politikon), analizira ekonomski fenomen svoga vremena, iznosi učenje o moralu, o pravu, državi i o umjetnosti (estetici).

Aristotelova filozofija bila je vrhunac antičke filozofije uopće. Poslije Aristotela samo još Epikurova filozofija ima progresivni karakter.

Epikur (342—271. g. pr. n. e.)

On je razvio dalje atomističko učenje Demokrita. Kod Epikura se atomi međusobno razlikuju ne samo veličinom i oblikom, kao kod Demokrita, već i težinom. Atomi su po količini bezbrojni, prazan prostor je beskonačan. Međutim, varijeteti atoma nisu beskonačni već samo nesagledivo veliki. Sudarajući se jedan s drugim i odbijajući se jedan od drugog, atomi u praznom prostoru obavljaju raznovrsna kretanja. Epikur smatra da atomi nužno moraju biti jednake brzine, kada se nesmetano kreću kroz prazan prostor. Uslijed toga pri pravolinijskom padu atoma ne bi bio moguć sudar među njima. Međutim, takav sudar je moguć jer atomi pri padu skreću ustranu od prave linije, pa uslijed toga i dolazi do sudara među njima i do obrazovanja stvari. Ovo skretanje (deklinacija) atoma postavlja na nov način problem nužnosti i slučajnosti. Slučajnost kod Epikura ne znači poricanje uzročnosti. Slučajnost je uzrok, ali ne vanjski već unutrašnji. Epikur, dakle, unosi u sistem atomističke filozofije objektivnu kategoriju slučajnosti i trudi se da time ne naruši determinizam. I u pitanju o kvaliteti Epikur čini korak naprijed od Demokrita. Po Epikuru stvar nije prosto skup atoma, već određeno njihovo jedinstvo.

SREDNJEVIJEKOVNA FILOZOFIJA

Srednji vijek je period koji započinje likvidacijom robovlasničkog sistema i formiranja feudalnog sistema prirodne privrede, u čijem krilu se začinje djelovanje drugog ciklusa zakona vrijednosti kapitalističkog sistema. Osnovna feudalna ideologija je bilo kršćanstvo, ali su se u krilu kršćanstva razvila najprije filozofska učenja koja su trebala poduprijeti svojim dokazima religiozni pogled na svijet i sa gledišta ljudskog razuma. Osobitost razvitka filozofije u feudalnom društvu bila je u tome što je filozofska misao bila potčinjena interesima i kontro-

li crkve. Ta crkvena filozofija manifestirala se u tzv. skolastičkoj filozofiji koja se polarizirala na dvije antanističke škole: na tzv. realiste i nominaliste. Realisti su pod utjecajem Platona smatrali vjerske dogme kao jedino istinite i razvijali su tzv. deduktivnu metodu spoznaje istine, izvođenje istine iz dogmi kao objektivne istine. Realisti su, naprotiv, razvijali i induktivnu metodu (od posebnog ka općem) kao jedinu pravilnu (držeći se Aristotela).

Toma Akvinski (1225—1274) pošao je srednjim putem pokušavajući da Aristotelovo učenje prilagodi učenju katoličke crkve.

U XIV stoljeću međutim, pod utjecajem razvitka djelovanja kapitalističkog ciklusa zakona vrijednosti, pojavljuje se težnja za spoznajom prirode i njenih objektivnih zakonitosti, što je izraženo u učenjima Duns Scota (1270—1308) koji razvija sklonost prema matematici i prirodnim naukama, zatim Viljema Okama (oko 1300—1350) koji zastupa nominalističko učenje o induktivnoj metodi. Posljednji nominalisti bili su ujedno i prvi naučni prirodoslovci. Najkrupniji među njima su bili Roger Bacon (Rodžer Bekon, oko 1210—1294). On ističe značenje iskustva i empirijskih istraživanja i kritizira jalovost skolastičkih metoda.

FILOZOFIJA RENESANSE

Klasna borba između rađajućeg kapitalizma i feudalizma vođena je u vidu ideološke borbe tzv. prirodne filozofije i teologije sa skolastikom. Ta filozofija prirode je bila predstavljena u filozofijama Nicolo da Cusa (Nikolo da Kusa, 1401—1464), Bernardino Telesio (1508—1598) i Giordano Bruno-a (1548—1600). Da Cusa je bio za heliocentristički sistem, Bruno smatra da je priroda jedinstvena. Cjelina se manifestira u pojedinačnome, a pojedinačno nosi u sebi pečat cjeline.

Frensis Bekon (Francis Bacon, 1561—1626) je začetnik engleske materijalističke filozofije. Spoznaja prirode i njeno potčinjavanje vlasti čovjeka je glavni sadržaj njegove filozofije. Kao siguran put za spoznaju istine za Bekona je samo iskustvo i indukcija.

Thomas Hobbs (Thomas Hobbes, 1588—1690). On je razvio filozofski materijalizam, davši mu zaokruženi mehanički oblik, oslanjajući se na tadašnje rezultate prirodnih nauka, tj. mehanike.

Dekart Rene (Decartes René, 1596—1650). Stvorio je analitičku geometriju, što predstavlja prekretnicu u razvitku matematike. Daje prvu formulaciju zakona o prelamanju svjetlosti. Formulirao je zakon inercije kretanja. U njegovoj filozofiji je suprotstavljen skolastici nov pogled na svijet. U osnovi formiranja univerzuma leže vrtložna kretanja materije. Njegova kozmogonija i otkrivanje promjenjivih veličina analitičke geometrije jeste ulaženje u trag objektivnim zakonima razvitka, tj. zakonu negacije negacije. Razvio je učenje o dvije supstancije: misaone i nemisaone, a prelaz iz prve u drugu ostvaruje samo bog.

Gasendi Pjer (Gassendi Pierre, 1592—1655). Bio je istaknuti filozof materijalist, astronom i fenomenolog prirode. On je obnovio atomizam Demokrita i Epikura, što je pozitivno utjecalo na razvitak prirodne nauke.

Benedikt Spinoza (1632—1677). U osnovi njegove filozofije leži učenje o jednoj jedinoj sveobuhvatnoj supstanciji koja je u osnovi svega što postoji. Supstancija sadrži u sebi nužnost svog postojanja (»causa sui«). Zatim slijedi učenje o atributima supstancije koji konkretiziraju supstanciju. Priroda je promatrana kao »natura naturass«, tj. kao stvarajuća priroda, i kao »natura naturata«, tj. kao stvorena priroda. Ljudska svijest nije ništa drugo do modifikacija atributa mišljenja. Razvio je i jednu filozofiju društva.

Gotfrid Vilhelm Lajbnic (Gottfried Wilhelm Leibnitz, 1646—1716). Kao filozof pravi kompromise s feudalizmom i istupa kao filozof idealist i stvara teoriju o monadama koje predstavljaju »duhovnu supstancu« (neku vrstu duhovnih atoma) koje su vječne i neuništive. On je, nezavisno od Njutna (Newtona), jedan od tvoraca infinitezimalnog računa. Njegove monade se nalaze u neprekidnom mijenjanju. U tome ima elemenata dijalektike. Jedinstvo i sklad među monadama rezultat su božanske prestabilizirane harmonije.

Džon Lok (John Locke, 1632—1704). Lok smatra da naša spoznaja jeste osjetilna spoznaja. Ona vodi porijeklo od osjeta, od iskustva. Iskustvo je vanjsko i unutrašnje. Objekt prvog je vanjski svijet, a objekt unutrašnjeg jest djelatnost same duše. Spoznaja je prema tome osjetilna spoznaja i unutrašnja refleksivna spoznaja. Iz ta dva izvora mi crpimo naše ideje. To je materijalistička koncepcija.

Džordž Berkli (George Berkley, 1685—1752). Kao filozof istakao se svojim subjektivnim idealizmom tzv. solipsizmom. On kritizira Lokeovu postavku da se svako znanje dobiva iz iskustva, pretvara u argument za poricanje realnosti stvarnog objektivnog svijeta. On tvrdi da pojedinačni predmeti, u čiju realnost nitko ne sumnja, nisu ništa drugo do modifikacije naše svijesti, kombinacije osjeta i čisto subjektivne. Dakle, bez naših osjeta stvari uopće nema. One ne postoje objektivno. To je solipsizam (lat. solo = sam, ipse = ja).

Dejvid Hjum (David Hume, 1711—1761). Imao je utjecaj na razvitak idealističke filozofije. On u pitanju o izvoru osjeta zauzima agnostičko stanovište, jer nikakvo iskustvo ne može dokazati da bog postoji, ali on ne želi da iz toga izvede materijalistički zaključak i da prizna postojanje materijalnog svijeta nezavisno od ljudske svijesti. To je objektivno idealistička koncepcija. On dolazi do skeptičkog zaključka o nemogućnosti spoznaje svijeta. Time je on direktno utjecao na filozofiju Imanuela Kanta, o kome će naknadno biti riječ.

FILOZOFIJA U ITALIJI XVI—XVII STOLJEĆA

Džanbatista Viko (Gianbatista Vico, 1668—1744). Bio je u filozofiji neoplatoničar i apologet katoličke crkve, ali kao mislilac stvorio je jednu filozofiju o razvitku društva. On smatra da historija društva predstavlja jedan jedinstven proces i pored raznolikosti razvitka pojedinih naroda. Svi narodi prolaze u svome razvitku kroz tri etape: etapu bogova, zatim kroz etapu heroja i zatim kroz etapu ljudi. Kroz tri etape društva razvijaju se i tri etape prava: mističku teologiju, zatim građansku pravdu i prirodnu pravdu. Umjetnost je također potčinjena općim zakonima razvitka društva, zbog čega su spomenici dragocjeni historijski dokumenti.

PREDREVOLUCIONARNA FILOZOFIJA U FRANCUSKOJ

Pjer Bajl (Pierre Bayle, 1647—1706). Kao filozof Bajl se priklanjao skepticizmu smatrajući da ni razum ni osjetila ne mogu služiti kao kriterij istine i da najviši stupanj istinitosti koji je čovjeku pristupačan jeste samo vjerojatnoća.

Žan Melije (Jean Mellier, oko 1664—1733). Bio je ateista i nepokolebljivo vjerovao u »prirodnu svjetlost razuma«. On duševne pojave shvaća kao modifikacije tijela, tj. materije. Bit svijeta čini beskonačna materija. Međutim, proces razvitka društva shvaća idealistički, kao historiju ljudskih patnji.

Volter Fransoa Mari Arue (Voltaire, 1694—1778). Antiklerikalizam je najizrazitija karakteristika njegovog pogleda na svijet, ali se nije izdigao do ateizma jer smatra da je religija korisna radi držanja u pokornosti masa. Kao i Aristotel, on predstavlja boga kao »prvog pokretača« i zakonodavca prirode. Pošto je obavio svoju funkciju bog se više ne miješa u život prirode i društva. Filozofska spoznaja po njemu ne otkriva ljudima suštinu (bit) pojava.

DRUŠTVENE FILOZOFIJE U FRANCUSKOJ XVIII STOLJEĆA

Monteskije (Montesquie Charles Louis, 1689—1755). Sve postojeće oblike vladavine dijeli na tri vrste: republiku, monarhiju, i despotiju. Ovi oblici prvenstveno ovise od prirodnih uvjeta kao što su npr. geografska sredina, npr. sjeverni i južni narodi koji se razlikuju po klimi u kojoj žive. Sjeverni narodi su energični, hrabri i izdržljivi, a južnjaci su lijeni, plašljivi, raznježeni, pokorni i skloni porocima. Postoji također veza između tla i političkog uređenja. Tako seljaci nisu mnogo zauzeti svojom slobodom jer su zaokupljeni svojim poslovima. Zbog toga do despotije dolazi češće u plodnim zemljama. Državno uređenje je zavisno od dimenzija teritorije. Za veoma prostrane zemlje najpodes-

nija je despotija, a za manje prostorne, monarhija. Za sitne države najpodesnija je demokracija. Prema tome, prirodni faktori i iz nje izvedeni faktori: religija, oblik vladavine, naravi i običaji i drugo, uvjetuju »duh zakona« kojim se zakonodavac rukovodi.

Tirgo (Anne Robert-Jacques Turgot, 1721—1781). On priznaje važnost geografskih i fizičkih faktora u razvitku društva, ali kod pitanja o utjecaju klimatskih faktora pokazuje više opreznosti od Monteskijsa. Tirgo je utvrdio u tadašnjem društvu u Francuskoj četiri klase: feudalce, farmere-zakupce, industrijalce i najamne radnike.

Kondorse Antoan (Condorcet Antoine, 1749—1794). Kao filozof najviše je cijenio Demokrita i Pitagoru: prvog zbog teorije o atomskoj strukturi materije, a drugog zbog ukazivanja na harmoniju svemira, stavivši u nju broj, simbol egzaktnih zakona. On naginje deizmu (filozofskom shvaćanju božanstva) kao i Volter. Na osnovi proučavanja historije on želi ljude naučiti kako da događaje usmjeravaju ka određenom cilju.

Barnav Žozef (Barnave Joseph, 1764—1793). Za Barnava je prirodna sredina faktor historijskog razvitka, ali ne putem utjecaja na svijest već putem djelovanja na razvitak proizvodnje. Time je on, kao i Kondorse, Tirgo i Monteskijsa, preteča otkrivanja objektivnih zakona razvitka društva.

Žan Žak Ruso (Jean Jacques Rousseau, 1712—1778). Glavni izvor socijalnih zala vidi u nejednakosti ljudi. Iz bogatstva niče nerad i raskoš, ova vodi kvarenju naravi. Sve to znači da se nejednakost može ukinuti i stvoriti jednakost. Time je izrazio i interese siromašnih masa. Time se Ruso približio shvaćanju o objektivnim zakonima razvitka društva. On je razvio učenje o društvenom ugovoru kroz narodnu demokraciju. Vrhovna vlast mora pripadati narodu. Taj suverenitet je neotuđiv i nedjeljiv. Inače je bio filozofski deista, tj. vjerovao je u postojanje nekog apstraktnog božanstva, kao i Volter, Kondorse i drugi intelektualci onog vremena.

FRANCUSKI FILOZOFI MATERIJALISTI XVIII STOLJEĆA

La Metri Žilijen (La Mettrie Julien, 1709—1751). On je stvorio spoznajnu teoriju koja je poslužila kao oslonac daljnjem znanstvenom progresu i teoretski zasnovao buržoaske revolucionarne ideje. Učinio je pokušaj da teoriju spoznaje (materijalističku) poveže sa životom, s iskustvima, s praktičkim potrebama i interesima ljudi. On smatra da je aktivnost, kretanje i razvitak podjednako svojstveno materiji kao i prostiranje koje leži u osnovi oblikovanja stvari i koje određuje veličinu, figuru, stanje mirovanja i položaj. U osnovi materije je sadržana mogućnost svijesti koja se manifestira ili pretvara u stvarnost samo pri određenoj organizaciji materije.

Didro Deni (Diderot Denis, 1713—1784). Didro uspoređuje ljudski mozak s osjetljivim živim voskom, sposobnim da uzima svakovrsne oblike i da prima utiske vanjskih predmeta. Eksperiment služi kao dokaz za postojanje predmeta izvan nas. Didro daje odgovore na pitanja kako iz osjeta nastaju pojam, sud i čitav proces mišljenja. Didro smatra materijalni svijet jedino postojećim, a prostor i vrijeme za nedjeljive od postojanja mira. Materija je aktivna a kretanje njena unutrašnja i nužna kvaliteta. On pretpostavlja molekule kao bazu materije koja sadrži u sebi kretanje, život i potencijalnu sposobnost za osjete. Što se tiče duše, Didro smatra da je ona proizvod jedinstva organizma i njegove cjelovitosti. Specifično mjesto duše nalazi se po općem priznanju u mozgu. Čovjek je specifičan stroj sastavljen od mesa čiji su pokreti nužno praćeni sviješću i voljom. Tu se ispoljava ideja o evoluciji. Didro se nije mogao uzdignuti do shvaćanja unutrašnjih protivrječnosti kao izvora razvitka. U učenju o društvu Didro je smatrao da je feudalna reakcija i tiranija tijesno vezana s religijom koju treba zbog toga iskorijeniti, ali nije došao do shvaćanja da korijen religije leži u ekonomskoj eksploataciji narodnih masa. U etici Didro ističe da je čovjek dijete prirode i potpuno potčinjen njenoj zakonomjernosti. Predmeti prirode su čovjeku potrebni ili nepotrebni, pa mu pričinjavaju zadovoljstvo ili patnju. Na tome se zasniva moral ljudi. Iz borbe protiv religije, razvio se ateizam kod Didroa kao i kod ostalih francuskih filozofa materijalista.

Paul Hainrih Dietrih Holbah (Paul Heinrich Dietrich Holbach, 1723—1789). Holbah smatra da je misaona apstrakcija lišena svakog smisla ako se ne odnosi na realne predmete. Pošto su prirodne pojave međusobno povezane, to ljudska osjetila, odražavajući objektivnu vezu stvari, obrazuju lanac predstava, misli i logičkih zaključaka. Holbah istupa protiv teologa koji pokušavaju religijske izmišljotine braniti zbog toga što su tobože »korisne«, pa je isticao da korisnost nekog pogleda nikako nije garancija za njegovu istinitost. U filozofiji prirode Holbah daje uopćenu definiciju kretanja kao načina postojanja materije. Sve se u svemiru nalazi u kretanju. Nema nikakvog božanskog impulsa. Ali Holbah kretanje smatra samo kao premještanje, a još ne kao bazu razvitka. U pitanju o strukturi materije Holbah naginje atomističkoj koncepciji, pa se direktno poziva na Epikura. Inače je Holbah stajao na gledištu nepromjenjivosti zakona kretanja u prirodi, smatrajući da u prirodi vlada uvijek isti red, pa je katastrofu smatrao za neobjašnjivo narušavanje reda u prirodi. On pokazuje i nesposobnost da shvati ideju razvitka i u pitanju o porijeklu čovjeka. On to smatra neinteresantnim i nebitnim. Holbah je, kao i svi francuski filozofi materijalisti, bio ateista. Ljudska priroda je osnovica za moralnu svijest čovjeka, kaže Holbah. Tjelesna organizacija i odgoj su faktori koji određuju moralnu svijest ljudi.

Klod Adrien Helvecijus (Claude Adrien Helvetius, 1715—1771). Sve što je nedostižno osjetilima, nedostižno je i za um, kaže Helvecijus, oslanjajući se pri tome na engleske filozofe Loka i Hobsa.

Time je on odbacivao sve »urođene ideje«. Osjeti su »modifikacije našeg mozga« — kaže Helvecijus. Sve operacije ljudskog uma svode se na primjenu sposobnosti uspoređivanja. Međutim, kod njega nema ni shvaćanja o apsolutnosti kretanja i razvitka. Time je on još daleko od otkrivanja zakona negacije negacije, kao univerzalnog zakona razvitka univerzuma, što predstavlja jedini apsolut u univerzumu. Što se tiče filozofije prirode, Helvecijus više empirijski pristupa definiranju osnovnih principa filozofskog materijalizma. Što se tiče prostora on, rasuđujući empirijski, uopće poriče apstraktni pojam prostora i svodi ga na prostiranje pojedinačnih tijela. Kvalitete materije smatra svojstvima materije koje mogu nastati zajedno s kompliciranošću materije, kada se obrazuju »nove tvorevine« koje iščezavaju s njegovom promjenom. Što se tiče nastanka svijesti, Helvecijus priznaje problematičnost ovog ili onog rješenja, ali naginje priznavanju osjetljivosti kao svojstvu specijalno organizirane materije. Po problemu nužnosti i slučajnosti on svoje gledište formulira: Čim su sve pojave podjednako nužne, one su podjednako slučajne. To je fatalističko shvaćanje nužnosti. Što se tiče svemira, Helvecijus stoji na gledištu vječitog kružnog kretanja svemira. U teoriji društva Helvecijus razvija neke ideje o razvitku religije, smatrajući da treba utvrditi određene preduvjete za nastanak religije u samom društvenom životu. Što se tiče moralne svijesti, Helvecijus polazi od postavke da je čovjek dijete prirode i da je potčinjen njenim zakonitostima. Po prirodi su svi ljudi jednaki, a sve razlike nastaju odgojem, ali je svjestan i utjecaja imovinskih interesa.

NJEMAČKA KLASIČNA IDEALISTIČKA FILOZOFIJA

Immanuel Kant (Immanuel Kant, 1724—1804). Glavno Kantovo djelo »Kritika čistog uma« bilo je upravljeno protiv filozofije Hjuma, koji je negirao i priznavanje objektivnog svijeta i njegove stvarnosti. Kant, međutim priznaje objektivno stvarnost kao takvu, ali on spoznajnu sposobnost našeg mišljenja ograničava samo na oblast fenomena, i smatra da je suština (bît) svijeta nesaznatljiva (noumen). Na taj način Kant je inaugurirao jedan novi način filozofskog idealizma, koji je najzad doveo do otkrivanja objektivnog zakona negacije u oblasti ljudskog mišljenja u filozofiji Hegela, kao posljednje etape u progresivnom razvitku filozofije. Kantova »Kritika praktičnog uma«, sadrži njegovu etiku, o kojoj smo već govorili u ovoj knjizi kod tretiranja moralne svijesti.

Johan Gotlib Fihte (Jochan Gottlieb Fichte, 1762—1814). Fihte nastavlja Kanta koji je sposobnost našeg mišljenja ograničio samo na fenomene, a ne i na suštinu pojava (noumene) utvrđujući da je to protivrječnost koja ograničava apsolutnu slobodu subjekta i njegove inteligencije, pa je stoga Kantova protivrječnost suvišna pretpostavka. Fihte zbog toga odbacuje sve pregrade što nisu iminentne apsolutu, tj. ljudskom mišljenju kao najvišem stupnju u razvitku univerzu-

ma predstavljenog kao transcendentalni apsolut, tj. bog. Fihte smatra da se tek time nadvladava svaki dogmatizam. Fihteov »Ja« ustvari znači hipostazirano ljudsko mišljenje. To je već začetak Hegelova budućeg filozofiranja. Izvedeći iz apsolutnog Ja ostale kategorije logike putem »samodjelatnosti« tog apsolutnog subjekta, Fihte to čini dijalektičkim samosuprotstavljanjem (tj. antagonizmom naprednog i nazadnog unutar vrste fenomena, op. R. L.) pojmova, međusobnim ograničavanjem, negacijom, sintezom itd. Fihteova filozofija je dakle bila karika do Hegelova sistema.

Fridrih Vilhelm Šeling (Friedrich Wilhelm Schelling, 1792—1822). Filozofija Šelinga također predstavlja neophodnu kariku do Hegelove filozofije. On je rehabilitirao objektivno Fihteovo Ja jedinstvo subjektivnog i objektivnog, idealnog i realnog. Šeling polazi od Ja da bi deducirao cijeli sadržaj samosvijesti. U Ja su suprostavljeni subjekt i objekt koji se odražavaju samo time što se suprostavljaju, ali do uništenja ne može nikada doći, jer svaki od njih jeste samo u suprostavljanju prema drugom. Ovo je bio prag za ulazak u Hegelovu filozofiju.

Georg Vilhelm Fridrih Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770—1831). Hegel je konačno u svome djelu »Znanost logike« uspio da otkrije objektivni zakon negacije u oblasti ljudskog mišljenja.

U ljudskom mišljenju sadržaj općosti je u pojmu, kaže Hegel. Ako općost nije apstrakcija već stvarnost, onda pojam označava tu stvarnost. Zbog toga stvaranje pojma također nije proizvoljan čin mišljenja već nešto što slijedi samokretanje stvarnosti. Zbog toga oblikovanje općega jeste razvojni proces.

»Znanost logike« tretira sve entitete objektivnog i subjektivnog svijeta kao dijalektičke procese. Ona se bavi općim ontološkim ustrojstvom tih entiteta, a ne njihovim pojedinačnim konkretnim postojanjem. Zbog toga dijalektički proces u Hegelovoj »Znanosti logike« poprima krajnje općeniti i apstraktni oblik, što uzrokuje velike teškoće u proučavanju tog djela.

»Znanost logike« počinje s međusobnim uzajamnim djelovanjem bitka i nebitka (Sein und Nichtsein). Tu Hegel nastavlja tamo dokle je stigao u svojoj »Fenomenologiji duha«, tj. s dijalektikom bitka i nebitka kao najapstraktnijim filozofskim pojmovima. Bitak je prva i neodređena općost. Bitak (postojanje = od p o s t a t i) jeste zajednički svim stvarima, jer sve stvari postoje, tj. jesu bitak, i zbog toga je bitak najopćiji entitet u svijetu (univerzumu). On nema nikakve odredbe, on je »čisto bitak i ništa više«.

Pojam bitka, kaže Hegel, pretpostavlja razlikovanje između određenog bića (nešto, Seiendes) i bitka kao takvog (Sein) bez odredbi. U svakodnevnom govoru se to razlikuje i u našem rasuđivanju. Kažemo npr. ruža je biljka. Tu veza (kopula) »je« označava bitak, ali bitak koji je

sasvim različit od određenog bića. Bitak je dakle predikat svake stvari. Dakle, svaka stvar jeste, ali bitak nije neka stvar. A ono što nije neka stvar jeste ništa. Dakle, kaže Hegel, bitak je »čista neodređenost i praznina, on je nikakva stvar, dakle ništa«. Zbog toga je istina kada se kaže, da svako određeno biće sadrži bitak kao i ništa. Sve što jeste samo u toliko jeste što u svakom trenutku svoga bivanja postaje što još nije, a nešto što sada jeste prelazi u ne-bitak. Stvari jesu samo utoliko što se javljaju i prolaze. Dakle, bitak treba da bude shvaćen kao postajanje (Werden). Formalna logika, kaže dalje Hegel, prihvata oblik svijeta kakav on jeste i daje pravila za orijentaciju u njemu. Dijalektička logika, naprotiv, odbacuje svaki zahtjev za nepriko-snovenošću datoga što jeste i razbija samozadovoljstvo onih koji žive po njegovim propisima. Dijalektička analiza upravo otkriva jednu kategoriju kao drugu, tako da ova druga predstavlja njezin razvijeni sadržaj po protivrječnostima koje su mu inherentne.

Uz ovo treba napomenuti: Dijalektička logika jeste logika razvitka koji se odvija kroz borbu razvijenog protiv »svoje vlastite nerazvijeno-sti«. Ovo »svoje« to su jedinke iste vrste koje zaostaju za naprednim jedinkama iste vrste (vidi naše teze o dijalektici br. 1, 2, 3, 4 i 5). Treba razlikovati kretanje od razvitka. Sve što postoji kreće se, jer je to način egzistencije materije. Kretanje unutar jedne kvalitete je- ste prosto kretanje, a razvitak je rezultat kretanja koje likvidira zaosta- janje u razvitku iza određenog višeg (šireg) nivoa unutar jedne vrste fenomena. Treba dakle razlikovati i zakone kretanja od zakona razvit- ka. Razvitak je uvijek negacija negacije kretanja. Zakon negacije negacije jeste upravo zakon razvitka.

Hegelovo Werden (postajati ili nastajati) jeste upravo zakon razvitka. Time je Hegel otkrio zakon negacije ne- gacije u oblasti ljudskog mišljenja.

Napomena: Vidi: Hegel: Wissenschaft der Logik, erster Teil. Die objektive logik, Stuttgart, 1936. Fromans Verlag, str. 87—130. Na strani 130 citiranog djela data je formulacija negacije negacije. On tu kaže da je »prva negacija apstraktna negacija«, a druga negacija je apsolutna negacija, tj. »konkretna negacija«, jer negira negativno. Tim konkretnim stavovima Hegel je konačno došao do epohalnog otkrića objektivnog zakona negacije negacije u oblasti ljudskog mišljenja.

Otkrićem objektivnog zakona negacije negacije u oblasti ljudskog mišljenja (tj. u logici), što, međutim, i za samog Hegela znači da taj za- kon djeluje i u oblasti zbilje, jer zbilja (stvarnost, materijalni svijet) He- gela je samo »samootuđenje duha«, filozofska ideologija je time došla do svoga progresivnog vrhunca. Daljnji progresivni razvitak bio je mo- guć samo u obliku materijalističke dijalektike, tj. u znanstvenom po- gledu na svijet (u marksizmu).

Vidjeti o tome: Legradić, Teorija dijalektičke analize i sinteze (Hi- storija otkrivanja zakona negacije negacije), Osijek, 1974, str. 55—147.

ZNANOST I ZNANSTVENI POGLED NA SVIJET (MARKSIZAM)

Kod tretiranja znanstvene ideologije ili znanstvenog pogleda na svijet polazimo odmah od analize situacije s ovom kategorijom u suvremenoj socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji. Kako već znamo, znanstveni pogled na svijet je u Jugoslaviji određen novim socijalističkim samoupravnim DEO, a zatim, na toj osnovi, novim moralom, novim pravom i novim DPU, koje se, kao kategorije, sve formiraju u jednom sve intenzivnijem preobražaju starog klasnog društva u slobodnu asocijaciju proizvođača u kojoj je počelo djelovanje trećeg ciklusa zakona vrijednosti.

Sve te procese, u kojima smo mi svi sudionici, svi u manjoj ili većoj mjeri doživljujemo i pri formiranju našeg pogleda na svijet. Oslobođamo se ostataka religioznih shvaćanja, tako i filozofskih spekulacija, i naš pogled na svijet se sve više, sve brže i sve cjelovitije formira kao monolitni znanstveni pogled na svijet. Na ona pitanja na koja znanost još nije mogla odgovoriti, jer se ona također razvija u jednom beskonačnom procesu koji prati beskonačni proces razvitka u univerzumu (svemira, vasetene) — mi više ne tražimo pribježište i odgovor u filozofskoj spekulaciji niti u religioznoj spekulaciji (tj. ne vraćamo se na staro) već se naprežemo da nauka što prije odgovori na njih. Ako i sami nismo znanstvenici, mi pomažemo znanstvenicima i znanosti da što prije odgovore na njih. Mi osnivamo naučno-istraživačke institute i univerzitete i postavljamo im zadatak da dođu do **znanstvenih** (tj. objektivno istinitih) odgovora na pitanje iz oblasti prirode, iz oblasti ljudskog društva i iz oblasti ljudskog mišljenja. Svi asocijanti su već svojim položajem u DEO materijalno zainteresirani i determinirani da se sve više interesiraju za znanstvene odgovore na sva svjetska pitanja (tj. na pitanja iz oblasti prirode, društva i ljudskog mišljenja). Svi asocijanti imaju također mogućnost da steknu znanstveno obrazovanje, koje ih osposobljava u prvom redu da razumiju znanost i njezine tekovine, a zatim da se i sami, u većoj ili manjoj mjeri, bave znanošću. Područje znanosti je, međutim, beskrajno, kao što je beskrajn i univerzum. Zbog toga se i sama znanost specijalizira i raščlanjuje, a specijaliziraju se i sami znanstvenici koji izučavaju pojedine oblasti univerzuma. Pojedinaac zbog toga ne može stručno ulaziti u znanstveno spoznavanje pojedinih oblasti koje znanost ispituje. On može da bude stručan samo u specijalnoj oblasti znanosti kojom se sam bavi. Međutim, bavljenjem znanošću i njezinim metodama utvrđivanja objektivne istine on stječe sposobnost da shvaća i prima znanstvene tekovine iz drugih oblasti u kojima on nije stručan i da ih provjerava u praksi. Ako sam npr. bolestan, ja neću ići na hodočašće (hadžiluk) i neću se obratiti religiji ili filozofskoj spekulaciji, već ću se obratiti znanstvenoj medicini, pa ću se na njezinu praksi uvjeriti i u njezinu znanstvenu istinitost i u njezine mogućnosti. Ako je ona nemoćna u pojedinim oblastima, neću zbog toga očajavati, već ću podupirati dalje znanstvene napore medicinske

znanosti. Iako nisam stručnjak u nuklearnoj fizici, ja mogu vidjeti nuklearni reaktor u funkciji, a znamo i o razornoj snazi atomske energije i o njezinim ratnim i mirnodopskim mogućnostima iz eksperimenata koji se njome vrše, da i ne govorimo o stradanju Hirošime u prošlom svjetskom ratu. Mi koristimo sve više tekovine moderne tehnike u proizvodnji, saobraćaju i školama, u domaćinstvu i znamo da su to rezultati znanosti. Time stječemo povjerenje i »vjeru« u znanost i njene bezgranične mogućnosti i ne pada nam na pamet da se obraćamo religiji ili filozofiji. Mi stječemo povjerenje u našu društvenu znanost koja rukovodi našom politikom i omogućava brzi porast našeg osobnog i društvenog standarda, jačanje naše nezavisnosti i ugleda u svijetu. Ako gdje ima zastoja i neuspjeha, mi više ne tražimo lijeka u religiji ili u filozofiji, već poduzimamo znanstvene napore da se greške i nedostaci ubuduće uklone. Prema tome, znanost, znanstvena shvaćanja i znanstvene metode ulaze u našu svijest kroz sve pore našeg društvenog tkiva, kako u društvenoj materijalnoj bazi tako i u društvenoj nadgradnji. Na taj način se nužno i neizbježno masovno kod svih asocijanata formira znanstveni pogled na svijet. Ono što filozofija kao pogled na svijet nikada nije mogla postići, tj. da postane cjelovit pogled na svijet za mase, to znanstveni pogled na svijet postiže pred našim očima, u našoj zemlji. To se postiže i time što čovjek iz mase više nije samo jedna neobrazovana i bezlična jedinica ljudske vrste koja, kao u klasnom društvu, trpi »nužno zlo« eksploatacije i klasnog ugnjetavanja. »Masa« kao društvena kategorija i pojam — nestaje, pojavljuju se razvijene individue, persone,čnosti, asocijanti znanstveni, obrazovani, svjesni i aktivni činioci u društvenom kretanju, što izgrađuje društvo prema svojim ljudskim, humanim potrebama, odstranjujući bivše »nužno zlo« klasnog ugnjetavanja i eksploatacije, neznanja, religije i filozofije.

Ovaj proces stjecanja znanstvenog pogleda na svijet kod asocijanata našeg društva ne može se, međutim, prepustiti stihiji pritiska što ga vrše društvena materijalna baza i svi oblici društvene nadgradnje na svijest asocijanata. Taj proces je i sam predmet znanstvenih istraživanja i predmet jedne od grana nauke. To je dijalektika univerzuma (ili tzv. dijalektički i historijski materijalizam), tj. marksizam, koji se je iz znanstvenog pogleda na svijet proletarijata preobrazio u znanstveni pogled na svijet asocijanata slobodne asocijacije proizvođača. Sastavni dijelovi dijelaktike svijeta jesu:

1. dijalektika ljudskog mišljenja,
2. dijalektika društva,
3. dijalektika prirode.

Dijalektika univerzuma je, dakle, znanstveni pogled na svijet i istovremeno znanost o znanstvenom pogledu na svijet (tj. o znanstvenoj ideologiji).

Dijalektika univerzuma jeste ujedno i o s n o v a za znanstvenu metodu u svim oblastima univerzuma (u oblasti ljudskog mišljenja, ljudskog društva i prirode). Svaki čovjek, naime, pristupa pojavama koje ga okružuju, djeluje na njih, izučava ih itd. u skladu sa svojim pogledom na svijet. Ako je npr. univerzum u shvaćanju nekog čovjeka jedna zauvijek data pojava koja se ne mijenja, ako je dakle njegova filozofija ili religija izražena u paroli »Nema ničeg novog pod suncem«, ili »Sve je unaprijed određeno«, ili slično (fatalizam) — takav čovjek će sve stvari pustiti da teku stihijno, neće se u njih uplitati i osjećat će se prema njima bespomoćno, jer je »tako suđeno« i sl. Ako je savjestan, a u položaju je »nužnog zla«, on će postati cinik ili kriminalac, lumpenproleter. Ako je pripadnik vladajuće klase, on će također biti cinik i bezdušan prema potlačenim. Ako je takav čovjek pripadnik jedne revolucionarne klase, on neće biti pesimista, već će radije napustiti svoj pogled na svijet i formirati novi, koji će ga ispuniti optimizmom i ulijevati uvjerenje da se stvari ipak mogu mijenjati nabolje ako se čovjek za to bori. Na taj način je kroz razvitak društva i kroz revolucionarne borbe nastao znanstveni pogled na svijet dijalektike univerzuma (marksizma), koji je spoznao da je univerzum materija koja se vječito kreće i razvija po svojim objektivnim (tj. od svijesti i volje i svijesti ljudi nezavisnim) zakonima kretanja i razvitka, a da je ljudsko mišljenje samo funkcija ljudskog mozga kao najrazvijenije materije univerzuma. On će spoznati da je i sam čovjek, kao nosilac ljudskog mozga, najrazvijenija vrsta živih bića i da čovjek može i sam utjecati na daljnji razvitak univerzuma. On će shvatiti da je »smisao« ljudskog života u objektivnoj zakonitosti razvitka ljudske vrste i ljudskog društva od nižih oblika ka višim, od manje humanih do više humanih oblika. On će zbog toga biti optimista i revolucionar koji djeluje u skladu s objektivnim zakonima razvitka. Prema tome, on će shvatiti i svoj položaj kao jedinke u društvu i imati optimistički i revolucionaran stav u njemu.

Napomena: Mi vojujemo za naziv **dijalektika univerzuma**, u prvom redu stoga što naziv »dijalektički materijalizam«, koji je tradicionalan, ima još prizvuke filozofije, što ideologiji proletarijata također daje prizvuke jedne od mnogobrojnih filozofija, dakle ideologije koja izmišlja veze među pojavama svijeta prema svojim klasnim interesima. Međutim, proletarijat, kako smo vidjeli, u svome razvitku nužno odbacuje sva iskrivljavanja objektivne stvarnosti, jer je njegov permanentni klasni interes objektivna istina. Proletarijatu je samo objektivna istina od koristi, za razliku od drugih klasa, koje, kada prestanu da budu progresivne, smatraju da je istina ono što je njima od koristi (pragmatizam).

Naziv »dijalektički materijalizam« osim toga odgovara jednoj već protekloj fazi u razvitku klasne borbe proletarijata, kada se vodila borba protiv filozofskog idealizma buržoazije kao ideologije te klase. Konačno, naziv »dijalektički materijalizam« preuzak je za cjeloviti pogled na svijet, jer isključuje »historijski materijalizam« kao dijalektiku dru-

štva. Zbog toga se i znanstveni pogled na svijet morao nazvati »dijalektičkim historijskim materijalizmom«. Znanstveni pogled na svijet asocijanta nema, međutim, potrebe da ističe svoj materijalizam. On se razumije sam po sebi, i on je izvan diskusije. Tu u prvi plan stupa rukovođenje izgradnjom besklasnog društva, tj. primijenjena znanost o univerzumu (tj. ljudskog mišljenja, društva i prirode), bez čega izgradnja besklasnog društva nije moguća.

Rajvojne faze znanosti

Kao i svaki fenomen univerzuma i nauka ima svoje razvojne faze, bez obzira na to kakav fenomen je predmet njezina izučavanja.

Znanost se može dijalektički definirati kao objektivno istinita misaona reprodukcija objektivnih prirodnih, društvenih i misaonih procesa, fenomena, pojava. Cilj svake nauke o nekom fenomenu jeste objektivno istinita (znanstveno egzaktna) identifikacija nekog fenomena i njegovih strukturnih zakonitosti kretanja, zatim utvrđivanje objektivnih zakonitosti razvitka fenomena i konačno: misaona reprodukcija razvitka ispitivanog fenomena iz njegove objektivne zakonitosti.

I sama znanost je objektivni proces koji ima svoje faze razvitka u otkrivanju objektivnih zakonitosti razvitka ispitivanog fenomena, pa sve do misaone reprodukcije razvitka ispitivanog fenomena. U tome smislu svaka znanost o bilo kom fenomenu — prirodnom, društvenom ili ljudskom mišljenju, prolazi sukcesivno kroz sve faze: neposrednog snimanja fenomena, historije, komparativne historije, komparalogije (koegsistentne historije), dijalektičke analize i dijalektičke sinteze.

Dijalektički samorazvitak znanosti o bilo kom fenomenu ostvaruje se kroz slijedeće dijalektičke polaritete:

- 1) neposredno snimanje — historija,
- 2) historija — komparativna historija,
- 3) komparativna historija — komparalogija,
- 4) komparalogija — dijalektička analiza,
- 5) dijalektička analiza — dijalektička sinteza.

Ovi dijalektički polariteti predstavljaju tzv. harmonične dijalektičke polaritete (parove) u kojima je početni pol determinanta, a njegov par determinirani pol. Determinirajući pol se razvija u borbi protiv neeficijentnosti determinirajućeg pola, što treba negirati. Kao rezultat negacije neeficijentnosti determinirajućeg pola razvija se determinirani pol čiju bazu čini determinirajući pol, a determinirani pol čini nadgradnju nad determinirajućim polom. U našim »Načelima znanstvene

(marksističke) dijalektike i dijalektičke metode« pod br. 19, str. 23 u uvodu ove knjige, mi smo obrazložili dijalektiku znanosti, na što ovdje upućujemo. Jednako tako čitav dio ove knjige predstavlja sažeti prikaz svih načela znanstvene dijalektike (marksizma) kao cjeline. Dio II ove knjige predstavlja pak konkretiziranu razradu načela dijalektike iz dijela I.

Iz historije marksizma

Vidjeli smo da je znanstveni pogled na svijet (marksizam), za razliku od prethodnih pogleda na svijet (tj. filozofije i religije), bitno karakteriziran time što svijet shvaća kao jedan beskonačni progresivni i regresivni dijalektički proces i što znanstveno spoznavanje tog progresivnog i regresivnog objektivnog (od čovjeka i čovječanstva nezavisnog) procesa svijeta (tj. prirode, ljudskog društva i ljudskog mišljenja) — predstavlja jedan beskonačni proces. To znanstveno saznavanje svijeta razvija se kroz neprestane negacije negacije u obliku beskonačne spirale (Lenjin). Svako prekidanje te spirale saznanja pretvara dostignute tekovine znanstvenog saznanja u jedan zatvoreni krug dogmi, koji zbog toga gubi znanstveni karakter i predstavlja dijalektičku negativnost koja mora biti negirana od strane pozitivnog znanstvenog saznanja, dakle kroz negaciju negacije. Znanstveni pogled na svijet mora dakle biti uvijek progresivan, tj. progresivno nov, inače prestaje da bude znanstveni pogled na svijet, pa ulazi samim tim u arhivu društvene ideologije pored filozofije i religije, koje određeno vrijeme nužno koegzistiraju komparaloški, pored najnaprednije faze razvitka znanstvenog pogleda na svijet, kao i pored još zaostalijih filozofskih i religijskih pogleda na svijet. Nasuprot tome, sve ono što je bilo pozitivno u prethodnom razvitku znanstvenog pogleda na svijet, postaje sastavni dio, baza najnovije faze razvitka znanstvenog pogleda na svijet. Iz arhive društvene ideologije podhranjuju se onda regresivne dijalektike raznih posebnih ljudskih društava, dok je za čovječanstvo kao cjelinu samo trenutno najviše dostignuće u razvitku znanstveni pogled na svijet.

Karl Marks (Karl Marx, 1818—1883). Marks se rodio u gradu Trieru u Rajnskoj provinciji Prusije gdje se naglo počeo razvijati kapitalizam i klasna borba proletarijata i buržoazije. Na studijama se pridružio radikalnoj i naprednoj filozofskoj školi tzv. mladohegelijanaca, koji su težili da iz Hegelove filozofije izvuku napredne buržoasko-demokratske zaključke. Mladohegelijanci su vodili snažnu borbu protiv religije koja je tada još bila osnova svekolike reakcionarne ideologije. Zbog toga ni Marks nije mogao da postane sveučilišni profesor, kako je namjeravao, pa se je onda posvetio publicistici i radio u »Rajnskim novinama« u gradu Kelnu. Marks je tada još smatrao da filozofija treba da učestvuje u mijenjanju svijeta, a ne samo u tumačenju svijeta.

Time je on bio na pragu svog obračuna sa filozofijom kao pogledu na svijet. O svemu tome on je pisao u »Rajnskim novinama« što je izazvalo negodovanje reakcije, a negodovali su i tzv. lijevi hegelijanci koji su protestirali protiv Marksovih »nefilozofskih« shvatanja. Zbog toga je Marks pošao u Pariz gdje je nastavio svoj pravac negiranja filozofije u časopisu »Njemačko-francuski godišnjaci«. U tom časopisu surađuje i Fridrih Engels. Tu se Marks već ispoljava kao filozofski materijalist i socijalist, te u svojim radovima već postavlja temelje marksističke, znanstvene dijalektike. Međutim, tu on još ne otkriva zakon negacije negacije ljudskog društva iako mu se brzo približuje. Marks vjeruje da će se u Njemačkoj antifeudalnoj revoluciji koja je predstojala ostvariti »općečovječanska revolucija« (tj. socijalistička revolucija), a tu revoluciju će povesti klasa proletarijata koja nema posebnih interesa od interesa čovječanstva kao cjeline. Marks je smatrao da filozofija treba da postane revolucionarna teorija proletarijata koji će tu filozofiju pretvoriti u život. To znači da filozofija treba prestati biti ono što je tada bila tj. ideologija koja samo objašnjava svijet, već treba postati znanost koja će promijeniti svijet, što je već bilo izraženo u njegovoj jedanaestoj tezi o Fojerbahu (»Filozofi su svijet samo tumačili, a radi se o tome da se on izmijeni«).

Krajem 1844. g. Marks susreće u Parizu ponovno Engelsa koji se spremao na put u Englesku. U tome susretu oni su konstatalirali da se njihova gledišta o filozofiji potpuno slažu. On tada počinje njihov zajednički rad. Plod te suradnje bio je njihov zajednički obračun s mladohegelijanskom školom u radu »Sveta porodica«. U predvečerje revolucije 1848. g. objavljen je Marksov članak: »Kritičke primjedbe na članak »Pruski kralj i socijalna reforma«, gdje daje analizu pobune šleskih tkalaca (razbijača mašina 1844) i konstatira da je to bio korak naprijed u političkoj borbi proletarijata. Zbog toga Marks biva protjeran iz Francuske na zahtjev pruske vlade, te se premješta u Brisel. U to vrijeme je i Engels morao napustiti Njemačku zbog svog revolucionarnog rada.

U Brislu je Marks radio na organiziranju međunarodnog proletarijata. To je zahtijevalo razradu komunističke teorije, pa je onda nastao zajednički rad Marksa i Engelsa »Njemačka ideologija«, gdje oni obračunavaju s filozofijom Ludviga Fojerbaha (Feuerbach-a) i ističu svoj znanstveni pogled na svijet. U tome radu Marks i Engels su utvrdili zakon rada kao objektivni zakon razvitka društva, tj. kao oblik zakona negacije negacije u razvitku ljudskog društva.

Poslije »Njemačke ideologije« Marks i Engels se obračunavaju s utopističkim »Istinskim socijalizmom« radnika Vajtlinga (Weitling). To je bila njemačka verzija francuskog utopističkog socijalizma. God. 1847. slijedi Marksov ekonomski rad »Bijeda filozofije« u kome obračunava s Prudonovim utopizmom. Tu je on dao i znanstveno objašnjenje čitave Hegelove filozofije. Tu on još nije prevladao Rikardovske postavke iz ekonomije. Iste godine u jesen Marks je njemačkim radni-

cima u Brislu održao niz predavanja, koja su kasnije objavljena kao »Najamni rad i kapital« u posebnoj knjizi. Tu je Marks otkrio da najamnina nije cijena robe — rada, već robe »vlastite životne snage radnika«, tj. približio se svome kapitalnom otkriću da radnik prodaje kapitalisti svoju »radnu snagu« kao specifičnu robu čija je upotrebna vrijednost rad. Iste 1847. godine Marks i Engels osnivaju u Brislu »Njemačko radničko udruženje«, a iste godine održan je u Londonu prvi kongres »Saveza komunista«, gdje je Marks dobio zadatak da sastavi »Manifest komunističke partije«, a krajem 1848. g. izlazi u Londonu »Komunistički manifest« kao zajednički rad Marsa i Engelsa. Poslije revolucije 1848. g. u Njemačkoj, kada se Marks vratio u Njemačku, on je nakon poraza te revolucije ponovno protjeran iz Njemačke. Pošao je u Pariz, a krajem kolovoza 1848. stalno se nastanjuje u Londonu, gdje je zajedno s Engelson nastojao da objasni poraz revolucije u Njemačkoj. Poraz je zadao samo smrtni udarac tzv. utopijskom socijalizmu, ali je stimulirao razvitak znanstvenog socijalizma, koji je nužno pre-rastao u znanstveni pogled na svijet. Marks u tome periodu prati razvitak klasne borbe u Evropi, prati ekonomsku literaturu i izučava historiju ekonomske teorije pripremajući svoje kapitalno djelo »Kapital«. Kao preteča »Kapitala« 1859. g. izlazi njegov rad »Prilog kritici političke ekonomije«. U predgovoru ovome djelu Marks daje sažetu formulaciju svog znanstvenog pogleda na svijet u kome je formulirao opći objektivni zakon razvitka društva (zakon rada i zakon vrijednosti) kao specifični oblik sveopćeg zakona razvitka: negacije negacije. Time je konačno bio formuliran zakon negacije negacije za oblasti ljudskog društva. U istom periodu Marks je izdao i knjigu »18. Brimer Luisa Bonaparta« analizirajući dolazak na vlast u Francuskoj Luja Bonaparta.

Osam godina poslije izlaska »Kritike političke ekonomije« izašao je prvi svezak Marksovog kapitalnog djela »Kapital«. Drugu knjigu »Kapitala« izdao je Engels dvije godine poslije smrti Marks (1885. g.) a prema rukopisima Marksa. Jednako tako je Engels, prema markovim rukopisima, izdao i drugu i treću knjigu »Kapitala«. Četvrtu knjigu »Kapitala« (Historiju ekonomske teorije) nije više uspio izdati Engels. To je učinio Karl Kautski (Kautsky) god. 1904, pod nazivom »Teorije o višku vrijednosti« u tri sveske.

Jedan od najznačajnijih Marksovih radova, posljednjih godina njegova života, jeste njegova »Kritika Gotskog programa« u kome je iznio marksističku viziju o »prelaznom periodu od kapitalizma u komunizam«.

Friedrich Engels (Friedrich Engels, 1829—1895). Rodio se u Barnemu u Njemačkoj, u porodici kapitalističkog tvorničara, koji je sina odgajao kao budućeg poslovnog čovjeka. Međutim, Engels se bavio izučavanjem filozofije i brzo postao revolucionar — demokrata i protivnik pruske feudalne monarhije. U »Pismima iz Vupertala« Engels opisuje težak položaj proletera toga kraja koji su zapali u alkoholizam i vjerski misticizam. Engels to pokušava objasniti teškim materijalnim

položajem radnika. God. 1842. Engels objavljuje svoj članak »Šeling i evanđelje«, u kome kao mladohegelijanac brani Hegela. Iste godine on putuje u Englesku da radi u poslovnicu jednog tekstilnog poduzeća u kome je njegov otac bio ortak. Tu je imao prilike da se upozna s privrednim životom razvijene kapitalističke zemlje. U svojim radovima iz toga doba (»Nacrt kritike političke ekonomije« i »Položaj radničke klase u Engleskoj«) razvija gledišta znanstvene dijalektike. On promatra u Engleskoj dijalektičku protivrječnost, gdje je industrijska revolucija podtakla nagli razvitak proizvodnih snaga i učvrstila položaj buržoazije, ali je istovremeno stvorila proletarijat kao nosioca negacije negacije kapitalizma. Poslije susreta s Marksom u Parizu, krajem 1844, Engels postaje Marksov suborac do kraja života. U razvitku znanstvene teorije proletarijata i u rukovođenju radničkim pokretom glavnu ulogu je imao Marks, ali Engelsu pripada i velika samostalna uloga u razrađivanju marksističke znanstvene dijalektike (u knjizi »**Ludvig Fojerbah i kraj njemačke klasične filozofije**«, zatim »Anti-Diring« (Dühring) i »Dijalektika prirode«. Engels je također razvio znanstvenu dijalektiku u svojoj knjizi »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, koja je objavljena poslije smrti Marksa. Ova djela su u detalje razradila znanstveni pogled na svijet kao negaciju negacije filozofije, što je bila osnovna zasluga životnog djela Engelsa.

Vladimir Iljić Lenjin (1870—1924). Lenjin se rodio u gradu Simbirsku 22. travnja 1870. u naprednoj porodici intelektualaca u kojoj su sva djeca bila revolucionari. Lenjinova mladost pada u jedan od najmračnijih perioda carske Rusije. Poslije ugušivanja revolucionarnog pokreta 70-tih godina XIX stoljeća, reakcija je dostigla čudovišne razmjere. Iako je kmetstvo bilo ukinuto još 1861, ostaci feudalizma su još teško tištili zemlju i kočili razvitak kapitalizma. Nacionalno ugnjetavanje neruskih naroda bilo je »klasično« za ono vrijeme. Lenjin je rano postao marksista na univerzitetskim studijama i već 1888. godine ozbiljno proučavao Marksov »Kapital«, pa je odlučno vodio borbu protiv shvaćanja narodnjaka o mogućnosti izbjegavanja kapitalističkog razvitka u Rusiji. Kulminacija te borbe i njen pobjedonosni razvitak značilo je njegovo djelo »Razvitak kapitalizma u Rusiji«, u kome je dao marksističku analizu društveno-ekonomske strukture tadašnje Rusije i svih njenih problema kao i putova za izlaz iz te polufeudalne i kapitalističke stvarnosti. Lenjin je dokazao da se agrarni odnosi u Rusiji razvijaju kapitalistički i da se takav razvitak ne može ničim zaustaviti. Na osnovi ove marksističke analize ruskog društva Lenjin je kasnije izgradio strategiju i taktiku partije boljševika. U prosincu 1895. Lenjin je bio uhapšen kao jedan od rukovodilaca »Saveza za oslobođenje radničke klase« i bio 14 mjeseci u tamnici, a zatim 1897. bio osuđen na trogodišnje progonstvo u istočni Sibir, u selo Sušenko u Jenisejskoj guberniji, gdje je završio svoju knjigu »Razvitak kapitalizma u Rusiji«. Omve djelu prethodili su mnogobrojni manji radovi i članci. Nakon oslobođenja iz progonstva Lenjin god. 1890. polazi u inozemstvo. Iz tog perioda je njegovo značajno djelo »Što da se radi« (1902). Tu ukazuje na historij-

sku ulogu proletarijata i njegov revolucionarni zadatak u Rusiji. U siječnju 1905. godine izbija u Rusiji revolucija. Iste godine izlazi Lenjinov rad »Dvije taktike socijal-demokracije u demokratskoj revoluciji«. Krajem 1907. Lenjin je ponovno u emigraciji u Ženevi. Ofenziva reakcije se vodila i na ideološkom polju, pa Lenjin 1909. godine izdaje knjigu »Materijalizam i empiriokriticizam« u borbi protiv obnove subjektivnog idealizma u prirodnim naukama. Ta knjiga znači bitan daljnji razvitak marksističke teorije kao znanstvene negacije negacije filozofije. God. 1914. i 1915. za vrijeme prvog svjetskog rata, Lenjin je bio u emigraciji u Švicarskoj i intenzivno se bavio proučavanjem Hegelovih djela. Iz tog perioda potječu njegove »Filozofske sveske« u kojima je preveo na marksistički jezik osnovne postavke ne samo Hegelove filozofije već je marksistički komentirao i čitavu povijest filozofije. Te »Filozofske sveske« izašle su poslije pobjede oktobarske revolucije 1917. god. u Rusiji, poslije smrti Lenjina, iz njegove zaostavštine. Za vrijeme prvog svjetskog rata u emigraciji proučava bit (suštinu) imperijalizma, te piše svoje osnovno ekonomsko djelo: »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma«, u kome je dao produženo dijalektičku analizu i sintezu kapitalističkog fenomena svoga vremena i time dao otkrivanje djelovanja zakona vrijednosti kapitalizma pred I. svjetski rat produžujući Marksov »Kapital«.

U februaru 1917. g. izbija u Petrogradu revolucija, i Lenjin se vraća u Rusiju da organizira i rukovodi proleterskom socijalističkom revolucijom. 17. travnja 1917. g. izlaze čuvene Lenjinove »Aprilske teze«, u kojima je donesen plan borbe za prijelaz buržoaske-demokratske revolucije ka socijalističkoj revoluciji. Poslije sloma kornilovštine dolaze pripreme za ustanak koji konačno izbija i pobjeđuje 7. studenog 1917. (25. oktobra po starom kalendaru).

Revolucija je očistila zemlju od feudalnih ostataka, razbijen je stari caristički državni aparat i formirana je sovjetska država. Lenjin je bio inicijator osnovnih dekreta sovjetske vlasti. Slijedi Brest-Litovski mir 1918. g. koji je omogućio predah revoluciji i jačanje revolucionarne vlasti. Lenjin pristupa planu ekonomske obnove i izgradnje Rusije u socijalističku zemlju. Prema njegovom planu izgradnja je trebalo da se izvrši na najneposrednijoj tehničkoj osnovi elektrifikacije. Ove teze su sadržane u Lenjinovom radu »Neposredni zadaci sovjetske vlasti« 28. lipnja 1918. g. Lenjin je potpisao dekret o nacionalizaciji čitave krupne industrije.

Slijedi period imperijalističke intervencije i građanskog rata, koji je trajao od ljeta 1918. do kraja 1920. g. Poslije pobjede u građanskom ratu trebalo je obnoviti i svestrano razviti tešku industriju kao osnovu čitave privrede, što je ostvareno u petogodišnjim planovima.

U ožujku 1921. godine prešlo se na tzv. **novu ekonomsku politiku** (NEP) koju je pripremio Lenjin i za koju je trebalo uspostaviti ekonomski savez radnika i seljaka u izgradnji socijalizma. Prvi korak NEP-a

je bilo uvođenje **poreza u naturi** umjesto ranije »prodravzvorstke«. Seljaci su dobili mogućnost slobodnog raspolaganja viškovima proizvoda, da bi se time povećala produktivnost rada seljaka. U brošuri »O porezu u naturi« Lenjin obrazlaže potrebu NEP-a. Lenjin je pridavao veliko značenje organiziranju planiranja privrede. Na njegovu inicijativu stvorena je državna komisija za izradu planova (GOSPLAN) koja je imala zadatak da izradi jedinstveni državni privredni plan i kontrolu njegovog ostvarenja. Planom je trebalo čitav privredni život pokrenuti u interesu povećanja akumulacije, društvenog i osobnog standarda i obrambene sposobnosti zemlje. U posljednjem periodu svog života napisao je članak: »O kooperaciji« u kome je postavio zadružni plan privlačenja seljaštva u izgradnju socijalizma. U zadrugarstvu, pri uvjetima sovjetske vlasti, Lenjin je vidio put prijelaza s malog inokosnog seljačkog gospodarstva na krupne zadruge, najprije u oblasti razmjene (trgovine), a zatim i u oblasti poljoprivredne proizvodnje u kojima će djelovati i učestvovati milijuni seljaka u socijalističkoj izgradnji. To je bio posljednji ekonomski rad Lenjina. Umro je god. 1924.

Daljnji razvitak marksizma u Jugoslaviji

Savezu komunista Jugoslavije, a posebno Josipu Brozu Titu, pripada historijska zasluga otkrivanja zakona vrijednosti trećeg ciklusa, tj. socijalističkog samoupravnog ciklusa na socijalnoj osnovici asocijantata kao gospodara čiste krupne robne privrede N—R—N' i likvidacije sitne robne privrede R—N—R' na vlastitoj radnoj snazi i procesu likvidacije preostale sitne robne privrede seljaka i zanatlija koji je započeo god. 1950. uvođenjem radničkog samoupravljanja i koji se već 25 godina progresivno razvija. Taj proces koji već traje preko 25 godina, prikazan je detaljno u ovoj knjizi kao treća etapa u razvitku marksizma. To je danas suvremena historija marksizma koja se dalje progresivno razvija. Rezultate suvremenog marksizma, čitatelj će naći u I dijelu ovoga rada o načelima znanstvene (marksističke) dijalektike i znanstvene dijalektičke metode, na što ga ovdje upućujemo.

Situacija s pogledima na svijet u Jugoslaviji

Suvremena Jugoslavija, tj. SFRJ, naslijedila je iz predrevolucionarnog perioda sve faze razvitka pogleda na svijet koji koegzistiraju u jednom komparaloškom poretku od najnižih do najviših, tj. od ostataka magije, preko ostataka animizma, politeizma do monoteizma i znanstvenog pogleda na svijet. Magija je, zastupljena još samo u zaostalim tragovima i dolazi do izražaja u svakidašnjoj praksi kod neprosvijećenih ljudi u raznim vračarijama i praznovjericama, folkloru, u narodnoj nošnji, u narodnoj priči i u narodnoj medicini. U neobrazovanom narodu su se i do danas još sačuvale razne vrste magije kao što su: prenosna magija (skupljanje mrvica sluti na siromaštvo), magija imena (čuvanje

svog imena u tajni), mrtvačka magija (preko mrtvačkih kostiju, tijelo koje ima magijsku moć, npr. svetačke mošti i razni fetiši, proricanja gledanjem taloga crne kave, kucanje o drvo kada se neko hvali svojim uspjesima, itd. (v. Ljubomir Živković, Uvod u historiju ljudske svijesti, tom I, Beograd, Naučna knjiga, str. 118. i sl.).

Ostataka animizma ima još i kod nas, npr. kada seljaci na Badnje veče zamahuju tripudijom na neplodnu voćku i prijetu da će je posjeći ne bude li rodila. Ili zastrašivanje zlih duhova strašilima da bi ih protjerali od kuće i iz naselja. Ili praksa »istjerivanja duhova« iz kuće, drveća, zemlje i pećina šibama, batinama, lupanjem, noževima. Ili izazivanje kiše kretanjem »dodola« koje seljaci polijeavaju vodom kad obilaze kuće, itd. i tome slično (v. kod Lj. Živkovića, isto, str. 269. i sl.).

Ima i ostataka politeizma u krilu monoteističkih religija u nas u obliku svetaca, anđela i đavola i sl., kao promotora božje volje ili vršilaca božjih sankcija nad grješnicima i sl.

Na taj način su i ostaci animizma i ostaci politeizma doprili do naših dana u krilu vladajućih monoteističkih religija i u nas i u suvremenom svijetu uopće i vrlo ih je teško iskorijeniti bez konačnog ovladavanja znanstvenim pogledima na svijet.

Što se tiče filozofskog pogleda na svijet, mora se odmah imati u vidu da filozofija kao umovanje i misaona spekulacija nikada nije bila masovna pojava. Ona je uvijek bila ograničena na užu krug ljudi koji su se bavili pretežno intelektualnim radom, kao i na pojedine obrazovane slojeve. Ni po svojoj suštini ona nije mogla postati masovna ideologija zbog neprosvjedenosti masa kojoj su apstraktna filozofska umovanja i misaone spekulacije bile nedokučive. Ali filozofija je imala veliki utjecaj na formiranje masovnih ideologija. U revolucionarnim periodima koji potresaju razvitak klasnog društva kroz njegove progresivne formacije, filozofija je imala veliki utjecaj na formiranje revolucionarnih ideologija pristupačnih masama. Tako je starogrčka idealistička filozofija pripremila teren i formulirala osnovne postavke za kršćansku religiju i njenu teologiju (učenje u božanstvu). Kroz kršćansku religiju ove filozofske postavke su se omasovile. Na taj način je, dakle, starogrčka idealistička filozofija odigrala progresivnu ulogu u pripremanju feudalne antirobovlasničke revolucije. Zbog toga je ta filozofija bila prihvaćena kasnije od obrazovanih slojeva feudalnog društva. Poznato je, na primjer, da je kršćanska crkva najprije službeno prihvatila filozofiju Platonove škole, a kasnije je katolička crkva prihvatila filozofiju Aristotelove škole.

I filozofija evropske renesanse po svome klasnom karakteru bila je buržoaska filozofija. Ona je utrla putove buržoaskoj antifeudalnoj revoluciji. Ova filozofija je pretežno bila materijalistička, pa je svojom antifeudalnom kritikom, tj. kritikom feudalne države, feudalne crkve i drugih feudalnih DPU, utjecala na formiranje masovne buržoaske ideologije, najprije u obliku raznih reformiranih kršćanskih teologija i

religija, a kasnije i na religiozne ideologije antifeudalnih masovnih pokreta za oslobođenje, kao što je to bilo u pokretu Jana Husa u Českoj, Kalvinističkom pokretu, pokretu Hugenota u Francuskoj, Viklifa u Engleskoj, Lutera u Njemačkoj, itd., a kasnije i na nereligiozne masovne pokrete za oslobođenje, kao što je to npr. bilo u velikoj francuskoj revoluciji krajem XVIII vijeka (jakobinci, žirondisti, pokret Marra). Poslije osvajanja vlasti od strane buržoazije, buržoaske filozofije, sada većinom idealističkog smjera, imaju veliki utjecaj u formiranju konzervativne buržoaske ideologije u obliku raznih programa buržoaskih političkih partija koje se bore protiv prijeteće proleterske revolucije. U zemljama stagnirajućeg feudalizma, zbog nedovoljne razvijenosti i slabosti buržoazije, buržoaske filozofije idealističkog karaktera (kao što je njemačka klasična filozofija od Kanta do Hegela) odigrala je bez sumnje progresivnu ulogu u rušenju feudalnog sistema i inspirirala je i nacionalističke ideologije za oslobođenje od francuskog okupatora (Napoleona), kao npr. Fihte. Međutim, kasnije te iste filozofije inspiriraju stvaranje reakcionarnih ideologija konzervativnih partija buržoazije i pokreta (npr. nacista).

S pojavom proletarijata na historijskom poprištu klasne borbe javljaju se i nove filozofije antikapitalističkog karaktera, koje nastoje da umovanjem pokažu i dokažu neminovnost ukidanja kapitalističkog društva i formiranje novog socijalističkog i komunističkog društva. Ovamo spadaju učenja tzv. velikih socijal-utopista Sen Simona, Furije-a, Ovena, kao i kasnije učenja sitnoburžoaskih utopista (Prudon i drugi). Sva ta učenja imaju filozofski karakter, tj. predstavljaju umovanja i spekulacije o gorućim društvenim problemima kapitalizma i o načinu kako da se oni riješe. Te filozofije su djelomično bile orijentirane materijalistički, a djelomično idealistički (npr. Prudon, Vajtling i dr.). Međutim, sve te filozofije — pravo stoga što su bile filozofije, tj. misaone spekulacije — nisu mogle postati ideološka osnova za oslobođenje proletarijata. Čak i onda kada su uspjele da pokrenu veće mase, kao što je to bilo s idejama Ovena u Engleskoj, ili s idejama Prudona u Francuskoj, one su donijele poraz proletarijatu. Upravo ti porazi proletarijata su konačno doveli do spoznaje da filozofija više ne može biti ideologija revolucionarnih pokreta proletarijata. Stoga je filozofija morala ustupiti mjesto znanosti. Razvitak znanosti oduzeo je filozofiji ne samo oblast prirode već i oblast društva, tako da je na kraju od stare filozofije ostala formalna logika i dijalektika ljudskog mišljenja, kako to konstatira Engels u *Antidiringu*, dakle kao »mišljenje o mišljenju«. Ove su mogle ostati samo zahvaljujući tome što je filozofija u ovoj oblasti postigla znanstvene rezultate. U ovoj oblasti je dakle filozofija prerasla u znanost o ljudskom mišljenju. No, razvitak fiziologije ljudskog mozga, zatim moderna kibernetika, konstruiranje vještačkih elektronskih mozgova, pružaju osnove za novu i egzaktanu znanost o ljudskom mišljenju, utvrđujući i ljudsko mišljenje kao objektivni dijalektički proces funkcioniranja ljudskog mozga. Ljudsko mišljenje se sve više ispoljava kao krajnja negacija negacije univerzuma, na što smo već ukazali.

Mada je filozofija imala znatan utjecaj na formiranje ideologija masovnih političkih pokreta, ona kod pripadnika takvih pokreta nije uspjela formirati jedan cjeloviti pogled na svijet zasnovan na datim filozofskim spekulacijama. Ukoliko se utjecaj filozofije nije pokazao u samoj reformi religioznog pogleda na svijet (npr. u protestantizmu), na osnovi organizacije novih vjerskih zajednica s naprednijim organizacionim principima, on je rezultirao u mješovitom religiozno-filozofskom pogledu na svijet kod pripadnika masovnih političkih pokreta. Ovi su svoj dotadašnji pogled na svijet dopunjali naprednim političkim stavovima. Ovamo pripadaju, npr. razne seljačke ideologije (recimo braće Radić u Hrvatskoj: »Vjera u boga i seljačka sloga« ili razne seljačke ideologije zemljoradničkih partija u Srbiji i u staroj Jugoslaviji prožetih religioznim pravoslavnim utjecajima, ili razne »demokratsko-kršćanske« ideologije ili »političke« filozofije u evropskim buržoaskim državama). Filozofija nije, dakle, mogla masama pružiti jedan cjeloviti pogled na svijet koji bi im dao odgovor na sva pitanja odnosa čovjeka prema prirodi, prema društvu i prema ljudskom mišljenju na jedan za njih razumljiv način. U tome je bila prednost religije nad filozofijom. Religija je zbog toga sačuvala veliki utjecaj na neobrazovane mase, čak i onda kada su bile u revolucionarnim pokretima. Tako su npr. u velikoj francuskoj revoluciji jakobinci poslije zauzimanja vlasti (Robespjer) proklamirali vjeru u »više biće«. To više nije bila zvanična religija katolicizma koju je revolucija dekretom ukinula, ali je ipak bila religija (tzv. deizam). Poslije pada jakobinaca ubrzo se ponovno pojavila i katolička religija, dopunjena naprednijim pogledom na svijet svojih pripadnika, naprednijim političkim gledanjima na društvene stvari nego je to bilo ranije, prije revolucije. Klasno društvo uopće nije u stanju da dovede do potpunog odumiranja religioznog pogleda na svijet, jer je religiozni pogled na svijet upravo izraz nedovoljne razvijenosti proizvodnih snaga u klasnom društvu i »nužnog zla« u kome se nalaze potlačene i eksploatirane klase. Potpuno ukidanje religioznog pogleda na svijet može sobom donijeti samo potpuno ukidanje klasnog društva. Kao permanentno revolucionarna klasa, jedino je proletarijat taj koji u svome klasnom interesu mora toliko da razvije proizvodne snage društva da klasni odnos nestane. Proletarijat je razvojna društvena snaga koja nužno donosi sobom oslobođenje čovječanstva od duhovnog ugnjetavanja religije. Taj proces se najprije ogleda u oslobađanju samog proletarijata (još u krilu klasnog društva) od religioznog pogleda na svijet, i to neminovno i nužno kroz poraze koje on trpi u svojoj klasnoj borbi upravo zbog svog religioznog pogleda na svijet. Iz tih poraza on stalno izlazi za jedan stupanj slobodniji od vjerskog ugnjetavanja. Npr. kapitalistička fabrika izvlači čitavu porodicu proleterovu na rad u fabriku i time razbija vjeru u »svetost porodice«, itd. Sve naprednija tehnika kapitalističke fabrike uči proletere da se oslobode vjerskih iluzija o nemoći čovjeka prema prirodi i o njegovoj ovisnosti od čudi božanstva. Proleter, dakle po svome položaju u odnosima proizvodnje u kapitalističkom DEO gubi vjerske iluzije ne samo što se tiče gledanja na prirodu (to se dešava i s kapitalistom) već i u svome gledanju na društvene odnose (što

se kod kapitaliste ne dešava, jer njemu kapitalistički društveni odnosi odgovaraju). Na taj način, jedino proletarijat može i mora u klasnom društvu da kao klasa m a s o v n o s t j e č e nereligiozan pogled na svijet, kao odbijanje od njega kao nečeg neprijateljskog proletarijatu. Zbog toga je proletarijat, mada u većini neobrazovana masa, bio jedina klasa u razvitku društva koja je vrlo brzo i vrlo lako prihvatila razna filozofski učenja koja su joj na nereligiozan način tumačila svijet i proleterski položaj u kapitalističkom društvu (npr. razna socijalistička utopistička učenja). Međutim, zbog pretrpljenih poraza u klasnoj borbi, u kojoj je proletarijat trpio poraze upravo zbog toga što se rukovodio takvim utopijama, proletarijat se vrlo brzo oslobodio od ovih filozofskih učenja i definitivno se okrenuo prema z n a n o s t i. Zbog toga se marksistička nauka, koja je donijela znanstveno saznanje ne samo o društvenim procesima (tzv. historijski materijalizam) već i o prirodnim procesima i o procesima ljudskog mišljenja (dijalektički materijalizam), vrlo brzo širila u redovima proletarijata u čitavom svijetu, i postala rukovodeća klasna ideologija, tj. pogled na svijet proletarijata. Dotle je buržoazija prihvatila znanost samo u oblasti prirode i u društvenoj fenomenologiji, jer je od toga imala koristi, dok je iz klasnih razloga odbijala dijalektiku kao njoj neprijateljsku. Stoga je buržoazija morala dopuniti svoj pogled na svijet raznim filozofijama ili religioznim iluzijama, koji su joj bili korisni jer su njen povlašteni položaj prikazivali zakonitim. Buržoazija nema, dakle, jedan homogen pogled na svijet, kao što je bio religiozni, ili kao što je znanstveni pogled na svijet, već je taj pogled na svijet eklektičan. Tek proletarijat ostvaruje ponovno jedan homogen pogled na svijet, ali na znanstvenoj osnovi koja obuhvaća čitav univerzum. Njega proletarijat prije ili kasnije nužno prihvaća, jer bez toga on se ne može osloboditi kao klasa. Kada, pak, dođe na vlast, proletarijat svoj znanstveni pogled na svijet podupire i širi pomoću svoje države i kroz svoje društveno-političke organizacije (DPZ). Time znanstveni pogled na svijet postaje vladajući pogled na svijet, jer se on postepeno, ali nužno, širi kod svih društvenih slojeva u procesu ukidanja klasnog društva u čitavom svijetu.

Ako sada razmotrimo situaciju s religijom i filozofijom u SFRJ treba da utvrdimo slijedeće:

Religija kao ideologija i pogled na svijet vlada još uvijek po tradiciji kod kaste sitnih vlasnika (R—N—R') seljaka i zanatlija, mada se oni također nalaze u procesu raspadanja i preobražaja u a s o c i j a n t e. Kao što već znamo te klase su ostatak preživjelog feudalnog sistema, a religija u današnjem obliku u Jugoslaviji (pravoslavna, katolička, islam itd.) također su još ostaci feudalne epohe u kojoj su vladale tzv. d r u š t v e n e r e l i g i j e. Osim ovih klasa, religioznoj ideologiji podložni su također ostaci ekspropirane kapitalističke klase, jer se kapitalistička klasa u periodu poslije obaranja feudalizma ponovno sve čvršće vezivala za religioznu ideologiju, čak i u onim slučajevima kada je, u periodu svoje antifeudalne revolucije, bila liberalna, kao što je to bilo u nas.

Većinom se tu, osim toga, radi i o ljudima koji više ne pripadaju aktivnoj generaciji i koji su zbog toga u najmanjoj mjeri pod utjecajem nastalih promjena u društvenoj bazi i društvenoj nadgradnji. To vrijedi i za stariju generaciju neproleterskih klasa uopće. Mlada generacija ovih neproleterskih klasa, koja svakodnevno sve više ulazi u nove socijalističke društvene odnose, napušta neminovno staru religioznu ideologiju i poprima znanstveni pogled na svijet asocijanata. Ispovijedanje i izučavanje religije je, međutim, potpuno slobodno, ali je depolizirano i odvojeno od države i svih DPU. Jer bez ove potpune slobode vjeroispovijedanja proces raspadanja stare religiozne ideologije bio bi ukočen, a time bi bilo usporeno i širenje i jačanje znanstvenog pogleda na svijet. Religija, dakle, o d u m i r e, nužno kao što odumiru i klase, kao što odumiru i država i sve ostale klasne DPU. Sada se vodi slobdna borba mišljenja između religije i znanstvenog pogleda na svijet. U toj borbi će neminovno i konačno pobijediti znanstveni pogled na svijet, jer je on istinitiji od religioznog, jer on zblizava sve asocijante u nas (i ne razdvaja ih kao vladajuće religije u nas), jer je on u praksi mnogo humaniji od religioznog, jer nestaju materijalne društvene osnove za opstanak religioznog pogleda na svijet. Religija kao najprimitivniji pogled na svijet danas odstupa ispred nadiranja znanstvenog pogleda na svijet kroz suvremeno znanstveno obrazovanje. Mlade generacije našeg društva, u prvom redu asocijanata, gotovo više i ne znaju što je religija, jer je to kategorija koja odumire i nestaje. Međutim, religija je još vrlo čvrsto raširena u drugim nesocijalističkim zemljama s kojima održavamo ekonomske, političke i kulturne veze i koje zbog toga imaju određeni utjecaj i na naše društvo (naročito kroz umjetničke manifestacije), pa je zbog toga potrebno da poznamo i fenomenologiju i dijalektiku religije, o čemu je već bilo govora u ovoj knjizi.

Što se tiče filozofije u suvremenoj SFRJ, vidjeli smo već iz ranije analize klasne strukture našeg društva, da se odvija proces preobražaja proletarijata i sve veće mase sitnih proizvođača: seljaka i zanatlija — u asocijante i da postepeno n e s t a j u objektivni uvjeti za filozofske spekulacije, bilo u oblasti ljudskog mišljenja, bilo u oblasti društva ili u oblasti prirode. Društveni korjени filozofije p r e s u š u j u. Razvijanjem društvenih proizvodnih snaga, ne samo u industriji već i u poljoprivredi, razvija se nužno i neumitno znanstveno gledanje na prirodne procese. Istovremeno, razvitak društvenih proizvodnih snaga u industriji i u poljoprivredi razvija i nove socijalističke samoupravne DEO, što povlači za sobom i razvijanje odgovarajućih novih oblika društvene nadgradnje: morala, prava, DPU, i i d e o l o g i j e. Sve to znači da se nužno razvija znanstveno gledanje na društvene procese, kao i na procese ljudskog mišljenja. Razvija se, dakle, znanstveni pogled na svijet u cijelini, koji daje znanstvene odgovore kako na probleme prirode, tako i na probleme društva i ljudskog mišljenja, zatim daje znanstvene odgovore na probleme položaja čovjeka u društvu i u prirodi. Naučni pogled na svijet odgovara i na pitanje o »smislu života« i o odnosu pojedinca prema društvu i prema svijetu uopće.

Međutim, prodiranje znanstvenog pogleda na svijet jeste proces koji je još daleko od toga da bude završen. Mase seljaka i drugih neproleterskih slojeva našeg društva, koji tek ulaze u status asocijanata nove slobodne asocijacije proizvođača, po tradiciji nose sobom još svoj stari pogled na svijet: bilo homogeno religiozni pogled na svijet bivših seljaka, ili heterogeni religiozno-filozofski pogled bivše buržoazije, ili homogeno filozofski pogled na svijet bivše buržoaske inteligencije. Filozofija nema odgovarajuće društveno-političke organizacije u našoj zemlji koja bi je podupirala i razvijala, za razliku od religije koja još uvijek ima vjerske zajednice — crkve. Ona se zbog toga nalazi u intenzivnijem procesu raspadanja nego religija. Njen oslonac su još samo filozofske grupe na filozofskim fakultetima u našoj zemlji i donekle utjecaji iz inozemstva, kroz kontakte s inostranom inteligencijom i buržoaskim društveno-političkim ustanovama, koji su neminovni. Osim toga je podupiru utjecaji umjetnosti iz inozemstva u kojoj se odražavaju i filozofski ideološki stavovi. Utjecaj filozofije se npr. pokazuje u pozitivističkom stavu mnogih naših naučnih radnika, koji se u svojoj naučnoj oblasti rado ograničavaju samo na fenomenološka istraživanja i nerado ulaze u suštinska dijalektička istraživanja. Pozitivizam je, naime, filozofski stav prema kojem čovjek ne može spoznati suštinu (bit) stvari, već samo njihovu spoljašnju pojavnu stranu. To učenje je razvio njemački klasični filozof Kant, i ono se vrlo uporno održava kod buržoaskih znanstvenika, pa ima utjecaja i na stav znanstvenika u socijalističkim zemljama, mada oni inače prihvaćaju znanstveni pogled na svijet kao svoju opću političku orijentaciju.

U oblasti umjetnosti, na primjer, primjetan je utjecaj zapadnjačke filozofije egzistencijalizma, kako u književnosti tako i u filmskoj umjetnosti, u likovnim umjetnostima i u muzici. Egzistencijalizam je filozofsko učenje o bezizlaznoj situaciji čovjeka u današnjem svijetu (u prvom redu u društvu). To je učenje niklo na Zapadu, gdje se kapitalističko društvo nalazi u čor-sokaku, uza sva nastojanja od strane kejnzijske škole da se spasi i da mu produži život. Osjećanje straha, tjeskobe, bezizlaznosti i očaja, to su emocije koje prate takva shvaćanja i koja dolaze do izražaja u umjetničkom stvaranju na Zapadu, a to ima utjecaj i na naše umjetničko stvaralaštvo, osobito ako su umjetnici iz neproleterskih slojeva koje se nalaze u procesu raspadanja. Utjecaj filozofije se, dalje, osjeća i u tome što se, npr. znanost kao etika (nauka o moralu), estetika (nauka o umjetnosti) još uvijek tretiraju kao grane filozofije, a ne kao grane opće znanosti o društvu. I sama filozofija se često ne tretira kao ono što ona jeste po svojoj suštini, tj. kao misaona spekulacija, odnosno izmišljanje veza među fenomenima, umjesto otkrivanja objektivnih zakonitosti razvitka fenomena. Naziv »filozofija« se rado zadržava i za naučni pogled na svijet uopće, tj. za dijalektiku univerzuma, umjesto da se formalna logika nazove kao ono što ona jeste, tj. fenomenologija mišljenja, a dijalektika ljudskog mišljenja opet kao ono što ona jeste, tj. dijalektika ljudskog mišljenja (za razliku od dijalektike prirode i dijalektike društva koje čine dijalektiku univerzuma). Što se tiče tzv.

gnoseologije (ili epistemologije), tj. nauke o moći mišljenja da spozna univerzum, koja je bila klasična filozofska disciplina od trenutka polarizacije filozofije na materijalističku i na idealističku filozofiju, ona postaje sastavni dio dijalektike univerzuma koja ljudsko mišljenje nužno definira kao krajnju negaciju negacije (i to progresivnu) univerzuma i time konačno gnoseološko pitanje ukida kao problem.

IDEOLOGIJA I UMJETNOST

Posljednji krug harmoničkih dijalektičkih polariteta društvene nadgradnje jeste polaritet ideologije i umjetnosti. U tome polaritetu je ideologija ta koja određuje ili determinira umjetnost. Ova je dakle neposredno determinirana cjelinom ideologije, a posredno i svim prethodnim oblicima ne samo društvene nadgradnje već i društvene materijalne baze, koji su svi sadržani, u dijalektički ukinutom vidu, u ideologiji, dakle: u DPU, pravu, moralu, DEO, proizvodnji i radu. U harmoničkom dijalektičkom polaritetu: *ideologija — u m j e t n o s t*, ideologija je »baza« (prirodna strana) a umjetnost je determinirana strana ili »nadgradnja« (humana strana). Umjetnost je, prema tome, najhumaniji vid izražavanja i održavanja ljudske biti (suštine), tj. ljudskoga rada, koji čovjeka čini onim što on jeste, tj. bićem koje radi. Umjetnik radi, izrađuje umjetnička djela. To je stvaralački akt u vidu oblikovanih stvari (upotrebnih vrijednosti), tj. dijelova prirode (npr. u arhitekturi ili vajarstvu), ili u obliku reprodukcije dinamike pri radu (u prirodi i u radionici), i u svim drugim djelatnostima (npr. u borbi, u ljubavi itd.) kao što je ples (igra), ili predstavlja reprodukciju DEO (tj. odnosa u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i u potrošnji, u porodici) s odgovarajućim emocijama i psihologijom, kroz vizuelnu reprodukciju (slikarstvo) ili kroz ljudski govor, kao što je to u glumi (kazališnoj ili filmskoj), i u književnosti (pjesništvu i u prozi, koji su određeni upravo glumom), i u reprodukciji tonova (glasova) koji prate sve navedene manifestacije ljudskog života kako u materijalnoj bazi društva, tako i u društvenoj nadgradnji, izražavajući pri tome osjećanja ljudi. To je glazba (muzika). Umjetnost je, prema tome, oblik društvene nadgradnje koji se ponovno direktno spaja s radom (individualnim) kao osnovnom kategorijom ne samo društvene materijalne baze već i društva uopće. Time se zatvara krug društvene cjeline.

Umjetničko djelo

Vidjeli smo da se čitava materijalna baza i neki oblici društvene nadgradnje odražavaju, u dijalektički ukinutom vidu, upravo u ideologiji (pogledu na svijet), bilo u religioznom, bilo u filozofskom obliku, ili u obliku znanstvenog pogleda na svijet. Umjetnost je, pak, materijalizacija ideologije. Umjetnost je negacija negacije ideologije. To bi bila najkraća dijalektička definicija umjetnosti kao oblika druš-

tvene nadgradnje. Kao materijalizacija ideologije, umjetnost se ostvaruje kroz sve oblike materijalizacije koji su svojstveni ljudima: kroz rad i proizvodnju stvari (vajarstvo i arhitektura), kroz dinamiku ljudskog tijela (ples), kroz ljudski jezik (gluma i književnost), kroz vizuelnu reprodukciju društvenih odnosa i prirode koja okružuje društvo (slikarstvo), kroz reprodukciju tonova (zvukova) koje prate ljudske odnose i djelatnosti (muzika). Materijalizirajući ideologiju, umjetnost, dakle, objektivizira sve što je subjektivno kod čovjeka, tj. objektivizira sve ono u čemu se čovjek pojavljuje kao subjekt, počevši od rada, pa preko proizvodnje i DEO, morala, prava, DPU, uključivši tu i ideologiju, koja sve te oblike sadrži u sebi u dijalektički ukinutom vidu, kako smo to već opetovano istakli.

Kroz umjetnost se čovjek potpuno afirmira kao subjekt upravo stoga što taj svoj subjekt može da objektivizira, tj. pretvori u materijalizirano objektivno. Tu je čovjek »stvaralac« i samoga sebe i prirode koja ga okružuje, i to stvaralac na najhumaniji način za koji je sposoban u datoj fazi razvitka društva. Reproducirajući kroz umjetnost samoga sebe i prirodu oko sebe, čovjek izražava svoje najdublje interese i osjećanja u vezi s njima. On kroz umjetnost izražava objektivnu istinu i zablude o samome sebi i o prirodi koja ga okružuje u onoj mjeri u kojoj mu to njegove mogućnosti dozvoljavaju u datoj fazi društvenog razvitka. Zbog toga je umjetnost istina (ili zabluda) data u materijaliziranom vidu prirodnih stvari, kretanja ljudskog tijela, ljudskih riječi, kroz slike i tonove. Zbog toga je za umjetnost karakteristično da ona prikazuje pojave u konkretno individualiziranom obliku. Ali kroz taj konkretno individualizirani oblik (npr. kroz određenu skulpturu, zgradu, sliku, ples nekog igrača, kroz glumu određenih glumaca, kroz riječima slikane likove u literaturi, kroz određene tonove) izriče čitav pogled na svijet čovjeka, sa istinama i zabludama koje on sadrži kao i emocije koje sve to prate.

Upravo zbog konkretno-individualiziranog oblika prikazivanja, umjetnost može, i mora ako je umjetnost, da reproducira u svojim likovima i osjećajima (emocije) koje umjetnički likovi i tonovi u svojoj aktivnosti »osjećaju«, a ti osjećaji se izazivaju i kod drugih ljudi kojima je umjetnost i namijenjena od strane umjetnika. Ili, umjetnički oblikovane pojave (priroda, predmeti upotrebe i sl.) reproduciraju i osjećanja koja su prisutna i u čovjeku kome je umjetničko djelo namijenjeno, u vezi s takvim pojavama, a u skladu s njegovim pogledom na svijet ili ideologijom. Prema tome, umjetničko djelo mora kod umjetničke publike izazvati osjećaje koji su u skladu s njenom ideologijom. To znači da je i u pogledu emocija umjetnost determinirana pogledom na svijet, odnosno ideologijom (što je isto). Istovremeno, umjetničko djelo učvršćuje ideologiju koja je izražena u njemu, ili pomaže formiranje takve ideologije kod publike.

Ličnost umjetnika

Konkretno individualizirani oblici umjetničkog djela, dakle, neposredno izražavaju ono što je najopćije u čovjekovoj svijesti, tj. njegovu ideologiju ili pogled na svijet. To je bitno za umjetnost. Ako je ta općenitost izvana nametnuta u individualiziranom obliku (npr. popratnim komentarom, naslovom i sl.) i ne izbija neposredno iz njega, onda se ne radi o umjetničkom djelu.

Upravo zbog toga što se u umjetničkom djelu kroz konkretno individualizirane oblike (koji su tipični) izražava pogled na svijet, umjetnost može djelovati na sve ljude, jer svaki čovjek ima pogled na svijet i tu nalazi vezu s umjetničkim djelom. Ako umjetničko djelo izražava njegov pogled na svijet, on taj pogled na svijet (tj. sebe) prepoznaje u umjetničkom djelu i vidi sebe objektivno onakvog kakav on jeste, odnosno kakav bi trebao da bude ukoliko njegovo djelovanje nije u skladu s vlastitim pogledom na svijet. A ako umjetničko djelo ne izražava pogled na svijet publike, već jedan novi, npr. revolucionarni pogled na svijet, on će kod publike djelovati u pravcu formiranja novog pogleda na svijet. Zbog toga se kaže da umjetničko djelo djeluje odgojno.

Umjetnik koji stvara umjetničke likove i oblike može izraziti u prvom redu svoju ideologiju i svoj pogled na svijet onako kako su se formirali i formiraju se u njegovoj ličnosti, sa svima individualnim nijansama i slučajnostima vezanim za njegovu individualnu sudbinu; dakle, on će izraziti pogled na svijet svoje konkretne individualnosti (ličnosti). Ali on može biti umjetnik samo ako je (i ukoliko je) kod njega pogled na svijet jasno formiran kao problem u svim nijansama prethodnih determinanata društvene materijalne baze i društvene nadgradnje koje su, u dijalektički ukinutom vidu, nužno sadržane u njegovom pogledu na svijet. Kod umjetnika, dakle, pogled na svijet mora biti problem br. 1 njegove ličnosti, koji ga tjera da taj problem riješi i izrazi kroz svoje umjetničko djelo. Ako je umjetnik odgojen, na primjer, u okviru pogleda na svijet vladajuće klase, on neće moći mirno prelaziti preko društvenih činjenica koje govore protiv njegova pogleda na svijet, ma koliko mu taj pogled na svijet bio mio i ma koliko ga želio utvrditi. Kod njega će to otvoriti problem vlastitog pogleda na svijet i on će nastojati da taj problem riješi kroz umjetničko izražavanje. Zbog toga se često dešava da takvi umjetnici u svojim djelima ukazuju na društvene činjenice koje taj pogled na svijet i sve ono što on odražava negiraju (npr. Balzak, Tolstoj), jer te činjenice za njih upravo predstavljaju problem njihovog pogleda na svijet. Čovjek koji je neosjetljiv za ovakve probleme, koji ne vidi činjenice što govore protiv onoga što je njemu odgojem usađeno — ne može biti umjetnik. Veliki pak umjetnik može biti samo čovjek koji kroz svoja umjetnička djela izražava onakav pogled na svijet koji je u datoj situaciji najprogresivniji.

Vidjeli smo u poglavlju o ideologiji da se pogled na svijet kod svakog pojedinog čovjeka sažima u njegovu metodu pristupanja svim pojavama (uključivši tu i emocije, tj. osjećaje). Kod analize suštine bića umjetnosti kao oblika društvene nadgradnje ovakvo određivanje i definiranje metode je naročito važno, jer umjetnikova metoda — upravo stoga što je sažeti pogled na svijet — nužno izražava njegov pogled na svijet u svakom njegovom umjetničkom djelu, bez obzira na predmet na čijoj se osnovi njegovo umjetničko djelo oblikuje (da li se radi npr. o tzv. mrtvoj prirodi, pejzažu, portretu, oblikovanim u bilo kojoj umjetničkoj vrsti) i bez obzira na to da li je on svjestan toga da njegova metoda izražava njegov pogled na svijet ili ne.

Nije samo umjetnik ličnost koja je vrlo osjetljiva na probleme pogleda na svijet, i to intenzivnije nego prosječni ljudi. Takva osjetljivost se može naći i kod ljudi koji nisu umjetnici. Kod znanstvenika, npr. takva osjetljivost je također pretpostavka za postignuće doista znanstvenih rezultata upravo stoga što je znanstvenikova metoda njegov sažeti pogled na svijet. Ono čime se umjetnik razlikuje od znanstvenika jeste, prije svega, sposobnost umjetničkog oblikovanja, tj. sposobnost izražavanja općih stavova njegova pogleda na svijet u individualno konkretnom obliku.

Zanatska komponenta umjetničkog rada

Sposobnost umjetničkog oblikovanja jeste tzv. **z a n a t s k a** komponenta umjetnikova rada. To je ona komponenta kroz koju se umjetnost ujedinjuje s radom i proizvodnjom u ekonomskom smislu, tj. sa stvaranjem upotrebnih vrijednosti. Umjetnik je, dakle »filozof« (ako pod filozofijom u vulgarnom smislu podrazumijevamo pogled na svijet uopće) koji svoju »filozofiju« izražava u svojim »zanatskim proizvodima«. Izraz »zanatlija« je tu na mjestu već zbog toga što umjetničko djelo izrađuje od početka do kraja sam umjetnik lično, jer je upravo njegova individualnost u stvaranju umjetničkog djela odlučujuća. Bilo je dođuše umjetnika koji su izradu detalja svojih umjetničkih djela prepuštali svojim učenicima (npr. slikanje odijela, pozadine itd.), ali svaki dobar poznavalac umjetnina biti će u stanju da to analizom utvrdi bez velikih teškoća. Upotreba umjetničkih oblika u industriji može stoga biti samo masovna mehanička reprodukcija individualnih umjetničkih tvorevina (npr. razni industrijski dizajni kreirani od strane jednog umjetnika) ili film, ili gramafonska ploča, magnetofonski snimak, litografska reprodukcija slika itd.

Iz navedenog slijedi da je umjetnost onaj oblik društvene nadgradnje kojim se nadgradnja ponovno spaja s društvenom materijalnom bazom u jednu jedinstvenu zaokruženu cjelinu. Umjetnost je, dakle, krajnja negacija negacije rada kao individualne djelatnosti (dok je proizvodnja, kako znamo, društveno organizirani rad podinaca), jer

je umjetnikov rad uvijek individualan. Tu se, dakle, početak i kraj društvene strukture poklapaju. U umjetnosti je, dakle, čitava društvena materijalna baza preko svih oblika društvene nadgradnje (osim same umjetnosti) sadržana u dijalektički ukinutom vidu: oduhovljena, osmišljena, estetizirana i humanizirana do kraja.

Umjetnička zanatska tehnološka pravila

Zanatska komponenta umjetničkog stvaranja ima također svoja specifična tehnološka pravila: umjetnička tehnološka pravila koja svaki umjetnik mora savladati da bi mogao stvarati umjetnička djela. Ova umjetnička tehnološka pravila jesu prvenstveni sadržaj koji se izučava u umjetničkim školama svih oblika. Tek kada umjetnik dobro savlada tehnološke procese umjetničkog stvaranja svoje grane umjetnosti, on može stvarati prava umjetnička djela u kojima se zrcali njegova ideologija.

Rekli smo da je u stvaranju umjetničkog djela presudna ličnost umjetnika koji stvara umjetničko djelo. Ima, međutim, grana umjetnosti gdje u stvaranju umjetničkog djela sudjeluje istovremeno više umjetnika. Tako npr. u glumi — bilo u kazalištu, bilo u filmu — gdje sudjeluju čitavi ansambli. Ali i tu je u prvom redu plod ličnog staranja literarna strana bilo kazališne ili filmske glume: tekst koji se izvodi u kazalištu, scenario kod filma, libreto opere, operete ili oratorijuma i sl. Zatim je plod ličnog umjetničkog stvaranja režija kazališnog komada ili filma koji se izvodi (producira). Režiser je glavna umjetnička ličnost kod izvođenja. Zatim dolaze sami izvođači glumci kao kreatori umjetničkih likova u izvođenju. Svaki lik je za sebe umjetnička kreacija jednog glumca, a sve takve umjetničke kreacije moraju se, prema umjetničkoj zamisli reditelja, sintetizirati u jednu cjelinu. U orkestrima, zborovima, operama, operetama i sl. cjelina izvođenja je također kreacija dirigenta, kao što je glumačka cjelina kreacija režisera. Svaki, pak, glumački lik jeste kreacija pojedinog glumca.

Sve grane umjetnosti imaju svoju tehnološko-zanatsku stranu. Najizrazitije je to u likovnim umjetnostima (arhitektura, slikarstvo, vajarstvo) koje stvaraju neposredne upotrebne vrijednosti. Manje je to uočljivo kod glume i u muzici, kao i u literaturi, u plesu i sl., ali ona i tu postoji.

Umjetnost je svojstvena svim ljudskim društvima bez razlike

Kao materijalizacija pogleda na svijet, umjetnost je svojstvena svima društveno-ekonomskim formacijama bez razlike, kako kod najprimitivnijih tako i kod najrazvijenijih, jer sva ljudska društva imaju svoju ideologiju. Međutim, stupanj razvitka ideologije (tj. da li se radi o religioznom, filozofskom ili naučnom pogledu na svijet) nije u svim

društvima isti, niti je jednako stupanj razvitka zanatsko-tehnološke komponente umjetničkog stvaranja. Ova posljednja komponenta ovisi od stupnja razvitka društvenih proizvodnih snaga.

O umjetnosti se izražavaju svi pogledi na svijet, sve ideologije: religija, filozofske ideologije i znanstvena ideologija. Tako su magička ideologija, animistička, politeistička i monoteistička ideologija imali svoje umjetničke tvorevine koje po svojoj umjetničkoj vrijednosti ne zaostaju nimalo za umjetničkim realizacijama filozofskih pogleda na svijet i jedinstvenog znanstvenog pogleda na svijet. Međutim, očigledno je da su monolitni pogledi na svijet mnogo podesniji za umjetničku realizaciju nego heterogeni pogledi na svijet, kao što su npr. hibridni pogledi na svijet (stvorenih od elemenata religioznih, filozofskih i znanstvenih) buržoaske klase koja se neprekidno raslojava. Osim toga, za razvitak umjetnosti pogodniji su revolucionarni pogledi na svijet nego reakcionarni pogledi na svijet. Umjetnost se najbrže razvija u revolucionarnim epohama i to od strane umjetnika koji usvajaju napredni pogled na svijet. Tako npr. umjetnost stare Grčke u vrijeme formiranja klasnog društva. Ili umjetnost renesanse u periodu formiranja buržoaskog društva i likvidacije feudalnog društva, ili umjetnost druge polovice XIX i XX vijeka (tzv. moderna umjetnost) u periodu neprekidnih revolucionarnih akcija proletarijata protiv buržoaskog društva. Socijalni nosilac umjetničkog stvaralaštva koje znači materijalizaciju znanstvenog pogleda na svijet jeste, dakako, proletarijat.

Koje se ideologije lakše materijaliziraju u umjetnosti

Od ideologije se najlakše materijaliziraju u umjetnosti religija, koja, kako smo vidjeli, antropoformizira i personificira pojave prirode i ljudskog društva. Religija predstavlja svoje istine i svoje zablude u likovima prirodnim i ljudskim, tj. u neposrednim pojavnim oblicima. Stoga je tu umjetnička materijalizacija najlakša i najjednostavnija. Arhitektura, vajarstvo i slikarstvo su tu najpodesnije umjetničke forme.

Filozofski pogled na svijet sa svojim apstraktnim pojmovnim sistemima već se teže materijaliziraju u umjetnostima. Umjetnost tu mora kreirati likove koji će ovaploćivati ili simbolizirati filozofske pojmove. Zbog toga tu ima mnogo traženja načina umjetničkog izražavanja, i to daleko više nego u umjetničkom izražavanju religioznog pogleda na svijet, gdje su čak način izražavanja i tehnologija umjetničkog stvaranja *kanonizirani*, tj. propisani od strane vjerskih zajednica (crkava), kao npr. kanoni slikanja ikona. Zbog toga se cjelokupna moderna umjetnost odlikuje neprekidnim traganjem za novim izražajnim mogućnostima, sredstvima i oblicima (npr. impresionizam, ekspresionizam, kubizam, nadrealizam, apstraktna umjetnost i sl.). Traženja umjetničkih sredstava za izražavanje znanstvenog pogleda na svijet u svima oblastima umjetnosti prepliću se danas u umjetničkim

manifestacijama buržoaskog pogleda na svijet, onako kako se i elementi socijalizma množe i šire u krilu samog kapitalističkog društva. Tako se npr. stvara i tjeskoba, zbog atomskog naoružanja i društveno bezizlazne situacije kapitalizma, prepliće danas s općečovječanskim optimizmom u vezi s ogromnim mogućnostima koje čovječanstvu otvaraju otkrića u atomskoj fizici i perspektive proleterskog razvitka. Filozofija egzistencijalizma se prepliće i sa znanstvenim pogledom na svijet koji nadire u čitavom svijetu. Sartrovi književni radovi, radovi Kafke i umjetničko stvaralaštvo drugih egzistencijalista prepliću se s radovima Pikasoa, Lubarde, Veličkovića, i plejade drugih mladih slikara, s radovima Hemigveja, Travena, Krleže, Daviča, Andrića, Kurbizijea i drugih koji izražavaju znanstveni pogled na svijet i proleterski optimizam. Strepnja od atomske kataklizme (rezultat znanstvenih saznanja) dovodi jedne (tj. kapitalističke ideologe) do očajanja i predavanja sudbini i pasivitetu, a druge (proleterske ideologe) do još većih napora da se još više pojačaju snage socijalizma kao socijalne osnove za izlazak čovječanstva iz ćorsokaka kapitalizma, a time, konačno, i za likvidaciju mogućnosti atomskog rata. Mogućnost kataklizme koja je realna, koja se može pretvoriti u stvarnost, izražava se često jednakim umjetničkim sredstvima. Osjećanje užasa, koje npr. izaziva Pikasova »Gernika« učvršćuje egzistencijaliste u njihovom očajanju i tjeskobi, a pristalice znanstvenog pogleda na svijet potičat će na pojačanu borbu za sprječavanje da se mogućnost uništenja čovječanstva pretvori u stvarnost. To je čisto proleterski stav. Društveni užasi proleterskog stanja i statusa tjeraju proletarijat da se organizira, te da sebe i druge potlačene, kao i čitavo čovječanstvo, jedanput zauvijek oslobodi svih mogućih užasa. To je proleterski optimizam.

Što se tiče umjetničkog izražavanja filozofskog pogleda na svijet, ovaj od svoje publike zahtijeva mnogo viši stupanj obrazovanja i poznavanja sredstava umjetničkog izražavanja nego religiozni pogled na svijet. U još većoj mjeri umjetničko izražavanje znanstvenog pogleda na svijet zahtijeva od svoje publike viši nivo obrazovanja, koji znanstvenom spoznajom dijalektike društvenih procesa nadmašuje nivo konzumenata filozofske umjetnosti. Umjetnost znanstvenog pogleda na svijet zahtijeva i znanstveno obrazovanje i odgoj u pogledu na svijet, kako na prirodu, tako i na društvene pojave i na pojave ljudskog mišljenja. Takvom odgoju doprinose i neobične ali funkcionalne forme koje stvaraju znanstvena tehnika u svim oblastima. Čudne forme jedne rakete ili atomskog reaktora ili jedne suvremene rafinerije nafte, dalekovoda, lokomotive itd. razumljive su onome koji zna njihovu funkcionalnost zasnovanu na znanstvenoj tehnici. Ovi oblici nisu od prirode dati, već ih je čovjek umjetno stvorio prema spoznatim objektivnim zakonitostima prirodnih, društvenih i misaonih procesa i prema svojim potrebama. Stihijno nastale prirodne oblike čovjek može takve kakvi jesu koristiti, prilagođavajući ih svojim potrebama. Svjesno, na znanstvenoj osnovi stvoreni oblici služe, pak, čovjeku od samog početka, tj. čovjek ih je stvorio prema svojim potrebama. Neprekidna dinamika znanstvene

tehnike rađa sve novije i novije oblike umjetničkog izražavanja. I ranije je empirijska tehnika stvarala upotrebne vrijednosti, ali su oblici tih upotrebnih vrijednosti u prvom redu determinirani samom tehnikom i one stvaraju potrebe kod ljudi. Zbog toga se starim sredstvima umjetničkog izražavanja ne može, ili vrlo teško može, adekvatno izražavati sve ono što u oblasti psihičkog života donosi sobom znanstveni pogled na svijet. Umjetnička tehnologija se time prilagođava modernoj, znanstvenoj tehnologiji proizvodnje. Tko poznaje modernu znanstvenu tehnologiju proizvodnje ima ključ za razumijevanje moderne umjetničke tehnologije. Tehnička pismenost je, dakle, ključ za umjetničku pismenost danas. Viši nivo pismenosti je potreban danas svakom čovjeku da bi shvatio znanost i znanstvenu tehniku, tj. da bi mogao biti moderan proizvođač. To mu pak omogućuje da shvati i moderna izražajna sredstva umjetnosti. To isto vrijedi i za umjetnost. Uvjet za umjetničku pismenost jeste proizvodna pismenost u suvremenoj tehnici. Kao što se znanost ne može »približiti« nepismenom čovjeku, tako se ni moderna umjetnost ne može približiti takvom čovjeku, a da se pri tome ne vulgarizira.

Napomena: U ovom smo poglavlju pokušali prikazati obrise jedne suvremene marksističke dijalektičke sinteze umjetnosti, tj. da misaono razvijemo umjetnost kao kategoriju društvene nadgradnje iz opće objektivne zakonitosti razvitka društva i posebne specifične objektivne zakonitosti razvitka umjetnosti kao negacije negacije ideologije. Time je utvrđeno i objektivno zakonito mjesto umjetnosti u strukturi društvene nadgradnje. Sve drugo pripada u estetiku kao posebnu znanost o umjetnosti koja ima svoju posebnu fenomenologiju (naivnu fenomenologiju, historiju i komparalogiju i svoju posebnu dijalektiku (analizu i sintezu). Jasno je, međutim, da estetika kao posebna nauka ima svoju osnovu u općoj dijalektici društvene nadgradnje.

Takozvana sociologija umjetnosti koja izučava umjetnost kao društveni fenomen u stvari je fenomenologija umjetnosti (najčešće naivne), neposredna fenomenologija, ili neposredno snimanje, koje odgovara na pitanje što je umjetnost, a ne i na pitanje kako ona nastaje i kako se razvija. Kod nas je Ljubomir Živković u već spomenutom djelu dao jednu marksističku komparalogiju umjetnosti, razvijajući pri tome i elemente za dijalektičku analizu umjetnosti kao jednog od oblika društvene nadgradnje. Živkovićevo djelo predstavlja veoma pozitivan doprinos u naporima za izgradnju dijalektičke analize i dijalektičke sinteze umjetnosti i marksističke estetike, koja se do sada uvijek još tretira kao filozofska disciplina. Međutim, mjesto koje Živković daje umjetnosti u sklopu svoje sistematike (pored morala, religije i filozofske ideologije, sve zajedno shvaćene kao jedan stupanj u strukturi društvene nadgradnje, poslije takozvane pravno-političke nadgradnje) nije omogućila Živkoviću da sagleda pravo mjesto koje umjetnost zauzima u objektivno datoj strukturi društvene nadgradnje.

Umjetnost u suvremenoj socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji

Ispitujući položaj umjetnosti u SFRJ, moramo poći od ideološke strukture suvremene Jugoslavije. Znamo već da tu još uvijek koezistira sva tri razvojna oblika ideologija, odnosno pogleda na svijet: religija, filozofija i znanost, s tim da se znanstveni pogled na svijet širi na račun filozofije i religije, na osnovi date klasne strukture u našoj zemlji. To smo već objasnili u poglavlju o ideologijama.

Iz ovoga što je naprijed rečeno o umjetnosti kao posebnoj kategoriji društvene nadgradnje koja je neposredno determinirana društvenim ideologijama, slijedi da je i umjetnost u suvremenoj Jugoslaviji određena strukturom ideologija u našem društvu.

Što se tiče umjetničkog izražavanja religiozne ideologije, ona je očigledno u stagnaciji, što više u nazadovanju zbog nazadovanja religioznog pogleda na svijet. To nazadovanje je u ovisnosti od sve snažnijeg razvitka znanosti i znanstvenog pogleda na svijet, iako se vjerske zajednice trude da na osnovi znanstvenih fenomenoloških tekovina prirodnih i društvenih znanosti nadovežu religijske zaključke, kao što se i filozofija trudi da iz prirodne i društvene fenomenologije izvuče spekulativne filozofske zaključke, što se naziva modernizacijom i religije i filozofije. Sva se ta »modernizacija« sastoji, dakle, u tome što se prihvaća suvremena znanstvena fenomenologija koja se i onako, iz praktičkih razloga, više ne može odbaciti, da bi se tim energičnije odbacivala znanstvena dijalektika kao jedino znanstveni zaključak iz znanstvene fenomenologije. Bitka za znanstveni pogled na svijet danas je, dakle, bitka za renesansu marksističke znanstvene dijalektike (analize i sinteze) koja je, ma kako paradoksalno izgledalo, zarasla u korov upravo u periodu poslije niza pobjeda socijalističkih revolucija u nerazvijenom dijelu svijeta. Neposredne praktičke potrebe socijalističke izgradnje, primjenom suvremene prirodno-znanstvene i sociološke fenomenologije, imale su za posljedicu uvlačenje pragmatističkih stavova i zaključaka i nesvjesno i svjesno kao najjačeg znanstvenog oružja u borbi za izmjenu društvene strukture i izgradnju besklasnog društva. U pred revolucionarnom periodu, kada su vođeni preliminarni okršaji na ideološkoj fronti, dijalektika je cvala i razvijala se kao najefikasnije ideološko oružje pred kojim se čitava ideološka nadgradnja buržoazije raspadala u prah i pepeo. Sjetimo se samo Lenjinovog udjela u borbi za renesansu znanstvene dijalektike (»Materijalizam i empiriokriticizam« i »Filozofske sveske«). Poslije Lenjina teško se može i govoriti o daljnjem razvitku kulture znanstvene dijalektike mišljenja. Iz novih prirodnih i društvenih fenomena koji su se razvili poslije klasika marksizma, sve više su izvlačeni pragmatistički (tj. što je korisno to je istinito), a sve manje dijalektički, marksistički zaključci. Čak se i kod izvjesnog dijela, inače politički marksistički orijentiranih, boraca za socijalizam uvriježilo shvaćanje da je marksistička dijalektika »pala na ispitu« iako je stvarno »pao na ispitu« pragmatizam kao popuno nepodesan instrumentarij za

izgradnju socijalističkog društva. Samoupravljanje, kao osnova za izgradnju besklasnog društva, ne može se razvijati bez praktične primjene dijalektičke analize i sinteze i bez napuštanja pragmatizma.

Religiozna ideologija je očigledno u stagnaciji u Jugoslaviji, uza svu »modernizaciju«. Čak ta »modernizacija« izgleda da produbljuje ovu stagnaciju. Obrazovani dijelovi društva, u koje pripadaju i umjetnici, očigledno se više ne inspiriraju religioznom ideologijom, pa novog umjetničkog stvaralaštva inspiriranog religioznim pogledom na svijet više i nema, mada se u vrijeme tzv. liberalizma u Jugoslaviji pojavio pokušaj nacionalističkog »buđenja« tehnobirokratskog sloja, gdje su i vjerske zajednice pokušale da se »politiziraju« i obnove religioznost kod seljaštva koje se nalazi u procesu preobražaja u asocijante. Međutim, poslije X kongresa SKJ sva ta »buđenja« su ubrzo splahnula. Umjetnička djela religioznog sadržaja iz prošlosti, koja se čuvaju po crkvama, manastirima i samostanima, predstavljaju sve više umjetničku arheologiju (starinu) koja se kao takva i tretiraju. To sve pripada, manje ili više, u historiju umjetnosti. Iz te arheologije se sve više izvlače i privredne (turističke) koristi, što također pridonosi njenom konzerviranju. Znanstvena fenomenologija i njene praktične koristi prodiru sve više u mase ne samo kod asocijanata već i kod sitnih vlasnika (seljaka i zanatlija) i stvaraju kod njih nereligiozne zaključke u pogledu na svijet, bez obzira da li se radi o nehomogenim i eklektičkim ideologijama, ili o znanstvenom pogledu na svijet. Na taj način religiozna umjetnost gubi i svoju publiku i svoje poručioce i nema uvjeta da se razvija. Seljačke mase, ukoliko su još uvijek pod utjecajem religije, zbog svoje neobrazovanosti, zadovoljavaju se mehaničkim reprodukcijama starih slikarskih umjetničkih djela s religioznim sadržajem, ili se koriste potpuno neumjetničkim »kreacijama« (kičem). Crkvena arhitektura također više nema socijalnih uvjeta za razvitak, jer fond crkava koji još datira iz ranijih vremena potpuno zadovoljava religiozne potrebe. Slično je i sa crkvenom muzikom. Tu pogotovo prevladavaju stara umjetnička djela. Ima tu i tamo još importa umjetničkih predmeta religioznog karaktera i novih religioznih muzičkih kompozicija od strane vjerskih zajednica ili pojedinaca. Osim toga, radio i televizija pružaju mogućnost da se i na taj način utjecaj inozemne religiozne umjetnosti proširi i na naše religiozne slojeve. Groblja su također još pod utjecajem religiozne umjetnosti (nagrobni spomenici), ali se i tu pokazuje stagnacija.

Društvena zajednica u Jugoslaviji materijalno pomaže konzerviranje i restauraciju stvarnih umjetničkih vrijednosti religiozne umjetnosti i stavlja takve umjetničke vrijednosti pod svoju zaštitu. Npr. restauracija i konzervacija starih srednjovjekovnih fresaka po našim manastirima, samostanima i crkvama, kao i restauracija crkava čija je arhitektura od umjetničke ili historijske vrijednosti.

Međutim, dok s jedne strane religiozna umjetnost stagnira i nazaduje, dotle naglo napreduju sve grane umjetnosti inspirirane znanstvenim ili filozofskim (ili eklektičkim) pogledom na svijet. To je u prvom

redu arhitektura industrijalizacije i urbanizacije zemlje (izgradnja fabrika, skladišta, silosa, željezničkih stanica, mostova, robnih kuća, administrativnih zgrada, škola, muzeja, kazališta, kinematografa, bolnica, sportskih stadiona itd.). Najveći pak razmah postigla je tzv. memorijalna arhitektura spomenika na događaje iz narodnooslobodilačkog rata. Svuda tu prodire moderna, funkcionalna arhitektura, inspirirana znanstvenom fenomenologijom i znanstvenom tehnikom koja prodire i u čitavom svijetu, a kod nas je determinirana znanstvenim pogledom na svijet (ili filozofskim ideologijama raznih vrsta) i humanizacijom društvenih odnosa kroz izgradnju besklasnog društva. Tu, dakako, ima i utjecaja arhitektura sa Zapada, koja je također određena naučnom fenomenologijom i tehnikom, a u nekim oblastima (npr. u izgradnji tvornica), i pod pritiskom proletarijata u pravcu snošljivijih uvjeta za rad.

Skulptura (kiparstvo) danas kod nas gotovo isključivo zadovoljava potrebe društvenih zajednica koji su odlučujući poručioi kiparskih umjetničkih djela: npr. spomenika, barelijefa, statua i sl. To stimulira razvitak umjetnosti zasnovane na znanstvenom pogledu na svijet i u oblasti vajarstva, ali i umjetnost zasnovanu na raznim filozofskim koncepcijama. I nadgrobni spomenici od umjetničke vrijednosti danas su mahom inspirirani nereligioznim pogledom na svijet, tj. naučnim ili filozofskim. Nadgrobne spomenike religioznog karaktera sve više isporučuje klesarski zanat i nemaju umjetničke vrijednosti.

U oblasti glume (kazališta i filma) i literature prodiranje umjetnosti inspirirane nereligioznim ideologijama (znanstvenom ili filozofskom) sve je očiglednije, osobito u domaćoj literaturi i dramaturgiji. Tu se, izgleda, još najjače osjeća utjecaj raznih filozofskih koncepcija s njihovom interpretacijom društvenih problema. Jer literatura i gluma su najpodesnije sredstvo za izražavanje filozofskih pogleda na svijet. Zbog toga se filozofija i najupornije održava. U toj oblasti su i utjecaji iz inozemstva vrlo jaki.

Oblast muzike je također oblast u kojoj se religiozni i filozofski pogledi na svijet lako izražavaju (filozofski pogled na svijet npr. u tzv. programskoj muzici). Pored toga, muzika je grana umjetnosti u kojoj se najlakše izražavaju osjećaji ljudi. Zato su djela klasične muzike ranijih epoha dominantnog religioznog pogleda na svijet, sa svojim svijetom emocija, lako razumljiva i za današnje slušaoce i s nereligioznim ideologijama, kod kojih, dakako, ne izazivaju religiozne osjećaje niti religiozne predstave, već moderne asocijacije i osjećaja jednog svijeta prožetog nereligioznim pogledom na svijet. Moderna muzika džeza, koja odgovara suvremenoj dinamici industrije i gradova, prodrila je i u našu zemlju ne samo kao zabavna muzika za ples već i kao grana umjetničke muzike (npr. Geršvin). O njenoj ideološkoj orijentaciji teško je reći nešto određene, ali je jasno da ona u današnjoj formi nije baš pogodno sredstvo za izražavanje religioznih emocija i predstava. Više je podesna za izražavanje filozofskih stavova i emocija u vezi s njima, kao i znanstvenih stavova i odgovarajućih osjećaja.

Za umjetnički balet, može se reći, vrijedi sve ono što je rečeno za muziku, jer balet je materijalizacija muzike. U izvođenjima na našim pozornicama još uvijek dominiraju klasični oblici baleta, na bazi klasične muzike za balet, uz primjenu domaćeg umjetničkog folklor.

Oblast slikarstva je, čini se, kod nas oblast umjetnosti u kojoj je poraz religioznog pogleda na svijet najizrazitiji. Međutim, tu je (kao i u skulpturi) također i najjezgrovitije traganje za novim umjetničkim oblicima izražavanja. U tome traganju dolazi do izražaja ne samo znanstveni pogled na svijet već i razni filozofski stavovi, najčešće pod inozemnim utjecajem. Međutim, ovo svjesno traženje novih izražajnih mogućnosti, sredstava i oblika jeste, kako izgleda, jedna progresivna pojava i preduvjet za pojavu jedne doista socijalističke umjetnosti, koja će biti sposobna izraziti znanstveni pogled na svijet i izgradnju najhumanijeg besklasnog društva čitavog ujedinjenog čovječanstva. Takva umjetnost je u nas još u povoju.

Sloboda umjetničkog izražavanja u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji

Kako smo već ponovno istakli, izgradnja slobodne asocijacije proizvođača u Jugoslaviji u skladu je s novim objektivnim ekonomskim zakonima socijalističke asocijantske krupne robne privrede. Izgradnja slobodne asocijacije proizvođača uvjetuje i politički sistem neposredne samoupravne demokracije, u kome svi asocijanti neposredno odlučuju o svim društvenim procesima, počev od rada pa sve do umjetnosti. To uključuje i potpunu slobodu umjetničkog stvaralaštva. Svaki asocijant može i ima pravo da se umjetnički izrazi onako kako to odgovara njegovom pogledu na svijet i osobnoj metodi prilaženja pojavnim procesima. Bez takve slobode umjetničkog stvaralaštva uopće ne bi bio moguć razvitak umjetnosti koji bi bio u skladu s prodiranjem znanstvenog pogleda na svijet, jer pogled na svijet se formira kako tako i borbom mišljenja i kritikom. Pogled na svijet kod svakog čovjeka jeste stalan proces kritike i samokritike (negacije negacije), tj. procesa usavršavanja. U krajnjoj liniji, preko svih posrednih determinanata, pogled na svijet determiniraju društveni ekonomski odnosi (DEO). Asocijanti kao aktivni činoci i subjekti svih društvenih zbivanja stječu na taj način, prije ili kasnije, znanstveni pogled na svijet i dijalektičku metodu prilaženja stvarnosti. Zbog toga kritika i samokritika (negacija negacije) u ambijentu slobodnog umjetničkog stvaralaštva, moraju nužno u umjetnosti slobodne asocijacije proizvođača dovesti do formiranja jedne doista nove socijalističke umjetnosti, koja je određena znanstvenim pogledom na svijet. Takva umjetnost danas (1975. g.) nalazi se u procesu nastajanja, kroz borbu mišljenja i kritiku i samokritiku (tj. dijalektičku negaciju negacije).

CJELINA DRUŠTVENE NADGRADNJE

U prethodnim izlaganjima smo razvili dijalektičku sintezu svih oblika društvene nadgradnje, dakle: moral, pravo, DPU (i državu), ideologiju i umjetnost. Utvrdili smo i specifične objektivne zakonitosti njihova nastajanja, sukcesivno, jednih iza drugih. Vidjeli smo da DEO neposredno determiniraju moral, da moral neposredno determinira pravo, da pravo neposredno determinira DPU, da ove neposredno determiniraju ideologiju i da ideologija neposredno determinira umjetnost.

Međutim, svi oni oblici nadgradnje, nastali u razvojnom procesu jedni iz drugih, postoje istovremeno jeani pored drugih, jer se razvijanje svih ovih kategorija ponavlja u jedinstvenom permanentnom procesu izgradnje društvene strukture, počev od rada pa sve do umjetnosti. Iz rada se neprestano razvija proizvodnja, iz proizvodnje se neprestano razvijaju društveni ekonomski odnosi, iz ovih moral, iz morala pravo, iz prava DPU, iz ovih ideologija, a iz ideologije umjetnost. Sve ove kategorije zbog toga postoje istovremeno jedne pored drugih kao faze razvitka društvene strukture, kao što u antropo-biološkom razvitku čovjeka žive jedni pored drugih istovremeno novorođenčad i moribundni starci, iz generacije u generacije u jednom komparaloškom redu. Dakle, iako proizvodnja u dijalektički ukinutom vidu sadrži u sebi rad pojedina, rad permanentno nanovo iskršava pored proizvodnje, kao posebna, nezavisna kategorija, koja podliježe negaciji negacije u proizvodnji. Na taj način i DEO postoje pored proizvodnje, moral pored DPU, pravo pored morala, DPU pored prava, ideologija pored DPU, a umjetnost pored ideologije. Jednako tako postoje i koegzistiraju svi ovi oblici jedni pored drugih, dakle rad postoji pored proizvodnje, DEO, morala, prava, DPU, ideologija i umjetnosti; zatim proizvodnja postoji pored rada i svih ostalih kategorija društvene strukture. Svaka od ovih struktura također koegzistira sa svakom drugom kategorijom iz te strukture. Ono što vrijedi za društvenu strukturu kao cjelinu, vrijedi i za društvenu nadgradnju posebno.

Napomena: Ovdje se, dakle, radi o jednom univerzalnom dijalektičkom zakonu razvitka: sve ono što se razvija sukcesivno jedno iz drugog postoji istovremeno jedno pored drugog. O tome zakonu već smo govorili u našim tezama o dijalektici na početku ove knjige.

Iz ove sukcesije i koegzistencije kategorija društvene strukture proistječe i međusobno uzajamno djelovanje svih jednih na druge. Svaki viši oblik društvene baze i društvene nadgradnje djeluje povratno na svoju neposrednu determinantu, kao i na sve druge kategorije društvene strukture. To, naravno, vrijedi i za međusobno uzajamno djelovanje svih kategorija same društvene nadgradnje, o kojoj je ovdje upravo riječ. Tako moral povratno djeluje na svoju neposrednu bazu — na DEO, pravo djeluje povratno na moral, DPU djeluju povratno na pravo, ideologije djeluju povratno na DPU, a umjetnost djeluje povratno na ideologije. Tako npr. pravo djeluje povratno na moralnu

svijest, jačajući je i slabeći je. Jednako tako DPU jačaju ili slabe pravni sistem. Ako je, na primjer, država reakcionarna i korumpirana, slabit će time pravni sistem, a ako je oslabljen pravni sistem, jačat će nemoral, a slabit će moral. Ideologije također povratno djeluju na prethodne oblike nadgradnje, jačajući ih ili slabeći ih. Tako će reakcionarna ideologija pridonijeti slabljenju kohezije i efikasnosti DPU (države, partija, udruženja, itd.), a to će opet slabiti i pravo i moral. Konačno, i umjetnost djeluje povratno na sve prethodne oblike nadgradnje (i materijalne baze). Tako će reakcionarna umjetnost, zasnovana na reakcionarnom pogledu na svijet, slabiti ideologiju, a ova će slabiti DPU (njihovu efikasnost i koheziju), ove će slabiti pravni sistem, a pravni sistem će slabiti moralnu svijest, itd.).

Svaki oblik društvene nadgradnje koji koegzistira sa svima drugim oblicima nadgradnje (i materijalne baze) djeluje, dakle, na sve ostale koegzistirajuće oblike, a svi koegzistirajući oblici nadgradnje (i materijalne baze) djeluju povratno na pojedinačni oblik nadgradnje (i materijalne baze). Tako npr. umjetnost djeluje na ideologije, na DPU, na pravo i moral. Moral, pak, djeluje istovremeno na pravo, na DPU, na ideologije i na umjetnost (kao i na sve kategorije društvene materijalne baze) istovremeno, tj. na rad, proizvodnju i DEO).

Prema tome, kako u oblasti društvene nadgradnje tako i u oblasti materijalne baze, djeluje opći objektivni zakon sveopće povezanosti i međusobnog djelovanja svih pojava koje koegzistiraju, stoga što se sukcesivno razvijaju jedna iz druge.

Promatranjem kategorija društvene nadgradnje (i baze) onako kako se one u svojoj egzistenciji pojavljuju, ne saznajemo ništa o njihovu porijeklu ni o načinu njihova nastanka. Tek kada ovo doznamo, tj. kada utvrdimo njihov objektivni zakon razvitka (dijalektička analiza) i kada smo u stanju da izvršimo njihovu dijalektičku sintezu, shvatit ćemo i kako pojedini strukturni oblici društvene nadgradnje (i baze) djeluju jedni na druge i svi skupa na svaki pojedini strukturni oblik. Na taj način će se iz kaosa koegzistirajućih i uzajamno djelujućih oblika iskristalizirati njihova zajednička bit (suština) i mi ćemo shvatiti njihovu cjelinu.

CJELINA DRUŠTVENE MATERIJALNE BAZE I DRUŠTVENE NADGRADNJE

Kroz dijalektičku analizu i dijalektičku sintezu društvene nadgradnje vidjeli smo da je moralna svijest ona granična kategorija po kojoj se društvena nadgradnja izdvaja iz društvene materijalne baze. Isto je tako i umjetnost granična kategorija po kojoj se društvena nadgradnja ponovno neposredno spaja s društvenom materijalnom bazom. Međutim, društvena nadgradnja kao cjelina djeluje obratno na društvenu materijalnu bazu kao cjelinu. Jer društvena nadgradnja nije

samo nastala iz materijalne baze, već ona također stalno koegzistira s društvenom materijalnom bazom i zbog toga povratno djeluje na materijalnu bazu. To djelovanje je ovdje također (kao i u unutrašnjim međusobnim odnosima kategorije društvene nadgradnje) samo kvantitativnog karaktera, tj. društvena nadgradnja može samo slabiti ili jačati društvenu materijalnu bazu, ali je ne može stvarati.

Napomena: Ovdje moramo ponoviti ono što smo već jedanput u drugom kontekstu napomenuli. Naime, izgradnja slobodne asocijacije proizvođača podrazumijeva svjesnu (zasnovanu na znanosti) izgradnju društvene materijalne baze, da bi ona bila takva kakva je ljudima potrebna. Međutim, takva svjesna, na znanstvenoj spoznaji zasnovana, izgradnja materijalne baze ne znači, niti može značiti, da nadgradnja stvara bazu ili da zamjenjuje bazu, već znači samo to, da znanstvena svijest, djelujući u skladu s objektivnim zakonom razvitka baze, tako utječe na razvitak materijalne baze da se ona razvija u skladu s potrebama ljudi, tj. da bude onakva baza kakvu ljudi žele da imaju. Tada će materijalna baza, formirana prema željama ljudi determinirati i društvenu nadgradnju prema želji ljudi. Materijalna baza se ničim ne može ukinuti, kao što se svjesnom ljudskom akcijom ne može ukinuti objektivni zakon razvitka, kao što se ni rad kao osnova ljudskog društvenog razvitka ne može ukinuti. Objektivni zakon razvitka se može samo znanstveno spoznati i u skladu s tim zakonom može se ubrzati i usmjeravati razvitak baze, tako da bude onakva kakvu ljudi žele imati, da bi imali što humanije međusobne odnose i u bazi i u nadgradnji. Dakle, i onda kada mi kažemo da »gradimo« ili »izgrađujemo« bazu, mi ustvari uvijek utječemo na efektivni rast baze, na tempo njenog razvitka i ništa drugo. Prema tome, osnovni objektivni zakon razvitka društva, tj. rad kao negacija negacije prirode, ispoljava se također i u našoj svjesnoj izgradnji materijalne baze. Međutim, spoznavši osnovni objektivni zakon razvitka društva, tj. rad, mi također znamo da se i sam zakon rada razvijao i razvija u ovisnosti o razvitku njegove produktivnosti. Znamo da se zakon primitivnog rada razvio svojevremeno u zakon vrijednosti kroz tri ciklusa uslijed neprekidnog rasta produktivnosti rada. Mi također težimo da se zakon vrijednosti trećeg ciklusa, tj. samoupravnog socijalističkog ciklusa što prije ukine kao zakon vrijednosti i preobrazi u viši oblik samo kreativnog rada u budućem komunističkom, besklasnom društvu u kojem će sav fizički rutinski rad biti zamijenjen automatima, a sav rutinski psihički rad kompjuterima, te će se viši oblik rada sastojati u tome da se ljudski um učenjem i obrazovanjem stalno usavršava u stvaranju sve efikasnijih automata i kompjutora.

U samoj društvenoj materijalnoj bazi svaka njena kategorija i svaki njen element stoji u međusobnoj povezanosti i u međusobnom djelovanju sa svim drugim kategorijama i elementima materijalne baze, kao što i svi elementi i kategorije materijalne baze stoje u međusobnoj povezanosti i uzajamnom djelovanju sa svakom pojedinom kategorijom zasebno i sa svima njima zajedno. Iz dijalektičke sinteze materijalne

baze smo vidjeli kako se sukcesivno razvijaju jedna iz druge kategorije društvene materijalne baze (rad, proizvodnja, DEO). Vidjeli smo također kako one istovremeno koegzistiraju jedna s drugom. Iz toga, dakle, možemo shvatiti kako one djeluju jedna na drugu.

Sveopća povezanost i međusobno djelovanje postoje, međutim, ne samo između sukcesivno nastalih i istovremeno koegzistirajućih kategorija baze ili nadgradnje između sebe, unutar baze ili unutar nadgradnje. Postoji također sveopća povezanost i uzajamno djelovanje **svake pojedine kategorije** nadgradnje sa svakom pojedinom i sa svima kategorijama materijalne baze. Tako, npr., rad djeluje na odnose proizvodnje, a ovi na DEO, a svaka od ovih kategorija djeluje na moral, pravo, DPU, na ideologiju i na umjetnost. Isto tako djeluju i sve kategorije nadgradnje na sve kategorije društvene materijalne baze s kojima koegzistiraju.

Iz prividnog kaosa sveopće povezanosti i međusobnog djelovanja mi ne bismo mogli ništa razumjeti bez spoznaje biti (suštine) ovih pojava i načina njihove koegzistencije. Da se to spozna i shvati, to i jeste uloga i zadatak dijalektičke analize i sinteze ljudskog društva.

DIO III

DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE I DRUŠTVENE ZAJEDNICE (GLOBALNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE)

Već smo vidjeli da se cjelokupnost društvene materijalne baze i društvene nadgradnje postavlja kao društveno-ekonomska formacija, tj. kao određeni tip društva koji nastaje na određenom stupnju razvitka, rada i proizvodnje (proizvodnih snaga). U svakoj društveno-ekonomskoj formaciji određenom tipu DEO odgovara i društvena nadgradnja, determinirana datim tipom materijalne baze.

U razvitku društva možemo razlikovati: pretklasne DEF, klasne DEF i današnji prijelazni oblik DEF iz klasno u poslijeklasne DEO. U svakoj od tih faza mogu se opet razlikovati stupnjevi razvitka koji sačinjavaju posebne DEF te faze. Na taj način se u razvitku pretklasnih formacija mogu razlikovati prvobitno društvo (endogamna komuna) i gentilno društvo; u klasnim DEF razlikujemo: robovlasničko društvo, feudalno društvo i kapitalističko društvo; u poslijeklasnom razvitku razlikujemo državno-najamnički sistem i asocijantski (samoupravni) sistem.

1. PRETKLASNE DRUŠTVENO-EKONOMSKE FORMACIJE

a) Endogamna komuna (prvobitno društvo)

Ova faza se, prema Morgan-Engelsu, zove niži stupanj divljaštva. To je prijelaz od antropoida kao čovjeku (antroposu). Privreda se sastoji od sakupljanja plodova i korjenja u tropskoj šumi. Nastajanje artikuliranog govora je glavna tekovina razvitka u tom periodu. Ovaj stupanj danas više nigdje ne postoji na našoj planeti, ali se mora pretpostaviti da je postojao, ako se prihvati, kao znanstveno dokazano, porijeklo čovjeka iz životinjskog svijeta. Prvobitni ljudi su živjeli u hordama, tj. u seksualnom promiskuitetu, i bez unutrašnje podjele rada. Horda je, u stvari,

ljudsko stado. To je biološka formacija koja se pretvara u socijalnu, tj. ljudsku formaciju, kroz rad. Horda je ujedno bila i cjelovita društvena zajednica (globalna društvena zajednica), te se poklapala s društvom kao takvim. Zbog seksualnog promiskuiteta ovaj oblik društvene zajednice zove se endogamna komuna.

b) Gentilno društvo

Ova faza obuhvaća periode srednjeg i višeg stupnja divljaštva i sve faze barbarstva (prema Morgan-Engelsovoj terminologiji). S ekonomskog gledišta, razvitka proizvodnih snaga, srednji stupanj divljaštva se karakterizira iskorištavanjem riba i vodenih životinja uopće i upotrebom vatre za pripremanje hrane. Time su se ljudi oslobodili vezanosti za šumu, tropsku klimu i mogli su slijediti rijeke i obale i proširiti se, čak u divljem stanju, po površini naše planete. To je, uglavnom, period tzv. starog kamenog doba ili paleolita. Posjedovanje vatre i kamenog oruđa omogućavalo je i prigodan lov na divljač. U toj fazi razvitka nalazili su se još u toku prošlog vijeka urođenici Australije, Nove Gvineje i Polinezije, a i danas ih još ima u tim krajevima (u rezervatima), kao i u brazilskoj prašumi u slivu rijeke Amazone. Viši stupanj divljaštva počinje pronalaskom luka i strijele, čime divljač postaje redovna hrana, a lov jedna od normalnih grana rada. Luk i strijela i tetiva predstavljaju već vrlo složeno oružje i oruđe, što predstavlja veliko nagomilano iskustvo i razvitak mišljenja. Tu se već javljaju počeci naseljavanja u selima. Postoji već brušeno kameno oruđe (neoltisko), pronađeno je tkanje prstima s vlaknima od like, pletene košare od like i trske. Kamena sjekira i vatra dale su već čamce izdubljene iz debla i grede za gradnju kuća. Na ovome stupnju ima još i danas urođenika u Australiji i Novoj Gvineji, a sredinom prošlog vijeka nalazili su se na tom stupnju i Indijanci na zapadu Sjeverne Amerike. Niži stupanj barbarstva počinje uvođenjem lončarstva. Ono se razvilo iz premazivanja pletenih i drvenih posuda ilovačom da bi bile otporne prema vatri. Na tome stupnju živjeli su Indijanci istočno od Misisipija još početkom prošlog stoljeća.

Srednji stupanj barbarstva započinje na istočnoj polutki naše planete pripitomljavanjem životinja, a na zapadnoj polutki biljnom proizvodnjom. Kod Indijanaca niži stupanj barbarstva (svi istočno od Misisipija) postojao je u doba kada su otkriveni već baštenska kultura kukuruza, a možda i bundeva, ljubenica i sličnih biljaka. Oni su stanovali u drvenim kućama u selima utvrđenim drvenim zaštitnim zidovima. Indijanci s područja rijeke Kolumbija nalazili su se na višem stupnju divljaštva, a nisu poznavali ni lončarstvo ni gajenje biljaka. Međutim, Indijanci u Novom Meksiku i Peruu bili su u doba konkvistadora na srednjem stupnju barbarstva s primitivnom poljoprivredom (kukuruz), a pripitomili su i neke ptice (ćurke), a Peruanci i lamu. Osim toga znali su i za prerađivanje metala (osim željeza), a još uvijek su

imali i kameno oruđe i oružje. Na Istoku je srednji stupanj barbarstva započeo pripitomljavanjem životinja koje daju mlijeko i meso, dok je uzgajanje bilja bilo još nepoznato. Formiranje stada dovodi do pastirskog života u stepama. Kad bi ovakvi nomadi ponovno bili potisnuti u šume, oni su morali nalaziti način da prehrane stoku. Iz ove potrebe se vjerojatno razvilo ratarstvo žitarica, koje je tek kasnije postalo važno i za ljudsku prehranu. Viši stupanj barbarstva počinje metalurgijom željeza (siderurgijom). Ovaj stupanj se samostalno razvio samo na istočnoj polutki naše planete, dok ga urođenici Amerike nisu prešli sve do kolonizacije. Višem stupnju barbarstva pripadaju Grci herojskog doba (IX stoljeće pr.n.e.), italska plemena pred osnivanje Rima (817. pr. n. e.) i Normani u doba Vikinga. (IX st. pr. n. e.). Na ovom stupnju već nalazimo željezni lemeš sa stočnom vučom, što je omogućilo ratarstvo na višem stupnju. Željezna sjekira i lopata omogućavali su u velikim razmjerima krčenje šume za stvaranje oranica. Sve to omogućilo je veću populaciju na manjem području. Vrhunac srednjeg stupnja barbarstva izražen je u Homerovim spjevovima, posebno u Ilijadi (vjerojatno u IX st. pr. n. e.), u kojoj se prikazuje i društveni život Grka tzv. herojskog doba. Tu se spominje usavršeno željezno oruđe, mijeh, ručni mlin (žrvanj), lončarski točak, pravljenje vina i ulja, obrađivanje metala (koje prelazi u umjetnički zanat), pravljenje kola i bojениh kola, brodogradnja s gredama i debelim daskama, počeci umjetničke arhitekture, utvrđeni gradovi s kulama. Kraj višeg stupnja barbarstva je ujedno prijelaz na stupanj civilizacije, tj. u klasno društvo.

U ovom Engelsovom prikazu stupnjeva razvitka prvobitnog i gentilnog društva (v. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Zagreb, 1945, str. 19—24) govori se prvenstveno o sredstvima za rad i sredstvima za proizvodnju, kao i o proizvodnim snagama uopće kao determinantna DEO predklasnog društva. Kakvi su bili DEO koji su bili određivani navedenim proizvodnim snagama? Mi smo te DEO već upoznali u izlaganjima o porodici. Prvi začetak gentilnog sistema u krilu endogamne komune jeste zabrana spolnih odnosa, odnosno stvaranja potomstva između roditelja i djece. Ovaj oblik Morgan označuje kao porodicu krvnog srodstva. Tu su bračne grupe odijeljene po generacijama. Svi djedovi i sve bake su u granicama porodice muževi i žene, isto tako i njihova djeca, dakle očevi i majke, kao što će opet njihova djeca stvarati treći krug zajedničkih supruga, a njihova djeca, praunučad prvih, četvrti krug. Ova porodica je davno izumrla, ali je morala postojati, jer na to navodi havajski rodbinski sistem (u vrijeme Morgana) i sistem u čitavoj Polineziji, koji potpuno odgovara porodici krvnog srodstva. Ovaj havajski i polinezijski sistem srodstva nije tada odgovarao stvarnoj porodici, koja je već bila porodica p u n a l u a (grupna porodica). U porodici punalua, kao što znamo, bili su isključeni spolni odnosi između brata i sestre. Najprije je bilo isključeno spolno općenje između rođene braće i sestara (s majčine strane), pa su postepeno isključivani i kolateralna braća i sestre u više generacija. Direktno iz porodice punalua proizašao je g e n s (rod). Gens se,

dakle, počeo formirati još pred kraj nižeg stupnja divljaštva, u krilu endogamne komune, i razvijao se kroz daljnje faze divljaštva preko porodice punalua, a zatim i kroz sve faze barbarstva, dostigavši svoj vrhunac pred kraj barbarstva. Gens nije bio samo srodnički odnos već je istovremeno, prvenstveno bio i DEO u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Podjela rada je bila organizirana po biološkim mjerilima: na muški i ženski rad, na rad odraslih, rad djece i rad starijih, a raspodjela je vršena prema radu. Međutim, svi su morali raditi da bi se nekako zajednički preživjelo.

Gens je bio ekonomska (i biološka) ćelija gentilnog društva. On nije globalna društvena zajednica kao što je bila endogamna komuna. Tek više gensova sačinjavaju globalnu društvenu zajednicu: bratstvo gensova, ili pleme sastavljeno od više bratstava. Dok je formiranje porodice unutar krvnih srodnika jednog gensa bilo zabranjeno (pod pritiskom biološkog zakona prirodne selekcije), formiranje porodice s pripadnicima drugih gensova bilo je dozvoljeno. Isprva su gens sačinjavali potomci jedne pramajke (matrijarhalni gens), a kasnije, pred kraj barbarstva, gens su sačinjavali potomci jednog praoca (patrijarhalni gens). Unutar gensa je postepeno izumro grupni brak s pripadnicima drugog spola, uzetih izvan svoga gensa, i razvio se brak parova (sindijazmički brak) s pripadnicima uzetih izvan svoga gensa. Međutim, brak parova unutar gensa i porodica nastala na osnovi takvog braka, ulazili su u sastav gensa kao ekonomske ćelije gentilnog društva. Takav oblik je bio sačuvan sve do nedavno kod nas u obliku tzv. kućnih zadruga.

Ekonomске veze između gensova se postepeno proširuju i učvršćuju na jednoj određenoj teritoriji (što je povezano s naseljavanjem). Iz tih veza oformljuje se postepeno bratstvo gensova (fratrije). Formiranjem plemena, bratstva se reduciraju na jedinice plemena. Pleme se, dakle, formira na materijalnoj, bioseksualnoj i ekonomskoj osnovi povezanosti srodnih bratstava i rodova. Tu se formira i zajednički jezik iz srodnih jezika bratstava i rodova, formira se i zajednička cjelokupna nadgradnja (zajednički moral, pravo, društveno-politički autoriteti — ustanove (DPU) plemenske skupštine, poglavice, svećenici i sl.), zajednička religija i umjetnost. Najviši stupanj u tom razvitku jeste savez plemena. To je bila najšira globalna društvena zajednica koju je bilo u stanju da razvije gentilno društvo, tj. jednu globalnu društvenu zajednicu sa zajedničkom materijalnom bazom i zajedničkom nadgradnjom.

Napomena: Na stupnju plemenskog uređenja bila je npr. stara Atena. U njoj je 30 rodova sačinjavalo jedno bratstvo, a po tri bratstva jedno pleme (fila). U starom Rimu je deset rodova sačinjavalo jedno bratstvo (curia), a po tri kurije sačinjavale su jedno pleme (tribus). Stari Slaveni su također bili organizirani u rodove, bratstva i plemena. Tragovi plemenskog uređenja su se očuvali na Kosovu i u Crnoj Gori sve do danas.

Endogamna komuna (horda), bratstvo, pleme i savez plemena bili su, dakle, uzastopni razvojni oblici globalnih društvenih zajednica pretklasnog društva. Oni sačinjavaju cjelovite DEO sa svojom specifičnom materijalnom bazom i odgovarajućom društvenom nadgradnjom.

KLASNO DRUŠTVO

a) robovlasničko društvo

Kako već znamo, klasno društvo ima tri stupnja u svome razvitku: robovlasničko, feudalno i kapitalističko.

Svaki od ova tri oblika predstavlja zasebnu društveno-ekonomsku formaciju, s posebnom materijalnom bazom i odgovarajućom društvenom nadgradnjom. I unutar svakog od ova tri oblika možemo razlikovati bar po dvije podfaze razvitka. Tako razlikujemo tzv. patrijarhalno (porodično) ropstvo, kao niži od klasičnog ropstva kao višeg stupnja robovlasničkog društva, s krupnom hrematističkom robnom privredom. U feudalizmu razlikujemo niži stupanj ili rani feudalizam, s pretežno naturalnom (bezrobnom) privredom, od kasnog feudalizma u kome se već razvijaju kapitalistički elementi.

Kapitalizam ima također svoje faze razvitka: kapitalizam slobodne konkurencije (rani kapitalizam) i monopolistički kapitalizam, a suvremeni državni kapitalizam s nabujalim socijalističkim elementima u svom krilu. U dosadašnjem izlaganju već smo opširno govorili i o svim ovim karakteristikama klasnih društveno-ekonomskih formacija, na što ovdje samo podsjećamo.

Pitanje koje se ovdje postavlja jeste: kako su se formirale globalne društvene zajednice kroz razvitak društveno-ekonomskih formacija klasnog društva? U kome obliku su se, dakle, predstavljale formacije klasnog društva kao cjelovite ili globalne društvene zajednice? Kako je to, dakle, bilo u robovlasničkom društvu, kako u feudalnom, a kako u kapitalističkom društvu? Vidjeli smo da se posljednji i najviši oblik društvene zajednice gentilnog društva predstavljao u obliku saveza plemena. Tu je, dakle, još uvijek rodbinska zajednica kao ekonomska zajednica bila i globalna društvena zajednica, tj. zajednica kao cjelina.

Rodbinska zajednica se poslije saveza plemena (a negdje i prije, gdje nije bilo uvjeta da se postigne taj stupanj) raspala pod pritiskom novih ekonomskih zakonitosti (tj. pod pritiskom zakona vrijednosti), koje su objektivne biološke zakonitosti dijalektički ukinule i integrirale kao niže zakonitosti. Djelovanje zakona vrijednosti imalo je za posljedicu pojavu vlasničke samovlasti, najprije u obliku društvenog vlasništva gensova, bratstava i plemena, a zatim i u obliku privatnog vlasništva pojedinaca. Pojavom privatnog vlasništva nastalo je raslojavanje društva na klase i ponikla je klasna borba. Sve to znamo

već iz poglavlja o svojini i o klasama, pa to nećemo sada ponavljati. Rodstvene, bratstvene i plemenske veze su se raspale i mase bivših gentilnih drugova našla se oslobođena gentilnih veza, atomizirana i prepuštena sama sebi. Jedni su postali vlasnici, drugi nevlasnici, a treći robovi, tj. predmeti tuđeg vlasništva. Svi su se izmiješali na zajedničkoj teritoriji plemena ili saveza plemena, ali su govorili srodnim jezikom i bili preko tržišta ekonomski povezani jedni s drugima u jedno šire društvo nego što je bilo gentilno društvo. To novo društvo se naglo širilo hvatanjem robova izvan svoje teritorije poslije izvojevane zabrane ropstva bivših gentilnih drugova, slobodnih ljudi, a ova zabrana je svuda bila prije ili kasnije provedena uslijed revolucije upropaštenih gentilnih drugova protiv obogaćenih bivših gentilnih drugova koji su se pretvorili u lihvaru što su svoje ranije gentilne drugove zbog dugova pretvarali u robove. Tako Engels u već spomenutom djelu o porodici, privatnom vlasništvu i državi navodi da se atensko društvo u svome najvećem prosperitetu sastojalo od nekih 90.000 slobodnih ljudi i oko 365.000 robova (v. Engels, cit. djelo, str. 107). Slobodni Atenjani, potomci bivših gentilaca atenskog gentilnog društva koje se raspalo, formirali su tada atenski narod. U starom Rimu je bilo slično. Slobodni Rimljani su sačinjavali rimski narod (populus romanus), a robovi nisu pripadali u narod jer nisu tretirani kao ljudi.

Prema tome, rezultat raspadanja gentilnog uređenja je bio narod slobodnih ljudi koji su držali u ropstvu masu robova, regrutiranih od zarobljenika u ratovima radi lova na robove, protiv gentilnih zajednica koje su predstavljale niže oblike društvenog razvitka u odnosu na robovlasničko društvo. Ovo je bilo i ekonomski i vojnički jače, pa je relativno lako pobjeđivalo zajednice koje su još živjele na stupnju barbarstva ili divljaštva. Ova relativno velika masa robova morala se držati u pokornosti pomoću društva.

Globalna društvena zajednica robovlasničkog sistema bila je, dakle, oformljena u državi. Narod, kao takav, nikada nije mogao postati globalna društvena zajednica (kao što je to kasnije, kako ćemo još vidjeti, postala nacija u progresivnoj fazi razvitka kapitalističkog društva), jer se, istovremeno s pojavom naroda pojavilo i ropstvo, iz kojeg su pripadnici naroda bili isključeni. U robovlasničkom društvu je narod, dakle, bio samo jedan, i to manji dio društvene cjeline. To znači da je narod bio jedna posebna društvena grupa unutar šire društvene cjeline u koju su pripadali stvarno (ekonomski) i robovi, mada su formalno-pravno bili iz nje isključeni.

Kao globalna cjelina društva i kao formalni predstavnik društva kao cjeline (uključujući tu i robove) pojavila se, dakle, robovlasnička država.

U ovoj fazi razvitka narod je, dakle, bio produžetak biološko-etničkog u novom obliku klasnog društva, kao njegov sastavni dio. Država i narod nisu, dakle, u robovlasničkom društvu isto. Iz naroda

se izdvaja robovlasnička klasa i masa slobodnih nevlasnika (tzv. antičkih proletera) koji, kao i robovlasnici, žive također na račun robova. Kao ostatak plemenskog uređenja, narod ima zajednički jezik, nasuprot robovima koji svaki govori jezikom svoga roda ili plemena iz kojeg je bio istrgnut, ali može i mora da nauči, bar u najmanjoj mjeri jezik svojih gospodara.

b) Feudalno društvo

U feudalnom društvu je država još uvijek formalni predstavnik društvene zajednice kao cjeline, jer se kmetovi moraju državnom silom održavati u pokornosti. Pred kraj robovlasničkog društva masa robova je bila oslobođana i pretvarana u tzv. kolone (prethodnike kmetova). Kmetovi su i pravno bili priznati kao članovi novog feudalnog društva i kao pravni subjekti u odnosu na svoja oruđa za rad i na svoju okućnicu, dok su istovremeno bili i vezani za gospodarevu zemlju kao »živi inventar«, te su kao takvi bili objekti tuđeg vlasništva. S kmetovima je zaključivan feudalni ugovor, kao s priznatim pravnim subjektima nižeg stupnja. Tamo gdje se feudalno društvo razvijalo bez vanjskog miješanja (ratovima), kao što je to bilo u Bizantu, kmetovi i gospodari su govorili istim jezikom, iako su bivši robovi bili drugačijeg etničkog (plemenskog) porijekla od svojih gospodara. Raniji robovi, koji su kao kmetovi naseljavani i vezivani za zemlju, brzo su naučili jezik svojih gospodara (u Bizantu — grčki jezik). Tada su i gospodari i kmetovi bili pripadnici istoga naroda, jer su govorili istim jezikom, bili u istim DEO (mada u drugačijim ulogama) i bili vezani istom društvenom nadgradnjom (iako na različit način) u jednu društvenu cjelinu, koju je formalno predstavljala feudalna država s vladarom kao privatnim vlasnikom te države. Prema tome, narod feudalnog perioda nije bio isto što i narod robovlasničkog perioda. U robovlasničkom periodu narod je, kako smo vidjeli, bio produženje i ostatak starog gentilnog uređenja i predstavljao je slobodne ljude, nasuprot robovima. U feudalnom društvu u sastav naroda ulaze i kmetovi, a formalni predstavnik čitavog društva kao globalne cjeline bila je feudalna država.

Napomena: Međutim, osim u Bizantu, feudalno društvo se u Evropi nije nigdje razvijalo bez miješanja izvana. Osim toga, i Bizant je vrlo brzo počeo da trpi invazije barbarskih plemena bilo sa sjevera bilo s juga u periodu tzv. seobe naroda. Poznato je da su stari Slaveni vrlo rano naselili gotovo čitav Balkan koji je bio u sastavu Bizanta. Naseljeni barbari pretvoreni su u kmetove (pokršćavanje Slavena), ali su, naravno, i dalje govorili svojim jezikom. Tako se etnički homogen narod feudalnog Bizanta ograničavao na određena područja gdje se govorilo grčkim jezikom. S druge strane, iz krugova doseljenih barbara izdigli su se feudalci, koji su pomagali pretvaranje svojih bivših suplemenjaka u kmetove, svoje kmetove. Tada su opet i feudalci i kmetovi

bili pripadnici istog naroda — feudalnog naroda. Miješanje barbarskih plemena sa starosjediocima na istoku i na zapadu Evrope dovelo je do mješovitih kombinacija u pogledu etničkog sastava feudalnih država. Osvajači su obično postajali feudalnim gospodarima, a poraženi su postajali kmetovima (najbolji primjer za to je historija Britanije). Međutim, živeći u istim DEO, i feudanci i kmetovi su formirali zajednički jezik, bilo na taj način što su osvajači poprimili jezik poraženih, ili su poraženi poprimili jezik osvajača, ili su se oba jezika izmiješala i time stvoren novi zajednički jezik (primjer za to je npr. engleski jezik). U velikim feudalnim državnim tvorevinama, kao što su npr. bile Austrija, Rusija, Turska, hijerarhija feudalnih gospodara bila je sastavljena od etnički različitih elemenata, a također su se i kmetovi regrutirali iz etnički raznorodnih elemenata, tj. pripadali su različitim narodima. Za razliku od robova, kmetovi su se stalno nastanjivali u kompaktnim masama i mogli su na taj način produžiti svoje etničko porijeklo kroz čitav feudalni period. Robovi to nisu mogli, jer su se slabo množili i jer su stalno dopunjavani najraznorodnijim etničkim elementima. U feudalnoj Njemačkoj (osim Pruske) i u Francuskoj, međutim, i feudalni gospodari i kmetovi su bili pripadnici istog naroda. U Francuskoj je taj proces formiranja istog feudalnog naroda počeo poslije stapanja rimskih starosjedilaca s barbarima i formiranja zajedničkog jezika.

Iz izloženog se vidi da je feudalni narod drukčija kategorija od robovlasničkog naroda. Međutim, ono što je slično i robovlasničkom i feudalnom društvu, jeste to što se država poklapa s društvom i što su, prema tome, i robovlasnička država i feudalna država oblici globalne društvene zajednice robovlasničkog, odnosno feudalnog društva.

c) Kapitalističko društvo i pojava nacija

Već u feudalnom društvu, tj. u njegovom krilu, ponovo se sve intenzivnije razvijaju robno-novčani odnosi krupne robne privrede (N—R—N') drugog ciklusa zakona vrijednosti. To se odvijalo najprije na bazi sitne robne privrede R—N—R' feudalnog kmeta i zanatlije u vrijeme produktne i kasnije novčane feudalne rente (tj. u vrijeme tzv. prvobitne akumulacije kapitala, po Marks-u), a pojavom proizvodnog kapitala protegnuto je na sitnu robnu privredu R—N—R' proletera na vlastitoj radnoj snazi. Da se podsjetimo, treba ukazati na to, da se u prvom, robovlasničkom ciklusu krupna robna privreda robovlasnika odvijala na socijalnoj osnovici robova. Začetak kapitalističkog sistema inamovo već u feudalnom zanatstvu u feudalnim gradovima. Zanatstvo su obavljali ljudi slobodni od feudalnog podložništva, prvenstveno od odbjeglih kmetova. Oni su bili formalno slobodni pravni subjekti. Karakter njihove privrede bio je sitnorobni (R—N—R'). Kao ekonomski subjekti sitne robne privrede zanatlije su morali biti formalno-pravno slobodni, jer bez toga tržište koje se razvijalo ne bi moglo funkcionirati.

No, i kmetovi su u sistemu produktne rente počeli svoje viškove proizvoda iznositi na gradsko tržište i tu ih prodaju za novac zanatlijama i trgovcima, da bi za dobiveni novac kupovali zanatlijsku i trgovačku robu. To je potaklo razvitak feudalne rente iz produktne u novčanu rentu. Karakter robne privrede i zanatlija i kmetova bila je sitna robna privreda ($R-N-R'$) koja je u prosjeku bila ekvivalentna, jer su i jedni i drugi »prodavali da bi kupovali«. Međutim, čim se na tržištu pojavio trgovac, koji je kupovao što jeftinije da bi prodavao što skuplje ($N-R-N'$), ne samo kmetovima već i zanatlijama i feodalcima koji su se sa sela počeli seliti u gradove kao potrošačke centre za feudalnu rentu, počeo je suton feudalnog sistema. Pritisak feodalaca na kmetove za sve veću feudalnu novčanu rentu uzrokovao je seljačke kmetovske bune i ustanke za ukidanje feudalizma, koji je onemogućavao kmetovima da kao proizvođači robe i prodavaoci robe kojom su raspolagali na tržištu steknu status slobodnog pravnog subjekta. To je, naravno, podrivalo temelje feudalnog sistema. Gradske zanatlije su, međutim bili slobodni od feudalnog podložništva i kao građani nisu plaćali feudalnu rentu i slobodno su se kretali i djelovali na gradskom tržištu. Slobodni od feudalnog podložništva bili su ne samo zanatski majstori već i njihove kalfe i šegrti. Majstori, kako već znamo iz poglavlja o klasama, bili su prethodnici modernih kapitalista kao i gradski trgovci, a kalfe i šegrti su bili prethodnici modernog proletarijata. U prethodnike kapitalista pripadali su i feudalni trgovci i lihvari, bankari koji su već djelovali po zakonu vrijednosti krupne robne privrede ($N-R-N'$) i koji su postepeno, kroz trgovinu što je prerastala u svjetsku trgovinu, kao i kroz lihvarenje akumulirali potreban kapital za početak kapitalističkog načina industrijske proizvodnje. Još u krilu feudalnog društva, što se postepeno raspadalo pod pritiskom unutrašnjeg kapitalističkog razvitka, kapitalizam se razvijao kroz faze kooperacije (pri čemu su razni zanati kooperirali u izradi nekog proizvoda, npr. izrada kočija) i period manufakture u kome je pronađena unutrašnja podjela rada u jednom poduzeću pri izradi jednog proizvoda. Treba napomenuti još i to, da je otkrivanje Amerike krajem XV stoljeća i ranijih otkrića morskih puteva oko Afrike uvjetovalo veliku potražnju za raznom robom koje feudalno gradsko zanatstvo nije moglo podmiriti. To je, naravno, pogodovalo razvitku kapitalističkog načina proizvodnje.

Za razvitak kapitalističkog sistema bilo je potrebno ukidanje svih feudalnih veza, kako na selu — oslobađanjem kmetova od feudalne vezanosti za zemlju — tako i u gradu — oslobađanjem zanatstva od cehovskih veza. Naravno, i sam sistem novčane feudalne rente gurao je ka likvidaciji feudalizma. Kapitalistička potražnja za radnom snagom, oslobođena od kmetovskih feudalnih veza, pospješila je ukidanje kmetstva i izbacila na tržište radne snage slobodne proletere, koji osim radne snage nisu imali nikakvu robu za prodaju za novac da bi mogli kupiti sredstva za život, dakle po zakonu vrijednosti $R-N-R'$.

Oslobođeni kmetovi tada su mogli masovno istupati na tržištu radne snage kao slobodni privatni vlasnici. Dakle, pod pritiskom djelovanja zakona vrijednosti sitne i krupne robne privrede (R—N—R' i N—R—N') svi stanovnici feudalnog društva su kao subjekti robne privrede morali biti priznati i za pravne subjekte koji su slobodno raspolagali svaki svojom robom na tržištu koje je obuhvaćalo čitavu teritoriju bivše feudalne države, tj. čitavu teritoriju bivšeg feudalnog društva. To zajedničko tržište — sa svojim ekonomskim i pravnim subjektima, koji su svi bili formalno ravnopravni, bez obzira da li su prodavali da bi mogli kupovati (R—N—R') ili su kupovali da bi mogli prodavati s viškom vrijednosti (N—R—N'). Svi ti ekonomski i pravni subjekti pretvorili su se od podanika feudalne države u građane kapitalističkog društva. Taj preobražaj u formalno jednake građane svih stanovnika jedne zemlje bila je kolijevka moderne nacije. U onim feudalnim državama, u kojima je feudalni narod pripadao jednoj etničkoj grupi ili većem broju srednjih etničkih grupa, s toliko srodnim jezicima da su se mogli međusobno sporazumijevati na zajedničkom tržištu, — feudalni narod se pretvorio u jednu jedinstvenu naciju na čitavoj teritoriji feudalne države. Klasičan primjer jedne takve nacije jest francuska nacija. Međutim, u onim feudalnim državama u kojima je pod istom feudalnom državom živjelo više feudalnih naroda, nužno se, pod pritiskom kapitalističkog razvitka, formiralo više nacija od tih feudalnih naroda, na čijim su se teritorijama formirala nacionalna tržišta. U višenarodnim državama formiralo se, dakle tokom razvitka kapitalizma, više nacija, koje su ostale da žive u istoj državi, što se od feudalne države pretvorila u kapitalističku državu. U takvim državama se obično onaj feudalni narod, iz čijih redova su se ponajviše regrutirali feudalni gospodari, pretvorio u vladajuću naciju, a ostali narodi iste višenarodne feudalne države pretvorili su se u potlačene nacije. Primjeri takvih višenarodnih feudalnih država koje su se pretvorile u višenacionalne kapitalističke države s vladajućom nacijom i s potlačenim nacijama jesu bivša austrijska carevina i bivša ruska imperija. Zbog sukoba između vladajuće nacije i potlačenih nacija u tim zemljama pojavilo se i tzv. nacionalno pitanje. Potlačene nacije su težile za slobodnim kapitalističkim razvitkom i za svojom vlastitom kapitalističkom državom, s vlastitim totalnim nacionalnim tržištem, vlastitim nacionalnim jezikom itd. Višenacionalne kapitalističke države su ustvari bile zaostatak feudalizma, koji se razvitkom kapitalizma nužno morao ukloniti. Vladajuće nacije u višenacionalnim državama su razvijale kapitalizam u svome nacionalnom interesu na čitavoj teritoriji bivše mnogonarodne feudalne države, pretvarajući istovremeno teritorije potlačenih naroda u svoje kolonije, koje su bile eksploatirane. U toj borbi potlačene nacije su se iz feudalnih naroda pretvorile u moderne nacije koje su težile da razbiju mnogonacionalnu kapitalističku državu (kao feudalni ostatak) i da se dalje razvijaju slobodno, bez nacionalne eksploatacije. Tako je došlo do nacionalno-

-oslobodilačkih pokreta srednje, jugoistočne i istočne Evrope u XIX stoljeću. Sve ovako formirane nacije nastale su, dakle, u toku antifeudalne buržoasko-demokratske revolucije protiv feudalizma i njegovih ostataka. One su se formirale iz bivših feudalnih naroda koji su se kapitalistički razvijali i pretvorili u nacije.

Napomena: Znanstveni termin »narod« označuje, dakle, etnički homogenu grupu bilo robovlasničkog društva, bilo feudalnog društva. Termin »nacija« je, međutim, znanstveni naziv za formalno ravnopravne subjekte jednog zajedničkog robnog tržišta na kome se govori istim jezikom, i to književnim jezikom. Inače, termin »nacija« dolazi od latinskog »natio« = narod. Zbog toga se često termin »nacija« prevodi u riječ »narod«, pa se govori o »međunarodnom«, o Organizaciji ujedinjenih naroda i sl. Međutim, ovakav purizam (čistunstvo jezično) samo pravi zbrku u znanstvenim pojmovima. Prema tome, sa znanstvenog gledišta se termin »nacija« ne smije prevoditi u »narod«, kao što se to, kako smo već ranije ukazali, sa znanstvenog gledišta termin »produkcioni odnosi« ne smije prevoditi u »proizvodni odnosi«, jer ti termini označavaju različite kategorije. Iz istih razloga pisac ovog rada odlučio je da uvede kao znanstveno ispravniji termin »DEO« (društveno-ekonomski odnosi što obuhvaća i proizvodnju, i raspodjelu, i razmjenu, i potrošnju, tj. čitav ekonomski proces kao cjelinu bez ikakvih dilema i zabluda i kao takav je semantički najispravniji).

Na taj način su se nacije formirale kao jedinstvene DEO-formacije s vlastitom materijalnom bazom (uključivši tu i vlastitu teritoriju) i vlastitom društvenom nadgradnjom. One su pripadale tipu kapitalističke DEO-formacije, ali svaka sa svojim posebnim karakteristikama, kako društvene materijalne baze tako i društvene nadgradnje. Te karakteristike su: posebno nacionalno tržište s krupnom robnom privredom (manje ili više razvijenom) na zajedničkoj nacionalnoj teritoriji, sa zajedničkim jezikom i to literarnim (tj. i pismom), i sa zajedničkom kompletnom, ali za svaku naciju tipičnom nadgradnjom (kulturom, tj. moralom, pravom, državom, ideologijom i umjetnosti), a ukoliko jedna nacija još nije bila u mogućnosti da ostvari upravo »svoju« nadgradnju »ona neminovno stremi da je ostvari, jer inače ne bi mogla biti slobodna nacija«.

Napomena: Nacija je, dakle, tvorevina posljednje faze u razvitku klasnog društva i ona je, kao i sve tvorevine klasnog društva, izgrađena po modelu vlasničke samovlasti. Svaka nacija se zbog toga pojavljuje prema drugim nacijama ili narodima kao »svoje« prema »tuđem« i predstavlja vlasničku samovlast, kao jedno vlasništvo nasuprot drugim vlasništvima. Nacija kao globalna društvena zajednica pojavljuje se, dakle, kao jedno globalno vlasništvo. Ovo je važno uočiti da bi se mogli shvatiti međunacionalni odnosi (internacionalni odnosi).

Nacija se zbog toga pojavljuje kao daljnji i najviši oblik globalne društvene zajednice klasnog društva, koja se poklapa s društvom kao cjelinom. Država se tu pojavljuje kao jedan od atributa nacionalne društvene zajednice, a ne više kao zajednica kao takva (kao u robovlasničkom i feudalnom društvu). Robovlasničko društvo i feudalno društvo se poklapalo s robovlasničkom, odnosno feudalnom državom. Robovlasničko društvo i feudalno društvo se moglo formirati i opstati samo kroz državu. Tu je, dakle, država stvarala DEO-formaciju. Nacije su, pak, nastale i bez države, što se jasno vidi u razvitku mnogonacionalnih država. Tu se, dakle, država nije poklapala s nacijom. Formirana nacija stvara svoju državu, kao svog formalnog predstavnika. U robovlasničkoj i feudalnoj formaciji narod i država nisu isto, a država se poklapa s društvenom cjelinom kao takvom, tj. država je društvo kao takvo. Međutim, u kapitalističkoj DEO-formaciji nacija se poklapa s društvom kao takvim, a država se pojavljuje samo kao jedan od atributa nacije. U robovlasničkom i feudalnom društvu država kao cjelina ima svoj narod i robove, odnosno više naroda s gospodarima i kmetovima (u feudalizmu), a u kapitalističkom društvu nacija jeste društvena cjelina koja ima svoju državu (odnosno nužno je mora imati da bi sebe kao globalno vlasništvo mogla efikasno braniti od posizanja drugih zajednica).

Nacija, dakle, nije još jedno u svakom pogledu homogeno besklasno društvo već je tek društvo formalne, tj. samo pravne jednakošti članova nacije kao subjekata robne privrede, ali koji su kao sitno-robni subjekti ($R-N-R'$) u odnosu na krupno-robne subjekte ($N-R-N'$) ekonomski nejednaki. Zbog toga je to društvo rastrzano i potresano antagonizmima i klasnom borbom između kapitalista i proletera i ostalih sitnih robnih proizvođača (seljaka i zanatlija). Međutim, nacija je društvo s daleko većom ekonomskom integriranošću nego što su to bili robovlasničko i feudalno društvo. Ekonomska sila je tu ono što proletera prikiva za kapitaliste, a državna sila je tu sekundarni faktor. U robovlasničkom i feudalnom poretku, međutim, država je bila primaran faktor održavanja društvene cjeline, pocijepane na klasu robovlasnika, odnosno feudalaca, i na eksploatirane klase robova, odnosno kmetova. Kao globalne društvene zajednice društva pojavljuju se, dakle, u toku razvitka: endogamna komuna, prije pojave gensa (roda), zatim bratstva, plemena i saveza plemena sa gensom kao ćelijom, zatim u klasnom društvu: robovlasnička i feudalna država i, konačno, nacija.

Napomena: Poznata Staljinova definicija nacije glasi: »Nacija je historijski nastala, stabilna zajednica ljudi, ponikla na bazi zajednice jezika, teritorija, ekonomskog života i psihičke konstitucije, koja se ispoljava u zajednici kulture.« (Staljin, Marksizam i nacionalno pitanje, Kultura, Beograd, 1947, str. 10). Ova definicija je čisto formalna, jer je u njoj razvojni dijalektički momenat zapostavljen. Ona sadrži sve bitne elemente (osim države koju sve nacije još ne mogu imati dok se

nalaze u nacionalno-oslobodilačkoj borbi) nacije, ali u njoj su svi ti bitni elementi uzeti statički, tj. jedni pored drugih, istovremeno i »ravnopravno«, a ne razvojno, dijalektički, kako oni slijede jedni iza drugih sukcesivno kroz negacije negacije. Zbog toga ta definicija i ne može otkriti suštinu (bit) nacije.

Nasuprot tome, poznata Kardeljeva definicija (u djelu »Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja«, Kultura, Beograd, 1958, str. 104) je doista jedna marksistička, tj. dijalektička, razvojna definicija. Ona glasi: »Nacija je specifična narodna zajednica, nastala na osnovu društvene podjele rada epohe kapitalizma, na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopće.« Ova definicija, kako se vidi, u prvi plan stavlja ekonomski momenat (podjelu rada, tržište i krupnu kapitalističku robnu privredu, ali nije naglašena formalna ravnopravnost svih pripadnika nacije kao tržišnih subjekata, iako klasno diferenciranih na sitne robne proizvođače (seljake, zanatlije i **proletere**): R—N—R' i krupne robne proizvođače: kapitaliste: N—R—N', i antagonizma klase proleterata i kapitalista i njihove klasne borbe, što formalna ravnopravnost prikriva, pa iza formalne ravnopravnosti postoji materijalno-ekonomska neravnopravnost. Sve su to, po mom mišljenju, važni elementi nacije u kapitalističkom sistemu) a tek zatim dolazi jezik i cjelokupna društvena nadgradnja.

Ako s toga gledišta razmotrimo vezu između nacije i države, vidimo da se država pojavljuje kao posljednji sukcesivni element u razvitku nacije. Svaka nacija u svome razvitku prije ili kasnije mora steći vlastitu državu, da bi konačno osigurala svoj karakter kao samovlast.

Kardeljeva definicija, osim toga, naglašava genezu nacije na osnovi društvene podjele rada koju je donijela sobom kapitalistička robna privreda. Konačno ona utvrđuje naciju i kao globalnu zajednicu koja je identična s društvom kao takvim. Mislim pak da je suštinski element svake nacije upravo formalna ravnopravnost svih članova društva kao subjekata zajedničkog tržišta, bez obzira da li su sitni robni proizvođači (R—N—R') ili krupni robni proizvođači (N—R—N'). Zbog toga je Lenjin i kazao, da u svakoj naciji »postoje dvije nacije«, tj. sitnih proizvođača (R—N—R') i krupnih proizvođača (N—R—N').

EKSPANZIJA KAPITALIZMA I FORMIRANJE NOVIH NACIJA

Ekspanzijom kapitalizma u zaostalim krajevima, koji se nalaze na nižim stupnjevima društvenog razvitka, nužno se formiraju nove nacije iz etničkih elemenata koje je kapitalizam zatekao. Šireći se u procesu kolonizacije na sve ostale krajeve naše planete, kapitalizam je tu zatičao bilo primitivna društva u stadijumu divljaštva ili barbarstva, bilo pak razvijenije sisteme ili elemente robovlasničkog ili feudalnog društva. On je tu razbijao zatečene sisteme i njihovu manje ili više naturalnu (bezrobnu) privredu, formirao tržište i društvenu podjelu rada,

pretvorio stanovništvo u pravne subjekte, formalno ravnopravne, i time stvorio sve uvjete za formiranje nacija u tim nerazvijenim zemljama. Ako nije bilo zajedničkog jezika na jednoj kapitalističkom ekspanzijom zauzetoj teritoriji, kapitalistička kolonizatorska nacija ga je nametnula čitavoj teritoriji na kojoj se razvijalo zajedničko tržište i društvena podjela rada. Tako npr. Englezi u Indiji ili Francuzi u Africi. U ovakvim nerazvijenim zemljama, gdje razvitak u času kolonizacije nije dostigao ni stupanj feudalizma, razvitak novih nacija nije, naravno, mogao imati antifeudalni karakter, jer feudalizma još nije ni bilo, ali je zadržao kapitalistički karakter. Time su ta predfeudalna društva skratila i ubrzala razvitak i prešla su odmah na kapitalistički razvitak i formiranje nacija iz elemenata raspadanja tih predfeudalnih sistema. Pri tome je svaka od tih kapitalizmom zauzetih teritorija imala svoje posebne specifičnosti koje su ubrzavale ili kočile proces raspadanja starih sistema. U zemljama, opet, gdje je kapitalizam zatekao vrlo razvijeni feudalni sistem, kao npr. u Kini, Burmi, Indiji, Indokini ili Indoneziji, — formiranje nacija je imalo izrazito antifeudalni karakter. U nekim zemljama je kapitalistička ekspanzija zamijenila već ranije provedenu feudalnu ekspanziju, kao npr. u Latinskoj Americi. Tu su se već ranije formirale nacije koje su stekle čak i političku nezavisnost. Tu je širenje kapitalizma najprije imalo za posljedicu formiranje modernog robovlasničkog sistema s hrematističkom krupnom robnom privredom. Razvijena je robovlasnička krupna robna privreda latifundija i monokultura (kave, duhana, pamuka i sl.), s domaćim ili uvezenim robovima. U ovaj domen je spadala čitava Latinska Amerika, pa i južni dio Sjeverne Amerike (ovdje s uvezenim robovima iz Afrike). Ova krupna robna privreda na socijalnoj osnovici ropstva kočila je zatim daljnje prodiranje modernog kapitalizma, te su ove zemlje stagnirale i poslije formalnog ukidanja ropstva i krupne robovlasničke poljoprivrede. Robovlasnički latifundisti su tamo samo promijenili karakter robovlasnika i pretvorili se u kapitalističke veleposjednike sa zaostalim sredstvima za proizvodnju i jeftinom radnom snagom, tj. s polufeudalnom tehnikom i radnim odnosima, a bivši robovi su se pretvorili u proletere koji su zadržali još mnoge crte robova. Tako su se u Latinskoj Americi formirale nacije koje su zadržale još mnogo feudalnih elemenata zbog svoje nerazvijenosti. Tako u posljednje vrijeme brže se raspadaju ostaci robovlasničkog i feudalnog sistema, formira se prava domaća industrijska buržoazija i moderni proletarijat. Time ove nacije dobivaju pravi kapitalistički karakter, ali kapitalizam, koji boluje od permanentne hipercentralizacije kapitala u moru sintorobnih proizvođača seljaka i proletera (R—N—R') i gdje ovaj hipercentralizirani kapital uspijeva razoriti sitnu robnu privredu seljaka svojom konkurencijom jeftine robe, ali nije u stanju da ogromne mase proletariziranih seljaka zaposli u malobrojnim kapitalističkim fabrikama. Tu se seljačkim masama sitnih proizvođača upravo nameće politički savez s malobrojnim proleterima, što nužno dovodi do socijalističkih revolucija pod rukovodstvom proletarijata, upravo u zaostalim zemljama. To sada predstoji u zaostalim kapitalističkim zemljama Latinske Amerike, ali se poslije

I svjetskog rata realiziralo u SSSR-u (bivša Rusija), a poslije II svjetskog rata u Jugoslaviji, Kini, u Vijetnamu, Kambodži, Laosu, Koreji. Sada to predstoji u svim tzv. nesvrstanim zemljama svijeta gdje socijalistička revolucija do sada nije uspjela, ali gdje je socijalistička revolucija jedini izlaz iz zaostalosti zemlje. Ove zemlje, dakle, tek se pod rukovodstvom proletarijata mogu industrijalizirati i čitavo stanovništvo pretvoriti ne samo u sitne robne proizvođače (R—N—R'), već preko samoupravljanja i u udružene krupne robne proizvođače (N—R—N') kao što se to sada odvija u SFR Jugoslaviji. Zbog svega toga se formiranje novih nacija danas u svijetu ne može odvojiti od socijalističkih revolucija u nerazvijenim zemljama.

U većini afričkih kolonijalnih teritorija ekspanzija kapitalizma — većinom u poljoprivredi, a zatim u rudarstvu — nije dovela do stvaranja domaće buržoazije od domorodaca, već su sva sredstva za proizvodnju (sav kapital) ostala u rukama kolonijalista. Proletarijat je u tim odnosima regrutiran gotovo isključivo od domorodaca direktno iz procesa raspadanja gentilnog sistema, kao npr. u bivšem Belgijskom Kongu.

U ovakvim zemljama je kapitalizam morao stvoriti izvjestan broj domorodačke inteligencije. Kolonizator je istovremeno nametnuo i svoj jezik kao zajednički jezik za sporazumijevanje na čitavoj teritoriji kolonije. Sve je to stvaralo uvjete za formiranje nacije i bez domaće buržoazije i bez feudalizma. Osnovna snaga nacionalnog pokreta je tu proletarijat, rukovođen domaćom inteligencijom, a osnovni neprijatelj je kapitalizam. Pošto je, dakle, kapitalizam stvorio društvenu podjelu rada, tržište, kako za domorodce sitnorobne proizvođače (R—N—R'), tako i za kapitalističke kolonizatore kao krupnorobne subjekte (N—R—N') zajednički jezik za sporazumijevanje etnički raznorodnih masa sitno-robni i proletariziranih sitno-robni proizvođača, mada bez domaće buržoazije, — stvoreni su uvjeti za formiranje nacija od domorodaca. Taj proces se odvijao posljednjeg desetljeća u Africi, i još se danas tamo odvija. Bivši Belgijski Kongo je model za ovaj proces formiranja nacija u zemljama gdje je kapitalizam zatekao još predklasne društvene sisteme.

Ako rekapituliramo sve ono što je rečeno o formiranju nacija možemo utvrditi slijedeće:

Bilo da je razvitak kapitalizma zatekao feudalne, predfeudalne klasne odnose ili gentilne društvene odnose, formiranje uvjeta za razvitak nacija odvija se u znaku širenja kapitalizma, a borba za nacionalno oslobođenje dobija sve više proleterski karakter, tj. antikapitalistički karakter. Dok je, dakle, kod zakašnjelih nacija u Evropi (npr. Poljaci, Mađari, Srbi, Hrvati, Grci, Rumunji, Bugari, Makedonci, Albanci, Crnogorci, Muslimani itd.) nacionalno-oslobodilački pokret imao buržoasko-liberalni karakter protiv ostataka feudalizma (koji je kapitalizmu vladajuće nacije omogućavao ekonomsku i političku vlast nad ovim nacijama koje su se već formirale), dotle nacionalno-oslobodilački pokret

u kolonijama dobiva sve više antikapitalistički karakter s proletarijatom kao rukovodećom socijalnom snagom. Rukovodeća uloga proletarijata došla je već prije toga do izražaja u nacionalno-oslobodilačkim pokretima bivše ruske imperije, gdje zbog revolucionarnosti proletarijata buržoazija potlačenih naroda nije više bila u stanju rukovoditi nacionalnom oslobodilačkom borbom. Tu ulogu je tada preuzeo proletarijat gospodujuće nacije u savezništvu s proletarijatom i ostalim masama potlačenih nacija, pročitivši time ujedno put ka socijalističkoj revoluciji. Velika oktobarska revolucija u Rusiji je za to klasičan primjer. Slično je ponovljeno, u nešto drugim uvjetima, u Jugoslaviji u toku NOR-a 1941—1945. Oslobođenje potlačenih nacija stare Jugoslavije je tu izvojevano pod rukovodstvom proletarijata svih nacija na putu ka socijalističkoj revoluciji. Socijalistička revolucija je, dakle, u tim zemljama donijela slobodu i nacionalno oslobođenje potlačenih nacija. Dakle, kapitalizam i danas stvara uvjete za formiranje novih nacija, ali istovremeno ih nacionalno porobljava. Zbog toga nacionalno-oslobodilačka borba nužno dolazi pod rukovodstvo proletarijata.

U zaostalim zemljama koje su tek nedavno postigle svoju nacionalnu nezavisnost, bez obzira da li su tu u većoj ili manjoj mjeri rukovodeću ulogu odigrale domaće buržoazije, nacionalna inteligencija ili proletarijat (to varira u svakoj pojedinoj zemlji u zavisnost od specifičnih uvjeta razvitka formiranja nacija), postavilo se pitanje daljnjeg razvitka krupne robne privrede i likvidacija naslijeđene prirodne privrede prošlosti. Industrijalizacija zemlje je postala nužan uvjet za održanje stečene političke slobode. Te zemlje nužno odbijaju industrijalizaciju putem investicija privatnog kapitala, jer takvo širenje privatnog kapitalizma u njihovoj zemlji mora ugroziti političku nezavisnost zemlje. Zbog toga se sve one, neke prije a neke kasnije, laćaju industrijalizacije putem državnih investicija. To znači da se nova industrija tu već rađa kao nacionalizirana. Jednako tako i zatečena privatna industrija stranog i domćeg kapitala nužno sve više dolazi pod kontrolu nacionalne države. To je jedna specifična vrsta javnog kapitalizma. Taj proces državne industrijalizacije nužno podržavaju sve progresivne nacionalne snage u nerazvijenim zemljama, a u prvom redu domaći proletarijat koji najviše pati od nacionalnog ugnjetavanja. Ta podrška proletarijata daje ovoj državnoj industrijalizaciji sve više i politički socijalistički karakter. Za političku podršku procesu državne industrijalizacije formiraju se široki nacionalni pokreti, koji sve više dobivaju socijalistički karakter. Klasičan primjer za to je bio politički pokret Fidela Kastro na Kubi, ili nacionalne socijalističke unije u Egiptu, ili proklamiranje socijalističke orijentacije Stranke Kongresa u Indiji, pokazuju iste tendencije. U nerazvijenim zemljama, koje se industrijaliziraju pod rukovodstvom nacionalne države, stvara se time situacija slična onoj koja se stvara poslije uspješne socijalističke revolucije u nerazvijenim zemljama, a u procesu industrijalizacije tih zemalja (Rusija, Jugoslavija, Kina, itd.). Dakle, tamo gdje državna industrijalizacija u nerazvijenim zemljama u samom početku nije imala socijalistički, politički karakter, ona ga u

suvremenim uvjetima nužno dobiva. Inače ovakva industrijalizacija trpi neuspjeh i zemlja, iako zadrži svoju formalnu političku nezavisnost, gubi svoju ekonomsku nezavisnost i postaje politička marioneta jačih kapitalističkih zemalja i njihovih tzv. transnacionalnih kompanija. Industrijalizacija tada propada. Klasičan primjer za to je Turska, koja je poslije I svjetskog rata pošla putem državne industrijalizacije (industrijalizacija Kemala Atatürk), ali je ta industrijalizacija kasnije zaustavljena.

SLOBODNA ASOCIJACIJA PROIZVOĐAČA U JUGOSLAVIJI

Postavlja se sada pitanje: kakve oblike dobiva globalna društvena zajednica u SFRJ u kojoj se izgrađuje samoupravna slobodna asocijacija proizvođača? Da li nacija, u novim društvenim uvjetima, kada se likvidiraju državno-najamnički odnosi i izgrađuje slobodna samoupravna asocijacija proizvođača (udruženi rad) na sistemu osnovnih organizacija udruženog rada i ukida klasno društvo, — i dalje zadržava funkciju globalne društvene zajednice s elementima globalne vlasničke samovlasti, ili pak tu ima promjena? Mi ovdje uzimamo SFRJ kao model društva u kome se razvija samoupravno besklasno društvo.

Socijalistička revolucija je svim bivšim potlačenim nacijama i nacionalnim manjinama stare Jugoslavije donijela potpuno nacionalno oslobođenje, a nacijama i slobodnu nacionalnu državu. Tako je SFRJ postala jedna socijalistička, samoupravna i slobodna federacija slobodnih nacija i nacionalnih manjina. U toj federaciji su sve nacije i nacionalne manjine postigle potpunu ravnopravnost i suverenitet na svojim teritorijama (socijalističkim republikama, autonomnim pokrajinama i komunama) po tzv. h o r i z o n t a l n o j strukturi suvereniteta, po kojoj se samo zajednički problemi rješavaju u širim zajednicama od komune pa sve do pokrajina, republika i federacije, a svaka zajednica rješava suvereno svoje vlastite probleme. Time je vertikalni sistem suvereniteta klasnog društva ukinut. To se konačno ostvarilo Ustavom SFRJ iz 1974. godine. Taj horizontalni suverenitet je dakle pronalazak i proizvod socijalističkog samoupravnog ekonomskog sistema krupne robne privrede (N—R—N') u kome su se bivši proleterii pretvorili iz sitnih robnih proizvođača (R—N—R') u subjekte krupne robne privrede (N—R—N') neopterećene sitnom robnom privredom kao što je to bio kapitalistički sistem. Ostala je, međutim, i dalje naslijeđena ekonomska razvijenost nacija i nacionalnih manjina. Ova činjenica uvjetuje još uvijek naglašenost karaktera nacija u našoj zemlji kao oblika vlasničke samovlasti klasnog društva.

U socijalističkoj samoupravnoj privredi, u kojoj je ukinut zakon vrijednosti kapitalizma, a slobodno djeluje zakon vrijednosti trećeg razvojnog ciklusa asocijantske krupne robne privrede, čije djelovanje nužno likvidira raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti, koji je bitna karakteristika kapitalističkog zakona vrijednosti krupne robne privrede. Osim toga i samoupravna svijest djeluje u pravcu ubrzane integracije

cije osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR-a) u jednu homogenu društvenu cjelinu. Samoupravni sistem krupne robne privrede, u kojoj se asocijanti stvarno osjećaju kao gospodari ekonomskog procesa, uvjetuje ubrzan rast produktivnosti rada preko granica koje je postigao kapitalizam kroz eksploataciju proleterske radne snage. Samoupravni sistem kroz ubrzano povećanje produktivnosti rada nužno vodi do potpunog ukidanja djelovanja zakona vrijednosti, jer će u jedinici proizvoda biti na kraju sadržano toliko malo rutinskog rada da će zakon vrijednosti biti time ukinut, a time i sve njegove negativne posljedice za proizvođače kao što je njegovo raslojavajuće djelovanje i vlasnički odnosi koji se ukidaju samim gašenjem tržišta na kome se ti odnosi neprestano i stvaraju. Na tim osnovama se može predvidjeti da će nacije kao globalna vlasništva (makrovlasništva), što je njihov bitni elemenat, postepeno odumirati zajedno s robnom privredom i svakim oblikom u budućem komunističkom društvu, kao globalnoj svjetskoj zajednici ljudskog društva.

LITERATURA

- Aristotel, *Politika*, Beograd, Kultura, 1970.
- Bebel August, *Žena i socijalizam*, Đurđević, Beograd, 1923.
- Beer Max, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe, I—IV*, Verlag für Sozialwissenschaft, Berlin — 1921.
- Broz Josip Tito, *Trudbeničko upravljanje privredom*, Komunist, Beograd, 1950, 4—5.
- Bubanović Fran, *Priroda i dijalektika*, G. Kon, Beograd, 1936.
- Bulajić Žarko, *Država i njena ekonomska uloga u prelaznom periodu*, Rad, 1953.
- Engels F., *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946.
- Engels F., *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Kultura, Beograd, 1946.
- Engels F., *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Naprijed, Zagreb, 1945.
- Engels F., *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*, Kultura, Zagreb, 1950.
- Legradić Rudolf, *Diskusija o teoriji prava, »Naša stvarnost«*, Beograd, 1955.
- Legradić Rudolf, *Dvije teorije o strukturi društvene svojine*, Arhiv za pravne i društvene nauke, god. 1955, str. 270 i sl.
- Legradić Rudolf, *Pitanje ljudskih kolektiva*, Filozofski pregled, Beograd br. 1—2, 1955.
- Legradić Rudolf, *Teorija na prašanjeto za odnosot na pravnite kategoriji na imot i sopstvenost*, Pregled, Skopje, 1956.
- Legradić Rudolf, *Sociologisation of Law and Legal-Science in Yugoslavia*, pravni fakultet u Skoplju, 1956.

- Legradić Rudolf, Etika kao sociološki problem, Pravni fakultet u Skoplju, 1957.
- Legradić Rudolf, O Hegelovoj filozofiji prava, Pravni fakultet, Skoplje, 1957.
- Legradić Rudolf, »Za odnosot na istoriskiot materijalizam i sociologijata«, Pregled, Skoplje br. 6, 1957.
- Legradić Rudolf, »Moral i pravo«, Kultura, Skoplje, 1958.
- Legradić Rudolf, O kompleksu društvenog vlasništva, časopis, Naša zakonitost, Zagreb, 1959.
- Legradić Rudolf, Iz teorije porodice, Socijalni rad, Zagreb, 1961.
- Legradić Rudolf, O socijalnoj psihologiji, Socijalni rad, Zagreb, 1962.
- Legradić Rudolf, O razvitku nauke, časopis, Revija, Osijek, 1962.
- Legradić Rudolf, Monogamna porodica i problem vanbračne djece, Socijalni rad, Zagreb, 1963.
- Legradić Rudolf, Gdje i kako se formira socijalistička moralna svijest, časopis, Socijalni rad, Zagreb, 1964.
- Legradić Rudolf, Položaj umjetnosti u strukturi društvene nadgradnje, časopis, Revija, Osijek, 1964.
- Legradić Rudolf, Sociologija prava, izd. Savremena administracija, Beograd, 1965.
- Legradić Rudolf, Teze o primjeni marksističkog dijalektičkog metoda u pravnim naukama, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1967.
- Legradić Rudolf, Sociologija prava, II izd. Naučna knjiga, Beograd, 1968.
- Legradić Rudolf, Socioteorija, Naučna knjiga, Beograd, 1971.
- Legradić Rudolf, Historija ekonomske teorije (Otkrivanje zakona vrijednosti), Osijek, 1971.
- Legradić Rudolf, Teze za teoriju samoupravnog pravnog mikrosistema, Kragujevac, 1970.
- Legradić Rudolf, Über Rechtsdialektik, ARSP, Düsseldorf, 1970.
- Legradić Rudolf, Četrnaest teza o naučnoj dijalektici i o dijalektičkom metodu, Samoupravna iskustva, Kragujevac, 1970.
- Legradić Rudolf, Sechszehn Thesen über wissenschaftliche Dialektik und dialektische Methode, ARSP, 1973.
- Legradić Rudolf, Esej o Herbertu Markuzeu, i o njegovoj knjizi »Um i revolucija«, Samoupravna iskustva, br. 5, Kragujevac, 1971.
- Lenjin V. I., Materijalizam i empiriokriticizam, Kultura, Beograd, 1948.
- Lenjin V. I., Filozofske sveske, Kultura, Beograd, 1953.
- Mandić O., Odumiranje prava i zakonodavni organi vlasti, Anali pravnog fakulteta, Beograd, 1958.
- Marjanović Jovan, Uloga društvenih nauka u socijalističkoj izgradnji, Naša stvarnost, Beograd, 1956.
- Marković Lj., Državni kapitalizam, Nar. knjiga, Beograd, 1955.

- Marks-Engels, Komunistički manifest, Kultura, Beograd, 1945.
- Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953. ć
- Marks-Engels, Izabrana djela I—II, Beograd, 1945.
- Marks-Engels, Festausgabe I—III, Frankfurt a. M. 1927.
- Marks, Osamnaesti brimer Luisa Bonaparta, Kultura, Zagreb, 1950.
- Marks, Bijeda filozofije, Kultura, Zagreb, 1947.
- Marks, Teorije o višku vrijednosti I—III, Kultura, Beograd, 1953—56.
- Masleša V., Svetozar Marković, Kultura, Beograd, 1945.
- Mering Franc, O historijskom materijalizmu, Kultura, Beograd, 1952.
- Mirković Mijo, Razvoj ekonomske misli u XIX vijeku, Geca Kon, Beograd, 1952.
- Pajo Ž., Nauka o moralu, Geca Kon, Beograd, 1925.
- Pašuka J. B., Opća teorija prava i marksizam, Masleša, Sarajevo, 1958.
- Pavićević Vuko, Problem važenja moralnih vrijednosti i moralnih normi, Filozofija, Beograd, 1959.
- Pavlov Todor, Teorija odraza, Kultura, Beograd, 1947.
- Supek R., Sociologija i socijalna psihologija, Zagreb, 1955.
- Stern Viktor, Problemi i historija etike, Beograd, 1958.
- Taranovski F., Enciklopedija prava, Geca Kon, Beograd, 1923.
- Teorija prava — diskusija, »Naša stvarnost«, Beograd, 1955.
- Turnvald R., Anfänge der Kunst, Tübingen, 1929.
- Tolstoj Lav, Šta je umjetnost, Beograd, 1936.
- Tomšić Vida, Brak i porodica u socijalizmu, Kultura, Beograd, 1958.
- Vranicki P., Misaoni razvitak Karla Marksa, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
- Vranicki P., O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasika marksizma, Kultura, Zagreb, 1952.
- Vranicki P., Dijalektički i historijski materijalizam, Matica hrvatska, Zagreb, 1958.
- Vranicki Predrag, Historija marksizma, I—II, Zagreb, 1946—1971.
- Wundt W., Zur Psychologie and Ethik, Reclam, Laipzig, 1911.
- Ziherl Boris, Istorijski materijalizam i suvremena sociologija, Naša stvarnost, Beograd, 1954.
- Ziherl Boris, O društvenom biću i društvenoj svijesti u prelaznom periodu, Komunist, Beograd, 1952, br. 1—2.
- Ziherl Boris, Dijalektički i historijski materijalizam I—II, Rad, Beograd, 1951.
- Ziherl Boris, Umjetnost i idejnost, Kultura, Beograd, 1959.
- Žarković Slobodan, Uvod u sociologiju religije, Beograd, 1945.
- Živković Ljubomir, Nauka o društvu I, Osnova društva, Masleša, Sarajevo, 1958.
- Živković Ljubomir, Nauka o društvu i odnos između sociologije i hist. materijalizma, časopis »Filozofija i sociologija«, Beograd, 1958, br. 3.

II

UVOD U PROJEKTIRANJE DRUŠTVENOG RAZVITKA

Sam naslov, iako odražava suštinu ovog rada, nije uobičajen za strogo znanstveni pristup kojem ovaj rad pokušava težiti. Ovo je pokušaj građenja mosta između teorije i prakse, nauke i politike, prošlosti i budućnosti, pokušaj prevladavanja podjele rada u teoriji i praksi, razvijanja jedinstvene nauke o čovjeku u Marxovom smislu riječi. Dosadašnji znanstveni pristupi drže se više ili manje jednog problema. Istražuju se zakonitosti vezane uz taj problem, a cjelina se ignorira, prepušta »filozofima«, demagozima, mistifikatorima, političarima. Posljednji filozof genijalni G. W. F. Hegel rekao je u uvodu svoje Fenomenologije duha (45/14): »ISTINITO JE CJELINA«. Mislim da veće istine od ovog nema i ne treba je ni tražiti. Preostaje jedino da se definira što je cjelina.

Hegel je u Fenomenologiji dao svoju misaonu reprodukciju razvitka svijesti (nesretna svijest, stojička, skepticizam itd.), gdje je cjelina suština koja se ispunjava razvitkom. Znanost je razumijevanje tog razvitka i svaki element dobiva svoju prozirnost i dovršenost samo svojim razvitkom. Svaka nestrpljivost je pokušaj postignuća bez sredstava i Hegel ukazuje na nužnost svakog momenta, te na to da valja podnijeti dužinu puta. Međusobna razlika svijesti i predmeta, ono negativno uopće, jest ta čarobna snaga koja posredovanjem od nejednakosti znanja i objektivne stvarnosti dovodi do jednakosti — do istine. Kad je razlika ukinuta svijest je zadovoljena — nastupa harmonija. Istina je sazrela kad može biti vlasništvo svakog čovjeka (45/42), a prava forma istine je samo u znanosti (45/7). Između očekivanja i ostvarenja vlada apsolutna slučajnost (45/12). Znanjem se smanjuje slučajnost a raste nužnost, apsolutnom empirizmu suprotstavlja se prazni idealizam, a njihovom konvergencijom kroz misaono i praktično djelovanje nastupa cjelina. Djelovanje je prenošenje iz forme neprikazanog u formu prikazanog bitka (45/219), prenošenje iz noći mogućnosti u dan nazočnosti kad se može doživjeti radost koju individua može naći u jedinstvu zbiljnosti i sebe same (45/221). Ta postignuta ravnoteža svih dijelova uz neposredno i svjesno djelovanje svakog pojedinca je cjelina (45/317) kad pojedinac zna za zbiljnost i opstojnost kao svoju volju i čin (45/375) i kad imamo kretanje koje kruži u sebi (45/408). Iako je za razumijevanje cjeline rečeno dovoljno, Hegel ide i dalje te kaže da duh, kad shvati svoj čisti pojam, shvaća sam sebe i ukida vremensku formu, uništava vrijeme

(45/427), a prije toga uvijek postoji razlika znanja i istine koja se ukida kretanjem. Ovo je spekulacija, a zanimljivo je da je nalazimo i kod Muhameda koji na jednom mjestu kaže: »Tko se spaja sa znanjem, spaja se s vječnošću«. Tako daleko besmisleno je ići i može nas samo odvesti u mistiku. Imperativ je mijenjati ovaj svijet, filozofi su ga dosta često tumačili, ali vrlo malo promijenili. S druge strane, kako kaže Axelos, tehničari su do sada mijenjali svijet, ali ga očito nisu osmislili. Kako vidimo humanistička i tehnička inteligencija su za sada dva paralelna pravca te treba razbiti Euklidov-Newtonov prostor da bi se izvršila negacija negacije humanističko-tehničkog jaza, paralelnih i neovisnih linija. L. Legradić (82/196) ukazuje na to kako je kapitalizam do krajnjih granica razvio primjenu prirodnih znanosti, a da socijalizmu preostaje da analogno razvije društvene znanosti i njihovu primjenu. Tehnologija je po njemu primjena prirodnih znanosti, a pravo bi trebalo biti primjena društvenih znanosti, te tako možemo očekivati to rješenje u našem vremenu i društvu. Treba naglasiti da je Marx vidio rješenje u tome da proleterijat ozbilji filozofiju, tj. da filozofija bude um, a proleterijat srce i ruka revolucije. Ovu misao nužno treba razvijati dalje, jer filozofija negacijom negacije prelazi u znanost koja se dá ozbiljiti. Možemo reći da filozofija nije još dovoljno misaono razrađeno zdanje, da se njome ne mogu sagledati sve objektivne zakonitosti koje je neophodno znati da bi se ovladalo objektivnom stvarnošću. Za to je nužno znanstveno istraživanje i verificiranje koje smanjuje razliku između očekivanja i ostvarenja, a bez njih ta razlika ostaje nepremostiv jaz.

Marx je najsvjetliji primjer kako se od filozofskog pristupa u mladosti (Rani radovi) prelazi u mukotrpan, ali jedino plodan put znanosti (Kapital) u zreloj dobi.

Možemo zaključiti da je filozofski pristup mladenačko zanesenjaštvo, a da je čak u svojoj najboljoj verziji samo vjerna misaona reprodukcija objektivne stvarnosti (Fenomenologija duha) no nedovoljna da bi svijet mijenjala i usavršavala.

SPOZNATI I MIJENJATI SVIJET MOGUĆE JE SAMO KROZ ZNANOST I RAD, znanost u radu i rad u znanosti, a začetak toga imamo kod Marxa. Smatraju ga uz mislioca revolucije prvenstveno misliocem rada jer je otkrio da je zakon rada objektivni zakon razvitka društva, odnosno zakon vrijednosti u klasnom društvu kao razvijeni oblik zakona rada. Prije njega Ricardo, a još prije Smith, uvidjeli su važnost rada kao jedinog izvora vrijednosti, ali nisu razumijevali cjelinu društvenih zbivanja. Marx je genijalno ujedinio Hegelove filozofske spoznaje, utopistička stremljenja i građansku ekonomiju. Uočio je duboko jedinstvo čovjeka i robe — vlasništva, čovjeka i rada, čovjeka i čovjeka posredovanjem roba i cjelokupnu povijest objasnio tim odnosima. Za sada je nenadmašno Marxovo saznanje objektivne zakonitosti razvitka društva (104 str. 318): »U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene nužne odnose, nezavisno od njihove volje, produkcijske odnose koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijal-

nih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. NAČIN PROIZVODNJE MATERIJALNOG ŽIVOTA UVJETUJE PROCES SOCIJALNOG, POLITIČKOG I DUHOVNOG ŽIVOTA UOPĆE. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrjeđe s postojećim odnosima proizvodnje ili, što je pravni izraz za to, s odnosima vlasništva u čijem su se okviru do tada kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže povrat čitave ogromne nadgradnje... Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje... ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uvjete za rješavanje tog antagonizma. Zato se s tom društvenom formacijom završava prehistorija ljudskog društva.»

Po Marxu rad određuje vrijednost svih stvari. Društvo se održava neprekidnom proizvodnjom, raspodjelom i potrošnjom rada, te se totalitet ljudskih odnosa upravlja prema objektivnim zakonima ekonomije. Temeljna teza njegove radne teorije vrijednosti je da se vrijednost roba određuje količinom apstraktnog rada koji je društveno potreban. R. Legradić izvodi vrlo uvjerljivu dijalektičku teoriju društva iz rada kao objektivnog zakona razvitka društva, te su tako proizvodnja, društveno-ekonomski odnosi (odnosi u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji), moral, pravo, društveno-političke ustanove (država itd.), ideologija i umjetnost u harmoničnom dijalektičkom polaritetu i jedno iz drugoga proizlazi negacijom negacije. Što je najvažnije, samo promjene u radu i proizvodnji mogu dovesti do kvalitativnih promjena u ostalim društvenim fenomenima iako postoji povratna sprega, povratni utjecaj. Promatra li se rad kroz povijest društva, vide se kvalitativne promjene. U gentilnom društvu rad služi isključivo zadovoljavanju potreba i može se reći da se raspodjela vrši prema potrebama. Smatra se da je taj period trajao 500 000 godina. Razvitkom proizvodnih snaga, Marxovog koncepta bez kojeg je gotovo nemoguće zamisliti razumijevanje društvenih zbivanja i zakonitosti, počinje se javljati višak vrijednosti i kroz to započinje djelovanje zakona vrijednosti.

R. Legradić izvodi teoriju o 3 ciklusa zakona vrijednosti iz koje zaključuje o neminovnosti samoupravljanja kao forme ukidanja djelovanja zakona vrijednosti na radnoj snazi. To je nužni preduvjet za stvaranje komunističkog društva. Pogledajmo istovremeno kako se rad mijenjao kroz povijest i kako je djelovao zakon vrijednosti kao objektivni zakon razvitka. Prvi ciklus, robovlasnički, započeo je trampom među gentilnim društvenim zajednicama (R—R) što dovodi do raspadanja gentilnog naturalnog sistema. Djelovanje zakona vrijednosti imalo je za posljednicu pojavu privatnog vlasništva. Kroz nastalo raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti javljaju se klase robovlasnika i robova, tj.

kroz postepeno raslojavanje na jednoj strani sve krupniji vlasnici, a na drugoj strani nevlasnici (propali vlasnici) koji na kraju i sami postaju predmetom tuđeg vlasništva. Rob je »instrumentum vocale«, oruđe koje govori, sredstvo za proizvodnju svoga gospodara. On radi s najjednostavnijim oruđima (srp, motika, lopata, drveni plug sa željeznom ralicom), a uvjeti rada su krajnje nepovoljni. Robovi se mogu kupovati, prodavati, sakatiti i ubijati, tretiraju se gotovo kao životinje. Golema eksploatacija robovskog rada omogućila je razvitak proizvodnih snaga. Iako je privreda pretežno naturalna, pojavljuje se novac kao opći ekvivalent roba, a kroz to sitna robna privreda (R—N—R') koja u početku vodi decentralizaciji gentilne društvene svojine. Akumulacijom novca i jačanjem trgovaca razvija se krupna robna privreda kojom započinje proces centralizacije vlasništva. Sve dok koncentracija hrematističkog kapitala determinira centralizaciju vlasništva proces je pozitivan i progresivan. Kako je koncentracija ovisna o sumiranju individualnih radova robova pod jednim robovlasnikom, to uskoro dolazi do fizičkog maksimuma uslijed nemogućnosti fizičke kontrole i upravljanja. Robovi nisu motivirani za efikasan rad jer apsolutno nemaju koristi od toga te dobivaju samo grube alate. Kod njih je sloboda na minimumu, gotovo na nuli.

Uslijed toga, kad je već nemoguće povećavati koncentraciju, kad su iscrpljene sve mogućnosti kooperacije rada robova, razvitak društva proizlazi iz sve veće centralizacije vlasništva. Tako dolazi do hipercentralizacije vlasništva — hrematističkog kapitala i hipokoncentracije proizvodnje, te se stvara revolucionarna situacija. Ta proizvodno-ekonomska previranja imaju i svoju idejnu refleksiju. Evolucijom kroz 500 000 godina od sakupljačke privrede i neposredne osjetilne svijesti razvija se lovačka privreda i prve trajnije predodžbe, uglavnom izradom prvog oruđa. Tako iz prvih percepcija negacijom negacije nastaju prve predodžbe, a negacijom negacija predodžbi prvi pojmovi. Proizvodne snage se razvijaju, javlja se stočarstvo, zemljoradnja, mišljenje se sve više razvija, da bi se nastankom robovlasničkog društva, podjelom na umni i fizički rad razvilo u filozofski pogled na svijet kod najnaprednijih. Pod utjecajem filozofa, ponajviše Sokrata, Platona i Aristotela, razvija se monoteistička religija, nastupa prva ontološka revolucija, po kojoj svi ljudi postaju JEDNAKI PRED BOGOM. Time nastaje prva revolucija, oslobođenje potlačenih i eksploatiranih, propovijeda se jednakost ljudi pred bogom i za patnje na ovom svijetu obećava radost i sreća na drugom svijetu. Robovlasnički sistem se ruši — ekonomski, jer nije u stanju razvijati proizvodne snage radom roba, ideološki, jer ne daje nikakvu nadu robu.

Razvija se novi sistem gdje se ponovo javlja naturalna privreda, ali na jednom višem nivou, jer se kmet sâm brine za izdržavanje sebe i svoje porodice. Tu je dana izvjesna mogućnost ekonomskog razvitka — više rada, više i materijalnih dobara. Prvi oblik eksploatacije je radna renta i na koncu novčana renta. Već uvođenjem produktne rente poči-

nje djelovati zakon vrijednosti i dolazi do decentralizacije naturalnog privrednog sistema. Javlja se sitna robna privreda (R—N—R') koja ima slično djelovanje na raspadanje naturalnog sistema kao i u prvom ciklusu. Pojavom novčane rente razvija se hipercentralizacija vlasništva koja do kraja razara feudalni sistem. Uz razvoj zanatstva, manufakture, trgovine, velika geografska i tehnološka otkrića razvija se i nova ideologija. Iako je filozofija već u robovlasničkom društvu postala najnapredniji pogled na svijet, religiozni pogled na svijet je dominantan.

Francuski materijalisti daju oštru kritiku religije i stvaraju idejne pretpostavke za novu ontološku revoluciju, da svi postanu JEDNAKI PRED ZAKONOM, što se i ostvaruje francuskom revolucijom. Otvoren je put oslobađanja od zemlje, čovjek može slobodno prodavati svoju radnu snagu (R—N—R') kapitalistima koji uz radnu snagu kupuju sirovine i opremu da bi proizveli i prodali proizvod uz određeni profit (N—R—N').

S jedne strane imamo veliku većinu ljudi-proletera koji žive i rade na principu sitne robne privrede, a s druge mali broj kapitalista koji rade na principu krupne robne privrede. Ovakav sistem izvanredno uspješno razvija proizvodne snage, materijalno bogatstvo proizlazi iz krađe radnog vremena proletera, ali i ogromnog razvitka prirodnih znanosti kroz koje se razvija sve veća koncentracija proizvodnje, sve veći organski sastav kapitala. To neminovno vodi opadajućoj profitnoj stopi, a kroz to i odumiranju kapitalizma, jer je profit njegov spiritus movens. Akumulacija bogatstva je stvaranje preduvjeta za novo komunističko društvo. U nizu zemalja dolazi do nasilnog zbacivanja kapitalističkog poretka (Rusija, Jugoslavija, Kina itd.). R. Legradić to tumači hipercentralizacijom kapitala prema hipokoncentraciji proizvodnje: nerazvijene zemlje čak s ostacima feudalizma, naturalnom i sitnom robnom privredom, imaju oaze kapitalističke krupne robne privrede, što je velik nesrazmjer. Idejne preteče ovih promjena (Marx, Engels i dr.) osiguravaju preduvjete za treću ontološku revoluciju koja dovodi do JEDNAKOSTI LJUDI PRED RADOM. Ovom socijalističkom revolucijom ljudi se do kraja izjednačuju i daljnji razvitak postaje sve više djelo udruženih slobodnih neposrednih proizvođača.

Nakon socijalističkih revolucija nanovo se javlja naturalna privreda iz koje uslijed nerazvijenih proizvodnih snaga i dalje izvire zakon vrijednosti. Njegovo ukidanje je nemoguće postići administrativnim etatističkim putem već jedino priznavanjem, upoznavanjem i kroz to nadvladavanjem. Za kapitalizam je, po Legradiću, unutrašnja razvojna granica sitna robna privreda proletera, a to je moguće dijalektički ukinuti jedino kroz proletersko samoupravljanje, gdje je čovjek istovremeno i radnik i gospodar rada i proizvodnje. Tako bismo u trećem ciklusu zakona vrijednosti imali samo krupnu robnu privredu (N—R—N'), što samo može dokinuti djelovanje zakona vrijednosti i osigurati put u naturalnu privredu komunizma kada se ukida raspodjela prema radu i razvija raspodjela prema potrebama. Tako dolazi do prerastanja zakona vrijednosti koji se javlja u klasnom društvu u zakon rada — ali ovaj put kreativnog rada — kao objektivnog zakona razvitka. Tako je

Legradić dokazao nužnost samoupravljanja kao jedinog načina likvidiranja kako kapitalističkog tako i etatističkog sistema, tj. teorijski je utvrdio da je samoupravljanje optimalna forma prerastanja društva u komunizam.

Treba još naglasiti izvanrednu distinkciju koju je izvela B. Despot (12/1). Marx je pokazao da Hegel vidi samo pozitivnu stranu rada, te je on stoga posebno razvio negativnu stranu rada — otuđeni rad. Predmet koji rad proizvodi susreće se kao entitet — sila koja je postala nezavisna od proizvođača. Rad odvojen od svog predmeta u krajnjoj liniji vodi otuđenju čovjeka od čovjeka. Kao što on proizvodi svoju vlastitu proizvodnju za svoje obespravljenje i za svoju kaznu, tako taj vlastiti proizvod proizvodi vlast onoga koji ne proizvodi. Rad je radniku spoljašni rad, tj. ne pripada njegovoj suštini, on se stoga u radu ne potvrđuje nego poriče, ne osjeća sretnim nego nesretnim, ne razvija slobodno fizičku i duhovnu energiju nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava duh. Rad nije zadovoljenje potreba već sredstvo za zadovoljenje potreba. Kroz to je nužno proučavanje rada kako bi čovjek postao slobodno biće koje će SVRSISHODNI RAD NEGACIJOM NEGACIJE IZRAZITI U SAMOSVRŠNOM RADU. B. Despot pod svrsishodnom radom podrazumijeva rad kao sredstvo, a pod samosvršnim radom rad kao cilj (causa sui), tj. u prvom slučaju rad je sredstvo za zadovoljenje drugih potreba, a u drugom slučaju rad postaje prva potreba.

Na kraju ovog uvoda treba reći da su na koncepciju ovog rada najviše djelovali navedeni autori. Vidi se da im je zajednički nazivnik u dijalektici, te da su oni gotovo jedini koji konkretno operiraju zakonom negacije negacije. Bez razumijevanja djelovanja tog zakona nemoguće je spoznati, a kamoli djelovati na društveni razvitak prema zacrtanom cilju — carstvu slobode.

Ovo su okviri iz kojih treba razvijati teoriju i metodologiju samoupravnog društva, analizirati našu stvarnost i istraživati uzroke sadašnjih uspjeha i neuspjeha u oživotvorenju samoupravljanja, te predlagati rješenja. S aspekta političke ekonomije osnovno je osigurati da neposredni proizvođači na sebi ukinu djelovanje sitne robne privrede, te da masovno žive i djeluju na principu krupne robne privrede. Suštinu ovog problema definirao je R. Legradić svojom teorijom o trima ciklusima zakona vrijednosti, a ovaj rad je pokušaj teorijskih i metodoloških razrađivanja objektivnih zakonitosti razvitka društva. Naše je društvo neposredan dokaz da se djeluje u tom pravcu, gotovo svi politički dokumenti, zaključno s X kongresom SKJ, streme k tome, ali u nas ima premalo znanstvenih pristupa. Ukoliko ih i ima, njihov je karakter apologetski ili kritizerski — ili se samoupravljanju prilazi normativno pa imamo hvalospjeve ili se prilazi pozitivistički po se od činjenice ne vide smisao, težnje i poteškoće. Zbog takvih pristupa neposredni proizvođači ostat će slijepi izvršioци birokratskih odluka i razdvojenost na donosioce i izvršioce odluka bit će Damoklov mač nad svima nama. Radniku će jedino preostajati hegelijanska nada u obrat sluge u gospodara i stvarnost će nam biti ispod ili na Hegelovom horizontu. Marxova

2. TEORIJA SAMOUPRAVLJANJA

2.1. CILJ DRUŠTVENOG RAZVITKA

Teorija samoupravljanja morala bi prvenstveno definirati cilj društvenog razvitka. Nema potrebe tražiti cilj i otkrivati otkriveno jer je već G. W. F. Hegel utvrdio što je cilj društvenog razvitka. Po njemu je svjetska povijest **NAPREDOVANJE U SVIJESTI O SLOBODI**; istočnjaci su znali da je jedan slobodan, grčki i rimski svijet, da je nekolicina slobodna, a sada su po sebi svi ljudi slobodni (47/24).

Postavlja se pitanje da li je to *causa finalis*, te da li je to teleologija. Mi smo još uvijek opterećeni emocionalnim aspektom te riječi, a kako teleologija dominira kod srednjevjekovnih teologa, to smo a priori spremni u teleologiji vidjeti upravljenost ka bogu. Hegel je u ranijoj fazi u svrsi vidio prevođenje subjektivne forme u objektivitet, a Lenjin, ponajviše pod utjecajem Hegela, da su svrhe čovjeka izazvane objektivnim svijetom i da ga pretpostavljaju.

Netko bi tako mogao reći da je svrsishodna djelatnost, — rad — teleologija, jer radnik u radu ne postizava samo promjenu oblika prirodnih stvari već ostvaruje i svoju svrhu koja mu je znana (100/135). Tu je *differentia specifica* prema »radu« žvotinje. Antinomija kauzalnosti i teleologije je dijalektična (92/381).

Moramo se zapitati zašto se o cilju društva više ne raspravlja u društvenim znanostima, zašto je to ignorirana ili čak »tabu« tema. S druge strane, u radu, na tehničkim djelatnostima, to je najznačajnije obilježje. Vrhunac se dostiže u kibernetici gdje je definiranje cilja prvenstveni zadatak, jer se upravljenost prema nečemu može odvijati kad se zna cilj. Bez svjesnog definiranja cilja djelatnost je besmislena ili nedovoljno smislena. Ne bi se moglo reći da su dostignuća društvenih znanosti besmislena, ali su vjerojatno nedovoljno smislena jer nemaju eksplicitno definiran cilj. On implicitno postoji, on postoji nezavisno od svijesti ljudi, ali se ne može u potpunosti oživotvoriti dok ne postane »vlasništvo« svakog čovjeka.

Marx je 11. tezom o Feuerbachu otvorio proces svjesnog mijenjanja svijeta, kod njega je na mnogim mjestima implicitno sadržano stremljenje društva određenom cilju. Tako koncept besklasnog društva, carstvo

slobode izgrađeno na carstvu nužnosti, nastaje tamo gdje je slobodan razvitak svakog čovjeka uvjet za slobodan razvitak svih. Kod ortodoksnih marksista, vjerojatno zbog toga što Marx nije bio eksplicitan u tretiranju cilja i slobode kao cilja, još se manje zapaža inzistiranje na slobodi, oslobođenju, dezalijenaciji. Stoga je veoma značajna Lenjinova misao da nitko nije razumio Marxa tko nije razumio Hegela. To što su se marksisti u jednoj epohi Staljinove čistke, ponašali kao isusovci u jednoj drugoj epohi, epohi inkvizicije, govori nam kako Isus i Marx nisu opasni, ali isusovci i marksisti to mogu biti, općenitije rečeno, mogu to biti svi oni koji ne misle i ne odlučuju svojom glavom. No, to ne treba shvatiti kao misaoni — idejni proces, već kao društveni proces gdje se radi o životu ili smrti, sreći ili nesreći čovjeka i čovječanstva.

Postoji u suvremenoj sociologiji tzv. funkcionalistički pravac, koji teži perfekcioniranju društvenih funkcija (121/1) ali u okviru datog svijeta činjenica i vrijednosti. Svi takvi sistemi, slično pokušajima tehnokrata, najbolje bi funkcionirali kad u njima ne bi bilo čovjeka koji unosi promjenu, razvitak. Njihova je osnovna težnja prilagoditi čovjeka objektivnoj sredini, dok je genijalna Marxova misao bila upravo suprotna — prilagoditi objektivnu sredinu čovjeku. Predstoji vrlo mukotrpan rad uočavanja i upoznavanja objektivnih zakonitosti i društvenih nužnosti kako im se čovjek ne bi morao prilagođavati i služiti im nego da bi mogao gospodariti njima, da bi ih prilagodio sebi. Napredovanje u tome jest napredovanje u slobodi, ono rezultira iz sve manje potrebe za sadašnjom formom rada, ali sve veće potrebe za budućom formom rada — samosvršnim radom. Samo promjenama u radu moguće je napredovanje u slobodi i zato će nam osnovni zadatak biti istraživanje zakonitosti rada i proizvodnje.

Prije toga treba što je moguće preciznije definirati kategoriju slobode, jer što nam je cilj jasniji, to ćemo manje lutati u labirintu života i gubiti se u slijepim hodnicima prirodnih i društvenih nužnosti.

Sloboda je po Aristotelu sama sebi svrha (4/6), po Spinozi saznanje nužnosti, a ovdje će nam najviše pomoći Hegel koji slobodu definira kao »znati i htjeti sebe«. On kaže (47/22): »Kao što je substancija materije težina, tako je bit duha sloboda. Filozofija nas uči da sva svojstva duha opstojе samo pomoću slobode... da je sloboda jedina istinitost duha.«

Marx je posebno cijenio Feuerbachovo mišljenje da je čovjek egzistencija slobode, te Rousseovo mišljenje da oduzeti čovjeku slobodu znači oduzeti svaku moralnost ljudskim djelima. Već u svojoj disertaciji usmjerio se protiv svih zemaljskih bogova koji ljudsku samosvijest ne priznaju kao najuzvišenije božanstvo, a opredjelio se za Epikurovo ateističko poimanje slobode nasuprot Demokritovom fatalizmu (11/25). Čovjek je po Marxu generičko biće kojemu je sama životna djelatnost predmet htijenja (103/202) te se prema sebi odnosi kao prema generičkom biću, dakle slobodnom biću. Za razliku od životinje koja oblikuje po mjeri i potrebi vrste kojoj pripada, čovjek proizvodi univerzalno, slobodno i istinski kad je slobodan od fizičkih potreba (103/203). Otudjenje

od tih mogućnosti nastaje uslijed klasnog društva, otuđenog rada, Marx podvlači da se u svim državama pod javnim interesom podrazumijeva vladin interes, interes posrednika, a sloboda se sastoji u tome da se država preobrazi iz jednog društvu nadređenog u njemu podređeni organ. Kroz povijest se vladajuća klasa u svom otuđenju osjećala dobro, zna za otuđenje kao vlastitu moć i u njemu ima privid egzistencije, dok se eksploatirana klasa u otuđenju osjeća uništenom, vidi u njemu svoju nemoć i stvarnost neljudske egzistencije. Po Marxu je (11/151) svaka vrsta slobode prvo egzistirala kao posebna privilegija, a kasnije kao opće pravo. Zadatak je povijesti obaranje svih okolnosti u kojima je čovjek uniženo i uvrijeđeno biće, da bi atribut moći kao atribut slobode posjedovao svaki pojedinac. F. Cengle (11/239) ukazuje na to da je kriterij napredovanja slobode u praksi razvitak čovjekovih potencijala, moglo bi se dodati i ostvarenje potencijala. Tako S. Stojanović (60/103) ukazuje na neophodnost postojanja mogućnosti izbora, a osim slobode izbora između realnih mogućnosti nužna je i mogućnost ostvarenja izabrane varijante za određivanje prirodnih i društvenih uvjeta života. Autor vrlo dobro uočava razliku slobode »DA« i slobode »OD«, i samo je prvo prava sloboda. Ovdje treba ponovo istaći samosvršnu djelatnost **B. Despot**, koja je u punoj mjeri ozbiljenje slobodne ljudske djelatnosti.

Garaudy se javlja sa zahtjevom za razvijanjem teorije o slobodi. Kako za sada nema ništa vrednijega od Hegelovih i Marxovih tumačenja, možemo sintetizirati da je sloboda znati i htjeti sebe prvenstveno kroz svoju djelatnost — rad. Mogao bi se dati niz dokaza o razvijanju slobode kroz ljudsku povijest, ali je neoporiv dokaz rad roba, kmeta, proletera i — na koncu ljudske pretpovijesti — rad asocijanta koji ukida na sebi djelovanje zakona vrijednosti (tj. metamorfozu kroz sitnu robnu priredu).

Naš će prvenstveni zadatak biti u upoznavanju ovih zakonitosti rada i proizvodnje — carstva nužnosti, jer je suština u tome da je sitna robna privreda proletera ograničenije punog društvenog razvitka. Očito je da ne može razvijati društvo proleter koji prodaje svoju radnu snagu da bi kupio robu za svoju prostu životnu reprodukciju, njegov prirodni egoistički interes za opstanak je samo SREDSTVO vladajućih kasta, klasa i grupa za njihove posebne ciljeve i interese koji nužno nisu opći, jedinstveni, zajednički, već su u dubokim ekonomskim, ideološkim, nacionalnim i drugim protivrječnostima. Podsjetimo se Hegela — istina je cjelina. Neminovno moramo gledati cijeli svijet da bismo shvatili zakonitosti društva, njegove sadašnje protivrječnosti i duboku unutarnju zavisnost i jedinstvenost. S jedne strane imamo SAD sa 4 000 dolara, niz zemalja s preko 2 000 dolara po stanovniku (cca 600 milijuna ljudi), a s druge strane Kinu, Indiju itd. (cca 2 milijarde ljudi) koje imaju oko 100 dolara po stanovniku. Kroz to Carmichael (124/85) ukazuje na to da je zapadno društvo novi kapitalist, a treći svijet proleterijat. Ovakav pristup mnogo je bliži Marxu od Marcuseovog neshvaćanja ponašanja radničke klase u SAD, jer je razumljivo da ona sudjeluje u razdiobi ekstra profita svjetskog bogatstva i da kroz to nema revolucionarne već potro-

šačke težnje. Revolucionarno vrenje nastaje tamo gdje se nema što izgubiti osim lanaca. Naše djelovanje je mudro i pošteno, ali treba daleko više raditi na razvijanju revolucionarne teorije koju bi politika mogla primjenjivati u razrješavanju prvenstveno svjetskih, a kroz to i naših unutarnjih problema. Sve je jasnije da je cijeli svijet u dubokoj uzajamnoj ovisnosti i da se vidljive protivrječnosti, negativnosti, razlike moraju negirati svjesnim djelovanjem ukoliko se ne želi osjetiti nesvjesno, stihijsko djelovanje dijalektike. Prirodne znanosti pomogle su nam u tome da sve manje robujemo prirodnim zakonitostima, a društvene znanosti nam moraju pomoći tako da ne robujemo društvenim zakonitostima, te se kao imperativno postavlja pitanje koja su sredstva za ostvarenje cilja društvenog razvitka — slobode.

2.2. SREDSTVA DRUŠTVENOG RAZVITKA

Kao i do sada najbolje odgovore dat će nam Hegel i Marx. Prvi (45/46) kaže da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja i htijenja, drugi ukazuje na živi i minuli rad, na značenje tehnike. Od njihova doba znanje, htijenje, a ponajviše tehnika, znatno su se razvili, pa je vrijedno promisliti o ovim kategorijama.

2.2.1. Znanje

Znanje je misaona reprodukcija objektivne stvarnosti. Do znanja se dolazi učenjem. Najjednostavniji oblik učenja je onaj pomoću uvjetovanih refleksa. Tek kad su otkriveni najelementarniji oblici učenja — »atomi«, mogle su se sagledati kompleksnije funkcije i moglo je doći do programiranog učenja, učenja pomoću kopjutra, za koje se očekuje da će revolucionirati izobrazbu ljudi. Suština te pedagoške revolucije, koja se na žalost nepotrebno sporo razvija, je u razumijevanju važnosti brze povratne sprege i u neophodnosti algoritmiziranja sadržaja. Tako su stvorene pretpostavke za masovnu proizvodnju znanja i nije čudo što se smatra (130/31) da je znanost sve samostalniji i najvažniji faktor razvitka društva, te da je nekad mjerilo bogatstva bila zemlja, sada tehnika, a u budućnosti će biti znanje. Dok je nedostatak obradive zemlje bio ograničenje razvitka, razvitak je nužno bio spor. Kada je tehnika postala ključni faktor progresa, društvo se počelo brže razvijati, a kad znanje postane faktor razvitka društva, kad društvo postane svjesno djelo svojih graditelja, završit će se prehistorija ljudskog društva, za što se Marx ponajviše borio, a čemu je i najviše pridonio.

Saznati kako se znanje razvijalo kroz ljudsku povijest od velike je važnosti za otkrivanje objektivnih zakonitosti i za svjesno razvijanje znanosti. Postoje različite klasifikacije i sistematizacije znanja. Globalno možemo se zadovoljiti podjelom na tehnička, uključujući tu i tehnološka, te ekonomska i psihosociološka znanja. Postoje mnogo suptilnije podjele, ali one su tako daleko od svakodnevne prakse i primjene u svakodnevnom radu i proizvodnji, dok nas prvenstveno zanimaju objektivne zako-

nitosti rada i proizvodnje, a drugim klasifikacijama ne bismo postigli željenu svrhu.

Pod tehničkim znanjima podrazumijevaju se sva ona znanja koja imaju svoje teorijsko ishodište u prirodnim znanostima, isključujući ljudsko društvo i čovjeka. Pod ekonomskim znanjima podrazumijeva se izučavanje zakonitosti proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje materijalnih dobara, marksistički rečeno — izučavanje zakona vrijednosti, a pod psihosociološkim podrazumijevamo sve ono što ima za predmet zakonitosti ljudskog ponašanja.

Naš obrazovni sistem uglavnom je klasificiran na ovoj osnovi, naši poslovni sistemi također imaju organizacionu podjelu na sektore gdje dominira jedno od tih područja.

Jedno istraživanje (71/1) ukazalo je na nejednoliku distribuciju navedenih znanja i obrnutu ovisnost s problemima. Mogli bismo s velikom sigurnošću postaviti odnos tehničkih, ekonomskih i psiholoških znanja u poslovnom sistemu prema analogno klasificiranim problemima.

Tabela 1.

	tehnička	ekonomska	psihološka	ukupno
znanja	60%	30%	10%	100%
problemi	10%	30%	60%	100%

Možda je diskutabilno da li je stanje u skladu s postavljenom procjenom. Ispravne odgovore mogu dati jedino znanstvena istraživanja, ali je vrlo vjerovatno da je stanje takvo i, što je još važnije, da postoji obrnuta zavisnost između intenziteta određenog znanja i intenziteta problema. Povijest nam je ostavila u naslijeđe apsolutni empirizam i prazni idealizam. Uzroci su u podjelama rada — životnim nužnostima, i čovjek koji hoće da bude gospodar svog rada, uvjeta i rezultata toga rada mora dijalektički nadvladati korjene prošlosti i saznati objektivne zakonitosti rada i proizvodnje. Svaki radnik mora ih znati da ne bi ostao sluga tim zakonomjernostima ili drugim ljudima, već da postane istinski slobodan čovjek. U našoj društvenoj praksi ne može se očekivati oslobođenje radničke klase bez sistematskog podizanja obrazovnog nivoa radnika.

Naši predratni revolucionari-radnici su u daleko težim uvjetima proučavali Marxa i ta znanja su im, uz ostalo, davala snagu za vođenje revolucije. Ni danas ne može biti drugačije. Kao da je malo tko shvatio Lenjinove riječi: »Učiti, učiti i učiti!« Međutim, danas ne treba učiti kako se ruši kapitalistička država već kako se gradi samoupravno društvo.

Tito je apsolutno ispravno rekao da se ne može čekati s uvođenjem samoupravljanja dok se radnici obrazuju jer bi se beskonačno dugo

čekalo i da će se oni najbolje obrazovati u životnoj školi samoupravljanja. Problem je u tome što se naši pedagoški stručnjaci do sada vjerojatno nisu dovoljno bavili problemima samoupravljanja, te za sada nemamo obrazovnog programa za neposrednog proizvođača-samoupravljača koji bi se temeljio na sadašnjem nivou rada, te vodio stvaralačkom radu.

Dobra je podjela ljudi u 4 kategorije, tj. na one koji ne znaju da ne znaju, one koje znaju da ne znaju, one koji ne znaju da znaju i one koji znaju da znaju. Prvih je vjerojatno najviše, i tu su nepresušne rezerve za permanentnu pedagošku revoluciju. Taj proces može se potpomoći suvremenim pedagoškim sredstvima nastave (AV-sredstvima, posebno magnetoskop, programirane mašine i udžbenici itd.) ali su to, na žalost, samo prazne forme koje naši pedagozi moraju ispuniti životnim sadržajima primjenjujući zakonitosti tehničke, ekonomske i ljudske prirode, nastojeći prvom dati najmanje, o drugome više, a o trećem najviše.

Dijalektički pristup razvitku znanosti kroz povijest je, na žalost, vrlo rijedak.

Hegel izvrsno uočava da ono što je bilo zbiljsko s vremenom postaje samo dječja igra, pa bi proučavanje igre s tog aspekta pružilo dragocjenih saznanja o razvitku znanja kroz povijest. Marx ukazuje na nužnost kritičkog istraživanja razvitka tehnologije kroz povijest, ali, na žalost, nisu dostupna djela koja dijalektički prilaze izučavanju igre i tehnologije, što bi ukazalo na zakonitosti i olakšalo daljnji razvitak znanosti.

Tu bi saznavanje sprege rada, znanja i potreba dalo odgovore koje sada ne možemo ni slutiti.

Možemo samo reći da proces negacije negacije filozofije znanosti nije završen, te kao što je filozofija izvršila negaciju negacije religije već u antici, ali religija — iskoristivši spoznaje filozofije — zasjala u punom svjetlu u srednjem vijeku, tako filozofija još nije odumrla unatoč idejnoj pobjedi znanosti. Idejnoj pobjedi nedostaje praktična pobjeda (kao što je to bio slučaj s francuskom revolucijom), a ona je moguća samo dijalektičkim ukidanjem podjele na umni i fizički rad — samoupravljanjem neposrednih proizvođača. Iz prirodne težnje k minimumu ulaganja napora znanstvenici još uvijek više polaze od izmišljanja, što je tipično filozofski pristup. Mnogo je češće korištenje saznanja i misli drugih što su opredmećene u knjigama, pa imamo razmjenu (prijenos) informacija između ljudi, preciznije — intenzivnu »resavsku školu«. Vrlo je malo generiranja informacija, tj. slab je prijenos informacija od zbilje-stvarnosti u svijest ljudi. Tako znanstvenici preferiraju iznositi što tko kaže o nekom aspektu zbilje umjesto da se orijentiraju na to kakva je zbilja uistinu, tj. da nam mjerilo istinitosti ne bude nečiji autoritet već stvarno objektivno stanje stvari.

No, nije dovoljno samo ukazati na to kakvi su fenomeni u stvarnosti. Zahtjevi su mnogo stroži, a na vrlo prihvatljiv način definira ih R. Legradić (92/7). Imamo slijedeće faze: snimanje fenomena, praćenje

razvitka pojedinačnog fenomena (historija), uspoređivanje historije svih elemenata vrste (komparativna historija), historija vrste (komparologija), dijalektička analiza i, na kraju, dijalektička sinteza. Između faza je harmonički dijalektički polaritet, svaka navedena faza je rezultat negacije negacije prethodne faze. Konačna faza u razvitku znanosti je dijalektička sinteza, kada zbilju — objektivnu stvarnost — u potpunosti misaono reproduciramo, kada međusobna razlika subjekta i objekta, ono negativno uopće, ustupa mjesto jednakosti — ISTINI.

Dijalektička sinteza misaono reproducira u svijesti — mišljenju sve faze razvitka i podloga je predviđanju daljnjeg razvitka, jer je negacija negacije jedan beskonačan proces.

Ovdje imamo zadovoljavajuću dijalektiku znanosti, a još jednom treba naglasiti da je najmukotrpniji put u fenomenološkom dijelu prikupljanja i obrade činjenica — fenomena i da upravo tu nemamo dovoljno informacija o objektivnoj stvarnosti. Stvarnost nam svakodnevno nudi beskonačno mnogo, ali mi to vrlo slabo »dešifriramo«. Možemo naslutiti da je naše oslobođenje od prirodnih i društvenih nužnosti u znatnoj mjeri ovisno o stupnju našeg saznanja prirodnih i društvenih znanosti. Istina je sazrela kad može biti vlasništvo svakog čovjeka, a forma je u apsolutnoj tehnologiji (totalno primijenjenoj znanosti) koja mora imati svoje ishodište u jedinstvenoj nauci o čovjeku.

Preliminarno možemo zaključiti da je znanje neosporno primarno sredstvo za postizanje cilja društvenog razvitka — slobode svake ličnosti i da društvo, posebno naše, ima veliku odgovornost u tretiranju ovog problema.

Za sada je teško reći da li nas potrošnja nacionalnog dohotka od cca 5,6% za obrazovanje može zadovoljiti, jer mnogo toga moramo još saznati, ali izgleda da su to premalene investicije za društveni razvitak, ukoliko smo se složili da se do slobode stiže beskonačnim posredovanjem između ostaloga i znanja.

2.2.2. Htijenje

Drugi faktor-sredstvo o kome ovisi ostvarenje slobode je htijenje. Ono je po Hegelu pravi pokretač: »Neposredni pogled na povijest uvjerava nas da djelovanja ljudi proizlaze iz njihovih potreba, njihovih strasti, njihovih interesa, njihovih karaktera i talenata i to tako da u tom igrokazu djelatnosti samo potrebe, interesi, strasti sačinjavaju ono što se pokazuje kao pokretna sila i što se pokazuje kao glavna djelatnost« (47/25). On kao vrstan poznavalac stvarnosti zapaža »Ako ljudi treba da se za što zainteresiraju, onda u tome moraju imati sami sebe i moraju nalaziti da je u tome zadovoljen njihov samoosjećaj. To je ono beskonačno pravo subjektivno da on u svojoj djelatnosti i radu samoga sebe nalazi zadovoljenoga« (47/28). Po njemu se unutrašnja svrha u organizmu probija kroz potrebe (92/379). On također ukazuje na to da sistem potreba uvjetuje sistem međusobne fizičke ovisnosti. Rad poje-

dincu ne garantira da će mu potrebe biti zadovoljene, jer sila, njemu tuđa, određuje hoće li se potrebe zadovoljiti ili ne.

Marx ukazuje na to da je vrijednost pojedinčeva proizvoda neovisna o njemu i podvrgnuta stalnoj promjeni, te ono što vlada je nesavjestan slijep totalitet potreba i načina njihova zadovoljenja, a povijesni je zadatak savladati nesvjesnu, stihijnu i slijepu sudbinu.

Hegel mnogo prije suvremenoga tretiranja motivacionog ciklusa uočava trijadu: potreba — rad — užitak. On uviđa da je neposredno zadovoljenje potreba u stvari jednostavno uništenje predmeta, a ne preobražaj forme, te da uslijed svoje neposrednosti započinje uvijek na istom mjestu i da u tome nema razlika. Tek time što čovjek umeće rad između žudnje i njenog ispunjenja, tek time što prekida s prirodnom neposrednošću, on postaje čovjekom (92/359). Rad je spriječena žudnja (92/361). Razvitkom društva sve je veća podjela rada i sve se više odvaja pojedini rad i neposredno zadovoljavanje potreba (92/362). Svaki pojedinac radi za potrebe mnogih, a zadovoljenje njegovih mnogih potreba postiže se zahvaljujući radu mnogih (92/363), on se žrtvuje za cjelinu i od nje dobiva natrag za sebe.

Slično misli i Marx: »Društvena podjela rada čini rad jednostranim, a potrebe ostaju mnogostranim... i isprva se osobna međusobna nezavisnost razmjenom pretvara u svestranu zavisnost« (100/67). No, potrebe nisu zauvijek date. Marx kaže (102/155) da je povijest društva mijenjanje ljudske prirode, pa, prema tome, i ljudskih potreba. Danas možemo samo težiti za jednom teorijom potreba, shodno teoriji znanja i teoriji slobode, a jedini realan put je kroz znanstvena istraživanja.

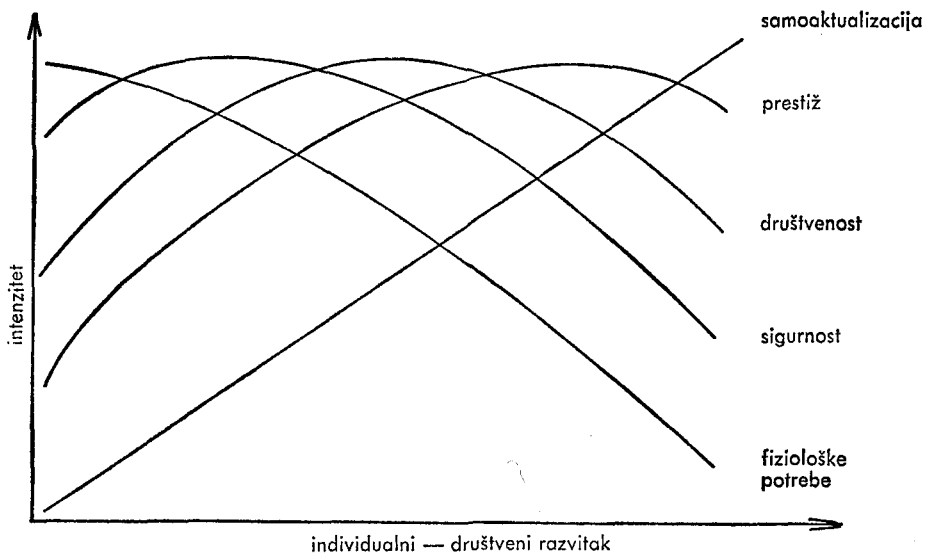
Dosta je uvjerljiva klasifikacija i dinamika potreba koje je postavio Maslow (74/103). Autor (vidi sl. 1.) dijeli potrebe u pet kategorija: fiziološke potrebe (glad, žeđ, zrak itd.), potrebe sigurnosti (strah kao emocionalni pratilac), potrebe društvenosti (radost, ljubav kao emocionalni aspekt), potreba prestiža (moć, isticanje nad sredinom) i, kao konačna, potreba za samoaktualizacijom (ispoljavanje vlastitih mogućnosti).

Kako vidimo na svakom nivou razvitka jedna je potreba dominirajuća, a ostale su joj podređene. Kad se ona zadovolji (kad dođe do zasićenja), njen intenzitet opada, a javlja se »viša« potreba, koja analogno nakon zasićenja opada i omogućuje pojavu slijedeće. Vidimo da jedino prva potreba ne raste već samo opada, tj. da nam prirodna nužnost stoji kao data i jedino je možemo minimalizirati. Čovjek je kroz razvitak shvatio da tu svoju nagonsku sferu (fiziološke potrebe) treba inhibirati u određenoj mjeri da bi opstao. Nepostojanje mjere u zadovoljavanju fizioloških — nagonskih potreba vodi »ratu svih protiv svih« (bellum omnium contra omnes). Rousseauove ideje o društvenim ugovorima su naivne, iako u njima ima istine, te je Marx uočio sve veće udruživanje ljudi kroz povijesni razvitak, da bi svoje naučno djelo izrazio parolom »PROLETERI SVIH ZEMALJA UJEDINITE SE«. Zato što je proces udruživanja vrlo spor i mukotrpan ne možemo optuživati Marxa niti

bilo kojeg mislioca već jedino saznavanjem zakonitosti udruživanja možemo nadvladati međusobne protivrječnosti i osigurati harmoniju dijela i cijeline, pojedinačnoga, posebnoga i općega.

I Freud (31/1) je uočio sukob nagonškog i društvenoga, ida i superega. Po njemu čovjek zbog sigurnosti koči svoje nagonsko zadovoljenje u prvom redu seksualno.

Slika 1 — hijerarhija potreba

Nakon zadovoljavanja fizioloških potreba u nekoj mjeri, osnovno nam je zadovoljiti potrebu sigurnosti, jer se postavlja pitanje kako ćemo zadovoljiti fiziološke potrebe u budućnosti. Strah zbog nemogućnosti zadovoljavanja budućih fizioloških potreba postaje tako osnovni pokretač ljudske aktivnosti i ostaje dominantan sve dok i za budućnost ne osiguramo zadovoljavanje fizioloških potreba.

Nakon toga opada potreba sigurnosti i dominira potreba društvenosti. Kad su zadovoljene prve dvije potrebe, ljudi se orijentiraju na odnose s drugim ljudima. Postaje dominantno da budu i da se osjećaju članovima grupe, da ih grupa i(li) grupe prihvaćaju kao svoje članove, da poštivaju društvena pravila i norme itd.

Kad dođe do zasićenja i ove potrebe, a do toga nužno kroz interakciju društvenih aktivnosti dolazi, javlja se slijedeća potreba — za prestižem, autonomijom, samopoštovanjem. Čovjek prvo želi da ga grupa prihvati kao svog člana, a kad ga prihvati, djeluje u pravcu smanjivanja

zavisnosti o grupi i razvijanja nezavisnosti. Tako se bori za viši status u grupi, da bude gospodar, a ne sluga, za što više postignuće kako bi se što više razlikovao od ostalih i kako bi prikupio što više priznanja od ostalih.

No ni ovom potrebom čovjek ne izražava svoju cjelokupnu prirodu, ne realizira svoj potencijal. Puna realizacija vlastite ličnosti nastupa samo aktualizacijom, što bi Hegel rekao, znanjem i htijenjem sebe samoga. U ovoj potrebi nema pravog zasićenja; ona je prava ljudska potreba i beskonačni razvitak univerzuma i društva, kroz ljudsku prirodu se tek tu u punoj mjeri izražava. U svim prethodnim potrebama djelatnost, najčešće rad, je sredstvo zadovoljavanja navedenih potreba, a u posljednjem slučaju nastupa ono što je Marx zamislio da bude prva ljudska potreba. Prije nego to nastupi čovjek se javlja kao prirodno — životinjsko biće, caruje egoizam — sebičnost, a njegova je opća manifestacija novac. Tek posljednjom potrebom razvija se u punoj mjeri humanistički čovjek, čovječni čovjek, čovjek koji je svoju životinjsku prirodu u punoj mjeri očovječio i koji nema potrebu za nečim drugim do punom harmonijom pojedinačnog i cjeline. To je u rudimentima u svakom stvaralaštvu, a u punoj mjeri će biti kada svaki čovjek postane gospodar totalnih proizvodnih snaga.

Možemo zaključiti da se tu ozbiljuju dobro (moral), istina (ideologija) i lijepo (umjetnost) u jednoj, po distinkciji B. Despot, samosvršnoj djelatnosti kao negacija negacije prethodnih svrsishodnih djelatnosti.

Gledamo li razvitak potreba kroz povijest, jer se one kroz povijest mijenjaju, kako kaže Marx, vidimo da u gentilnom društvu, pa i robovlasništvu, dominiraju fiziološke potrebe. Ima pojedinaca, Hegel kaže — nekolicina je slobodna, koji se bave politikom, umjetnošću, naukom, filozofijom, ali sve to propada jer je proizišlo iz eksploatacije rada drugih.

Barbari su sila koja ruši nepravde starog vijeka. U srednjem vijeku više nije dominantna fiziološka potreba već potreba sigurnosti. Hegel uočava da isprva jednaki barbari, uslijed opće nesigurnosti, svjesno daju svoju slobodu i nezavisnost hrabriji, jaćima, daju svoj posjed u zamjenu za zaštitu, postaju lenski ljudi. Ova hipoteza vrijedna je za istraživanje stvarnih procesa u nastanku feudalizma, jer se ne možemo zanositi time da smo pojavu i razvitak feudalizma u potpunosti objasnili, a Maslovljeva teorija potreba je tu dosta inspirativna.

Razvitkom društva, proizvodnih snaga, razvija se kapitalizam, jednakošću pred zakonom zadovoljava se u većoj mjeri potreba sigurnosti, postaje dominantna potreba društvenosti. Razvitak društva u najvećoj mjeri vode kapitalisti, kod kojih dominira potreba prestiža, tj. što više profita, što veća eksploatacija za što više akumulacije i viška vrijednosti. Ne može se negirati da u kapitalizmu nema gladi i nezadovoljenih fizioloških potreba, nezaposlenosti i nezadovoljene potrebe sigurnosti, ali velika većina ljudi okupirana je potrebama društvenosti. Kako Marx

ističe, nestaje individualnog zanatskog rada, razvija se manufaktura, a kasnije krupna industrija, a proizvodnja se temelji na sve većem udruživanju ljudi uslijed centralizacije i koncentracije kapitala.

Spekulativno razmišljajući dalje, u socijalizmu predstoji razvijanje masovnog ponašanja na bazi potrebe prestiža. U jednom vidu to već postoji u zapadnom potrošačkom društvu, no kako nije primarna potrošnja već proizvodnja, to u proizvodnji treba osigurati zadovoljenje potrebe prestiža. U kapitalizmu se upravo u proizvodnji proleterima to ne dozvoljava već ih se svodi na puke izvršioce, te se time izaziva abnormalna, pretjerana potrošnja i sve ostale refleksije patologije društva: grupni seks, kriminal, hipi-pokret, samoubojstva, porast psihonervnih oboljenja i svi ostali vidovi alijenacije koji su karakteristični za suvremeno zapadno društvo.

Tu imamo psihološke — motivacione pretpostavke za Legradićevu teoriju da samoupravljanjem ukidamo djelovanje zakona vrijednosti na radnu snagu, te da svaki neposredni proizvođač udružen s ostalim proizvođačima i sa sredstvima za rad ne posluje više na principu zakonitosti sitne već krupne robne privrede. Psihološka podloga u potrebi za prestižem, autonomijom, samopoštovanjem svake ličnosti nužno izrasta kad se dovoljno zadovolji potreba društvenosti. To što tu potrebu radnici na zapadu ne mogu zadovoljiti u radu i kroz rad izaziva kod njih negativne reperkusije, koje se u manjoj mjeri javljaju i kod nas kao posljedica naše nerazvijenosti, i kroz to potrebe za imitacijom, kao i iz nedovoljne mogućnosti da neposredni proizvođači u radu i kroz rad zadovolje svoje potrebu za prestižem. Tako se jedino mogu objasniti pretjerane želje za što većim zaradama bez osnove u proizvodnosti rada, želje za što »višim« položajem bez dovoljno afirmiranja na »nižim« položajima, izgradnja vikendica, nabavka sve modernijih tipova automobila, garderobe itd.

Očito je neophodno razviti jednu teoriju samoupravljanja koja će objasniti naše svakodnevne probleme i poteškoće i koja će biti dovoljno revolucionarna da dovede do revolucionarnih promjena u društvu.

Prema Maslovljevoj teoriji nije kraj u potrebi za prestižem. Na žalost velika većina ljudi, kad dođe do tog nivoa potrebe, ne zasićuje se već teži sve većem materijalnom obogaćivanju i sve većoj moći — vlasti nad drugim ljudima. Prava djelatnost, rad, nastupa kad se sredstvo i svrha sjedine u jedno. To što je u potrebi prestiža rad sredstvo vjerovatno je uzrok što se gubi mjera stvari — granica i nastupa patologija rada. Tako rad postaje, psihanalitičari su to otkrili, neurotska potreba, a još ne istinska ljudska potreba. Objašnjenje je jednostavno. Jedan eksperiment će ilustrirati zakonitost kojoj čovjek služi. Psiholozi (74/59) su dali majmunu aparat i dresirali ga da pritišće polugu. Svaki put kad bi pritisnuo na polugu automatski bi ispao jedan žeton, za koji je uvijek dobivao bananu. Majmun je neko vrijeme žetone koristio za banane, »radio« je da bi dobio sredstvo za zadovoljenje potrebe gladi, ali je kasnije počeo prekomjerno »radom nabavljati« žetone i oni su od

sredstva postali cilj — svrha njegove djelatnosti. Uzrok je po autorima što je žeton asociran sa zadovoljstvom (osiguravao je banane koje su ga činile zadovoljnim), pa je po zakonu uvjetovanih refleksa (Pavlov 114) izvor zadovoljstva prešao s pravoga na posredni objekt zadovoljstva. Na tom istom principu novac ljudima postaje svemoćni bog, kako je to lijepo sintetizirao Marx u Kapitalu (100/92), kome se ne odupiru ni moći svetaca, a kamoli mnogo manje svete stvari. Nagoniska životinjska težnja čovjeka za što većim — boljim zadovoljavanjem egoističkih potreba, mogli bismo reći lažnih potreba, ostaje tako i u socijalizmu prepreka. Komunizam može nastupiti tek onda kada većina ljudi izvrši negaciju negacije prethodne četiri potrebe. Oni to mogu jedino kroz rad, proizvodnju, zajedničku udruženu djelatnost i, kao što je po Hegelu religija bila bič koji je barbare pretvorio u civilizirane ljude, rad treba egoistične ljude transcendentirati u čovječne ljude. Izivljavanjem prethodnih potreba kroz svrsishodan rad treba u socijalizmu toliko razviti proizvodne snage da se mogu humano zadovoljiti prirodne (fiziološke) potrebe, a komunizam će nastupiti kad samosvršni rad izvrši negaciju negacije svrsishodnog rada. To nije utopistički ideal, već imperativ. Prethistorija će ljudskog društva završiti kad raspodjelu prema radu, uslijed dovoljnog razvitka proizvodnih snaga, zamijeni raspodjela prema potrebama. Mi danas u stvarnosti nemamo u dovoljnoj mjeri ni raspodjelu prema radu, a tek kad nju perfekcioniramo, imat ćemo pretpostavke za njeno odumiranje. Neosporno je da bi nas ignoriranje ljudske prirode — potrebe da se dobije koliko se uložilo — odvelo u čorsokak, ali također neosporno da bi ignoriranje zakonitosti u ljudskim potrebama odgodilo dijalektičko ukidanje ljudske prethistorije. Tako se sve više postavlja pitanje kako organizirati proizvodnju da zadovolji maksimalnu sadašnju i buduću potrošnju. Tu, istina, koncepcija marketinga pokušava dati odgovor, ali je osnovni prigovor da marketing u hegelijanskom svijetu traži odgovor u stvarnosti kakva je ona, a ne u pronalazanju izlaza iz postojeće stvarnosti. Konkretno, traži kako da zadovolji sadašnje manifestne, a ne latentne potrebe. Sadašnji marketing u svojoj lošijoj verziji polazi od toga kako da sadašnje proizvode nametne potrošačima, a može se očekivati da će u budućnosti sve više polaziti od potreba ljudi i u skladu s tim organizirati proizvodnju. Današnji kapitalistički marketing postavlja potrošnju kao determinantu proizvodnje, što je naopako. Ipak u svojoj biti on je kaskanje za razvitkom društva, a drugačije postavljen mogao bi biti podloga za projektiranje društvenog razvitka. Dok bude u sferi pragmatizma, pozitivizma i kapitalističkog društva, bit će u sferi otuđenja, a kad usvoji marksistički pogled na svijet omogućit će razotuđenje — dezalijenaciju, izlazak iz carstva nužnosti u carstvo slobode. Postavlja se jedno terminološko pitanje, da li marketingom nazivati koncepciju koja je orijetirana na istraživanje potrošačkih potreba i organiziranje zadovoljavanja tih potreba.

Vjerojatno je racionalniji naziv totalna tehnologija, apsolutna tehnologija, tj. primjena cjelokupne ljudske znanosti, cjelokupne znanosti o ljudima. Ljudsko mišljenje je džepno izdanje univerzuma, ono je po

Legradiću krajnja negacija negacije razvitka univerzuma. Takva znanost bi bila angažirana u izgradnji efikasnije i humanije društvene zajednice. U sadašnjim uvjetima u samoupravnom socijalističkom društvu, upravo u našoj zemlji, postoji najveća vjerojatnost ozbiljenja takvog društva koje će stvoriti pretpostavke za samosvršni rad, gdje će čovjek znati i htjeti sebe, tj. slobodno stvaralački izražavati i razvijati svoju prirodnu čovječnost i čovječnu prirodu poštivajući principe dobra, istine i ljepote. Čovjek oslobođen rada kao puste prirodne nužnosti transcendentirat će carstvo nužnosti u carstvo slobode, svoj istinski posjed. Spekulirajući možemo pretpostaviti da će sve navedene potrebe ostati, čovjek će ih zadovoljavati rutinskim radom, ali će takvog rada biti sve manje s razvitkom proizvodnih snaga, a sadržaj življenja će doživjeti svoj koper-nikanski obrat iz rada kao sredstva u rad kao samosvrhu.

2.2.3. Tehnika

Preostaje nam još da donekle osvijetlimo i tehniku kao minuli oblik rada, kao opredmećeni oblik bivšeg ljudskog rada koji nije služio za potrošnju već za daljnju proizvodnju. To je po Marxu proizvodna potrošnja, tj. proizvodi prvog odjeljka modela reprodukcije. Ne može se uspješno prići dijalektičkom proučavanju društva bez Marxovog koncepta proizvodnih snaga, čovjeka i sredstava za rad, organskog i varijabilnog kapitala.

Do sada smo namjerno isticali čovjeka i neke zakonitosti na tom planu, jer je to neosporna osnova društva. Iako se prvenstveno služio ekonomskim kategorijama, Marx nikad nije zaboravljao da se iza toga krije čovjek, što marksisti često zaboravljaju, proučavao je ekonomske zakonitosti jer je bio uvjeren da će otkrivanjem tih zakonitosti stvoriti uvjete za prelaženje iz carstva nužnosti u carstvo slobode.

Kantov kategorički imperativ — čovjek čovjeku ne može biti sredstvo — doživio je u Marxa punu kvalitetu izjavom da je čovjek čovjeku najviše biće (bog). Ništa nema humanijeg od toga, vrlo malo ljudi to zna, a još manje primjenjuje. Očito treba mijenjati i ljudske okolnosti i ljudsku prirodu, a u ovom času prvenstveno nas zanima tehnika, tehnička dostignuća kao jedna od nužnih pretpostavki razvitka društva.

Prvo ćemo započeti od Hegela i Marxa jer se u rasponu njihovih saznanja krije ono što jest i kako bi moralo biti, a nama preostaje da pokušamo njihove misli razvijati dalje, odnosno u stvarnosti tražiti verifikaciju njihovih konstatacija o objektivnom zakonu razvitka društva. Tako Hegel kaže (92/381) da rad ostvaruje cilj pomoću sve dublje saznanjih kauzalnih povezanosti gdje je kauzalnost antinomija ili prije harmonički dijalektički polaritet prema teleologiji. Što je djelovanje apstraktnije, pojedinac je više u stanju izbjeći rad, tj. da na mjesto svoje djelatnosti supstituiru djelovanje vanjske prirode. Njemu je potrebno samo kretanje, koje nalazi u objektivnoj stvarnosti, a čisto kretanje je upravo odnos apstraktnih forma prostora i vremena, tj. mašina. Cjelokupni razvitak tehnike, od toljage do automata, je sve veće

posredovanje između čovjeka i prirode. Hegel uočava i povratni utjecaj tehnike (92/365): U mašini sam čovjek ukida tu svoju formalnu djelatnost i dopušta da mašina sasvim za njega radi, ali ova prevara prirode sveti se njemu samome. Ukoliko je više podjarmljuje, utoliko on sam postaje niži. On ne ukida nužnost rada već ga samo udaljuje od prirode, i ne upravlja se prema njoj kao prema živoj, te rad postaje sve više mehanički.

Hegel ukazuje (92/383) da sredstvo stoji iznad svrhe za koju se upotrebljava, tj. za zadovoljenje žudnje, potrebe. U oruđu dolazi do izražaja općiji, društveniji princip. Ovu Hegelovu misao Lenjin smatra (92/384) dokazom da čovjek u svojim oruđima posjeduje moć nad prirodom, iako je po svojim svrhama, potrebama njoj podvrgnut. Marxa smatraju ne samo misliocem rada i revolucije već i misliocem tehnike. On je u »Kapitalu«, u odjeljku o proizvodnji relativnog viška vrijednosti, ukazao na razvitak tehnike od kooperacije i manufakture do krupne industrije, a u »Gründrisse« je još više anticipirao tehnički razvitak i naučno-tehničku revoluciju.

On pledira (100/316) za jednom povijesti tehnologije koja bi bila analogna Darwinovom otkriću prirodne evolucije. Pita se da li stvaranje proizvodnih organa društvenog čovjeka koji čine materijalnu osnovicu svake društvene organizacije ne zaslužuje adekvatnu pažnju kao stvaranje biljnih i životinjskih organa. Tehnologija po njemu otkriva aktivni stav čovjeka prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a time i društvene prilike i duhovne predodžbe koje iz njih slijede. On ukazuje (100/317) na to da je broj oruđa za rad ograničen brojem prirodnih organa za proizvodnju, a stroj je oslobođen organske granice. Slično je s energetskim aspektom, kad se ljudska snaga zamijeni prirodnim snagama, s informativnim aspektom, kad se rutina i iskustvo zamijene kompjutorima. Po njemu je mašinerija sredstvo za pojeftinjenje proizvoda, a granica je kad vlastita proizvodnja stoji manje rada nego što primjena mašinerije zamjenjuje rad (100/335). Također ukazuje na to (100/348) da strojevi proizvode suvišno stanovništvo, razumije se u kapitalističkom stilu proizvodnje. Tehnika se počela intenzivnije razvijati i primjenjivati kad se ograničilo radno vrijeme (100/353). Marx kao i Hegel ukazuje na negativne aspekte tehnike (100/362): strojni rad do krajnosti zamara živčani sistem, prigušuje mnogostranu igru mišića i olijeni svaku slobodnu duhovnu i tjelesnu aktivnost . . . čak i olakšanje rada postaje sredstvom mučenja, jer stroj ne oslobađa radnika od rada već od sadržaja. Marx ukazuje na važnu zakonitost (100/422) da su zanati bili misteriji, tajne pristupačne samo određenim ljudima, a da krupna industrija razbija rad na jednostavne sastavne dijelove, na nekoliko osnovnih oblika kretanja.

To danas doživljava kulminaciju, kada se kompleksna automatizirana postrojenja i kompjutori, kao savršenstvo tehnike, svode na dve operacije: logički — da i ne, fizikalno — prolazi li električna struja ili ne. Kombinacijama ovih najjednostavnijih procesa izvode se najsavršeniji zahvati, zaključno s letom čovjeka u svemir.

Kao što je kemija svoj puni procvat dostizala kad je uočila atomsku strukturu materije i time stvorila ishodište pojavi umjetnih, sintetskih materijala što se može izvesti iz Mendeljevih tablica (iako se ne može na njih svesti!), tako će i biologija doživjeti puni procvat kad se upoznaju najjednostavnije organske strukture i funkcije. Saznate zakonitosti u biologiji bit će nužna pretpostavka za egzaktnije saznanje ljudske prirode. Iste pretpostavke treba osigurati i u društvenim znanostima, jer će kroz to tehnika dobiti svoj zaokruženi oblik u totalnoj tehnologiji koja će svoje ishodište imati u jedinstvenoj nauci o čovjeku. Prije egzaktnog sagledavanja procesa, djelovanja na ljudskom — društvenom planu imat će veću ili manju grešku, odstupanje očekivanja i ostvarenja, namjere i djela...

Potrebno je napraviti pregled suvremenih dostignuća u tehnici kako bi se analizirale mogućnosti izgradnje carstva slobode na ovom stupnju razvitka društva, jer ćemo vidjeti da primijenjena znanost već teorijski pruža čovječanstvu mogućnosti za efikasniji i humaniji život, ili, kako kaže Marx, samo većim ovladavanjem totalnim proizvodnim snagama od strane čovjeka moguće je stremiti k slobodi, istinitom ljudskom carstvu. Kemija je omogućila proširenje sirovinske baze pa se mogu koristiti svojstva plina, nafte, uglja, zraka u stvaranju novih proizvoda za posredno ili neposredno zadovoljenje ljudskih potreba. Razvitak proizvodnje plastičnih masa (141/232) u svijetu od 1,5 miliona tona u 1950. godini na 30,1 miliona tona u 1970. godini pokazuje kako umjetni materijali sve više zamjenjuju prirodne sirovine, a taj trend će se vjerojatno i nastaviti.

Rekli smo da je kroz povijest prvo i osnovno ograničenje razvitka bio materijal. Revolucioniranjem kemije, a i ostalih područja, to će biti sve manji problem.

Slijedeća je prepreka energija. R. Rihta vrlo ilustrativno navodi koliko je udio čovjeka, životinje i tehnike u energiji SAD od 1850. do 2000. godine.

Tabela 2.

Model promjena u udjelu čovjeka, životinje i tehnike u primijenjenoj energiji na osnovi podataka SAD (u %)

	1850.	1900.	1930.	1950.	2000. (procjena)
čovjek	15	10	4	3	0,5
životinja	79	52	12	1	—
tehnika	6	38	84	96	99,5

Današnja energetska kriza ne slijedi iz nedovoljnih tehničkih mogućnosti boljeg zadovoljavanja potreba za energijom, već iz socio-ekonomskih razlika, negativnosti, i sada je vrijeme kad treba izvršiti negaciju negacije sadašnje energetske politike.

Vrijedno je prvo ispitati prepostavke koje to tehnički omogućuju. A. R. Brady (15/10) navodi da je atomskom energijom u biti riješen problem energetske baze, a da će izravna konverzija sunčevog svijetla u električnu energiju biti jeftiniji izvor od fisije, pa čak i fuzije. Sva istraživanja imaju svoje ishodište u Einsteinovom otkriću ekvivalentnosti mase i energije ($E=mc^2$). U materiji postoji velika koncentracija energije, a to se najevidentnije ilustrira sadašnjom primjenom atomske energije.

Izlaz iz ovog »hegelijanskog kruga« je u primanju, obradi i emisiji informacija, te nove kvalitete u razvitku ljudskog društva, koja sve više ograničava razvoj.

Problemi materije i energije bit će sve više zadovoljavajuće riješeni što budu bolje riješeni problemi prijenosa informacija, kako od prirode i univerzuma čovjeku, tako i između čovjeka i čovjeka. Očito se tu treba javiti novi genije koji će, shodno Einsteinovom otkriću o relaciji mase i energije, ukazati na trojnu zavisnost mase, energije i informacija.

Za sada nam preostaje da se oslonimo na Shanona, tvorca teorije informacija, te Wienera, tvorca kibernetike, tj. primjene teorije informacija u upravljanju bilo kojim sistemom. Vrhunac kibernetičke tehnike su kompjuteri i njihov razvitak u SAD (1955—244, 1960.—10 000, 1968.—52 000, 1974.—100 000) pokazuje da nema tako ekspanzivnog rasta gotovo ni u jednom području tehnike. Očito, ono što se dešava u SAD odvijat će se bržim ili sporijim tempom i u drugim zemljama, te se očekuje vezivanje svih kompjutora u jednu cjelinu. Očito će kompjuterizacija rada i proizvodnje sve više biti mjerilo primjene tehnike u radu i proizvodnji. Stupanj napretka društva odražava se u sve manjem vremenskom razmaku između teorijskog otkrića i primjene u praksi, pa je tako za telefon trebalo 56 godina, za radio 35 godina, te televiziju 14 godina, a za tranzistore 5 godina.

Da tehničke promjene bitno pridonose društvenom napretku ukazao je Marx, rekavši da su para, električna i automatska predilica bili neusporedivo opasniji revolucionari nego Barbès, Raspail i Blanqui.

Tehnika će svoj puni smisao u razvitku ljudskog društva dati sintezom svih vrsta strojeva i kreativnog ljudskog rada. Već i sada imamo prototipove buduće proizvodnje, te tako u Moskvi postoji tvornica gdje od taljenja metala do klipova motora nema manuelne intervencije. Kako će kompjuteri osigurati nezamislivu racionalizaciju rada i proizvodnje može ilustrirati i rad robne kuće u Chicagu, gdje robot inventarizira 2500 artikala i automatski pravi narudžbe.

Sve su to procesi oslobođenja čovjeka od prirodnih nužnosti, tu je uvijek više slobode »od« nego slobode »da«. Ukratko, tehnika omogućuje više oslobođenja od nužnosti, ali je stvar čovjeka da ozbilji svoj život, da mu bude slobodniji, istinskiji, ljepši i uopće bolji. Napredak tehnike ukazuje na to da je sve racionalnije korištenje prirodnih sila, te je koeficijent iskorištenja parnog stroja 15—20%, motora s unutrašnjim

sagorijevanjem 50—60%, a električnih motora 80%. To međutim ne vodi neminovno sve humanijem stanju u ljudskim odnosima. Tehnika je za to nužan uvjet, ali ni u kom slučaju nije dovoljan. Tehnički progres nam pokazuje kako se čovjek sve više isključuje iz proizvodnog procesa, prvo iz neposrednog rada, zatim posluživanja, a na kraju će se isključiti i iz regulacije tehnološkog procesa.

Najbolju ilustraciju tehničkog razvitka daje slijedeća tabela.

Tabela 3.

Korelacije radne funkcije i stupnja tehničkog razvitka

Vrsta radne funkcije		Stupnjevi tehničkog razvitka										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Izvršna faza	1.1.		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	1.2.			*	*	*	*	*	*	*	*	*
	1.3.					—	*	*	*	*	*	*
2. Rukovodeća faza	2.1.				—	—	*	*	*	*	*	*
	2.2.							*	*	*	*	*
	2.3.								*	*	*	*
	2.4.										*	*
3. Pripremna faza	3.1.										—	—
	3.2.											*
	3.3.											*
	3.4.											
4. Kontrolna faza	4.1.									*	*	*
	4.2.											*
	4.3.											—

Napomena: * znači da funkciju vrši stroj
 — znači da funkciju djelomično vrši stroj
 prazno znači da funkciju vrši čovjek

Auerhan (130/310) je podijelio oruđa na slijedeći način:

1. ručna oruđa
2. oruđa pokretana drugom energijom osim ljudske
3. univerzalna oruđa
4. poluautomatska oruđa ili aparature
5. mehanizirana proizvodna linija i poluautomatizirani strojevi s mehaniziranim dovodom materijala i odvodom gotovih proizvoda
6. automatski strojevi ili automatska proizvodna linija
7. automatski uređaj strojeva, linija, aparatura, s automatskim mjerenjem toka uvjeta i rezultata procesa (tu spada i automatska signalizacija kvara, isključenje u slučaju preopterećenja itd.)

9. automatski uređaj sa samoradnom evidencijom bitnih pokazatelja proizvodnog procesa, npr. potrošnje materijala i energije, proizvedene količine, gubitaka u vremenu itd.
10. automatski uređaj koji se samoradno prilagođava izmijenjenim uvjetima, automatski traži optimalne puteve, za izvršavanje postavljenih zadataka
11. automatski uređaj koji na osnovi vlastite procjene i informacija o potražnji, zahtjevima kupaca i sl. sam određuje optimalni program, količinu i kvalitetu, bira optimalni tehnološki proces i vrstu materijala, tj. tehnno-ekonomsku optimalizaciju (takvi uređaji za sada gotovo uopće ne postoje).

Radne funkcije podijelio je na slijedeći način:

1. Izvršna faza

- 1.1. izbor snage
- 1.2. upravljanje radnim oruđem, te eventualno druge forme djelovanja na predmet rada
- 1.3. dovod materijala i poluproizvoda, odvod gotovih proizvoda i otpadaka

2. Rukovodeća faza

- 2.1. osiguranje nužnog redoslijeda operacija
- 2.2. mjerenje toka, uvjeta i rezultata proizvodnog procesa
- 2.3. regulacija, tj. održavanje procesa u određenim granicama
- 2.4. optimalizacija u promijenjenim uvjetima rada

3. Pripremna faza

- 3.1. pregled strojeva, reguliranje, popravci, održavanje
- 3.2. izbor materijala, oruđa, određivanje radnog, proizvodnog procesa
- 3.3. postavljanje cilja proizvodnje (količine, kvalitete, asortimana)
- 3.4. usavršavanje proizvodnje, istraživanje i razvoj

4. Kontrolna faza

- 4.1. evidencija ukupnih karakterističkih pokazatelja proizvodnog procesa, tj. uspoređivanja stvarnih rezultata s ciljevima i analiza razloga odstupanja.
- 4.2. zaključci za postavljanje ciljeva proizvodnje, za izbor materijala, oruđa, tehnološkog procesa i organizacije proizvodnje.

Očito je da ova tabela nije do kraja vjerna misaona reprodukcija tehničkog procesa, ali ona ipak na najuvjerljiviji mogući način ukazuje na razvitak tehnike i sve više isključivanje čovjeka iz rutinskog radnog procesa. Preostaje još mnogo fenomenološke i dijalektičke analize da se do kraja sagleda položaj i uloga tehnike, a treba još objasniti i ekonomski aspekt tehnike.

Nešto jednostavniji, ali apstraktniji je slijedeći model (tabela 4).

Tabela 4.

Odnos tehničkog razvitka i subjektivnih funkcija.

tehnički razvitak	neposredno izvršavanje	upravljanje	kontrola
ručna obrada	+	+	+
mehanizacija	—	+	+
automacija	—	—	+

Iz tabele se vidi kako tehnika preuzima ulogu čovjeka, te da čovjeku ostaje nadzor, jer je tehnika samo sredstvo za efikasnije i humanije zadovoljavanje ljudskih potreba.

Marx kaže (101/1139) da je prava garancija kapitalističke proizvodnje sam kapital, proizvodnja samo za kapital, a ne obrnuto, da su sredstva za proizvodnju samo sredstva za sve šire razvijanje životnih procesa za društvo proizvođača. Tako svrha i pobuda kapitala dolaze u sve veću protivvrječnost s metodama koje se moraju primjenjivati i koje potječu na neograničeno povećanje proizvodnje i na proizvodnju kao samocilj. Sredstvo — bezuvjetni razvitak društvenih produkcijskih snaga dolazi neprekidno u sukob s ograničenom svrhom, oplodivanjem vrijednosti postojećeg kapitala. Ako je kapitalistički način proizvodnje historijsko sredstvo za razvijanje materijalnih proizvodnih snaga i stvaranje svjetskog tržišta, on je istovremeno stalna protivvrječnost ovog historijskog zadatka i društvenih odnosa koji mu odgovaraju.

Marx je također ukazao na zakon tendencijskog pada profitne stope (101/1111) te shvativši bitnu strukturu postojanog i promjenjivog kapitala i viška vrijednosti, na najjednostavniji način pokazao čemu teži profitna stopa. Zanimljivo je da je Keynes došao do sličnog zaključka baratajući graničnom efikasnošću kapitala (58/253). Tako on smatra da bi se kapital oslobodio mnogih svojih mana kada ne bi bilo stopa prinosa od akumuliranog kapitala. Uvjeren je da se u jednoj generaciji granična efikasnost može približno svesti na nulu i postići stacionarno stanje. Proizvodi kapitala bi se prodavali srazmjerno uloženom radu po istim principima kao i potrošna dobra gdje troškovi kapitala ulaze u neznatnoj mjeri. To bi omogućilo neslućene društvene promjene. On smatra (58/351) da bi u SAD i Velikoj Britaniji za 25—50 godina moglo doći do stanja punog investiranja i veći prinos ne bi se mogao očekivati od daljnjeg investiranja, povećanja količine dobara, nego od njihove zamjene. On ukazuje na to da je povećanje kapitala nužno sve dok on ne prestane biti rijedak, ali i na to da život treba mudro usmjeriti između investiranja — akumulacije i potrošnje. Nepoznavanje korelacije razvitka znanosti i tehnike čini prepreku sagledavanju mogućnosti da kapital prestane biti rijedak. Ovdje nam putokaz može biti Bernalova misao (130/33) da je tehnika prva, a znanost druga derivacija u suvremenom razvitku. Jedna od pretpostavki koju bi trebalo ispuniti je i drugačija

politika u investicijama. Temeljito poznavajući stanje u investicijskoj politici, Keynes ukazuje na avanturizam, neznanje, neodgovornost i donekle vidi rješenje u tome da se investitor vezuje uz kapital analogno bračnoj vezi.

Preostaje još da objasnimo ljudski aspekt tehnike koji je doista najvažniji. Već je rečeno da tehnika revolucionira više od revolucionara, da je mjerilo proizvodnih snaga i odnosa, te očito pridonosi ostvarenju slobode — cilja društvenog razvitka.

Friedman (33/1) s pravom tvrdi da onaj tko se boji tehničkog progressa ne razlikuje sredstvo od cilja. Ovim se otklanja sva kritika tehničkog razvitka, razumljivo apstraktno gledano.

Zato što čovjek nije ovladao tehnikom, što je još u velikoj mjeri njen sluga, ne bismo smjeli osuđivati tehniku već uzroke treba tražiti u analizi društva, u prvom redu u nemogućnosti svestranog tehničkog obrazovanja. Totalni čovjek je onaj koji je totalno ovladao proizvodnim snagama, koji ih je podredio svojim potrebama, a ukoliko to nije uspio znači da odnos tehnike i znanja o tehnici treba tehnikom uspostaviti.

Mc Luhan predviđa revolucionarne promjene u civilizaciji, dijalektički rečeno — negaciju negacije Gutenbergove ere. Razvitak informatike, kibernetike i kompjutora omogućit će da svatko neposredno preko terminala koristi cjelokupno memorirano ljudsko znanje. Kada se ljudi primjenom tehnike oslobode prirodnih nužnosti vjerojatno će imati bolje uvjete za rješavanje i nadvladavanje objektivnih zakonitosti razvitka.

2.3. FORMA DRUŠTVENOG RAZVITKA

Da bi se imao bolji uvid u društvene objektivne zakonitosti, potrebno je uz definiranje cilja i sredstva ukazivati i na najpogodniju formu odvijanja socijalnih procesa.

2.3.1. Hegelova i Marxova koncepcija formi društvenog razvitka

Hegel misli da je ta forma država (17/110), da je ona dobro uređena i snažna sama u sebi ako se s njezinom općom svrhom slaže privatni interes građana, ako jedno u drugome nalaze svoje ostvarenje i zadovoljenje. Ona je jedinstvo općega i subjektivnoga. Kao zbiljska općenitost državna moć je sila protiv individualne sebičnosti (45/244). Monarh je točka sopstva u koju su se otuđivanjem unutrašnje izvjesnosti slile mnoge točke (45/279), a konačno djelovanje cjeline jest neposredno i svjesno djelovanje svakog pojedinca (45/317).

Marx je Hegelov opis stvarnosti u mnogo čemu smatrao točnim, ali je zaključivao o nužnosti promjene. Tako, po njemu, Hegel ne zaslužuje prijekor zbog toga što opisuje suštinu moderne države takvom kakva

ona jest, već zato što prikazuje ono što jest kao suštinu države, jer da je umstveno zbiljsko u protivrječnosti s neumstvenom zbiljom. Umna zbilja, sloboda, mora se postići u revolucionarnoj praksi, permanentnom mijenjanju čovjeka i njegove okoline, a ne uvlačenjem misli u sebe, filozofiranjem. On smatra da država ne određuje građansko društvo, već da građansko društvo određuje državu. Pravi subjekt je zbiljski čovjek, a predikat je država i samo tako rezoniranje onemogućuje fiksiranje države kao apstrakcije i sile nasuprot individui.

Tako Marx ukazuje na to (103/432) da je demokracija istina monarhije, dok monarhija nije istina demokracije, jer se monarhija ne može shvatiti iz sebe same, a demokracija može. Demokracija je rod ustava, monarhija je vrsta, i to loša vrsta, demokracija je sadržaj i forma, monarhija treba da bude forma, ali ona falsificira sadržaj, u monarhiji je narod ustava, u demokraciji je ustav naroda, Hegel čini čovjeka subjektivizirnom državom, demokracija čini državu objektiviziranim čovjekom. Marx je kroz svoj rad na nizu mjesta još smjelije osvijetlio probleme forme ljudskih odnosa, koristeći povijesni razvitak udruživanja. On smatra (100/444) da su okolnosti za pojavu viška rada jednog čovjeka kao uvjet egzistencije drugog nastupile onda kada su ljudi udružili svoj rad u izvjesnom stupnju i kada su se iščupali iz svojih prvih životinjskih uvjeta. Na drugom mjestu (100/277) ukazuje na to da proizvod udruženih napora znatno premašuje sve što su naponi izoliranih individua ikada mogli izraditi i da se u zajedničkom, udruženom radu otklanjaju međe koje onemogućuju pojedince da razviju snagu svog roda.

Iako je bio protiv fantaziranja o budućnosti, i to je opravdano smatrao simptomom reakcije, neprekidno je ukazivao na nužnost skidanja magle s procesa materijalne proizvodnje, do čega će doći kad proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svjesnom planskom kontrolom (100/44). On ukazuje na odumiranje protivrječnosti pojedinačnog i zajedničkog interesa, čime odumire i država (105—75), te na to da u zbiljskoj zajednici individue postižu svoju slobodu pomoću svoje asocijacije (103/341), a to je društvo bez moći i vlasti (130/145), gdje su svi odnosi određeni društvom, a ne prirodom (130/43). Sve se te misli slijevaju u komunistički poklič: »Proleter i svih zemalja, udružite se«, jer je Marx uočio da je uz razvitak rada i proizvodnje to nužan i dovoljan uvjet za gospodarenjem objektivnim prirodnim i društvenim zakonitostima, da je to preduvjet za društvo kao istinsko uskrsnuće prirode, naturaliziranje čovjeka i humaniziranje prirode (125/167).

Tito (117/426) ukazuje na to kako u novijoj historiji nije nedostajalo ideja o oslobođenju čovjeka i ljudskoj sreći, ali je na konkretno ostvarenje ukazao tek Marx, jer je otkrio objektivne zakone razvitka društva i činjenicu da oslobođenje leži u oslobođenju rada, a da je historijski subjekt radnička klasa, te da stvarnom oslobođenju vodi ono društvo koje vodi oslobođenju rada i čovjeka. Upravo u ovom kontekstu Tito ističe misao, na koju još jedino i najviše ukazuje Legradić, da radni

čovjek neće da bude samo prodavač svoje radne snage (R—N—R'). Vrijedno je detaljnije ukazati na Marxove misli o tome kako se taj proces odvijao i kako ga svjesno dalje usmjeravati. On kaže (101/1560): »Višak rada u klasnim društvima ima antagonistički karakter i dopunjuje se čistom dokolicom jednog dijela društva... Jedna od civiliziranih strana kapitala sastoji se u tome što on taj višak rada istjeruje na takav način i pod takvim uvjetima koji su po razvitak proizvodnih snaga i društvenih odnosa i po stvaranje elemenata za jednu novu višu formaciju povoljniji nego pod ranijim oblicima ropstva, kmetstva. Tako on, s jedne strane, dovodi do stupnja u kome otpada prinuda i monopoliziranje društvenog razvitka (uključivo njegove materijalne i intelektualne koristi) od strane jednoga dijela društva na račun drugoga; s druge strane, on stvara materijalna sredstva i klicu za odnose koji u jednom višem obliku društva dopuštaju da se ovaj višak rada spoji s jednim većim ograničenjem vremena koje je uopće posvećeno materijalnom radu... Stvarno društveno bogatstvo ne zavisi dakle od dužine viška rada, već od njegove proizvodnosti i od više ili manje bogatih uvjeta proizvodnje u kojima se on vrši. Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rutinski rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću... Kao što se divljak mora boriti s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reproducirao svoj život, tako to mora činiti i civilizirani čovjek, i on to mora u svim društvenim oblicima i svim mogućim načinima proizvodnje. S njegovim razvitkom proširuje se ovo carstvo prirode nužnosti, jer se uvećavaju potrebe, ali se u isto vrijeme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači, racionalno uredi ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvo nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procvjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici.«

Začetke prvog, istinskog ljudskog društva Marx je vidio u Pariškoj komuni. U njoj je ostvarena jeftina država, u njoj postoje začeci diktature proletarijata, reizbornost i smjenljivost, u njoj je upravljanje u rukama onih koji rade i nema sile čovjeka nad čovjekom. Pariška komuna je propala, ali je ostala uzor svim revolucionarima koji teže besklasnom društvu.

Prošlost je pobijedila budućnost, i dok ljudi ne raspletu korijenje prošlosti, sunce slobode neće dovoljno potaknuti ljude da sruše duhovno životinjsko carstvo u kome se nalaze. Prema Hegelu, čovjek ima pravo da razvije sve svoje sposobnosti i da se bori za slobodu, a posljedica te njegove borbe je da vlada ropstvo i nejednakost i da većina ljudi nema nikakve slobode.

Hegel je, kako i Marx ukazuje, genijalno sjedinio dva zasebna dijela — subjektivnost i objektivnost. Svijet predmeta koji je sui generis, čovjekov rad postaje nezavisan o čovjeku i dolazi u vlast nekontroliranih sila i zakona u kojima čovjek ne prepoznaje sebe. Opća je slika društva da je sistem potreba sistem međusobne zavisnosti, gdje pojedinčev rad ne garantira tom pojedincu zadovoljenje potreba. Vrijednost njegova rada nezavisna je od njega i podvrgnuta stalnoj promjeni. Kroz to društvom vlada slijepi totalitet potreba i načina njihova zadovoljenja i društvo mora svladati svoju nesvjesnu slijepu sudbinu.

Hegel također ukazuje (45/108) na dijalektiku odnosa među ljudima, ne samo između ljudi i predmeta. To je njegov poznati odnos gospodara i sluge. Gospodar je svijest koja je za sebe i koja jednom drugom sviješću (slugom) posreduje zadovoljenju svojih potreba. On je moć nad slugom, s predmetima se odnosi posredno, po sluzi. Sluga se prema predmetima odnosi negativno pa ih ukida, no oni su za njega samostalni i svojim negiranjem ne može se s njima obračunati, on ih samo obrađuje. Za gospodara tim posredovanjem nastaje čista negacija ili užitak, on se obračunava s predmetima, zadovoljava užitkom, čisto uživa da bi radnu stranu prepustio sluzi.

No to nije odnos za svagda. Kao što je gospodstvo pokazalo da je njegova suština obrnutost onoga što hoće da bude, tako i ropstvo u svom izvršavanju postaje baš suprotnošću onog što je neposredno i razvija se u pravu samostalnost. Strah od gospodara je početak mudrosti, a svijest radom dolazi sama k sebi. Rad je sprečavana žudnja, on obrazuje i ima negativno značenje prema svom prvom momentu — strahu (45/110) Moć silnika tada pada, sluga postaje gospodar zahvaljujući obrazovanju i radu.

Ovo je podloga dijalektike oslobođenja, preciznije hegelijanska nada koja se permanentno ostvaruje i dokazuje. Feudalac gospodari dok djeluje, dok osvaja zemlje i razvija proizvodne snage, ali kada se predaje uživanjima, zanatlije i trgovci, treći stalež, pripremaju mu smaknuće, buržoazija postaje gospodar. Kapitalist gospodari dok vodi proizvodnju, dok razvija proizvodne snage, ali se daljnjim razvitkom povlači u rentijera, a menadžer postaje stvarni gospodar. Ovakva hegelijanska dijalektika bi išla u nedogled kad čovjekova samosvijest ne bi ukazivala na nepotrebnost ovakvih odnosa.

Samosvijest mora ukinuti drugo biće da bi sebe smatrala priznatom, te globalno duhovno životinjsko carstvo živi u međusobnom nasilju i zbrci varajući se i boreći za bića realnog svijeta (45/292), a upravo to Marx želi materijalistički transcendentirati.

Pogledajmo suvremena svjetska zbivanja, žive dokaze Hegelova i Marxova učenja.

Ima beskrajno mnogo primjera razlika između namjera i ostvarenja, a na neka vrijedi ukazati. Sudionici u oktobarskoj revoluciji, u našoj revoluciji itd. su eklatantan primjer opadanja morala kad se život i

stvarnost suprotstave mislima, idealima, te se vidi kako u mislima možemo nalaziti idealna rješenja jer se ne javlja otpor koji u stvarnosti postoji. Taj otpor, objektivni zakon razvitka očito je mišljenjem još nedovoljno sagledan i na žalost demoralizira ljude umjesto da ih upravo to izaziva na daljnju borbu.

Za ovo je ilustrativan slučaj s Frondizijem u Argentini. Prije nego je došao na predsjednički položaj izjavio je: »Najstrašnije je što psihološkim podjarmljivanjem koje stvara imperijalizam utjecajni pojedinci svjesno ili nesvjesno brane njegove interese. Time gube svijest o vlastitoj osobnosti i misiji koju trebaju izvršavati kao objektivnu obavezu.«

Taj isti čovjek, kao predsjednik Argentine, pod pritiskom okolnosti, unatoč subjektivnim namjerama svu je naftu svoje zemlje i najveći dio svoje privrede predao američkom kapitalu. Nije problem toliko u tome što se to zbiva, već u tome što se to stalno ponavlja, a ljudi iz toga gotovo ništa da nauče.

Nisu li paradoksalne stvari da potpuna zaposlenost postoji samo u ratnim situacijama, nije li čudno da su gotovo najveća zvjerstva učinjena upravo u II svjetskom ratu u jednoj od najciviliziranijih država? Pjesnik Freundlich, ugušen plinom u Majdanpeku 1943. godine, ostavlja nam svima posmrtnu poruku (112/190): »Suviše ste svijet mijesili u vaše forme za kolače, sami pak niste slatki, samo za vas sve treba biti slatkog okusa kako biste se mogli šepuriti. Pa ipak čovjek vas mora poznavati, vi ljubitelji slatkiša, kako ste gorki kad tijesto neće da bude kako to hoće požuda vašeg nepca, jer u jednoj ruci imate forme za kolače, u drugoj mač, bodež, topove, otrov, plinove, mučenja spremna da upokore buntovno tijesto.«

U skladu s tim mnogi smatraju da se nakon Osvijencina ne može pisati lirika, što je dokaz gubitka morala. Nije li Njemačka nakon dva pokušaja da ratom riješi svoje probleme, treći put pokušala na jedino mogući pravi način — kroz rad. Što se fašizam još uvijek javlja ukazuje na to da nije u potpunosti izvršena negacija negacije, a to nije ni moguće kad se nedovoljno poznaje objektivna zakonitost.

Vrijedan je pažnje i primjer u Čileu. Allende je govorio (208/23): »Već duže vrijeme nivo nauke i tehnike pruža mogućnost da se svima osiguraju osnovna dobra, teškoće nisu u tehnici ni u nedostatku resursa — to sprečava priroda dosadašnjih interesa, društveno uređenje... i naš je zadatak stavljati u centar pažnje čovjeka, njegove potrebe i težnje... nemamo drugog cilja osim izgradnje nove vlasti zasnovane na volji većine i usmjerene na zadovoljavanje u što kraćem roku osnovnih potreba sadašnje generacije... ostvarenje ciljeva zahtijeva društvenu svojinu nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, da slobode budu opipljive i konkretne... vlada će uvijek narodu reći istinu... pravili smo greške — nepostojanje koordinacije, neefikasnosti, kašnjenje stambene izgradnje, nismo uspjeli angažirati intelektualne sposobnosti mnogih Čileanaca...«

Malo je koji državnik bio iskreniji, pošteniji, hrabriji, ali njega više nema, a u Čileu vlada fašizam. Možda je upravo potrebno ovakvo stanje da u svakom čovjeku i radniku probudi ono što je htio Allende, a među prvima Marx.

Ipak se moramo pitati, da li je to nužno, da li se stvarno ne može mirno doći do socijalizma, već to stvarno mora biti krvava i oružana borba. Engels je ukazivao (15/24) da je besmisao slobodna država kad postoji neprijatelj. SSSR se i održao zahvaljujući tome što je na silu mogao i može odgovoriti silom, ali se kao teoretičari moramo zapitati da li je to jedina mogućnost u sadašnjim uvjetima i koje perspektive treba ispuniti da se Allendeova, i ne samo njegova, vizija oživotvori.

Ovdje vjerojatno ne možemo tražiti potporu u mišljenju u drugim regionima svijeta, već samo u našem podneblju. Inspirativna je u tom pravcu Kardeljeva misao (117/107) da nemamo razloga strahovati za sudbinu socijalizma ako naš narod bude imao više prava nego je itko ikad imao u svjetskoj historiji, a neosporno u tom pravcu treba tražiti putove i rješenja.

2.3.2. Razvitak samoupravljanja

Znanost će imati još dosta poteškoća u objašnjavanju fenomena naše revolucije, ali neke pojave i procesi su na domak razjašnjenja. Da li je slučajno da se samoupravljanje kao društveni proces prvi put za duže vrijeme održalo upravo u nas?

Poznato je da su začeci u Pariškoj komuni, neki ih čak vide u grčkom polisu, a neki u vječnoj ljudskoj težnji za slobodom. Težnja za samoupravljanjem se javljala u oktobarskoj revoluciji a još i prije — 1905. godine, zatim u Mađarskoj, Njemačkoj, Austriji, — 1918. godine, u Španjolskoj — 1936, u DDR, Mađarskoj, Poljskoj, ČSSR, Francuskoj, Alžiru itd., ali je svuda prije ili kasnije nestajala.

Pariška komuna je neosporno prva stvarna afirmacija proletarijata, težnje da rada bude za sve, a pariški radnici su se u svom proglasu izjasnili za demokratsku socijalističku republiku, a protiv svake monarhije, plemstva, svećenstva, svakog monopola i privilegije. Po njima, komuna mora biti autonomna, upravljati sama sobom i čuvati svoju slobodu. Tada je stvoren prvi radnički savjet, prvi statut koji regulira sastav, način izbora i funkcije. Ovo sve ima još veću vrijednost jer je stvoreno bez teorijskih pretpostavki, a uslijed proleterijske revolucionarne akcije. Komunalna uprava je imala samo predsjedavajućeg, a ne predsjednika, funkcionari su birani na osnovi općeg prava glasa, moglo ih se smijeniti, a njihove su plaće bile na stupnju kvalificiranih radnika.

Marx navodi kako je komuna politički oblik emancipacije radništva. Skinute su bile misterije s vojnih, političkih i administrativnih funkcija, najveća plaća nije prelazila 240 funti, što je tada bila jedna petina plaće sekretara londonskog školskog vijeća.

Uvedeno je radno zakonodavstvo, socijalna zaštita, minimalne nadnice, obavezno i besplatno osnovno školovanje, znatno povećane plaće nastavnica kako bi se posvetili nastavi, osigurana je sloboda umjetničkog stvaranja, giljotina je bila javno spaljena, Vandomski stup — simbol militarizma, srušen, razvijen internacionalni duh, a najveći uspjeh je djelovanje pod nečuveno teškim okolnostima.

O političkim skupovima u Rusiji 1905. godine Trocki (117/123) priča da nije bilo ni traga blagoglagoljivosti, diskusije su bile bez fraza, izlaganja kratka i energična, sva usmjerena zadovoljavanju potreba stanovništva.

Lenjin je bio svjestan toga kakva će biti snaga društva kad se milijunske mase uključe u upravljanje državom, zahtijevao je da čitavo stanovništvo uči upravljati i počinje upravljati da svaki trudbenik poslije osam sati produktivnog rada besplatno sudjeluje u ispunjavanju državnih dužnosti, da pristup bude — »sedam puta mjeri, jedanput kroji«.

Zbog vanjske opasnosti i unutarnjih krupnih protivrječnosti i suprotnosti u SSSR-u se krenulo ka jačanju države. Nepovci (Čeka) su svakog tko se suprotstavljao odlukama partije smatrali protivnikom društva i društvo se počelo razvijati u pravcu koji je sve manje nalikovao diktaturi proletarijata, koju je Lenjin definirao kao primjenu nasilja od strane naroda prema nasilnicima nad narodom.

Slijedeće mjesto gdje se javlja ideja samoupravljanja je u sunčanoj Španjolskoj. Godine 1936. bježe industrijalci i zemljoposjednici, te radnici i seljaci spontano preuzimaju brigu nad imovinom i radom. Zanimljivo je da su se za kolektivno vlasništvo opredijelili u siromašnijim predjelima, a na primjer u bogatijoj Kataloniji prevladao je individualizam. Prinosi su porasli za 30—50%, počelo je opismenjavanje, ali se ukazala opasnost da samoupravljanje skrene u sebični partikularizam jer se svatko brinuo o vlastitim interesima.

Pobjedom fašizma i tu su privremeno odgođene slobodarske težnje ljudi, ali trajnijeg kočenja razvitka slobode nema nigdje.

Samoupravljanje se nakon toga pojavilo u Jugoslaviji. Tito u govoru pred Narodnom skupštinom 26. VI 1950. kaže da je donošenje zakona o predaji tvornica radnicima historijski čin. Na prigovor da radnici nisu dovoljno osposobljeni on odgovara: »Hoćemo li čekati da svi radnici budu jednako pametni i sposobni da upravljaju poduzećima. Nećemo jer bismo morali beskrajno dugo čekati. Baš u procesu upravljanja u neprekidnom procesu upravljanja i rada svi radnici će steći potrebno iskustvo.« On također ukazuje na to da će predavanje tvornica radnicima onemogućiti da se u privredu ugnijezdi birokratizam koji je jedan od najvećih neprijatelja socijalizma. Ukratko, razvitak samoupravljanja u nas može sagledati kroz neprestane modifikacije izraza koji definiraju društvene procese: radničko upravljanje poduzećima, radničko upravljanje privredom, radničko samoupravljanje, društveno samoupravljanje, samoupravljanje udruženih ljudi i najzad socijalističko samoupravljanje u udruženom radu (117/576).

Sušтина samoupravljanja je u tome da udruženi proizvođač suvereno odlučuje o uvjetima rada, o radu te njegovim rezultatima, sporazumijevanjem i dogovaranjem. Ostvarenje toga najviše otežava birokracija.

2.3.3. Birokracija

Ovom problemu neophodno je posvetiti veću pažnju jer su gotovo svi suvremeni mislioci svjesni ove opasnosti i, kako kaže Friedman, naše doba je karakteristično po bespoštednoj borbi birokracije i samoupravljanja i o tome tko će biti pobjednik zavisi daljnja sudbina čovječanstva.

Analizi ponovo moramo prići upoznavši se s Hegelovim i Marxovim mislima, jer, kao i do sada, u tom rasponu se nalazi stvarnost i čovjekova mogućnost.

Hegel je birokraciju označio kao poslovnu rutinu i horizont ograničene sfere, a u administraciji i birokratskoj hijerarhiji gledao je garanciju protiv zloupotrebe vlasti. Prema njemu birokracija je posrednik između vladara i naroda, a tu je misao dalje razrađivao M. Weber, koji je idealno tipski ukazao na slijedeće principe: princip nadležnosti, princip hijerarhije, neophodnost pisanih dokumenata, stručno obrazovanje, radno vrijeme i obavljanje poslova po pravilima. Po njemu je birokratizam prema prethodnim oblicima upravljanja kao krupna industrija prema zanatskom nivou rada, te je to prosto tehnička nadmoćnost nad drugim oblicima organizacije.

Marx je izvršio radikalnu kritiku birokracije i, uz njegovu kritiku države, to je najveća oprečnost prema Hegelu. On je upravo u hijerarhiji vidio glavnu zloupotrebu, jer ona kažnjava činovnika ukoliko griješi protiv nje, a uzima ga u zaštitu čim sama preko njega griješi. Birokracija je po njemu zavoreno društvo u državi i nosi obilježje korporativnog duha, formalizma i spiritualizma države. Ona važi samoj sebi kao posljednji, krajnji cilj države. Tako se ciljevi države pretvaraju u ciljeve birokracije, a ona sama je krug iz kojega nitko ne može izići. Birokratski duh je potpuno jezuitski, jer od forme prave sadržaj a od sadržaja formu. Birokrati su državni jezuiti, a država je njihova privatna svojina. Javno mnijenje izgleda birokraciji kao izdaja njezine misterije, a ukidanje birokracije je moguće samo tako da opći interes postane zbilja, ali ne samo u mislima kao kod Hegela.

Mnogi drugi mislioci ukazali su na neke atribute birokracije. Tako Merton definira birokraciju kao diplomiranu nesposobnost, a Peiro (64/7) je uspoređuje s monstruozno ružnom ženom u plesnoj dvorani s kojom svi moraju po dužnosti plesati. Zanimljivo je tretiranje birokracije u SSSR-u. Godine 1918. ona još nije u vidnom polju, 1919. se već govori o djelomičnom oživljavanju birokracije, a poslije X kongresa — 1921. godine, smatra se osnovnim problemom. Lenjin tada govori kako je uspješna borba protiv birokratizma, pažljiv odnos prema potrebama

radnika i seljaka još uvijek rijetkost. Smatra da ima dovoljno političke vlasti, ali nema dovoljno znanja (64/180) i tu se može sagledati sva dubina njegove parole »učiti, učiti i samo učiti«.

Trocki smatra da je demobilizacija 5 milijuna crvenoarmejaca odigrala znatnu ulogu u formiranju birokracije u SSSR-u.

Za vrijeme Staljina se ne govori o opasnosti birokracije, ali nakon njega Hruščov insistira na neumoljivoj borbi protiv birokracije tog nepodnošljivog zla (117/159), a u referatu Brežnjeva na posljednjem partijskom kongresu znatan je prostor posvećen tom problemu.

Birokracija i na Zapadu ulazi u radnički pokret. Radnici više ne smiju štrajkati kad im se nanese nepravda, jer bi to bio divlji štrajk, već samo kad im se naredi, pa tako i o vlastitim interesima više ne odlučuju, već to u njihovo ime obavlja njihova birokracija.

Iz svega toga vidimo da je birokracija fenomen novog doba, vezan uz moderni način rada, uz masovnu proizvodnju, uz veliki broj ljudi, gdje se gube neformalni prisni odnosi među ljudima i ustupaju mjesto formalnim i bezličnim odnosima.

Tako imamo birokratizirane odnose među ljudima od škole, gdje svaki učenik predstavlja jedan broj, gdje se gubi individualan odnos prema čovjeku, preko zdravstva, gdje liječnik i ne pregledavši pacijenta prepisuje potrebne recepte, do ratnih sukoba, gdje se javljaju bezlični sukobi ljudi koji nemaju nikakve ljudske osnove za međusobno ubijanje.

Samoupravljanje ima upravo tu mogućnost da ukine razliku između upravljača i izvršilaca, malobrojnih koji donose odluke i mnogobrojnih koji te odluke provode. Ono jedino ima mogućnost da osigura diktaturu proletarijata umjesto opasnosti Damoklovog mača — diktature birokracije.

Pokušajmo stoga egzaktnije definirati birokraciju kao osnovnu prepreku oživotvorenju samoupravljanja.

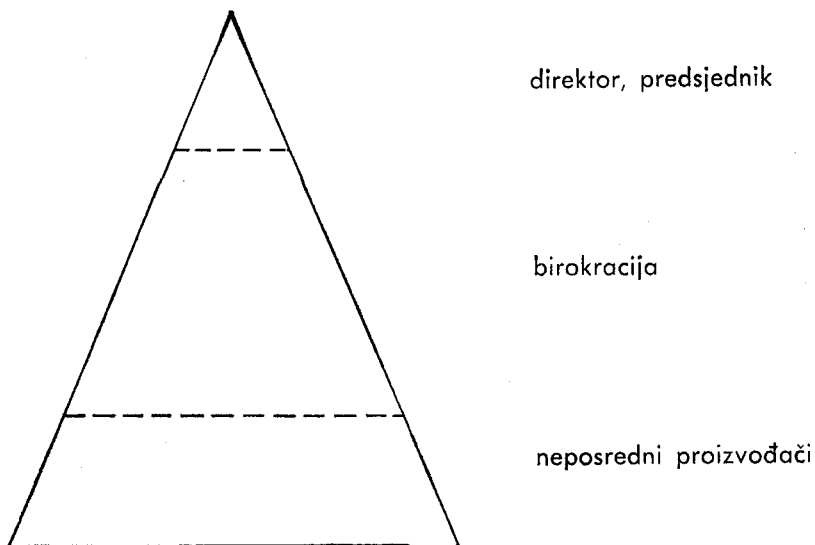
Neosporno je da treba krenuti od analize radnog, proizvodnog sistema, jer je sloboda u potrošnji, kakva npr. postoji u razvijenim zemljama Zapada, iluzija.

Činjenica da je put u procesu donošenja odluka u radu i u društvu uopće svjestan je i jedan delegat radnika predionice najlona ICI iz Glostera koji kaže (117/84): »Sociolozi imaju donekle pravo. Mi smo sretniji u našem pogonu, ali stvari ne mogu stati. Ne mogu se ljudima otvoriti oči i istovremeno im odrediti granicu. Oni znaju da bi mogli eliminirati još mnogo toga što ne valja i mnogo parazita... Mi znamo da smo sposobni kontrolirati tvornicu. Za nas će biti slijedeća etapa postizanje većeg učešća u moći odlučivanja.«

Kod analize znanja ukazali smo na podjelu znanja na tehnička, ekonomska i psihološka. Podjele bi mogle ići još detaljnije prema grupama zanimanja i doći negdje do 100—500 grupa zanimanja. No to

je horizontalna podjela rada, a daleko je važnije prevladati vertikalnu podjelu rada — hijerarhiju rada. Proizvodnu strukturu možemo podijeliti na tri nivoa (vidi sl. 2).

Slika 2 — Shema vertikalne podjele rada

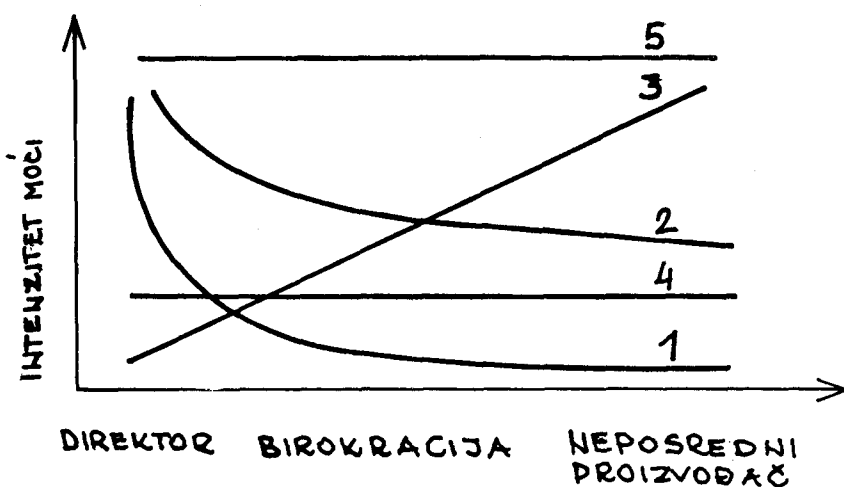
Prvi nivo su oni koji nemaju sebi nadređenih već samo podređene, drugi nivo su oni koji imaju nadređene (jednog ili više) i podređene (jednog ili više), a treći su oni koji nemaju podređenih već samo nadređene. Ova podjela je nezavisna od karakteristika i specifičnosti društvenog sistema, a za sada se može odnositi i na naš samoupravni sistem.

Slika 2 se može prikazati i na drugi način (sl. 2a).

Na osi X su prikazane razne socijalne grupe od vrha piramide do njene osnove, a na osi Y intenzitet moći. Potrebno je podsjetiti se da je atribut moći u zavisnosti s kategorijom slobode, da se volja čovjeka izražava kroz njegovu moć. Hegel je ukazao da su veliki ljudi učinili što su htjeli i htjeli što su učinili (46/254) i tu je moć u najdubljoj svezi sa slobodom. Najdublje je uz Marxa moć kao kategoriju spoznao Nietzsche (volja za moć) a kod nas se istraživanjem moći najviše bavi Županov (158).

Teorijski imamo 4 moguća tipa moći. U despotskom tipu (krivulja 1) sva je moć koncentrirana u jednoj ličnosti, a ostali imaju minimalnu moć. U oligarhijskom tipu moć pada od vrha piramide prema dolje (krivulja 2), u demokratskom tipu svaki čovjek je jedinica moći (jedan glas), pa kako ima najviše u bazi, tamo je i najveća moć (krivulja 3), u anarhijskom tipu (krivulja 4) nitko nema izrazitu moć, a u poliarhijskom tipu (5) sve strukture imaju veliku moć. U stvarnosti svugdje najčešće dominira oligarhijska distribucija, a u našem samoupravnom sistemu je više izražena poliarhijska tendenca.

Slika 2a — Distribucija moći

Kod nas direktori imaju organe samoupravljanja kao nadređene, međutim je to u stvarnosti, uslijed procesa odlučivanja, monopol nad informacijama itd. slično kao na Zapadu i Istoku. Ne možemo teorijski model nikako poistovjetiti, ali u praksi vjerojatno prevladava sličnost, a ne razlike između zapadnog i istočnog i našeg modela upravljanja. Želja nam je ovu razliku i u praksi ostvariti i ne bi nas odvelo daleko ako bismo sami sebe uvjerali da to već imamo u stvarnosti.

Pogledajmo kakvi su interesi pojedinih nivoa. Prvi nivo, direktor, predsjednik imaju interes da razvijaju cjelinu, birokracija pojedine posebne dijelove, a neposredni proizvođači pojedinačne poslove, pa možemo zaključiti da prvi imaju opći interes, drugi poseban, a treći pojedinačan. Kako je već Marx rekao, kada dođe do izjednačavanja pojedinačnih i općih interesa, kad opći interes postane zbilja, nestat će birokracije. Marx ukazuje na to da veća suprotnost neposrednih proizvođača i vlasnika sredstava za rad, tj. predstavnika »općih interesa«, povećava ulogu starješinskog kadra, mi bismo rekli birokracije. Razvijajući tu misao dalje mogli bismo reći da što se niži nivo potreba zado-

voljava radom i proizvodnjom, to je manja mogućnost samoupravljanja. Kroz to možemo sagledati objektivnu osnovu poteškoća u našem samoupravljanju. No nije nam cilj da opravdamo neuspjeha već da ih svedemo na najmanju moguću mjeru. Treba osigurati da očekivanja ljudi budu što više ostvarljiva, da rad i proizvodnja služe zadovoljenju ljudskih potreba i interesa, da čovjek postane gospodar proizvodnih snaga i svjesni graditelj proizvodnje koja će slijediti iz potreba ljudi a ne kao što je bilo do sada u prehistoriji društva, da su potrebe slijedile iz proizvodnje, iz njenih mogućnosti. Forma je negacija negacije sadržaja i forma društvenog razvitka slijedi iz razvijenosti proizvodnih snaga. Razumljivo da postoji i povratni utjecaj gdje forma društvenog razvitka utječe na razvitak proizvodnih snaga. U tom pravcu istraživanja pokazuju da zemlje sa socijalističkim društvenim uređenjem racionalnije koriste ekonomske resurse za zadovoljenje osnovnih potreba ljudi, prvenstveno za zdravlje i obrazovanje. Vjerojatno čitaocu postaje razumljivo da samoupravljanje nije ni cilj, ni sredstvo društvenog razvitka već forma koja omogućuje optimalno usmjeravanje prema slobodi pojedinca i cijelog društva.

Ponovno ćemo morati napraviti jedno odstupanje od ove osnovne misli vodilje, sada sa svrhom da objasnimo detaljnije zakonitosti rada i proizvodnje tog sveopćeg objektivnog zakona razvitka ljudi i društva.

2.4. TEORIJA PROIZVODNJE

Ovdje se moramo ponovo podsjetiti Legradićeve dijalektičke teorije društva u kojoj je rad osnovna determinanta razvitka društva a svi ostali fenomeni, strukture i funkcije iz njega proizlaze.

Proizvodnja je negacija negacije rada. Nevjerojatno je da donedavno u svijetu nije bilo nijedne smislene teorije proizvodnje, ali zahvaljujući istraživanjima pok. A. Đuraševića danas makar imamo elemente na osnovi kojih dalje možemo razvijati teoriju proizvodnje.

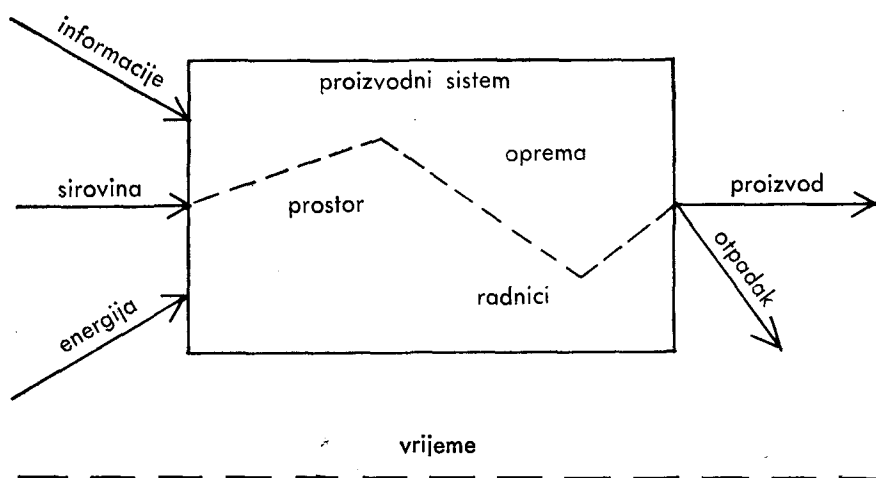
2.4.1. Tehno-ekonomski aspekt

Đurašević prvo analizira ono što je zajedničko svim procesima stvaranja različitih proizvoda. Pri tome se postavlja pitanje što treba biti jedinica promatranja, a to je očito proizvodnja u cijelom svijetu. U postojećoj konstelaciji odnosa tako nije moguće promatrati proizvodnju, iako bi to bilo najkorisnije, već ju je moguće analizirati unutar jedne države koja je dovoljno zatvorena cjelina. Analizom dalje dolazimo do poduzeća, odnosno do OOUR-a koji je kod nas osnovna proizvodna jedinica. Svaki OOUR nije izolirano tijelo već je posredno i neposredno povezan s ostalima. Svi nisu jednaki ali nisu ni međusobno potpuno različiti i možemo reći da se u biti ne razlikuju. Dijelevći dalje OOUR-e,

dolazimo do radnih mjesta i na njima se u jednom trenutku odvija jedna radna operacija uz sudjelovanje radnika i svih elemenata koji determiniraju proizvodnju.

Na slici 3. je grafički prikaz modela proizvodnje kojim Đurašević ukazuje na sve bitne aspekte proizvodnje.

Slika 3 — Model proizvodnje

Vidi se da je izvrsno uočeno sve što je relevantno za proizvodnju. Netko bi mogao zapitati zašto nema novca, ali taj očito zaboravlja da novac nije vječni pratilac proizvodnje, već je samo bitan u robonovčanoj privredi.

Proizvodni proces ima određenu svrhu koja je definirana konačnim proizvodom i njegovim svojstvima, a upotreba svakog dijela proizvodnog sistema određuje se prikladnim proizvodnim propisima.

Ukratko, proizvodni sistem je cjelina sastavljena od građevina, postrojenja i radnika na određenom prostoru u kome se u toku vremena odvija složen proces — proizvodnja. Svrha je izraditi proizvode koji služe ljudskim potrebama, a da se to postigne u sistem treba unijeti sirovine koje se podvrgavaju promjenama pod kontrolom radnika na osnovi informacija, a pri tome se troši energija. U samom procesu neminovno nastaju otpaci. Dijalektički rečeno, ovo je metabolizam koji je negacija negacije prirodnog metabolizma, nešto ulazi (energija, sirovina),

a nešto izlazi (proizvod, otpaci). Poznavanje metaboličkih procesa u prirodi može mnogo pomoći u otkrivanju zakonomjernosti procesa, a to bi pridonijelo beskrajnim primjenama u usavršavanju rada i proizvodnje.

U sadašnjim uvjetima omjer i/ili razlika prihoda i rashoda po zaposlenom ukazuje nam na uspješnost rada jer održava novostvorenu vrijednost. Prihodi su produkti količina proizvoda i cijena, a rashodi su funkcija sirovina, energije, sklopova sistema (građevine, oprema, radnici), vremena te otpadaka.

Postavlja se pitanje kako u cilju maksimaliziranja efikasnosti djelovati na pojedine ukazane parametre. Tako na količinu možemo djelovati u smislu povećanja istovrsnih jedinica — tipizacijom, tj. grupiranjem sličnih proizvoda u jednake, standardizacijom, tj. grupiranjem dijelova proizvoda u jednake, te na kraju primjenom grupne tehnologije. Ovdje se ne vrši grupiranje kao ranije po strukturalnoj sličnosti već po funkcionalnoj, tj. po sličnosti u tehnološkim operacijama.

Na cijenu očito ne treba djelovati dizanjem cijena kako je danas uobičajeno već povećanjem vrijednosti proizvoda, tj. povećanjem stupnja stručnog živog i minulog rada. Tu Đurašević predlaže povećanje funkcionalnosti proizvoda, tj. da proizvod što bolje zadovoljava potrebe, da je što više u skladu sa zahtjevima i potrebama potrošača. Zatim predlaže povećanje tehnoložnosti, pod čim podrazumijeva minimalne troškove po jedinici proizvoda u tehnološkom procesu. Treće je povećanje eksploataбилnosti, pod čime podrazumijeva minimalne troškove u fazi korištenja proizvoda te zadovoljavajuću pouzdanost proizvoda, tj. minimalan broj kvarova. Pod povećanjem vrijednosti ne podrazumijeva se porast uslijed produktivnosti rada, jer tada pada vrijednost po jedinici proizvoda.

Kada analiziramo drugi član — rashode, najveća je stavka materijal. Njegov utrošak je funkcija cijena i količina materijala, a tome pogoduje primjena tipizacije, standardizacije i specijalizacije. To također ovisi o stupnju korištenja materijala, količini »škarta«, veličini zaliha te brzini obrtanja.

Uobičajeni način knjiženja troškova ne svodi se na jediničnu količinu određenog materijala, kao što se ne svodi ni na čovjeka, pa to onemogućuje uvid u pravo stanje stvari.

Energija je također važna stavka, a cilj je rada povećati energetske potencijal proizvoda i osigurati što veću razliku potencijala između sirovina i gotovog proizvoda.

Prostor je slijedeći utjecajni faktor, i ovdje Đurašević tvrdi, na bazi bionike, da je najbolji mogući odnos volumena i površina šesterokut. Uštede u materijalu i vremenu bi po autoru bile znatne kada bi se prostor izgrađivao poštujući taj princip. Zanimljivo je da i Smith (101/683) ukazuje na primjer košnice gdje postoji mogućnost neograničenog širenja. Simetrično građene strukture moraju se rušiti u slučaju proširenja. Marx podržava Smithova zapažanja.

Slijedeći utjecajni faktor je oprema, i tu su zakonitosti slične kao i kod proizvoda, jer je i oprema svojstveni proizvod.

2.4.2. Osnove ljudskog ponašanja

Dok ne postane gospodar proizvodnih snaga čovjek će neminovno biti sastavni dio proizvodnje, tj. jedno od sredstava razvitka. Njegov doprinos i uspješnost ovise o sposobnostima, znanjima, motivaciji i interakciji.

Sposobnosti su potencijalni dinamički sistem za obavljanje određenih aktivnosti koji je u najvećoj mjeri determiniran nasljeđem. Smatra se da suvremeni čovjek koristi do 10% svojih sposobnosti i tu su velike rezerve, koje su u datoj situaciji najčešće ograničene faktorom znanja.

Pod znanjima se podrazumijevaju aktualni oblici ponašanja koji su rezultat učenja i to je ranije već detaljno objašnjeno.

Motivacija (korijen te riječi je movere — kretati se) ukazuje na to da se čovjek kreće, i to prema objektima u okolini koji mu zadovoljavaju potrebe, a to smo također već teorijski objasnili.

Posljednji faktor je interakcija radnika sa živom i neživom okolinom. U neživu okolinu pripadaju oprema, materijal, energija, građevine, proizvodi, a odnos između svega toga i čovjeka izučava tzv. inženjerska psihologija. Postoje težnje da se ta sredina prilagodi čovjeku, njegovoj prirodi.

Od najveće je važnosti odnos čovjeka s čovjekom. To je baza društva i poznavanje ovih zakonitosti je od najvećeg značenja za razvitak rada, proizvodnje i uopće društva ka istinskoj ljudskoj zajednici.

Uz već spomenuto (sloboda, znanje, htijenje, tehnika, birokracija) ovdje imamo tri, vjerojatno osnovne zakonitosti iz kojih se mogu izvesti svi oblici ljudskih odnosa, iako se, razumljivo, na njih ne mogu svesti.

Prvi zakon, uvjetno ćemo ga nazvati zakon X, ukazuje nam na problem prijenosa informacija. Već je rečeno kako su materijal i energija sve manja ograničenja društvenog razvitka i zakonitosti na ovom području su teorijski dovoljno sagledane i tehnološki u velikoj mjeri primjenjive. Pojavom teorije informacija, kasnije kibernetike, sve su veće mogućnosti da se i na planu informacija egzaktnije otkriju opće objektivne zakonitosti kojih će primjena u velikoj mjeri revolucionirati društvo. Ovdje je u prvo vrijeme u društvenim znanostima postojao polet, uglavnom baziran na naivnoj pretpostavci da je dovoljno primijeniti Shanonova i Wienerova otkrića, a kad se sagledalo da to nije moguće, nastupio je zastoj, razočaranje koje još traje.

Što je suština njihovih spoznaja i kako ići dalje?

Polazi se od negativnog definiranja informacije, tj. od neizvjesnosti — entropije.

Najjednostavniji slučaj je kad postoje samo dvije alternative s jednakom vjerojatnosti ishoda ($p = 0,5$) i tada smo u stanju mjeriti; upravo u tome je kvalitativni napredak, kolika je entropija. Formula je u sumiranju produkta vjerojatnosti adekvatne alternative i logaritma recipročne vjerojatnosti za svaku alternativu. To je za navedeni slučaj 1 bit. Bit je jedinica entropije i što je više bita to imamo veću neizvjesnost o promatranom fenomenu, manje znamo.

Daljnji je napredak u mjerenju prijenosa informacija. Sistem A emitira informacije u određenom broju alternativa i određenoj vjerojatnosti za svaku alternativu, a sistem B apsorbira te informacije. Idealno bi bilo kad bi B sve primio, ali praktički se to ne dešava već dolazi do gubitka informacija uslijed prijenosa.

Uzmimo za primjer slijedeću transmisiju danu u tabeli 4.

Tabela 4.

Primjer za prijenos informacija

		odgovor		X	
signal		a	b	c	total
Y	a	3	3	1	7
	b	1	28	2	31
	c	1	4	7	12
	total	5	35	10	50

Raspršenost je indikacija postojanja gubitka izvjesne količine informacija prilikom transmisije, a količina transformirane informacije se računa po formuli:

$$R = H_x + H_y - H_{xy}$$

gdje je $H_x = \log_2 n - n_i \log_2 n_i$

$$H_y = \log_2 n - n_j \log_2 n_j$$

$$H_{xy} = \log_2 n - n_{ij} \log_2 n_{ij}$$

i = je specificirani signal

j = je nespecificirani odgovor

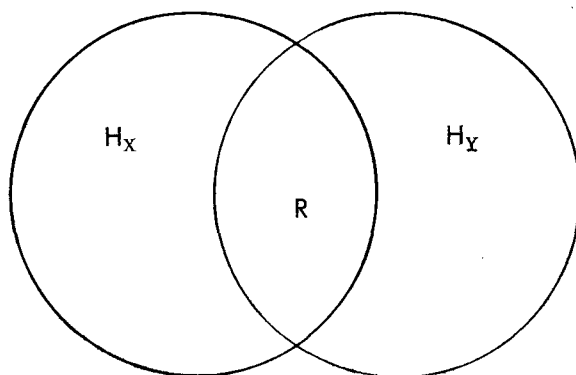
Kako je u ovom slučaju $H_x = 1,15$ bita, $H_y = 1,32$ bita a $H_{xy} = 2,17$ bita, to je

$$R = 1,15 + 1,32 - 2,17 = 0,30$$

Tako vidimo da je primljeno 0,30 bita, a izgubljeno je 0,85 bita zbog nekvalitetnog prijenosa. Taj odnos možemo prikazati i grafički kao na slici 4.

Ovdje nam pomaže teorija skupova da vidimo kako se presjek skupova može izraziti kao mjera prijenosa informacija. Što je presjek skupa veći, statistički bismo rekli — što je korelacija ta dva skupa veća, imamo i bolji prijenos informacija. Kvaliteta tog prijenosa je ovisna i o kanalu kojim se prenosi, te tako imamo jedan teorijski maksimum za prijenos informacija koji onemogućava savršen prijenos informacija. Ljudsko društvo je neosporno jedna cjelina, danas bismo rekli sistem, i kao takav sadrži prijenos informacija između svojih dijelova, a i prema van, prema prirodi. Čovjek je kroz povijest u prvo vrijeme s prirodom razmjenjivao materiju, bolje rečeno — transformirao materiju u skladu sa svojim potrebama, kasnije je to nadopunio primjenom energije, a u budućnosti će sve više primjenjivati informacije, što će osigurati novu kvalitetu razmjene materije i energije.

Slika 4 — Prijenos informacija

Razmjena informacija ima sličnosti s razmjenom materija, da ne kažemo roba, ali ima i jednu bitnu specifičnost. Dok u razmjeni materijalnih dobara osoba A daje predmet X, da bi od osobe B dobila predmet Y, te nakon razmjene svaka osoba ima samo jedan predmet, koji je doduše vjerojatno više u skladu s potrebama, u duhovnoj razmjeni, u razmjeni informacija svaka osoba zadržava svoj »predmet razmjene«, a dobiva i drugi. Tako se proces obogaćivanja u duhovnoj razmjeni odvija geometrijskom progresijom, ako se u fizičkoj razmjeni odvija aritmetičkom.

Prateći razna stručna savjetovanja, zbog aspekta razmjene, nameće se velika sličnost s vašarima i sajmovima, ali i nova kvaliteta sve apstraktnije razmjene ljudskih proizvoda.

Ovo je najvažnije zbog toga što nam već poznate objektivne ekonomske zakonitosti u robnoj materijalnoj razmjeni mogu pomoći u saznavanju apstraktnih oblika zakonitosti, a također i obratno, saznavanje viših, razvijenijih oblika razmjene bit će od pomoći da bolje razumijemo niže razvojne oblike (mozak čovjeka je ključ za razumijevanje mozga majmuna).

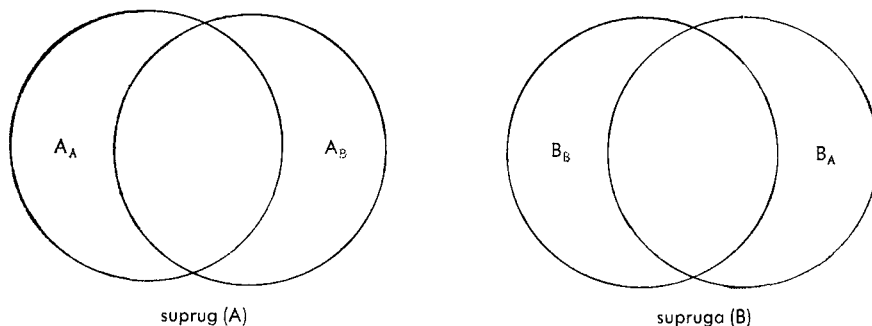
U saznavanju objektivnih zakona prijenosa informacija još smo daleko od egzaktnog iznošenja stanja i odnosa i prethodno prikazani slučajevi imaju svrhu da ukažu na daljnje putove istraživanja.

Mogli bismo ukratko reći da je cjelokupni razvitak ljudske spoznaje od religije preko filozofije do znanosti razvitak u tumačenju, interpretiranju prijenosa informacija o čovjeku, društvu i univerzumu. Taj razvitak ukazuje na to da je redundantnost sve veća, da je prijenos informacija sve veći, a gubici sve manji, ali da smo još daleko od saznavanja objektivnog zakona razvitka, od gospodarenja objektivnim zakonima.

Krenut ćemo od najjednostavnije ljudske grupe, bračne zajednice, i prvo na njoj ispitati djelovanje zakona prijenosa informacija.

Marx je rekao da se u odnosu muškarca prema ženi sagledava cjelokupna razvijenost ljudskih odnosa, i mi smo svakodnevno svjesni stupnja naše razvijenosti. De jure u braku postoje dvije osobe, de facto 4 osobe, jer nisu samo »bića« što suprug misli o sebi i što supruga misli o sebi već i ono što suprug misli o supruzi a supruga o suprugu. Kad bi prijenos informacija bio idealan neosporno bismo imali dva bića, matematički dva skupa. Međutim, kako je prijenos informacija i sklad odnosa rijetkost, to imamo samo manje ili veće presjeke tih skupova supruga i supruga kao na slici 5.

Slika 5 — Što suprug misli o sebi i supruga o njemu, te što supruga misli o sebi i suprug o njoj

Slična je zakonitost i za dva suradnika a istu zakonitost imamo i u radnim grupama, te ako se radna grupa sastoji od 3 člana, nemamo de facto 3 već 9 članova, gdje nam veličina presjeka govori o harmoniji grupe. Ukoliko se radna grupa sastoji od 4 člana, u stvari imamo 16 članova. Aritmetičko povećavanje fizičkih članova vodi, dakle, geometrijskom povećanju »psihičkih članova«, tj. odnosi su kao n prema n^2 . Ta zakonitost ne postoji samo među ljudima već i među grupama ljudi. Tako je odnosima prikazanim na slici 5 u velikoj mjeri analogno ono što jedna nacija misli o sebi i što druga nacija misli o njoj, što prva nacija misli o drugoj i što druga nacija misli o sebi. Mogli bismo tako generalizirati i dalje i reći da se ono što npr. Kina misli o sebi i što misli o SAD, te što SAD misle o sebi i što misle o Kini, po datom zakonu prijenosa informacija, vrlo slično izražava prikazanim skupovima, s napomenom da je presjek skupova u posljednjem slučaju mnogo manji.

Razumljivo, danas nismo u stanju egzaktno izraziti, izmjeriti prijenos informacija u bračnoj zajednici, a da ne govorimo o najkompleksnijim odnosima među državama s dubokim ekonomskim i ideološkim protivrječnostima, ali nam i ovako pomaže da racionalnije sagledamo odnose unutar društva, među ljudima, grupama, državama te odnos s prirodom i uopće univerzumom.

Iz ovog prikaza možemo zaključiti da u ljudskim organizacijama postoje velike mogućnosti rasta entropije iako je čovjek antientropijski sistem. Ovladavanje zakonima prijenosa informacija komunikacijama je od presudne važnosti za optimalno funkcioniranje sistema.

Pogledajmo sada kako nam u razumijevanju društvenih zbivanja može pomoći kibernetika. Osnovno je otkriće kibernetike da komunikacioni sistem dijeli u tri podstrukture, izvor — emitator informacija, kanal — fizički prijenosnik informacija i primač — apsorber informacija, te da između izlaza-izvora i ulaza-primača uspostavi povratnu spregu u svrhu usmjeravanja k cilju.

Ovdje je od posebne važnosti ukazati na postojanje pozitivne povratne sprege koja vodi povećavanju amplituda, razlika prema nekom ishodištu, i negativne sprege koja vodi smanjivanju amplituda, razlika prema nekom ishodištu. Cilj je kibernetike da proces održi u nekim optimalnim granicama između te dvije krajnosti, a svojom analogijom nameće se raslojavajuće i izjednačavajuće djelovanje zakona vrijednosti kao demonstracija stihijnog djelovanja zakona rada u klasnom društvu. Tako bi raslojavajuće djelovanje bilo primjer pozitivne povratne sprege, a izjednačavajuće djelovanje primjer negativne povratne sprege. Sadašnje metode mjerenja informacija su još neadekvatne, ne toliko zbog teorije informacija koliko zbog nemogućnosti društvene teorije da definira bitne alternative i kroz to dalje njihove vjerojatnosti. Ipak neka otkrića socijalne patologije pomažu da se stekne bolji uvid u zakonitosti prijenosa informacija.

Ovdje u prvom redu treba spomenuti Pavlovljeva otkrića uvjetovanih refleksa gdje se uspostavlja odnos između objektivno nezavisnih informacija na osnovi prostorno-vremenske bliskosti i pravodobnog nagrađivanja. Ovo je omogućilo nov uvid kako u racionalne tako još više u emocionalne aspekte ljudske prirode.

Analiza informacija koje pojedinac prima ukazuje na njihovu ogromnu važnost u socijalizaciji jedinke. Za razliku od životinje koja ima znatan repertoar ponašanja determiniran naslijeđem, mlado ljudsko biće u velikoj mjeri zavisi od okoline i njenog prijenosa informacija. Tako se smatra da se dijete iz kamenog doba odgojeno u modernom društvu ne bi bitno razlikovalo od ostalih. S druge strane, dijete rođeno u današnje vrijeme, a odgojeno bez socijalne kontrole, izolirano od ljudskog društva, prije bi sličilo životinji nego čovjeku. Može se reći da je taj prijenos informacija od društva pojedincu — učenje, u velikoj mjeri osigurava društvenu reprodukciju i razvitak.

Razvitak ljudske svijesti pokazuje kako je to bio dijalektički proces kojim je prvobitni kaos u osjetima negacijom negacije prešao u percepciju, ovo negacijom negacije u predodžbe, a ove negacijom negacije u mišljenje.

Fenomenološka psihologija uči kako se osjeti kroz percepciju organiziraju i to omogućuje racionalniji prijem informacija. Viši nivo je stvaranje kognitivne strukture gdje informacije koje pristižu imaju svoju unutrašnju rezonanciju, a ukoliko to ne nastupi dolazi do kognitivne disonance koja se teško podnosi. Stavovi su tipičan primjer kognitivne strukture i oni s jedne strane olakšavaju prijem informacija, jer ih lako interpretiraju, a s druge strane otežavaju, ili čak kod predrasuda kao ekstremnih oblika stavova, onemogućuju prijem informacija koje nisu s tim u skladu. Što pojedinac teorijski i praktički bolje simulira zbilju, što više teorijski i praktički uči, to ima veću mogućnost da bude u harmoniji s objektivnim zakonom razvitka i, kako je rekao Russel, sreća je u rezonanciji s okolinom...

Zaključimo da je prijenos informacija od velike važnosti za optimalno funkcioniranje ljudske zajednice od najjednostavnijih do najsloženijih oblika, iako smo svjesni da to nije dovoljno. Ovim smo zakonom objasnili samo intelektualni aspekt ponašanja, a još nam je preostao emocionalni i voljni dio u kojima ima manje racionalnosti, a to treba detaljnije izučavati kako bi se interakcija između ljudi i prirode više shvatila i bila više pod svjesnom kontrolom i gospodarenjem čovjeka.

Slijedeći zakon, zakon Y, govori nam o relativnoj deprivaciji. Što to znači?

Ni jedna stvar u univerzumu ne postoji kao unikat i svaka se vrsta izražava u nekim varijacijama, razlikama.

S aspekta ovog zakona važno je kako pojedinac reagira na razlike koje opaža u svojoj okolini. Razumljivo, neke razlike koje nastupaju između njega i njegovih suradnika su nebitne, nemaju iz raznih razloga

socijalnu vrijednost, ne zadovoljavaju potrebe, a o njima se ovdje i ne radi. To kako će pojedinac reagirati, pozitivno ili negativno, ovisno o tome da li su razlike njemu u prilog ili ne, zavisi o njegovoj povijesti, njegovom iskustvu, prethodnim postignućima i aktivnostima te postignućima i karakteristikama ostalih članova skupa. Iz takvih prošlih iskustava i vlastitih i tuđih dostignuća formira se tzv. razina aspiracije ili razina očekivanja koju pojedinac želi ostvariti. Ukoliko je to ostvareno, nastupa zadovoljstvo, užitak, jer je potreba zadovoljena, a ukoliko to ne nastupi, javlja se frustracija, nezadovoljstvo. Ovo stanje može biti kraće ili trajnije. Ukoliko je kraće, javljaju se mehanizmi direktne ili indirektna projekcije, racionalizacije i fiksacije, a ukoliko je trajnije, javljaju se mehanizmi regresije i rezignacije.

Pod agresijom se podrazumijeva atak na prepreku ili neki substituirani cilj. Projekcija je pripisivanje vlastitih nedostataka drugima, a represija je mehanizam potiskivanja vlastitih nedostataka. Racionalizacija je pokušaj objašnjavanja neuspjeha »opravdanim — objektivnim« razlozima, a fiksacija tvrdoglavo insistiranje na neuspješnom ponašanju koje ne vodi cilju, zadovoljavanju potreba. Regresija je spuštanje na socijalno niži, infantilniji nivo ponašanja — plač na primjer, a rezignacija je najopasniji mehanizam obrane ličnosti koji se manifestira napuštanjem aktivnosti, apatičnošću, bezvoljnošću, uslijed zaključivanja o vlastitoj nemoći da se prepreke u zadovoljenju potrebe eliminiraju.

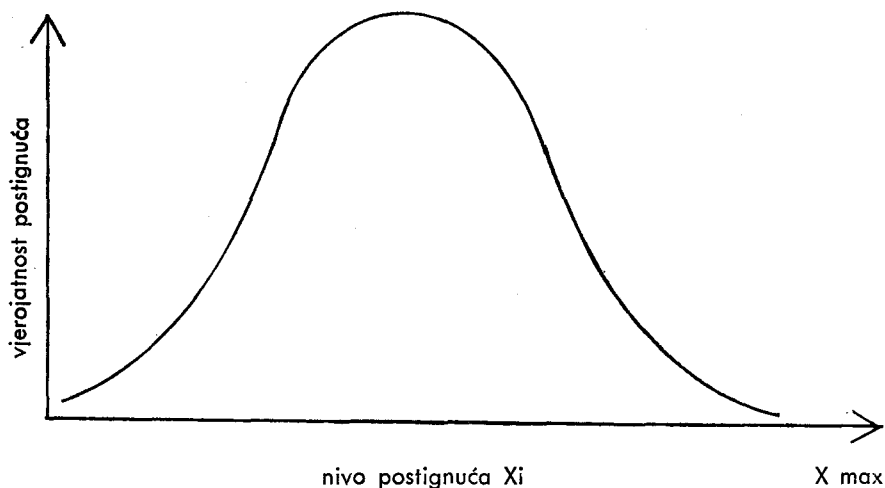
Kao što se kroz evoluciju razvija kognitivna struktura, tako to dolazi i na emocionalnom planu. Ukoliko zadovoljavamo potrebe, javlja se radost, a ukoliko to nismo u stanju, tuga — žalost. Ukoliko težimo rušenju prepreka koje stoje na putu zadovoljavanja naših potreba, javlja se srdžba kao neminovni pratilac, a ukoliko se pri tome povlačimo javlja se strah. Već je Darwin ukazao na sličnost između amebe i čovjeka, kretanje k objektu i od objekta, tj. protoplazma se kreće od centra u periferiji kod ugodnih podražaja, a u obrnutom smjeru kod neugodnih podražaja.

Mnogi mislioci ukazali su na strah kao centralni problem (Freud, Mc Dougal itd.). Svaka emocija pomiješana sa strahom sputava ljudske akcije. Jasno da se emocije ne javljaju u čistim oblicima već u kombinaciji s nekim informacijama, ali analizom smo u stanju odvojiti podražaj od reakcije. Informacije koje pristižu uvjetuju neki odnos, neku emociju prema tim podražajima, događajima, zbivanjima. Stanje možemo grafički prikazati kao na slici 7 gdje su pojedinci svrstani na osi x, a njihova vjerojatnost postignuća u nekoj relevantnoj osi y. Što je netko više desno na osi x, ima bolji rezultat, a što je više lijevo, ima manji rezultat.

Normalno je da su svi ljudi orijentirani prema najboljima i da se uspoređuju s njima te se tako javljaju relativne razlike, negativnosti. Matematički rečeno, razlika između X_i i X_{max} , gdje je X_i bilo gdje ispod X_{max} , je negativan broj koji je podražaj svakom pojedincu. Reakcija je emocionalna, najčešće u vidu srdžbe ili tuge, prvo ukoliko po-

jedinac ima moći, drugo ako je nemoćan. Intenzitet frustracije je funkcija razlike — negativnosti maksimalnog postignuća i individualnog postignuća.

Slika 6 — Distribucija postignuća kao podloga relativne deprivacije

Ovdje se kriju pravi pokretači ljudske aktivnosti i pravi izvori ljudskog ponašanja. Komparacija se najčešće vrši sa sebi sličnima, po stažu, obrazovanju, socijalnom porijeklu itd. Klasičan primjer eksperimentalno izazvane relativne deprivacije (63/27) je ono što su izazvali u jednoj tvornici u SAD gdje je uglavnom bila zaposlena crnačka radna snaga. Kod tih radnika nije bila visoka radna motivacija i zalaganje na radu i psiholozi su upravo iskoristili zakon relativne deprivacije da bi motivirali te ljude na rad. Kako su to izveli?

Pojedincima su omogućili da dobiju vrijedne predmete, televizore, fotoaparate i uopće predmete životnog standarda, i time su izazvali relativnu deprivaciju kod drugih radnika. Tako izazvane razlike postale su pokretač i za druge radnike, te su se oni počeli truditi da kroz rad dobiju sve te željene objekte i proces se otvorio.

Ovo je, koliko je nama poznato, prvi i jedini slučaj eksperimentalnog izazivanja zakona relativne deprivacije. No taj zakon nije djelovao samo u ovom slučaju, on djeluje svakodnevno na svakog čovjeka, on je ono što kod svih nas izaziva ili osjećaj nepravde ili zavisti. Sada smo tako u stanju svesti na zajednički nazivnik ove dvije tipične i česte ljudske reakcije, ukazujući na to da se razlika među njima uspostavlja ovisno o tome da li je relativnom deprivacijom narušena

neka objektivna socijalna zakonitost — društvena norma. Ukoliko narušena očekivanja imaju objektivnu podlogu, ukoliko su objektivno opravdana, javlja se nepravda, a ako nisu objektivno opravdana, već samo subjektivno, kognitivnom strukturom koja nedovoljno simulira zbilju, javlja se zavist. Ove se dvije reakcije najčešće javljaju kao reakcija na nezadovoljen četvrti nivo potreba, a kako se može predvidjeti da će on biti dominantan u socijalističkom društvu, to je od posebne važnosti poznavati tu zakonitost i osigurati optimalnu relativnu deprivaciju. U društvenom razvitku razvojem dolazi do sve većih razlika između trećeg svijeta i razvijenih zemalja, bilo Istoka ili Zapada. Mogli bismo dakle reći da je relativna deprivacija potencijalno porasla. Naglašavamo potencijalno jer zbog slabog prijenosa informacija treći svijet nije još u dovoljnoj mjeri svjestan stvarnih razlika, a kad bi bio svjestan, u mnogo manjoj mjeri bi se mirio sa stanjem stvari i podumao bi ekonomske i političke mjere za umanjivanje relativne deprivacije. 29. sjednica Generalne skupštine UN je možda prekretnica u tom pravcu.

Možemo reći da je relativna deprivacija maksimalna između SAD sa 4 000 dolara, te Kine sa 50 i Indije sa 100 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku. Razlike 1 : 40 ili 1 : 80 prelaze granice ljudske tolerancije i samo velika prostorna distanca, uz ostale društvene barijere koje onemogućuju prijenos informacija, sprečava veće društvene nemire. Imperijalizam ima razloga što troši velika sredstva za naoružanje, samo tako može zaštititi svoje (ne)pošteno stečeno bogatstvo. Naše jugoslavensko tretiranje socijalnih razlika u svjetlu ovih zakonitosti također izgleda razumljivije.

Puštanje da socijalne razlike divljaju (statistički podaci pokazuju odnos 1 : 21) onemogućilo bi skladan razvitak društva.

Ovaj zakon ima najjaču moć upravo na individualnom planu i odnosima, a na višim nivoima obično dolazi do amortiziranja njegova djelovanja. Svakodnevno možemo vidjeti kako rukovodioci i uopće svi nedovoljno reflektirano emitiraju pohvale i nagrade, a da ni ne pomisle kako se to manifestira na one koji takvo nešto nisu dobili, iako su to više ili manje također očekivali. Kod iskusnijih praktičara postoji neka refleksija o toj zakonitosti, no sve je to još zamagljeno i nestrukturirano. Postavlja se pitanje gdje je optimum. Očito da svi ne mogu imati ista postignuća, da su varijacije neminovne, ali se postavlja pitanje koje su razlike optimalne.

Premale razlike vode u stagnaciju, sličnost među ljudima se reproducira gotovo beskrajno, a kad se počnu uvoditi razlike, one teže nekom ekspanzionalnom rastu i to vodi beskrajnim razlikama. Tako ljudska sebičnost i egoizam nemaju granica. Očito nedostaje negativna povratna sprega. Čovjek se počinje ponašati na principu funkcionalne autonomije, pa kao majmun u opisanom eksperimentu skuplja žetone radi žetona. Weber bi rekao da vlada instrumentalni supstancijalizet, da je sredstvo nadvladalo svrhu, a od takve deskripcije do djelovanja i njegova one-

mogućavanja još je velika udaljenost. Očito je da se filozofiranjem ne može razriješiti problem, nego je jedini put u istraživanju stvarnosti, u analiziranju onoga što uvjetuje razlike u postignućima, što diferencira ljude u težnji k stjecanju, što od objektivnih okolnosti potpomaže, a što otežava takvo djelovanje, što od ljudskih osobina olakšava takvo ponašanje, a što sputava. Marx je genijalno uočio da je slobodan razvitak svakog čovjeka uvjet za slobodan razvitak svih, »divljanje« pojedinaca i grupa, a i država (uglavnom organiziranih manjina) ima negativne posljedice po neorganiziranu većinu i dovodi je u stanje očaja, resignacije, apatije i bezvoljnosti, te udaljuje od doživljavanja slobode. Na osnovi ovog zakona mogu se izvesti suvremena tumačenja o alijenaciji. Razvitak društva povećava alijenaciju i ukoliko stihija i dalje bude vladala, još će više povećati razlike među pojedincima, grupama, državama. Sve veći broj ljudi je u stanju alijenacije, hegelijanski rečeno — u fazi negativnosti, psihološki rečeno — u frustraciji.

Postoji hegelijanska nada u negaciju negacije, u dezalijenaciju, no to je individualna šansa koja je sve manja što je stihijniji društveni razvitak. Treba tražiti rješenje za sve ljude, za cjelinu, inače se ostaje na religioznom ili filozofskom nivou, koji je daleko od Marxovog dometa.

Cilj je ovog rada ukazati na smjernice, ali još je potrebno ispitati preostale teorijske pretpostavke, metodologiju, analizu podataka iz društvene stvarnosti da bismo mogli dati znanstvene odgovore. Teorijski možemo spekulirati, bez neophodnih empirijskih istraživanja da bi analogon za optimalnu relativnu deprivaciju bio u statističkoj kontroli kvalitete.

Tehnologija zna što je optimalno u jednom proizvodnom procesu i koja su rasipanja u kvaliteti dozvoljena, koje se razlike još mogu tolerirati. Ukoliko su proizvodi unutar definiranih toleranci, nema potrebe za akcijom i korigiranjem tehnološkog procesa, a ukoliko se dosta često, preko 5% slučajeva na primjer, javljaju proizvodi koji su izvan definiranog, poduzimaju se tehnološke mjere koje proces upravljaju prema cilju. Kibernetički je, znači, došlo do prevelikog jačanja pozitivne povratne sprege i treba jakom negativnom spregom neutralizirati pozitivnu spregu i osigurati daljnji optimalni tok. Ova analogija nije slučajna, ona je imanentna proizvodnim i socijalnim procesima i samo se radi o tome da znamo što je cilj i kako koje sredstvo djeluje na ostvarenje cilja.

To što se npr. republičkim propisima definira minimum i maksimum u osobnim dohocima primjer je »statističke kontrole«, jasno birokratskog pristupa u nedostatku znanstvenog pristupa.

Marx je genijalno ukazivao na to kako će u prvoj fazi komunizma dominirati sveopća zavist, mi bismo danas rekli relativna deprivacija, negativna povratna sprega. Kako se ona danas u nas manifestira?

Poznato je da naši ljudi nisu manje kreativni i sposobni za inovaciju od drugih, ali smo ipak među posljednjima u Evropi po broju izuma, patenata. Razlog je zakonitost koja iza toga leži, jer svaki izumilac relativno deprivira, frustrira, negira sve one koji bi mogli, ili su mogli, ili bi trebali to napraviti, a nisu. Budući da su oni u većini, rezultat je da prijedlog inovacije ostaje »u ladici«.

U tom je pravcu stimulativan projekt SPINIR koji sagledava tu zakonitost (63/1) pa u nagrađivanje uvlači sve one koji su potencijalno relativno deprivirani. Pravi put je da se u svakom probude stvaralačke snage, jer one neosporno postoje, a najviše ih narušava nesagledavanje treće zakonitosti, zakona Z.

Zakonom Z o recipročnom ponašanju zaokružuje se deskripcija zakonitosti ljudske prirode i ponašanja. Svjesni smo da je to hipotetska deskripcija, a pravo teorijsko modeliranje može slijediti samo nakon bogatijeg fenomenološkog uvida u stvarnost.

Dok smo prvim zakonom objasnili intelektualni aspekt ljudske prirode i ponašanja, drugim emocionalni aspekt, trećim se želi objasniti voljni aspekt — odnose među ljudima. Vidjeli smo da prvim zakonom pojedinac, grupa ili veći sistem imaju mogućnosti steći uvid u objektivne zakonitosti, smanjiti entropiju između subjekta i objekta, da drugim nastoje negirati negativnost (ili češće ostati u negativnosti) u kojoj su zatečeni, te su tako osigurane intelektualne i emocionalne pretpostavke za djelovanje. Postavlja se još samo pitanje kako će drugi pojedinci, grupe i veće skupine gledati na to djelovanje, da li će odmagati, biti indiferentni ili eventualno pomagati. Teorijski imamo 9 mogućih slučajeva kao što je to prikazano u tabeli 5.

Tabela 5.

Shema mogućih recipročnih odnosa među ljudima i grupama

		Ostvarenje u zadovoljavanju potreba		
		pomaganje	indiferentnost	odmaganje
Očekivanje u zadovoljenju potreba	pomaganje	A = +/+	B = +/0	C = +/-
	indiferentnost	D = 0/+	E = 0/0	F = 0/-
	odmaganje	G = -/+	H = -/0	I = -/-

Što nam govori ova tabela?

Svi, pojedinac, grupa, država, kroz svoju povijest, svoje iskustvo, razvijaju očekivanja o odnosima s drugima u zadovoljavanju svojih potreba, tj. da li će mu drugi pomagati, biti indiferentni ili odmagati u njihovom zadovoljavanju. To dovodi do 9 različitih ishoda.

Na dijagonalama ove matrice imamo stanje gdje se predviđanja obistinjuju, pa pogledajmo prvo slučaj A kao najprijetnije stanje. Netko očekuje od drugoga pomoć u zadovoljenju svojih potreba i do pomoći dolazi, te se razumljivo javlja radost i zadovoljstvo, a zahvalnost i poštovanje prema onomu tko je to omogućio.

U slučaju B netko očekuje pomoć u zadovoljenju svojih potreba, ali do toga ne dolazi. Reakcija je obično u vidu nezadovoljstva, a konkretno ovisi o interpretaciji događaja, tj. o tome dali je pomoć bila moguća, da li je bilo opravdano pozitivno očekivanje, da li je druga strana znala i htjela dati pomoć, a nije mogla itd.

U trećem slučaju C javlja se još jača negativna reakcija, jer ne samo da se očekivanje nije ispunilo već postoji jedan aktivan odnos sprečavanja u zadovoljavanju potreba. Tu onaj koji očekuje pomoć sebi gotovo ne može objasniti kako je to moguće, javlja se duboko razočaranje, bijes, srdžba, ponajviše zbog toga što su očekivanja suprotnog predznaka. Ne boli nas ako nam neprijatelj učini nažao, ali ako to dolazi od prijatelja, od nekog od koga očekujemo samo pomoć, onda je to bol višestruka. U slučaju D netko na osnovi prethodnog iskustva ne očekuje nikakvu pomoć, ali do nje dolazi i razumljivo izaziva radost, jer je svako zadovoljenje potrebe povezano s užitkom — zadovoljstvom. To je osjećanje jače nego u slučaju A, jer se nije predvidjelo, pa postoji kontrast između očekivanja i ostvarenja i to pojačava osjećaje, analogno slučaju B samo u drugom pravcu.

U slučaju E ništa se bitno ne događa, jer se ništa ni ne očekuje, niti se ostvaruje, i to je gotovo najčešći slučaj u svakodnevnoj stvarnosti.

U F slučaju netko ponovo ništa ne očekuje, ali mu stvarnost donosi neugodno iskustvo i sprečavanje u zadovoljavanju potreba koje nije očekivao. To izaziva bijes, srdžbu, ali ne tako jaku kao u slučaju C, jer nije tako jak kontrast. Ipak to je neugodno stanje koje vodi negativnom iskustvu i negativnim lančanim posljedicama.

U slučaju G netko se ne nada pomoći u zadovoljenju potreba, čak naprotiv, očekuje odmaganje, a kao kontrast dobiva pomoć. To izaziva osjećanje koje započinje nevjericom, sumnjom, a kad se u potpunosti uvjerimo u istinitost stvari nastupa najveće moguće oduševljenje, jer se od negativnog dolazi do izrazito pozitivnog osjećanja. To slično Isusovu krilaticu: »Tko tebe kamenom, ti njega kruhom«, nasuprot barske teze: »Oko za oko, zub za zub«. Poanta prve teze je u tome da se »kamen« neminovno mora očekivati kako bi »kruh« imao efekt stanja G.

Zanimljivo je da ni M. Weber, jedan od najpoznatijih sociologa Zapada, nije uočio ovu zakonitost, već se moralizatorski pita kako netko ima pravo udarati kamenom.

U stanju H netko također očekuje odmaganje, ali do toga ne dolazi i javlja se neka minimalna radost, jer nije ispalo tako loše kako se očekivalo i vjerojatnost zadovoljenja potrebe je kroz to veća.

Posljednji slučaj dešava se kad netko očekuje odmaganje u zadovoljenju potreba a do toga i dolazi, pa se negativni osjećaj koji postoji prema drugom samo učvršćuje iako u tom trenutku nije tako intenzivan, jer se i očekivao.

Među ovim varijantama postoji spiralno kruženje gdje se najčešće polazi od stanja A, uslijed slabog prijenosa informacija ili relativne deprivacije dolazi u stanje C, iz kojega se eventualno dolazi u stanje G, a iz ovog ponovo u stanje A.

Početna matrica od 9 slučajeva kroz više ovakvih iteracija vodi k stanju od 4 moguća slučaja A, C, G i I. Daljnjim iteracijama se proces svodi samo na dva slučaja A i I, razumljivo pod pretpostavkom da nema novih informacija i ulaza u sistem, a ukoliko se one jave, vraćaju se početnom stanju od 9 slučajeva.

Ovo je vjerojatno najvažniji od spomenuta tri zakona, i dok u prva dva (X, Y) imamo pasivno stanje, treće je pravo, istinsko, najčešće životno stanje u kome se ljudi nalaze. Već je Hegel ukazao na to da si čovjek prisvaja predmete radom, ali da pri tome dolazi do spoznaje da ti predmeti nisu njegov istinski cilj već da se njegove potrebe mogu zadovoljiti samo putem saobraćanja s drugim ljudima.

Marx je u tom pravcu otišao još dalje. Feuerbach je dokinuo odnos čovjeka prema bogu rekavši da je čovjek subjekt, a bog predikat, a Marx je učinio korak dalje ukazavši da je čovjek čovjeku najviše biće. Teza »Proleter i svih zemalja udružite se« prosto je sekularizacija ove misli, ona je poziv ne na kršćansko međusobno ljubljenje već na racionalan vid međusobnog udruživanja i potpomaganja.

Kako se ono sada u stvarnosti dešava i gdje?

Ono se uglavnom događa u slučaju A, a iskustvo nam kaže da dominira unutar grupnih odnosa, te što je grupa manja i homogenija, to je jače i češće ispoljavanje slučaja A. To stanje možemo nazvati familijarnošću, a antiteza je revanšizam, koji se javlja između pripadnika različitih, najčešće konkurentnih grupa.

Ovo je drugo stanje to češće i nehumanije što je manje mogućnosti za zadovoljenje potreba i sadržajno se kreće od kanibalizma, krvne osvete, preko fašizma i sličnih destruktivnih težnji, do sitnih čarkanja u privatnom životu i radu.

Moramo si postaviti pitanje gdje je optimum. Predaleko bismo išli ako bismo rekli da nam je cilj stanje A. Ljudi još nisu u komunizmu gdje postoji međusobno pomaganje i harmonija, jer je tada za sve korist maksimalna. Još će mnogi deceniji i možda vjekovi proći dok se ljudska priroda oslobodi životinjskog i klasnog naslijeđa.

Vjerojatno treba težiti nekoj sredini između familijarnosti i revanšizma, jer tu postoje ekstremnosti koje narušavaju sredinu. Pretjeranost u jednom pravcu vodi pretjeranosti u drugom pravcu. Očito je da i ovdje treba umanjiti razlike jer je raspon ljudskih odnosa s logikom »ili

— ili« odraz prevladanih vremena, proizvodnih snaga i odnosa. Axelos, jedan od najpoznatijih filozofa današnjice, ukazuje na svijet igre i igre svijeta, govori kako kapitalizam ne dozvoljava razvitak slobodne stvaralačke igre ljudi. U sportu kao derivatu igre vlada tzv. pravilo »fair playa« pod kojim se podrazumijeva poštivanje pravila igre. U razradi tih pravila se na žalost nije otišlo daleko, jer je igra u velikoj mjeri (kao i umjetnost, religija, pravo itd.) refleksija materijalnih, životnih odnosa u kojima još uvijek ima malo fair odnosa, ali se vjerovatno upravo tu krije zametak pravih ljudskih odnosa.

Jasno da su fair odnosi nemogući u klasnom društvu, jer je ono upravo zasnovano na suprotnom: familijarnosti unutar vladajuće klase i revanšizmu prema neorganiziranoj većini. Međutim socijalističko društvo već ima neke materijalne pretpostavke za razvijanje fair odnosa, u prvom redu društveno vlasništvo. Sjetimo se da će upravo u socijalizmu doći do kulminacije zavisti (znači onemogućavanja drugih u zadovoljenju potreba), potrebe prestiža (znači isticanja na račun drugoga), a da upravo kao mogućnost negacija negativnog ostaje fair odnos. Što se više bude razvijala zavist i borba za prestiž, to će biti veća vjerojatnost da će iza toga slijediti fair stanje, ali se postavlja pitanje koliko je nužno to socijalno divljanje još nedovoljno »dresirane« ljudske prirode. Teorija fair odnosa tu treba pružiti asocijantima mogućnost da ne djeluju u krajnostima — familijarnosti, revanšizma, na primjer unutar svog OOUR, svoje nacije, svoje profesije prema drugim OOUR-ima, drugim nacijama, drugim profesijama. Još smo daleko od toga da egzaktnije definiramo fair odnos; on će se moći razvijati u prvom redu kroz revolucioniranje rada. R. Legradić smatra, a to je vrlo uvjerljivo, da pravo treba biti primjena društvenih znanosti kao što je tehnologija primjena prirodnih znanosti.

Dok veći broj društvenih znanstvenika ne priđe istraživanju naše stvarnosti, ne možemo očekivati značajnije promjene u našem društvu, jer samo političkim mjerama možemo jedino mijenjati tzv. početno stanje, a socijalni procesi će po sili neumitnih objektivnih socijalnih zakona voditi ponovo svom stacionarnom stanju, u datim okolnostima konkretno restauraciji kapitalizma ili socijalističkog etatizma.

U ljudskim odnosima nužno se javljaju greške zbog nedovoljne misaone reprodukcije objektivne stvarnosti, zbog nedovoljnog prijenosa informacija, nepoštivanja zakona relativne deprivacije i postavlja se pitanje kakav odnos prema njima imati. U familijarnosti se te greške oporštaju, skrivaju, a u revanšizmu su one osnovna podloga i povod za »ratovanja«. Fair odnosom bi trebalo osigurati toleranciju prema manjim greškama, tj. onima koje su u podnošljivim granicama. To bi bilo djelomično prihvaćanje stanja familijarnosti. S druge strane, u fair odnosima treba prihvatiti netoleranciju prema većim greškama, što je pravilo u revanšizmu. Razumljivo, ne s ciljem da se čovjeka uništi već odgoji i razvije, te da se spriječe preventivno veće greške.

Saznanja o ovim zakonitostima nam pomažu da steknemo objektivniji uvid u probleme odnosa među ljudima. Tu su osnovne prepreke nedovoljne usmjerenosti na ciljeve društvenog razvitka, na nedovoljno korištenje sredstava za društveni razvitak, na nedovoljno izgrađivanje formi koje tome vode.

2.5. KONKRETIZACIJA CILJEVA RAZVITKA DRUŠTVA

Prethodno smo rekli, i to je gotovo neosporno, da je cilj društva i pojedinca sloboda. Već je Babeuf zapazio da je mnogo lakše ostvariti slobodu nego kod ljudi probuditi potrebu za slobodom, što nam je razumljivo kad znamo hijerarhiju potreba. Također je opće poznato da daleki ciljevi nisu dovoljno snažni pokretači aktivnosti i da je potrebno imati bliske, realne i potencijalno ostvarljive ciljeve. Danas većina država, manjih zajednica i pojedinaca teži što većoj uspješnosti. Postavlja se pitanje u kojoj dimenziji je najvažnija uspješnost i ekonomska teorija nam daje odgovor da je to u novostvorenoj vrijednosti, tj. u dohotku po čovjeku. Uspješnost jedne države, regije, komune, radne organizacije najčešće se izražava u novostvorenoj vrijednosti po jednom članu.

Ljudi teže za tim da žive ili barem rade tamo gdje je veći dohodak po čovjeku. Fluktuacija je češća iz sredina gdje je manji dohodak po radniku u sredine gdje je dohodak po radniku veći. To se odvija između OOUR-a, između radnih organizacija, između regija, između država i kontinenata, a rijeđe u suprotnom pravcu. U suprotnom pravcu jedino je vrijedan spomena pokret studenata u Saveznoj Republici Njemačkoj koji zbog ideologije emigriraju u Demokratsku Republiku Njemačku, no taj faktor još je suviše slab zbog nedovoljno zadovoljenih materijalnih potreba.

Marx je u »Kapitalu«, na kritiku i prigovor da je ekonomska struktura društva realna osnova na kojoj se diže nadgradnja, da proizvodnja materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće odgovorio »da se zaboravlja da se ni u srednjem vijeku ni kasnije nije moglo živjeti od katolicizma...« (100/47). Dalje se može postaviti prigovor da novac ne odražava materijalnu proizvodnju, a i tu Marx kritizerima i svakovrsnim demagozima odgovara: »Zato što se novac može zamijeniti pukim znacima, došlo se do zablude da je on puki znak, no novčani oblik je samo javni oblik iza kog se kriju ljudski odnosi — analogno tome svaka roba je znak, jer je materijalni omot ljudskog rada (100/54),... robe postaju sumjerljive jer su opredmećen ljudski rad i u novcu se ispoljava radno vrijeme (100/57), ... cijena je novčano ime rada ostvarenog u robi (100/64). Budući da se na novcu ne može poznati što se u njega pretvorilo, to se sve, bilo roba ili ne, pretvara u njega. Sve je na prodaju, sve je na kupovinu. Promet

postaje velika društvena retorta u koju svašta upada da iz nje iziđe kao novčani kristal. Tome se ne odupiru ni moći svetaca, a još mnogo manje ne tako svete stvari. Novac je promijenjeni lik svih stvari« (100/92).

Dok su materijalne potrebe ljudi nezadovoljene, ne može se ignorirati dohodak po čovjeku kao materijalna podloga za zadovoljenje ljudskih potreba.

Složit ćemo se da uspješnost rada nije dovoljna kao cilj razvitka društva, ali se ne može prihvatiti da to nije najvažniji cilj, ili najvažniji dio društvenog cilja.

Već samo naglašavanje dohotka po radniku nova je kvaliteta prema kapitalističkim kriterijima, gdje se najčešće uzima maksimalizacija dohotka ili profita. Nije slučajno što kapitalisti ne gledaju i što ih ne interesira koliki je profit po zaposlenom radniku. Ovo je jedan od najvažnijih problema, ali mi mu ne posvećujemo dovoljno pažnje.

Postavlja se pitanje koji su još ciljevi samoupravnog socijalističkog društva. Očito nije dovoljno maksimalizirati efikasnost rada, jer tada imamo jednodimenzionalno življenje i jednodimenzionalno društvo. Život se ne da svesti na novac, na materijalno blagostanje. Ovdje se treba podsjetiti Hegelove misli da čovjek, samosvijest, ima svoj smisao, zadovoljenje, u drugom čovjeku, drugoj samosvijesti. To shvaća Hegel, a i svaki čovjek koji u procesu rada stječe materijalno bogatstvo, i ukoliko je samo na to bio usmjeren, shvaća da je krivo živio, da to ne čini radost, da se tu brzo javlja zasićenost, zadovoljenost. Marx je prevladao Hegela u dimenziji humanizma i nije dovoljno reći da je smisao čovjeka u drugom čovjeku, već da je čovjek čovjeku najviše biće. Očito je u dimenziji humanizma to apsolutni cilj, kao što je to u dimenziji efikasnosti materijalno bogatstvo. Dok za efikasnost imamo operacionalizaciju, dohodak po radniku, ili šire po čovjeku, u drugoj dimenziji toga nema.

Nedostatak operacionalizacija na ovom planu govori da je stanje u rasponu »pakla i raja«, u rasponu između odnosa »čovjek je čovjeku vuk« i »čovjek je čovjeku najviše biće«, bliže prvom, a dalje od drugoga. Ne možemo za to okrivljavati Marxa, jer on je mukotrпно istraživao zakonitosti u prvoj dimenziji i razotkrio kako se stvara višak vrijednosti, profit. Većina znanstvenika do danas je u istraživanjima slično usmjerena, i znanost je uopće bila podvrgnuta torturi profita i maksimalizacije efikasnosti.

Zato nam danas znanost može s velikom sigurnošću davati odgovore na to kako maksimalizirati dohodak, pa i dohodak po radniku. U tom pravcu su od izvanredne koristi suvremene metode donošenja odluka: linearno programiranje, dinamičko programiranje, mrežno planiranje, Delphy, teorija igara, teorija repova, teorija informacija, matematička statistika, kibernetika, a i začeci teorije donošenja odluka primjenom matematičke logike, teorije vjerojatnosti itd. No društvo, tako znan-

stveno skrojeno, možemo naći u morbidnim fantastičnim romanima, i sretna je okolnost da se osjeća opasnost od znanstvenika. Na to je ukazao D. Eisenhower, a nitko bolje od Bakunjina: »Naučnik precjenjuje svoje znanje i prezire one koji nisu učeni. Dajte mu upravu u ruke i postat će najveći tiranin... odriješite im samo ruke i oni će početi eksperimentirati s čovječanstvom kao sa zečevima, mačkama i psima u ime nauke.« (64/120).

Preostaje da se izvrši negacija negacije u znanosti, te da socijalizam razvije društvene znanosti kao što je kapitalizam razvio prirodne znanosti, što bi ljudima omogućilo da gospodare svojim odnosima. Mora se priznati da u tretiranju humanizacije rada, oslobođenja rada i slično ima više fraza nego sadržaja, a te negativnosti je moguće negirati jedino razvitkom teorije i metodologije istraživanja objektivnih društvenih zakonitosti.

Revolucionari XIX stoljeća su mnogo očekivali od općeg prava glasa i ukidanja privatnog vlasništva, a mi smo svjedoci da će proces humanizacije ići mnogo mukotrpnije, jer nisu dovoljno sagledane objektivne zakonitosti čovjeka i društva.

Zato za sada nije moguće ni dati jednu validniju mjeru od fair odnosa kao cilja i mjerila humanosti odnosa. Dok prvu dimenziju možemo mjeriti (a dok nešto ne znamo mjeriti, to vrlo površno znamo) u drugoj dimenziji možemo samo tražiti procjene, mišljenja, a objektivne mjere za sada nema. Pravne znanosti imaju veliku odgovornost u razvijanju objektivnih mjerila socijalističkih, humanih odnosa, ali svako forsiranje u iznalaženju metrijskih karakteristika gotovo je nemoguće na sadašnjem teorijskom nivou. Razumljivo, porijeklo sadašnjeg stanja treba tražiti u sadašnjem materijalnom procesu proizvodnje, u sadašnjem nivou zadovoljavanja materijalnih potreba i gotovo je hereza govoriti o ljudskim odnosima, o humanizaciji i razvijanju fair odnosa dok 2 milijarde ljudi imaju 100—150 dolara po stanovniku.

Američki crnac S. Carmichael je na savjetovanju grupe humanista u Londonu svakog pojedinog diskutanta zapitao što je stvarno učinio za siromašne, bijedne i gladne trećeg svijeta, osim što priča i propovijeda o humanosti (124/85). Neshvatljivo je egoistično ponašanje pojedinaca, grupa i država u tom pogledu. Problem egoizma dodirnuo je i Marx, koji se također gnušao te ljudske osobine.

U svojoj diskusiji »K židovskom pitanju« (103/58) on ukazuje na to kako su prava čovjeka u stvari prava člana građanskog društva, tj. egoistična čovjeka i zajednice. Pravo slobode zasniva se na djelovanju koje drugome ne čini štetu umjesto da se zasniva na vezi čovjeka s čovjekom. Tako je pravo na privatno vlasništvo pravo sebičnosti i to ne primorava svakog čovjeka da u drugome nađe ostvarenje svoje slobode (103/59) već je, naprotiv, drugi zapreka. Za Marxa je zagonetno, a to humanisti trebaju odgonetnuti, da jedan narod koji počinje obarati barijere između različitih članova društva, svečano proklamira pravo egoistič-

na čovjeka, izdvojeno od bližnjih i zajednice, jer samo najherojskije samoodricanje može spasiti naciju, a egoizam mora biti kažnjen kao zločin (103/61).

Za Marxa sloboda egoističnog čovjeka i priznanje te slobode jest priznanje neobuzdanog kretanja materijalnih i duhovnih elemenata koji sačinjavaju životni sadržaj. Tako čovjek nije oslobođen religije, on je dobio slobodu religije, nije oslobođen vlasništva, dobio je slobodu vlasništva, nije oslobođen egoizma, dobio je slobodu egoizma (103/64).

Puna emancipacija moguća je kad čovjek ne bude dijelio društvene snage od sebe, kad prestane prodavati sebe i na kraju kad u komunizmu prestane svoje proizvode prodavati. Socijalizam treba upravo zato socijalizirati čovjekovu prirodu, izvršiti negaciju negacije egoizma kroz fair odnose u istinske slobodne ljudske odnose.

Kod nas postoji negativna kritika pokreta »human relations« na Zapadu, jer se u tom pokretu navodno zloupotrebljava ljudska priroda, tj. kapitalisti se humanije ponašaju prema radnicima da bi kroz to iz njih izvukli više profita. Istina je da su takvi odnosi sredstvo kapitalistima, ali su oni, a to ne vide ni kapitalisti ni ortodokсни marksisti, grobari kapitalističkih odnosa, jer će, kako to kaže ranije spomenuti radnik ICI-a, dovesti do toga da radnici shvate kakvi odnosi trebaju biti u poduzećima, a i u cijelom društvu. To su stvarni koraci koji vode poboljšavanju ljudskih odnosa, a — kako kaže i Marx — svaki stvarni korak je vredniji od bezbroj programa.

Na kraju se postavlja pitanje da li se možemo zadovoljiti dvodimenzionalnim ciljem. Već je rečeno da nemamo mnogo uspjeha ni dovoljno svjesne upravljenosti niti k prvom, a kamoli k drugom cilju, pa bi kao još veća hereza slijedilo navođenje trećeg cilja. Nije dovoljno da usmjeravamo radne organizacije k sve većem dohotku po radniku, nije dovoljno ni da razvijamo sve humanije odnose među ljudima, jer to još nije cjelina. Mi smo sastavni dio prirode i neprirodan i nehuman odnos prema prirodi već nam se počinje osvećivati. Opomene Rimskog kluba u pogledu zagađenosti ljudske okoline vrijedne su naše pažnje.

Možemo zaključiti da su ciljevi rada i poslovanja maksimalizacija uspješnosti i humanosti rada te minimalizacija zagađivanja okruženja prirode.

U tom pravcu u najnovije vrijeme poduzima se niz mjera. Ustav pravno regulira tu problematiku, ali kao i kod humanosti preostaje ogromni problem operacionalizacije tog odnosa — mjerenja (ne)narušavanja prirodne ravnoteže čovjeka i prirode.

Promatrajmo prvo ekološki problem dijalektički. Bazično mjerilo uspješnosti je produktivnost. Negativnost produktivnosti je što ne omogućuje komparabilnosti različitih konkretnih radova, te se radna snaga kao i svaka druga roba izražava u novcu — općoj robi, ili negaciji negacije svih roba. Zato kao mjerilo efikasnosti se usvaja novostvorena vrijednost po radniku, šire po čovjeku. Sagledali smo da je taj jedno-

dimenzionalni cilj jednodimenzionalno življenje, te da se negativnosti uspjehnosti (cilj opravdava sredstva, uspjeh pod svaku cijenu, apsolutno sve postaje mjerljivo novcem, čovjek je čovjeku sredstvo u procesu rada itd.) moraju negirati. Za neke je humanost negacija efikasnosti, ustvari je humanost negacija negativnosti efikasnosti. Što je dobro u efikasnosti treba u humanosti ostati sačuvano, a samo ono što je loše eliminirano. Nešto mora biti učinjeno pametno, ali i pošteno.

No čovjek nema samo odnos prema radu (efikasnost), prema čovjeku (humanost) već je duboko uronjen u prirodu iz koje je potekao i kojoj se neminovno vraća. Asfalt je djelomično prekrpio zemlju, a u svijesti suvremenog čovjeka ima mnogo više asfalta između prirode i ljudskog duha. Mi ne znamo i ne ćemo uživati u cvrkutu vrabaca, u ljepoti leta lastavice, oblicima i bojama drveća, šuma, oblaka, zvijezda, jer smo asfaltirani...

Henry Thoreau je savjetovao: »Ako želite postići unutrašnje spokojstvo, tražite ga u usamljenosti, a ne u brzini, a ako želite naći samoga sebe, uperite pogled u zemlju u kojoj ste niknuli i u kojoj ćete završiti«. Mogli bi ga samo djelomično ispraviti, pa reći da se unutrašnje spokojstvo nalazi u istinskom radu, istinskoj ljubavi spram drugog čovjeka i u istinskom odnosu spram prirode.

Neophodna je ova treća dimenzija života, jer njeno nerazumijevanje, i nepoštivanje kroz to, svima se nama osvećuje.

Što je negativnost humanosti i kroz što negirati te negativnosti? Uz poštivanje efikasnosti i humanosti zatvorili smo samo dvije trećine kruga — cjeline. Uz takvo življenje smo počeli gomilati i lučiti sve više otpadaka, počeli smo zagađivati rijeke, zrak, stvarati sveopće smetlište. Naša sve veća ovisnost o strojevima, tehnici uopće otupila nas je. No zakoni prirode, unatoč nama, važe. Nije rješenje da Priroda ostane vječna djevica. U stvari ona je opća prostitutka, a rješenje ne treba tražiti u propisima i umjetničkim djelima već u temeljima čovjekove egzistencije — radu. Iz Đuraševićevog modela to jednostavno i slijedi. Neophodna je povratna sprega otpatka u proizvodni sistem kao svojevrsne sirovine. Neki to nazivaju totalnom tehnologijom. Totalitet tehnologije treba sagledati u cjelokupnom odnosu ljudi i prirode. Negativnost je humanosti što pred sobom ima samo čovjeka a ignorira prirodu. Ona se stoga osvećuje. Već je Marx to naslućivao da je uvjet za uskrsnuće društva iz prirode u provedenom naturalizmu čovjeka i provedenom humanizmu prirode, gdje važi dijalektička, ne mehanička jednakost humanizam = naturalizam. Marx je također uočio da za kapitalistički način mišljenja, a mi još nemamo negaciju negacije tog tipa mišljenja, priroda se javlja kao predmet rada. Takvo shvaćanje rezultira iz nadvladanog filozofskog mišljenja, jer je već Schelling rekao, da je priroda zamrznuta inteligencija, Hegel, da se apsolutni duh otuđuje kroz prirodu itd. Humanost je moguće razvijati samo »širim i višim« kvalitetom. Čovjek će postati humaniji, kada osjeti da je i biljka osjetljiva na njegove zločinačke namjere. Čovjek će postati humaniji kada za-

igra igru udružen sa ostalima protiv prirode, sada je priroda uglavnom arena u kojoj različite grupacije ljudi igraju svoje ekonomske i političke igre i gdje su kumulativni dobici i profiti minimalni. Uzrok je što je igra u znatnom dijelu nepoštena, neiskrena i ružna. Da bi igra postala dobra, istinska i lijepa ljudi se moraju udružiti i zajednički igrati s prirodom, odnosno protiv prirode. Sve dok je čovjeku ili grupi neprijatelj ili samo protivnik, drugi čovjek, ili grupa, ne može biti mnogo humanosti. Nehumanost je moguće nadvladati razumijevanjem ekologije, a kroz te i provođenjem naturalizma čovjeka i humanizma prirode.

Razvitkom proizvodnih snaga čovjek je sve više počeo uništavati prirodu, u stvari uništavati svoju pretpostavku. Koliko god da smo svjesni da treba razvijati efikasnost i humanost nameće se ograničenje da treba pri tome očuvati prirodu, da treba minimalizirati zagađivanje prirode. U SAD, npr. potrebe za slatkom vodom su se udvostručile, a istovremeno se i zagađenost voda udvostručila. Sada im treba 6 milijardi dolara za očuvanje sadašnjih zalih vode. Ne čeka li to i nas?

Nešto treba doći do svoje krajnosti pa da bude jasno prosječnom čovjeku, što je izgubio ili mogao izgubiti. A mi ga nismo naučili da apsorbira što je ljudski duh, kroz Marxa ili druge, već otkrio. Opasnost od ekološke smrti zatvara čovjekov krug odnošenja sa prirodom u sebi i van sebe.

Ovdje ne postoje pretenzije ukazivati na probleme i rješenja u tom trećem aspektu (uz efikasnost i humanost), jer je i analiza uspješnosti veoma kompleksna.

No neophodno je biti svjestan cjeline, jer to je istina. U tom smislu, barem teorijski, mogli bi zaključiti da je cilj poslovanja maksimalizacija efikasnosti i humanosti rada i minimalizacija zagađivanja okoline. Kada bi ta misao bila temelj svakog samoupravnog sporazuma i kriterij za vrednovanje svakidašnjih odluka, vjerojatno bi bili sve bliže navedenim ciljevima.

Bez toga se vrtimo u hegelijanskom krugu duhovnog životinjskog carstva, a ne ostvarujemo kopernikovski prevrat u duhu Marxova učenja, a Lenjinova i Titova djela.

2.6. O ČOVJEKU, DRUŠTVU I OTUĐENJU

Postavlja se pitanje zašto čovjek i društvo ne streme navedenim ciljevima s više refleksije.

S jedne strane gledajući kroz ljudsku povijest neosporno je da pojedinac i društvo imaju sve više slobode, da postoje sve veća efikasnost i humanost rada, ali bi pristalica suprotnog stava mogao naći niz argumenata u prilog umanjenja slobode, efikasnosti, humanosti, a sve bezuspješnije eksploatacije prirode. Tu se prvenstveno misli na ratna razaranja.

Tako čovjek s jedne strane radi i gradi svoju budućnost, a s druge strane je sam ili mu je drugi uništavaju i ratom niveliraju. Da li su za ta objašnjenja masovnog ispoljavanja agresija dovoljni do sada navedeni zakoni teško je a priori reći, ali nam oni mogu pomoći da više razumijemo. Tako je neosporno jedan defekt u prijenosu informacija, znatnoj relativnoj deprivaciji i recipročnom ponašanju tipa »I«, ali to nije dovoljno objašnjenje.

Ljudska priroda je velika enigma i svi pred njom kapituliraju. Pojedinci koji kao Gilgameš žele dobiti odgovor o smrti mogu proći samo kao on i vjerojatno nema boljeg pravila do da se držimo tradicije tamo gdje nemamo makar minimalnih izgleda da nadvladamo objektivne zakonitosti. Mnogo je toga što smo već u stanju nadvladati a nismo učinili. Hitati dalje u mislima, teoriji, ima samo toliko smisla koliko omogućuje stvarne, zbiljske promjene u kvaliteti življenja, a izvan toga je nepotreban i jalov luksuz. Psiholozi imaju relativno dobar test za ispitivanje ljudske ličnosti — traže da se nacрта čovjek. Iz crteža izvode zaključke o osobinama ličnosti koji imaju izvjesnu istinitost. Kad kroz povijest pogledamo crteže čovjeka možemo analogno zaključivati o ljudskoj prirodi na pojedinim nivoima društvenog razvitka. Vjeran crtež čovjeka povijest umjetnosti registrirala je tek u antičkoj Grčkoj, gdje je, kako kaže Hegel, nekolicina bila slobodna.

Da li je to slučajno?

Vjerojatno ne, jer su se prvi umjetnički crteži pojavili ne prije 2000—3000 godina, već prije 40 000 godina. Picasso priznaje da nije u stanju tako dobro nacrtati bizona kako ga je nacrtao tadašnji lovac u spilji Lascaux kod Montignaca u Francuskoj. Tada je čovjek u potpunosti zavisio od tih životinja, on je morao do kraja poznavati njihov život, njihove pokrete i svoju cjelokupnu duhovnu energiju usmjerio je na taj objekt. Pobjeda na slici odraz je njegove pobjede u životu. Nije slučajnost ni mit o Edipu koji je srušio sfingu, simbol vladavine prirode nad čovjekom, odgovorivši da je čovjek ujutro na četiri noge, u podne na dvije, a uveče na tri.

Napredak u tretiranju čovjeka nakon toga postoji u filozofiji.

Protagora, prema Aristotelu (4/323), iznosi da je čovjek mjera svih stvari. Aristotel dalje definira čovjeka kao zoon politicon, a Grci općenito nazivaju idiotom čovjeka koji se brine i interesira samo za svoje privatne stvari.

Do Hegela gotovo nema mislioca koji bi u tumačenje čovjeka unio novu kvalitetu.

Čovjek je »black box«, tj. kutija za koju ne znamo što se u njoj krije i samo poznavajući ulaz i izlaz može se naslućivati o toj strukturi. Hegel tu unosi svjetla, a Marx je često isticao Hegelovu izreku da je prestupnička misao zločinca uzvišenija i veličanstvenija no nebeska čuda (92/589). Za Hegela ne postoji ljudska priroda, po njemu je čovjek ono što stvara kroz djelovanje, u njemu je jedino urođena životinja, a on

se stvara mijenjanjem prirode — radom. Preziraio je intelektualce, jer ne djeluju i smatrao ih duhovnim životinjama... On smatra da razumnim ljudima nije do riječi nego do stvari, ali riječi moraju odgovarati pojmovima (45/183). Suština njegova učenja može se svesti na to da je priroda humaniteta da teži suglasnosti s drugima (45/41). No, tu se javlja kao imperativ opstojnost osobe kroz priznatost (45/340), odnos gospodara i sluge, što bi po teoriji potreba bio četvrti nivo, koji — kako sada znamo — treba negacijom negacije prijeći u peti nivo — samoaktualizaciju, samosvršni rad.

U stvaralačkom, kreativnom radu bit će minimalne mogućnosti da se čovjek afirmira preko drugoga, što je radio kroz cijelu povijest klasnog društva čim se pojavio višak vrijednosti. Čovjek je svoje stvaralaštvo mogao u nerazvijenoj tehnici, nerazvijenom posredovanju, osigurati potčinjavanjem drugih, a razvitkom to neće biti potrebno, jer će repetitivne fizičke i duhovne poslove obavljati tehnika.

No već su danas tehničke mogućnosti takve da nema objektivne potrebe za potčinjavanjem i eksploatacijom. Što toga danas ima najbolje nam objašnjava Marxova misao da u društvu general i bankar igraju veliku ulogu a čovjek vrlo bijednu (60/133). Sva humanistička stremljenja bila bi donkihotizam kad svestrani razvitak čovjeka ne bi omogućavao maksimalan razvitak proizvodnih snaga (130/36).

Hegel se ne čudi što proces ide u svoju negativnost, otuđenje, to je upravo uvjet, jer čovjek počinje djelovati kad negativnom pogleda u oči. Nadovezujući se na Spinozinu, Kantovu i Shellingovu filozofiju, dijalektički ih ukidajući, on navodi da je istinito ne samo supstancija nego i subjekt, koji je uistinu subjekt ukoliko je supstancija kretanje postavljanja same sebe ili posredovanja sa sobom u postojanju drukčijim sebi. U tom podvostručenju, koje suprotstavlja i koje je opet negacija te ravnodušne različitosti i njezine opreke, a ne izvorno — neposredno jedinstvo, je ono istinito... Ideja pada do dosadnosti ako u njoj nedostaje ozbiljnosti, strpljivosti, rada negativnog... Život nije nepomućeno jedinstvo sa samim sobom, kome nije do otuđivanja i nadvladavanja tog otuđivanja... a u toj formi, u cijelom bogatstvu razvijene forme se tek shvaća i izražava ono zbiljsko... Istinito je cjelina koja se ispunjava svojim razvojem. (45/13—14).

Iz ovog možemo izvesti da je alijenacija *n e g a c i j a*, a dezalijenacija *n e g a c i j a n e g a c i j e* i preostaje nam da dobijemo bogatiji uvid u obje faze koje sada možemo vidjeti u cjelini i uzajamnom jedinstvu.

Marx je, posebno u ranijem periodu svog staralaštva, posvetio dosta prostora problematici otuđenja. To je najviše sintetizirano u njegovom nedovršenom spisu »Otuđeni rad«.

Predmet koji radnik proizvodi, njegov proizvod susreće se kao strani entitet — sila nad radnikom. Takav rad je u krajnjoj liniji otuđenje čovjeka od čovjeka gdje su pojedinci povezani više robama koje razmjenjuju nego vlastitim ličnostima. Takav način proizvodnje ograničava

život pojedinaca jer ekonomija propisuje odnose bez obzira na subjektivne sposobnosti i potrebe. Kao što radnik svojom proizvodnjom proizvodi svoje obestvarenje i svoju kaznu, tako proizvodi i vlast onoga koji ne proizvodi nad proizvodom i nad njim. Rad je radniku spoljašnji rad, tj. ne pripada njegovoj suštini, on se stoga u radu ne potvrđuje nego poriče, ne osjeća sretnim nego nesretnim, ne razvija slobodno fizičku i duhovnu energiju nego mrcvari svoju prirodu i upropaštava duh. Stoga se radnik osjeća kod sebe tek izvan rada, a u radu se osjeća izvan sebe. Kod kuće je kad ne radi, a kad radi nije kod kuće. Cjelokupni njegov rad je naučna analiza otuđenih ljudskih odnosa, koje treba transcendentirati u slobodnu asocijaciju udruženih proizvođača. Marx se ne miri s datim stanjem stvari već optimizam izvodi iz sistematskog proučavanja stvarnosti; tako imamo religiozno otuđenje, ekonomsko otuđenje (prodaja je praksa otuđenja), političko otuđenje, otuđenje u porodici, naciji, državi, profesiji itd.

Možemo samo ponoviti da će emancipacija biti moguća kad čovjek ne bude sebe egoistički odvajao od društvenih snaga, konkretnije — kad bude četiri nivoa potreba nadvladao petim nivoom.

Moramo biti svjesni toga da što se društvo više razvija, između dijelova društva nastupa sve veći raskorak, rekli bismo relativna depri-vacija, i sve će teže biti mirnim i humanim putem osigurati dezalijena-ciju svim ljudima svijeta. Što se dalje bude održavala stihija bit će sve vjerojatnije da će Mao Ce Tungova teza o dominaciji sela nad gradom biti ozbiljena, a što prije svijet shvati duboku uzajamnu zavisnost, to je veća mogućnost za jedno humano razrješavanje tih problema.

Neshvatljiva je pasivizacija ljudi, nedovoljna upornost i borbenost za ostvarenje istinskih društvenih vrijednosti, a odgovore za to ne treba tražiti izvan ljudi. Oslobođenje neće doći spontano, svatko se za njega treba izboriti, udruženi najlakše...

U tom pravcu XX vijek dao nam je najsvjetliji lik u Lenjinu. On je na II internacionali ukazao na besmislenost dogme, da je revolucija moguća samo u najrazvijenijoj zemlji, a nemoguća u carističkoj Rusiji. Znao je, htio je i uspio je.

Lenjin je lijepo rekao da je mnogo veće zadovoljstvo sudjelovati u revoluciji nego pisati o njoj, mi danas imamo mogućnosti sudjelovati u permanentnoj revoluciji, stalnom mijenjanju sebe i okoline, ali najčešće životnu sadržinu nalazimo u nebitnome. Razvitak komunizma moguć je samo preko osobne djelatnosti, preko razvitka pojedinca. Shvatimo da smo takvi kako živimo, a živimo ispod svojih povijesnih mogućnosti. Naivni su prijedlozi o dugom maršu kroz institucije koje su neosporno društveno kristalizirani oblici otuđenja. Potrebno je sagledati koliko svaka institucija zadovoljava potrebe za koje je namijenjena i usmjeriti njen razvitak ka ukazanim ciljevima. Razumijevanje procesa rada u svakoj od društveno važnih institucija jedini je ispravan put u njenom transformiranju od depersonalizacije stvari ka personalizaciji odnosa.

Kad rad postane izvor i manifestacija bogatstva ljudske prirode, težnja za bogatstvom i moći će biti samo puka sjenka. Svi moramo biti svjesni da naše egzistencije ovise o našim vlastitim odlukama, dakle što smo nezavisniji, sebičniji u procesu donošenja odluka, to je ostvarenje stihije, negativnije i manje u skladu s humanističkim stremljenjima.

Ukidanjem kapitalizma ukida se osnovna društvena protivrječnost, ali kroz to silovitije izbijaju sve ostale i od nerazumijevanja i ignoriranja nema koristi.

Marcuse je od svih mislilaca najhumanije sagledao ljudska stremljenja u izgradnji društva kao umjetničkog djela, ali to u njegovom kontekstu i njemu samome djeluje kao hereza, kao utopija.

Međutim, upravo tu je izlaz za društveni razvitak, ali kroz jedan drugi kontekst. Ovdje nam Legraidćeva dijalektička teorija društva omogućava da do kraja zaokružimo tumačenje odnosa između rada, proizvodnje, DEO, morala, prava, DPU, ideologije i umjetnosti kroz negaciju negacije. Očito je da je umjetnost u dosadašnjim uvjetima također jedno otuđenje. Hegel tvrdi da je duh umjetničkog djela još djelovanje otuđenog duha (45/400), iako je umjetnost najmanje otuđenje. Upravo u njoj postoji najveće nezadovoljstvo zbiljom i jedan, istina imaginaran protest.

Što to umjetnika tjera da na ovakav — otuđen neživi način reagira zvukom, bojom, pokretom, riječi na zbivanja oko sebe, a da ni malo ne pridonosi stvarnim promjenama. Tu se neosporno radi o dubokim emocionalnim doživljajima koji su podloga za umjetničku reakciju, ali ta reakcija nije revolucionarna, tj. nije u mijenjanju objektivne stvarnosti već samo u estetskom reproduciranju ljudskih osjećaja. Za negacije negacije umjetnosti potrebno je mnogo više.

Marx ukazuje na nužnost znanstvene i umjetničke naobrazbe ljudi (130/186), a odgovor se vjerojatno krije u nedovoljnim saznanjima u odnosu na humanistička htijenja.

3. METODOLOGIJA RADA

Teorija nam pomaže da u beskrajnoj količini informacija razlučimo bitno od nebitnog i usmjerimo se na suštinsko. Teorijski gledano, saznanja nisu mnogo napredovala dok su prvenstveno zavisila od teorije, a tek nakon metodoloških postignuća osjetio se znatniji razvitak društvene misli. Tako je KAKO pridonijelo da se bolje razumije ŠTO, a pojedinci, struje, škole prenaplaćavaju jedno od toga dvoje na račun drugog. Saznanja se može razvijati bez pune svijesti o metodi, te je tako kineska filozofija orijentirana intuitivno više od evropske, a općenito filozofija je više intuitivna od znanosti.

Metodologiju bismo mogli definirati kao cjelokupnost oblika i načina istraživanja kojima dolazimo do objektivnog zakona razvitka prirode, društva i ljudskog mišljenja.

Osnovne aktivnosti pri tome su fenomenološke i dijalektičke. Pod prvima se podrazumijeva prikupljanje podataka u više-manje sistematskoj formi, praćenje historijskog razvitka jedinice i vrste, te klasifikacija, komparacija i analiza, a pod drugim misaono praćenje razvitka od najsavršenijega do početka, i obratno. Ukoliko smo u stanju misaono reproducirati razvitak fenomena od najjednostavnijih do najsloženijih oblika pa predvidjeti i daljnji razvitak fenomena, može se reći da smo uspješno obavili dijalektičku sintezu, koja je najsavršenija metoda znanstvenog istraživanja.

Pogledajmo detaljnije fenomenološki aspekt, jer je on najmukotrpniji i nužna pretpostavka za slijedeći — dijalektički aspekt. Kao prvo postavlja se pitanje predmeta istraživanja, statistički rečeno, statističke jedinice. Da li je to čovjek, proizvod, bolest, OOUR, općina, država ili nešto drugo, ovisi o svrsi i konceptu istraživanja, ali to uvijek treba biti definirano.

Slijedeće je definirati uzorak na kome se namjerava vršiti istraživanje, odnosno utvrditi da li će to biti namjerni uzorak, slučajni, slučajni reprezentativni, stratificirani, višestapni itd. Ovdje je od važnosti definirati veličinu uzorka, tj. potreban broj statističkih jedinica ukoliko se ne želi istraživati cijeli skup — populacija. Kako je često nemoguće, a i nepotrebno, istraživati cjelinu, razrađena je teorija uzoraka koja

nam omogućava da izračunamo koliku grešku — nepreciznost u zaključivanju vršimo u ovisnosti o veličini uzorka i standardnoj greški mjerenja.

Polazi se od prepostavke da imamo varijablu »x« s funkcijom vjerojatnosti $f(x)$ gdje je središnja vrijednost skupa $E(x)$, varijanca $V(x)$ i da treba uzeti uzorak: $x_1 x_2 x_3 \dots x_n$ gdje svaki x_i ima jednaku vjerojatnost da uđe u uzorak.

Srednja vrijednost za tu slučajnu varijablu je

$$\bar{X} = \frac{\sum_i x_i}{n}$$

i tu smo formulu uzeli za računanje aritmetičke sredine.

Ovdje se nameće jedna analogija s filozofskom terminologijom i uopće metodologijom.

Već Aristotel, a kasnije i Hegel imaju negativan odnos prema matematici.

Tako Aristotel u svojoj »Metafizici« na nekoliko mjesta govori o apsurdnosti i nemogućnosti postojanja nauke o slučajnostima (4/141, 270). Hegel se specijalno okreće protiv matematike jer tu se svrsishodnost pokazuje naknadno i ne uviđa se koja svrha upravlja tim kretanjem koje prati površinu i ne dotiče se suštine, jer apstrahira od određivanja veza među dimenzijama (45/25). I Einstein smatra da se matematikom ne može dublje ući u suštinu, a ako se i uđe, onda to nije odraz suštine...

Navedeni su mislioci imali u potpunosti pravo govoreći o stanju u njihovo doba. Danas, međutim, izrasla je nova disciplina — matematička statistika kao nova kvaliteta koja nam omogućuje uspostavljanje odnosa između prakse i teorije. Bez nje čovjek je rob iskustva i dugotrajnog i bolnog prikupljanja i obrade podataka. S njom čovjek je gospodar prakse jer vrlo elegantno može ulaziti, ukoliko ima relevantna teorijska saznanja, u stvarna zbivanja, pa više nije potrebno biti sijeda glava da bi se nešto s velikom sigurnošću znalo. Ne samo u teorijskim disciplinama već i u svakodnevnom radu mladi ljudi više ne moraju prolaziti kroz mukotrpnu školu pokušaja i pogrešaka već smislenom analizom činjenica i podataka mogu saznati relevantne zakonitosti. Nije čudo što se smatra da će u budućnosti svatko morati misliti statistički i da danas treba razvijati takav način i pristup problemima. Uostalom daljnja analiza podataka najbolje će demonstrirati kakva je korist od korištenja matematičko-statističkih zakonitosti. Keynes dobro zapaža (58/26) da je velika greška u metodama ekonomske analize u tome što ona pretpostavlja nezavisnost faktora, kroz to je veliki dio ekonometrije čista spekulacija, netočna kao i polazne pretpostavke, jer se ne vidi složenost i međuzavisnost svijeta. Metodološki uvijek imamo dva

pristupa stvarnosti — transverzalni i longitudinalni. Prvim promatramo pojave u jednom vremenskom trenutku s prostornim varijacijama, a kod drugog držimo konstantnim prostor, a variramo vrijeme.

R. Legradić u svojim tezama o dijalektici (95/1) ukazuje na to da jedinke jedne vrste (statistički rečeno) u raznim fazama razvitka koegzistiraju, jer sve što se razvija jedno iz drugog, tj. sukcesivno, postoji i istovremeno, simultano, jedno pored drugoga. Tako možemo prvim pristupom, koji je jednostavniji, doći do zakonitosti u otkrivanju zakona razvitka, a njega smo uglavnom i koristili. Slijedi uzimanje uzoraka na kojima će se vršiti istraživanja. Za filozofe bi to bilo ontičko tretiranje, a oni teže ontološkom. U čemu je razlika? Mogla bi se postaviti hipoteza da je ontičko tretiranje na osnovi uzoraka, a ontološko na osnovi uzimanja podataka iz cijeloga skupa. Razumljivo, skup se proteže prostorno i vremenski gotovo u beskonačnost, ali se na osnovi saznanja matematičke statistike i do toga može umom dovinuti. Vjerojatno je moguće o ontološkom zaključivati na osnovi ontičkog. Matematički to ovisi o tome koliko su uzroci reprezentativan odraz skupa, što se daje verificirati statističkim testovima. Također se, uz određenu pogrešku, daje procijeniti koji su parametri skupa poznavanjem srednje vrijednosti uzorka i standardne greške, o čemu ima u gotovo svakoj matematičkoj statistici. Ovdje želimo samo ukazati na postojanje analogije koja vjerojatno nije slučajna već ukazuje na mogućnost egzaktnijeg pristupa svim ljudskim problemima.

Ostaje još jedan problem o kome valja razmisliti. Moramo se, naime, zapitati što u statističkom smislu znači Hegelova misao da je istina cjelina.

Mogli bismo reći da je cjelina varijanca, jer njome obuhvaćamo i egzaktno izražavamo sve razlike koje se u skupu javljaju. Kada smo tako definirali cjelinu — istinu, ostaje nam da je bolje razumijemo, da shvatimo što uvjetuje pojavu razlika među jedinkama iste vrste, među statističkim jedinicama jednog uzorka i/ili skupa. Ovdje kao metoda postoji analiza varijance, ali smatramo da je mnogo realniji pristup kroz korelacije, pa su one najviše i korištene u ovom radu. Do sada smo promatrali jednodimenzionalne skupove, a korelacijom ulazimo u istraživanja dvodimenzionalnih i n-dimenzionalnih varijabli. Slijedeća tabela najbolje će ilustrirati takav pristup.

Tabela 6.

Prikaz dvodimenzionalne razdiobe

x	x₁	x₂	x_n	rubna razdioba
y				
y₁	p (y ₁ y ₁)	p (x ₂ y ₂)	... p (x ₁ y ₁)	G (y ₁)
y₂	p (y ₁ y ₂)	p (x ₂ y ₂)	... p (x _n y ₂)	G (y ₂)
.
y_n	p (x ₁ y _n)	p (x ₂ y _n)	... p (x _n y _n)	G (y _n)
rubna razdioba	H (x ₁)	H (x ₂)	H (x _n)	

Kako vidimo za svaki mogući ishod u x (x_1, \dots, x_n) i u y (y_1, \dots, y_n) postoji određena vjerojatnost $p(x_i, y_j)$ koja je pridružena. Ekstremni je slučaj da su promatrane varijable nezavisne, ortogonalne, od čega polazi niz ekonometrijskih metoda, pa presjek ta dva skupa ne nosi ni trunku informacije. U stvarnosti, zbog opće međuzavisnosti pojava, moguće je u izvjesnoj mjeri znati koliko je vrijednost u varijabli x ukoliko se zna vrijednost u varijabli y . Statistička baza za to je u uvjetnim vjerojatnostima pa se može reći da je $P(x/y) = \frac{P(x \wedge y)}{P(y)}$ što je analogno o-

mjeru presjeka skupova x i y i skupa y . Ovdje se može sagledati veza, odnosno duboka uzajamna zavisnost između prijenosa informacija, o čemu je bilo riječi u teorijskom dijelu, i teorije vjerojatnosti.

Ako je presjek skupova jednak nuli, statistički rečeno — ako je kovarianca jednaka nuli, koleracije nema.

Koeficijent korelacije između varijabli x i y je

$$r(x, y) = \frac{V_{xy}}{G_x G_y}$$

a za praktično računanje koristil smo slijedeću formulu:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{n} \frac{xy}{n} - \bar{X}\bar{Y}}{SD_x \cdot SD_y}$$

Dobiveni koeficijent korelacije pomaže nam da razlike koje smo dobili u jednoj varijabli djelomično objasnimo rezultatima u drugoj varijabli. To, međutim, nije dovoljno, jer u stvarnosti ne postoji samo utjecaj jedne varijable na drugu, već i niza drugih varijabli. Tih drugih relevantnih varijabli nema beskonačno mnogo, jer bi u tom slučaju njihovim međusobnim utjecajima dolazilo do poništavanja, tj. jedni bi djelovali u pravcu smanjivanja od središnje vrijednosti, a drugi u pravcu povećavanja. Broj relevantnih varijabli zbog toga se kreće između 1—30—50.

Postavlja se pitanje kako sagledati međusobni utjecaj niza varijabli na niz varijabli, a to se najbolje može izraziti matricom interkorelacija kao u tabeli 7.

Tabela 7.

Matrica interkorelacija

r_{11}	r_{12}	r_{13}	r_{14}	r_{1n}
r_{21}	r_{22}	r_{23}	r_{24}	r_{2n}
r_{31}	r_{32}	r_{33}	r_{34}	r_{3n}
.	r_{ij}
r_{n1}	r_{n2}	r_{n3}	r_{n4}	r_{nn}

Ukoliko je terijski dobro definiran izbor varijabli, ovakva matrica je vrlo pogodan uvid u stanje stvari i dinamiku fenomena. Promatranje središnje vrijednosti i standardne devijacije daje nam samo površan uvid, a varijancu bilo koje promatrane varijable najbolje možemo razumjeti ukoliko je promatramo u međuzavisnosti s ostalima.

A. Đurašević je ukazao na to da se i korelacije mogu tretirati kao varijable, te tako možemo računati korelacije korelacija. Ova tehnika omogućuje uvid u suštinu zavisnosti, jer između varijabli nakon stanovitog broja iteracija nastupa stacionarno stanje. Rezultat je matrica korelacija, gdje se varijable dijele u dvije grupe, a svaka grupa istim postupkom u daljnje dvije grupe. Sve ovo izvanredno olakšava saznavanja objektivnih zakonitosti.

Ovo bi moglo biti podloga za statističko prilaženje zakonu negacije negacije, jer smo stalno u stanju negacije koje treba negirati. Negacije su odstupanja, razlike prema najrazvijenijem fenomenu, a ovakvom analizom može se steći uvid u ono što uvjetuje te razlike ili negativnosti. Ovdje vidimo statističku vezu s prije spomenutim zakonom relativne deprivacije i šansu za otkrivanje objektivnih uzroka razlika koje uvjetuju tu deprivaciju.

Ne možemo svjesno negirati te negativnosti ako ne znamo što ih determinira i zato je matematičko-statistička analiza neophodan alat u istraživanju objektivnih zakonitosti razvitka fenomena. Sve dok ne budemo u stanju objasniti što uvjetuje razlike, možemo samo biti sluge objektivnih zakonitosti, a kad shvatimo koje su determinante, imat ćemo nužne uvjete za promjenu i svjesno gospodarenje tim zakonitostima. Svjesni smo toga da znanje nije dovoljno, iako je nužno, te da treba daleko više znati o ciljevima, htjenju i tehničkim mogućnostima kako bi proces negacije negacije bio pod svjesnom kontrolom.

Utjecaj nezavisnih varijabli na zavisne najbolje se izražava multiplom korelacijom, a nju dobijemo isto kao i linearnu korelaciju nultog reda s tim da je varijabla x u empirijskim vrijednostima, a varijabla y u teorijskim vrijednostima. Da bi se dobile teorijske vrijednosti za neku statističku jedinicu potrebno je znati koji je koeficijent — ponder uz adekvatnu nezavisnu varijablu, te konstanta. Kod analize dvodimen-

zionalnih varijabli je to najjednostavnije: $b = r \frac{SD_y}{SD_x}$

$$a = b\bar{X} - \bar{Y} \quad y = a + bx$$

a s povećanjem analiziranih varijabli prvo je potrebno riješiti sistem jednadžbi iz matrice korelacija prikazane u tabeli 8.

Tabela 8.

Podaci za rješavanje sistema jednačbi sa $n-1$ nepoznanica

$$\begin{array}{r}
 b_1 + b_2 r_{12} + b_3 r_{13} + \dots + b_{n-1} r_{1n-1} = r_{1n} \\
 b_1 r_{21} + b_2 + b_3 r_{23} + \dots + b_{n-1} r_{2n-1} = r_{2n} \\
 b_1 r_{31} + b_2 r_{32} + b_3 + \dots + b_{n-1} r_{3n-1} = r_{3n} \\
 \dots \\
 b_1 r_{n-11} + b_2 r_{n-12} + b_3 r_{n-13} + \dots + b_{n-1} r_{n-1, n-1} = r_{n-1, n}
 \end{array}$$

Korištenjem Gaussovog algoritma za rješavanje ovog sistema jednačbi dobiju se rješenja b_i ($i = 1, n-1$), a koeficijent multiple korelacije dobija se po formuli $R = \sqrt{\sum b_i r_{in}}$

što je po rezultatu adekvatno prethodnoj metodi.

Da bi se dobila jednačba zavisnosti kao najbolja moguća u datim uvjetima simulacije — misaone reprodukcije analiziranih podataka, potrebno je transformirati korijene sistema jednačbi b_i prema varijancama relevantnih varijabli po formuli:

$$B_i = b_i \frac{SD_n}{SD_i}$$

da dobijemo jednačbu zavisnosti treba izračunati kolika je konstanta, i to po slijedećoj formuli:

$$A = X_n - \sum_i^{n-1} B_i X_i$$

Tako dolazimo do jednačbe zavisnosti:

$$Y = A + B_1 X_1 + B_2 X_2 + B_3 X_3 + \dots + B_{n-1} X_{n-1}$$

Uvrštavanjem relevantnih podataka za svaku statističku jedinicu dobiva se teorijska vrijednost za Y koja nam, ovisno o tome kolika je multipla korelacija, te varijanca zavisne varijable, omogućuje predviđanje stanja u zavisnoj varijabli s izvjesnom pogreškom.

Formula kojom se izračunava da li je multipla korelacija statistički značajna je

$$F = \frac{R^2/m-1}{(1-R^2)/n-m-1}$$

Gdje je R^2 koeficijent determinacije, n broj statističkih jedinica, a m broj nezavisnih varijabli.

Pogreška prognoze računa se po formuli:

$$SDy/x_i = SD_y \sqrt{1-R^2}$$

Prognoza je, dakle, to ispravnija što je manja varijanca i što je veća multipla korelacija. Razumljivo, nikad ne uzimamo samo jednu standardnu devijaciju, već — s 5% rizika — dvije standardne devijacije raspona od dobivenog teorijskog rezultata. No već nam omjer između $SD\ x/y_i$ i SD_y govori koliko smo smanjili naše neznanje o varijanci promatrane varijable, a ukoliko su teoretske pretpostavke više pokažu kao zadovoljavajuće, utoliko će stupanj saznanja o cjelini biti veći. Tako vidimo da smo sve više u stanju mjeriti svoje znanje, tj. ustanoviti koliki je prijenos informacija od kategorije po sebi u kategoriju za sebe. Kad se to dvoje izjednači u dovoljnoj mjeri i kad u dovoljnoj mjeri utvrdimo izvore varijacija negativnosti, imamo veće mogućnosti da zagospodarimo objektivnom zakonitošću.

Ovaj metodološki pristup je zanatski aspekt u proučavanju problema, on omogućuje da svatko uđe u znanstveno istraživanje. Dok u području filozofije vrijednost i istinitost misli u potpunosti zavise o kvaliteti mišljenja, o daru prirode, kad uđemo u znanstveno područje više nema opasnosti od monopola — znanost je opće bogatstvo i vlasništvo. Do sada prikazanim tehnikama moguće je obrađivati objektivne podatke o državama, regijama, općinama, radnim organizacijama, OOUR-ima, grupama i pojedincima. Međutim, potrebno je sagledati i drugi aspekt — što tko misli, zna, osjeća, predlaže. To se postiže anketiranjem. Suština te metode je da se sistematski prikupljaju informacije o relevantnim problemima. Osnovne tri dimenzije anketiranja su: saznanje uzroka za dato stanje, stupanj zadovoljstva te mišljenja i prijedlozi za rješavanje problema.

Da se to ostvari polazi se od intervjuiranja kako bi se prikupile informacije za kreiranje mjernog instrumenta. Prikazani upitnik služi kao ilustracija formulacija pitanja i sadržaja koji se obrađuju anketom.

Status:

1) učenik		$\frac{/}{15}$
2) nastavnik		
3) neposredni proizvođač		
4) rukovodilac		
5) ostali		
1. Molimo vas da odgovorite što mislite o politici obrazovanja u općini Osijek?		$\frac{/}{16}$
1) nemam određeno mišljenje, jer ne poznajem stanje		
2) uopće nisam zadovoljan		
3) minimalno sam zadovoljan		
4) djelomično sam zadovoljan		
5) u potpunosti sam zadovoljan		
2. Obrazovanje se mora provoditi u nekom prostoru. Molimo vas da odgovorite koliko ste zadovoljni sadašnjim stanjem u pogledu prostornog kapaciteta u slijedećim ustanovama (0=nemam određeno mišljenje, 1=uopće nisam zadovoljan, 5= u potpunosti sam zadovoljan, a ostale ocjene su za međustanja).		
a) predškolske ustanove	0 1 2 3 4 5	$\frac{/}{17}$
b) ustanove za osnovno obrazovanje	0 1 2 3 4 5	$\frac{/}{18}$
c) ustanove za srednje obrazovanje	0 1 2 3 4 5	$\frac{/}{19}$
d) ustanove za visokoškolsko obrazovanje	0 1 2 3 4 5	$\frac{/}{20}$
e) ustanove za obrazovanje odraslih	0 1 2 3 4 5	$\frac{/}{21}$

3. Suvremeno obrazovanje sve više zahtijeva opremljenost odgovarajućim nastavnim sredstvima (audi-vizuelna tehnika, magnetoskopi itd.). Koliko ste zadovoljni opremljenošću navedenih obrazovnih ustanova?

a) predškolske ustanove 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{22}$

b) ustanove za osnovno obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{23}$

c) ustanove za srednje obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{24}$

d) ustanove za visokoškolsko obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{25}$

e) ustanove za obrazovanje odraslih 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{26}$

4. Koliko smatrate da je opravdano raspisivanje samodoprinosu za investiranje u institucije usmjerenog obrazovanja, tj. u srednje škole. (zaokružite samo jedan odgovor):

1) sadašnje stanje zadovoljava

2) potrebno je investirati u usmjereno obrazovanje, ali ne kroz samodoprinos

3) samodoprinos je najbolje rješenje u sadašnjim uvjetima

4) ne znam

5. Nastavnik je uz prostor i opremu presudan faktor za obrazovni proces. Koliko ste zadovoljni radom nastavnog osoblja u navedenim obrazovnim ustanovama?

a) predškolske ustanove 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{28}$

b) ustanove za osnovno obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{29}$

c) ustanove za srednje obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{30}$

d) ustanove za visokoškolsko obrazovanje 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{31}$

e) ustanove za obrazovanje odraslih 0 1 2 3 4 5 $\frac{/ /}{32}$

6. Molimo vas da ocijenite koliko je opterećenje učenika nastavnim programima u navedenim obrazovnim ustanovama? (ocjena 1= uopće nije, 5=preveliko, a ostale ocjene su za međustupnjeve)

a) predškolske ustanove	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{33}$
b) ustanove za osnovno obrazovanje	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{34}$
c) ustanove za srednje obrazovanje						$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{35}$
d) ustanove za visokoškolsko obrazovanje						$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{36}$
e) ustanove za obrazovanje odraslih						$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{37}$

7. Koliko smatrate da *vi znate* zadovoljiti svoje potrebe (bez obzira na materijalne mogućnosti):

a) za zdravljem	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{38}$
b) za kulturom prehrane	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{39}$
c) za kulturom stanovanja	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{40}$
d) za estetikom oblačenja	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{41}$
e) za kulturom ophođenja s ljudima	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{42}$
f) za radom na radnom mjestu	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{43}$
g) za samoupravljanjem	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{44}$

8. Koliko su nastavni programi u obrazovnim institucijama u cjelini u skladu sa zahtjevima koje pred čovjeka postavljaju život i rad?

	1	2	3	4	5	$\frac{\quad}{\quad}$
$\frac{\quad}{45}$ |
|--|---|---|---|---|---|---|

9. Koliko se u vašoj sredini pozitivno vrednuje iznadprosječna angažiranost u učenju i radu (zaokružite samo jedan odgovor)

/ /
46

- 1) ne znam
- 2) slabo se vrednuje i učenje i rad
- 3) slabo se vrednuje učenje, ali se vrednuje rad
- 4) slabo se vrednuje rad, ali se vrednuje učenje
- 5) vrednuje se dobro i učenje i rad

10. Koliko razumijete zbivanja u reformi školstva koja se u nas upravo sprovode? (0=ne mam određeno mišljenje, 1=uopće ne razumijem, 5=u potpunosti razumijem, a ostale su za međustanja). 0 1 2 3 4 5

/ /
47

11. Koliko se slažete sa dosadašnjim provođenjem reforme školstva u vašoj sredini u posljednje vrijeme? 0 1 2 3 4 5

/ /
48

12. Šta predlažete da se poduzme kako bi proces obrazovanja bio više u skladu sa zahtjevima

života i rada _____

13. Koliko očekujete da će samoupravne interesne zajednice iz obrazovanja uspješnije rješavati probleme obrazovanja od dosadašnjih institucija? (zaokružite samo jedan odgovor).

/ /
49

- 1) ne znam
- 2) slabije
- 3) jednako kao i do sada
- 4) minimalno bolje
- 5) znatno bolje

14. Šta predlažete kako bi sadržaj rada samoupravnih interesnih zajednica iz područja ob-
razovanja bio bogatiji? _____

Dodatak za radnike

15. Da li pratite društveno-političke događaje pu-
tem novina, radija i televizije?

$\frac{/}{50}$

- 1) nikad 4) često
2) rijetko 5) svakodnevno
3) ponekad

16. Koliko razumijete sadašnja zbivanja na dru-
štveno-političkom planu u našoj zemlji?

$\frac{/}{51}$

- 1) ne razumijem zbivanja
2) minimalno razumijem
3) djelomično
4) u znatnoj mjeri
5) u potpunosti

17. Kolika je sada vaša prosječna dnevna produk-
tivnost (izrazite u komadima, kilogramima,
postocima itd.) _____

$\frac{! \quad ! \quad ! \quad !}{11 \quad 13}$

a kolika bi mogla biti kad bi bili bolje stimuli-
rani (izrazite u istim jedinicama) _____

$\frac{! \quad ! \quad ! \quad !}{14 \quad 16}$

18. Molimo vas da procijenite koji su uzroci da ne postizete veću produktivnost (1= uopće ne utiče, 5= u potpunosti utiče, a ostale ocjene su za međustanja)

1) vlastita psiho-fizička sposobnost	1	2	3	4	5		
2) teoretska znanja	1	2	3	4	5	!	!
3) iskustvo	1	2	3	4	5	53	55
4) motivacija	1	2	3	4	5	!	!
5) tehnološki proces	1	2	3	4	5	56	58
6) suradnici	1	2	3	4	5	!	!
7) rukovodioci	1	2	3	4	5	59	61
8) uvjeti života (stan, porodica itd.)	1	2	3	4	5		
9) osobni dohodak	1	2	3	4	5		
10) ostali _____	1	2	3	4	5		

19. Kakvi su odnosi između radnika u vašoj sredini? (zaokružite samo jedan odgovor)

/ /
71

- 1) prevladava međusobna indiferentnost
- 2) prevladava međusobno odmganje
- 3) prevladava međusobno pomaganje

20. Kakvo je vaše mišljenje o rukovodiocu tj. o njegovoj

1) efikasnosti (odnos prema radu)	1	2	3	4	5	/ /
						72
2) humanosti (odnos prema čovjeku)	1	2	3	4	5	/ /
						73

21. Koliko u vašem svakodnevnom radu uspjete primjeniti znanje i vještinu koju posjedujete (zaokružite samo jedan odgovor)?

/ /
74

1) do 10%	4) do 40%	7) do 70%
2) do 20%	5) do 50%	8) do 80%
3) do 30%	6) do 60%	9) preko 80%

28. Koliko smatrate da sticanje znanja doprinosi ostvarenju uspješnosti (povećanju dohotka po radniku) i humanosti odnosa u vašoj radnoj sredini?

1) ne znam

4) znatna je povezanost

$\frac{!}{32}$

2) nema povezanosti

5) potpuna je povezanost

3) minimalna je povezanost

29. Kako najčešće provodite slobodno vrijeme?

1) u porodici

$\frac{!}{34}$

2) s društvom

3) sam

4) u radu

30. Pokušajte ukratko prikazati što bi diskutirali na sjednici konferencije SKH općine Osijek o problemima obrazovanja uz rad.

Dodatak za rukovodioce

15. Da li pratite društveno-političke događaje putem novina, radija i televizije?

$\frac{/}{50}$

1) nikad

4) često

2) rijetko

5) svakodnevno

3) ponekad

16. Koliko razumijete sadašnja zbivanja na društveno-političkom planu u našoj zemlji?

$\frac{/}{51}$

1) ne razumijem
zbivanja

3) djelomično

4) u znatnoj mjeri

2) minimalno
razumijem

5) u potpunosti

17. Kolika je produktivnost grupe kojom vi rukovodite u odnosu na kapacitet ili plan (izrazite u postotcima) _____

$\frac{/}{11} \quad \frac{/}{13}$

a kolika bi mogla biti uz bolju stimulaciju

i organizaciju _____

$\frac{/}{14} \quad \frac{/}{16}$

18. Molimo vas da ocjenite zašto vaši suradnici ne postižu veću produktivnost (1=uopće ne utiče, 5=u potpunosti utiče, a ostale ocjene su za međustanja)

1) vlastita psiho-fizička sposobnost

2) teoretska znanja 1 2 3 4 5

3) iskustvo 1 2 3 4 5

4) motivacija 1 2 3 4 5

5) tehnološki proces 1 2 3 4 5

$\frac{/}{53} \quad \frac{/}{55}$

6) suradnici 1 2 3 4 5

7) rukovodioci 1 2 3 4 5

8) uvjeti života (stan, porodica itd.) 1 2 3 4 5

$\frac{/}{56} \quad \frac{/}{58}$

9) osobni dohodak 1 2 3 4 5

10) ostalo _____ 1 2 3 4 5

$\frac{/}{59} \quad \frac{/}{61}$

25. Što predlažete na osnovu vašeg radnog i životnog iskustva da se sistematski uči u redovnom školovanju, a to do sada nije obuhvaćeno nastavnim programom? _____

26. Da li vam je vaša radna organizacija spremna pomoći u vašem stručnom usavršavanju?

1) ne znam 4) djelomično pomaže

2) pruža otpor 5) u potpunosti

3) ne pomaže pomaže

$\frac{/}{77}$

27. Koliko vremena dnevno imate na raspolaganju za stručno usavršavanje?

- 1) nemam vremena 3) do 2 sata
2) do 1 sat 4) preko 2 sata

$\frac{/}{78}$

28. Koliko stvarno vremena utrošite na stručno usavršavanje?

- 1) ništa 4) do 2 sata
2) do pola sata 5) preko 2 sata
3) do 1 sat

$\frac{/}{79}$

29. Koliko smatrate da sticanje znanja doprinosi ostvarenju uspješnosti (povećanje dohotka po radniku) i humanosti odnosa u vašoj radnoj sredini?

- 1) ne znam 4) znatna je povezanost
2) nema povezanosti 5) potpuna je povezanost
3) minimalna povezanost

$\frac{/}{32}$

30. Kako najčešće provodite slobodno vrijeme?

- 1) u porodici 3) sam
2) s društvom 4) u radu

$\frac{/}{34}$

31. Koliko poznajete i želite da znate slijedeće znanstvene pristupe radu?

	Poznajete					Želite znati				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1) mrežno planiranje										
2) linearno programiranje										
3) teorija informacija										
4) teorija sistema (poslovna politika)										
5) teorija repova										
6) teorija odlučivanja										

$\frac{! \quad ! \quad ! \quad ! \quad !}{35 \quad \quad \quad 38}$

$\frac{! \quad ! \quad ! \quad ! \quad !}{39 \quad \quad \quad 42}$

7) matematsko statističke metode	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
			43				46
8) korištenje kompjutera	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
9) kibernetika	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	47				50
10) suvremena tehnologija	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
11) teorija cijena	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	51				54
12) teorija troškova	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
13) investiciona politika	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	55				58
14) kreditno finansijska politika	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
15) kadrovska politika	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	59				62
16) samoupravljanje	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	!	!	!	!	!
17) marksizam	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5	63				66

32. Pokušajte ukratko prikazati što bi diskutirali na sjednici konferencije SKH općine Osijek o problemima obrazovanja uz rad? _____

Dodatak za učenike — studente

15. Da li pratite društveno-političke događaje (čitanjem novina, praćenjem radio i TV programa)? (zaokružite samo jedan odgovor)

 / /
50

- 1) nikad 4) često
2) rijetko 5) svakodnevno
3) ponekad

16. Koliko ste zadovoljni radom rukovodstva SSOH u vašoj sredini? (1 = nisam zadovoljan, 5 = u potpunosti sam zadovoljan, ostale ocjene su za međustanja) 1 2 3 4 5

 / /
51

17. Kakav ste prosječan uspjeh postigli u protekloj školskoj godini? (zaokružite samo jedan odgovor)

- 1) nedovoljan 4) vrlo dobar
 2) dovoljan 5) odličan
 3) dobar

$\frac{\quad}{52}$

18. Što je uzrok da niste postigli veći uspjeh? (1=nema utjecaja, 5=veoma mnogo utječe, a ostale ocjene su za međustanja)

- 1) vlastite psihofizičke sposobnosti 1 2 3 4 5
 2) vrijeme utrošeno za učenje 1 2 3 4 5
 3) predznanje 1 2 3 4 5
 4) interes za učenje 1 2 3 4 5
 5) program 1 2 3 4 5
 6) učenici — studenti
 »sramota je biti dobar đak« 1 2 3 4 5
 7) nastavnik 1 2 3 4 5
 8) uvjeti života (putovanje, stan itd.) 1 2 3 4 5
 9) porodica 1 2 3 4 5
 10) ostalo _____ 1 2 3 4 5

$\frac{\quad}{62} \frac{\quad}{63}$

$\frac{\quad}{64} \frac{\quad}{65}$

$\frac{\quad}{66} \frac{\quad}{67}$

$\frac{\quad}{68} \frac{\quad}{69}$

$\frac{\quad}{70}$

19. Kakvi su odnosi između učenika u vašoj sredini? (zaokružite samo jedan odgovor)

- 1) postoji međusobna indiferentnost
 2) postoji međusobno odmaganje
 3) postoji međusobno pomaganje

$\frac{\quad}{71}$

20. Kakvi su odnosi između učenika i nastavnika? (1=uopće ne, 5=veoma mnogo, ostale ocjene su za međustanja)

- 1) nastavnik obavlja radnu ulogu (predaje i ocjenjuje) 1 2 3 4 5
 2) nastavnik ulaže napore na odgojnom planu 1 2 3 4 5

$\frac{\quad}{72}$

$\frac{\quad}{73}$

21. Kakav je način ispitivanja? (zakružite samo jedan odgovor) / /
53
- 1) najčešće pismeni
- 2) najčešće usmeni
- 3) najčešće kombinacija usmenog i pismenog
22. Da li ima u okviru fonda sati dovoljno vremena da se učenik ispita toliko puta koliko je potrebno za određivanje objektivne ocjene? / /
54
- 1) nema
- 2) ima donekle
- 3) ima
23. Koliko smatrate da je ocjena koju učenik dobije objektivna odraz znanja? (1=uopće ne, 5=u potpunosti, ostale ocjene su za međustanja) / /
55
- 1 2 3 4 5
24. Koliko imate na raspolaganju prosječno dnevno slobodnog vremena? (zakružite samo jedan odgovor) / /
56
- 1) ništa 4) do tri sata
- 2) do jedan sat 5) do četiri sata
- 3) do dva sata 6) preko četiri sata
25. Koliko tjedno trošite vremena na slobodne aktivnosti u okviru svoje škole? / /
57
- 1) ništa 4) do tri sata
- 2) do jedan sat 5) do četiri sata
- 3) do dva sata 6) preko četiri sata
26. Navedite u kojim aktivnostima učestvujete?

27. Da li bi se u svoje slobodno vrijeme odazvali na neku radnu akciju?

$\frac{/}{58}$

1) ne znam	4) vjerojatno bih se odazvao
2) ne bih se odazvao	5) sigurno bih se odazvao
3) nisam siguran da bih se odazvao	

28. Koliko ste u toku učenja novog gradiva aktivan sudionik?

$\frac{/}{74}$

- 1) samo pasivno slušam što nastavnik predaje
- 2) ponekad sam aktivan (razmišljam, pitam itd.)
- 3) uglavnom sam aktivan u toku usvajanja novog gradiva

29. Koliko je predavanje nastavnika praćeno nastavnim pomagalicama (audiovizuelna tehnika, responderi, pokusi itd.)?

$\frac{/}{75}$

1) uopće nije	4) zadovoljavajuće
2) minimalno	5) previše
3) osrednje	

30. Što nastavnik vrednuje kroz ocjenu? (1=uopće ne, 5=u potpunosti, a ostale ocjene su za međustanja)

1) verbalnu reprodukciju 1 2 3 4 5

$\frac{/}{76}$

2) snalažljivost u ispitnoj situaciji 1 2 3 4 5

$\frac{/}{77-78}$

3) razumijevanje gradiva 1 2 3 4 5

4) sposobnost primjenjivanja stečenog znanja 1 2 3 4 5

$\frac{/}{79}$

31. Koliko vremena izvan redovne nastave trošite na ispunjavanje svojih redovnih školskih obaveza?

$\frac{\quad}{80}$

- 1) ništa 4) do tri sata
 2) do jedan sat 5) do četiri sata
 3) do dva sata 6) preko četiri sata

32. Navedite za slijedeće osobine ocjenama od 1 do 5 koliko su razvijene kod tvojih drugova u razredu?

— higijenske navike	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{11} \frac{\quad}{12}$
— discipliniranost	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{13} \frac{\quad}{14}$
— ustrajnost	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{15} \frac{\quad}{16}$
— pristojnost	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{17} \frac{\quad}{18}$
— poštivanje porodice	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{19} \frac{\quad}{20}$
— poštivanje nastavnika	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{21} \frac{\quad}{22}$
— iskrenost	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{23} \frac{\quad}{24}$
— pravednost	1 2 3 4 5	$\frac{\quad}{25}$
— koristoljublje	1 2 3 4 5	
— slobodoljubivost	1 2 3 4 5	
— patriotizam	1 2 3 4 5	
— religioznost	1 2 3 4 5	
— drugarstvo	1 2 3 4 5	
— radne navike	1 2 3 4 5	
— kreativnost	1 2 3 4 5	

33. Da li smatrate da će se samoupravljanje proširiti i na ostale zemlje (zaokružite samo jedan odgovor)?

$\frac{\quad}{26}$

- 1) ne znam
 2) neće
 3) samo na manji broj
 4) na veći broj
 5) na sve zemlje

Podaci o tome najčešće se ne mogu kvantificirati kao kvantitativne varijacije već ih možemo najčešće promatrati kao kvalitativne kategorije.

Ovdje je osnovna metoda analiza sadržaja (contents analysis) na osnovi koje se istražuju zakonitosti u raznim tekstovima. Svatko od nas na nedovoljno sistematski način vrši analizu sadržaja pročitanih tekstova, a nova kvaliteta je upravo u stavljanju u odnos pojava koje se istražuju. Već smo u prvom dijelu vidjeli da stavljanjem u odnos dvije i više varijabli dolazimo do dragocjenih saznanja o zavisnostima među pojavama, a isto se to događa i ovdje.

Dok za prvi pristup postoji već razrađena statistička primjena na kompjutorima, za drugi pristup postoji samo djelomično. Kod ove metode se misaonom analizom klasificira sadržaj u neke kategorije i promatra učestalost nekih kategorija u zavisnosti s nekim subjektivnim ili objektivnim obilježjima. Ovakav posao je vrlo mukotrpan te iako zahtijeva inventivnosti u formuliranju kategorija i klasifikaciji tekstova, najveći dio vremena utroši se na rutinsko identificiranje postavki. Velike perspektive leže u kompjutorskoj obradi, te kao što je sada istraživač oslobođen rutinskih numeričkih obrada, uskoro će biti oslobođen rutinskih nenumeričkih obrada. No ovdje se neće raditi samo o koristi u nenumeričkoj obradi podataka za istraživanja već će biti velike mogućnosti za kvalitetnije učenje i sistematsko prikupljanje svih relevantnih informacija. Danas kompjutor lako dekodira brojeve koji mu se učitačaju, a nove generacije računara već to mogu obavljati i s riječima — tekstom. Kad se to dovoljno pripremi za primjenu, proces komunikacija doživjet će kvalitativan skok, a McLuhanova predviđanja o negaciji negacije Gutenbergove ere su na pomolu.

Uz malo imaginacije svatko će sa svog terminala, kao sada telefonom ili — još preciznije — teleprinterom, postavljati pitanja na koja danas dobiva odgovore mukotrpnim čitanjem knjiga, časopisa, arhivskih podataka itd. Taj rutinski dio posla preuzet će kompjutor i u njega treba samo unijeti sve podatke. Kako su njegove mogućnosti registriranja i memoriranja tehnički gotovo beskonačne, posebno unošenjem laserske tehnike, to će efekti isključivo ovisiti o kreativnosti potrošača, tj. onoga koji postavlja pitanje.

Tako npr. onaj koga zanimaju dijelovi teksta gdje je Marx govorio o radniku kao nosiocu sitne robne privrede ili gdje je govorio o slobodi itd., dobit će odgovor onog trena kad formulira pitanje. Svatko tko to danas mora mukotrпно »pješke« tražiti, zna što takva mogućnost znači, a mi smo u odnosu prema prepisivačima knjiga iz perioda prije Gutenberga ono što su slijedeće generacije prema nama. Koliko će to povećati produktivnost znanstvenog rada i uopće proizvodnih snaga ne treba posebno isticati, jer je danas najveće ograničenje nedovoljna informiranost. Gotovo pola vremena se troši na prikupljanje podataka koji čine malen dio budućih raspoloživih podataka.

No dok se to ne ostvari preostaje nam da koristimo mogućnosti koje sada imamo, a one se svode na šifriranje kvalitativnih podataka i nakon toga na obradu tehnikama neparametrijske statistike.

Već sada postoji niz tehnika: koeficijent konkordancije, test niza, Freemanov koeficijent determinacije, Mosesov test ekstremnih reakcija, medijan test, test sume rangova, test predznaka, Wilcoxonov test ekvivalentnih parova, Friedmanov test, korelacija ranga itd., a mi ćemo u radu koristiti i prikazati H_i kvadrat test.

Dvije kategorije odgovora stave se u odnos kao u tabeli 9, a zatim se istražuje da li između njih ima ili nema zavisnosti.

Tabela 9.

Tabela za H_i kvadrat test

		Pitanje A					total
		odgovori					
Pitanje B odgovori		a_1	a_2	a_3	$\dots a_n$		
	b_1	c_{11}	c_{12}	c_{13}	c_{1n}	$c_{1.}$	
	b_2	c_{21}	c_{22}	c_{23}	c_{2n}	$c_{2.}$	
	b_3	c_{31}	c_{32}	c_{33}	c_{3n}	$c_{3.}$	
	.						
	.			c_{ij}			
	.						
b_n	c_{n1}	c_{n2}	c_{n3}	c_{nn}	$c_{n.}$		
total	$c_{.1}$	$c_{.2}$	$c_{.3}$	$c_{.n}$	C		

Empirijske vrijednosti c_{ij} su poznate, a postavlja se pitanje koliko su one rezultat slučaja, a koliko zavisnosti između pitanja A i B. Zato prvo treba utvrditi kakve odgovore treba očekivati ako postoji čist slučaj, odnosno ako nema zavisnosti između tih pojava. Da bi se znalo koju vrijednost treba očekivati na osnovi slučaja, koristi se slijedeća formula:

$$d_{ij} = \frac{C_i \cdot C_{.j}}{C}$$

Komparacijom empirijskih i teorijskih frekvencija, c_{ij} i d_{ij} , istražuje se da li je razlika statistički značajna ili ne.

Ukoliko su odstupanja u jednoj ćeliji po formuli

$$Hi \text{ kvadrat} = \frac{(c_{ij} - d_{ij})^2}{d_{ij}}$$

veća od 2, znači da uz 5% rizika možemo reći da razlike nisu slučajne. I obratno, ukoliko je razlika manja od 2, možemo s većom sigurnošću smatrati da su rezultati stvar slučaja. Ovo omogućava analitičko promatranje po pojedinim ćelijama, a moguće je kumulirati i hi kvadrate po ćelijama, što se u praksi najčešće i radi, a da se prethodno ne sagledava analitički. Mogli bismo na kraju zaključiti da postoje dva osnovna pristupa, prvi za obradu kvantitativnih, a drugi za obradu kvalitativnih podataka.

Prve koristimo kada testiramo objektivne zakonitosti, a druge kada anketiramo ljude o objektivnim zakonitostima. Ovdje nam opet pomaže Kantova distinkcija kategorije po sebi i za sebe. Za istraživanje prvog koristi se testiranje, a za drugo anketiranje. Što su rezultati anketiranja bliži rezultatima testiranja, to subjektivni faktor bolje oponaša, misaono reproducira objektivnu stvarnost, bolji je prijenos informacija, manja relativna deprivacija i vjerojatno više zastupljeni fair odnosi među ljudima.

Nedostatak testiranja i anketiranja dovodi do slabog prijenosa informacija, znatne relativne deprivacije i nedovoljno izraženih fair odnosa među ljudima. Bitno je uočiti da je najbolji put saznavanju i ovladavanju objektivnim zakonitostima kroz permanentno testiranje i anketiranje, a budemo li manje koristili znanstvenu metodologiju, možemo svi zajedno biti samo sluge objektivnih zakonitosti, ostajući u negaciji, otuđenju i frustraciji.

Do sada prikazan dio metodologije je fenomenološki aspekt s djelomičnom mogućnošću uvida u dijalektiku zbivanja. No mora se znati da dijalektiku objektivne stvarnosti još ne možemo kvantitativno promatrati i da je za dijalektičku analizu i sintezu jedino »oružje« ljudski um.

Istina je da matricom korelacija s jednadžbom zavisnosti imamo vjernu simulaciju zbilje i objektivnih zakonitosti, ali je to ipak više mehanika nego dijalektika, više statika nego dinamika, više parcijalno nego cjelovito prikazivanje.

Dijalektika je apsolutna metoda jer metoda saznavanja odgovara predmetu saznanja, objektivna stvarnost koja postoji nezavisno od naše volje i svijesti ponaša se dijalektički i tu su sredstvo i svrha, metoda i sadržaj u harmoniji.

Postavlja se samo pitanje koliko smo mi svjesni te objektivne dijalektike, koliko je ona izražena u našem mišljenju. Ljudski mozak je rezultat svih dosadašnjih negacija negacija u univerzumu, a kroz to je i u stanju spoznati sve što postoji objektivno i nezavisno od njega. Dok

nismo u dovoljnoj mjeri svjesni dijalektike objektivne stvarnosti, ona djeluje na nas nezavisno od nas, a kad postanemo svjesni, imamo mogućnost svjesnog upravljanja procesom negacije negacije.

Pogledajmo prvo fazu u kojoj se češće nalazimo, a u kojoj ćemo se tokom razvitka sve manje nalaziti.

Ljudi su živjeli u stalnim protivrječnostima, u prvom redu biološkim koje su dominirale do pojave civilizacije i klasnog društva, a zatim u socijalnim. Osnovni zakon razvitka je zakon rada, a tu vlada dijalektika gospodara i sluga. Čovjek stalno živi u okviru proizvodnje i potrošnje, između stvaranja materijalnih i duhovnih dobara i njihovog konzumiranja i čak uništavanja, npr. u krizama i ratovima. Ljudi se dijele u podjeli rada, a preko tržišta ujedinjuju u cjelinu. Grupiraju se, a odnosi unutar grupe razlikuju se od odnosa između različitih grupa (primjer takvih odnosa su familijarnost unutar jedne grupe i revanšizam između različitih grupa). Ljudi su isto tako u stalnoj suprotnosti s negativnom zbiljom, pa tu postoji mogućnost stihijskog i svjesnog djelovanja.

Hegel je izvrsno uočio da se u potrebama i htijenjima otkriva svrhovitost. Dobro poznavajući realnost, on ukazuje na to da su potrebe pravi pokretači, a znanje sredstvo, i u tom rasponu treba tražiti mogućnost za svjesno ljudsko djelovanje, gospodarenje objektivnom zakonitošću. Tu nam pomaže naš koncept relativne deprivacije, jer još preciznije definira snagu i smjer negativnosti potreba.

Promatramo li na primjer socijalne razlike u našoj zemlji odmah poslije rata i u zadnje vrijeme vidjet ćemo povećanje razlika. U početku su razlike bile premalene, sada su vjerojatno prevelike. Isti proces u svijetu samo je još više izražen. Prije industrijske revolucije i još u XIX stoljeću nije bilo velikih razlika između zemalja Zapada i Trećeg svijeta, a sada među državama postoje četrdesetorostruke i veće razlike. Ova mjera, naravno, nije potpuno adekvatna, jer se onaj tko umire od gladi i onaj tko prekomjerno uživa sva materijalna dobra potrošačkog društva, teško mogu svesti na zajednički nazivnik. Ipak su sve ovo objektivni procesi, primjeri prevladavanja pozitivne povratne sprege, raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti, povećanja relativne deprivacije i, ukratko, razlika — negativnosti. Nereflektiran razvitak događaja neminovno bi vodio svjetskoj revoluciji kroz ratna razaranja s milijunima i stotinama milijuna ljudskih žrtava. Vjerojatno bi tada ponovo došlo do jačanja negativne sprege, izjednačavajućeg djelovanja zakona vrijednosti, smanjenja relativne deprivacije i negacije negacije dotadašnje stvarnosti. Ovo ni u kom slučaju nisu pesimistična fantaziranja jer se ova zakonitost stalno potvrđuje u manjim cjelinama, a jednog dana, kad svijet bude u većoj mjeri tvorio cjelinu, ona bi mogla zahvatiti čitavu našu planetu.

Da li su takve demonstracije negacije negacije nužnost?

Jesu, dok se ne shvati ta zakonitost i ne osigura svjesno ljudsko upravljanje zakonom negacije negacije. Mi smo na Hegelovom nivou dok to ne shvaćamo, a kad to počnemo razumijevati i, što je najvažnije, primjenjivati u djelovanju, odlučivanju i oživotvorenju odluka, prelazimo na Marxov nivo.

Kako svjesno uočiti negativnost i kako tu negativnost svjesno negirati?

Sve je ovo spekulativno mišljenje, tu još nema egzaktnosti koju smo imali u fenomenološkom aspektu, a sve je besmisleno, ili makar nedovoljno smisljeno, ako ova razmišljanja ne vode odgovoru na navedeno pitanje.

Prvenstveno treba definirati bitne dimenzije u kojima ćemo istraživati negativnosti i kasnije ih na osnovi saznanja nastojati negirati. Definiranjem cilja, odnosno ciljeva, to smo na određen način postigli, a te su dimenzije sloboda, efikasnost rada, humanost rada. Za dimenziju slobode i humanosti rada nema zadovoljavajuće operacionalizacije, ali za efikasnost vjerojatno zadovoljava dohodak po čovjeku. Postavlja se pitanje istraživanja distribucije u toj varijabli, a kad se »snimi« stanje, mogu se sagledati negativnosti, jer su to odstupanja od maksimuma. Što su ta odstupanja veća, veća je negativnost, veća su nezadovoljstva i veća je moć dijalektičkog procesa da prevlada tu negativnost. Međutim, te negacije negacije nema dok ne dođe do točke vrenja, kad nastupa štrajk, buna, revolucija ili nešto slično. Ukoliko je akcija negacije negacije uspjela, proces ponovno ide svom novom razrješenju na višem nivou, te se tako vrtimo u Hegelovom krugu dosadašnje realnosti. Procesi u socijalističkim zemljama nedvojbeno ukazuju na tu zakonitost. Marx je samo privremeno pobijedio, a u stvarnosti češće pobjeđuje Hegel, jer se jedan odnos međuljudske protivrječnosti zamjenjuje novim. Odnosi između Kine i SSSR, između nas i SSSR 1948. godine, između birokracije i stanovništva najjasniji su primjeri te dijalektike »duhovnog životinjskog carstva«.

Međutim, revolucionarna misao Marxa mora nadvladati realnost, jer samo tako nastupa ono za što su se borili Marx, R. Luxemburg, Lenin, Tito i drugi. Ta misao ostaje samo sjenka dok pobjeđuje nereflektirana dijalektika, koja još nije zajedničko vlasništvo svih ljudi već samo sposobnih, »poštenih«, »zaslužnih« predstavnika stručne i/ili političke birokracije. Kad objektivna dijalektika postane zajedničko vlasništvo svih ljudi, sjenka će postati što je danas — sila, moć. Kako taj proces razvijanja negacije držati pod kontrolom te osigurati svjesno djelovanje?

Ovdje može biti od velike pomoći prethodna fenomenološka analiza podataka jer nam uz dovoljnu relevantnost teorije i definiranih varijabli pomaže da objasnimo cjelinu — varijancu, tj. ono što uvjetuje razlike — negativnosti. Što to bolje obavimo, to ćemo lakše ući u slijedeću

fazu djelovanja na te negativnosti, na njihovo prevladavanje. Danas je taj proces stihijski, a društvene sile su izvan naše kontrole, kao što su bile i prirodne sile prije razvitka prirodnih znanosti. Kakva će biti harmonija može se uz malo imaginacije zamisliti kada se sjetimo kako danas čovjek ima pod svojom kontrolom prirodne sile i kako »slobodnom igrom prirodnih sila« čini čuda. Međutim, ta će čuda biti beznačajna prema čudima koja će proizvesti ljudski duh kad se oslobodi robovanja društvenoj stihiji.

Ipak se moramo zapitati zašto se ne razvija ovaj put u budućnost beskonačnim posredovanjem znanja i htijenja kao živog rada, te tehnike kao minolog rada?

Djelomičan odgovor mogli bi dati rezultati koji su u tom pravcu prikupljeni, analizirani i interpretirani, a puni odgovor možemo dati samo svi zajedno.

4. EMPIRIJSKI DIO

4.1. ANALIZA RADA, RASPODJELE HODOTKA I NEKIH ZAKONITOSTI U PONAŠANJU LJUDI NA INDIVIDUALNOM I GRUPNOM PLANU

Jedino što fizički realno postoji u društvu jest čovjek sa svojim stanovitim karakteristikama. Grupe ljudi — brak, OOUR, općina, država — nove su društvene kvalitete, ali uvijek sastavljene od fizički realnih bića — pojedinaca. Što je veća skupina, to je manja mogućnost doprinosa i utjecaja pojedinca i njegovih osobina. Ipak, bez znanstvenog sagledavanja zakonitosti na individualnom planu, bez temeljitijeg poznavanja ovih pretpostavki, iluzorno je sve ostalo. Naveli smo niz misli koje to potvrđuju (čovjek je mjera svih stvari; biti radikalnan znači zahvatiti stvar u korijenu, a za čovjeka je korijen čovjek; čovjek je čovjeku najviše biće itd.), ali smo na žalost konstatirali da o čovjeku znamo najmanje. Kroz cijelu ljudsku povijest on je bio puko sredstvo, manje vrijedno od zemlje i tehnike, a dok ne postane ekonomska vrijednost, tj. dok ne ukine na sebi metamorfozu sitne robne privrede, humanističke priče bit će više-manje prazna naklapanja. Zato moramo istraživati upravo one zakonitosti koje to sputavaju i koje to omogućuju, tj. utvrditi koje osobine čovjeku potpomažu da dođe na pijedestal koji mu svi humanisti pripremaju, a koje to otežavaju ili čak onemogućuju. U teorijskom dijelu naveli smo da su to znanje, htijenje, sposobnosti i interakcija, pa sada pogledajmo kakvo je stanje u tim dimenzijama na jednom uzorku ljudi. Razumljivo je da te rezultate ne treba generalizirati na sve ljude. Međutim, prikazana teorija i metodologija omogućuju da se to objektivno utvrdi, a s druge strane, uz određeni interval i određenu pogrešku, moguće je vršiti i manje generalizacije.

U privrednim organizacijama SRH od 1960. godine počeo je raditi znatan broj psihologa, ali većina nakon 3 ili 5, a maksimalno 10 godina rada, odlazi u izvanprivredne djelatnosti, odlazi s mjesta gdje se jedino stvara višak vrijednosti. Taj proces, za koji su »krivi« programi obrazovanja, psiholozi i radne sredine u kojima su oni radili, ukazuje u krajnjoj liniji na to da čovjek, pojedinac, još ne predstavlja takvu vrijednost o kojoj se treba stručno brinuti kao npr. o opremi, materijalu i drugim aspektima proizvodnje.

U pitanju je objektivna zakonitost, a na to ukazuju i iskustva francuskog psihologa Jardilliera koji je uočio da su poslije prvog svjetskog rata na rukovodećim funkcijama u kadrovskim službama u Francuskoj bili demobilizirani oficiri, pred drugi svjetski rat pravnici, a da tek u zadnje vrijeme dolaze psiholozi, sociolozi i andragozi. Analogno tome, mi smo poslije drugog svjetskog rata prošli iste faze i u kadrovskim službama gotovo više nema tzv. personalaca, ali još uvijek ima vrlo mnogo ekonomista, pravnika, a vrlo malo psihologa, andragoga, sociologa i sl. Ako budu djelovale stihije u društvenom razvitku, moguće ih je očekivati kroz bolne procese negacije negacije, a racionalnom kadrovskom politikom taj proces se može svjesno usmjeravati bez nepotrebnih gubitaka, grešaka i atavizama klasne prošlosti. Ipak, rad psihologa pruža nam dragocjene informacije o stanju u ljudskom faktoru, i od toga vrijedi početi u analizi objektivne društvene stvarnosti.

Testiranje ljudskih osobina nema veliku tradiciju. Još nedavno su se znanstveni krugovi smijali ispitivanju zapamćivanja, inteligencije, znanja i drugih ljudskih osobina. Razvitak je ukazao na opravdanost mjerenja i danas je to već gotovo svakodnevna pojava. U početku je rad psihologa bio usmjeren prema radniku-izvršiocu na radnom mjestu. Na žalost, znatan broj psihologa ostaje na tom stupnju razvitka, iako je to, kako će se vidjeti, najmanje utjecajan individualan rad. Već smo rekli da je uspješnost pojedinca ovisna o njegovim sposobnostima, znanju, motivaciji i interakciji, a već prva iskustva u promatranju procesa rada i testiranju radnika pokazala su da problemi njihove uspješnosti ne ovise mnogo o njihovim sposobnostima i znanjima već najviše o njihovoj motivaciji i interakciji.

To je zbog toga što su poslovi neposrednih proizvođača u odnosu na ljudske mogućnosti takvi da ih čovjek može više-manje lako svladati i obavljati. Uostalom, najbolja ilustracija ove zakonitosti su istraživanja Zavoda za produktivnost iz Zagreba. Tamo su uspoređivali produktivnost kod nas i u razvijenim zapadnim zemljama i otkrili da nema velikih razlika kad se promatraju radna mjesta, razlike su veće na našu štetu kad se promatraju brigade, još veće kod radnih jedinica, još veće kod radnih organizacija, a najveće kad se uspoređuje privredne grane i cjelokupna privreda. Drugi je dokaz to što se naši radnici u ekonomskoj emigraciji vrlo lako afirmiraju kao neposredni izvršiocu na radnim mjestima i nema bitne razlike u produktivnosti između naših radnika i drugih u tim sredinama.

Očito je, dakle, da treba tražiti uzroke u motivaciji i interakciji te su u tom pravcu bila usmjerena istraživanja.

Rezultati su pokazali da su najveći problemi u osobnim dohocima, a zatim u uvjetima rada, organizaciji rada i međuljudskim odnosima. Tako su se osobni dohoci 1964. godine kretali između 25 i 30.000 starih dinara, a potrebe za osobnim dohocima između 40 i 45.000 starih dinara, pa je prosječna razlika između stvarnih i željenih primanja iznosila 19.000 dinara.

Kod uvjeta rada najviše je bilo prigovora na buku, prašinu, skućenost, hladnoću, dim, napor te ometanje od strane drugih.

U organizaciji rada poteškoće radnika bile su rangirane na slijedeći način: oprema radnog mjesta, priprema rada, konstantan raspored rada, unutrašnji transport, opseg i određenost poslova pojedinca, povezanost radnih jedinica, održavanje opreme na radnom mjestu i evidencija podataka.

Međuljudski odnosi su bili relativno zadovoljavajući i nešto je više teškoća bilo u odnosima s rukovodiocima nego sa suradnicima. 66% radnika voljelo je svoj posao, a 32% nije, dok su ostali bili prema poslu indiferentni. Na najvažnije pitanje o tome koliko očekuju da se njihovi prijedlozi i sugestije realiziraju, 14% radnika odgovorilo je da ne vidi nikakve mogućnosti, a 44% je vidjelo samo minimalne mogućnosti, 28% osrednje, a samo 14% zadovoljavajuće. Od saopćavanja svojih problema drugima 67% nije vidjelo koristi, 22% je bilo spremno iznositi svoje poteškoće u »četiri oka«, a samo 11% na sastancima.

Ovo istraživanje provedeno među polovinom članova jednog kolektiva u Osijeku ukazalo je na znatne probleme u motiviranosti radnika za rad i na potrebu da rukovodioci više znaju o zakonitostima ljudskog faktora i da to primjenjuju u svakodnevnom radu i odlučivanju. Tako je pažnja sve više bila usmjerena prvenstveno prema nižem rukovodećem kadru, a onda prema višem i uopće stručnom kadru poduzeća. Bilo je sve jasnije da radnici znaju obavljati svoj posao, ali nisu jako motivirani, dok je kod rukovodilaca bilo obratno, bili su dosta motivirani da rade i rješavaju probleme, ali nisu u tom pravcu imali dovoljno znanja. Zato je dogovorena suradnja s jednim sveučilišnim profesorom koji je izvrsno poznao kolektiv i imao znanstveni pristup u rješavanju problema.

Na žalost, stručnjaci nisu bili spremni na nužna učenja i saznavanja te se ta aktivnost ugasila. Ipak se moglo sagledati kolike bi uštede bile moguće samo racionalnijim radom. Tako je 5 stručnjaka svojim radom na linearnom programiranju, mrežnom planiranju i primjeni matematičke statistike moglo stvoriti za 1 milijardu veći dohodak, koji je u to vrijeme bio 2 milijarde. Da to nije samo teorijska računica dokazao je jedan od tih stručnjaka koji je, bez ikakvih investicija, optimalizacijom jednog dijela tehnološkog procesa i primjenom linearnog programiranja, smanjio troškove za 250 milijuna starih dinara, a to je bila stvarna godišnja ušteda.

Danas je općenito poznato da je primjenom suvremenih metoda odlučivanja, posebno linearnim programiranjem i mrežnim planiranjem, moguće stvoriti znatne uštede u troškovima poslovanja, ali su one u stvarnosti vrlo male. U konkretnoj situaciji, a ona se vjerojatno dađe generalizirati, nije bilo dovoljno da jedan, dvojica i uopće mali broj ljudi nešto zna, već to znanje mora biti svojina većeg dijela ljudi. Samo tada ogromna kreativna energija može poteći iz pojedinaca i činiti

»čuda« u procesu rada i proizvodnje. Dok samo pojedinci nešto znaju, velika je vjerojatnost da se to neće opredmetiti zbog relativne deprivacije koja razvija revanšističko ponašanje prema potencijalnim stvaralocima. Na žalost, ta hipoteza nije dokazana u praksi, iako bi samo stvarna primjena stvaralačkog rada znatnog broja ljudi bila konačan i neoboriv dokaz kako treba voditi poslovanje u privrednim i uopće u radnim organizacijama. Ovakve stvarne promjene bile bi poticaj da se u našim samoupravnim uvjetima počne više stimulirati stvaralački rad i da se kroz to u potpunosti obistine Marxova predviđanja o punom razvitku proizvodnih snaga slobodnim razvitkom svakog čovjeka. Naime, jedan stvarni primjer je ljudima vredniji nego beskonačno mnogo teorijskih dokaza.

Kod nas, a i u svijetu, ima sposobnih, stručnih, poštenih i upornih ljudi koji žele pobijediti imperij empirije, ali su oni još previše malobrojni da bi odnijeli pobjedu. Znanost će sigurno pobijediti u procesu rada i proizvodnje, ali će biti nepotrebno mnogo žrtava u tom razvitku zbog neznanja, nepoštenja i zavisti onih koji imaju veću moć odlučivanja. Sjetimo se mišljenja Bakunjinina da znanstvenicima ne treba dati vlast, već je jedino rješenje u masovnom pružanju mogućnosti da ljudi steknu znanja o objektivnim zakonitostima rada i proizvodnje i da ih stalno primjenjuju. Možda bi bilo korisno da se unesu i neke zakonske obaveze, jer npr. u primjeni znanstvene organizacije rada rukovodeći su kadrovi često usmjereni samo na poslove gdje mogu zakonski odgovarati, što proizlazi iz linije manjeg otpora. Još preciznije, dok se ne omogući napredak u obrazovanosti svih, a posebno stručnjaka i rukovodilaca, zacrtane društvene promjene će dovesti veoma teško do kvalitativnih rezultata u našoj privredi, a kroz to i u ostalim društvenim sferama, jer tu postoji opća povezanost negacijama negacija svih društvenih struktura. O tome će kasnije biti više analize, a sada zaključimo s prijedlogom: izvjesna prisila OOUR-ima da optimaliziraju svoje tehnološke procese, vremenske tokove, količinu i asortiman proizvoda bila bi jedini put razvitka uz opće usvojene društvene težnje. Ovdje je od posebne važnosti opasnost od linearnog programiranja proizvodnje u OOUR-ima, jer kad bi sada svatko sebi pravio optimalni program nezavisno od drugih moglo bi doći do kaosa u privredi. Jedini pravilan put je očito kroz međusektorsku analizu i uopće izradu optimalnog programa za cijelu našu zajednicu. No ukoliko ima poteškoća u pogledu količina, u pogledu vremena izrade, kvalitete izrade, produktivnosti itd. nema nikakvih prepreka da se odmah vrše unapređenja, svjesne negacije negacija sadašnjeg rada.

Nezadovoljene potrebe su pokretači aktivnosti, pa treba detaljnije istražiti kakvo je stanje u pogledu relevantnih osobina ličnosti radnika. U tom provcu kod gotovo svakog psihologa postoje dragocjene informacije o sposobnostima testiranih ljudi, a mi ćemo ukazati na vlastite rezultate. Od 399 testiranih radnika (tabela 10) 14 ih u Purdue testu opće inteligencije ima preko 45 bodova, što je izvanredan rezultat, a 104 preko 40 bodova. Tako gotovo 1/3 neposrednih proizvođača ima intelektualne

spособnosti kakve ima i najviša tehnička inteligencija, a to je izvanredan kapital, na žalost neiskorišten. Tu su, znači, velike rezerve za iznadprosječno stjecanje znanja, a da i ne govorimo o nizu sadržaja koje većina radnika može apsorbirati. Ovakvi rezultati mogu se naći u dosijeima gotovo svakog psihologa te možemo zaključiti da sposobnosti ljudi nisu ograničena za razvitak produktivnosti rada i uopće proizvodnje.

Emocionalne dimenzije ličnosti više će nam osvijetliti neke od kočnica razvitka.

Po Plutchiku emocije su šablonizirane tjelesne reakcije, a ima ih osam: inkorporacija, tj. usvajanje informacija, reprodukcija-radost, destrukcija-srdžba, istraživanje, odbacivanje, deprivacija-tuga, zaštita-strah, orijentacija-spontanost.

Dimenzija usvajanja informacija je 79%, a odbacivanja 25% i ona je prosječno zadovoljavajuće distribuirana te nema potrebe za većim korekcijama, iako individualno ima dosta varijacija.

Dimenzija istraživanja okoline također je zadovoljavajuće izražena sa 37%, zatim slijedi spontano ponašanje sa 42%, a kod ovih dviju više kongnitivnih dimenzija vidimo da nema bitnijih poremećaja od optimuma u ponašanju.

Emocija radosti kod testiranih ljudi je 77% izražena, što je zadovoljavajući nivo, ali je emocija tuge previše izražena sa 46%, što ukazuje na znatne izvore deprivacije u svakodnevnom životu i radu.

To je nepotreban balast koji je rezultat nedovoljnog sagledavanja zakonitosti u ljudskoj prirodi, slabog prijenosa informacija, znatnih izvora relativne deprivacije i recipročnog negativnog ponašanja koji se svjesnom aktivnošću da minimalizirati.

Emocija srdžbe, slijedeća bitna osobina ljudi, relativno je niska, 36%, što ukazuje na to da ljudi mehanizam destrukcije prepreka ne koriste mnogo u rješavanju svojih problema. To bi bilo u redu kad suprotna dimenzija, strah, ne bi bila znatno izražena (61%), a to nam govori o znatnom kočenju ljudske aktivnosti. Tu se vidi da još uvijek vrijeđi latinska poslovice: Audacem fortuna iuvat te da čak ne treba biti ni jako hrabar, jer većina ljudi ima u svom ponašanju dosta straha, previše kočnica da bi njihova priroda došla do punog izražaja. To je najveći problem, jer je to uz emociju tuge »negativni fond ličnosti« koji otežava stvaralački i uopće humani rad i odnose među ljudima. Taj balast ljudske prirode, rezultat dosadašnje povijesti ljudi, ponajviše klasnog društva, najviše se izražava u znatnoj dozi neurotičnosti. Tako od 340 testiranih 53 imaju kliničku sliku psihoneuroze za koju je potreban psihijatrijski tretman. Osnovni je ovdje faktor strah ili, po Maslowu, nesigurnost u zadovoljavanju osnovnih prirodnih potreba. Jasno da je to izvrsna baza za razvitak ljudskog kukolja — demagoga i birokrata, a detaljnija analiza razlika u emociji tuge i straha pokazuje da su one izraženije i vjerojatnije tamo gdje su manje izraženi istinski ljudski

TABELA FREKVENCIJA REZULTATA PO TESTOVIMA

	Bodovi																					
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22		
0	0	1	5	25	1	0	5	0	0	0	0	35	1	0	6	0	0	97	49	0	5	
0	1	11	5	33	10	1	12	0	1	8	5	23	4	0	17	0	3	129	207	1	10	
0	0	23	11	78	10	3	18	0	1	15	2	70	3	0	18	0	5	85	108	0	15	
0	3	34	21	30	28	2	29	0	0	34	18	29	10	0	29	0	12	30	1	3	20	
0	5	25	43	29	21	6	33	0	1	26	40	29	20	1	32	0	41	16	0	9	25	
1	4	49	37	58	20	15	39	1	1	47	27	58	14	5	51	1	48	7	0	15	30	
0	2	53	48	30	33	7	40	0	4	55	57	19	18	3	27	3	76	0	0	9	35	
3	3	58	43	16	40	11	38	1	7	40	32	12	26	5	32	7	110	0	0	33	40	
14	6	20	60	29	47	33	35	8	7	19	57	14	44	9	28	16	90	0	0	56	45	
6	14	34	53	10	36	20	23	0	13	20	31	4	35	11	24	16	14	0	0	78	50	
16	22	27	23	22	37	51	21	12	14	17	20	10	46	32	18	33	0	0	0	96	55	
13	25	15	24	6	30	30	32	4	17	13	18	1	24	22	12	38	0	0	0	43	60	
15	22	8	9	5	29	32	22	12	18	5	5	0	23	18	7	50	0	0	0	12	65	
39	28	13	5	6	18	53	16	30	26	6	5	1	25	62	8	64	0	0	0	1	70	
31	31	5	1	0	12	34	11	16	32	4	2	0	7	27	4	66	0	0	0	0	75	
26	40	4	0	1	8	29	8	30	40	2	0	0	13	37	2	36	0	0	0	0	80	
63	41	2	0	0	7	42	2	52	48	2	0	0	5	55	3	19	0	0	0	0	85	
45	59	2	0	0	2	10	4	46	45	0	0	0	1	19	0	5	0	0	0	0	90	
45	42	2	0	0	0	8	0	48	28	0	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	95	
73	42	0	0	0	0	3	1	60	17	0	0	0	1	4	0	0	0	0	0	0	100	
Ukupno: 390 390 390 388 378 389 390 389 320 320 319 319 305 320 320 318 354 399 364 365 356																						

odnosi, gdje je više nesposobnog rukovođenja ili manipuliranja strahom u procesu organiziranja rada. Kad se u tom pravcu ukazalo na probleme i izvore poteškoća, kao da se dirnulo u osinje gnijezdo, a radnici o kojima je bila riječ pasivno su promatrali ratovanje psihologa s birokracijom poduzeća. Normalno je da su izgledi za svjesno negiranje negativnosti maleni sve dok gotovo nema rukovodilaca koji znaju stručno i humanistički organizirati proces rada. Postojeći rukovodioci mogu se samo osjetiti ugroženima u egzistenciji i poduzimati sve mjere ne da se razvijaju i usavršavaju, već da druge onemoguće u razvitku i usavršavanju i uopće u djelovanju. No ovo kočenje socijalnih procesa može jednog dana dovesti samo do tragičnijih i, ekonomski gledano, skupljih promjena i žrtava jer se razvitak univerzuma i društva uopće ne može ljudskom voljom zaustaviti.

Put, ili možda jedan od putova, za svjesno razvijanje pojedinca i društva kao cjeline je u sistematičnijem zadovoljavanju potreba ljudi, društvenom organiziranju zadovoljavanja potreba kad god je i koliko god je moguće, kako bi se čovjek što više oslobodio tih prirodnih nužnosti i barijera i mogao razviti i razvijati svoje totalne sposobnosti, svoju pravu ljudsku prirodu.

Danas je to gotovo do maksimuma prepušteno privatnoj inicijativi, te se pojedinci snalaze kako znaju i umiju da steknu što veći dohodak i da kroz to što bolje zadovolje svoje potrebe. Očito da izlaz nije u prisilnom udruživanju (kao npr. u seljačke zadruge) već u razvijanju svijesti o potrebi udruživanja rada jer ono vodi uspješnijem radu i većem materijalnom bogatstvu, a do toga može dovesti samo stvarno gospodarenje asocijanata.

U tom pravcu pojedincima i manjim radnim grupama mogu biti od pomoći istraživanja utjecajnih faktora na uspješnost rada. Razumljivo, nauka o radu ima mnogo mogućnosti da unapređuje rad, ali jedno je od najvažnijih pitanja utvrditi što uvjetuje razlike među pojedincima u uspješnosti rada, jer samo na osnovi takvih informacija mogu se vršiti svjesne negacije negacija dotadašnjih uspješnosti rada u nove kvalitete stvaralačkog rada.

U tabeli 11 prikazani su rezultati regresione analize utjecajnih faktora na uspješnost rada u 6 radnih grupa, gdje prvu grupu čine radnici sa do 5 godina staža, petu niži rukovodioci, a ostalo su homogene skupine neposrednih proizvođača.

Tabela 11.

Rezultati utjecaja nekih varijabli na uspješnost rada

Dimenzija	G r u p e					
	1	2	3	4	5	6
1. Životna dob	-0,25	-0,74	-0,27	0,52	-0,16	1,13
2. inkorporacija u slob. vrijeme	-0,11	0,26	0,44	-0,59	-0,40	-0,40
3. radost u slob. vrijeme	0,06	-0,34	0,29	0,39	0,50	0,18
4. srdžba u slob. vrijeme	-0,08	0,22	1,44	0,00	-0,41	-0,31
5. istraživanje u slob. vrijeme	0,53	0,89	1,06	2,02	-1,92	-0,03
6. odbacivanje u slob. vrijeme	-0,16	-1,24	-1,01	0,12	-0,05	-0,38
7. tuga u slob. vrijeme	0,17	-0,82	-0,66	-0,25	-0,24	-0,60
8. strah u slob. vrijeme	0,19	-0,46	-0,78	-0,50	0,28	-0,32
9. spontanost u slob. vrijeme	0,04	-0,85	-0,76	-1,20	0,04	-1,24
10. ink. u radno vrijeme	0,03	0,07	0,35	0,00	0,21	-0,03
11. radost u radno vrijeme	0,35	-0,10	-0,12	0,01	0,13	0,08
12. srdžba u radno vrijeme	0,04	-0,34	0,68	0,82	0,08	0,46
13. istr. u radno vrijeme	0,04	-0,36	0,72	-1,05	0,69	1,61
14. odbac. u radno vrijeme	0,44	1,67	0,09	-0,17	-1,38	1,17
15. tuga u radno vrijeme	0,18	1,23	0,10	-0,16	-0,27	0,45
16. strah u radno vrijeme	-0,10	0,25	-0,03	0,58	0,28	-0,51
17. spontanost u radno vrijeme	-0,22	0,89	0,04	0,43	-0,57	0,52
18. stupanj socij.	0,53	0,20	0,06	0,05	-0,17	0,28
19. inteligencija	-0,62	1,50	0,08	0,71	2,30	0,47
20. neurotičnost	0,95	-1,15	-0,22	-0,07	-0,99	-2,37
21. neiskrenost	-0,47	-1,81	0,08	0,65	-3,27	-3,02
22. stručnost	0,14	0,03	0,31	-0,83	-0,25	1,03
Koeficijent m. kor	1,00	1,00	0,94	1,00	1,00	1,00

Iz rezultata se odmah uočava da nema veće pravilnosti, tj. faktori različito utječu u različitim radnim grupama. Ipak postoje neke sličnosti, te tako inteligencija uglavnom ima znatan pozitivan utjecaj na uspješnost rada, osim u prvoj grupi koja se sastoji od radnika do 5 godina staža. I neka druga istraživanja su pokazala da je u prvo vrijeme inteligencija kontradikcija za uspješnost, ali kad prođe period socijalizacije, kad osobu prihvati radna grupa, inteligencija sve više dolazi do izražaja. Faktor grupe dinamike, kako vidimo, u početku koči pozitivan utjecaj inteligencije, te čak djeluje u obrnutom pravcu. To je i razumljivo, jer inteligentniji latentno više narušavaju postojeće odnose u radnim grupama (neformalnu hijerarhiju sličnu kokama u dvorištu), a što

su oni inteligentniji, to je otpor prema njima jači. Ako takvi izdrže proces adaptiranja u grupu, ako znaju dovoljno maskirati svoje sposobnosti u prvom periodu zaposlenja, imaju veće mogućnosti da kasnije pokažu svoje prave vrijednosti.

Znanje također ima pozitivan utjecaj na uspješnost rada, osim među nižim rukovodećim kadrom (grupa 5) i u još jednoj grupi radnika. U grupi 5 uspješnost znatno više ovisi o osobinama ličnosti nego o znanjima jer je opće poznato da je važnije kakva je ličnost rukovodilac, kako zna rukovoditi, a da je manje važno koliko poznaje struku.

Neurotičnost uglavnom negativno utječe na uspješnost rada, osim kod onih s najmanjim stažom. Mlađi, naime, koriste dva mehanizma za afirmaciju. Jedni više znaju i tako su uspješniji, a drugi manje znaju, ali su više motivirani, vredniji su i više se trude, te manji potencijal kompenziraju motivacijom.

Radost u slobodno vrijeme djeluje pozitivno na uspješnost, jer oni koji imaju manje problema, manje su i opterećeni pa se više mogu izraziti u radu.

Isto tako bolje uspijevaju oni kod kojih je veće istraživanje u slobodno vrijeme, a manja spontanost. Što spontanost ne utječe pozitivnije nego čak ima negativan utjecaj rezultat je prirode posla koji je uglavnom programiran te ljudi ne mogu izraziti svoju potencijalnu kreativnost. Odbacivanje, tuga i strah u slobodno vrijeme djeluju negativno na radne učinke a ne samo na kvalitetu življenja. Općenito, ponašanje čovjeka u slobodno vrijeme važnije je za radnu uspješnost od njegova ponašanja u radno vrijeme. To je donekle i razumljivo jer ponašanje u privatnom životu odaje stabilnije osobine ličnosti, a ponašanje na radu je uglavnom privremeno adaptiranje na stanje u grupi i prema rukovodiocu. Ipak su uspješniji oni koji više usvajaju informacije tokom radnog vremena, jer nije važno koliko ih usvajaju u slobodno vrijeme.

Dimenzija srdžbe i u slobodno, a još više u radno vrijeme, djeluje pozitivno na uspješnost jer se ljudi koji je ispoljavaju trude da prepreke otklone, a ne da se samo sklanjaju pred preprekama. Tuga i strah u radno vrijeme nemaju tako negativan utjecaj, jer su to reakcije na nezadovoljavajuće stanje u rukovođenju, grupi, poslu itd., ali zbog toga rad bitno ne trpi.

Na taj način, iako postoje velike varijacije i nema nekih općih formula za uspjeh u radu, neke se tendencije ipak očituju te su uspješniji oni koji su inteligentniji, stručniji, manje neurotični, manje tužni, manje plašljivi, oni koji su srčaniji, koji više istražuju a manje odbacuju, a od velike je važnosti i faktor situacije. Neosporno je da bi bolje strukturiranje relevantnih varijabli korištenjem i drugih vrsta testova ukazalo na ostale relevantne aspekte, ali ovo je dovoljno da se ukaže na uzroke negativnosti.

U teorijskom dijelu rekli smo da nam nije jedini cilj uspješnost rada i maksimalizacija na tom planu, jer bi to bio čisti funkcionalizam, jednodimenzionalno življenje. Iako nema mogućnosti objektivne operacionalizacije humanosti, analiza matrice i korelacija prikazanih varijabli daje nam dragocjene informacije o klimi u pojedinim grupama. Ovi su rezultati detaljnije objašnjeni na drugom mjestu (73/893), ali je vrijedno ukazati na mogućnost sagledavanja i objektivnog registriranja grupne dinamike jer je to od velike važnosti u revolucioniranju prakse.

Ovdje analiza započinje proučavanjem osnovnih parametara, aritmetičke sredine i standardne devijacije. Usporedbe po grupama, a posebno usporedbe stanja u emocijama u slobodno i radno vrijeme, pokazuju da dolazi do različitih pomaka u različitim sredinama. Postavlja se pitanje što uvjetuje razlike. Pretpostavlja se da uzroke za te promjene ne treba tražiti izvan radne organizacije, nego upravo u njoj, a analizom se utvrdilo da je osnovni faktor rukovodilac. Ovisno o stilu rukovođenja, odnosno o tome da li je davao više slobode i inicijative ili više straha i prijetnji, te o tome koliko je u tome bio uspješan, javljale su se razlike u emocionalnom fondu. Za to su posebno osjetljive emocije tuge i straha.

Tako je u grupi 3 strah sa 59% u slobodno vrijeme došao na 72% u radno vrijeme, što je najveći pomak, a u toj radnoj jedinici je i bilo najviše manipuliranja strahom u procesu rukovođenja. Ne radi se toliko o demagogiji ili nepoštenom odnosu već prosto o tome da su se radnici bojali sankcija, što je neopravdano i u krajnjoj liniji nehumano.

Koliko je ova razlika u strahu umjetna i neosnovana vidi se iz analize matrice interkorelacija. Tako su u toj grupi najmanje korelacije straha u radno vrijeme i straha u slobodno vrijeme, usvajanje informacija u slobodno vrijeme i svih ostalih dimenzija u slobodno vrijeme. Koeficijenti korelacije općenito su mnogo osjetljiviji indikatori pojava nego statički parametri srednje vrijednosti, te se promatranjem koeficijentata korelacija dobiva mnogo bolji uvid u stanje stvari. Također je zanimljiva detaljnija analiza grupe 6, gdje je npr. radost povezana s tugom. Na osnovi kliničke slike gdje su izražene obje dimenzije pretpostavlja se o tzv. genitalnom tipu, tj. opterećenosti seksom. Normalno, nedefinirano stanje na tom planu umanjuje uspješnost, i ona je u ovoj sredini i bila manja, a s druge strane, ukoliko povećava radost, utoliko, iz razumljivih razloga, povećava i njenu suprotnost. Dimenzija istraživanja u slobodno vrijeme je u znatnim korelacijama s dimenzijama u radno vrijeme, što ukazuje na prevladavanje socijalnog prostora nad radnim.

Zanimljiva je grupa 4. Iz tabele se vidi da neiskrenost svugdje djeluje negativno na uspješnost rada, a u ovoj grupi to je obratno. Neiskreniji su manje spontani, a i manje istražuju svoj socijalni prostor. Češće su to mlađi ljudi u ovoj grupi koji kao da su shvatili da im to može pomoći da steknu bolji status u grupi. Vidimo također da u ovoj grupi neurotičnost ima najmanje negativno djelovanje na uspješnost

rada, a detaljnija analiza ukazuje na znatnu dozu paternalističkog rukovođenja, tj. brižnosti za ljude i njihove probleme, te se kroz to minimalizirao negativan utjecaj osobnih poteškoća po zakonu recipročnog ponašanja (»rukovodilac mi pomaže u mojim osobnim problemima, a ja se zato više trudim na radu«).

Treća grupa slična je drugoj, samo su te zakonitosti u drugoj grupi manje izražene.

Najzanimljivija je peta grupa, tj. niži rukovodioci. Ovdje matrica korelacije ukazuje na znatan nesklad između ponašanja u slobodno i u radno vrijeme, te izgleda kao da se testirani sastoje od dvije ličnosti. O čemu se radi? Rukovodioci nemaju mogućnosti da se ponašaju slobodno kao radnici, oni na neki način više osjećaju opće probleme i interese radne jedinice, a moraju se ponašati u skladu s općim interesima. Po strukturi ličnosti su kao i ostali radnici pa tu nastaje poteškoća, jaz između spontanog ponašanja i onog što se od njih očekuje. Naravno, mnogo dragocjene energije gubi se u kontroliranju vlastitih reakcija i prikazivanju sebe »boljim nego što jest«. Dakle, iako ljudi teže za rukovodećim položajima, za moći i vlasti, iz ove analize se može zaključiti da pri tome gube dragocjene vrijednosti, u prvom redu veći integritet ličnosti. Ti ljudi, a naravno i radnici, nisu dovoljno svjesni takvih poteškoća, ali upravo to je možda prilika gdje se i birokraciji može pokazati da se »postojeći stil igre« ne isplati. Treba tražiti druga pravila igre koja će više odgovarati ljudskoj prirodi, a bit će humanija. U tom pravcu treba testirati posebno više rukovodioce po poduzećima, gdje bi po ovoj hipotezi bio još veći jaz između ponašanja u radno i slobodno vrijeme. Kad bi ljudi koji danas pružaju otpor rušenju hijerarhijskih odnosa shvatili koliko gube zadržavanjem takvih odnosa, vjerojatno bi nestalo jaza između upravljača i izvršilaca. To što rukovodioci ne žele da se sami podvrgnu testiranju, iako dozvoljavaju testiranje radnika, najviše šteti upravo njima, jer bi realnim i objektivnim uvidom u vlastito stanje mogli efikasnije i humanije kreirati svoj razvitak. Danas tu vrijede pravila imitiranja prethodnika, i to korijenje prošlosti će biti teško rasplesti bez ovakvog ili sličnog pristupa.

Daljnja analiza korelacija između varijabli otkriva da su emocionalne dimenzije u slobodno vrijeme u većoj povezanosti nego u radno vrijeme, a to slijedi iz njihove veće snage. Radni period je još uvijek stanje, kako kaže Marx, kad čovjek nije kod kuće, rad još nije potreba već nešto spoljašnje i tuđe, a tu je uzrok razlikama.

Postavlja se pitanje koji se faktori konačno kriju iza ovog izvrsnog Plutchikova modela. Ovdje nam pomaže metoda korelacija korelacija, koju je sugerirao pok. A. Đurašević. Nakon nekoliko iteracija ovog procesa, dolazi do stabilizacije koeficijentata korelacije, te se javljaju dvije grupe faktora. U međusobnoj su korelaciji usvajanje informacija, radost, istraživanje i strah, a s druge strane su u međusobnoj korelaciji srdžba, tuga, odbacivanje informacija i spontano ponašanje. Do istog zaključka je došao Plutchik faktorskom analizom.

Na što nam ukazuje ova klasifikacija varijabli? Očito je da su dvije najvitalnije dimenzije radost i usvajanje informacija, po autoru ovog modela one ukazuju na potencijal ljubavi, vjerojatno, uz rad, jedne od najvitalnijih i najvažnijih ljudskih dimenzija. To ide uz aktivno istraživanje prostora oko sebe, tj. uz oprezno ponašanje i uz strah. Ukratko, ljubav prati anksioznost, jer su ljudi u stalnom strahu da je ne izgube, te su stalno na oprezu.

Suprotno ponašanje sastoji se od tuge, odbacivanja informacija, srdžbe i spontanog ponašanja. Dok u prethodnoj grupi faktora imamo na neki način prilagođavanje stanju i strah da se nešto ne izgubi, u drugoj grupi faktora postoji težnja za rušenjem prepreka, za spontanim i slobodnim ponašanjem, za odbacivanjem informacija i, kao vjerojatna posljedica svega toga, tuga. Sve to govori o negativnom odnosu prema okolini, o neprilagođenosti sredini i težnji da se stvari izmijene. Prvo je, znači, želja za održavanjem postojećega, a drugo za promjenom; prvo donosi radost, a cijena za to je strah, drugo donosi tugu, jer se slobodno i agresivno želi dokinuti postojeće stanje.

Pragmatički gledano, trebalo bi ljudima savjetovati prvi stil ponašanja jer ih drugi ne vodi nikuda. Da li je tu začarani krug za ljudsku prirodu i zar iz njega nema izlaza? Očito ne. Primati radosti života uz cijenu stalnog opreza i straha da bi one mogle biti ugrožene, nije život kakav želimo. Takvo je stanje rezultat uvjeta u kojima se čovjek nalazi, jer ima osnove za Marxovu misao da čovjek još ne znači gotovo ništa, a nešto znače bankar i general. Čovjeku, dakle, ne preostaje drugo nego da se zadovolji mrvicama i da bude sretan u svojoj skromnosti. Očito je potrebno bolje poznavati sadašnja pravila igre u društvenim odnosima, jer čovjek je — kako i Marx kaže — kompleks društvenih odnosa. Treba sagledati kakav je prijenos informacija, kakva je relativna deprivacija i kakvo je recipročno ponašanje. Dosadašnje analize ukazuju na to da smo svi uglavnom pretežno primaoci informacija, da kroz to prevladavaju monolozi u komuniciranju, da postoje znatne deprivacije i da u ponašanju ima dosta familijarnosti i revanšizma. Česti uzroci antagonizama su slab prijenos informacija, prevladavanje stihije u razvijanju razlika — negacija, a kroz to se neminovno javlja odnos koji je ispod ljudskih mogućnosti.

Korelacija znanja-stručnosti i radosti ne postoji, ali bi bilo vrijedno dalje istraživati koja vrsta iskustva i znanja ipak diferencira ljude u dimenziji radosti, jer nešto mora izazvati varijacije, a to nije čista slučajnost.

Sve je jasnija važnost promatranih dimenzija i potreba da se istraživanja usmjere na to kako da čovjek maksimalizira svoju radost, kao što smo do sada težili maksimalizaciji uspješnosti u radu.

Očito je da u ovoj dimenziji treba pronaći mjerilo, jer će ljudi budućnosti težiti za tim ciljevima kao što danas teže za materijalnim bogatstvom, ne znajući da zadovoljenje neće naći u predmetima, već samo

u drugim ljudima i doista slobodnoj zajednici. Ovakve probleme bit će teže rješavati i zahtijevat će razvijeniji teorijski i metodološki aparat od onog koji nam današnja znanost stavlja na raspolaganje.

Osim toga, prvo moramo rješavati materijalne, ekonomske probleme, a tek nakon uspješnog rješenja tih pitanja možemo realno sagledavati i započeti rješavanje spomenutih problema.

Ipak bismo mogli reći da ovako snimljena priroda ljudi ukazuje na znatnu dozu statičnosti nasuprot dinamici koju determinira objektivni zakon razvitka i da ovo zaostajanje i nesklad s objektivnim stanjem veoma otežava razvitak u pravcu veće harmonije čovjeka, društva i univerzuma. Ne možemo ni očekivati da će se ljudska priroda lako mijenjati, za to treba prvenstveno više slobodnog vremena, te refleksije o svom ponašanju. Činjenica je da već dosta dugo tu vlada stagnacija (komparirajmo samo emocije Edipa, Antigone, Hamleta, Fausta i drugih s našim suvremenicima), a upravo to ukazuje na neophodnost istraživanja. Što drugo može donijeti napredak, voditi dezalijenaciji i slobodnoj zajednici neposrednih proizvođača? Put je u sličnom istraživanju kompleksnijih struktura, radnih organizacija, komuna, regija, država, ali prije toga potrebno je analizirati raspodjelu osobnih dohodaka jer i tu postoje ograničenja društvenog razvitka.

Već je rečeno kako je politička ekonomija nakon Ricarda krenula u pravcu istraživanja raspodjele dohotka i kako je on u pismu Malthusu napisao da ne vidi mogućnosti za stvaranje materijalnih bogatstava, ali se nešto može učiniti u pogledu raspodjeljivanja. Sve se to odnosi na makro-plan, a sada pogledajmo što se može učiniti i na mikro-planu, tj. na nivou radnih mjesta. Vidjeli smo da se dosta može učiniti u pogledu razumijevanja utjecajnih faktora na povećanje uspješnosti rada, a sada ćemo vidjeti kako je moguće navedenu metodologiju primijeniti na probleme raspodjele.

Disparantnost teorije i prakse je nepotrebna a svjesne negacije negacija su nemoguće. Na žalost toga nema, stručna birokracija tako ne radi, te nije čudo što je raspodjela osobnih dohodaka jedno od osnovnih žarišta nesporazuma, konflikta, pa i štrajkova. Kad bismo sumirali vrijeme koje milijuni radnika u nas izgube u sukobima oko raspodjele, kad bismo izračunali koliko zbog nepravedne raspodjele opada motiviranost za rad, shvatili bismo kako ignoriranje znanstvenih istraživanja i rezultata skupo i nepotrebno plaćamo. A raspodjeli osobnih dohodaka pristupa se u našim radnim organizacijama isključivo empirijski.

Pogledajmo kako se jednostavnim tehnikama može dobiti uvid u stanje i pravce usavršavanja raspodjele (70).

Kao prvo nameće se pitanje kolika je zavisnost između raspodjele na osnovi pravilnika i raspodjele na osnovi stvarnih primanja.

Razumljivo je da to od jedne sredine do druge varira, u konkretnom slučaju ta je zavisnost bila slaba (r 0,31), a vrijedno je znati da se to može objektivno utvrditi kao prvi korak u istraživanju. Zatim je važno

kakva je pouzdanost raspodjele, tj. koliko je ona u funkciji vremena stabilna, a koliko varijabilna. U promatranom slučaju kod radnika u režiji korelacija između perioda u 1968. i 1966. iznosila je 0,92, a kod radnika u normi 0,40. Iz ovoga se vidi kako jedan faktor, tj. da li se radi u režiji ili normi, izaziva znatne razlike, te se jedni osjećaju previše sigurni u svojim primanjima, a drugi, naprotiv, premalo sigurni. Ne smije se, naravno, generalizirati da su rezultati svugdje slični, ali ove tendencije, nešto ublažene, vjerojatno još uvijek postoje u većini radnih organizacija.

Kao slijedeće postavlja se pitanje što determinira razlike u osobnim dohocima u jednom kolektivu. A priori bi se reklo — pravilnik o raspodjeli osobnih dohodaka. Međutim, vidjeli smo da to nema veću povezanost. Višetruka regresija je ukazala na to da je koeficijent uz stručnu spremu 27, uz radno iskustvo 105, uz uvjete rada —36, a uz fizičke i umne napore 47. Iz rezultata se vidi da se najviše plaća iskustvo, a najmanje teorijsko znanje, dok uvjeti rada imaju čak negativan utjecaj.

Ni ovdje se ne smiju vršiti generaliziranja. Za ilustraciju će nam poslužiti primjer jedne druge sredine gdje toliko ne vlada zanatski mentalitet već stručno-birokratski.

Tu su koeficijenti vrlo malo pozitivni ili negativni za uvjete rada, napore i ostalo, a uz stručnu spremu koeficijent je 112. Dovoljno je znati koja se sprema traži za stanovito radno mjesto i već se može s velikom sigurnošću prognozirati osobni dohodak.

Na kraju se postavlja pitanje kako najrealnije određivati raspodjelu po radnim mjestima (još je kompleksnije prema radu). Opći odgovor može biti sporazumijevanje, dogovaranje, ali od toga pa do rješenja bez korištenja objektivnih tehnika velik je i težak put. Navedenom metodologijom možemo »snimiti« kakvo je stvarno stanje, a postavlja se pitanje kakva su očekivanja i, s druge strane, koji su optimalni koeficijenti uz pojedine varijable — stručnost, staž, uvjete rada, napore, odgovornost itd.

Očekivanja se mogu »snimiti« anketiranjem ljudi pa ih se npr. pita koliko smatraju da bi trebala bodova dobiti promatrana radna mjesta ukoliko se definira samo maksimum (npr. 100 ili 1000 za glavnog rukovodioca). Tako se dobije jedna matrica gdje za svako radno mjesto stanoviti broj procjenjivača (3—7) navede svoj prijedlog. Već ovdje se vide zanimljive zakonitosti procjenjivanja svog radnog mjesta u odnosu na druga koja se potcjenjuju i izvjesna realnost u procjenjivanju mjesta za koja procjenjivači nisu direktno zainteresirani. Potenciranjem ove matrice na bazi prelaznih vjerojatnosti (teorijska pretpostavka za to su Markovljevi lanci) dolazi se do stacionarnog stanja gdje se dobivaju teorijske razlike između različitih radnih mjesta. Druga mogućnost je da se izračunaju prosjeci u osobnim dohocima za općinu, regiju, republiku ili šire (ovisno o kretanju radne snage i izvorima relativne deprivacije) za promatrana radna mjesta. Ovako dobivene razlike su maksimalno

moguće razlike koje se mogu tolerirati i one izazivaju maksimalnu relativnu deprivaciju, a na osnovi procjena dobiju se minimalne razlike koje bi izazivale minimalnu relativnu deprivaciju. Raspodjela po prvoj metodi, tj. s maksimalnim razlikama, pogoduje stručnim i rukovodećim kadrovima. Optimum treba tražiti unutar tih odnosa. Za njegovo definiranje još nema dovoljno informacija, pa se optimum ne može do kraja egzaktno izračunati. To, međutim, nije nerješiv problem i kada bi bilo rezonancije na sve prethodno, imalo bi smisla dublje istraživati. Ovako je to praktički za sada uzaludan trud.

Ukratko se može zaključiti da je problem raspodjele osobnih dohoda moguće istraživati navedenom metodologijom i da se kroz to može dobiti uvid u objektivno stanje stvari. Za sada bi se sličnom metodologijom, manje egzaktno ali ipak znatno bolje od sadašnje prakse, mogla osigurati raspodjela koja bi izazivala manju relativnu deprivaciju.

U tom pravcu otvara se i jedan novi put, koji mnogima izgleda heretički, ponajviše zato što ne razumiju ni statističke zakonitosti ni ljudsku prirodu.

Prvo treba reći nešto o ljudskoj prirodi. Uočena je izvjesna sličnost između igre, lova, ribolova, sporta, kockanja, ljubavi, znanstvenog i umjetničkog rada. Zajednički nazivnik je određena entropija u pogledu ishoda za razliku od svakidašnjeg rada u radnim organizacijama gdje se uz definiran ulaz s velikom vjerojatnosti zna izlaz i gdje entropije kod neposrednih proizvođača gotovo i nema. Prve aktivnosti izazivaju korelaciju između zadovoljstva i intenziteta aktivnosti, a kod drugih zadovoljstvo je u recipročnom odnosu. Uz rutinski rad najbolji je primjer zadovoljavanje fizioloških potreba — što je aktivnost više odmakla od početka, zasićenost je sve veća, zadovoljstvo je sve veće, a intenzitet aktivnosti pada. Kako postići da se rad ne odvija na principu fizioloških potreba, tj. sa sistematskim nagrađivanjem, već da nagrađivanje bude nesistematsko — slučajno. Tako je, naravno, kod kreativnog rada, ali je on još rijetkost. Što učiniti dok se ne razvije takva vrsta rada? Kako u rad unijeti što više zadovoljstva?

U tehnološki proces ne bi se smjela unositi neizvjesnost, nego nju treba još više smanjiti.

Izgleda da je jedina mogućnost u raspodjeli osobnih dohodaka. Tamo gdje se može pratiti količina učinjenog posla i gdje imamo jedinice količine, radnici bi mogli dobivati žetone — bonove za lutriju. Za taj bon radnik može kod izvlačenja lutrije dobiti premiju, a može se dogoditi da ne dobije ništa. Po zakonu velikih brojeva garantirana je raspodjela prema radu pa bi nakon dovoljno iteracija svatko dobio koliko je uradio. Ubacivanjem funkcije neizvjesnosti-slučaja u proces između proizvodnje i raspodjele povećalo bi kako produktivnost, ukoliko je tehnološki moguće, tako i zadovoljstvo ljudi.

Postavlja se pitanje da li je takvo primjenjivanje znanosti nehumano?

S jedne strane, kod nas, a i u istočnim zemljama, postoji legalizirana lutrija, gdje se koristi sklonost ljudi za izvjesnom entropijom. Ovdje čovjek ne bi trošio zarađeni novac već bi ga »pravio«, ništa ne bi odlazilo izvan njegove sfere, jer je pravo na dohodak koji stvore udruženi radnici i Ustavom zagarantirano.

S druge strane, teško je dati draž monotonim i rutinskim poslovima, a dok se čovjek ne osposobi za stvaralački rad, što zahtijeva zadovoljenje prva četiri nivoa potreba, jedino ga se može prepustiti stihiji i »sudbini«. Da li je to humano? Ipak, ova je misao za sadašnje vrijeme hereza i kad se prethodne zakonitosti na planu objektivnije raspodjele osobnih dohodaka ne mogu primijeniti, ovo posljednje je još veća utopija.

Ukratko, razlike u radu, odnosima i raspodjeli osobnih dohodaka imaju objektivne zakonitosti, koje se mogu utvrditi, te se može svjesno upravljati tim procesima, ne dozvoljavajući stihiji da vlada. Ovo je samo prvi korak, a treba proučiti i zakonitost na nivou radnih organizacija, općina i država kako bi se moglo ukazati na neke opće objektivne zakonitosti rada, proizvodnje i raspodjele.

4.2. ANALIZA OBJEKTIVNIH ZAKONITOSTI POSLOVANJA RADNIH ORGANIZACIJA

Dok su na individualnom planu već dosta raširene prikazane tehnike korelacija, višestrukih regresija i uopće saznanja matematičke statistike, u analiziranju poslovanja radnih organizacija to nije slučaj. U praksi se najčešće barata indeksima, eventualno aritmetičkim sredinama, a u teoriji ekonometrijskim modelima koji, kako primjećuje Keynes, ne vode računa o međuzavisnosti pojava.

Prvo se postavlja pitanje što je cilj analize?

Kako iz teorijskog dijela slijedi, najviše nas zanima uspješnost poslovanja i istraživanje što objašnjava varijancu, odnosno razlike negativnosti između radnih organizacija i privrednih grana.

Kao mjerilo uspješnosti uzeli smo dohodak po radniku, a za nezavisne varijable slijedeće kategorije:

1. akumulativnost ukupnog prihoda
2. akumulativnost uloženi sredstava
3. troškovi materijala prema ukupnim troškovima
4. troškovi amortizacije u ukupnim troškovima
5. ukalkulirani osobni dohoci u ukupnim troškovima
6. utrošena sredstva u ukupnom prihodu

7. dohodak u ukupnom prihodu
8. akumulacija radne organizacije u ukupnom prihodu
9. postotak visokostručnih kadrova (VSS) u radnoj organizaciji
10. postotak službenika (VSS, VIS, SSS, NSS) u radnoj organizaciji
11. randman osnovnih sredstava
12. koeficijent obrtaja obrtnih sredstava
13. novčana sredstva u ukupnim obrtnim sredstvima
14. poslovni fond u ukupnim izvorima
15. dugoročni izvori poslovnih sredstava u ukupnim izvorima sredstava
16. kratkoročni izvori poslovnih sredstava u ukupnim izvorima sredstava
17. dohodak po radniku (zavisna varijabla)
18. tehnička opremljenost radne snage
19. stupanj sposobnosti oruđa za rad
20. akumulacija društvene zajednice u dohotku
21. ukalkulirane ugovorne obaveze u dohotku
22. ukalkulirane zakonske obaveze u dohotku
23. ukalkulirani osobni dohoci u dohotku
24. dobit u dohotku

Kako u SFRJ ne postoji cjelovita evidencija kadrovskih, tehničkih i ekonomskih pokazatelja bili smo prisiljeni koristiti podatke koje za svoje članice prikuplja Zavod za ekonomske ekspertize iz Beograda. Detaljnije smo analizirali stanje u 122 r. o. u 1970. godini, a u najvažnijim dimenzijama smo promatrali stanje u 1969, 1970, 1971, 1972. i 1973. Kako se na tabeli 12 vidi akumulativnost ukupnog prihoda je iznad prosjeka u elektroprivredi, proizvodnji i preradi nemetala, industriji građevinskih materijala, drvnoj industriji i građevinarstvu. U posljednje tri navedene grane uzrok je vjerojatno u konjunkturi. Iznadprosječna akumulativnost postoji u obojenoj metalurgiji, kožnoj, prehrambenoj i grafičkoj industriji te trgovini.

Vrijedno je istaći da je varijabilitet znatan u drvnoj industriji i vanjskoj trgovini i bilo bi zanimljivo saznati čime je to uvjetovano. Akumulativnost uloženi sredstava najveća je u trgovini (na malo, veliko i u vanjskoj trgovini), industriji građevinskog materijala, drvnoj industriji, građevinarstvu i grafičkoj industriji. Ispodprosječna akumulativnost postoji u elektroprivredi te proizvodnji i preradi uglja.

Troškovi materijala su visoki u svim granama izuzev elektroprivrede te trgovine na malo i veliko.

Amortizacija je relativno niska stavka i u niz grana je ispod 5% troškova poslovanja. Mogli bismo se zapitati koliko radne organizacije jedu svoju vlastitu supstancu?

Tabela 12.

ARITMETIČKE SREDINE PO GRANAMA I VARIJABLAMA

Privred. grane	111	112	115	116	117	119	120	121	122	124	125	127	128	211	412	611	612
Broj poduz.	5	5	8	12	37	9	15	7	7	17	6	20	8	9	7	14	19
1	27,80	19,40	14,13	25,67	17,97	17,44	18,20	24,14	22,86	17,53	12,17	10,25	15,38	16,00	21,43	7,93	6,47
2	12,00	19,40	21,88	27,25	28,16	29,22	21,53	35,57	36,86	25,53	23,67	23,50	41,13	23,22	38,86	38,86	32,53
3	36,00	47,20	69,13	49,25	62,41	64,56	69,67	54,57	58,71	64,35	75,50	78,50	55,38	65,78	52,14	22,43	34,89
4	15,20	10,40	6,25	7,50	4,11	4,22	7,13	6,29	5,14	4,94	1,83	4,30	2,75	7,00	6,57	6,14	3,89
5	20,80	34,40	20,38	37,83	29,51	26,67	20,00	34,29	32,86	27,76	20,83	14,60	31,50	22,89	34,00	63,14	51,53
6	59,00	59,40	73,63	53,33	65,76	67,56	70,20	56,57	58,29	67,35	73,83	82,00	71,75	71,56	58,43	87,07	89,37
7	41,00	40,60	26,13	46,75	34,24	32,44	29,80	43,43	41,71	32,71	24,50	17,80	28,25	28,44	41,57	12,93	10,63
8	9,00	5,00	4,00	8,25	4,84	5,44	4,93	8,86	7,43	4,76	3,33	3,15	7,75	5,22	7,43	2,93	2,05
9	16,40	2,60	3,00	2,25	2,78	3,89	6,07	3,00	2,14	1,18	1,33	2,45	11,63	3,78	2,71	1,64	3,42
10	42,40	16,60	17,13	15,17	23,59	22,11	28,73	18,00	13,00	11,47	13,33	17,80	52,88	19,33	16,14	22,07	30,37
11	99,80	131,80	308,13	232,75	363,11	460,78	240,00	287,00	410,00	376,65	726,83	563,30	551,00	488,78	290,86	544,57	588,37
12	6,08	3,40	2,89	2,53	2,56	2,63	2,47	3,51	3,19	2,36	2,50	5,17	5,46	4,61	5,41	7,78	7,30
13	6,20	4,00	5,13	4,67	3,57	5,33	5,67	7,14	8,71	3,94	2,00	2,95	11,00	2,11	6,14	6,00	7,32
14	41,00	38,60	27,00	42,17	26,11	31,44	32,20	40,14	45,71	28,53	20,67	31,50	39,75	37,22	40,71	20,36	19,00
15	38,20	39,00	27,88	25,33	19,65	14,33	31,33	22,29	15,14	17,12	13,83	15,40	13,38	23,89	9,71	10,36	9,53
16	19,20	20,00	37,25	25,75	48,27	45,78	31,73	30,00	31,71	47,71	60,83	45,75	36,75	41,11	41,43	61,29	66,47
17	74411,56	32645,20	31914,13	26593,66	28237,75	32304,55	40654,13	36294,00	29103,86	22113,64	21681,66	34283,75	48998,13	33485,44	28043,00	41912,14	47137,10
18	284699,56	62394,40	47333,13	26271,00	22687,05	22642,66	94093,81	34567,43	16188,86	21515,06	14361,33	38902,50	20928,50	22427,44	27746,43	10798,21	11607,47
19	61,20	35,40	34,13	45,75	40,54	45,67	51,60	55,29	38,57	48,12	51,67	55,65	55,88	54,56	46,86	53,64	52,74
20	45,80	36,00	42,50	37,42	38,62	37,67	44,33	35,14	36,71	38,53	37,17	41,50	28,38	37,78	34,29	37,43	44,26
21	20,80	8,00	11,75	6,83	9,43	8,11	16,00	5,43	6,00	9,88	12,83	12,35	4,75	15,00	5,00	11,36	12,68
22	10,60	9,00	10,00	9,33	8,00	8,11	9,87	7,29	8,00	6,82	8,50	7,80	6,13	5,56	7,14	9,36	13,79
23	43,00	71,80	66,38	67,17	70,65	64,44	56,67	62,29	61,71	69,06	73,83	62,05	62,00	62,00	69,57	57,64	53,74
24	26,20	14,40	18,63	19,33	15,27	20,33	21,27	25,86	26,57	17,12	12,67	19,95	28,50	21,33	18,00	23,00	20,68

REDNI BROJ I-VARIABLE

Ukalkulirani osobni dohoci su iznad prosjeka u trgovini, proizvodnji i preradi uglja, industriji građevinskog materijala, industriji nemetala, drvnoj i grafičkoj industriji, te u građevinarstvu. Ispod prosjeka je u elektroprivredi, obojenoj metalurgiji, kemijskoj i prehrambenoj industriji.

Utrošena sredstva čine preko 70% ukupnog prihoda u obojenoj metalurgiji, kemijskoj industriji, industriji kože i obuće, prehrambenoj i grafičkoj industriji, te trgovini, a ispod 60% u elektroprivredi, preradi nemetala, drvnoj industriji, industriji građevinskog materijala i građevinarstvu.

Stručnost kadrova, tj. postotak kadrova s visokom spremom, je iznad prosjeka u elektroprivredi, kemijskoj industriji, vanjskoj trgovini, a ispod 2% VSS stručnjaka ima u tekstilnoj i kožnoj industriji. Velik je varijabilitet u elektroprivredi, kemijskoj i grafičkoj industriji, dok u ostalima postoji znatna homogenost, tj. svi imaju malo takvih kadrova. Službenici, grubo rečeno režija, administracija, »umni« rad, čine više od 20% zaposlenih u elektroprivredi, metalnoj industriji, elektroindustriji, kemijskoj i grafičkoj industriji, te u sva tri tipa trgovine. Najmanje je takvih kadrova u granama 122, 124 i 125.

Radman, kao mjera iskorištenosti opreme (tehnički koeficijent), najviši je u elektroindustriji, drvnoj industriji, industriji kože i obuće, prehrambenoj i grafičkoj industriji, ratarstvu te u sva tri tipa trgovine. Najmanji je u elektroprivredi i proizvodnji i preradi uglja. Bilo bi zanimljivo detaljnije istraživati zašto je varijabilitet velik u granama: 115, 121, 124, 127, 211, 611 i 613. U prosjeku svi imaju mali koeficijent obrtaja, a preko 5 je u elektroprivredi, prehrambenoj industriji, grafičkoj industriji, ratarstvu (?!), građevinarstvu i, razumljivo, u trgovini. Manji je od 3 u gotovo svim industrijskim granama, a to zahtijeva detaljniju analizu.

Novčana sredstva su iznad 10% u grafičkoj industriji i vanjskoj trgovini, a ispod 5% u gotovo svim industrijskim granama.

Poslovni fond ne prelazi petinu sredstava u industriji kože i obuće te u trgovini, a vrlo je velik varijabilitet u elektroprivredi, preradi nemetala, drvnoj industriji, grafičkoj industriji i građevinarstvu.

Dugoročni izvori su preko 30% u elektroprivredi, preradi uglja, kemijskoj industriji, a u dosta grana su ispod 15%.

Kratkoročni krediti su preko 40% u nizu grana: 117, 119, 124, 125, 127, 211, 412, 611, 612, 613.

Tehnička opremljenost radnika je ispod 25 000 nd u nizu grana: 117, 119, 122, 124, 125, 128, 211 te 611, 612, 613. Preko 45 000 nd je u elektroprivredi, proizvodnji i preradi ulja, obojenoj metalurgiji i kemijskoj industriji. Sposobnost sredstava za rad je ispod prosjeka u preradi uglja, obojenoj metalurgiji, metalnoj i drvnoj industriji. Tu postoji znatna otpisanost sredstava, dok je iznad prosječna sposobnost za rad oruđa u elektroprivredi, industriji građevinskih materijala, prehrambenoj i grafičkoj industriji.

Društvena zajednica ima najveću akumulaciju od slijedećih grana: 111, 115, 120, 127, 612 i 613.

Ugovorne obaveze su preko 15% dohotka u elektroprivredi, kemijskoj industriji i ratarstvu, a ispod 7% u preradi nemetala, industriji građevinskog materijala, drvnoj i grafičkoj industriji te u građevinarstvu. Kakve su zakonitosti u kreditnoj politici donekle bi se moglo sagledati iz velikog varijabiliteta u elektroprivredi, metalurgiji, kemijskoj industriji, prehrambenoj industriji i ratarstvu.

Zakonske obaveze su najmanje u tekstilnoj industriji, grafičkoj industriji i ratarstvu, a najveće (preko 10%) u elektroprivredi, obojenoj metalurgiji, trgovini na veliko i vanjskoj trgovini.

Na osobne dohotke otpada preko 65% dohotka u granama: 112, 115, 116, 117, 124, 125, 412, a znatno manje u elektroprivredi, kemijskoj industriji, te u sva tri tipa trgovina. Ovdje bi također analiza varijabiliteta (velik je u 112, 116, 120, 125, 211, 612, 613) ukazala na važne zakonomjernosti i posebno subjektivnosti.

Dobit je najmanja u preradi uglja, metalnoj industriji i industriji kože i obuće, a znatna je (preko 25%) u 111, 121, 122, 128, 613.

Bilo bi zanimljivo istražiti koliko se iz svih prethodnih prikaza dade zaključiti kakve su razlike u dohotku po radniku u svim granama, jer, kao što će se i vidjeti, postoje znatne zavisnosti.

Dohodak po radniku je preko 40 000 nd u elektroprivredi, kemijskoj i grafičkoj industriji, te u sva tri tipa trgovine, a čak ispod 30 000 nd je u proizvodnji i preradi nemetala, metalnoj industriji, drvnoj i tekstilnoj industriji, industriji kože i obuće te u građevinarstvu.

Osnovno je otkriti izvore razlika, negativnosti u dohotku po radniku jer ćemo samo tako moći svjesno povećavati dohodak po radniku, što je jedan od osnovnih ciljeva poslovanja.

Suviše bi prostora zauzelo interpretiranje 5 000 korelacija, koliko je izračunato da se utvrde zakonomjernosti, a osim toga cilj nam je uočiti samo najbitnije zavisnosti (tabela 13).

Najvažnija zavisnost koja nas zanima je utjecaj stručnosti kadrova na uspješnost poslovanja. Tako imamo visoke pozitivne koeficijente korelacije u proizvodnji i preradi uglja (0,77), obojenoj metalurgiji (0,81), proizvodnji i preradi nemetala (0,58), kemijskoj industriji (0,96), industriji građevinskog materijala (0,82), kožnoj industriji (0,36) te grafičkoj industriji (0,68).

Nasuprot tome u elektroprivredi (—0,18), metalnoj industriji (0,11), elektroindustriji (—0,02), drvnoj industriji (—0,22), tekstilnoj industriji (—0,20), imamo neznatno pozitivne ili čak neznatno negativne zavisnosti. Prvo treba reći da je korelacija 0,61 kad se promatraju sva industrijska poduzeća, a to je dosta visoka povezanost.

Tabela 13.

Matrica interkorelacije

1	1.00	.25-.71	.40	.52-.92	.93	.74	.26	.09-.48	.18	.31	.36	.24-.50	.29-.19	.12-.10	.11-.37	.39	.34
2	1.00	.26-.31	.54-.39	.38	.47-.04	.11	.27	.22	.53	.40-.44	.14-.64	.46-.13	.64-.74	.43	.14	.36	.20
3	1.00	.26-.67	.72-.72	.49-.40	.20	.45-.03	.34	.17-.20	.32-.23	.05	.16	.17-.04	.07	.14	.20	.14	.20
4	1.00	.02-.24	.26	.06	.25	.07-.49	.14	.01	.00	.57-.38	.65	.12	.42	.48	.21	.21	.36
5	1.00	.74	.74	.32	.07	.01-.25	.10	.26	.07	.09-.03	.31-.28	.39-.51	.32	.39	.05	.20	.20
6	1.00	.10	.63	.15	.01	.39	.22	.30	.27	.09	.33	.05	.32	.24	.28	.03	.03
7	1.00	.84	.16	.02	.42	.23	.31	.27	.10	.33	.05	.32	.24	.27	.03	.04	.21
8	1.00	.35	.30	.10	.01	.40	.54	.12	.45	.01	.01	.60	.37	.12	.47	.74	.38
9	1.00	.64	.16	.31	.30	.05	.27	.25	.34	.30	.10	.12	.05	.32	.25	.61	.61
10	1.00	.06	.20	.34	.02	.11	.13	.16	.18	.24	.04	.08	.27	.28	.28	.47	.47
11	1.00	.17	.04	.08	.49	.40	.41	.08	.32	.27	.42	.16	.13	.14	.13	.14	.14
12	1.00	.15	.16	.06	.15	.03	.42	.12	.10	.37	.07	.15	.17	.17	.17	.17	.17
13	1.00	.50	.10	.44	.00	.08	.33	.31	.07	.23	.41	.24	.24	.24	.24	.24	.24
14	1.00	.38	.70	.03	.05	.32	.42	.12	.43	.65	.29	.29	.29	.29	.29	.29	.29
15	1.00	.30	.64	.20	.54	.25	.27	.23	.35	.35	.35	.35	.35	.35	.35	.35	.35
16	1.00	.47	.11	.07	.02	.29	.59	.45	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50
17	1.00	.18	.63	.72	.057	.58	.03	.71	.71	.71	.71	.71	.71	.71	.71	.71	.71
18	1.00	.05	.21	.18	.23	.09	.21	.18	.23	.09	.21	.18	.23	.09	.21	.18	.23
19	1.00	.73	.49	.17	.46	.18	.18	.63	.49	.17	.46	.18	.18	.63	.49	.17	.46
20	1.00	.55	.34	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36	.36
21	1.00	.35	.11	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34	.34
22	1.00	.69	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82	.82
23	1.00	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50
24	1.00	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50	.50

NAPOMENA: Popis varijabli sa tabele 12 i 13 nalazi se na stranici 398 i 399. s tim, da su u tabeli 13 varijable od 18—24 za jedan redni broj manje, a 17. varijabla je 24.

Potrebno je objasniti ove nesklade stručnosti i uspješnosti poslovanja. Tako se može pretpostaviti da se zbog monopola u elektroprivredi »lijepo živi« i bez većeg angažiranja stručnjaka. Stvarniji razlog do kog se došlo analizom elektrodistributivnih poduzeća (73/79) ukazuje na to da u toj grani još uvijek dominiraju VKV majstori i uopće zanatski mentalitet. Detaljnija analiza u jednoj radnoj organizaciji iz te privredne grane pokazala je da ispod 5% stručnjaka (anketirano je stotinjak radnika s visokom i višom spremom) ima saznanja i želje za saznanjima koji su iznad programa njihovih fakulteta, dok su znanja ostalih ispod tog nivoa. To je povezano s prethodnim, jer ukoliko nemaju odlučujuću riječ u procesima odlučivanja, postaju pasivni i gube znanja koja su stekli. Samo rijetki pojedinci se tom procesu odupiru, ali njih je premalo da bi mogli svjesno usmjeravati zbivanja.

S druge strane, nema dovoljne zavisnosti stručnosti i uspješnosti u radnim organizacijama gdje je dohodak ispod 30 000. Ovdje je vjerojatno uzrok u vrlo slaboj motivaciji neposrednih proizvođača za rad pa i eventualni stručni prijedlozi nailaze na destimulirane, nemotivirane, a najčešće i frustrirane ljude, te to nije klima za stručni rad. Bez efikasnijeg zadovoljavanja osnovnih potreba nije moguće raditi na stručnom nivou, ili je to vrlo teško. Tako zbog faktora motivacije i interakcije faktor znanja vjerojatno ne može dovoljno doći do izražaja, iako je upravo to jedina i najveća mogućnost.

Jedna bi hipoteza bila da se usporede programi na elektrotehničkim, strojarskim i ostalim fakultetima s kemijskim, građevinskim, tehnološkim i rudarskim, te da se vidi da li i to može biti izvor razlika.

U cjelini se vidi da stručnost kadrova ima znatan pozitivan utjecaj na uspješnost poslovanja, a kad to nije slučaj vjerojatno se radi o preprekama koje se opet najbolje mogu prevladati stručnošću kadrova.

Druga važan faktor je tehnička opremljenost, i tu su korelacije sa uspješnosti poslovanja opet vrlo izražene.

Visoka zavisnost postoji u elektroprivredi (0,62), u proizvodnji i preradi uglja (0,71), u obojenoj metalurgiji (0,56), a i u ostalim granama: metalnoj industriji 0,55, elektroindustriji 0,44, kemijskoj industriji 0,82, industriji građevinskog materijala 0,81, drvnoj industriji 0,45 i prehrambenoj industriji 0,47. Jedino je u grafičkoj industriji -0,27, dok u ostalima postoji blaga pozitivna zavisnost. Za sva industrijska poduzeća korelacija je 0,71, što je najveća pozitivna zavisnost s uspješnošću poslovanja.

Kako je prethodna analiza pokazala da su stručnost kadrova i tehnička opremljenost dvije najvažnije varijable, pokušalo se promatrati kakav je njihov zajednički utjecaj na uspješnost poslovanja.

Jednadžba uspješnosti je:

$$Y = 24\,275 + 1170 x_1 + 0,10 x_2$$

gdje je Y dohodak po radniku, x_1 stručnost kadrova, a x_2 tehnička opremljenost. Zanimljivo je da smo s ta dva faktora u stanju objasniti 2/3 varijance, tj. nastalih razlika — negativnosti.

To nam također omogućuje da samo s ova dva faktora objasnimo razlike među granama, jer kod nas najveći problemi postoje u izjednačavanju uvjeta privređivanja. Prethodna formula je put za egzaktno osiguranje izjednačenih uvjeta privređivanja i zato vrijedi pogledati dobivene rezultate navedene u tabeli 14.

Tabela 14.

Komparacija ostvarene i teorijske uspješnosti po granama

privredna grana	ostvarena uspješnost	teorijska uspješnost
111	74 411	71 932
112	32 645	33 556
115	31 914	32 518
116	26 593	29 476
117	30 000	35 065
119	32 304	31 102
120	40 654	40 821
121	36 294	31 241
122	29 103	28 350
124	22 113	27 830
125	21 681	27 232
127	34 283	31 090
128	48 998	39 939

Korelacija te dvije varijable, stvarne i teorijske uspješnosti, je 0,82. Ovo omogućuje da se uvidi koji su uvjeti privređivanja i da se s vremenom teži njihovom izjednačavanju. Stručnost ljudi svakoj privrednoj grani i poduzećima omogućuje maksimiranje dohotka po radniku. Pitanje je koliko je tehnička opremljenost rezultat svjesne politike i tehnološke nužnosti, a koliko slučaja i stihije. Iz analize jednadžbe zavisnosti se vidi da 1/3 dohotka ovisi o tehničkoj opremljenosti poduzeća i privredne grane i postavlja se pitanje koliki je dio toga rezultat rada, a koliki tehničke rente. Vidi se da je u toj godini granična efikasnost kapitala bila 0,10. Marx i kasnije Keynes su ukazivali na nužnost ekonomske politike koja bi svela na minimum varijacije u dohotku uslijed tehnike,

a to je moguće ostvariti kad se može mjeriti granična efikasnost kapitala. Plaćanjem cijene za kapital društvu varijacije u dohotku po radniku smanjile bi se, a raspodjela bi bila pravednija. To bi vodilo izjednačavajućem djelovanju prosječne profitne stope, odnosno jednakim kvaziprofitima na jednake kvazikapitale. Analogna zakonitost postoji i na individualnom planu. Tehnika, minuli rad se u ljudskim osobinama analogno sagledava u sposobnostima. Danas vjerojatno postoji korelacija između inteligencije i osobnih dohodaka jer je razumljivo da je manje grešaka i kvalitetnije odlučivanje u radu gdje je veća intelektualna sposobnost. Analogno tome na individualnom planu bi se moglo postaviti pitanje koliko priznati razlike u osobnim dohocima koje su uvjetovane inteligencijom za koju osoba nije zaslužna jer je ta sposobnost rezultat nasljeđa, »minulog rada prethodnih generacija«. No u stvarnosti se još nedovoljno koriste intelektualne sposobnosti i prerano bi bilo u tom pravcu u većoj mjeri ograničavati osobne dohotke. Moramo, međutim, biti svjesni da će to jednog dana biti problem. Prikazana teorija i metodologija korisna je podloga za umanjivanje relativne deprivacije — nepravde na ovom području. Što se tiče utjecaja tehničke opremljenosti neki autori su se služili procjenama, te je tako V. Franković graničnu efikasnost kapitala u SFRJ za 1960. godinu procijenio na 0,12.

Vanek i M. Jovićić (203) su s malo različitim pristupom dobili graničnu efikasnost kapitala 0,09 za SFRJ u 1970. godini.

Moramo biti svjesni da kao i na planu raspodjele osobnih dohodaka, nema mogućnosti efikasnije i humanije raspodjele dok se ne priđe istraživanju zakonomjernosti. Pristupi koji plediraju rješavanju ovih problema, a bez ulaženja u kvantitativne analize, moraju se uzimati sa znatnom rezervom, jer je gotovo nemoguće zdravim razumom i iskustvom to saznati.

Slijedeća dimenzija, koja najviše pridonosi tumačenju varijance uspješnosti, je učešće osobnih dohodaka u dohotku. Od velike je važnosti saznati kakav utjecaj na uspješnost poslovanja ima dio dohotka koji se odvaja za neposredno zadovoljavanje potreba proizvođača, a kakav utjecaj ima onaj dio koji odgađa zadovoljavanje potreba.

Ova dimenzija ima vrlo negativan utjecaj u najvećem broju privrednih grana: u elektroprivredi ($-0,96$), obojenoj metalurgiji ($-0,39$), proizvodnji i preradi nemetala ($-0,58$), metalnoj industriji ($-0,69$), kemijskoj industriji ($-0,78$), industriji građevinskih materijala ($-0,95$), drvnoj ($-0,97$), tekstilnoj ($-0,86$) i prehrambenoj industriji ($-0,84$) te u ratarstvu ($-0,80$) i građevinarstvu ($-0,55$). Slab negativan ili pozitivan utjecaj postoji u industriji kože i obuće ($0,09$), grafičkoj industriji ($0,07$), trgovini na malo ($0,00$), vanjskoj trgovini ($0,32$) i elektroindustriji ($0,19$), dok je veća pozitivna zavisnost jedino kod prerade uglja ($0,99$) i trgovine na veliko ($0,55$).

Za cijelu industriju korelacija je, kao što se vidi i po granama, vrlo negativna ($-0,82$), te se može zaključiti da iznadprosječno zadovoljavanje neposrednih potreba otežava veću uspješnost poslovanja.

Iz toga bi bilo prenaplo zaključivati da bi bilo bolje da se višak vrijednosti raspodjeljuje u fondove, tj. dobit, umjesto u osobne dohotke.

Prije analize o tome vrijedno je longitudinalno promatrati kakva je zavisnost navedenih faktora (stručnost kadrova, tehnička opremljenost, učešće osobnih dohodaka u dohotku) na uspješnost poslovanja, tj. dohodak po radniku.

Opet smo koristili podatke Zavoda za ekonomske ekspertize i u tabeli 15. su sumirani koeficijenti regresije za niz godina.

Tabela 15.

Koeficijenti regresije najutjecajnijih varijabli na uspješnost poslovanja u funkciji godina

Godina	Varijabla			Mult. kor.	F test
	stručnost kadrova	teh. opremljenost	učešće o. d.		
1969.	1922	0,06	— 405	0,88	140
1970.	1036	0,10	—1587	0,81	113
1971.	1251	0,08	—1107	0,87	185
1972.	2477	0,16	— 128	0,89	229
1973.	515	0,20	— 80	0,90	266

Iz tabele se vide izvjesne varijacije, ali zaključci koji su se već prije nametali o utjecaju stručnosti, tehničke opremljenosti i udjela neposredne potrošnje potvrđuju se i u funkciji vremena. Za uspješnost poslovanja osnovno je da se razvija stručnost kadrova kroz kadrovsku politiku, tehnička opremljenost kroz tehničku politiku i mudrije raspoređivanje dohotka kroz ekonomsku politiku.

Netko bi mogao reći da se to zna i iz iskustva i bez istraživanja, a da iskustvene pa i teorijske postavke dolaze u sumnju može se vidjeti iz daljnje analize. Osim toga, empirijsko pa i apstraktno teorijsko gledanje nikada ne može a priori pokazati koliko što utječe na uspješnost poslovanja, a to je moguće utvrditi samo kvantitativnim istraživanjima. Prikazano nužno vezuje teoriju i praksu, i samo u ljudskom mišljenju se to često odvaja, što očito šteti saznavanju objektivnih zakonitosti. U stvarnosti, kako se vidi, postoji duboka uzajamna zavisnost, i dok se ona ne bude reflektirala, misaono reproducirala kod većine ljudi, nema mogućnosti svjesnog kontroliranja društvenih snaga i zakonitosti, a čovjek je sveden na slugu totalitetu. No to nije vječni odnos, i čovjek ima šansu da sazna zakonitosti uspješnosti poslovanja i uskladi svoje odluke prema tome. Isto će jedino na osnovi saznatih zakonitosti negirati svoje negativno stanje.

Iako su tri navedene varijable najvažnije za objašnjavanje varijance uspješnosti poslovanja neophodno je analizirati i ostale, jer će nam i one dati dragocjene informacije o objektivnim zakonitostima. Tako kod nas ima još primitivnih sredina gdje se u kriznim situacijama pokušavaju, između ostaloga, rješavati problemi smanjenjem administracije. Iako u tome ima istine i dosta je jaka tendencija birokratiziranja i omogućavanja zaslužnima i drugima da rade u administraciji, problem treba sagledati i s druge strane.

Ukoliko bi bila ispravna teza o administraciji kao balastu radnih organizacija, vjerojatno bi bila negativna korelacija između postotka svih zaposlenih službenika i uspješnosti poslovanja. Mi smo, nasuprot tome, dobili pozitivnu korelaciju ($r=0,47$). Istina, kad se parcijalnom korelacijom izluči utjecaj visoke stručne spreme (73/146) korelacija pada na 0,13, a važno je da ostaje pozitivna, tj. službenici djeluju pozitivno na uspješnost poslovanja. Tako mnoge mjere poduzete u pravcu smanjivanja režijskog osoblja nisu mogle imati efekte, jer su bile krive postavke od kojih su polazile.

Dva primjera mogu najbolje ilustrirati gdje su izvori zabluda.

Uzmimo slučaj radnika u skladištu alata (19/160). Ti radnici izdaju alate tokarima u zavisnosti o potrebama tehnološkog procesa i ukoliko postoji samo jedan skladištar, lako se dogodi da tokari čekaju u repu dok dobiju potreban alat. Ovdje se prividno uštedjelo na drugom skladištaru, ali su čekanja tokara da dobiju alat daleko veći trošak za tokariju od ukupnih troškova za još jednog radnika u skladištu alata.

U svijetu se zapaža tendencija opadanja fizičkih radnika («blue collars»), a rasta radnika u administraciji («white collars»). To nije slučajno, jer mehanizacija i automatizacija sve više zamjenjuju i isključuju radnika, a kočenje tih objektivnih procesa ne vodi nikamo.

Moramo biti svjesni da kod nas ima balasta u administraciji, ali se rješavanju tih problema ne smije prići na improvizatorski način već sagledavanjem objektivnih međuzavisnosti.

Pogledajmo sada jednu više tehničku varijablu, sposobnost oruđa za rad i njen utjecaj na uspješnost poslovanja.

U elektroprivredi je ta zavisnost $-0,05$, u proizvodnji i preradi uglja 0,74, u obojenoj metalurgiji 0,44, u proizvodnji i preradi nemetala $-0,14$, u metalnoj industriji $-0,01$, u elektroindustriji $-0,14$, u kemijskoj industriji 0,34, drvnoj $-0,83$, u tekstilnoj industriji $-0,02$, u industriji kože i obuće $-0,71$, u prehrambenoj industriji $-0,04$, a u grafičkoj $-0,63$. U ratarstvu je 0,23, građevinarstvu 0,32, trgovini na malo $-0,12$, trgovini na veliko $-0,22$, a u vanjskoj trgovini $-0,44$. Kad se promatra cjelokupna industrija, korelacija je blago pozitivna (0,21), a negativni efekt se ipak sagledava iz jednadžbe zavisnosti gdje ima negativan utjecaj (-94).

Ovo je jedan eklantan primjer razlike između onoga što se u teoriji i praksi zna i misli i objektivnog stanja. Keynes je ukazivao na neodgovorno investiranje, ali i najveći autoriteti su nemoćni pred nedovoljno umnim investiranjima. Tako Tito često ukazuje na pretjerano i nerentabilno investiranje. Unatoč svemu mi smo među prvima u svijetu po učešću investiranja u nacionalnom dohotku, jer su investicije u drugim zemljama gotovo svugdje između 10 i 20%, a kod nas su oko 30% nacionalnog dohotka.

Vidjeli smo da vrijednost tehničke opremljenosti djeluje vrlo pozitivno na uspješnost poslovanja, i veliko investiranje bi bilo efikasno kad bi se to manifestiralo i na planu pozitivnog utjecaja sposobnosti oruđa za rad na uspješnost poslovanja. Kako vidimo da to nije slučaj, preostaje nam da istražimo što su uzroci nezadovoljavajućih efekata novih investicija.

Tabela 16.

*Ostvarene investicije po strukturi u SFRJ od 1976. do 1972. godine
(u milijunima)*

Godina	ukupno/%	prostor/%	oprema/%	ostalo/%
1967.	19888/100	10012/58	6577/33	3299/17
1968.	29109/100	13827/47	13159/45	2123/7
1969.	34843/100	16491/47	15906/45	2446/7
1970.	43446/100	22041/50	19097/44	2308/6
1971.	52559/100	26569/51	23498/45	2493/5
1972.	58798/100	30135/51	26200/45	2462/4

Kako se lijepo vidi u tabeli 16, kroz duži vremenski period struktura investicija se bitno ne mijenja i najviše se sredstava ulaže u prostor, manje u opremu, a najmanje u ostalo. Vjerojatno u ovom ostalom jedan dio predstavljaju investicije u obrazovanje i ta suma ne predstavlja značajan dio ukupnih investicija.

Sve dok se ne bude sasvim jasno sagledalo da odluke o investicijama donose ljudi i da je veća vjerojatnost promašenih investicija; što je njihovo stručno znanje manje ne mogu se očekivati bitne promjene u investicijskoj politici. Efekti mogu biti samo u galopirajućoj inflaciji, bržoj nego u svijetu, jer više težimo progresu, a nedovoljno smo svjesni pretpostavki koje treba osigurati za ostvarenje cilja.

U tom cilju jedna nam hipoteza može biti da se vjerojatno radi o kadrovskoj nespremnosti za novu opremu. Poznato je da smo mi najbrži u izgradnji hala i uopće prostora i da se tu utroši gotovo najveći dio investicija. Tada razmišljamo o opremi i u skladu sa našim saznanjima

suvremenih tehnoloških zbiljanja odlučujemo koju opremu treba kupovati. Kakvih tu sve ima »algoritama« najbolje znaju oni koji to izvode, manje SDK, a najmanje neposredni proizvođači. Efekte svi osjetimo, a vjerojatno je najveći negativni efekt u stopi inflacije, jer kad se investira (često i bez pokrića), a predviđenih efekata nema, mora padati vrijednost novca.

Na kraju se utroši minimalna suma na osposobljavanje kadrova koji će donositi dohodak na novoinvestiranoj opremi i vjerojatno je upravo tu najveći uzrok slabih i čak negativnih efekata.

Prikazana logika investiranja, da se najlakše i najbrže, a često i najviše novca ulaze u prostor, manje u opremu, a najmanje u ljude, ima svoje opravdanje u zakonitostima ljudske prirode. Najmanji se umni napor ulaže u projektiranje i izgrađivanje prostora, teži je izabrati optimalnu opremu, a najteži osposobiti radnike da stvaraju maksimalno mogući dohodak. O prvom se zna najviše, o drugom manje, a o trećem najmanje. Nije problem što je takvo stanje, već što se tu ništa bitno ne mijenja niti ima nade da bi se u skoroj budućnosti moglo i mijenjati. Keynes je vjerojatno imao krivo kad je predlagao da se investitore veže obavezama analogno bračnoj vezi, jer se ne radi toliko o motivaciji i neodgovornosti (iako ima i toga) već o nedovoljnom znanju. Da svi skupno plaćamo neznanja onih koji najviše utječu na sadržaj i opseg investicija vjerojatno će postajati sve jasnije i upravo tu je najvažniji teren za istraživanja objektivnih zakonitosti. Dok to ne uoči veći broj ljudi, možemo očekivati da se ništa bitno neće promijeniti u inflaciji, jer kao da se zaboravlja da su u ekonomskom sistemu živi jedino ljudi, da oni donose odluke, pa ukoliko su one lošije, imamo negativnije posljedice.

Naša politička praksa svjesno nastoji razvijati udruženi rad, ali naša znanstvena praksa vrlo malo nastoji ukazati na objektivne zakonitosti koje to otežavaju i/ili olakšavaju. Hipoteze, da nemamo dovoljno stručnih znanja za dosadašnji i daljnji opseg investicija, na prvi je pogled suviše smiona, ali se nameće kao najvažnija. Ovakva hipoteza pruža i najbolji mogući izlaz, jer, ukoliko detaljnija istraživanja to dokažu, znanja ljudi o investiranju moći će se povećati. Kroz to bi efekti investicija bili daleko veći od današnjih. U investiranju bi vjerojatno trebalo poći od maksimalno mogućeg ulaganja u obrazovanje ljudi. Ovdje se ne može utrošiti velika suma, jer ljudi nisu spremni beskrajno učiti. Tako osposobljeni ljudi donosili bi racionalnije odluke o investicijama u opremu i prostor.

U ovom pravcu trebalo bi koristiti II program JRT, te ne samo potencijalne investitore već uopće sve one koji imaju utjecaja na investicijske elaborate naučiti osnovnim pravilima o funkcionalnosti, tehnolozičnosti i eksploataбилnosti opreme, optimalnom vijeku opreme, zakonitostima kvarova itd. U investicijskim elaboratima trebalo bi zakonski regulirati testiranje ne samo građevine i opreme nego i neposrednih izvršilaca, odnosno njihova znanja. Veliku odgovornost trebali bi snositi ljudi ukoliko ne bi znali osnovne zakonitosti opreme na kojoj rade. Neshvatljivo je jednostavna formula da se sloboda postiže beskonačnim posredo-

vanjem znanja, htijenja i tehnike, ali će slobodu biti teško ostvarivati dok znatan broj ljudi ne uvidi da treba više znati o objektivnim zakonitostima sadašnjosti kako bi nam odluke za budućnost (sada su najvažnije odluke o investicijama) sutra pravile manje poteškoća.

Slijedeća najviša zavisnost postoji između uspješnosti poslovanja i učešća dobiti u dohotku. To je korelacija 0,50 i nesagledavanje ostalih zakonitosti moglo bi se osvetiti, budući da je sve u dubokoj međuzavisnosti. Vidjeli smo da učešće osobnih dohodaka djeluje vrlo negativno na uspješnost. Logično slijedi da treba povećavati dobit na račun osobnih dohodaka, ali nas takvo mehaničko zaključivanje ne bi vodilo većoj uspješnosti. Prvo upozorenje na poremećaj je relativno malen koeficijent u jednadžbi zavisnosti ($B=170$ kad se promatraju 23 varijable, a kad se promatra samo dobit $B=805$ i raskorak kod prethodnih varijabli mnogo je manji), a primjena korelacije korelacija ukazuje da dobit iteracijama nije u istoj grupi faktora kao uspješnost poslovanja. O čemu se radi može reći samo daljnja analiza, i u tom pravcu smo učinili nekoliko koraka. Slijedeći faktor po snazi utjecaja na uspješnost su kratkoročni krediti i tu je korelacija $-0,50$. Dugoročni krediti su u većoj pozitivnoj korelaciji (0,53) od vlastitih sredstava ($r=0,29$), a novčana sredstva u ukupnim obrtnim sredstvima su u slaboj zavisnosti (0,24). Ugovorne i zakonske obaveze su u pozitivnoj zavisnosti s uspješnosti poslovanja (0,36 i 0,34). Rezultati u regresionoj analizi, jednadžbi i zavisnosti, gdje se još više simulira zbilja, pokazuju da novčana sredstva imaju čak negativan utjecaj (-96), vlastita sredstva mali pozitivan utjecaj (29), kratkoročni krediti znatno pozitivniji utjecaj (119), čak veći od dugoročnih kredita (98), ugovorne obaveze negativan utjecaj (-450), dok zakonske obaveze imaju pozitivan utjecaj (899) iako su im linearne korelacije slične.

Što se iz svega ovoga može zaključiti?

Studenti ekonomije pokazali su interes za te korelacije i čak ukazali na to da bi uzroci takvu stanju mogli biti u inflaciji. Kroz to se vidi da već studentsko obrazovanje omogućuje realnu interpretaciju, te tako u našoj zemlji postoji ogroman potencijal za stvaralačku primjenu saznatih ekonomskih zakonitosti.

Sada postaje shvatljivo da dobit, iako po teorijskoj logici povećava uspješnost, uslijed inflacije ima manje pozitivne efekte nego krediti, jer je kamatna stopa manja od stope inflacije.

Iz ovih analiza slijede vrlo važni zaključci o potrebi preispitivanja ekonomske politike prema dužnicima, jer oni kod nas bolje prolaze. U širim razmjerima to vrijedi za našu zemlju, ali ako je to neka pravednost u svjetskim razmjerima (težak je život izvan ekonomskih blokova...), unutar jedne zemlje lako može stvarati preraspodjelu i čak nepravdu. Tako vidimo da je inflacija primjer izjednačavajućeg djelovanja zakona vrijednosti, iako je poznatiji njen raslojavajući utjecaj.

U tabeli 16 vide se korelacije svih varijabli međusobno, a detaljnija analiza bi nas odvela s osnovnog smjera istraživanja šansi za svjesno negiranje negativnog, za dezalijenaciju, za to da udruženi radnik postane gospodar nad objektivnim zakonitostima, u prvom redu nad zakonom vrijednosti, gdje prije svega treba ukinuti sitnu robnu privredu u ponašanju jugoslavenskog radnika.

Moglo bi se zaključiti da prikazana teorija i metodologija pružaju znatnu pomoć u sagledavanju uspješnosti poslovanja, u saznavanju utjecaja nekih varijabli na ciljeve poslovanja i da sve to može biti realna podloga za buduće kvalitetnije odlučivanje. No perfekcioniranje uspješnosti poslovanja neminovno je u cijelom svijetu i tko se ne bude tome povinovao može samo propasti. Da se to i teorijski dokaže, treba daleko više consensusa ekonomskih, tehničkih i ostalih stručnjaka, daleko više istraživanja objektivnih zakonitosti kroz mnoštvo podataka koji stoje u arhivama, bibliotekama i svim mogućim evidencijama. Za to treba ovladati elementarnom matematičkom statistikom, osnovama teorije sistema, što uz dosadašnja znanja omogućuje negaciju negacije sadašnjeg stila rada naših stručnjaka. Tu treba istaći dvije stvari: prvo, neminovnost integriranja znanja različitih stručnjaka, a podloga je za to znanje o osnovnim zakonitostima u ostalim područjima, i drugo, stalni dijalog između stvarnosti, podataka, činjenica i ljudi, prvenstveno stručnjaka. Neshvatljivo je da teoretičari više vremena posvećuju studiranju drugih teoretičara nego studiranju prakse, zbilje, stvarnosti, te da to prepuštaju manje obrazovanima. Zaboravlja se, da se znanje mjeri po tome koliko se ono može primijeniti, koliko se na osnovi njega može prognozirati...

Daljnje insistiranje u ovom pravcu vodilo bi nas u pozitivizam, pragmatizam, funkcionalizam i treba znati uolikoj se mjeri uopće valja posvetiti maksimalizaciji uspješnosti rada i poslovanja.

Život nije samo ta jedna dimenzija, pa iako ćemo gotovo kroz cijeli rad biti sputani ekonomskim i društvenim nužnostima, pokušat ćemo probijati te oklope. S malo znanja i htjenja to će biti neprobojni oklopi, a s mnogo znanja i htjenja oni će se pretvarati u zmajeve od papira. Postajat će sve jasnije da je osnovni problem čovjek, njegova kompleksna priroda i da to korijenje treba rasplesti. Uvid u tehno-ekonomske zakonitosti ni u kom slučaju nije dovoljan iako je nužan.

4.3. ANALIZA OBJEKTIVNIH ZAKONITOSTI RADA I PROIZVODNJE U OPĆINAMA I REGIJAMA SFRJ

Neophodno je istražiti koliko zavisnosti koje smo otkrili na nivoima radnih organizacija vrijede za šire društveno-ekonomske cjeline. U tom pravcu inspirativan je pristup B. Kubovića koji je najbliži ovom radu. Na osnovi njegovih istraživanja izrađena je tabela 17 koja je bila podloga za verifikaciju našeg modela. Pokušali smo dobiti novije podatke o tehničkoj opremljenosti i stručnosti kadrova po regijama i općinama

SFRJ, ali ih SZS nije publicirao. Uvid u individualne podatke se u SZS ne daje i birokratsko pravo čuvanja »službenih tajni« je izgleda jače od prava da se saznaju objektivne zakonomjernosti i da se prikupljeni podaci osmisle i koriste u negiranju naših regionalnih i općinskih negativnosti.

Tabela 17.

Prikaz dohotka po stanovniku, osnovnih fondova po zaposlenom i postotku visokokvalificiranih kadrova po regijama SFRJ za 1956. godinu

Regija	Dohodak po stanovniku Y	Osnovni fondovi po zaposlenome X ₁	Visokokvalificirani kadrovi (%) X ₂
Kopar	125	430,1	22,1
Ljubljana	217,1	495,5	30,1
Varaždin	76,1	203,6	7,4
Zagreb	162,1	310,1	18,2
Karlovac	91,5	211,9	9,5
Rijeka	179	576,5	29,3
Split	81,4	247,6	12,0
Dubrovnik	68,7	240,6	8,5
Sarajevo	123,9	453,8	20,5
Banja Luka	52,3	167,1	6,3
Tuzla	63,3	184,7	5,9
Koprivnica	83,4	180,7	4,4
Osijek	115,8	299,5	10,7
Novi Sad	126,4	360,5	12,7
Beograd	143,2	320,3	18,9
Kragujevac	85,3	182,6	6,2
Titovo Užice	66,9	218,6	5,9
Zaječar	117,3	202,4	5,8
Niš	79,6	166,1	7,3
Leskovac	54	125,3	4,0
Priština	42,7	164,7	4,7
Titograd	56,5	199,4	10,2
Skopje	68,2	244,0	11,4
Bitola	59,8	152,3	7,1
Titov Veles	83,7	252,8	6,5
Prosjeck	101,2	265,3	11,0

Kako se iz tabele vidi, postoji povezanost promatranih varijabli i šteta je što nema novijih podataka da se na regionalnom nivou uoči velika zavisnost dohotka od sredstava za rad i stručnosti kadrova. Pogledajmo prvo matricu korelacija analiziranih varijabli u tabeli 18.

Tabela 18.

Matrica korelacija dohotka, stručnosti kadrova i intenzitet kapitala za regije SFRJ u 1956. godini

	osnovni fondovi po zaposlenom	osnovni fondovi X ₁	stručnost kadrova	X ₂	dohodak po zaposlenom	Y
osnovni fondovi po zaposlenom	X ₁	1,00	0,94		0,85	
stručnost kadrova	X ₂	0,94	1,00		0,90	
dohodak po stanovniku	Y	0,85	0,90		1,00	

Jednadžba zavisnosti: $Y = 271,53 + 0,03 X_1 + 5,12 X_2$

Koeficijent multiple korelacije $R = 0,89$

Ovom analizom entropija se smanjuje za 56%. Kako se iz rezultata tabele 18 vidi, postoji vrlo velika, gotovo funkcionalna zavisnost promatranih varijabli i ovako kompletno sređeni podaci, zahvaljujući B. Kuboviću, omogućuju vrlo dobar uvid u zakonitosti stvaranja dohotka, u razlike među regijama SFRJ uslijed distribucije osnovnih resursa, kapitala i obrazovanih kadrova. Takvo je stanje bilo 1956, ali, na žalost, zakonitosti ovih brojeva su više-manje ostale skrivene i ekonomska politika se nije u dovoljnoj mjeri zasnivala na svjesnoj negaciji negativnog stanja. Političke snage u zemlji osiguravale su gotovo isključivo negativnu povratnu spregu, forsirale izjednačavajuće djelovanje zakona vrijednosti, omogućavale smanjivanje socijalnih razlika. Stručne snage, uglavnom ekonomski stručnjaci, su, koliko je bilo slobodnih mogućnosti, usmjeravale praktičnu ekonomsku aktivnost kroz pozitivnu povratnu spregu, raslojavajuće djelovanje zakona vrijednosti i kroz sve veće socijalne razlike između regija. Tako je 1971. godine prema SGJ (1974) Slovenija imala dohodak po stanovniku 17 360 novih d, što je 1157 dolara, a Kosovo 2630, što je 175 dolara po stanovniku. Razlike između Ljubljane i Prištine bile su maksimalne. Tada je odnos bio 5.08 (tj. 217. 1/42. 7). Sada je omjer Slovenije i Kosova 6.60, a kad se gleda Ljubljana sa 35.096 (tj. 2339 dolara) i općina Priština sa 7630 (to je 508 dolara), omjer je 4.6 u korist najrazvijenije općine. Kada bismo gledali neke najzaostalije općine, npr. Kačanik na Kosovu, dohodak bi bio 21 put manji. Neminovno slijedi da treba negirati te negativnosti ili će one negirati samoupravljanje.

Sretna je okolnost da postoje podaci o kvalifikacijskoj strukturi po općinama u SRH, te analiza podataka za našu republiku može služiti kao ilustracija širih zakonitosti.

Pogledajmo prvo izračunate statističke pokazatelje prikazane na tabeli 19.

Tabela 19.

Osnovni statistički rezultati za općine SRH u 1970. godini

	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Korelacija varijabli s uspješnošću
1. Broj zaposlenih	8969	26107	—,10
2. Postotak sa VSS	0,04	0,02	.19
3. Postotak sa VŠS	0,06	0,02	.42
4. Postotak sa SSS	0,14	0,03	.29
5. Postotak sa NSS	0,04	0,01	.26
6. Postotak sa VKV	0,07	0,03	—,16
7. Postotak sa KV	0,30	0,05	—,23
8. Postotak sa PKV	0,16	0,06	—,20
9. Postotak sa NKV	0,18	0,07	.10
10. osnovna sredstva po zaposlenom (10—5)	0,94	0,78	—,03
11. dohodak po zaposl. (10—5)	0,57	0,15	1.0

$$\text{Jednadžba zavisnosti } Y = 0,01 - 0,0x_1 + 3,70x_2 + 2,92x_3 + 0,38x_4 + \\ + 1,40x_5 - 0,54x_6 + 0,28x_7 + 0,19x_9 + 0,001x_{10}$$

Koeficijent multiple korelacije $R=0,527$

Ovdje smo entropiju smanjili za 15%. Kako se iz posljednjeg rezultata vidi, korelacija nije veoma visoka, ali se ipak uvida znatna zavisnost dohotka o promatranim varijablama. Prva je varijabla, broj zaposlenih, u slaboj negativnoj zavisnosti s uspješnosti rada, dohotkom (—,10), ali u jednadžbi nema utjecaja. Slično se ponaša i vrijednost osnovnih sredstava po zaposlenom ($r=-0,03$, a ponder $B=0,00$) pa se, apstrahirajući kvalifikacijsku strukturu, možemo zapitati kako da dohodak stanovnika po općinama ne zavisi o broju zaposlenih i vrijednosti osnovnih sredstava. Razumljivo je donekle da nije važan broj ljudi, već kvaliteta, obrazovanost, ali je mnogo teže objasniti kakva je priroda investicija kod koje uloženi novac — kapital, ne donosi ni minimalnu kamatnu

stopu. Vidjeli smo da je u privredi granična efikasnost kapitala u rasponu od 0,06 do 0,20, a kad se promatraju cjelokupne općinske investicije pozitivni efekti se znatno smanjuju.

Najveći pozitivan utjecaj imaju kadrovi s VSS, što je i razumljivo, jer imaju najviše znanja, a vidi se da su im slični po utjecaju VSS kadrovi i da te dvije strukture najviše doprinose povećanju dohotka po općinama.

Zanimljivo je da SSS kadrovi imaju manje pozitivan utjecaj od NSS i to također vrijedi dalje istraživati. Može se zaključiti da su i razlike među općinama i regijama u nacionalnom dohotku u znatnoj mjeri determinirane razlikama u znanjima.

4.4. ANALIZA OBJEKTIVNIH ZAKONITOSTI PROIZVODNJE PO ZEMLJAMA SVIJETA

Postavlja se pitanje da li s analiziranjem objektivnih zakonitosti ostati unutar granica naše zemlje ili provjeravati teoriju i metodologiju dalje na zemljama svijeta.

Pogledajmo prvo istraživače koji se zanimaju povezanošću tehničkog i ekonomskog aspekta proizvodnje. Među prvima u nas bavio se tim problemom R. Bičanić (202). Analizirao je pojam kapitalnog koeficijenta, tj. omjera upotrebljenih kapitalnih dobara i proizvedenih dobara. Kapitalni koeficijent ima sličnosti s randmanom osnovnih sredstava, koji smo analizirali kod otkrivanja objektivnih zakonitosti u radnim organizacijama. Kako se iz tabele 13 vidi, randman nema veliku zavisnost s uspješnosti poslovanja i uopće je dosta »anemična« kategorija, korelacija je $-0,14$, a ponder je blago pozitivan ($B=11$). Time se dađu objasniti izvori neslaganja raznih autora, te J. Tinbergen njima ne pridaje važnost, dok Clark, a i neki drugi, smatraju kapitalni koeficijent relevantnim za ekonomski rast. U cjelini gledano, prosječni kapitalni koeficijenti su oko 3,0 za razvojne zemlje, a 4,7 (prema Clarku) za nerazvijene, što je premalen odnos prema razlikama u nacionalnim dohocima i tim faktorom je nemoguće objasniti razlike u materijalnim bogastvima. Iza tih brojeva kriju se razne kvalitete i strukture a kapitalni koeficijent nije dovoljno osjetljiv na sve to.

Nakon Bičanića tim su se problemom u nas najviše bavili B. Horvat (53), P. Sicherl (138) i P. Anić (2) s vrijednim i korisnim istraživanjima. Problemom zavisnosti ljudskog faktora i ekonomskog faktora u nas se, koliko znam, nitko nije studioznije bavio.

Nedavno je izišla iz štampe knjiga u redakciji B. Jelčića »Ekonomija obrazovanja«, gdje su dosta sistematizirani pristupi autora u drugim zemljama, a vrijedno je ukazati na neke pristupe utvrđivanja zavisnosti dohotka i stručnosti. Tako Bowman i Anderson (54/50) u fusnoti navode da su razmatrali mogućnosti utvrđivanja zavisnosti dohotka i stručnosti, ali su od toga odustali, jer su raspoloživi podaci o stručnosti ujedno i

mjerilo postignutih razina dohotka. Površno gledajući to je zapažanje istinito, ali kad se zapitamo što je uzrok a što posljedica, nikako ne bismo mogli reći da je dohodak uzrok a stručnost ljudi posljedica. Kad bi to vrijedilo, problemi svijeta bi se kroz ekonomsku pomoć lako mogli riješiti. Dovoljno bi bilo dati financijska sredstva (pokrivena ili nepokrivena) i ekonomsko-društveni proces bi se pokrenuo, dovoljno bi bilo izgraditi građevine i ugraditi opremu i dohodak bi potekao. Sve navedeno je nužno, ali nije dovoljno. Zanemarivanje ljudskog faktora u svemu tome se svima nama osvećuje i dok se ne shvati da prvenstveno stručnjaci stvaraju i povećavaju dohodak, vladat će stihija i sve moguće poteškoće koje imamo. Ovaj problem zanemarivanja stručnosti ljudi u društveno-ekonomskoj teoriji i praksi kod nas i u svijetu od najveće je važnosti istražiti. Teorijski mogu biti samo dvije alternative, kao i uvijek: ili se ne zna ili se neće u tom pravcu usmjeriti društveno-ekonomsku aktivnost. Mišljenja sam da se ne zna, jer i vrhunski ekonomski teoretičari (Samuelson, Forrester, Solow, Tinbergen, Strumilin, Komarov itd.) imaju više ili manje maglovite modele, konstrukcije i koncepcije. Kad je tako, nemoguće je očekivati od ostalih, koji ne uče iz stvarnosti, nego, na žalost, još uvijek iz knjiga, da vode politiku, posebno ekonomsku politiku u skladu s objektivnim zakonitostima. Ipak Bowman i Anderson navode vrlo inspirativne podatke o zavisnostima dohotka i pismenosti stanovništva u svijetu i u tabeli 20 su rezimirana njihova istraživanja.

Tabela 20.

Zavisnost pismenosti i dohotka po zemljama svijeta u 1955. god.

% pismenosti	dolara po stanovniku				
	—100	100—200	200—300	300—500	500—
90—99			1	2	21
80—89			1	2	1
70—79		1	3	5	1
60—69		2	2	2	
50—59	1	1	3	1	1
40—49	1	2	3	1	
30—39	2	1	4		
20—29	—	4	—		
10—19	5	6	1		
—10	7	2	—		

Kako se iz tabele vidi postoji znatna zavisnost dohotka i postotka pismenih ljudi, te ako je pismenost ispod 10% dohodak ne može prijeći 200 dolara. Ima izuzetaka, da neobrazovaniji narodi, zbog prirodnih bogatstava, ekonomske pomoći i drugih faktora, imaju ponekad veći dohodak, ali to samo umanjuje korelaciju, a nikako je ne svodi na nezavisnost. U postojećoj tabeli korelacija je 0,59, što je znatna povezanost,

te se preko trećina razlika u dohotku može objasniti samo ovom varijablom. Postoji u ekonomskoj teoriji funkcija koja ima sličnosti s pristupom u ovom radu, a to je Cobb Douglasova funkcija. Autori polaze od slijedećeg odnosa: $D=A R^a K^b$, tj. od jednog matematskog modela koji žele deduktivno primijeniti na proizvodne jedinice. Ovom jednadžbom promatra se zavisnost dohotka, rada i kapitala, a pronašli su da je u SAD koeficijent uz rad $3/4$, a uz kapital $1/4$. Sada se javljaju nove verzije, jer se sve više nazire uloga ljudskog faktora, pa se ova jednadžba nekritički proširuje. Osnovni je prigovor ovom modelu, pa i njegovim proširenjima, da polaze od nezavisnosti i zamjenljivosti rada i kapitala ($a+b=1$) što je praktički rijetkost, iako je ponekad moguće. Ipak, to je pokušaj da se stave u odnos ključne ekonomske varijable, pokušaj zahvaćanja cjeline vrijedan pažnje.

U našem modelu također se promatraju tri varijable, uglavnom slične prethodnima, ali vjerojatno bliže stvarnosti. Ne promatra se ukupni dohodak, već dohodak po čovjeku. Ne promatra se broj radnika, odnosno broj uloženi sati rada, već koncentracija znanja u sistemu, ne promatra se ukupna vrijednost kapitala, već vrijednost kapitala po zaposlenome. Primijenjenoj metodi se ne može dati prigovor da polazi od nezavisnosti varijable jer upravo ispituje međusobnu zavisnost svih varijabli kako bi se utvrdila objektivna zakonitost u formiranju dohotka. Teorija i metoda primijenjena na pojedince, radne organizacije, općine i regije zahtijeva da se verificira i u svjetskim razmjerima. Budući da nema podataka o tehničkoj opremljenosti po zemljama, izvršili smo kumulaciju bruto-investicija (Gross Fixed Capital Formation) za period od 1952. do 1970. godine i to bi mogla biti procjena nabavne vrijednosti osnovnih sredstava. Kumuliranjem vrijednosti investicija, njihovim pretvaranjem u dolare prema tečaju i dijeljenjem s brojem zaposlenih došlo se do procjene tehničke opremljenosti po zemljama svijeta. Iako su postojali podaci o stručnosti kadrova i dohotku za stotinjak zemalja svijeta, o tehničkoj opremljenosti su postojali podaci samo za 44 zemlje i rezultati svih promatranih varijabli dani su u tabeli 21.

Tabela 21.

Ulazni podaci za analizu uspješnosti po zemljama svijeta u 1970.

Zemlja	Stručnost (X_1)	Tehnika (X_2)	Dohodak (Y)
1. Australija	2869	20106	2916
2. Argentina	1032	1177	1053
3. Belgija	1630	15495	2651
4. Austrija	1181	11260	1946
5. Brazil	702	1998	402
6. Čile	490	1596	755
7. Kolumbija	319	1911	409

8. Danska	1923	13136	3164
9. Kanada	4157	25794	3738
10. Ekvador	397	1577	269
11. Egipat	1006	1316	210
12. Finska	1922	12644	2213
13. Francuska	1770	17259	2901
14. SR Njemačka	2291	15946	3049
15. Gana	153	1341	292
16. Grčka	1323	6396	1053
17. Gvatemala	72	2145	367
18. Indija	662	416	94
19. Irska	2679	5903	1318
20. Izrael	2042	10329	1836
21. Italija	1273	9474	1726
22. Japan	3363	10075	1911
23. Liberija	115	1933	350
24. Meksiko	230	6033	682
25. Nizozemska	3129	26410	2406
26. Novi Zeland	2074	16493	2202
27. Norveška	1096	26599	2931
28. Pakistan	505	591	149
29. Panama	484	10360	731
30. Filipini	2962	2217	257
31. Peru	300	3160	400
32. Portugal	538	2889	631
33. Južna Afrika	515	9914	804
34. Španjolska	510	5004	957
35. Švedska	3008	20653	4393
36. Sirija	584	1402	269
37. Tajland	284	1267	190
38. Tunis	194	3177	245
39. Turska	688	1570	344
40. Vel. Britanija	1683	9877	2139
41. SAD	7425	24968	4747
42. Urugvaj	389	3161	816
43. Venezuela	459	13711	999
44. Jugoslavija	2019	6308	574
Aritmetičke sredine:	$X_1=1419$	$X_2=10440$	$Y=1397$
Standardne devijacije:	$SD_{x_1}=1383$	$SD_{x_2}=9111$	$SD_y=1228$

Rezultati su iznad očekivanja potvrdili ispravnost teorijskog i metodološkog pristupa i gotovo neshvatljivo simulirali — misaono reproducirali — stvarna zbivanja u formiranju dohotka. To nam najbolje govore, kao i do sada, matrice korelacije, jednadžba zavisnosti i koeficijent multiple korelacije u tabeli 22.

Tabela 22.

Međuzavisnost stručnosti, tehnike i dohotka za zemlje svijeta

		X_1	X_2	Y
stručnost ljudi	X_1	1,0	0,64	0,77
tehnička opremljenost	X_2	0,64	1,0	0,87
dohodak per capita	Y	0,77	0,87	1,0
Jednadžba zavisnosti	$Y=40,86+0,33 X_1+0,09 X_2$			
Koeficijent multiple korelacije	$R=0,916 \quad F=221$			

Ovdje je entropija smanjena za 60%. Iz tabele 22 se vidi, a već se moglo naslutiti i iz tabele 21, kako možemo objasniti razlike — negativnosti koje se javljaju u dohotku po stanovniku između zemalja svijeta. 85% razlika u dohotku vjerojatno nastupa uslijed razlika u obrazovanosti ljudi i vrijednosti opreme i sada imamo jasan put kako svjesno razvijati našu zemlju, posebno treći svijet, da se ogromne razlike više ne bi povećavale već minimizirale. Neuvažavanje ovih objektivnih zakonitosti može voditi prevladavanju raslojavajućeg djelovanja zakona vrijednosti u svjetskim razmjerima i sve većim i većim krizama prema kojoj je beznačajna sadašnja kriza u energiji i sirovinama.

Može netko spekulirati da dohodak determinira stručnost ljudi i opremu, ali je to samo pozitivna povratna sprega, koja sve više diferencira zemlje. Samo stručni ljudi, uz adekvatnu opremu, stvaraju materijalna dobra, a to se izražava u dohotku. Može se samo diskutirati o tome koliko kao faktor utječe čovjek, a koliko sredstva za rad. Iz jednadžbe zavisnosti vidi se da trećina razlika slijedi uslijed ljudskog faktora, a dvije trećine uslijed tehničkog faktora. Bez obzira na to što u svjetskim razmjerima tehnika više doprinosi, nelogično ju je pretpostaviti ljudskom faktoru. U cijelom sistemu jedino je čovjek živ, on kreira tehniku, on odlučuje o investicijama, on radi s opremom i što sve to kvalitetnije radi, to je više gospodar, a što to radi slabije, to je više sluga. Šira analiza kojom su bile obuhvaćene i zemlje državnog socijalizma, u kojima postoji netržišna privreda i nema podataka o bruto-investicijama, pa ni mogućnost zaključivanja o tehničkoj opremljenosti po zaposlenome, pokazala je da postoji ista zavisnost između dohotka po stanovniku i stručnosti ljudi ($r=0,71$) pa se može generalizirati da ukazana zavisnost stručnosti i dohotka vrijedi za sve zemlje svijeta. Ona

vjerojatno vrijedi i za tehničku opremljenost, jer je proces rada i proizvodnje identičan bez obzira na razlike u društvenim sistemima, ali bez objektivnih podataka to ne smijemo zaključiti. Važno je da to vrijedi za ljudski faktor, a zanimljivo je da gotovo ni jedna država nije toga svjesna u dovoljnoj mjeri. Dokaz za to je pregled investicija u obrazovanje u tabeli 23 (507).

Tabela 23.

*Ulaganja u obrazovanje u odnosu na nacionalni dohodak u %
po zemljama svijeta (1966—1969. god.)*

Argentina	2	Iran	3	Norveška	6,3
Australija	4	Irak	5	Panama	4,6
Austrija	4,8	Irska	4,7	Paragvaj	2,6
Belgija	5	Izrael	7,6	Peru	4,2
Bolivija	3,1	Italija	4,3	Filipini	3,1
Kanada	8,9	Obala		Poljska	5,2
Cejlon	4,4	Slonovače	6,4	Portugal	1,4
Čile	4,6	Jamaika	4,4	Saud. Arabija	4,3
Kolumbija	1,7	Japan	4	Senegal	3,1
Kuba	7,5	Jordan	3,3	Somalija	2,2
Cipar	2,5	Kenija	4,8	Juž. Afrika	4
ČSSR	4,5	J. Koreja	3,8	Španjolska	2,2
Danska	6	Liberija	2	Sudan	4,9
Ekvador	4	Libija	3,6	Švicarska	4,1
Finska	6,5	Luksemburg	5	Sirija	4,5
Francuska	6,5	Madagaskar	6,8	Tajland	3,4
SR Njemačka	3,6	Malezija	4,1	Tajvan	3,8
DDR	4,8	Mali	4,7	Turska	3,4
Gana	3,6	Malta	5,3	Uganda	4,3
Grčka	2	Maroko	4,3	SSSR	7,3
Gvatemala	1,9	Nepal	0,6	SAD	6,3
Honduras	3,2	Nizozemska	6,5	Venezuela	4,5
Mađarska	3,2	Novi Zeland	4,4	Jugoslavija	5,1
Island	4,6	Nikaragua	2,6		
Indija	2,5	Nigerija	2,3		

Smatra se da najveću perspektivu imaju zemlje koje imaju najbolje obrazovne sisteme, a tabela 23 nam pokazuje da mi imamo iznadprosječne šanse, a ne vidi se razlog da investiranju u obrazovanje ne posvetimo još više pažnje. U materijalima za javnu diskusiju o dugo-

ročnom razvoju SFRJ do 1985. ne predviđa se povećanje učešća u obrazovanju, iako se iz dosadašnjih analiza sagledava da je upravo tu najvrednije investirati. Vrijedno je zato pogledati komparaciju rentabilnosti ulaganja financijskih sredstava u visokoškolsko obrazovanje i u osnovna sredstva, odnosno utvrditi koji su efekti ulaganja u čovjeka a koji u sredstva za rad. U tom pravcu poći ćemo od dvije osnovne jednadžbe zavisnosti, prve koju smo dobili unutar naše zemlje i druge za cijeli svijet.

Kako smo vidjeli u oba slučaja postoji vrlo visoka zavisnost i realna podloga za daljnje izvođenje. Kompariranjem jednadžbi vidi se nadalje da postoji velika sličnost koeficijenata uz tehničku opremljenost, tj. kapitala u klasičnom smislu riječi. Vidi se da je granična efikasnost kapitala za našu zemlju 10% od vrijednosti, a za cijeli svijet vjerojatno 9%. Ovo su sami za sebe vrlo dragocjeni podaci, ali nas sada zanima odnos ulaganja u sredstva za rad prema ulaganjima u obrazovanje. Na prvi pogled vidi se razlika u koeficijentima uz X_1 , tj. stručnost kadrova, a ona slijedi iz činjenice što se podaci u prvom slučaju, tj. za SFRJ, odnose na 100 stanovnika, a u drugom slučaju na 100 000 stanovnika. Svođenjem na bazu 100 u drugoj jednadžbi koeficijent bi iznosio 330, no bilo bi pogrešno zaključiti da je u našoj zemlji 3,5 puta veći utjecaj stručnjaka na dohodak, tj. uspješnost, nego što je u svijetu. Podaci nisu u potpunosti komparabilni, jer se u prvom slučaju radi o industrijskim poduzećima, a u drugom o cjelokupnoj privredi, u prvom slučaju se radi o faktoru opreme za rad, a u drugom slučaju o cjelokupnim osnovnim sredstvima. Ipak usporedba je vrijedna pažnje. Pogledajmo prvo rezultate u tabeli 24.

Tabela 24.

Komparacija rentabilnosti ulaganja u obrazovanje i kapital u SFRJ i svijetu u funkciji troškova obrazovanja

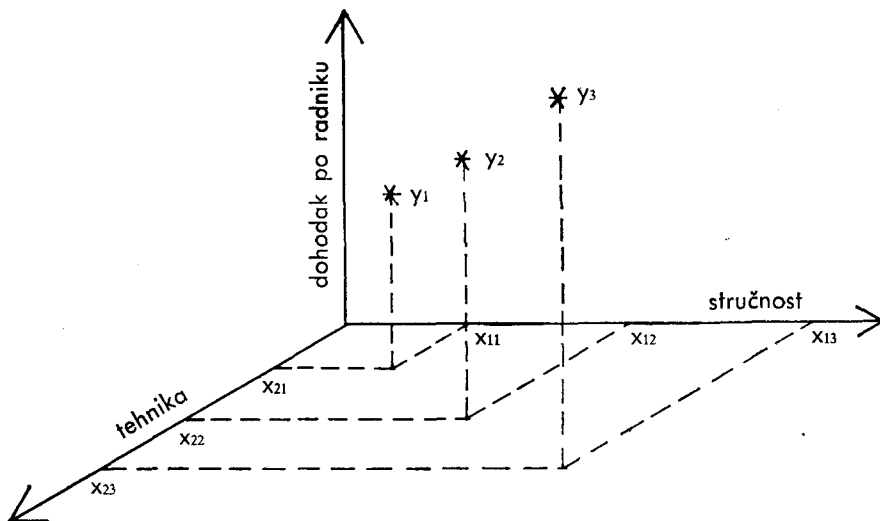
Ulaganja u VSS obrazovanje (§)	Efekti ulaganja	
	SFRJ	Svijet
20.000 (cca 300.000 d)	0,31	0,61
15.000	0,52	2,2
10.000	0,78	3,3
5.000	1,56	6,6
3.300 (cca 50.000 d)	2,34	9,9
Ulaganja u kapital	0,10	0,09

Vidimo, kao prvo, da su ulaganja u obrazovanje daleko rentabilnija nego ulaganja u kapital. Ako pretpostavimo da su ona kod nas cca 75 000 d (tj. 5 000 §), efekti su kod nas petnaest puta veći od sredstava uložениh u opremu, što je ogroman nesrazmjer prema tehničkim investi-

cijama. To je dragocjena informacija za potencijalne investitore i uopće za ekonomsku politiku, jer ako nam dinar uložen u opremu godišnje donosi 10 para, onda nam dinar uložen u visokoobrazovane kadrove donosi 156 para. Razumljivo je da su ulaganja u sredstva za rad također neophodna za stvaranje dohotka, ali se postavlja pitanje koliko od ukupnih sredstava za investicije uložiti u prostor, koliko u opremu, a koliko u ljude. Danas se vjerojatno najveći dio troši na prostor i opremu, a najmanji dio na obrazovanje kadrova koji će raditi u tim prostorima i s tom opremom. Da je ta zavisnost između ulaganja u prostor, opremu i kadrove i umnih napora, a kroz to i efekata, obrnuta nije potrebno puno uvjeravanja jer je najlakše izgraditi novi prostor, teže izabrati zadovoljavajuću opremu, a najteže obrazovati i osposobiti ljude da u tom prostoru i s tom opremom stvaraju materijalna dobra i dohodak.

Na slici 7 dat je vizuelni prikaz navedenih istraživanja.

Slika 7 — Grafički prikaz odnosa osnovnih varijabli

Kako se iz slike vidi, povećanjem stručnosti ljudi (X_1) i tehničke opremljenosti (X_2) raste materijalno bogatstvo (Y).

Možemo još jednom zaključiti da se uspješnost postiže beskonačnim posredovanjem stručnosti i tehničke opremljenosti, a to je osnova formule da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja, htijenja, tehnike u udruženom radu.

5. MONESA — MODEL NEPOSREDNOG SAMOUPRAVLJANJA

5.1. UVOD

Do sada je u tekstu, posebno u empirijskom dijelu, bilo vrlo malo riječi o samoupravljanju. To je stoga što se htjelo ispitati osnovne pretpostavke stvaranja i povećanja dohotka, što je u znatnoj mjeri neovisno o formi društvene organizacije. Osnovna polazna formulacija da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja, htijenja i tehnike u znatnoj je mjeri potvrđena. Sada se postavlja pitanje u kojoj formi organizirati pojedince u društvenu zajednicu, da bi se sloboda kao cilj ostvarivala s manje nepotrebnih napora, troškova i svih mogućih gubitaka. Sjetimo se da je Hegel zastupao tezu o državi kao formi, Marx o asocijaciji neposrednih proizvođača, da je prvo stvarnost u velikom dijelu svijeta, da ne kažemo u cijelom svijetu, a da se kod nas svjesno djeluje u pravcu odumiranja države i preuzimanja vlasti od strane udruženih proizvođača, i to kroz formu samoupravnog socijalizma.

Prema Programu SKJ (402/124) svjesni nosioci socijalističkog razvitka društva su »proizvođač koji proizvodi društvenim sredstvima za proizvodnju... kao glavno uporište socijalizma... radni kolektiv koji je zainteresiran za usklađivanje individualnih i kolektivnih interesa kroz privredno udruživanje... komuna kao nosilac i organizator napora... na zadovoljavanju potreba radnog stanovništva...

socijalističke društvene organizacije za zadovoljavanje najrazličitijih potreba građana... i instrument društvene zajednice u sprovođenju dosljedne socijalističke politike...« i ako svi ti faktori djeluju slobodno u okviru zajedničkih ciljeva osigurava se slobodna zajednica proizvođača, kao forma koja je negacija negacije sadržajnog djelovanja prema cilju društvenog razvitka — slobodi.

Osnovni normativni akt koji pravno i zakonski garantira ostvarenje i razvitak samoupravnih odnosa je Ustav iz 1974. godine. Osnovni cilj najnovijeg ustava je da neposrednim proizvođačima osigura pretpostavke za kontrolu uvjeta i rezultata rada te ravnopravne mogućnosti za zadovoljavanje svih potreba, prvo kroz delegatski sistem, drugo kroz interesne

zajednice. Kroz delegatski sistem osiguravaju se posebno snažne brane za otuđivanje dohotka, jer će konačnu riječ o odvajanjima iz dohotka za razne potrebe donositi delegati proizvođača od kojih se dohodak želi i »treba« otuđiti, a kroz interesne zajednice omogućuje racionalnije zadovoljavanje potreba za zdravljem, stanovanjem, obrazovanjem itd. Naš dosadašnji razvitak, probleme i prepreke koji su pred nama najbolje je sintetizirao Tito u svom uvodnom referatu na X kongresu SKJ 1973. godine. Neka mjesta u tom referatu neophodna su pretpostavka za razvijanje MONESE:

Danas u društvenom vlasništvu je 82% ukupnog društvenog proizvoda, a realna vrijednost je za 25 godina povećana za pet puta (403/21).

Danas za manje od mjesec dana industrija proizvodi više nego je proizvela cijele 1939. . . . sada se podmiruje domaćom proizvodnjom dvije trećine opreme 15% društvenog sektora obradivih površina daje polovinu, a sa kooperacijom dvije trećine tržišnih viškova poljoprivrednih proizvoda i mnoga naša dobra su visoko na svjetskoj ranglisti po ukupnim rezultatima nepoljoprivredno stanovništvo je povećano za osam milijuna, a poljoprivredno smanjeno za tri milijuna ta kretanja su pratila krupne promjene u životu ljudi, njihovim navikama i svijesti. Sve je to gotovo bez presedana u razvitku bilo koje zemlje (403/22).

Preko 60% zaposlenih ima srednje, više i visoko obrazovanje ili zvanje kvalificiranog ili visokokvalificiranog radnika Spoljnotrgovinska razmjena je povećana za 15 puta i učestvuje sa 25% u društvenom proizvodu. U isto vrijeme kvalitativno je izmijenjena struktura ove razmjene. Izvoz industrijskih proizvoda 1972. godine činio je 85% ukupnog izvoza. Jugoslavija se svrstala među vodeće turističke zemlje u Evropi značajno su poboljšani kvaliteti i struktura ishrane. Izgrađeno je preko dva milijuna stanova — svaka treća porodica stanuje u stanu sagrađenom u posljednje dvije decenije. U prosjeku svako peto domaćinstvo ima automobil danas je preko 80% seoskih domaćinstava elektrificirano zdravstvenim osiguranjem obuhvaćeno je gotovo cijelo stanovništvo danas jedan ljekar dolazi na 800 stanovnika, a 1952. na 2565 stanovnika proširena je briga za nesposobne za rad, iznemogle i ostarjele za posljednje dvije decenije broj penzionera povećan je za 4 puta ljudski vijek od 48 godina prije rata porastao je na 67 godina 1970. (403/23).

Treba jasno da utvrdimo naredne zadatke, ali i da razmotrimo naše pogreške Lenjin je s pravom isticao da je mjerilo revolucionarnosti partije kako se ona odnosi prema svojim greškama i slabostima (403/24).

Neophodna je efikasnija organizacija na svim područjima i bolja koordinacija aktivnosti svih koji učestvuju u kreiranju i ostvarivanju ekonomske politike. Moramo se više koristiti naukom koja treba sve više

da prožima svakodnevni rad i proizvodnju.... naš je propust što u prethodnoj deceniji nismo više ulagali napore za brže povećanje hrane, sirovina.... preko 60% vrijednosti uvoza čine baš sirovine i reprodukcioni materijal, a ne malo odvajamo i za uvoz hrane.

Još uvijek ishrana učestvuje sa oko 40% u porodičnim budžetima, a kod porodica s manjim primanjima i znatno više.... Potreba bržeg utvrđivanja zajedničke dugoročne razvojne politike.... Svaki partikularizam.... u suprotnosti je sa jedinstvenim jugoslavenskim tržištem i interesima radničke klase (403/25).

Vanredno važan zadatak jest ubrzanje izgradnje stanova.... za stambenu izgradnju smo među prvima u Evropi u izdvajanju, a po broju izgrađenih stanova u odnosu na broj stanovnika mnogo niže.... Naš je nacionalni dohodak po stanovniku još relativno nizak.... do 1985. udvostručit će se nacionalni dohodak po stanovniku (403/27).

Gotovo svako domaćinstvo ima radio-prijemnik, a bezmalo svako drugo televizijski prijemnik.... Imamo 9 visokoškolskih centara a samo na Kosovu je danas više studenata nego prije rata u cijeloj Jugoslaviji... Broj intelektualnih radnika povećao se za 7 puta.... Danas radi oko 15000 naučnika i istraživača. Izrasla je nova tehnička, naučna, humanistička inteligencija, formirali su se stručnjaci sposobni da djeluju u svim oblastima društvenog rada.... U suštini borba za socijalističke samoupravne odnose bila je istovremeno i borba za to da nauka i obrazovanje, zajedno sa kulturom i umjetničkim stvaralaštvom, budu jedan od bitnih činilaca oslobađanja radničke klase, svestranog razvijanja stvaralačkih mogućnosti radnog čovjeka i dinamičnog razvoja proizvodnih snaga (403/28).

Krupna obaveza pred nama je svestrano razvijanje kulturnog života radnika. Jer u radnika je dugo prigušivana ljudska potreba za ispoljavanjem stvaralačkih moći i dužnost je SK da je razvija.... Radnik nije samo potrošač kulturnih vrijednosti već i njihov stvaralac. Programi kulturnih aktivnosti treba da imaju u vidu sve okolnosti rada i življenja radnog čovjeka i raznovrsne njegove potrebe.... Jedan od zadataka marksističke misli jest da rasvjetljava probleme i protivrječnosti do kojih dolazi u povezivanju društvene i proizvodne prakse i intelektualnog stvaralaštva, te da doprinosi iznalaženju putova da se oni prevazilaze. Marksistička misao i kritika moraju, također da postanu snažno idejno oružje našeg društva i kulture u svim oblastima — od pronalazaštva u materijalnoj proizvodnji do rada na reformi našeg obrazovnog sistema, razvijanja naučnog i umjetničkog stvaralaštva. Posebnu pažnju treba posvećivati analizi suštine i savlađivanju stanja i tendencija koji sputavaju slobodan razmah inicijative socijalističke samoupravne prakse i kulturnog stvaralaštva naših ljudi. To podrazumijeva istrajno djelovanje na iskorjenjivanje uzroka i suzbijanju pojava tehnokratskog monopola, privatizacije, etatističke i antisocijalističke stihije u ovoj i drugim oblastima (403/30).

Bila nam je namjera da ustavnim promjenama učvrstimo i dalje razvijamo upravo ... da radničkoj klasi obezbijedimo uslove da stvarno odlučuje o rezultatima svoga rada, da ima odlučujuću ulogu i u vršenju svih društvenih poslova, kao i da dalje razvijamo međunacionalne odnose na osnovama ravnopravnosti i solidarnosti (430/33).

Za društveno-ekonomsku poziciju radnika u društvenoj reprodukciji odlučujući značaj ima dosljedno sprovođenje u život načela da radniku pripada neotuđivo pravo da radi sredstvima u društvenoj svojini radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba, i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svog rada ... Ma koji odnos ... koji bi omogućavao bilo čiji monopol nad uslovima i rezultatima rada ... nespojiv je sa našim sistemom ... osnovni oblik tog udruživanja je osnovna organizacija udruženog rada, u kojoj svaki radnik, ravnopravno s drugim radnicima, neposredno upravlja svojim radom i sredstvima društvene reprodukcije i u kojoj odlučuje o dohotku kao zajedničkom rezultatu udruženog rada (403/34).

Neposredno i sve potpunije udruživanje rada se ostvaruje postupno, zavisno od razvoja proizvodnih snaga društva, ali je neminovno ... pretvaranje društva u slobodnu asocijaciju proizvođača. ... Sada se kriju opasnosti stvaranja osamostaljenog upravljačkog sloja koji će monopolisati funkcije upravljanja. Mislim, prije svega, na to da organi upravljanja i stručni aparat, koji su inače neophodni da bi radnici uspješno upravljali društvenom reprodukcijom mogu iskoristiti svoju poziciju, svoj monopol znanja i informacija i pretvoriti se od organa u službi radnika u gospodare nad njima (403/35).

Komunisti u sindikatu moraju se boriti protiv tendencije uravnilovke ... ali i protiv stavova koji sve razlike u dohotku, koje potječu iz različitih uslova privređivanja, pripisuju isključivo radnom doprinosu radnika u tim organizacijama. Na toj se osnovi stvaraju neopravdane socijalne razlike sa kojima se ne možemo miriti ... jedno od osnovnih pitanja je odlučivanje o višku rada ... mi smo ugradili pravo radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada da odlučuje o cjelokupnom dohotku i da na toj osnovici budu nosioci proširene reprodukcije ... i da se mjerama ekonomske politike ne mogu dovoditi u neravnopravan položaj (403/36).

Mi se moramo izboriti za to da se višak rada ne otuđuje od radnika, da ne bude osnova za moć drugih nad radnicima, nego osnova njihove moći (403/38).

Moramo zajednički utvrditi što možemo i što hoćemo da postignemo u razvoju i kako to možemo postići ...

U svakoj osnovnoj organizaciji radnici treba da utvrde o čemu i pod kojim uslovima mogu samostalno odlučivati, o čemu i s kim moraju zajednički odlučivati i voditi zajedničku akciju ...

Komunisti moraju da se izbere da se u svakoj organizaciji udruženog rada proučavaju stvarne mogućnosti i potrebe razvoja, da se organizira stalno praćenje i upoznavanje radnika sa činjenicama od značaja za njihovo odlučivanje, da budu nosioci inicijative za usklađivanja odluka i akcija radnika u različitim organizacijama....

U delegacije je izabrano 700 000 radnih ljudi i građana, svaki dvanaesti birač je član delegacije ili drugih organa samoupravljanja. Time naše društvo ulazi u eru u kojoj — kako je govorio Lenjin — »stvarno čitavo stanovništvo uči upravljati i počinje upravljati« (403/40).

SK podstiče svaki stvaralački napor, svako traganje za novim saznanjima. On odbacuje dogmatizam, pragmatizam, prakticizam i sve što se suprotstavlja kreativnom i revolucionarnom, u teoriji i praksi, na putu daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja« (403/62).

Iako je najveći dio slijedećeg prikaza bio formuliran prije Titovog izlaganja na X kongresu, prikazni »uzorak« njegovih misli je potvrda ispravnosti stremljenja autora i suradnika na projektiranju MONESA i inspiracija za još intenzivniji i sadržajniji rad.

Što je suština MONESA? Da li je moguće modelirati neposredno samoupravljanje? Da li treba nešto izmišljati kad već imamo delegatski sistem i mnoštvo formi i normi? Zašto se MONESA nije afirmirala u praksi iako već 7 godina egzistira? Kakva je njena perspektiva?

Prethodni empirijski dio ovog rada mogao bi se stvarati i primjenjivati bilo gdje na zemaljskoj kugli i korištenje tih zakonitosti ne ovisi o formi društvene organizacije. Što je to kreirano upravo u prvoj zemlji samoupravljanja možda je slučajno, ali što je tu kreirana MONESA ni u kom slučaju nije slučajnost već apsolutna nužnost.

5.2. OSNOVE MONESA

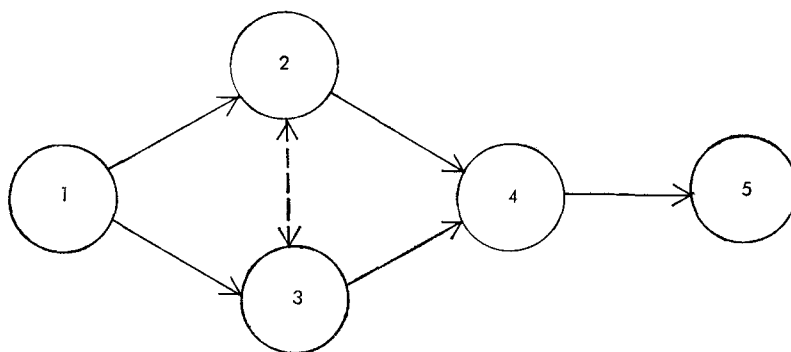
Mora se reći da MONESA nije jedinstvena kreacija. U svijetu je već afirmirana Delphy metoda koja ima izvjesne sličnosti s analiziranom kreacijom iako su nastale nezavisno. Suština Delphy metode je u tome da se kod svih velikih i skupih zahvata prije rješavanju problema formuliranjem upitnika koji u prvoj iteraciji sadrži sistematizirane sve relevantne probleme u formi pitanja, te se šalje svim eminentnim stručnjacima za koje se predviđa da bi mogli pridonijeti kvaliteti odluke koja se želi donijeti. Odgovori anketiranih stručnjaka prikupljaju se i analiziraju, a kako nakon 1. iteracije najčešće nema dovoljno konsensusa kreira se drugi upitnik transformiran prikupljenim informacijama. U drugoj iteraciji više nema pitanja kod kojih je utvrđena suglasnost gledanja anketiranih, a traže se odgovori na probleme gdje nema dovoljno suglasnosti. Svako slijedeće prikupljanje podataka je nova kvaliteta u saznavanju svih relevantnih problema i nakon izvjesnog broja iteracija uspostavlja se stanje zrelo za donošenje odluka.

Može se očekivati da će ova metoda imati znatnu ekspanziju i to stoga što minimalizira sastanke kad nema dovoljno consensusa, što je u izboru tema prilagođena potrebama elite — tehnomenadžerskih struktura (olakšava ima donošenje odluka) i što omogućuje, što je najvažnije, kvalitetnije odlučivanje od klasičnog pristupa.

Pogledajmo sada što je suština MONESE.

Na slici 8 imamo simulaciju procesa koji se odvija u životu, gdje jedan nama nepoznat izvor (Aristotel bi rekao nepokretni pokretač, Hegel apsolutni duh, teolozi bog, Marx objektivni zakon razvitka itd.) generira život ljudi i kod njih se javljaju potrebe, koje vjerojatno imaju svoju dinamiku kako je to genijalno uočio i definirao A. Maslow. Marx kaže da svaki pojedinac radi za potrebe mnogih, a zadovoljava svoje potrebe radom mnogih, te je najlogičnija podjela na potrebe proizvođača i potrebe potrošača. Ova distinkcija je neophodna, jer upravo stihija na ovom planu ne garantira da će pojedinčeve potrebe biti zadovoljene, a dok se ne savlada stihijnost tog odnosa proizvođača i potrošača, jer svatko je oboje, nema mogućnosti za negiranje te negativnosti. Interesne zajednice su forma društvenih odnosa, ali sadržaji su još magloviti i nedovoljno definirani.

Slika 8 — Osnovni model Monese

Odnos 1—2 ukazuje na pojedinčev izbor rada, na problem društvene podjele rada koja će u konačnici dovesti do potrebe rada, a za sada je sredstvo za zadovoljavanje potreba koje su pod krugom 3. Kretanje 1—3 Maslow je svojom teorijom hijerarhije potreba objasnio u znatnoj mjeri iako preostaje još mnogo istraživanja da čovjek nauči kontrolirati svoje prve 4 potrebe. Odnos 2—3 je za sada u stvarnosti gotovo nesaznatljiv. U stvari u svakoj je jedinki to cjelovito i svatko je za sebe svjestan kako stavke 2, tako ponajviše i stavke 3. Problem je u tome što

mi danas nemamo organa da stavku 2, a još više stavku 3, sagledamo i kod drugih članova zajednice, a nemamo ni organa za primanje tih podražaja — informacija. Tim odnosom pokušava se baviti marketing, no njegovo rodoslovlje i uopće pretpostavke su takve da će vrlo mukotrpno objektivno sagledati taj odnos između »2« i »3«, između potreba proizvođača i potrošača. Za sada se to rješava ex post u fazi 5, a treba razvijati ex ante. Odnos 2—4 je planiranje, pripremanje, donošenje odluka o proizvodnji, a 3—4 je naručivanje, očekivanje proizvoda koji služe zadovoljavanju potreba. Stavka 4 je proizvodnja. Između 4 i 5 se vrši raspodjela proizvoda i razmjena dobara, uglavnom dohotka, a u konačnici imamo potrošnju dobara. Iza nje slijedi izvjesno zasićenje i povratna informacija za novu iteraciju.

Ovo je najelementarniji mogući odnos relevantnih faza i služi da se uvidi što iza čega slijedi. Među ekonomskim teoretičarima, dugo je trajao sukob oko toga što je primarno — proizvodnja ili potrošnja. Mi vidimo da je primarna proizvodnja i da je potrošnja negacija negacije proizvodnje. Neosporno je da možemo zadovoljiti potrebe samo u onome što je moguće proizvesti, ali to nije vječni odnos. Sve objektivnijim sagledavanjem čovjekovih potreba potrošnja će sve manje biti slijepo mirenje s nužnostima proizvodnje i umjesto slijepog totaliteta potreba, uslijed nesagledavanja veze 2 i 3, imat ćemo nadvladanu stihijnost, proizvodnju koja će ispunjavati ljudska očekivanja i želje (3—4). Da bi postali gospodari proizvodnog procesa (4), morat ćemo daleko više znati teoriju proizvodnje, a analizirane zakonitosti u prethodnom dijelu mogu nam biti putokaz kako je to realno i moguće ostvariti. Kroz ljudski razvitak mijenja se stavka 1, jer je čovjek prije bio više biološko biće, a manje društveno, no uslijed sve većeg posredovanja stavkom 4 (radom i proizvodnjom) razvijao se do današnjeg nivoa, kad imamo konvergenciju Ida i Superega, prirodnoga i stečenoga, koja će razvitkom dovesti do čovječne prirode i prirodnog čovjeka, do identičnosti slobode i nužnosti, egzistencije i esencije, dijalektički rečeno, objektivnog zakona i misaone reprodukcije objektivnih zakonitosti.

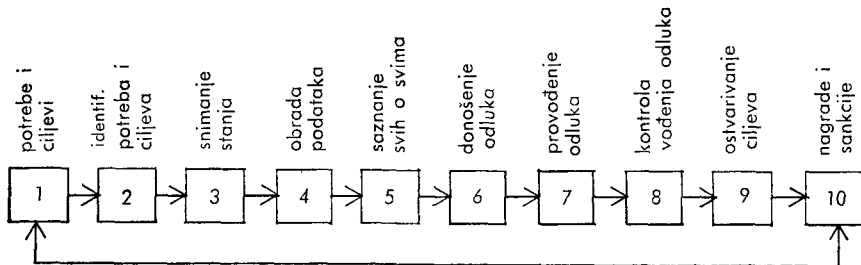
5.3. MONESA U 10 FAZA

Pogledajmo sada jednu detaljniju shemu (sl. 9) koja je vjernija misaona reprodukcija zbiljskih procesa, preciznije rečeno — slika onoga čemu oni teže.

U 1. fazi, kao i u prethodnoj shemi, prikazuje se ono što neprestano generira potrebe ljudi i usmjerava ih prema vrijednostima u okolini, ciljevima. Odnos toga dvoga je još uvijek nerasvijetljen u svijesti ljudi, jer čovjek još nije svjestan ni zakonitosti u zadovoljavanju svojih potreba, niti ciljeva koji to optimalno omogućuju. Tu postoji slijep totalitet koji u praksi »kratkim spojem« dovodi do 6. faze, donošenja odluka, koje trebaju staviti u odnos potrebe i ciljeve, a taj »kratki spoj« treba onemogućiti. S druge strane, valjalo bi omogućiti što veće posredovanje

između potreba i ciljeva. Cijeli razvitak ljudske vrste je upravo sve veće posredovanje, od prvobitne kamene sjekire i noža do suvremenih automata i kompjutera. Tehnika je do sada uglavnom omogućavala posredovanje u procesu provođenja odluka, a sada treba djelovati na razvijanje posredovanja u procesu donošenja odluka. Tu još uvijek ima premalo znanstvenog pristupa, a caruje iskustveni odnos — imamo imperij empirije. Upravo faze 2—5 omogućuju objektivni uvid u realno stanje, posredovanja između potreba i ciljeva. To naizgled komplicira proces donošenja odluka, ali kao i svako posredovanje omogućuje, odnosno vjerojatno će omogućiti, efikasnije zadovoljavanje potreba.

Slika 9 — Detaljniji model Monese kao proces donošenja i provođenja odluka

Usljed stihijnosti u društvenom razvitku danas imamo velike probleme u efikasnosti institucija da zadovoljavaju potrebe zbog kojih su i nastale. Općenito, bilo bi vrijedno izvršiti analizu svih institucija u našem društvu i istražiti koliko koja koje potrebe zadovoljava. To bi izvanredno olakšalo definiranje sadržaja rada interesnim zajednicama za racionalnije uspostavljanje odnosa između potrošača i proizvođača dobara i usluga za zadovoljavanje potreba. Za to je neophodno u fazi 2 izvršiti sistemizaciju sadašnjih potreba, kako bi se one mogle staviti u odnos s institucijama koje te potrebe zadovoljavaju. Matematički model za to mogla bi biti matrica, u kojoj bi reci bili potrebe, a stupci institucije, OOUR-i. Ovdje nam ne može mnogo pomoći Maslowljev model jer je previše apstraktan, tj. svaka institucija zadovoljava više nivoa potreba. Stoga treba izraditi jednu realniju, konkretniju klasifikaciju.

Moguća je podjela u slijedeće grupe:

1. potreba za hranom, pićem,
2. potreba za sigurnošću,
3. potreba stanovanja,
4. potreba za zdravljem,

5. potreba za obrazovanjem i odgojem,
6. potreba za radom, zaposlenjem,
7. potreba za energijom (plin, struja, itd.),
8. potreba za oblačenjem,
9. potreba za transportom,
10. potreba za informacijama,
11. potreba za komunikacijama,
12. potreba za održavanjem privrednih proizvoda,
13. potreba za kulturnim proizvodima,
14. potreba za odmorom i rekreacijom,
15. potreba za društvenim organiziranjem i odobravanjem,
16. potreba za stvaralaštvom — samoakualizacijom.

Pogledajmo sada koje institucije zadovoljavaju različite potrebe. Može se reći da potrebu za sigurnošću zadovoljavaju JNA, organi vlasti i uprave, SUP, pravosuđe, centri za socijalni rad itd.

Potrebu za stanovanjem zadovoljavaju industrija građevinskog materijala, industrija namještaja, građevinska industrija, stambena poduzeća, komunalne djelatnosti (vodovod, kanalizacija, čistoća), arhitektonsko projektantske ustanove.

Potrebu za zdravljem zadovoljavaju socijalno osiguranje, tvornice lijekova, izvanbolničke ustanove i bolnice, apoteke i razna lječilišta i toplice. Potrebu za obrazovanjem i odgojem zadovoljavaju predškolske ustanove, osnovne, srednje i visoke škole te narodna sveučilišta, radio, televizija, štamparsko-izdavačka poduzeća itd.

Potrebu za radom i zaposlenjem zadovoljavaju sve institucije od grane 111 do 917.

Potrebu za energijom zadovoljavaju elektroprivredna poduzeća, industrija za proizvodnju uglja, plina, nafte itd.

Potrebu za hranom i pićem zadovoljavaju prehrambena industrija, cjelokupna poljoprivreda, ugostiteljstvo, vodovod, trgovine, tržnice itd. Potrebu za odjećom i obućom zadovoljavaju tekstilna industrija, industrija obuće, trgovina obućom, odjećom itd.

Potreba za transportom zadovoljava se kroz željeznička, brodarska i autobusna poduzeća, JAT, industriju automobila, trgovinu itd.

Potreba za informacijama može se zadovoljiti kroz štamparsko-izdavačku djelatnost, radio, televiziju i biblioteke, a u budućnosti sve više kroz kompjuterske centre.

Potreba za komunikacijom zadovoljava se posredovanjem pošte, telefona, ugostiteljstva (!) itd.

Potreba za održavanjem privrednih proizvoda zadovoljava se uslugama metaloprerađivačkih, elektrotehničkih, drvoprerađivačkih zanata, te onih za obradu kože i obuće itd.

Potrebe za kulturnim proizvodima zadovoljavaju zavodi za zaštitu kulturnih spomenika i prirodnih znamenitosti, muzeji, galerije, arhive, kinematografi, kazališta, radio, televizija, štampa.

Potrebe za odmorom i rekreacijom zadovoljavaju se radom ugostiteljskih turističkih organizacija, sportskih organizacija itd.

Potreba za društvenim organiziranjem i odobravanjem zadovoljava se kroz društveno-političke organizacije — Savez socijalističke omladine, SKJ, SSRNJ, SSJ, Crvenog križa, profesionalna i stručna udruženja, te razne formalne i još više neformalne organizacije.

Na kraju, potreba za stvaralaštvom — koja za sada ima najmanju mogućnost da bude zadovoljena — može se zadovoljavati na svakom od prethodnih područja, a najviše u znanosti, umjetnosti i politici.

Ovakav pristup radu, proizvodnji, kroz sagledavanje potreba, vjerojatno bi omogućio svrsishodniji odnos proizvoda i potreba koje oni zadovoljavaju, a svjesna usmjerenost prema zadovoljavanju potreba to bi uvelike racionalizirala.

Da bi se potrebe mogle bolje zadovoljiti neophodno je objektivno utvrditi kakvo je stanje, jer društvo — cjelina, nema organa koji to registriraju. Svaki pojedinac zna za sebe da li mu je i koliko neka potreba zadovoljena, a često nije ni svjestan nekih procesa, kao npr. potrebe za sigurnošću, potrebe za prestižem i slično. Refleksija o nezadovoljenoj potrebi ili prevelikoj usmjerenosti u tim pravcima može čovjeku pomoći da se razumnije ponaša, da preispita uzroke svojih strahovanja ili prevelike želje da dominira nad ostalima, ali tu još nema razvijene teorije koja bi objašnjavala te fenomene, niti metodologije pomoću koje bi se utvrdilo stanje. Kad je tako na individualnom planu, razumljivo je što je daleko teže na društvenom planu. Pojedinac ima receptore za glad, žeđ, i uopće fiziološke potrebe, ali drugi pojedinac to ne mora zapažati i u svakodnevnici vrijedi poslovice »Sit gladnome ne vjeruje« i obratno. Kad bi čovjek u stanovitoj mjeri osjećao tuđe potrebe, mnoge bi stvari bilo lakše riješiti, ali to je za sada utopija, a iskreno suosjećanje čovjeka prema čovjeku i pomaganje u zadovoljavanju potreba je rijetkost. Cjelokupna povijest, kako je Marx uočio, bila je sve veće udruživanje ljudi, kako bi se olakšalo zadovoljavanje potreba. Stoga je jedini realan put u pravcu osiguranja pretpostavki za efikasnije i humanije udruživanje u radu i potrošnji. Tu je najveće ograničenje upravo buržoasko pravo egoističnog čovjeka, a egoizam mora biti kažnjen kao zločin, kaže Marx, jer drugi ne smije biti zapreka zadovoljavanju potreba.

Nužna pretpostavka je izvjesno zadovoljenje osobnih potreba za širenjem procesa udruživanja. Međutim, iako je ta pretpostavka u znatnoj mjeri osigurana, proces udruživanja ide do familije, uskog kruga prijatelja, a dalje kroz proces rada intenzitet spremnosti na udruživanje znatno opada. Tako unutar sličnih radnih mjesta još postoji solidarnost, unutar OOUR-a je već slaba, unutar radne organizacije je još slabija, u okvirima privredne grane gotovo i ne postoji, a kad bismo prešli granice zemlje, teško bismo naišli na spremnost za uskraćivanje u zadovoljavanju egoističkih potreba u interesu razvijanja cjeline.

Postoji vjerojatno zakonitost unutar grupnog odnosa prema među-grupnom odnosu (intragrupni i intergrupni odnosi) gdje u prvome vladaju zakoni familijarnosti (vidi tabelu 5, slučaj A), a u drugom zakoni revanšizma (slučaj I). Rekli smo da je teorijsko rješenje u razvijanju fair odnosa, ali je njega teško postići u jednostavnoj igri — nogometu, a kamoli u daleko težoj životnoj igri. Odgovore može dati samo sistematsko snimanje stvarnosti i otkrivanje objektivnih zakonitosti u ponašanju pojedinaca, manjih i većih grupa, čega na žalost za sada nema.

Zato je utvrđivanje objektivnog stanja u zadovoljavanju potreba *conditio sine qua non* za traženje rješenja koja će biti efikasnija i humanija. U fazi 3. vrši se upravo snimanje, tj. utvrđuje se koliko se koja potreba zadovoljava unutar jednog zaokruženog samoupravnog sistema, npr. komune.

Ovdje bi prigovor mogao biti da je stanje već poznato, ali je iskustvo autora da su te postavke uglavnom zabluda. Otpor ovakvom pristupu može slijediti iz saznanja da ne vrijedi snimati stanje kad nema objektivnih mogućnosti da se efikasnije zadovoljavaju potrebe. Ovaj prigovor ima već više opravdanja, ali tada djelovanje treba usmjeriti na osiguranje pretpostavki i objektivnih mogućnosti, jer se inače beskrajno vrtimo u Hegelovom apsolutu, koji želimo transcendentirati u Marxov svijet.

U snimanju objektivnog stanja koriste se tehnike anketiranja i testiranja, a njihovom kombinacijom utvrđuje se stvarno stanje. Tako se npr. kroz anketu ljude pita kakvo je njihovo zdravstveno stanje i to je prva faza u zadovoljenju potreba za zdravljem. Razumljivo, pojedinci nisu u stanju validno misaono reproducirati svoje psihofiziološke procese i u tom pravcu je testiranje zdravstvenog stanja nužno. Kod istraživanja potreba za obrazovanjem također se anketiranjem mogu prikupiti dragocjene informacije o znanjima koja pojedinac ima i koja želi steći, a testiranjem se može objektivno utvrditi što se stvarno zna, a što se ne zna. Tako bismo mogli ići u nedogled sa svakom potrebom, međutim, potrebno je kombinirati subjektivni i objektivni aspekt, anketiranje i testiranje u ovoj fazi MONESE.

Prikupljeni podaci o stanju još nam ništa ne govore dok se ne obrade i dok se ne utvrde određene zakonomjernosti. Ovo je 4. faza, u kojoj se koriste zakonitosti matematičke statistike i vrše izračunavanja prikazana u metodološkom dijelu. Najvažnije je znati koje su tendencije, tj. srednje vrijednosti, kolika su odstupanja, razlike — varijanca, i na kraju što uzrokuje te razlike, tj. što objašnjava varijancu. Ovaj rad je nemoguće zamisliti bez kompjuterske, numeričke obrade informacija, a u bližoj budućnosti mogu se očekivati i velike mogućnosti u nenumeričkoj obradi podataka, jer se mnoge dragocene informacije o zadovoljavanju potreba teško mogu numerički izraziti i kroz to obraditi. Kvalitativnom i kvantitativnom analizom prikupljenih podataka i informacija na osnovi teorijskih hipoteza i stvarnog stanja dolazi se do otkrivanja objektivnih zakonomjernosti i do podloga koje svima omogućuju uvid u sve probleme oko zadovoljavanja potreba. To je 5. faza, u kojoj se informacije emitiraju

svim sudionicima u jednom samoupravnom sistemu, te tako sada pojedinac, uz svijest o stupnju zadovoljavanja vlastitih potreba, ima i uvid u stanje kod drugih ljudi. U teoretskom dijelu smo govorili o zakonitosti relativne deprivacije. Pojedinac se komparira s relevantnima i vidi kakva su postignuća drugih. To je i osnova njegovoj deprivaciji, jer on ne sagledava zakonitosti o kojima ovise ta postignuća, tj. zadovoljavajuće potreba. No svrha ove faze nije da pomogne egoističnom pojedincu već da postigne cjelinu i kod svih zajedno osigura sve efikasnije i humanije zadovoljenje potreba. Upravo u toj fazi treba doći do kvantitativnih promjena u saznanjima o zadovoljavanju potreba koja u 6. fazi trebaju generirati novu kvalitetu odluka. Aksiom od kojega se polazi jest da ljudi u odlučivanju ne griješe namjerno, da su greške u odlučivanju najčešće uzrokovane neznanjem, te da će stvaranje i pripremanje informacija koje osiguravaju saznanje voditi optimalnijem odlučivanju. Ne treba se zanositi idejom da ljudi imaju anđeosku prirodu i da je dovoljno dati optimalne prijedloge. Upravo su zbog toga u dosadašnjim fazama MONESE vodeću ulogu imali znanstveni kadrovi, a nakon ove faze tu ulogu preuzimaju političari.

Danas ove faze ne postoje u stvarnosti i znanstvenici su ili apologeti političkih koncepcija ili kritizeri. Kroz ovakav model daje im se mogućnost da verificiraju svoje teorijsko i metodološko znanje za što su i osposobljeni. Već je sv. Augustin ukazao na to da se znanstvenici bore protiv poštenog neprijatelja, a političari protiv nepoštenog. Naime, prvi protivnik ne vara i ne mijenja svoju taktiku, a moguće ga je i objektivno upoznati, objasniti, dok se u drugom slučaju radi o čovjeku koji, po zakonu o minimumu ulaganja napora, želi izbjeći obaveze provođenja odluka.

Prvih pet faza omogućuje maksimalnu primjenu znanosti, to bi po Marxu bio um revolucije, a sada je na srcu, htijenju da se to ostvari, da se znanost ozbilji i izvrši negacija negacije kolektivnog uma u ozbiljenje, oživotvorenje.

Osnovne karakteristike sadašnjeg načina odlučivanja su da uži krug ljudi na osnovi stečenog iskustva a priori utvrđuje potrebe i probleme građana i/ili članova određene organizacije i daje prijedloge i programe rada.

Autor je (69/1) ukazao na velik utjecaj rukovodilaca na proces donošenja odluka u samoupravnim organima u jednom poduzeću, a J. Obradović (304-2/137) je u obimnoj longitudinalnoj studiji u 24 radne organizacije SFRJ uklonio sve neizvjesnosti o subjektima odlučivanja u našim privrednim organizacijama. Po frekvenciji diskusije, po trajanju diskusije, po broju prijedloga i po broju usvojenih prijedloga dominiraju rukovodeći kadrovi, njima pripada 75% aktivnosti u organima upravljanja, 86% svih prijedloga potječe od njih iako ih kvantitativno ima 81% u forumima koji odlučuju.

Većina ostalih učesnika pasivno usvaja prijedloge i jednostavno nema mogućnosti da se suprotstavi takvom stilu rada, a ne bi od toga imala ni koristi. To je stoga što suprotstavljanje prijedlozima rukovodilaca izaziva povredu potrebe za prestižem, za samopoštovanjem, a reakcija je u varijantama C i I zakona recipročnog ponašanja. Netko uči na vlastitoj koži, a netko na tuđim primjerima, a sve to vodi pasivizaciji i onog manjeg dijela koji žele aktivno pridonijeti rješavanju zajedničkih problema, jer imaju u većoj mjeri zadovoljene svoje osobne potrebe. Tako dolazi do toga da se u procesu donošenja odluka javlja monolog, koji nužno izaziva dijalog u procesu provođenja odluka, no o tome kasnije.

Svim prethodnim fazama upravo to se htjelo izbjeći. Namjera je bila da se osiguraju sve pretpostavke za maksimaliziranje dijaloga u procesu donošenja odluka umjesto postojećeg monologa. Želi se u proces donošenja odluka uključiti svakoga onoga na koga se odnose odluke ili koji će odluke provoditi. Istraživanja pokazuju da sadašnja metodologija rada ne omogućava dijalog, dakle slobodno djelovanje dijalektike. Marx, a kasnije i Lenjin, divno su zamislili koncepciju demokratskog centralizma, gdje se odluke donose demokratskim putem, tj. angažiranjem svih, a zatim provode gvozdnom disciplinom — centralizmom. Na žalost, budući da u praksi nema dovoljno ideološko-političke zrelosti, demokratski centralizam transformira se u centralizam i nastupa sve veća podjela na upravljače i izvršioce. Naivno je pretpostaviti da bilo kakav model može riješiti probleme ljudi, mogu ih riješiti samo oni svojim svjesnim radom, sloboda se ne poklanja već zahtijeva angažman. Jedino znanost može pomoći da taj proces dezalijenacije prođe sa što manje napora, propusta, pogrešaka i konflikata, a to je moguće samo uz primjenu osnovne formule da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja, htijenja i tehnike, ili, detaljnije, poštivanjem zakonitosti prijenosa informacija, relativne deprivacije i recipročnog ponašanja.

Današnji je smjer toka informacija od vrha društvene piramide ka dnu, a ovim modelom želi se osigurati istovremeno dvosmjerno komuniciranje sudionika. Samoupravni model ne priznaje vertikalnu podjelu rada već horizontalnu, ali dok svatko ne bude imao sve relevantne informacije, praktički nema mogućnosti za očuvanje suvereniteta neposrednog proizvođača. On nužno mora otuđivati svoj suverenitet kad nema relevantne informacije, on mora vjerovati rukovodiocima koji imaju monopol nad informacijama sve dok ne bude u stanju misaono reproducirati proces rada, proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje materijalnih dobara. Kad bude doista znao što treba i mora biti s onim što jest, kad bude imao interpretaciju uzroka tih razlika, bit će u stanju vršiti svjesnu negaciju negacije, razumljivo ne izolirano od drugih — egoistički, već udružen s drugima.

Primjenom MONESE ne mogu se očekivati nagle, kvalitativne promjene, ostvarenje revolucionarne prakse. Sudionici u prvom redu moraju naučiti »pravila igre«, a znanstveni kadrovi moraju osigurati maksimalno

moguću kvalitetu u prvih 5 faza. Što se u tome više uspije, to će biti jednostavnije u slijedećih 5 faza, a što se manje bude simuliralo objektivno stanje u početku, to ćemo kasnije više imati stanje slično dosadašnjem. Najbolje će biti kad svi budu uključeni u prvih 5 faza, kad svatko bude stvaralački pridonosio kvaliteti odluka, a do tada se treba maksimalno osloniti na postojeće resurse. Na žalost, ne možemo se previše ponositi primjenom znanja u praksi: najeklatantniji primjer su odlasci naših stručnjaka na rad u inozemstvo i broj nezaposlenih radnika sa visokom i višom spremom u zavodima za zapošljavanje. McNamara je jednom prilikom izvrsno rekao da je nezapošljavanje stručnih ljudi uvjetovano nesposobnošću rukovodilaca da apsorbiraju znanje, a kod nas se radi o tome da samo sistematskim podizanjem obrazovnog nivoa cjeline zaposlenih može doći do bržeg napretka i razvitka.

Neka iskustva u primjeni MONESE ukazuju na to da osiguranje svih mogućih relevantnih informacija daje poticaj za novu kvalitetu diskutanja i donošenja odluka. Teorijski je to i razumljivo, jer se pojedinac susreće sa cjelinom, njegovo znanje i pristup neminovno su znatno manji od cjeline, on zna i hoće sebe, njegov totalitet je njegova sebična sfera.

Kako je Marx rekao, imperativ je da opće postane zbilja, a predloženo je model realizacije te ideje.

Pogledajmo kako suvremena tehnika može i ovdje pridonijeti kvalitetnijem odlučivanju. Već je rečeno da linearno programiranje, dinamičko programiranje, teorija igara, mrežno planiranje, teorija repova, te druge tehnike i metode pružaju velike mogućnosti u maksimalizaciji efikasnosti rada. O tome ima već mnogo literature i nema potrebe detaljnije pisati.

Već je rečeno da je osnovni problem prijenos informacija. Pogledajmo kako tehnika danas već pruža mogućnosti da se minimalizira jednosmjerno komuniciranje, a maksimalizira dvosmjerno.

Danas su rijetki pojedinci koji, kada diskutiraju na sastanku, s lica i iz reakcija prisutnih znaju »čitati« da li postoji suglasnost, protivljenje ili indiferentnost. Te povratne sprege su vrlo važne jer treba doći do kristalizacije uzroka razlika i protivljenja. Kako znamo, do toga može doći ili iz neznanja ili iz različitih interesa, potreba, najčešće kombinacije jednoga i drugoga — neznanja i nehtijenja.

Kako osigurati povratne informacije od trenutno pasivnih slušalaca? U školama se već primjenjuju tzv. responderi, tj. svaki sudionik u obrazovnom procesu ima minijaturni terminal — generator s 2, 3, 4 vrste impulsa. Ako se unaprijed dogovori da npr. A znači razumijem, B — djelomično razumijem, C — razumijem, a D — ne slažem se, nastavnik može imati stalnu povratnu informaciju o procesu usvajanja gradiva. Na žalost responderi se ne koriste ni za testiranje trenutnog znanja učenika i potpuna primjena te tehnike je tek pred nama.

Već se daje naslutiti kako je tu ideju moguće primijeniti u procesu samoupravnog odlučivanja. Na svako izlaganje, diskusiju, primjedbu na neki način svatko istovremeno glasa, reagira, a lako je moguće konstruirati neke vizualne ili auditivne signale, pa ukoliko »netko prodaje rog za svijeću«, odmah se vidi da takvoj diskusiji nema mjesta. S vremenom će biti moguće ubaciti još veće posredovanje, npr. primjenom kompjuterskih terminala, gdje bi se reakcije, odnosno razlike u reakcijama, automatski interpretirale u funkciji potencijalnih nezavisnih varijabli. No ovo bi za sada već bila utopija, dok se prethodno može primjenjivati već u sadašnjim uvjetima. Ako ni za što drugo ta tehnika bi se u početku mogla primijeniti umjesto sadašnjeg načina glasanja koje se bitno ne razlikuje u posljednjih 2—3000 godina. Općenito, neshvatljivo je da je tehnika tako malo pridonijela povećanju efikasnosti sastanaka i da tu za sada gotovo nema razvitka.

Neefikasnost komuniciranja na sastancima otežava razvitak samoupravljanja, ali znanost se tim problemima još ne bavi dovoljno. Česte su žalbe ljudi na naše svakidašnje sastanke i nisu rijetke neurotske reakcije u takvim situacijama. Izraz »sastančenje« sam za sebe dosta govori o tome kakvi su nam sastanci. Spomenute faze (1—4) mnogo toga mogu olakšati, a kako vidimo i sam sastanak može imati efektniji tok.

Odluka koja se donosi mora davati odgovore na pitanja: tko, što, kako, kada, s kim, gdje, do kada, zašto, s čim, koliko, pošto.

Kod nas je dosta raširena zabluda da donosimo dobre odluke, ali ih loše provodimo. Sigurno je da ima i dobrih odluka koje se nisu provodile, ali češće odluke nemaju potrebnu kvalitetu. Odluka mora entropiju svesti na minimum, a to je posebno moguće u programiranim aktivnostima kakve su najčešće u procesu rada i proizvodnje, a u znatnoj mjeri i u raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Najveći dio vremena u radnoj sferi utroši se na provođenje odluka, i kad bi postojale snimke ukupnog fonda sati, vjerojatno bi 90% otpalo na aktivnosti provođenja odluka. U tom području tehnika je napravila prava čuda, i kad sagledamo razvitak od prvoga kamenog noža i sjekire do automatiziranih tvornica, uviđamo da dolazimo do zasićenja u procesu provođenja odluka. Budućnost će neminovno osloboditi čovjeka kako nepotrebnih fizičkih napora, tako i monotonije rada, ali se radi o tome da čovjek zbog toga ne bježi u potrošnju, uživanje, već da angažira svoje oslobođene snage u donošenju odluka. Danas se ljudi pasiviziraju i lako mire s postojećim načinom rada, s uvjetima i organizacijom rada i uopće sa svim poteškoćama na koje nailaze. Najčešće padaju u apatiju, rezignaciju, pasivnost, a da bi u budućnosti bilo bolje treba shvatiti da je uzrok u tome da ne znaju racionalnije investirati. Sadašnjost i prošlost ne mogu se promijeniti, ali budućnost može i mora. Nije neminovno da se sutra i prekosutra živi kao danas i juče, ali najčešće je tako. Vidjeli smo da su rezultati rada na svim nivoima ponajviše uvjetovani faktorom znanja, a ako ono ostaje konstantno, ne može ni doći do sadržajnih promjena u kvaliteti života. Prošlo je nepunih 30 godina od pobjede socija-

lizma, vidjeli smo da se napravilo mnogo, ali sada smo u stanju sagledati gdje se griješilo, gdje su uzroci, što treba voditi novoj kvaliteti provođenja odluka. Kad se npr. čita prijedlog za javnu diskusiju o Osnovama zajedničke politike dugoročnog razvoja SFRJ do 1985. godine, ne mogu se očekivati kvalitativne promjene u radu, proizvodnji i životu uopće. Iz tih materijala se sagledava da naši znanstvenici nisu dovoljno uočili bitne zakonitosti procesa rada i proizvodnje, te stvaranja i povećavanja dohotka, a da i ne govorimo o humanizaciji rada.

Proces dezalijenacije ostat će utopija ako se ne započne sistematsko istraživanje procesa rada, procesa provođenja odluka, kako bi se sagledalo kako negirati negativnosti.

Vjerojatno ćemo i dalje živjeti u imperiju empirije ukoliko se ne prihvatiti pristup na koji se ovim radom želi ukazati.

Sadašnji proces provođenja odluka upravo je baza koju treba negirati u novu kvalitetu. Uključivanje neposrednih proizvođača u proces donošenja odluka putem anketiranja i testiranja osigurat će kvalitetnije provođenje odluka, ali se ne smijemo zanositi da će to ići lako. Upravo ovdje je najteže, u 7. fazi, koja kvantitativno gledano, čini samo 1/10 modela. Tu je jedino pravi život i, kako lijepo kaže Lenjin, mnogo je ljepše živjeti u revoluciji nego o njoj pisati. Analogno tome treba samo osigurati pretpostavke za to da rad i proizvodnja budu permanentna revolucija, mijenjanje sebe i okoline. Hegelove misli da je rad spriječna žudnja, da rad obrazuje i od sluge stvara gospodara upravo su osnova za novu kvalitetu rada. Iz rada slijede svi ostali društveni procesi. R. Legradić u svojoj dijalektičkoj teoriji ukazuje na to kako DEO, moral, pravo, DPU, ideologija i umjetnost imaju korijen u radu — prvenstveno u provođenju odluka. Ako to nije na nivou saznatih mogućnosti, imamo alijenaciju, frustraciju, negaciju, život kakav je Marx najvjernije sintetizirao u 1. knjizi »Kapitala«. Neshvatljivo je koliko je Marx utrošio truda i kako je obradio silne izvještaje, ankete i ostale materijale da bi pokazao kakvo je stvarno stanje procesa rada, a kako to danas marksisti čine ispod njegova nivoa. Možemo se samo složiti s Lenjinom, da imamo dovoljno vlasti, ali nemamo dovoljno znanja.

Pogledajmo što je moguće učiniti da proces provođenja odluka bude efikasniji, pa i humaniji.

To je slijedeća, 8. faza, jer nije dovoljno donijeti optimalnu odluku i pustiti da se ona provodi. Neophodno je da permanentno u svijesti postoji vizija cilja i stalna komparacija cilja i ostvarenja. Teorijski rečeno, nužna je povratna sprega koja mora osiguravati sve savršenije simulirane objektivnih zakonitosti, odnosno gospodarenje njima i nad njima. Uzroci za greške su nedovoljno znanje i/ili nedovoljna htijenje.

U neposrednoj proizvodnji analiza se osigurava statističkom kontrolom kvalitete, praćenjem događaja predviđenih mrežnim planiranjem, praćenjem događaja na radnim mjestima u pogledu materijala, energije, informacija, vremena, troškova, otpadaka, uopće održavanja tehnološkog procesa u optimalnom rasponu.

Ovdje se ponovo uvlače znanstvene metode anketiranja i testiranja kako bi se utvrdili uzroci negativnosti odstupanja od planiranog. Tako se anketiranjem pita neposredne proizvođače koji su uzroci da ne rade efikasnije i što s tim u vezi predlažu. Uopće, nastoji se na osnovi proteklih događaja saznati uzroke promašaja i odstupanja. No najvažnija su testiranja. Pogledajmo detaljnije u tabeli 25 kako bi to trebalo izvesti.

Tabela 25.

Podloga za analizu i razvijanje rada po proizvodima i radnim mjestima

		Proizvodi X_j					total
		1	2	3	4	.	X_m kapaciteta
radna mjesta Y_i	1	Z_{11}	Z_{12}	Z_{13}	.	.	Z_{1m} Z_1 .
	2	Z_{21}	Z_{22}	Z_{23}	.	.	Z_{2m} Z_2 .
	3	Z_{31}	Z_{32}	Z_{33}	.	.	Z_{3m} Z_3 .
	4	Z_{41}	Z_{42}				
					Z_{ij}		
	Y_n	Z_{n1}	Z				Z_{nm} Z_n .
	Total	Z_1	Z_2				Z_m

Cijena koštanja (C_i)

Dobit (D_i)

Maksimalni plasman (E_i)

Prikazana matrica je vjerna reprodukcija modela za linearno programiranje, odnosno za izradu optimalnog programa proizvodnje. Kad bi bila samo to, ne bismo je ni navodili, jer u literaturi o tome ima veoma mnogo.

Ovo su ideje pokojnog A. Đuraševića, a na njih treba ukazati jer su upravo u mogućnosti za beskonačan razvitak i unapređenje proizvodnje. Osnovna je misao utvrditi što s datim kapacitetima najviše ograničava veću produktivnost, tj. veću količinu dobara. O tome nam govore odnosi svakog stupca s posljednjim stupcem, a vidi se gdje su uska grla. Ona se mogu zapaziti i prostim opažanjima, ali takav pristup odgovara zanatskom promatranju proizvodnje čemu, na žalost, još uvijek robuju naši tehnički kadrovi. Proces unapređenja nije u traženju optimuma u datim uvjetima, nego u mijenjanju uvjeta, konkretnom poduzimanju tehnoloških i konstruktivnih zahvata gdje se najviše sputava veća produktivnost.

No nije dovoljno gledati samo po stupcima — to je prvenstveno zadatak tehničkih stručnjaka. Potrebno je metodološki slično analizirati po recima odnos vektora dobiti i svakog prethodnog retka. Usavrša-

vanje slijedi nakon sinteze tehničkog i ekonomskog pristupa, jer se pronađu radna mjesta koja najviše ograničavaju maksimalizaciju dohotka po zaposlenome. Teorijske analize su pokazale da ograničenja postoje na 10% radnih mjesta. Tu se, kako navodi A. Đurašević (19/89), studijem rada i vremena, studijem tehnološkog procesa, novom opremom, razvijanjem znanja i htijenja radnika omogućava uklanjanje uvjeta koji ograničavaju maksimalizaciju. Jasno, kada se to dogodi, neka nova mjesta postaju najveća ograničenja i tako proces usavršavanja ide u beskonačnost.

Zanimljivo je da je slično i kod mrežnog planiranja, s tim da ovdje postoji svijest o mogućnostima usavršavanja. Na ovom području se sagledava kritični put i reorganizira aktivnost tamo gdje ima znatnih zazora, a prvenstveno na 10% aktivnosti koje su na kritičnom putu. Studiranjem tih mjesta pronalaze se rješenja koja omogućuju minimalizaciju vremena i troškova.

Ovo dvoje može biti putokaz tehno-ekonomskim stručnjacima kako da pristupe spoznavanju problema da bi ih nadvladali. Ne treba se plašiti mnogobrojnih radnih mjesta ili aktivnosti koje se obavljaju. Vidimo da nam tehnike operacijskih istraživanja omogućuju da se usmjerimo na najbitnije točke, te da s više zadovoljstva uđemo u 9. fazu — ostvarenje cilja. Ovo je faza u kojoj se »žanje sijano« i koja sve manje ovisi o faktorima izvan ljudi.

Iz cijelog dosadašnjeg prikaza uočava se optimizam, koji lako može izgledati neosnovan čim se pomisli na stvarnost. No cijeli marksizam je vjera u nauku umjesto prethodne etape, nauke o vjeri. Ovo je faza gdje se osjeća korist od znanosti i ideološkog opredjeljenja. Šire gledano, ideje Marxa, Engelsa i Lenjina nailaze na sve plodnije tlo, sve veći broj zemalja se opredjeljuje za put koji je zacrtan naučnim socijalizmom, no te će ideje doživjeti konačnu pobjedu samo kad se kvaliteta života promijeni, kad bude znatno više humanosti, efikasnosti i slobode tamo gdje socijalizam ideološki dominira.

Dohodak po stanovniku i razvijenost fair odnosa među asocijantima ostvaruje se u 9. fazi toliko koliko se znanja i napora uložilo. Dosađnji prikaz ukazao nam je na bitne zakonitosti, posebno u pravcu maksimalizacije efikasnosti rada. Saznanje tih zakonitosti mora osigurati povećanje uspješnosti rada, a šteta je što nema mogućnosti da se demonstriraju efekti humanizacije rada. Ideološka sagledavanja tu nisu dovoljna, humanizam se mora sve više radati u radu i kroz rad i tada će se vrijednost te životne dimenzije pojaviti u punoj svjetlosti. To u prvom redu znači humanije zadovoljavanje navedenih potreba, uspostavljanje društvene odgovornosti za osiguranje skladnijeg zadovoljavanja osnovnih čovjekovih potreba.

Tada će u posljednjoj, 10. fazi biti više zadovoljstva i sreće, a manje egoizma, izoliranosti, usamljenosti i nepotrebnih ratovanja — kako psihičkih tako i fizičkih. Sve se više nameće zaključak da sve ono što čovjek u svom životu doživljava ukazuje na neminovnost drugačijeg

odnosa prema radu, ljudima i prirodi. To što tu nema promjena kakve bismo željeli, proizlazi iz nedovoljnog znanja, te nas objektivna dijalektika »tuče po glavi«. Da bismo to izbjegli, moramo svi imati dijalektiku »u glavi«, moramo osigurati da svatko pridonosi donošenju odluka koliko zna i hoće. Što vlada nemoć, što se čovjek ne može stvaralački izraziti, što nema mogućnosti da zadovoljava svoje prirodne i društvene potrebe, uvjetovano je nedovoljnom razvijenošću individue, a samo kroz to, povratno, i cjeline — društva. Analiza emocionalnog fonda pojedinaca ukazuje na znatne doze straha, tuge, osjećaja, krivnje, anksioznosti, zlobe, pakosti, a sve to nije moguće odstraniti, ali je moguće minimalizirati.

Da bi se prišlo stvarnoj aktivnosti neposrednog samoupravljanja, MONESU treba još više razraditi, a navedenih 10 faza su još apstraktne. Pogledajmo zato u sadašnjim uvjetima konačni projekt od 50 aktivnosti, koji logički slijedi nakon modela od 5 i 10 faza.

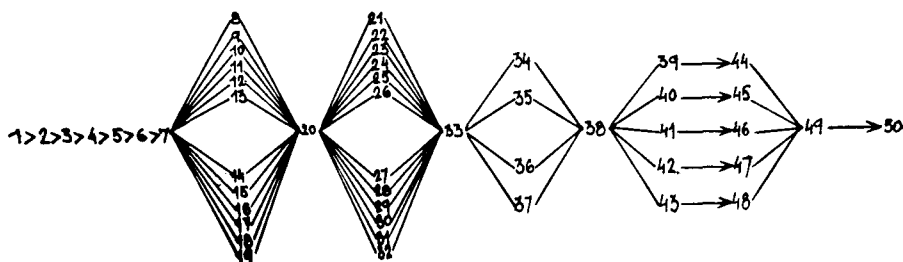
5.4. MONESA U 50 FAZA

5.4.1. Uvod

Na sl. 10. prikazan je cjeloviti tehnološki proces, koji daljom razradom može biti operacionalizacija apsolutne tehnologije u smislu jedinstvene znanosti o čovjeku, tj. u smislu povezivanja prirodnih i društvenih znanosti u jednu cjelinu, čemu bi korijen bio čovjek. Već prvi pogled pokazuje da je to sistem koji sadrži niz serijskih i paralelnih spojeva. Smatra se da bi u serijskim aktivnostima svi trebali sudjelovati, a u paralelnim bi postojala i daljnja podjela rada. Suština ovog pristupa je u što je moguće detaljnijoj razradi procesa donošenja odluka, jer je to najboljnja faza u sadašnjoj praksi, dok provođenje odluka nije temeljito analizirano.

U fazi 1. vrši se precizno definiranje ciljeva, a taj serijski spoj završava preciznim projektnim zadacima za analize od 8. do 19. aktivnosti. Analize svih informacija se sintetiziraju u 20. fazi u kojoj su svi uključeni i nakon bogatog uvida u cjelinu zbivanja i otkrivenih zakonitosti ulazi se u faze planiranja od 21. do 32. aktivnosti. Detaljno formirani planovi se sintetiziraju u 33. aktivnosti, u koju su uključeni svi ljudi, i tada se, na osnovi prethodnoga, definira poslovna politika sistema. Na osnovi te faze formuliraju se konačno tehnička, ekonomska, kadrovska politika i samoupravljanje, a u 38. fazi se ispunjavaju sve relevantne pretpostavke da bi se od 39. do 43. provodile unaprijed definirane politike (poslovna, tehnička, ekonomska, kadrovska) i samoupravljanje. Od 44. do 48. se vrši stalna komparacija plana i ostvarenja, da bi se u 49. izvršila posljednja komparacija pred ostvarenje zacrtanog cilja iz 1. faze.

Slika 10 — Model MONESE u 50 faza

1. analiza i definiranje ciljeva,
2. analiza i definiranje potreba,
3. provjeravanje potreba i mogućnosti,
4. preliminarno definiranje poslovne politike,
5. preliminarno definiranje projektnih zadataka za daljnji tok,
6. pilot-analiza sadašnjeg stanja,
7. formuliranje projektnih zadataka,
8. analiza kolektivne memorije,
9. analiza ulazno-izlaznih informacija,
10. analiza teorijskih informacija,
11. analiza potrošača,
12. analiza prostora,
13. analiza opreme,
14. analiza kadrova,
15. analiza materijala,
16. analiza energije,
17. analiza novčanih sredstava i cijena,
18. analiza proizvoda i otpadaka,
19. analiza samoupravljanja,
20. sinteza informacija o poslovnom sistemu,
21. planiranje akumuliranja u kolektivnu memoriju,
22. planiranje toka ulazno-izlaznih informacija,
23. planiranje toka teorijskih informacija,
24. planiranje zadovoljavanja potreba potrošača,
25. planiranje prostora,
26. planiranje rada s opremom,
27. planiranje razvitka kadrova,
28. planiranje nabavke materijala,

29. planiranje osiguranja energije,
30. planiranje novčanih sredstava i cijena,
31. planiranje razvitka proizvoda,
32. planiranje samoupravljanja
33. definiranje poslovne politike,
34. definiranje tehničke politike,
35. definiranje ekonomske politike,
36. definiranje kadrovske politike,
37. definiranje samoupravljanja,
38. integralno donošenje odluka,
39. provođenje poslovne politike,
40. provođenje tehničke politike,
41. provođenje ekonomske politike,
42. provođenje kadrovske politike,
43. provođenje samoupravljanja,
44. komparacija plana i ostvarenja poslovne politike,
45. komparacija plana i ostvarenja tehničke politike,
46. komparacija plana i ostvarenja ekonomske politike,
47. komparacija plana i ostvarenja kadrovske politike,
48. komparacija plana i ostvarenja samoupravljanja,
49. integralna analiza ostvarenih rezultata,
50. realizacija ciljeva.

5.4.2. Analiza i definiranje ciljeva

Prethodno smo teorijski ukazali na relevantne ciljeve, od najaps-traktnijeg, slobode, do operacionalizacije efikasnosti rada na dohodak po radniku, humanosti rada na razvijenost fair odnosa i odnosa s pri-rodnom u smislu odstranjenja štetnih otpadaka.

Moglo bi se predložiti da osnova svakog normativnog akta poslovnog sistema glasi da su ciljevi poslovanja maksimalizacija efikasnosti i hu-manost rada te minimalizacija zagađivanja prirodne okoline. Ovo bi bilo u skladu s konceptom prava kao primjene društvenih znanosti u reguliranju odnosa među ljudima jer svi zajedno moraju težiti istom cilju. Problem ciljeva se teorijski ne rješava, pa se stoga može zamisliti koliko je proizvodna praksa svjesna ciljeva poslovanja, te koliko u stvarnosti uopće postoji svjesno stremljenje ciljevima.

Ne može se očekivati slobodni udruženi rad dok u svakom radniku ne bude postojala permanentna usmjerenost zajedničkim ciljevima, a danas su to još rezultante egoističnih osobnih ciljeva. Za kapitaliste je postojao jasan cilj — maksimalizacija profita i to je, između ostaloga, revolucioniralo proizvodne snage u toj društvenoj formaciji. Dok na-

vedeni ciljevi ne postanu vlasništvo svakog radnika, teško je ostvarivati kvalitativne promjene u radu i proizvodnji. Naš pristup osvijetlio je objektivne zakonomjernosti u ostvarivanju najvažnijeg cilja — dohotka po radniku, a primjena tih otkrića pomogla bi istinskim promjenama u proizvodnji. Kroz to bi, po Legradićevoj teoriji, došlo do promjena i u ostalim kategorijama: DEO, moral, pravo, DPU, ideologija i umjetnost.

Ovdje je potrebno ukazati na opasnost od nekritičnog primjenjivanja rezultata u smislu »fabriciranja« VSS kadrova, a to bi moglo voditi samo inflaciji diploma.

Ne bi se smjelo zaključivati kako je dohodak po radniku dovoljan pokazatelj uspješnosti poslovanja. Statistički rečeno, on vjerojatno najviše zasićuje varijancu te varijable. Također treba voditi računa o resursima na kojima je ostvaren (73/152), jer se lako može dobiti kriva slika o uspješnosti ukoliko se ne usporede teorijska i ostvarena uspješnost. No nema svrhe perfekcionirati teoriju dok praksa ne diferencira svrhe od sredstava jer bi to vodilo samo »kratkim spojevima«.

Tako treba početi od snimanja stanja (npr. anketiranjem) da bi se utvrdilo koliko su radnici svjesni nužnosti maksimalizacije efikasnosti i humanosti rada u OOUR-ima. U anketi o socijalnoj politici, koja je provedena 1973. godine, za OK SKH, 881 zaposlenom iz 18 radnih organizacija općine Osijek postavilo se, između ostaloga, slijedeće pitanje: Koliko je u vašem OOUR-u razvijena težnja da se poveća dohodak po radniku:

Predloženi su odgovori: 1. ne znam, 2. uopće nije, 3. postoji u vrlo maloj mjeri, 4. postoji u znatnijoj mjeri, 5. u potpunosti je izražena.

Rezultati su prikazani u tabeli 26. gdje su odgovori ukršteni s kvalifikacijskom strukturom anketiranih.

Tabela 26.

Svijest o maksimalizaciji efikasnosti u funkciji kvalifikacijske strukture

	1	2	3	4	5	Bez odgo- vora	total
NKV	34/.20	3/.02	12/.07	14/.08	12/.07	95/.56	170/1.00
PKV	19/.27	4/.06	15/.21	15/.21	6/.09	11/.16	70/1.0
KV	46/.19	16/.07	64/.26	57/.24	33/.14	26/.11	242/1.0
SSS	27/.15	15/.08	36/.20	53/.30	31/.18	15/.08	177/1.0
VKV	21/.25	4/.05	15/.18	20/.24	17/.20	6/.07	83/1.0
VŠS	5/.14	1/.03	11/.31	10/.28	6/.17	3/.08	36/1.0
VSS	3/.05	2/.04	9/.16	27/.48	12/.21	3/.05	56/1.0
B. o.	11	2	6	6	3	19	47
total	166/19	47/.05	168/19	202/23	120/14	178/.20	881/1.00

$$X^2 = 418,7$$

$$P < 0,001$$

Pretpostavimo li da 881 slučajno izabrani radnik reprezentira populaciju zaposlenih u općini Osijek, možemo zaključiti da je najvažniji cilj poslovanja u potpunosti izražen kod 14% populacije, a da ga znatan dio nije dovoljno svjestan. Analiza po kvalifikacijama ukazuje na statistički značajne razlike po kvalifikacijskim kategorijama, odnosno kod radnika s višim obrazovanjem postoji više svijesti o navedenom cilju.

Vrijedan je pažnje odnos anketiranih prema maksimalizaciji humanosti u radu. Na pitanje: »Koliko je u vašem OOUR-u razvijena težnja da se poveća humanost u radu?« predloženi odgovori bili su adekvatni prethodnima, a prikazani su u tabeli 27.

Tabela 27.

Svijest o maksimalizaciji humanosti rada u funkciji kvalifikacijske strukture

	1	2	3	4	5	Bez odgo- vora	total
NKV	27/.16	4/.02	18/.11	16/.09	8/.05	97/.57	170/1.0
PKV	12/.17	5/.07	18/.26	18/.26	7/.10	10/.14	70/1.0
KV	25/.10	30/.12	75/.31	68/.27	21/.09	25/.10	242/1.0
SSS	18/.10	31/.18	44/.25	59/.31	18/.10	12/.07	177/1.0
VKV	10/.12	12/.14	20/.14	25/.30	9/.11	7/.08	83/1.0
VSS	1/.03	4/.11	15/.42	9/.25	4/.11	3/.08	36/1.0
VSS	2/.04	3/.05	14/.25	20/.36	15/.27	2/.04	56/1.0
total	102/.12	91/.10	215/.24	215/.24	83/.09	175/.20	881/1.0

$$X^2 = 473.01$$

$$P < 0,001$$

Ovdje stanje još manje zadovoljava jer je samo 9% populacije svjesno te težnje. Zanimljivo je da su ovdje još značajnije razlike u funkciji kvalifikacijske strukture. Moglo bi se istraživati jedino da li razlike nastupaju uslijed veće svijesti o humanosti odnosa u OOUR-ima kod obrazovanijih ili je humaniji odnos prema obrazovanijima.

Da se anketiralo i o 3. dimenziji, vjerojatno bi svijest o tome bila još manje izražena. Iz toga vidimo kakvi nas veliki problemi očekuju. No nemoguće je zamisliti drugi put za dezalijenaciju čovjeka i od svjesnog usmjeravanja radnih ljudi analiziranim ciljevima ponajviše zavisi koliko će čovjek biti sluga, a koliko gospodar proizvodnih snaga i odnosa u DEO.

5.4.3. Analiza i definiranje potreba

U 2. fazi se definiraju potrebe. U tom pravcu je već dosta rečeno i korisno je vidjeti koliko su potrebe radnika zadovoljene i, što je još važnije, koliko su i u čemu nezadovoljene.

Prilikom anketiranja o kadrovskoj politici za potrebe OK SKH u Osijeku 1974. godine 825 radnika iz 15 radnih organizacija je odgovorilo, između ostaloga, na pitanje koliko su zadovoljene njihove potrebe za zdravljem, prehranom, stanovanjem, oblačenjem, transportom, sigurnošću, obrazovanjem, osobnim dohocima. Istovremeno je 91 rukovodilac istih poduzeća odgovorio na pitanje što misli koliko su te potrebe zadovoljene kod radnika. Rezultati su dani u tabeli 28, gdje brojevi u prvom stupcu pokazuju koliko rukovodioci smatraju da ima nezadovoljenih potreba kod njihovih radnika.

Tabela 28.

Deprivacije u potrebama radnika i percepcija njihovih rukovodilaca o tome

Potreba	radnici	rukovodioci
zdravlje	165/20%	18/ 6%
prehrana	123/15%	10/12%
stanovanje	198/24%	11/13%
oblačenje	140/17%	5/ 6%
transport	189/23%	8/ 9%
sigurnost	123/15%	7/ 8%
obrazovanje	99/12%	10/12%
osobni dohodak	272/33%	10/12%

Tabela 28 dokazuje da poslovice »sit gladnome ne vjeruje« sadrži mnogo istine, i rukovodioci, koji navedene potrebe uglavnom imaju zadovoljene, otprilike dvostruko potcjenjuju objektivno stanje. Mogli bismo, istina, spekulirati koliko se anketiranjem može utvrditi objektivno stanje, te koliko su po opće prihvaćenim mjerilima nezadovoljene potrebe zaposlenih, no to bi nas samo odvelo u izvjesno rasipanje oko promatranih vrijednosti.

Već znamo da su nezadovoljene potrebe pokretači aktivnosti, pa je važno usmjeriti rad institucija na zadovoljavanje promatranih potreba i uopće na zasićenje prva 4 nivoa potreba kako bi se osigurale pretpostavke za buđenje prave ljudske potrebe za stvaralačkim radom. Mogli bismo zaključiti da bi se oni koji već imaju razvijene stvaralačke potrebe trebali prvenstveno usmjeriti na područja gdje su potrebe ljudi najmanje zadovoljene. Dosadašnje analize bile su usmjerene prema

maksimalizaciji dohotka, a od ogromne su važnosti i potrebe za obrazovanjem, zdravljem i stanovanjem. Kako je problem stanovanja, kroz prethodni dio, hipotetski riješen, sada ćemo pažnju usmjeriti na zdravlje i obrazovanje.

U anketi o zdravstvenoj politici koja je bila provedena za potrebe OK SKH 1973. godine, anketirano je 556 stanovnika općine Osijek na osnovi slučajnih brojeva iz spiskova mjesnih zajednica. Rezultati u tabeli 29 pokazuju kakvo je zdravstveno stanje u funkciji kvalifikacijske strukture.

Tabela 29.

Zdravstveno stanje ljudi u funkciji kvalifikacijske strukture

	VSS	VŠS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV	tot.
1. Ne zna kakvo je stanje	3/ 9	6/16	11/11	2/ 8	4/10	3/ 5	1/ 6	8/13	38/10
2. Nije opće zadovoljan zdravljem	1/ 3	2/ 6	11/11	3/12	8/20	7/12	8/67	11/18	51/14
3. Minimalno je zadovoljan zdrav.	2/ 6	5/15	11/11	6/25	7/18	7/12	4/24	11/18	53/14
4. Osrednje je zadovoljan zdrav.	15/64	10/29	37/35	7/29	10/25	22/39	2/12	15/25	118/32
5. Zadovoljan u potpunosti zdrav.	13/38	13/38	34/33	6/25	11/28	18/31	2/12	15/25	112/30
Total	34/90	36/90	104/90	24/90	40/90	57/90	17/90	60/90	372/90

Vidi se da 10% ljudi ne zna kakvo im je zdravstveno stanje, 14% nije zadovoljno, 14% je minimalno zadovoljno, 32% osrednje, a 30% u potpunosti. Mogli bismo grubo zaključiti da je 1/3 anketiranih zadovoljna, 1/3 osrednje zadovoljna, a 1/3 nije zadovoljna. To je osnova od koje treba voditi zdravstvenu politiku. Ovdje se pojavljuju isti problemi kao i u privredi, naime nema podataka o ljudima, te ni u zdravstvu čovjek još nije korijen svih stvari. U stvari problem nastupa već kod definiranja zdravlja. Za sada nam jedinu prikladnu definiciju nudi Svjetska zdravstvena organizacija po kojoj je zdravlje stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo nenazočnost bolesti ili iznemoglosti. Inspirativna je u tom pravcu definicija bolesti kao narušavanja metabolizma organizma, koju daje R. Legradić, što omogućuje da se uđe u suštinu uzroka poremećaja zdravlja. Zanimljivo je da novija otkrića sve češće korijen bolesti nalaze u poremećajima metabolizma, pa se može zaključiti kako i »laik« u zdravstvu, ukoliko dijalektički prilazi problemima, može pridonijeti njihovom rasvjetljavanju.

Iza svega krije se nedovoljno saznanje o nužnosti analiziranja podataka matematičko-statističkim metodama radi otkrivanja zakonomjernosti, kako bi se efikasnije i humanije negirale negativnosti u zdravstvu. No stvari se u tom pravcu ipak pokreću s mrtve točke, a Osijek bi

trebao, i mogao, biti prvi grad u SFRJ, pa i u svijetu, gdje bi se sistematski prišlo utvrđivanju uzroka postojećeg zdravstvenog stanja i kroz to omogućilo sistematsko djelovanje na zadovoljavanju potreba za zdravljem.

Podloga za takvu aktivnost je, uz ostalo, i spremnost liječničkog kadra za takvu akciju, jer je 76% osječkih liječnika spremno da se direktno ili posredno uključi u sistematska istraživanja zdravstvenog stanja, a nema ni jednog koji ne sagledava korist od takvog pristupa. Ovdje svaki stručnjak za svoje područje interesa pronalazi beskonačan put razvitka, a od takvog usavršavanja ima koristi i zajednica jer se usluge obavljaju mnogo znanstvenije. Neophodno je znati da je ovdje, kao i u drugim djelatnostima, znanje jedna od najvažnijih varijabli, a stjecanje znanja kroz takva istraživanja, te njihova primjena vodi revolucionarnoj praksi. Svaki drugi put ostavlja manje mogućnosti za dezalienaciju ljudi, u konkretnom slučaju liječnika i pacijenata, te se prostor i dalje prepušta imperiju empirije. Ovdje je osnovno definirati osnovne relevantne varijable. Analogno analizi grupa, industrijskih poduzeća i na kraju država gdje smo pronašli osnovne zakonitosti, moguće je postupiti i ovdje. Analizom matrice korelacija, regresionim analizama i korelacijama korelacija došlo bi se do zakonomjernosti koje su osnova narušavanju zdravlja i to bi bila osnova za razvijanje zdravstvene kondicije.

Pogledajmo neke zakonitosti do kojih se došlo anketom bez sistematskih testiranja i istraživanja.

Kako se iz tabele 30 vidi kod VSS kadrova ili se ništa ne poduzima ili se uspijeva u liječenju. VSS kadrovi češće od ostalih poduzimaju nešto izvan Osijeka. NSS češće pokušavaju nešto izvan Osijeka, a u Osijeku ne poduzimaju ništa. NKV su pokušavali u Osijeku i odustali, a dalje ni ne pokušavaju. Međutim, uzorak je premalen za preciznije zaključivanje.

Može se zaključiti kako obrazovni i ekonomski status igraju stano-vitu ulogu, pa se postavlja pitanje da li djelovati ili se prepustiti stihiji.

U tom pravcu je inspirativno koliko su građani spremni na vlastita ulaganja, na dodatne doprinose kako bi se kroz to osigurala zadovoljavajuća medicinska zaštita.

180, odnosno 47% ljudi je spremno na dodatne doprinose, 105 ili 26% također, ali pri tome traži garancije za uložena sredstva, 42 ili 11% nema dovoljno informacija da se opredijeli, a samo 47 ili 12% nije za takav oblik financiranja. Kako se vidi ljudi su spremni i na dodatna ulaganja u zdravlje.

Iz ankete je proizišlo da u cjelini najprogresivnije stavove o zdravlju imaju zdravstveni radnici, manje političari, a najmanje ostalo stanovništvo. Ilustrativne su razlike između tih triju struktura o nizu pitanja.

Tabela 30.

*Zavisnost uspješnosti rješavanja zdravstvenih problema
u funkciji kvalifikacijske strukture*

(Prvi broj je apsolutna vrijednost, a drugi relativna)

	VSS	VSS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV	total
1. Nije ništa poduzimao	11/37	9/29	36/38	8/38	7/19	16/32	3/18	22/38	112
2. Poduzimao je, nije bilo koristi, odustao	1/3	2/6	11/12	3/14	4/11	2/4	1/6	13/25	37
3. Poduzimao, nije bilo koristi, išao izvan Osijeka	1/3	9/29	5/5	6/28	5/13	9/18	6/36	8/14	49
4. Poduzimao, nije bilo koristi, ali još pokušava u Osijeku	1/3	1/3	8/9	0/0	5/13	3/6	1/3	1/2	20
5. Poduzimao, bilo je koristi, ali još nije zadovoljan	9/30	8/26	19/20	2/9	8/21	13/26	1/6	9/16	69
6. Poduzimao, bilo je koristi i stanje je zadovoljavajuće	7/23	2/6	14/15	2/9	8/21	6/12	4/23	5/9	48
	30/100	31/100	93/100	21/100	37/100	49/100	17/100	58/100	335

Tabela 31.

Mišljenje o zdravstvenoj politici

	Građani	Zdr. radnici	Političari	total
1. Uopće nije zadovoljan	71/1,9	16/1,43	3/3,18	90
2. Minimalno je zadovoljan	73/.10	30/.32	10/0.0	113
3. Osrednje je zadovoljan	158/.9	63/.1	33/4.61	254
4. Dosta je zadovoljan	31/.02	12/.14	2/1	45
	5/,4	5/2,8	0	10
6. Nema određeno mišljenje	29/1,3	5/1,36	1/1,5	35

$$X^2 = 21,04$$

$$P < 0,001$$

Iz tabele 31 vidi se (iza zagrade su vrijednosti Hi kvadrata) da najveće nezadovoljstvo i najmanje poznavanje stanja postoji kod građana.

Tabela 32.

Mišljenje o uvjetima rada, odnosno prostoru za rad

	Građani	Zdr. radnici	Političari	total
1. Ne poznaje uvjete rada	78/7,9	3/15,1	4/1,7	85
2. Smatra da su uvjeti rada nepodnošljivi	50/3	17/0.	2/2,8	69
3. Smatra da su uvjeti rada teški i da ima znatnih teškoća	129/4,98	80/9,25	26/1,18	235
4. Uvjeti rada su teški ali nema bitnih teškoća	68/0,6	28/0.	16/3,6	112
5. Uvjeti rada ne otežavaju rad	25/1,6	3/2,3	1/0,9	29
6. Uvjeti rada su zadovoljavajući	16/1,3	2/1,3	0/1,6	18

$$X^2 = 56,51 \quad P < 0,001$$

Teške uvjete rada sagledava 48% građana, 72% zdravstvenih radnika i 56% političara.

Kod mišljenja o sredstvima za rad najveće je nezadovoljstvo kod zdravstvenih radnika (36%), zatim političara (28%), a najmanje kod građana (20%).

U pogledu broja zaposlenih zdravstvenih radnika u odnosu na potrebe za zaštitom zdravlja opet je najveće nezadovoljstvo kod zdravstvenih radnika (70%), zatim kod građana (47%), a kod političara je znatno manje (42%).

Stručnosti zdravstvenih radnika nije zadovoljno 46% građana, 34% zdravstvenih radnika i 30% političara, motiviranošću za rad 40% građana, 25% zdravstvenih radnika i 22% političara, a odnosom zdravstvenih radnika prema korisnicima usluga 43% građana, 21% zdravstvenih radnika i 34% političara. Analizirajući prijedloge i mišljenja tih struktura nameće se zaključak da su najviše svjesni problema i najviše teže is-

pravnom rješavanju problema zdravstveni radnici, dok građani te probleme osjećaju samo kad su osobne potrebe ugrožene, a izvan te sfere angažman je minimalan. Sjetimo se Marxove misli da dok opće ne postane zbilja, nema istinske slobodne asocijacije ljudi. Mora se konstatirati da su progresivne snage malobrojne, ali — kako bi rekao R. Legradić — one se u vlastitom interesu moraju izboriti da se nadvlada nazadno, jer će u protivnom i same propasti.

Razvijenost proizvodnih snaga ograničava nas u slobodi zadovoljavanja potreba za zdravljem, ali i unutar postojećeg prostora, opreme, broja i kvalitete zdravstvenih radnika te obrazovanosti stanovništva postoje znatne mogućnosti da se radi efikasnije i humanije i, što je još važnije, da se usmjerava aktivnost za budući kvalitetniji rad. Do sada je bilo znatnih grešaka u investicijama, pa je vrijedno vidjeti kako se anketirani odnose prema investicijama u bolničke i izvanbolničke svrhe.

Tabela 33.

Mišljenja građana o investiranju u cilju očuvanja zdravlja

1. Treba jednako ulagati u bolničke i izvanbolničke ustanove	171/46%
2. Treba više ulagati u izvanbolničke nego u bolničke	40/11%
3. Treba više ulagati u bolničke nego u izvanbolničke	91/25%
4. Ne zna kako je najbolje	69/18%

Ukoliko se pusti da stihija vlada u ovom pravcu, ne može se očekivati znatan napredak, jer je samo 11% stanovništva svjesno da treba razviti preventivu kako se ne bi plaćala skupa terapija.

Uz zdravlje obrazovanje je osnovna potreba. U prethodnom dijelu dokazano je kolika je uloga obrazovanja pa je neophodno detaljnije prići tom području kako bi se sagledale negativnosti i stvorile pretpostavke za negaciju negacije.

Vrijedno je također sagledati da li ima razlika u mišljenjima između učenika, nastavnika, radnika i rukovodilaca, te je u tom pravcu za potrebe OK SKH 1973. godine anketirano 427 učenika srednjih i visokih škola, 131 nastavnik od predškolskih do visokoškolskih ustanova, 442 radnika iz 16 poduzeća u Osijeku te 61 rukovodilac iz istih poduzeća.

Iz tabele se vidi da je najmanje nezadovoljstvo osnovnim školama, a najveće srednjim, dok se najmanje zna kakvo je stanje u permanentnom obrazovanju.

U pogledu opremljenosti sredstvima za rad dominira nepoznavanje stanja ili nezadovoljstvo, a najvažnije je sagledati kakvo je stanje u pogledu rada nastavnog osoblja.

Kako se vidi, zakonitosti su slične, a osnovno je da dominira nepoznavanje stanja. Naš čovjek još nema definiran odnos prema analiziranim problemima, previše je opterećen svojim potrebama i to prepušta »nadležnima«. Postoji mogućnost da interesne zajednice pruže novu kvalitetu, no ako se ništa bitno ne promijeni u znanjima i htjenjima ljudi, reforma će postati samo nova forma, a čovjek će ostati u frustraciji, negativnosti, alijenaciji.

Dosta nam govori podatak koliko se prate društveno-politički događaji kroz novine, radio, televiziju, a u tabeli 36 je prikazano stanje.

Tabela 34.

Mišljenje o prostoru za rad u obrazovnim institucijama

		Neza- dovoljno	Nema odr. mišljenja	total
1. U predškolskim ustanovama	Učenici	67/16	193/45	427
	Nastavnici	35/26	40/31	131
	Radnici	120/27	227/51	442
	Rukovodioci	23/37	21/34	61
2. U osnovnim školama	Učenici	52/13	141/33	427
	Nastavnici	21/16	23/18	131
	Radnici	78/18	181/41	442
	Rukovodioci	18/30	21/34	61
3. U srednjoškolskim ustanovama	Učenici	112/26	115/27	427
	Nastavnici	57/43	37/28	131
	Radnici	85/19	188/43	442
	Rukovodioci	17/27	24/39	61
4. U visokoškolskim ustanovama	Učenici	126/25	181/42	427
	Nastavnici	47/36	43/33	131
	Radnici	110/25	212/48	442
	Rukovodioci	22/36	25/41	61
5. Ustanove za obrazovanje odraslih	Učenici	77/18	231/54	427
	Nastavnici	25/18	65/50	131
	Radnici	102/23	205/46	442
	Rukovodioci	12/19	30/49	61

Tabela 35.

Zadovoljstvo radom nastavnog osoblja

		Neza- dovoljno	Nema odr. mišljenja	total
1. U predškolskim ustanovama	Učenici	44/10	206/48	427
	Nastavnici	9/7	56/43	131
	Radnici	79/18	181/41	442
	Rukovodioci	9/15	20/33	61
2. U osnovnim školama	Učenici	59/14	109/26	427
	Nastavnici	9/7	27/21	131
	Radnici	62/14	163/37	442
	Rukovodioci	7/12	61/38	61
3. U srednjim školama	Učenici	93/22	83/19	427
	Nastavnici	23/18	37/28	131
	Radnici	69/16	169/38	442
	Rukovodioci	9/14	29/48	61
4. U visokim školama	Učenici	65/15	184/43	427
	Nastavnici	15/11	53/40	131
	Radnici	64/15	198/45	442
	Rukovodioci	15/24	30/49	61
5. U obrazovanju odraslih	Učenici	60/14	253/59	427
	Nastavnici	13/10	74/56	131
	Radnici	91/21	185/42	442
	Rukovodioci	11/18	31/51	61

Tabela 36.

Praćenje društveno-političkih događaja sredstvima masovnog komuniciranja

	Često prati	Ponekad	Rijet.	Nikako	b. o.	total
Učenici	149/35	210/49	46/11	15/4	7/2	427
Nastavnici	113/86	16/12	2/2	—	—	131
Radnici	211/48	168/38	29/7	10/2	24/5	442
Rukovodioci	49/80	11/18	1/2	—	—	61
Ukupno	522	405	78	25	31	1061

$$Hi^2 = 167,06 \quad P < 0,001$$

Ovakvim stanjem se ne možemo zadovoljavati, posebno ne kod učenika i radnika. Tu se gube prve pretpostavke za razvijanje samoupravljanja, za oslobađanje ljudi od nepotrebnih nužnosti.

Moraju nas navesti na razmišljanje podaci o tome koliko učenici i nastavnici očekuju da će se samoupravljanje proširiti i na ostale zemlje svijeta.

Tabela 37.

Mišljenje o proširivanju samoupravljanja na ostale zemlje svijeta

	Učenici	Nastavnici	Total
1. Samoupravljanje se neće proširiti	20/5	2/2	22
2. Proširit će se samo na manji broj	93/22	16/12	102
3. Proširit će se na veći broj	146/34	54/41	200
4. Proširit će se na sve	109/26	43/33	152
5. Ne zna	52/13	16/12	75
Total	427/100	131/100	

$$H^2 = 10,01 \quad P < 0,05$$

Tabela 38.

Iskorištenost znanja u procesu rada

	Radnici	Rukovodioci
1. do 30%	62/14	6/11
2. do 40%	23/5	3/5
3. do 50%	50/11	11/18
4. do 60%	20/5	4/7
5. do 70%	38/9	9/15
6. preko 70%	180/41	33/38
7. nije odgovorilo	70/16	5/8
Total	443	61

Kako se vidi, tek svaki treći nastavnik i svaki četvrti učenik sagledavaju objektivnu nužnost samoupravljanja kao forme odnosa među ljudima. Od ovakvog ideološko-političkog stanja treba poći u djelovanju.

Zanimljivo je da 31% učenika vjeruje da im talismani i amajlije donose uspjeh i sreću u životu, a 64% uopće u to ne vjeruje. Po mišljenju samih učenika zadovoljavajuće su higijenske navike razvijene kod 57% učenika, discipliniranost kod 29%, ustrajnost kod 30%, pristojnost kod 40%, poštivanje porodice kod 55%, poštivanje nastavnika kod 42%, iskrenost kod 33%, pravednost kod 35%, slobodoljubivost kod 54%, patriotizam kod 59%.

Zanimljivo je da učenici smatraju kako je formiranju pogleda na svijet u 57% slučajeva pridonijela škola, u 68% slučajeva porodica, a prijatelji u 35% slučajeva. Dakle, velik je utjecaj obrazovnih institucija na razvitak ličnosti.

Postavlja se pitanje koliko se stečeno znanje u školi primjenjuje u procesu rada i odgovori anketiranih radnika i rukovodilaca to u određenoj mjeri pokazuju.

Kako se vidi, kod 30% radnika i 34% rukovodilaca znanje je, po njihovom mišljenju, iskorišteno ispod 50% njihovih mogućnosti pa vjerojatno u takvoj situaciji i leže uzroci znatnim otporima permanentnom obrazovanju. Ljudi smatraju da ne trebaju dalje učiti, jer i sada imaju znanja koja su neiskorištena. Mogli bismo reći da je kod trećine ljudi koeficijent iskorištenja kao kod motora s unutrašnjim sagorijevanjem, što je očito neracionalno, ali nije dovoljan razlog za zanemarivanje daljnjeg obrazovanja. Primjena znanja ovisi o faktoru interakcije, o kojem se prethodno dosta diskutiralo, a čovjek jedino ima mogućnost da povećava volumen svog znanja. Ako mu je koeficijent iskorištenja nizak efikasnost će biti veća uz veći potencijal.

Može se postaviti hipoteza da rukovodioci, suradnici, vlastiti nedostaci i objektivne okolnosti onemogućuju veću primjenu znanja. Rezultati anketiranja u tom pravcu prikazani su u tabeli 39.

Tabela 39.

Vrste prepreka za primjenu znanja u praksi

	Prepreke			
	Rukovodilac	Suradnici	Vlastiti nedostaci	Objektivne okolnosti
Radnici	111/25	120/27	111/35	177/40
Rukovodioci	28/46	25/41	20/33	35/46

Sve vrste imaju sličan utjecaj, a za djelovanje ima dosta prostora jer su razlozi u drugim ljudima ili u vlastitoj ličnosti češći nego u objektivnim okolnostima, koje se vjerojatno prenaplaćavaju.

Dublja analiza bi također pokazala da se i iza objektivnih okolnosti krije ljudski faktor, no nema svrhe ulaziti u daljnja teorijska produbljivanja dok postoji niz prepreka koje se i bez toga mogu svladati. Vrijedno je saznati koliko se poštuje i priznaje stručnost u radnim organizacijama. 9% anketiranih radnika smatra da nečija vrijednost uopće ne ovisi o stručnosti, 9% ih misli da ovisi minimalno, 21% da djelomično ovisi, 26% da znatno ovisi, a 23% da u potpunosti ovisi. Slična je distribucija i kod rukovodilaca, te se može zaključiti da se dosta pozitivno vrednuje stručnost, ali još ne u dovoljnoj mjeri. Tu je vjerojatno jedan uzrok što nedovoljno obrazovani ni ne mogu vrednovati znanje, a drugi što stečeno znanje još nije u potrebnoj mjeri misaona simulacija objektivne stvarnosti, pa se kroz to ni ne sagledava korist od znanja.

Time se i može objasniti da 49% anketiranih uopće nije zainteresirano za stručno obrazovanje jer ne vidi korist od njega, 18% nema vremena, 14% nema financijskih sredstava, 5% uopće nije zainteresirano,

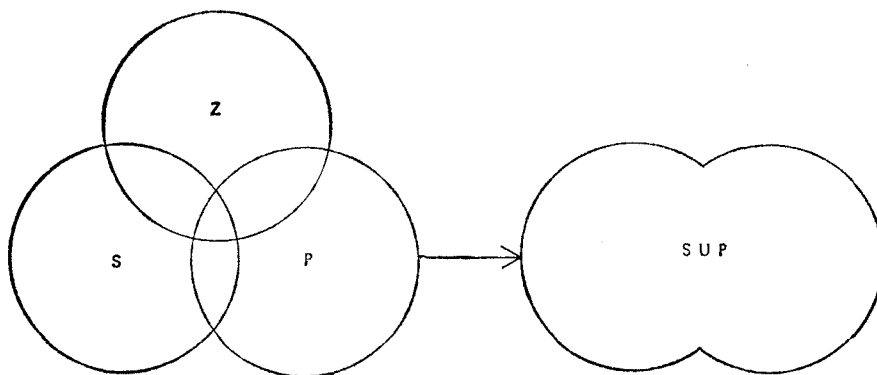
a samo 6% je zainteresirano. To je očito premalo da bi dovelo do krupnijih promjena u procesu rada i proizvodnji, a kroz to i u svemu ostalom. No vidi se, s druge strane da ima i vrlo malo oponenta, samo 5%, pa su svi ostali potencijalni kandidati za permanentno obrazovanje.

U tom pravcu treba kreirati teoriju o tehničkom, ekonomskom, psihosociološkom, organizacionom i ideološko-političkom sadržaju koja će radniku olakšati donošenje odluka. Također treba osigurati metodologiju koja će omogućiti stjecanja znanja uz minimalne napore i troškove. Već danas u tom pravcu postoje znatne tehničke mogućnosti: audiovizualna sredstva, magnetoskop, responderi, programirana nastava, nastava pomoću kompjutera. Moglo bi se čak reći da smo daleko bogatiji u pogledu metoda, formi i tehnika nego u pogledu sadržaja. Danas, teorijski, nema prepreke da se kroz TV-mrežu cijelo stanovništvo osposobljava za samoupravljanje, da stiče nužna tehnička, ekonomska, sociološka i druga znanja da bi se moglo aktivno uključiti u procese donošenja odluka. Međutim, u tom pravcu nema programa. Treba se podsjetiti da je najrentabilnije ulagati u znanja ljudi i da uglavnom tu leže prava ograničenja za društveni razvitak. X kongres SKJ je ukazao na neophodnost reforme obrazovanja. Dok zdravstveni radnici budu zadovoljni zdravstvenom politikom, a nastavnici obrazovnom, a jedni i drugi to jesu, ne mogu se očekivati kvalitativne promjene.

Zdravstveni radnici i nastavnici u postojećem društvu najbolje znaju kako se zadovoljavaju relevantne potrebe. S druge strane, te potrebe nisu u dovoljnoj mjeri zadovoljene kod ljudi, a dok taj odnos ne uđe u svijest prodavača i korisnika usluga, nema istinskog društvenog napretka. Postoji opći proces otuđivanja, pa su se tako i institucije otuđile. Od sredstava za zadovoljavanje potreba za zdravljem i obrazovanjem (a slično je i s drugim područjima) postale su okoštale birokratske ustanove koje sputavaju i onemogućavaju sve pokušaje revolucioniranja prakse. Samo znanstvenim istraživanjem tih procesa, anketiranjem i testiranjem pojava na tom planu, moguće je donositi odluke koje će voditi dezalijenaciji rada.

Osnovno od čega treba poći u permanentnom obrazovanju je analiza radnih mjesta, odnosno tehnološkog procesa, opreme, organizacije rada i uopće poslova na radnom mjestu. Na osnovi toga tim stručnjaka uspijeva definirati potrebna znanja za rad na takvom mjestu, što bismo uvjetno mogli nazvati skupom P. Testiranjem i uopće utvrđivanjem znanja izvršilaca na tom mjestu dobili bismo skup S, a skupom Q nazvali bismo znanja predviđena školskim programom za to mjesto. Grafički to se može prikazati kao na slici 11 i od takvog stanja treba težiti stanju gdje subjekt (S) ima u sebi sva znanja potrebna za rad na radnom mjestu P.

Slika 11 — Primjena Monese u permanentnom obrazovanju

Matematički rečeno, Z bi bio razlika S i P, tj. $Z = S/P$.

Sada se postavlja pitanje kako to postići na optimalan način. Suvremena pedagoška metodika nam ne daje zadovoljavajuće odgovore. Za jednu tematsku jedinicu trebalo bi izvršiti podjelu u sastavne dijelove. Nakon te klasifikacije slijedilo bi utvrđivanje međusobne zavisnosti elemenata i na osnovi tako dobivene matrice međuzavisnosti mogao bi se izraditi mrežni dijagram slijeda aktivnosti u učenju, tj. paralelnih i serijskih veza. Takvim mrežnim planovima za svaku tematsku jedinicu mogao bi se za svakog pojedinca utvrditi put obrazovanja.

Nakon toga se postavlja pitanje kako uskladiti ove individualne putove, jer je beskonačno skupo da svaki učenik ima posebnog nastavnika i program. Ovdje nam može pomoći, kako je to i inače slučaj, poznavanje zakonitosti u procesu rada, gdje se gotovo jedino zbivaju pojave vrijedne pažnje. Suvremena tehnologija je (17) pronašla odgovor kako uskladiti male serije a velike asortimane, a to je u obrazovanju tipičan slučaj. Ovdje se troškovi po jedinici mogu minimalizirati ako se primijeni grupna tehnologija. Bit tog pristupa je da se apstrahira vanjska različitost i promatra koliko su objekti rada tehnološki slični, tj. da li ih je moguće prostorno i vremenski tako obrađivati da ne trpi kontinuitet proizvodnje. Tako nije važno što su osovine, poluge, ekscentri, vijci, matice itd. geometrijski i funkcionalno veoma različiti, jer je na osnovi tehnološke sličnosti moguće i ekonomski korisno praviti velike serije.

Kako to primijeniti u obrazovanju?

Bez obzira na različit sadržaj rada, treba stjecati tehnička, ekonomska i psihosociološka znanja koja su više-manje identična. Treba se nadati da primjena navedenoga može pridonijeti kvalitativnim promjenama u obrazovanju.

5.4.4. Pripreme za analize

Analizama zdravlja i obrazovanja udaljili smo se od detaljnog prikaza MONESE, no to je bilo potrebno da bismo MONESU mogli dalje razvijati, barem teorijski. U trećoj fazi provjeravaju se potrebe i mogućnosti poslovnog sistema, sagledavaju svi relevantni resursi kako bi se osigurale teorijske i praktične pretpostavke za definiranje poslovne politike.

Ovdje nam je osnova Đuraševićev model proizvodnje, te saznanja o materijalima, energiji, finansijskim sredstvima, opremi, prostoru, radnoj snazi, proizvodima, otpacima, treba sistematizirati kako bi se u 4. fazi smisljeno i preliminarno definirala poslovna politika.

Ovo je važna faza, jer promašaji u njoj umanjuju svjesnu usmjerenost na bitne aspekte rada i proizvodnje. Ovdje treba doći do sinteze dosadašnjeg rada i teorijskih mogućnosti, kako bi se u 5. fazi mogli odrediti preliminarni projektni zadaci za pojedina područja djelovanja. Ovo su tzv. idejni projekti, prve skice prije nego se priđe analizi stanja. Što smo kvalitetniji u toj fazi, to će biti manje poteškoća u analiziranju. Stvarnost nosi mnogo entropije, a što je bolji prijenos informacija od zbilje k nama, to dolazi do manje disharmonije, grešaka itd.

U 6. fazi dobiva se prva iteracija slike o objektivnom stanju. Testiranjem i anketiranjem dobivaju se odgovori na pitanje tko, što, kako, gdje, s kim, s čim, kada, koliko, zašto, pod koju cijenu, i uz koju dobit radi, naravno neprecizni. To su tzv. pilot-istraživanja, gdje se znanstveno prilazi radnoj i proizvodnoj problematici i formuliranju prve hipoteze o utjecajnim faktorima o kojima ovisi maksimalizacija uspješnosti i humanosti rada i minimalizacija zagađivanja okoline. Moramo biti svjesni toga da rezultati koje smo mi dobili o utjecaju faktora, o relevantnim varijablama dosta variraju od jedne do druge sredine a u proces rada ne može se nikad ući s gotovim rješenjima,

Zanimljivo je saznati koliko danas radnici utječu na te aspekte, a koliko smatraju da bi trebali utjecati. Rezultati ankete o socijalnoj politici pokazuju da 14% radnika znatno utječe na ono što će se raditi, a željelo bi da tako utječe 35%. Na to kako će se raditi utječe 12%, a željelo bi 35%, na to čime će se raditi utječe 11%, a željelo bi 34%, o tome s kim će se raditi odlučuje 14%, a željelo bi 35%, uz koje troškove se radi odlučuje 10%, a željelo bi 28%, a o tome uz koju zaradu se radi odlučuje 8% radnika, a 31% bi željelo utjecati.

Vidi se u cjelini da mali broj radnika utječe na bitne aspekte rada, a samo 1/3 radnika ima aspiracije da utječe više. Vidimo da realnost ne nudi radnicima velike šanse, ali bez istraživanja o uzrocima takvom stanju ne mogu se veće šanse ni očekivati.

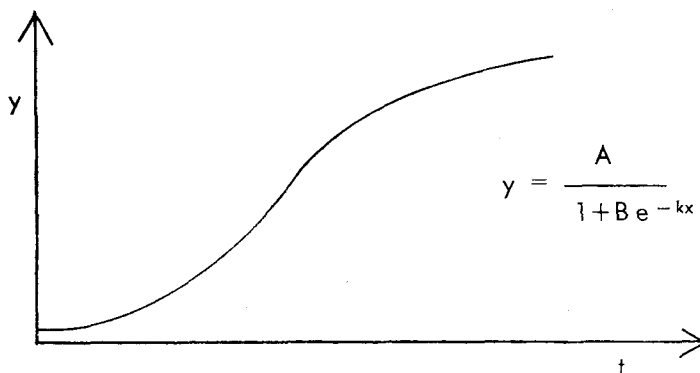
Na osnovi »probnog« snimanja određuju se definitivni projektni zadaci kojima se prilazi analizama stanja u pojedinim područjima rada. Do ove faze svi imaju uvid u sve, koliko je to praktički moguće. Međutim,

vidi se da znatan dio pojedinaca nije ni verbalno spreman sagledavati probleme izvan svoje ličnosti i svojih egoističnih potreba. Prisila je ovdje najmanje efikasan lijek, i samo primjeri progresivnijih mogu dati neke rezultate. Ipak, gotovo trećina ljudi osjeća već sada važnost sagledavanja cjeline, a to je za početak dovoljno.

5.4.5. Analiza kolektivne memorije

Potrebno je poći od analiziranja arhive jer je u mrtvoj memoriji registrirana cjelokupna prošlost radne organizacije. Ova se krije u tekstovima i brojkama, a i »između redaka«. Dijalektika nas uči da, poznavajući historiju, možemo ući u otkrivanje objektivne zakonitosti razvitka, a primjena toga u teoriji poslovnih sistema je analiziranje arhive kao početak. Moramo biti svjesni toga da osim mrtve memorije imamo i živu memoriju, tj. u iskustvu »starosjedilaca«, umirovljenika i ostalih kriju se također dragocjene informacije, ali njihovo prikupljanje slijedi nakon proučavanja objektivnih podataka. Tu treba poći od količina, vrijednosnih jedinica u ulazima u sistem i izlazima iz sistema. Kumuliranjem tih podataka što više unazad moguće je realnije sagledati čemu sistem teži. Tako je za n točaka moguće u najgorem slučaju dobiti polinom $n-1$ reda, a vjerojatno je najbolji pristup upotreba logističke funkcije (sl. 12).

Slika 12 — Logistička krivulja

U literaturi se ukazuje na mogućnost primjene te funkcije, ali za sada je neznanje nepremostiva prepreka. Moglo bi biti od pomoći što i Tinbergen (150/1) ukazuje na tu funkciju, a on vjerojatno za to ima i empirijske potvrde, koje se iz dostupne literature ne mogu još sagledati.

5.4.6. Analiza ulazno-izlaznih informacija

U 9. fazi vrši se analiza ulazne i izlazne pošte. Već je Peiro (64/269) predložio da bi trebalo donijeti propis po kome se na svaki dopis mora odgovoriti u roku od 8 dana. Danas se još u nizu ustanova događa da predmet koji treba riješiti dolazi mnogo kasnije, no nema objektivnih snimaka stanja da bismo mogli meritornije suditi.

Ovom analizom se sagledava koliko gdje pristiže ulazne pošte, koliko odakle odlazi pošte, koliko prosječno vremena treba da se riješi određeni predmet, koji su tipični i atipični sadržaji u ulaznoj i izlaznoj pošti. Sistematizacijom takvih informacija otkrivaju se zakonomjernosti i negativnost kako u pogledu efikasnosti tako i u humanosti rada, te je ta faza MONESE vrlo važna za cjelokupan uvid u stanje stvari i pripremanje i donošenje što optimalnijih odluka.

5.4.7. Analiza teorijskih informacija

U 10. fazi se vrši sistematizacija informacija iz štampe, publikacija, knjiga, tj. teorijskih znanja koja su relevantna za poslovanje poduzeća. Te informacije često su mrtvi kapital za radnu organizaciju, a upravo u njima mogu se kriti odgovori na mnoge probleme koji tište radnu organizaciju i koji umanjuju efikasnost i humanost rada. Treba normalno analizu započeti s postojećim časopisima i knjigama, a to će ukazati na praznine u teorijskim saznanjima koje treba popuniti nabavkama literature. Ovdje se npr. anketiranjem može doći do dragocjenih informacija o tome što tko čita, što bi tko želio čitati i pratiti. Općenito treba osigurati bolji prijenos informacija iz teorije u saznanja članova radne organizacije. U slijedećim fazama se vrši detaljnija analiza osnovnih parametara proizvodnje.

5.4.8. Analiza potreba potrošača

U 11. fazi analiziraju se informacije o potrebama potencijalnih potrošača. Šire gledano, kod 2/3 ljudi u svijetu nisu zadovoljene ni najosnovnije potrebe, i tu postoji ogroman prostor za rad i proizvodnju dobara. Općenito, može se reći da potrebe ljudi nisu ograničene, a trebalo bi razmišljati kako ih na najbolji mogući način zadovoljiti.

Jedan primjer iz aktivnosti OK SKH Osijek pokazat će kako MONESE omogućuje efikasnije i humanije zadovoljavanje potreba ljudi. Godine 1973. postojala je znatna nestašica električne energije u Osijeku i Slavoniji i za trećinu je trebalo reducirati njenu potrošnju. Odgovorni ljudi su grad podijelili na tri dijela i svaki treći dan isključivali jedan od njih, a time su remetili ritam i način života velikom dijelu stanovnika. Primjena MONESE pošla je od pretpostavke da je suvremeni čovjek sposoban sâm regulirati i smanjiti svoju potrošnju za trećinu, a da orga-

ni elektrodistribucije i mjesne zajednice trebaju da omoguće i potpomognu takvo djelovanje. Za to bi bilo potrebno da se iz memorije kompjutera svakom domaćinstvu daje informacija za koliko treba smanjiti, ili koliko prosječno (dnevno, tjedno itd.) smije trošiti električne energije, te da se predvide kontrola i sankcije za određene čvorove, npr. trafostanice 10/0,4 ili čak domaćinstva. Na osnovi odluke OK SKH organizirana je anketa, i 500 reprezentativnih domaćinstava općine Osijek potvrdilo je pretpostavke, jer je 81% domaćinstava bilo spremno za takvu akciju. Zanimljivo da je samo zanemarujućih 3% bilo protiv takvog pristupa, a analiza je ukazala na to da su to češće nekvalificirani radnici i stanovnici »divljih naselja«. Njihova potrošnja je u krajnjoj liniji zanemarujuća, te se može zaključiti da se potreba za električnom strujom može zadovoljavati efikasnije i humanije. Isto je moguće i kod svake druge potrebe. Ova faza nas treba usmjeriti na potencijalne potrošače i uz ponešto fantazije i čovjekoljublja mogu se naći divna rješenja. Zadivljujući su primjeri Papaneka (204/470) koji pledira za napuštanje suvremenog dizajna i sa svojim studentima i istomišljenicima kreira vozila za besputne krajeve, radio-aparate, televizore i hladnjake za minimalne sume novca, pumpe za navodnjavanje od starih auto-guma itd. Tako bi se od novca uloženog u dizajn za novi tip automobila Fordove kompanije mogao otvoriti dovoljan broj tehničkih škola u Africi. Međutim, nije problem u novcu, on se u krajnjoj liniji može i tiskati, nego u tome da ga treba investirati u povećavanje znanja kako da se efikasnije i humanije zadovoljavaju potrebe ljudi. O tome se najmanje zna, a ni perspektive nisu baš optimistične.

Trebalo bi utvrditi u kakvom su odnosu zadovoljavanje potreba i profiti. Ne možemo se zadovoljiti s konstatacijom da se proizvodnja usmjerava prema profitima a ne prema potrebama, već treba analizirati u kakvoj su korelaciji potrebe i profiti. Mogla bi se postaviti hipoteza da su veći profiti kad se zadovoljava viši nivo potreba, te su prema tome najveći profiti kod roba koje zadovoljavaju potrebe prestiža.

Također se može zaključiti da se svi dosadašnji profiti baziraju na zadovoljavanju nekih potreba, a može se samo analizirati koliko su to efikasni i humani načini zadovoljavanja potreba i koliko je objektivno nužno zadovoljavanje upravo tih potreba. Najveći je apsurd u proizvodnji sredstava za uništavanje drugih ljudi i proizvoda, njihova rada. Još uvijek na naoružanje u svijetu odlazi velik dio akumulacije narodnog bogatstva, a vjerojatno će tako biti i ubuduće. To je imalo izvjesne logike u povijesti, kad je čovjek morao zadovoljavati svoju potrebu za sigurnošću, jer je vlastiti rad bio slab izvor bogatstva. No takav put sve više postaje apsurdan, sve više je odraz nesklada objektivnih mogućnosti za efikasno i humano zadovoljavanje potreba i realnog načina zadovoljavanja potreba. Jedina je mogućnost da znanstvena dostignuća teorije proizvodnje ne budu monopol pojedinaca, već vlasništvo svakog čov-

jeka, a dok se ta pretpostavka ne osigura, nema kopernikanskog prevrata teorije u praksu. Treba biti svjestan da je cilj razvitka društva sloboda, da se to konkretnije može svesti na slobodu izražavanja vlastite prirode u radu, u samosvršnom radu. Babeuf je već rekao da je mnogo lakše ostvariti slobodu nego u ljudima probuditi potrebu za slobodom, a nama je jasno da to uvjetuju prve četiri nezadovoljene potrebe. Neosporno postoje objektivne zakonomjernosti koje determiniraju stanje kakvo je do sada bilo, kakvo je sada i kakvo će vjerojatno biti ako čovjek ne sazna tu objektivnu zakonitost odnosa proizvodnje i potreba.

Ovo kratko udaljavanje od analiziranja neposrednog saznanja potreba potencijalnih kupaca bilo je neophodno da bi se ukazalo na osnovne prepreke dezalijenacije u sadašnjim uvjetima. Nepostojanje refleksije o tom problemu može nas odvesti u nekritičko preuzimanje kapitalističke marketing-koncepcije, što je štetno za društveni razvitak, jer je zasnovano na maksimaliziranju profita. Kada bi marketing Zapada bio zasnovan na utvrđenim objektivnim zakonitostima razvitka društva, usmjerio bi se na nezadovoljene potrebe 2/3 stanovništva, a tome se najmanje teži.

Može se zaključiti da je ovo jedna od važnih faza analiziranja, ali autor ne zna za znanstvena saznanja koja pružaju zadovoljavajuće odgovore. Zato je ovdje najbolje prići radu, istraživanju objektivnih zakonitosti u dosadašnjem zadovoljavanju potreba, što bi bila osnova kvalitetnijem načinu života u budućnosti.

U tom pravcu inspirativna je anketa provedena 1970. godine u Staroj Pazovi gdje su o svakom domaćinstvu prikupljene detaljne informacije o tome što tko ima (npr. tekuća voda, kupaonica, opremljenost kuhinje, namještaj, radio-aparat, televizor, biblioteka, automobil, sredstva za rad itd.). Na žalost ljudi su pitani da li imaju hladnjak, a nije se nastojalo saznati što i koliko imaju u hladnjaku, pitani su da li imaju radio ili televizor, a ne što slušaju ili gledaju itd. Hladnjak, radio itd. jesu doduše nužni, ali nisu dovoljni za kvalitetu života, a treba krenuti upravo od analize načina i sadržaja življenja.

Nije slučajno jedan mudri seljak rekao autoru da je u ovoj akciji čovjek na drugom mjestu, a ta misao se može generalizirati na mnoga humanistička znanstvena istraživanja. No ovdje postoji makar nešto, dok inače nema nikakvih podataka i veo misterije pokriva kvalitetu življenja ljudi. Postoje, istina, podaci o imovini, ali oni se evidentiraju zbog plaćanja poreza, postoje službene ankete o potrošnji domaćinstava SZS koje kao da su same sebi svrha.

U anketi o socijalnoj politici pokušalo se detaljnije ući u te probleme pa se u tabeli 40 vidi zavisnost kvalifikacijske strukture i niza materijalnih dobara.

Tabela 40.

*Materijalna dobra u funkciji kvalifikacijske strukture
(u relativnim brojevima na 881 anketiranog)*

Materijalna dobra u domaćinstvu	NKV	PKV	KV	SSS	VKV	VŠS	VSS	prosjeak
1. tekuća voda	47	80	57	88	75	92	93	66
2. kupaonica	28	54	46	80	70	86	93	57
3. opremljena kuhinja (hladnjak, peć itd.)	42	76	65	87	77	83	90	67
4. zadovoljavajući smještaj	39	69	53	77	70	75	84	59
5. automobil	9	27	21	43	40	50	68	29
6. vlastita kuća	6	36	27	23	34	25	36	25
7. biblioteka preko 100 knjiga	1	7	3	8	11	22	45	8
8. sredstva za dodatni rad preko 2500 nd	2	3	3	3	2	3	7	2
9. vikendica	—	—	—	—	—	3	16	2

Iz tabele se vidi da se znatan dio razlika može objasniti kvalifikacijskom strukturom, a da treba dalje istraživati i tražiti ostale utjecajne faktore. Iz SGJ može se sagledati da domaćinstva najviše potroše za zadovoljavanje potreba za hranu i pićem, zatim obućom i odjećom, prijevozom i stanovanjem. Kad se prema Rihti (130/332) sagleda dinamika potrošnje u SAD (vidi tabelu 41), ne možemo a da se ne zapitamo ne čeka li takva perspektiva sve one koji probleme zadovoljavanja potreba prepuste stihiji, tržištu i zakonima profita, čak i u okviru socijalističke ekonomije.

Tabela 41.

Dinamika strukture potrošnje u SAD u funkciji vremena

Od ukupne potrošnje otpada (u%) na	1930.	1940.	1950.	1960.	2000.
prehrambeni proizvodi	25,3	23,3	24,3	21,3	15,0
piće i duhan	2,0	7,6	6,3	5,3	3,2
odijevanje	13,0	11,7	11,4	9,7	7,2
stanovanje	25,4	23,2	22,7	23,7	26,5
lokalni transport i veze	2,3	2,2	2,0	1,9	1,9
nabavka kola	2,3	3,1	5,5	4,8	5,0
liječenje	4,5	4,4	4,4	5,6	7,5
putovanje	1,6	0,8	1,1	1,4	2,5
obrazovanje	2,7	2,3	2,1	2,8	4,3
zabava	2,3	2,5	1,8	1,7	1,7
kultura i sport	2,0	2,2	2,6	2,9	3,6

J. Fourastié, a prije njega i Keynes, ukazuju na to da i u daljoj povijesti nema bitnih promjena u strukturi potrošnje. Industrijska revolucija unijela je izvjesne promjene, naučno-tehnička revolucija već danas pruža mogućnosti da dođe do kvalitativnih promjena, do dezalijenacije, a osnovno je usmjeriti znanstvena istraživanja na analizu zadovoljavanja potreba od poslovanja OOUR-a pa do najširih zajednica. Za znanstveni pristup osnovna je pretpostavka visoka obrazovanost ljudi, pa je u tom pravcu važno kakvo je stanje bilo i kakvo se očekuje. U okviru ankete o socijalnoj politici za općinu Osijek anketirani su pitani kakva je bila kvalifikacija njihovih roditelja, kakva je njihova i kakvu bi željeli da imaju njihova djeca.

Tabele 42 i 43 pokazuju kako su nagle promjene kod nas i što se može očekivati.

Tabela 42.

Odnos kvalifikacijske strukture roditelja sadašnje generacije i sadašnje generacije u općini Osijek (u %)

		kvalifikacije roditelja						
		NKV	KV	SSS	VKV	VŠS	SSS	bez odgovora
sadašnje	NKV	71	11	1	3	2	1	11
kvalifikacije	PKV	44	11	1	6	4	20	13
	KV	46	24	3	4	3	2	18
	SSS	33	28	13	10	4	5	8
	VKV	36	12	6	18	1	1	25
	VŠS	28	14	6	19	8	3	22
	VSS	30	18	20	7	5	7	13
prosječan %		44	19	6	7	4	4	17

$$X^2=273$$

$$P<0,001$$

Kako se vidi, potječemo od nekvalificiranih roditelja, a postoji latentna opasnost od birokracije na umna i fizička zanimanja. Važnije su, međutim, perspektive, što se može sagledati iz tabele 43.

Ova tabela nam može uliti optimizam, jer roditelji sagledavaju koja je najbolja perspektiva za njihovu djecu.

Najvažnije je detaljnije analizirati kako zadovoljavati ovu potrebu, da bismo uskoro imali 43% populacije s visokom spremom. Na žalost, unatoč opsežnoj statistici o materijalnim dobrima, nema mnogo podataka o tome koliko se i kako zadovoljavaju potrebe ljudi, te ovdje treba učiniti prve, ali najteže korake. Potrebna je maksimalna kritičnost prema marketing-pristupu, jer polazi od primarnosti potrošnje, a objektivna zakonomjernost je, možda, da sadašnju potrošnju treba minimalizirati, a nešto drugo maksimalizirati.

Tabela 43.

Odnos kvalifikacijske strukture sadašnje generacije i želja za kvalifikacijom djece sadašnje generacije

		željena kvalifikacija za djecu sadašnje generacije							
		NKV	KV	SSS	VKV	VŠS	VSS	b.o.	total
sadašnja generacija	NKV	11	15	10	10	11	16	28	170
	PKV	10	6	7	10	20	33	14	70
	KV	1	7	6	10	27	36	13	242
	SSS	—	2	6	5	11	67	10	177
	VKV	1	5	5	8	19	47	14	83
	VŠS	—	—	—	6	6	81	8	36
	VSS	2	—	—	2	—	88	9	56
prosječan %		4	6	6	8	16	43	17	881

$$X^2=296$$

$$P<0,001$$

No bez znanstvenih istraživanja moguće su samo demagoške rasprave, pa daljnju analizu treba ponovo usmjeriti prema proizvodnji.

5.4.9. Analiza prostora

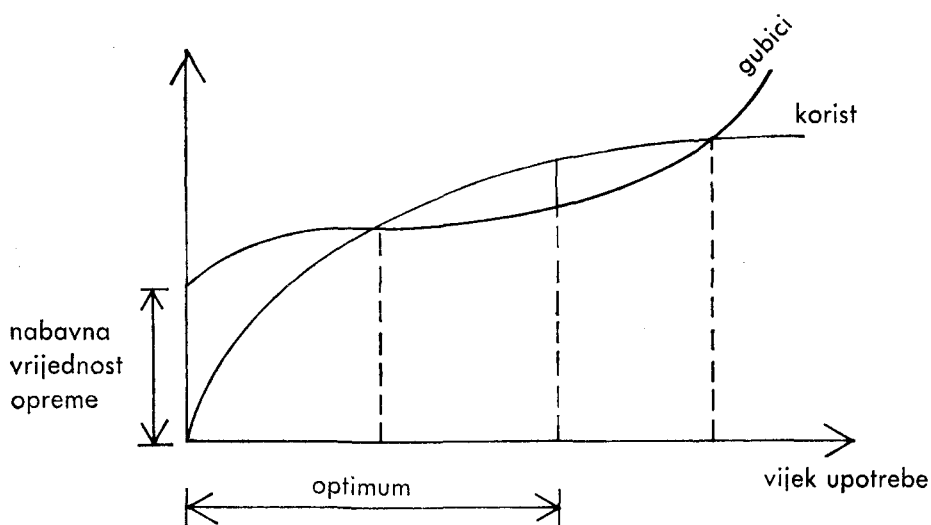
U 12. fazi analiziraju se podaci o prostoru za konkretni poslovni sistem. U ovom pravcu se najviše investira i u bližoj budućnosti ne mogu se očekivati kvalitativne promjene, jer se sistematski ne mijenja znanje onih koji odlučuju.

Vidjeli smo da vlada znatno nezadovoljstvo uvjetima rada — prostorom u zdravstvu i školstvu, a slično je i u proizvodnji. Detaljnije analize uvjeta rada ukazuju na probleme osvjetljenja, temperature, skućenosti, a praksa pokazuje da ni djela najpoznatijih arhitekata ne rješavaju na zadovoljavajući način čovjekovu potrebu za prostorom. Le Corbusieova zdanja za kolektivno stanovanje u Marseillu ljudi napuštaju. Ideja A. Đuraševića o šesterokutima koji minimaliziraju prostorne udaljenosti kod arhitekata ne nailazi na razumijevanje, a put razvitka je vjerojatno u novim materijalima, novoj tehnologiji građenja, što će sve omogućiti veće promjene u budućnosti. U ovo područje odlazi najveći dio akumulacije narodnog bogatstva, te stoga treba znanstveno tražiti odgovore na pitanje kako organizirati prostor. Nemoguće je iz glave, filozofiranjem, otkriti objektivne zakonitosti rada u zadovoljavanju potrebe za stanovanjem i prostorom te uvjetima za rad, već to treba učiniti fenomenološkim i dijalektičkim analizama kroz prikupljanje, sistematiziranje, klasificiranje i uopće obradu podataka o izgrađenim prostorima i o tome kako, koliko i zašto (ne)zadovoljavaju potrebe ljudi.

5.4.10. Analiza opreme

U 13. fazi analiziraju se objektivne zakonitosti funkcioniranja opreme. Prvo treba znati koji je i kakav je put od zamisli do proizvodnje, od nabavke i korištenja do otpisivanja opreme. Taj tok izražen u novčanim jedinicama prikazan je na sl. 13, a pokazuje kako se kumuliraju troškovi, te da postoji izvjesno vrijeme dok se investicije ne počnu vraćati. Nakon dužeg perioda rada dolazi do progresivnog porasta troškova uslijed kvarova i nedostatka planskog preventivnog održavanja, tj. neotkrivanja objektivnih zakonitosti kvarova i nepravovremenog izmjenjivanja dijelova.

Slika 13 — Grafički prikaz odnosa troškova i koristi od opreme

Sve ovo ima za cilj da se odredi optimalan vijek rada za određenu opremu, što, razumljivo, ne ovisi samo o navedenim zakonitostima već i o tome kakvo je stanje s novom opremom koja se može nabaviti. Iz priložene slike se vidi koji je minimalno optimalan vijek trajanja opreme, a maksimalno optimalan vijek je manji od točke Op.

Točna vrijednost ovisi o troškovima i koristima nabavke nove opreme. Nije poznato da netko investicijama prilazi na osnovi određivanja optimalnog vijeka opreme, pa zbog toga neminovno dolazi u nabavku

opreme veća suma financijskih sredstava nego što je to nužno. U ovom pravcu treba samo kumulativno promatrati prihode i rashode za opremu, ali se podaci za sada tako ne prate.

U sadašnjim uvjetima dovoljno je sagledati koja je granična efikasnost kapitala; vidjeli smo da je u svjetskim razmjerima vjerojatno 9% godišnje, a kod nas vjerojatno varira od 6 do 20%.

Kako gotovo nitko u praksi nema takvu matricu koeficijenata i ograničenja očito treba dokinuti imperij empirije, jer će daljnja ogromna investiranja samo povećavati stopu inflacije.

U tom pravcu mnogo bi pridonijelo masovno osposobljavanje za znanstveno pristupanje investiranju. Na taj način bi članovi organa upravljanja i uopće svi na zborovima OOUR-a znali tražiti od svojih stručnjaka podatke kako je teorijski najispravnije da se oni prikupljaju i obrađuju. Bez znanja o objektivnim zakonitostima o investiranju u sredstva rada moguć je u lošijoj verziji privredni kriminal, a i u najpoštenijim stremljenjima minimalan pozitivan efekt. Treba početi od pretpostavke da uglavnom ljudi namjerno ne griješe, a ako ima grešaka u investicijama, uzroke bi trebalo tražiti ponajprije u nedovoljnim znanjima.

5.4.11. Analiza kadrova

U 14. fazi analiziraju se najsuptilniji problemi koji se javljaju u procesu rada. Do sada smo ukazali na neke zakonitosti na ovom planu, a sada valja konkretnije prići analizi kadrova.

Osnovne pretpostavke od kojih treba početi su da uspješnost i humanost u radu ovise o sposobnostima, znanjima, motivaciji i interakciji. Vidjeli smo da se mogu prikupiti dragocjeni podaci koji čine osnovu za vođenje daljnje politike.

U anketi o socijalnoj politici došlo se do informacije da je prosjek osobnih dohodaka 2 030 nd, a da je za normalno zadovoljenje životnih potreba potrebno minimalno 2 860 nd. Zanimljivo je da je koeficijent varijacije za željena primanja manji od stvarnih primanja, što ukazuje i potvrđuje pretpostavku o konvergenciji osobnih dohodaka što je prosjek veći. Postavlja se pitanje da li se ta razlika može podmiriti većom produktivnošću rada u postojećim uvjetima i organizaciji rada. Pitanje koliko anketirani radi i koliko bi u prosjeku mogao raditi pokazalo je da je moguće povećati efikasnost rada za 48,8%, zaokruženo 50%.

Razumljivo je da su aspiracije u pravilu iznad realnosti, ali nije objektivno nužno da se ostaje u negativnosti prema očekivanjima, te da postoje mogućnosti negiranja negativnosti. No potrebno je cjelovitije ući u probleme ljudi na radu prije nego se izvedu bilo kakvi zaključci. U analizi smo pošli od uvjeta rada. Anketa je pokazala da su najmanje zadovoljni uvjetima rada inženjerski kadrovi (29%), da su radnici također do-

sta nezadovoljni (21%), a da su rukovodioci najmanje nezadovoljni uvjetima rada — samo 6%. Poznato je da rukovodioci najviše odlučuju o unapređenju uvjeta rada, a kako vlastiti položaj određuje ponašanje, kod rukovodilaca treba razviti svijest o odgovornosti za uvjete rada. Sami radnici treba da shvate da se moraju izboriti za bolje uvjete rada, koji rijetko dolaze kao poklon. Najčešći izvori nezadovoljstva su buka (30%), dim i prašina (32%), nezadovoljavajuće osvjetljenje (21%) smrad (15%), monoton rad (12%), naporan kontakt sa strankama (9%), znatan fizički napor (8%), vlaga na radnom mjestu (4%) itd. Na osnovi takvih analiza uvjeta rada trebali bi kasnije slijediti investicijski programi koji bi osiguravali poboljšavanje uvjeta rada i kvalitetniju zaštitu na radu. To što su inženjerski kadrovi najnezadovoljniji ukazuje da oni mogu biti pokretači promjena, jer kod njih postoji najveći nesklad očekivanja i stvarnosti, najveća relativna deprivacija, najveća negativnost, što je sve pretpostavka za dezalijenciju, negaciju negacije.

Slijedeći aspekt u analizi kadrova je organizacija rada kao izvor (ne)efikasnosti i (ne)humanosti rada. Ovdje su radnici također znatno nezadovoljni (22%), ekonomski stručnjaci nešto manje (19%), rukovodioci su najmanje nezadovoljni (8%), a inženjerski kadar najviše — čak 44% nezadovoljnih. Organizacija rada je jedan od temeljnih faktora za razvitak uspješnosti poslovanja, a pokretači razvitka i u ovom području mogu biti tehnički stručnjaci. Oni vjerojatno imaju najviše znanja o organizaciji rada i to bi trebalo koristiti u slijedećim fazama. Vidi se također da rukovodeći kadrovi nisu u fazi negativnosti — zadovoljni su u otuđenju, te bi vjerojatno trebalo posvetiti više pažnje sistematskom stjecanju znanja o organizaciji rada.

Najčešći su izvori nezadovoljstva neodređenost opsega poslova (26%), nepotpune upute za rad (22%), nedisciplina (18%), nezadovoljavajuća kvaliteta opreme za rad (14%), slaba kvaliteta sirovina (12%), slaba povezanost radnih mjesta unutar OOUR-a (12%), dolazak i odlazak s posla (8%) itd. Razumljivo je da su ovo samo rezultati na osnovi anketiranja, a da se testiranjima dolazi do objektivnijih podataka o stanju stvari. O navedenim elementima se može raspravljati i uklanjati negativnosti i bez primjene vrhunske znanosti o organizaciji rada, a ni primjena te discipline se ne smije ignorirati.

Uz uvjete rada i organizaciju rada važna dimenzija su međuljudski odnosi. Među radnicima ima 19% nezadovoljnih međuljudskim odnosima, među ekonomskim stručnjacima 18%, među rukovodiocima samo 8%, a među tehničkom inteligencijom 27%. I ovdje je vjerojatno objektivno povoljniji položaj rukovodilaca u podjeli rada unutar OOUR-a osnovni razlog što ne osjećaju negativnosti međuljudskih odnosa. Najčešće se kao izvor nezadovoljstva odnosima spominje prvi pretpostavljeni (22%), a zatim odnos s ostalim rukovodiocima (20%).

Možemo, prema tome, zaključiti da su u 40% slučajeva izvori nezadovoljstva u odnosima nadređenih i podređenih u procesu rada, a ta je vertikalna podjela rada upravo ono što se razvitkom neposrednog samoupravljanja i želi eliminirati.

Slijedeći izvor nesuglasica su radnici iste kvalifikacije, sličnog staža i uopće slični po statusu (19%), a znatno utječu i odnosi između »umnih i fizičkih« radnika (15%).

Potrebno je mnogo znanstvenih istraživanja prakse da bi se mogli projektirati komunistički odnosi među ljudima i da bi se mogla izgraditi slobodna asocijacija neposrednih proizvođača. Potrebno je naglasiti da ovdje svatko treba aktivno sudjelovati u analiziranju stanja, u otkrivanju žarišta sukoba, a da znanost treba ponuditi teoriju i metodologiju da se to može objektivno analizirati.

Slijedeća dimenzija unutar kadrovske politike je raspored kadrova, odnosno pitanje koliko je pravi čovjek na pravom mjestu. U tom pravcu čak 34% anketiranih, a vjerojatno i populacije, vidi znatne mogućnosti napretka. Zanimljive su razlike u funkciji kvalifikacijske strukture, te je 25% NKV radnika, 28% NSS radnika, 37% KV radnika, 41% SSS radnika, 32% VKV radnika, 41% VŠS radnika i 36% VSS radnika nezadovoljno rasporedom kadrova. Vidi se da su najviše nezadovoljni SSS i VŠS kadrovi, pa bi se moglo zaključiti da oni vjerojatno smatraju da mogu obavljati kvalitetnije poslove od onih koje obavljaju.

Razumljivo, i ovdje bi testiranje dalo daleko bolje informacije i, uz analizu radnih mjesta pokazalo koji bi raspored dao bolje efekte u poslovanju. Zanimljivo je da je jedno pravedno anketiranje o rasporedu rukovodilaca u 90% slučajeva potvrdilo postojeći raspored kao najbolji moguć. To nikako ne znači da je postojeći raspored bio objektivno najbolji, već samo da ljudi nisu znali sagledati među rukovodiocima potencijalno sposobnije od sadašnjih. Očito nije rješenje da psiholog, kadrovik ili direktor imaju monopol u odlučivanju, već je rješenje u razvijanju timskog rada.

Dalje je važno analizirati koliko radnici vole obavljati posao koji svakodnevno rade. Od 825 anketiranih samo 10% nije zadovoljno, a 68% je zadovoljno iznad prosjeka, što pokazuje da većina u tom pogledu nije otuđena.

Već je mnogo rečeno o problemu znanja i obrazovanja, a potrebno je još ukazati koliko je razvijena potreba kod pojedinih struktura za pojedinim vrstama znanja.

Kako se iz tabele 44 vidi, postoji najveća težnja u onom pravcu u kojem već postoji neko predznanje, a tendencija stjecanja znanja gdje nema dovoljno predznanja je znatno slabija. Interesantno je da su sve strukture svjesne važnosti znanja o zakonitostima ljudskog ponašanja, a da kod tehničke inteligencije postoji od svih znanja najmanja potreba za ideološko-političkim znanjima. Ovo je vjerojatno rezultat krivog pristupa u dosadašnjem ideološko-političkom obrazovanju, jer nema razloga da tehnički kadrovi kao nosioci tehničkog razvitka budu protiv humanističkih saznanja koja u punoj mjeri osmišljavaju i tehniku.

Tabela 44.

Potreba za znanjima u funkciji zanimanja (u %^o) znanja

	tot.	tehnička	ekonomska	psihološka	org.-uprav- ljačka	ideološko- politička
radnici	825	22	21	40	27	28
inženjeri	92	70	47	48	47	40
ekonomisti	89	27	78	54	57	50
političari	47	35	51	53	60	60

Općenito se može zaključiti da kod svakog asocijanta treba razvijati i humanističko i tehničko obrazovanje. Pod prvim podrazumijevamo prvenstveno znanja o slobodi, sredstvima ostvarenja slobode, ljudskoj prirodi i potrebama, a pod drugim prirodne zakonitosti koje posreduju da se ljudska zajednica istinski približava slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača. Tabela 44 nam pokazuje da je u takvom konceptu obrazovanja dosadašnja praksa stvorila znatne negativnosti koje u budućem obrazovnom sistem treba negirati.

Dalje se postavlja pitanje koliko se od ukupnog fonda radnog vremena stvarno radi. Tu se metodama trenutačnog zapažanja (MTZ) i drugim može objektivno utvrditi kakvo je stanje, a i anketom se dobiva djelomičan uvid. Tako od 825 anketiranih radnika do 5 sati dnevno radi 12°%, a do 6 sati 21°%. Vjerojatno je objektivno stanje još slabije, a i bit će dok se radnik bude osjećao kao u najamnom odnosu. Ilustrativno je koliko radnici rade prekovremeno i »fuš«, te tako stječu dodatne prihode. 44°% radnika navodi da ne radi ništa izvan redovnog radnog vremena, pa bi se aproksimativno moglo reći da svaki drugi uz rad u poduzeću obavlja i neki drugi rad. Anketa o socijalnoj politici ukazala je da izvan radnog vremena do 250 nd zaradi 16°% anketiranih, do 500 nd 10°% (uglavnom VK radnici), do 1 000 nd 6°% (uglavnom VSS radnici), ima 2°% onih koji zarade do 1500 nd, 1°% koji zarade do 2 000 nd, a 1°% čak i preko 2 000 nd.

Netko bi a priori pomislio da problem spavanja ne postoji kod radnika, a anketa je pokazala da 10% zaposlenih, uglavnom NKV i NSS radnika, spava do 5 sati, što se mora negativno odraziti kako na zdravlje tko i na produktivnost.

Ima još niz problema u kadrovskom aspektu rada (objektivizacija primanja, uvođenje novoprimiteljenih radnika, radni moral, napredovanje u radu, kontrola rada i praćenje uspješnosti rada, rekreacija, organiziranost kadrovskih poslova, informiranje, raspodjela osobnih dohodaka, odnos formalne i neformalne organizacije, društveni standard, zaštita na radu itd.) ali bi nas detaljnije analize odvele od osnovnog pravca.

Na kraju treba vidjeti koliko danas ljudi imaju slobodnog vremena. Od 825 anketiranih 12% navodi da nema ni malo slobodnog vremena, 22% ima samo do 1 sati dnevno, 16% do 2 sata, 15% do 3 sata, a 12% do 4 sata, a 23% ima preko 4 sata slobodnog vremena. R. Rihta smatra da je dovoljno slobodnog vremena nužan uvjet za permanentno obrazovanje i uopće stvaralački odnos prema radu i životu. Sigurno je da se dio problema može riješiti unutar OOUR-a, a dio boljom organizacijom porodičnog života, ali znatan dio izgubljenog vremena otpada na neorganiziran život u gradu. Vrijeme provedeno u transportu, u raznoraznim kupovanjima može se svesti na minimum.

Možemo zaključiti da nam analize informacija o kadrovima u velikoj mjeri olakšavaju saznanja objektivnih zakonitosti jer su upravo na tom području najveća ograničenja, najmanja znanja a najviše problema.

5.4.12. Analiza informacija o materijalu

U 15. fazi sistematski se prikupljaju podaci o materijalima, poluproizvodima i uopće svim materijalnim ulazima u poslovni sistem. Klasifikacija i analiza tih podataka ukazuje nam na mogućnosti znatnih ušteđaja. Svaki ulazni materijal treba svesti na jedinicu proizvoda i utvrditi optimalne normative. Tu postoje mogućnosti minimaliziranja optadaka (126/1), zaliha. Mjera dobrog rada je da je normativ sirovine što bliži konstruktivno postavljenoj količini sirovine u jedinici proizvoda.

Poznato je da je materijal najčešće najviša stavka u troškovima poslovanja pa bi vrijedilo knjigovodstveno imati što detaljnije informacije o utrošcima materijala po proizvodima i radnim mjestima. Nije poznato da netko knjiži na određeni materijal kamatu, a mnogo materijala bude na skladištu i preko godinu dana, te bi cijena sirovine bila realnija kad bi postojali podaci o vremenu čekanja materijala na zalihama i kamatama na uloženi dio.

Znatan je problem i asortiman, jer se teži smanjivanju razlika u materijalima i povećavanju količina istog materijala. Tada su, naime, troškovi po jedinici minimalni. Analiza vrsta sirovina, kvalitete, oblika, dimenzija te specifičnih zahtjeva pokazala bi kako smanjivati entropiju materijala koja je danas najčešće nepotrebno velika.

Ovo teorijski izgledaju trivijalni problemi, i teoretičari su sposobni rješavati mnogo složenije probleme od minimaliziranja troškova sirovina. Vjerojatno je najveći uzrok problemima u tom što najbolji stručnjaci nisu usmjereni na njihovo rješavanje, iako upravo u to odlazi najviše novca, budući da na tome rade nedovoljno obrazovani kadrovi. Razumljivo je da se ovi problemi ne mogu zadovoljavajuće rješavati bez obrade podataka na kompjuterima. Međutim, iako već niz radnih organizacija ima materijalno poslovanje preneseno na kompjutor, analize se gotovo i ne vrše. Najčešća je praksa da se samo promjenila forma rada pa se podaci više ne obrađuju ručno već iste algoritme (uglavnom zbrajanja, oduzimanja, množenja i dijeljenja) obavlja stroj.

Funkcija je stroja u ovom slučaju da oslobodi čovjeka rutinskog intelektualnog rada kako bi se oslobođenje snage mogle usmjeriti na stvaralački rad. No za to treba prilaziti znanstvenim metodama prikupljenim podacima da bi na osnovi teorijskog znanja dobili odgovore o tome kako minimalizirati troškove i približiti utrošene količine sirovina normativima konstrukcije proizvoda.

5.4.13. Analiza informacija o energiji

U 16. fazi MONESE analiziraju se informacije o energiji koja je potrebna za racionalan rad poslovnog sistema. Tu treba poći od teorijskih mogućnosti krutih, tekućih i plinovitih goriva, te drugih oblika energije u cilju prerade sirovina u poluproizvode i gotove proizvode. Tehnički razvitak već omogućava da se ljudi oslobode napornih i opasnih fizičkih poslova, te rutinskih intelektualnih poslova, jer je ljudska energija najdragocjenija i treba je usmjeriti na proces donošenja odluka, a ne nepotrebno trošiti tamo gdje je efikasnije i humanije uključiti tehniku.

Normativ ovisi o stupnju prerade i stupnju transformacije energije. Potrebno je utvrditi, kao i za sirovinu, koliko energije pri datoj tehničkoj opremljenosti treba po jedinici proizvoda.

Analizama potrošnje energije, izračunavanjem prosječnih vrijednosti, varijanci, korelacija s ostalim tehničkim i ekonomskim, pa i kadrovskim parametrima, otkrivaju se zakonitosti koje omogućuju negiranje negativnosti i minimaliziranje energetske resursa.

Analizom troškova energije po radnim mjestima na osnovi normativa i cijena, te analizom asortimana energije na osnovi vrsta i oblika energije, dobivaju se dragocjene informacije za razvitak proizvodnje i minimalizaciju troškova.

Jedino saznanjem objektivnih zakonitosti potrošnje energije i htijenjem da se ta saznanja primijene moguće je voditi ispravnu energetske politiku.

Danas u široj zajednici odlaze velike sume akumulacije na nove investicije u energetske izvore, na žalost bez prije spomenutih analiza.

5.4.14. Analiza informacija o novčanim sredstvima, cijenama

Ovo je područje gdje vjerojatno postoji najviše pisanih analiza, a korist od primjene nije adekvatna uložnim naporima. Kratki prikaz u prethodnom dijelu rada pokazao je koliko su protivvrječne zavisnosti ekonomskih faktora i uspješnosti poslovanja. Zbrka u rezultatima u praksi je vjerojatno odraz zbrke ili u ekonomskoj teoriji, ili u ekonomskoj politici, ili u ekonomskim odlukama u radnim organizacijama.

Posebno treba ukazati na faktor inflacije. Metodološki analogno analizama utjecaja stručnosti i tehničke opremljenosti, neophodne su analize o uvozu i izvozu, dugovanjima i potraživanjima, strukturi uvoza i izvoza, strukturi investicija, strukturi budžeta s uspješnošću — dohotkom po stanovniku. Nakon toga bi analize po regijama i općinama, te radnim organizacijama i OOUR-ima još više rasvijetlile objektivne zakonitosti i pridonijele jasnijem sagledavanju utjecaja financijskih faktora.

U bilanci stanja, bilanci uspjeha i zaključnom listu nalaze se svi podaci, pa se od fondova, te kratkoročnih, srednjoročnih i dugoročnih izvora sredstava može ići do najkonkretnijih stvari. Analize zaliha materijala, poluproizvoda, gotovohi proizvoda, potraživanja i dugovanja omogućile bi bolju likvidnost i veću financijsku stabilnost.

Osnovni je ipak problem cijena i mora se konstatirati da danas nedostaje jedna validna teorija cijena. I ovdje matematička statistika može pomoći da se u beskonačnom broju podataka uoči zakonitost i dođe do jednadžbe zavisnosti za cijenu određenog proizvoda kad se znaju nezavisne varijable. Otkrivanje objektivnih zakonitosti u analiziranju uspješnosti poslovanja od radnih organizacija do država učvršćuje nas u uvjerenju da bi se tom metodologijom mogla formirati cijena C_i za proizvod A kad se znaju faktori X_i koji nam objašnjavaju varijancu cijene proizvoda A. Treba se sjetiti K. Lewina koji je rekao da o nekoj stvari ne znamo dovoljno dok je ne znamo mjeriti, a problem cijena je prostor koji ekonomisti samo tako mogu osvojiti.

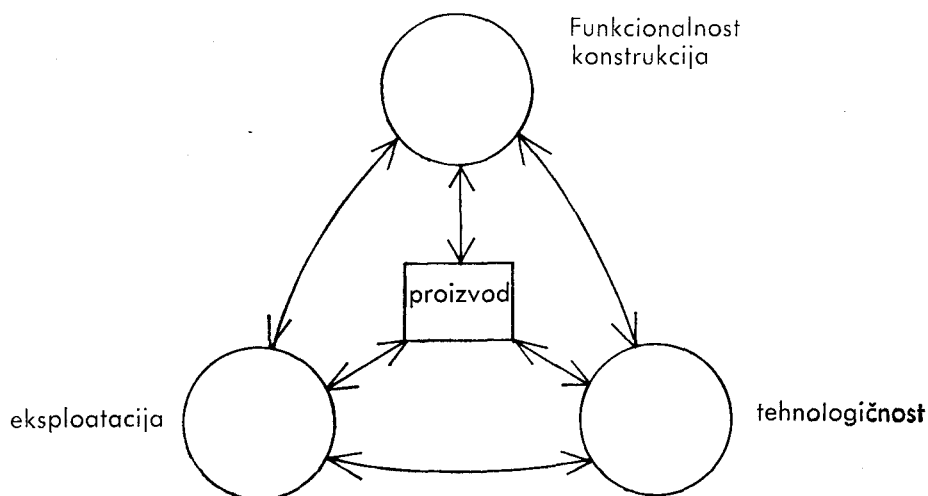
5.4.15. Analiza informacija o proizvodima i otpacima

Ukoliko su sve prethodne analize ukazale na bitne objektivne zakonitosti, ova faza će se mnogo lakše odvijati. Potrebno je znati da proizvod možemo analizirati iz tri ugla: kroz konstrukciju, kroz proizvodnju i kroz eksploataciju (19/32), vidi sl. 14.

A. Đurašević je sagledavao cjelinu i ukazivao na to kako se tehničke stručnjake previše osposobljava za konstrukciju, manje za proizvodnju, a uopće ne za eksploataciju, iako je ovo treće područje od ogromne važnosti. Tako je ogromna vrijednost proizvoda u eksploataciji (bilo da su u proizvodnji, prometu ili potrošnji), a vrlo se malo zna o njho-

voj funkcionalnosti, tehnološkičnosti i eksploataбилности. Ovdje je sve veći naglasak na pouzdanosti proizvoda, tj. vjerojatnosti ispravnog rada u izvjesnoj jedinici vremena.

Slika 14 — Odnos proizvoda, te konstrukcije proizvodnje i eksploatacije

Osim ovog tehničkog aspekta, te problema cijena kao ekonomskog aspekta, potrebno je saznati koliko proizvod zadovoljava potrebu.

Ovdje ponovo moramo imati svijest o cjelini, pa npr. za lijek treba znati ne samo kako djeluje na jedan organ već kakav efekt ima i na ostale dijelove organizma. Sve je u dubokim međusobnim zavisnostima i neminovno moramo sagledavati te zavisnosti. A. Đurašević je često ukazivao na to kako svi zajedno previše promjena unosimo u našu ljudsku zajednicu, a da nismo svjesni efekata, te da prije unošenja svake promjene treba temeljito analizirati argumente pro et contra. Daleko smo od toga da možemo dati ocjenu za svaki proizvod u tom pravcu, jer još mnogo profita proizvođača proizlazi iz nezadovoljenih potreba potrošača te uslijed kvazipotreba.

5.4.16. Analiza informacija o samoupravljanju

U 19. fazi, posljednjoj za analizu, postavlja se problem organiziranja rada poslovnog sistema na samoupravni način. Suština je samoupravljanja da asocijant suvereno odlučuje o uvjetima svoga rada, procesu samoga rada te rezultatima svoga rada udružen s ostalim asocijantima u OOUR-u. Akcent je na odlučivanju, kako se radnik ne bi sveo na izvršioca odluka drugih. Analize autora (69/1) su ukazale da se može regresionom analizom simulirati utjecaj ljudi na odluke radničkog savjeta.

M. Pastuović (122) je još više perfekcionirao metodologiju objektivnog utvrđivanja utjecaja ljudi na donošenje odluke. Put nije u daljnjem sve objektivnijem registriranju utjecaja ljudi već u otkrivanju objektivnih zakonitosti u cilju negiranja negativnosti sadašnjeg stanja i otvaranju mogućnosti za dezalijenaciju kroz neposredno samoupravljanje. Prije nego se ukaže na put i rezimiraju pretpostavke za to, korisno je ukazati na rezultate anketiranja provedenih u Osijeku.

Na pitanje koliko su zadovoljni procesom donošenja odluka u vlastitom OOUR-u, u tabeli 45 dati su odgovori u funkciji kvalifikacijske strukture.

Tabela 45.

Zadovoljstvo procesom donošenja odluka i nivo obrazovanja (u %)

	NKV	PKV	KV	SSS	VKV	VŠS	VSS	b. o.	total
Nisam upoznat	14	23	15	7	7	8	5	5	105/12
Uopće nisam zadovoljan jer se ne koriste mogućnosti	8	9	13	15	14	11	11	8	108/12
Minimalno sam zadovoljan	4	13	14	16	14	11	11	4	105/12
Djelomično sam zadovoljan	13	29	38	40	40	50	45	3	291/33
U potpunosti sam zadovoljan jer se koriste sve mogućnosti	5	10	10	14	16	14	25	2	99/11
	$Hi^2 = 452$			$P < 0,001$					

Kako vidimo, dominira djelomično zadovoljstvo i ono se povećava povećanjem kvalifikacije, a znatno je izražena tendenca nezadovoljstva. Slično je stanje i u procesu provođenja odluke pa nema svrhe i te rezultate prikazati.

Pokušalo se ići dublje u probleme čovjeka, pa se postavilo pitanje koliko on ima problema kod kuće i na poslu. Rezultati su sumirani u tabeli 46, a ponovo je korisno sagledati razlike u funkciji kvalifikacijske strukture.

Tabela 46.

Problemi radnika kod kuće i na poslu u funkciji kvalifikacijske strukture (u %)

	NKV	PKV	KV	SSS	VKV	VŠS	VSS	b. o.	total
ne tišti ga ništa ni na poslu ni kod kuće	9	20	10	11	12	11	9	3	96/11
tišti samo na poslu	5	19	14	14	14	28	36	3	128/15
tišti samo kod kuće	10	13	5	7	4	8	2	6	62/7
tište problemi i kod kuće i na poslu	26	43	55	56	60	42	45	5	418/47
	Hi ² = 259			P < 0,001					

Kako se vidi, ljudi bez većih problema kod kuće ili na poslu ima samo 11%, a većina ih ima obje vrste problema (47%). Samo probleme kod kuće češće imaju nedovoljno obrazovani, vjerojatno uslijed niskog dohotka, a samo probleme na poslu imaju najčešće visokoobrazovani kadrovi. Zanimljivo je da srednje obrazovani kadrovi SSS, VKV, KV imaju najviše problema kod kuće i na poslu, a to je u stvari najveći dio stanovništva.

Sada se postavlja pitanje koji su putovi za rješavanje problema, a rezultati su prikazani u tabeli 47.

Tabela 47.

Forme rješavanja problema u funkciji obrazovnog nivoa (u %)

	NKV	PKV	KV	SSS	VKV	VŠS	VSS	b. o.	total
misle da nema koristi razgovorom »u četiri oka« anonimnom anketom	37	51	37	45	45	31	18	4	342/39
na manjem sastanku	14	7	10	7	11	14	2	3	83/9
na zboru OOUR-a	9	7	12	7	7	14	14	6	87/10
	10	7	9	14	6	19	21	3	96/11
	8	19	23	21	25	19	27	5	169/19
	Hi ² = 100			P < 0,001					

Kako vidimo prevladava apatija, rezignacija, nevjerica da se problemi, negativnosti mogu riješiti, negirati. Takva je preko trećina zaposlenih, najčešće PKV, a najmanje VSS kadrovi, a razlika vjerojatno nastaje iz toga što obrazovaniji uviđaju da nije nužno miriti se s negativnostima.

Privatnih problema ima svaki 10. radnik, a zanimljivo je da su VSS kadrovi vrlo rijetko spremni za ovakav oblik komuniciranja. Za anonimnu anketu je svaki deseti, a najviše su svjesni koristi ove metode najobrazovaniji.

Za oblik manjih sastanaka je također svaki deseti, a za zbor gotovo svaki peti. U posljednjem retku može se vidjeti kako raste spremnost korištenja zбора kao forme razrješavanja problema što je viši obrazovni nivo. Tu pravilnost remete jedino VSS kadrovi i donekle SSS kadrovi. Kao da su previše opterećeni prošlošću i ne sagledavaju dovoljno nove mogućnosti koje pruža Ustav.

Korisno je također sagledati kako ljudi provode slobodno vrijeme, a rezultati o tome su prikazani u tabeli 48.

Tabela 48.

Provođenje slobodnog vremena u funkciji rukovođenja

	radnici	rukovodioci
1. u porodici	233/53%	37/61%
2. s društvom	65/15%	4/7 %
3. uglavnom sami	19/4 %	—
4. u radu	90/20%	18/30%

$H^2 = 9,8$

$P < 0,05$

Kako se vidi, bitnih razlika nema; preko polovice živi porodičnim životom, ali radnici su češće u društvu dok rukovodioci provode vrijeme češće u radu. Vjerojatno se iza toga krije kod radnika veća potreba za društvom (3. nivo po Maslowu), a kod rukovodilaca četvrta potreba, koju kroz rad nastoje zadovoljiti.

Samoupravljanje ima mogućnosti da više od drugih oblika društvene organizacije iskorištava stvaralačke potencijale ljudi, te se postavlja pitanje koliko se to ostvaruje. U anketi o kadrovskoj politici kod 33% minimalno, a kod 15% u potpunosti, koriste se stvaralačke mogućnosti, pa se može zaključiti da već postoje znatne rezerve iako beskrajne mogućnosti mogu istinski nastupiti tek kad se izvrši negacija negacije svrsishodnih potreba, kad ljudsko društvo uskrsne iz prirode.

• Istraživanje stvarnosti moramo makar djelomično usmjeriti prema osobnom životu ljudi, kako bismo tek donekle postavili cjelinu. Vrijedno je saznati kako problemi iz radnog vremena utječu na zadovoljstvo u slobodno vrijeme. Kod 23% zaposlenih nema znatnog utjecaja, a kod 50% postoji velik utjecaj, pa se može zaključiti da se problemi i poteškoće u znatnoj mjeri prenose i u osobni život. Vjerojatno su i tu uzroci što se 65% zaposlenih izvan radnog vremena ne osjeća dovoljno zadovoljno, ali istraživanje negativnosti na ovom području tek predstoji.

Možemo zaključiti da osnovni problemi proizlaze iz procesa rada. Prema R. Legradiću danas se razvija nov oblik klasne borbe u kojoj su na jednoj strani proleter i koji se bore za efikasno samoupravljanje, a na suprotnoj strani svi oni koji na bilo koji način koče asocijantizaciju proletera. Njih je teško identificirati jer ima malo vidljivih elemenata, tj. oni nisu vlasnici sredstava za proizvodnju — bar ne formalno, na upotrebnim stvarima za proizvodnju, već samo na novcu što su ga izvukli od rada proletera. Ova klasna borba, »na nov način« jest negacija negacije klasnog društva. Zbog toga u ovoj fazi treba analizirati sve relevantne informacije koje olakšavaju ili otežavaju razvitak samoupravnih procesa. Testiranjima ili anketiranjima (koja su najčešće moguća) mogu se saznati objektivne zakonitosti u onoj mjeri u kojoj je razvijena teorija samoupravljanja i koliko su je apsorbirali konkretni subjekti. Bitno je anketiranjem minimalizirati nesporazume među udruženim radnicima, uočiti gdje postoji sličnost i što je uzrokuje, gdje postoje razlike u mišljenjima i gdje su determinante, jer je dosta čest uzrok u slabom prijenosu informacija, u nepostojanju povratnih informacija što svakog sve više vodi u usamljenu borbu za zadovoljavanje svojih osobnih potreba ili u nepošteno grupiranje i organiziranje kako bi se zloupotrebila neorganiziranost većine. Svim tim analizama, a danas ih ima vrlo malo, moguće je osigurati pretpostavke za formiranje samoupravnog prava, za definiranje pravila o odnosima ljudi u udruženom radu. Ovdje nam kao uzor mogu poslužiti normativi koje tehnički kadrovi imaju za proizvode, energiju, sirovine, uopće optimumi iz analogne primjene društvenih znanosti. Razumljivo da će tome pridonijeti razvijenost produktivnosti, jer će omogućiti bolje zadovoljavanje potreba, iz bolje potrošnje slijedit će i bolji moral, a kroz to i pravo. No postoji i povratni utjecaj, a upravo kroz to imperativ razvijanja teorije samoupravnog prava.

Podsjetimo se, da bi u statutu OOUR-a prvi član trebao glasiti: Cilj je poslovanja maksimalizacija efikasnosti i humanosti rada, te minimalizacija zagađivanja okoline. Na osnovi toga, za svaki pojedini akt ili proces može se sagledati koliko pridonosi ili odmaže cilju. Dalje bi bilo važno da se normativno definira anketiranje kao metoda donošenja odluka, tj. da se sve udružene radnike anketira o svim relevantnim i bitnim pitanjima, te da svi prije donošenja odluka imaju saznanja o rezultatima anketiranja, odnosno o cjelini.

To bi pridonijelo kvalitetnijem odlučivanju, a u početku bi se vjerojatno došlo do saznanja da nema dovoljno znanja, te da ih treba stjecati u procesu donošenja odluka kako bi se stečena znanja primjenjivala u procesu provođenja odluka. Također je važno da OOUR garantira zadovoljenje osnovnih potreba zaposlenih, jer je to nužan uvjet da se razvije stvaralački potencijal. Razumljivo, ovo je veoma teško, upravo najteže, ali ako se ne osigura udruženo zadovoljavanje potreba nego se ono prepusti svakom pojedincu, bit će i manje efikasno i manje humano. Primjenjivanje provjerenih znanstvenih metoda također bi trebalo biti obaveza te bi prema konkretnim uvjetima trebalo primjenjivati optimizaciju proizvodnje, tehnoloških procesa, vremena rada, te ostalog. Rukovodeći kadrovi u praksi na žalost ne pokazuju interes ukoliko ih se zakonski ne prisiljava. Teško je sagledati kako drugačije osposobiti asocijante da budu suvereni u svom radu, načinu stjecanja i raspoređivanja dohotka. Moramo biti svjesni činjenice da sve analizirano nije dovoljno jer još nema zadovoljavajuće teorije slobode, znanja, htijenja, tehnike, samoupravljanja, birokracije itd. O ovoj fazi najmanje znamo i težnje da projektiramo društveni razvitak u navedenom imaju znatnu prepreku.

5.4.17. Sinteza informacija o poslovnom sistemu

U 20. fazi svatko treba imati sve bitne informacije o cjelini i kroz nju se nastoji misaono reproducirati cijeli proces rada i proizvodnje. Za sada nemamo ni zadovoljavajućih simulacija proizvodnje u tehnno-ekonomskom smislu (30), jer najpoznatiji svjetski autoritet Forrester ne polazi od međuzavisnosti varijabli već ih mehanički zbraja ili oduzima. Kritika treba odgovoriti da li put simulacije ponašanja, kako je postavljeno u proučavanju ponašanja radnih organizacija, općina, regija i na kraju država, predstavlja cjelinu, ali konačnu ocjenu mogu samo dati praksa i vrijeme.

Osnovna je pretpostavka da radnik mora više znati o objektivnim zakonitostima procesa poslovanja, a činjenica da su mnoge stvari nerazumljive radnicima determinirana je time što su nerazumljive i onima koji generiraju informacije. Istina je jednostavna, objektivna zakonitost proizvodnje može se svladati kroz srednješkolosko obrazovanje, gotovo svaki radnik ima umne predispozicije i predznanje da shvati sintezu informacija o poslovanju OOUR-a. Ipak mi još nemamo u mišljenjima ljudi misaonu reprodukciju osnovnih procesa u OOUR-u, ali bez toga se može samo reproducirati Hegelovo duhovno životinjsko carstvo, ali se ne može ući u Marxovu slobodnu asocijaciju udruženih proizvođača. Ovdje treba poći od trivijalnih postavljanja odnosa između informacija o uspješnosti, znanjima ljudi i tehničkoj opremljenosti, kao osnovnog trokuta. Zatim treba razvijati sve bolje simulacije unošenjem relevantnih varijabli za ostvarenje definiranih ciljeva.

5.4.18. Planiranje rada

U fazama od 21. do 32. vrši se predviđanje, prognoziranje, planiranje i programiranje analogno stavkama od 8. do 19. Tako se u 21. fazi planira koje informacije prikupljati za arhivu u daljnjem radu, jer će nam analize svih navedenih informacija pokazati što je od veće a što od manje važnosti. No, nije dovoljno planirati koje informacije arhivirati u tzv. mrtvu memoriju već i kako ih arhivirati, tj. osigurati što izvornije podatke, jer nesmislena grupiranja uskraćuju uvid u bogatstvo zbilje i kroz to u mogućnosti saznanja objektivnih zakonitosti. U 22. fazi se planira tok za ulaz i izlaz pošte i uopće kruženje poslovnih informacija, u 23. fazi tok teorijskih informacija, u 24. kratkoročne i dugoročne potrebe potrošača za proizvodima OOUR-a, u 25. fazi racionalno širenje u prostoru, u 26. fazi održavanje opreme i nabavke nove opreme, u 27. fazi razvitak radne snage, posebno sistematsko podizanje obrazovnog nivoa i bolje zadovoljavanje potreba, u 28. fazi rad s materijalima, sirovinama i uopće materijalnim ulazima u poslovni sistem, u 29. fazi energetska politika, u 30. fazi razvitak proizvoda i minimaliziranje otpadaka, a u 31. fazi samoupravni rad u smislu angažiranja svih u procesu donošenja odluka.

Već je rečeno, da bi ovdje za dugoročno planiranje bilo najbolje primjeniti logističku krivulju, a za manje vremenske razmake jednostavnije oblike. Također je tu od velike koristi mrežno planiranje i u tom pravcu bi se samo nepotrebno ponavljalo ono što pišu već mnogi. Potrebno je zaključiti da planiranje slijedi iz saznatih objektivnih zakonitosti razvitka i bez prethodnih faza je jalovo, pa odstupanje od plana upozorava na entropiju.

Ovako široko zahvaćena problematika se teško prati, čovjek istovremeno može kombinirati i raditi s manjim brojem informacija, pa se 12 područja djelovanja slijeva u 5 područja.

Tako se u 33. fazi definira poslovna politika na osnovi razmatranja ciljeva, potreba i svih ostalih aspekata koje smo analizirali. Unutar poslovne politike potrebno je detaljnije definirati tehničku (34 faza), ekonomsku (35. faza), kadrovsku politiku (36. faza) te algoritam za samoupravljanje (37. faza). U 38. fazi se cjelokupno donošenje odluka završava, i MONESA svakome pruža odgovore na pitanje tko, što, gdje, iz čega, kako, s kim i čim, kome, kada, koliko, kojim redom, pošto i zašto radi. Ovdje je 5 faza iz 2. varijante MONESE razrađeno u 30 faza, a to bi se, kad bi bilo svrhe, moglo i detaljnije analizirati.

5.4.19. Provođenje definiranih politika

U 39. fazi provodi se poslovna politika, za koju je odgovoran direktor OOUR-a, a u 40. fazi provodi se tehnička politika i za nju je odgovoran tehnički rukovodilac. U 41. fazi se provodi ekonomska politika, a za nju je odgovoran ekonomski rukovodilac. U praksi je ovo područje najčešće podijeljeno u ekonomsko-financijsko i komercijalno područje, a ponegdje i detaljnije, te treba odrediti osobu koja bi bila zadužena za ekonomsku politiku, a ukoliko to nije moguće preostaje širenje odgovornosti. U 42. fazi provodi se kadrovska politika i ovdje je rukovodilac kadrovskega sektora, službe ili referade odgovoran za ispravno provođenje odluka s tim u vezi, a za provođenje samoupravljanja (43. faza) odgovoran je predsjednik zbora OOUR-a.

Ovo je definiranje odgovornosti neophodno da bi demokratski centralizam funkcionirao efikasno i humano, jer u prvih 38 faza postoji maksimalna mogućnost slobode u procesu donošenja odluka, a nakon toga, kad se odluka donese, potrebna je maksimalno svjesna disciplina. Pretpostavka je da će ulaganje znatnog napora u prvim fazama, unošenje što većeg posredovanja u proces donošenja odluka, u proces stjecanja znanja, minimalizirati umne i fizičke napore, te neće biti prevelik atak na slobodu ličnosti. Nepostojanje dijalektike, dijaloga u procesu donošenja odluka, jedan je od osnovnih uzroka nezadovoljavajućeg stanja u procesu provođenja odluka, otpora provođenja odluka i javljanju dijalektike i protivrječnosti. No moramo biti svjesni da je teorija društvenog razvitka nedovoljno razvijena, da se ne znaju bitne zakonitosti o čovjeku i društvu, te da je tu osnovno ograničenje. U kojoj mjeri je teorija simulacija objektivnih zakonitosti najbolje se vidi komparacijama planiranja i ostvarivanja poslovne politike (44. faza), tehničke politike (45. faza), ekonomske politike (46. faza), kadrovske politike (47. faza) i samoupravljanja (48. faza). Kad se rukovodiocima osječkih poduzeća pitalo koliko su zadovoljni poslovnim, tehničkom, ekonomskom i kadrovskom politikom, vidjelo se da prevladava zadovoljstvo, te je 65% zadovoljno poslovnom politikom, 55% tehničkom, 55% ekonomskom, a 50% kadrovskom politikom. Izrazito nezadovoljnih poslovnom politikom ima 5%, 10% tehničkom i ekonomskom, a kadrovskom politikom 15%.

Objektivni rezultati poslovanja, efikasnost i humanost rada nisu takvi da mogu izazvati pretjerano zadovoljstvo, već se treba usmjeriti na vlastite snage i u 49. fazi izvršiti što objektivniju analizu ostvarenih rezultata u poslovanju.

Ovdje nam mora biti učitelj Lenjin, koji je ukazivao na to da je mjerilo revolucionarnosti odnos prema vlastitim greškama i treba znatno više znanja, poštenja i hrabrosti za samokritički odnos. Analiziranje uspješnosti ljudi, radnih organizacija, općina, regija i država ukazuje da efikasnost u najvećoj mjeri ovisi o subjektu i da je okrivljavanje drugih od drugorazrednog značenja. Najkonkretniji primjer je usporedba teo-

rijske i ostvarene raspodjele dohotka među privrednim granama iz koje proizlazi da se dohodak u znatnoj mjeri raspoređuje prema distribuciji resursa (znanja i kapitala). Sada je moguće diskutirati o tome koliko da od granične efikasnosti kapitala ostane unutar grane, a koliko da se distribuiraju na one koji su investirali tu granu, ali je važnije usmjeriti svjesne snage na podizanje obrazovnog nivoa jer se kroz to garantirano povećava uspješnost poslovanja, a time i bolje zadovoljavaju potrebe ljudi.

U 50. fazi dolazi do zadovoljavanja potreba i analize potrošnje mogu nam pružiti dragocjene informacije kako u slijedećoj iteraciji efikasnije i humanije zadovoljiti potrebe, kako proizvođača tako i potrošača. Nedovoljna usmjerenost prema tim ciljevima se osvećuje svima zajedno, te bismo mogli samo ponovo citirati Hegelove i Marxove misli o totalitetu potreba i slijepom načinu zadovoljavanja. Neophodna je svjesna usmjerenost prema optimalnim mogućnostima zadovoljavanja potreba, a tko je ovdje protivnik funkcionalizma, protivnik je humanizma. Ovdje nema slobode, ovdje je carstvo nužnosti koje treba proizvodnjom zadovoljiti, a samo se postavlja pitanje do koje mjere treba čovjek podrediti svoj život zadovoljavanju svojih potreba. To je na neki način baza na koju se nadograđuje duhovna nadgradnja čovjeka i društva.

Ipak, na kraju, treba se ukratko osvrnuti i na ove aspekte, iako ima mnogo praznina unutar rada, proizvodnje i DPO, na što se treba prvenstveno usmjeriti.

U pogledu morala nije se otišlo dalje od Kantovih, Hegelovih i Marxovih saznanja, i moralni imperativ ostaje da čovjek ne može biti sredstvo, da je čovjek čovjeku najviše biće, a što je najvažnije da treba ozbiljiti znanost. Dimenzija poštenja je još uvijek enigma, a bilo bi zanimljivo saznati zavisnosti poštenja i sposobnosti i uopće kako totalno ukinuti egoistično ponašanje.

U pogledu prava postoji vrlo uvjerljiva dijalektička prava R. Legradića (83) koji sve oblike prava izvodi iz zakona vrijednosti, odnosno iz povreda zakona vrijednosti, tj. iz poremećaja metamorfoze, a ovdje ostaje problem definiranja samoupravne teorije prava.

Prema R. Legradiću, društveno-političke ustanove su negacija negacije prava, jer je njihov osnovni zadatak da vrše opravdano ili nužno zlo sankcija. DPU postaju neposredno zlo kada su reakcionarne.

Prema R. Legradiću, pravo je negacija negacije morala, odnosno negacija nemorala, a moralna svijest je negacija negacije najprogresivnijih DEO. Samoupravno pravo je negacija negacije samoupravnog morala, a ovaj je negacija samoupravnih DEO. Dok djeluje zakon vrijednosti nemoral je povreda zakona vrijednosti, a u predklasnom društvu je nemoral bio povreda zakona rada. U budućem besklasnom društvu će nemoral biti povreda zakona kreativnog rada i to bi već bila samoupravna teorija prava.

Velika je nepoznanica kako dolazi do toga da se čovjek pretvara u ulogu, birokratu i uopće otuđuje od svoje humane biti. Koliko usmjerenost institucije na zadovoljavanje potreba nešto bitno mijenja, možemo za sada samo filozofirati, iako bi iskustva zemalja državnog socijalizma o školstvu i zdravstvu dale dragocjene informacije.

Problem ideologije se u krajnjoj liniji svodi na znanost, znanje, i u tom pravcu treba maksimalno djelovati, jer ima mnogo neozbiljenih mogućnosti. No kod ljudi još ima magijskih, religioznih i filozofskih kategorija i prepreke za dezalijenciju su veoma velike.

Prema Legradićevoj teoriji, umjetnost je posljednja kategorija, a — kako već Hegel kaže — i tu vlada otuđenje.

Mogli bismo na kraju reći da problemi dobra, istine i ljepote mogu izrasti na sadašnjem nivou zadovoljavanja potreba samo kao otuđenja, negacije, frustracije, koje će se to vjerojatnije moći negirati, što se osnovne potrebe prehrane, zdravlja, stanovanja itd. efikasnije i humanije zadovoljavaju.

Krajem 1975. godine izvršeno je u općini Osijek istraživanje o kulturnim problemima i potrebama, kao dio priprema za općinsku konferenciju SKH.

Već je dovoljna za ilustraciju odnosa spram kulture činjenica o spremnosti anketiranih da odgovaraju na postavljena pitanja. U nizu pitanja preko 50% nije davalo odgovore, što neosporno ukazuje da duhovna dobra još nisu u potrebnoj mjeri »roba« koja će zadovoljiti potrebe čovjeka.

Iako je, prema definiciji, kultura odnos spram svega što jest, tj. totalno materijalno i duhovno odnošenje, istraživanje je bilo usmjereno više na »duhovni« aspekt.

Od 187 anketiranih 54% nema određen odnos prema politici u kulturi je sličan kao u zdravstvu, školstvu, tj. prevladava nepoznavanje i novnik od tri aktivno potpomaže egzistenciji birokracije u kulturi, tj. prepušta da to bude nečija privatna sfera, nečija privatna svojina, kako bi Marx rekao.

Od preostalih 7% je veoma nezadovoljno, 14% je djelomično zadovoljno, a 13% je zadovoljno politikom u kulturi.

Odnos spram prostora, opreme kulturnih institucija i radnika u kulturi je sličan kao u zdravstvu, školstvu, tj. prevladava nepoznavanje i nezadovoljstvo. U pogledu korištenja tih institucija ni jednu ne koriste svi građani, a najviše se »konzumiraju« narodne pjesme i plesovi. Samo svaki treći stanovnik ne prati radnička kulturno-umjetnička društva, Glas Slavonije ne prati 44%, Radio Osijek ne sluša 48%, kazalište ne posjećuje 60%, muzej 80%, Gradsku knjižnicu 81% stanovnika. Ovo su donje granice, od kojih stanje nikako nije bolje, a gornje granice neiskorištavanja tendiraju prema 90%. Može se zaključiti kako postojeće kulturne institucije veoma neefikasno zadovoljavaju kulturne potrebe ljudi.

Što se tiče kvalitete kulturnih »roba«, stanje nije zadovoljavajuće, izuzev kod narodnih pjesama i igara.

Za ostale institucije ocjena je u najboljem slučaju prosječna i preostaje da se istraže uzroci nedovoljne kvalitete. Dosadašnje analize na planu materijalne proizvodnje su zdrav temelj za analizu rada »nadgradnje«. Dok je u materijalnoj proizvodnji niska produktivnost i efikasnost, znatan postotak »škarta« nije za očekivati manje, već, naprotiv, više »škarta« u umjetničkoj proizvodnji. Na duhovnom planu čovjek je slobodniji od objektivnih nužnosti, ovdje minuli rad — tehnika, ne igra takvu ulogu kao čovjekova aktivnost — njegovo znanje i htijenje.

U tom pravcu se i postavilo pitanje koliko se osjeća anketirani sposobnim, da bilo koja vlastita umijeća, iskustva, znanja itd. iznosi putem radija, i televizije drugima. Dok su prethodna istraživanja ukazala da je čovjek veoma slab potrošač, konzument duhovnih »roba«, izuzev televizije, koju ne prati samo 8% stanovnika, vrijedno je saznati koliko je dobar proizvođač duhovnih dobara.

Rezultati su slijedeći: 46%, tj. svaki drugi ne bi imao ništa, 10%, svaki deseti ne bi imao gotovo ništa, 17%, gotovo svaki peti bi imao, ali nema hrabrosti, 8% bi imalo, ali smatra da to ne bi druge interesiralo, 10% navodi da bi imalo i da bi to samo osrednje interesiralo ostale, a tek svaki deseti smatra da bi imao i da bi njegova poruka bila od znatnog interesa za ostale. Ovaj podatak, da svaki deseti je to u stanju slijedi iz teorije informacija, gdje se otkrilo da se u prosjeku zadržava 10% emitiranih informacija, a to nam ukazuje da je naš informacijski proces veoma stihijski.

Takvo je sadašnje stanje, i kulturne procese treba, kao i sve, usavršavati. Osnova za usavršavanje je negiranje negativnoga. Tako nam analiza onih 10% koji imaju što reći drugima pokazuje da je samo svaki stoti među NKV radnicima, svaki 33 među PKV radnicima, svaki 20 među NSS radnicima a svaki peti među VSS radnicima.

Još jednom se demonstrira važnost obrazovanosti, ne samo za materijalnu već, kako se vidi, i duhovnu proizvodnju. Amatersko bavljenje pisanjem, pjevanjem, sviranjem, glumom, plesom, je između 5 i 20%. Podsjetimo se kod toga Marxova učenja, da čovjek u komunizmu neće biti slikar, kompozitor, već će pisati, i slikati i uopće cjelovito živjeti. Relativno smo već dosta materijalno bogato društvo, naši dugoročni planovi razvitka su atraktivni, ali nedovoljno zasićeni ovim komponentama. Međusobno odnošenje ljudi sve je više moguće bazirati na moralu, ideologiji i umjetnosti koji će razvijati dobro, istinu i lijepo, a negirati zlo, neistinu i ružno. Iako to slijedi iz razvijenosti »materijalne baze« to ne slijedi samo po sebi. Najbolji su primjer industrijski visoko razvijene zemlje, gdje ekonomska razvijenost ne generira više dobra, istine i lijepoga u onoj mjeri koja iz datoga može slijediti. Tu je neophodna svjesna kulturna politika, koja počinje od roditeljskog doma, preko predškolskih ustanova do ustanova za umirovljenike. Ovdje su umjetnost i sport od ogromnog značenja, posebno u sadašnjim uvjetima

sport. Sociologija sporta nas uči da bavljenje sportom razvija kod čovjeka otpornost na frustracije i uopće teškoće koje se u radu i životu javljaju.

U sportu, koji ima relativno jednostavna pravila igre, mlado biće lakše nauči da postiže uspjeh nego u totalnom življenju, lakše nauči da uspjeh zavisi o uloženom radu, lakše nauči da uzroke neuspjeha traži u sebi a ne toliko u drugima. Nažalost sadašnji sport nedovoljno uči i razvija humanost — fair play kod ljudi. Egzaktna istraživanja su ukazala da u nogometu i rukometu nema značajne povezanosti između efikasnosti i humanosti klubova prve savezne lige. Zanimljivo je, s druge strane, da je u košarci veoma visoka povezanost između efikasnosti i humanosti, a to je rezultat suvremenijih pravila igre u košarci. Nažalost mladi ljudi, dok se bitno ne izmijene pravila igre u rukometu, nogometu, kroz te sportove neće se učiti samoupravnim odnosima među ljudima, a to je jednostavnije učiti kroz sport nego bez njega. Danas ima dosta ljudi koji se nisu sistematski bavili sportom i veća je vjerojatnost da će na relativnu deprivaciju koju doživljavaju reagirati agresijom i na kraju apatijom — rezignacijom — bezvoljnošću. Naše samoupravno socijalističko društvo može se bazirati samo na stručno obrazovanom, ideološki osposobljenom, emocionalno otpornom čovjeku, iz čega će rezultirati da će činiti što će htjeti i htjeti što će činiti, da će sve više glasno misliti (bez posredstva anonimnih anketa), da će u beskonačnost razvijati jedinstvo misli i akcije — rad pojma i pojam rada.

Veoma je teško operacionalizirati — učiniti mjerljivim, potrebu za dobrim, istinom i lijepim. Takav jedan pokušaj ukazao je da su u mogućem rasponu od 1 do 5 sadašnja potreba za dobrim 2,24, za istinitim 3,71, za lijepim 2,28, a da su aspiracije — težnje da potreba za dobrim bude 3,98, za istinitim 4,18 a za lijepim 3,84. Ove grube procjene ukazuju da dobra, istine i lijepog ima prosječno a želi se iznadprosječno, a da se nešto više teži istini u odnosu na dobro i lijepo. Sve je to u stvarnosti povezano, ne može nešto biti dobro ako nije istinito, nešto nije lijepo ako nije dobro i istinito, što uostalom ukazuje i Legradićeva teorija. Tu smo detaljnije analizirali razvijenost moralnih odnosa u radnoj i privatnoj sredini. Operacionalizirali smo razvijenost moralnih odnosa intenzitetom međusobnog pomaganja i nasuprot tome nemoralnih odnosa kao međusobnog odnaganja. U radno vrijeme stanje je prosječno i nema bitnih razlika među kvalifikacijskim skupinama, jedino je nešto veće nezadovoljstvo kod 6% KV i 8% SSS radnika. S druge strane, u privatnom životu nastaju znatne razlike u funkciji obrazovanosti. Nezadovoljno je stanjem 12% NKV radnika, 18% PKV radnika, 6% NSS radnika, 8% KV radnika, 6% SSS radnika, a nema nezadovoljnih među VKV radnicima, višom i visokom spremom. Prosječna ocjena za NKV radnike je 1,40 a za visoku stručnu spremu 4,15, te se lijepo vidi kako u jednoj slobodnoj razmjeni osjećaja i ideja u privatnom životu pravila igre su vjerojatno čišća i humanija. Takvo stanje, moramo se podsjetiti

Legradićeve teorije, slijedi iz morala kao negacije negacije društveno ekonomskih odnosa, te kada su materijalne potrebe slabije zadovoljene generiraju i slabiji moral, i obratno.

Kao slijedeći se postavlja problem koliko si čovjek može vlastitim radom graditi život koji će ga činiti zadovoljnim i sretnim. 71% stanovništva nije dalo odgovor na to pitanje. Razlike među kvalifikacijskim skupinama u znatnoj mjeri objašnjavaju saznavanje objektivne zakonitosti. 75% NKV radnika, 44% NSS radnika, 33% KV radnika, 58% SSS radnika, 11% više spremne nije znalo i/ili htjelo odgovoriti na to pitanje. Porastom obrazovnog nivoa raste razumijevanje veze između uloženog rada i ostvarenog životnog zadovoljstva. No i unutar visoke spremne ima znatnih varijacija. Tako 15% ih navodi da nisu razmišljali o tom problemu, 69% smatra da su osrednje mogućnosti, a samo 15% smatra da su znatne mogućnosti i ostvarenja na tom planu. Samo objektivna istraživanja — testiranja mogu ukazati koliko su objektivno ostvarene veze između rada koji pojedinac ulaže i položaja koji čovjek na osnovi toga ima, ali i ovi rezultati anketiranja ukazuju da u mišljenju ljudi postoji svijest o tome, iako nedovoljno jasna.

U tom smislu osnovni kulturni zadatak je ostvarenje jednakosti ljudi pred radom, što je bitni atribut marksističke revolucije. U tom pravcu još je veoma važno da se verificira koliko kod ljudi postoji svijest o tome da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja i htijenja, a greške slijede iz nedovoljnog znanja i htijenja.

51% nije dublje razmišljalo koliko su greške rezultat nedovoljnih znanja, a od onih koji su razmišljali 22% nema određeno mišljenje, 8% smatra da znanja uopće nisu uzrok greškama, 26% smatra da neznanja minimalno utječu, 30% smatraju da ponekad utječe, 13% smatra da je to dosta često slučaj, a samo 2% smatra da je uglavnom uzrok neznanje. Kad detaljnije analiziramo one koji ispravno vide da je uzrok u neznanju, vidi se da takvih ima 1% među NKV radnicima, 1% KV radnika, 3% SSS radnika a 14% visoke spremne. Kako se vidi u podjeli ljudi na one koji ne znaju da ne znaju, da ne znaju da znaju, da znaju da ne znaju i da znaju da znaju, najviše ima koji ne znaju da ne znaju. Nažalost naša cjelokupna kultura, naša cjelokupna svijest, nema dovoljno refleksije o tome.

U pogledu razumijevanja da je jedan od osnovnih uzroka u nedovoljnom htijenju refleksija je adekvatnija i samo 23% nije odgovorilo na to pitanje. Od onih koji su odgovorili 37% nema određeno mišljenje, 21% smatra da nije rezultat u nedovoljnom htijenju, 9% smatra da je to samo ponekad slučaj, 2% smatra da je to često slučaj, a samo 2% smatra da je uglavnom rezultat u nehtijenju. Sinteza ovih postavki je da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja, htijenja i tehnike. 45% nije u tom pravcu dalo naslutiti što misli, a od onih koji su imali neki odnos 19% nema određeno mišljenje, 5% se uopće ne slaže, 18% ne misli da je cilj sloboda, a prihvaća da treba znati, htjeti

i imati tehniku, 23% smatra da je cilj sloboda, ali nisu važna spomenuta sredstva, 16% se slaže sa spomenutom tvrdnjom, ali je ne bi znalo primijeniti, a svaki peti — 19%, je suglasan da se sloboda postiže beskonačnim posredovanjem znanja, htijenja i tehnike i smatra da bi umjelo živjeti po toj formuli. Ovaj posljednji odgovor daje samo 3% NKV, 9% PKV, 28% KV, 22% SSS, 50% VKV i 55% VSS radnika.

Dok u svakom čovjeku ne bude razumijevanja ovih zakonitosti, dok u svakom čovjeku ne bude misaone reprodukcije objektivnih ekonomskih i kulturnih — duhovnih procesa, živjet ćemo u prehistoriji ljudske vrste. Nakon što to bude osnova svačijeg življenja, stvorit će se pretpostavke da nastupi uskrsnuće društva iz prirode, istinsko carstvo slobode na dijalektički nadvladanom carstvu nužnosti. Ovdje kultura, posebno moral, ideologija i umjetnost igraju veoma važnu ulogu. Za sada živimo u Hegelovom svijetu, gdje je najviši mogući oblik življenja kroz umjetnost, koja je također otuđenje od ljudske suštine.

Moguća je negacija negacije umjetnosti u umjetnički život, šire gledano u društvenu zajednicu kao umjetničko djelo. Ovo bismo mogli definirati kao dugoročni cilj društvenog razvitka, a za kratkoročne se moramo zadovoljiti skromnijima (mnogima će i ovo izgledati utopijski, tj. perfekcioniranjem svrsishodnog rada u cilju maksimalizacije efikasnosti i humanosti rada i minimalizacije zagađivanja okoline). Tako nije hereza misao koju Marcuse iznosi (124/245) da društvo bude umjetničko djelo. Ovo je utopija ako se ne polazi od pretpostavke da je rad osnovni zakon razvitka, da svi fenomeni u društvu proizlaze iz rada negacijama negacija.

Mi smo u ovom radu pokušali analizirati faktore znanja, htijenja, tehnike — interakcije — udruženog rada kao osnovnih pretpostavki društvenog razvitka ka zajednici kao svjesnom proizvodu udruženih ljudi gdje bi se sve više ostvarivale dimenzije dobra, istine i lijepoga. Možda je moguće i prije razvijati potrebe dobra, istine i ljepote, možda je te potrebe moguće više ugrađivati u zadovoljenje analiziranih potreba i možda je ostvarljivo sve zajedno promatrati kao cjelinu. To dalje vodi ispitivanju mogućnosti ostvarenja sreće, kako bi rekao B. Russel — harmonije s univerzumom, ali ovdje ostajemo bez teorijskog i metodologijskog aparata, i to bi bio bijeg u filozofiju i teologiju.

To je ta cjelina, na neki način varijanca koju smo pokušali saznati, koju, kako kaže Marx, treba mijenjati, a o kojoj trebamo, kako kaže Lenjin, učiti, učiti i učiti, da bi to ostvarili.

Detaljnije o tome kako stjecati znanje, kako donositi odluke, te kako primjenjivati znanje i provoditi odluke bilo je dosta govora, ali vjerojatno malo za onoga koji hoće prilagođavati društvo ljudskoj prirodi. No put nije u traženju recepta u knjigama već u usmjerenosti na stvarne probleme.

Koliko su analizirani osnovni problemi društva, koliko je adekvatna teorija i metodologija, koliko su dobiveni rezultati odraz realnosti, koliko je interpretacija refleksija stvarnosti i, na kraju, koliko su prijedlozi s MONESOM put dezalijenacije, dat će objektivni odgovor teorijska kritika, a apsolutno objektivian odgovor verifikacija u praksi.

Literatura

1. Anđelić T.: Matrice, Beograd, 1965.
2. Anić P.: Mogućnosti razvoja industrije osječke regije, Osijek, 1970.
3. Argyris: Personality and organization, N Y 1957.
4. Aristotel: Metafizika, Kultura — Beograd, 1960.
5. Aristotel: Politika, Kultura — Beograd, 1960.
6. Babić Š.: Uvod u ekonomiku poduzeća, Zagreb, 1959.
7. Barnes: Studij pokreta i vremena, Zagreb, 1964.
8. Bujas Z. Elementi psihologije, Zagreb, 1945.
9. Bujas Z.: Psihofiziologija rada, Zagreb 1959. (sa B Petz)
10. Cerovac M.: Politička ekonomija, Osijek, 1971.
11. Cvengle: Marxovo shvatanje slobode, Sarajevo, 1974.
12. Despot B.: Humanitet tehničkog društva, Zagreb, 1969.
13. Dešić V.: Metode naučne organizacije rada, Beograd, 1968.
14. Dobrenić S.: Upravljački i informacioni sistemi u radnim organizacijama, Informator — Zagreb, 1971..
15. Dragičević A. i dr. (red): Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu, I i II, Komunist, Beograd, 1973.
16. Đurašević A.: Statistika, skripta VTS — Zagreb, 1960.
17. Đurašević A.: Projektiranje tehnoloških procesa, Zagreb 1961.
18. Đurašević A.: Razvijanje proizvoda i unapređenje proizvodnje
19. Đurašević A.: Unapređenje proizvodnje, Zagreb, 1968.
20. Đurašević A.: Uvod u teoriju proizvodnje, Zagreb, 1972.
21. Đurašević A.: Bilješke sa predavanja na III stupnju FSB, Zg.
22. Đurić M.: Problemi sociološkog metoda, Beograd, 1962.
23. Đurić M.: Sociologija M. Webera, Beograd, 1964.
24. Engels F.: Anti Diring, Kultura — Beograd, 1959.
25. Engels F.: Dijalektika prirode, Kultura — Beograd, 1950.
26. Engels F.: O historijskom materijalizmu, Kultura — Beograd, 1948.
27. Engels F.: Konspekt Kapitala, Kultura — Beograd, 1946.
28. Engels F.: Porijeklo porodice, privatne svojine i države, Beograd
29. Farkaš V.: Ekonomika Jugoslavije, Zagreb, 1970.
30. Forrester: Industrial Dynamics,
31. Freud S.: Uvod u psihoanalizu, Beograd, 1968.
32. Freud S.: Psihopatologija svakodnevnog života, Beograd, 1969.
33. Friedman G.: Kuda ide ljudski rad, Rad — Beograd, 1959.
34. Fromm E.: Zdravo društvo, Rad — Beograd, 1963.
35. Fromm E.: Bekstvo od slobode, Beograd, 1973.
36. Fung Yu-Lan: Historija kineske filozofije, Beograd, 1971.
37. Furlan I.: Moderna nastava i intenzivnije učenje, Zagreb, 1966.
38. MFourastie J.: Civilizacija sutrašnjice, Naprijed — Zagreb, 1968.
39. Galbraith J. K.: Nova industrijska država, Stvarnost — Zagreb, 1970.
40. Garaudy R.: Velika prekretnica socijalizma, Komunist — Beograd, 1970.
41. Gorupić D.: Samoupravna organizacija poduzeća, Zagreb, 1969.
42. Gorz A.: Radnička strategija i neokapitalizam, Komunist — Beograd, 1970.
43. Gurvić Ž.: Sociologija, I i II, Sarajevo, 1966.

44. Hegel G. W. F.: Historija filozofije, Beograd, 1962.
45. Hegel G. W. F.: Fenomenologija duha, Zagreb, 1955.
46. Hegel G. W. F.: Enciklopedija filozofskih znanosti, Sarajevo, 1965.
47. Hegel G. W. F.: Filozofija povijesti, Zagreb, 1966.
48. Hicks J.: Capital and Growth, Oxford, 1965.
49. Homans G. C.: Human Groups
50. Homans G. C.: Social Behavior, its elementary forms
51. Homans G. C.: Sentiments and Activities, N Y, 1962.
52. Horvat B.: Ogljed o jugoslavenskom društvu, Zagreb, 1969.
53. Horvat B.: Međusektorska analiza, Narodne novine — Zagreb, 1962.
54. Jelčić B. (red.): Ekonomika obrazovanja, Zagreb, 1973.
55. Jerovšek i dr.: Industrijska sociologija, Zagreb, 1971.
56. Kahn i dr.: Organizational Stress
57. Kardeļj E.: Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena, Beograd, 1973.
58. Keynes J. M.: Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca, Beograd, 1956.
59. Kojeva A.: Kako čitati Hegela, Sarajevo, 1964.
60. Kolektiv: Marx i savremenost, Beograd, 1967.
61. " : Organizacija rada, Zagreb, 1968.
62. " : Direktor u samoupravnim odnosima, Zagreb, 1967.
63. " : Čovjek i njegova uloga u radu, ZPZ, Zagreb, 1973.
64. " : Birokratija i tehnokratija, Beograd
65. Krech, Crtchifield, Ballachey: Individual in Society, Mc Graw Hill, 1962.
66. Krković, Momirović, Petz: Odabrana poglavlja iz psihometrije i neparametrijske statistike, Zagreb, 1966.
67. Krković A.: Bilješke za psihometriju, skripta, Zagreb, 1970.
68. Kubović B.: Regionalni aspekt privrednog razvitka Jugoslavije, Zg-1961.
69. Lauc A.: Utjecaj nekih faktora na participaciju članova u upravljanju radnom organizacijom, dipl. rad — Zagreb, 1964.
70. Lauc A.: Pokušaj novog pristupa raspodjeli osobnih dohodaka, 1970.
71. Lauc A.: Izobrazba kadrova, Savjetovanje strojara — Opatija, 1970.
72. Lauc A.: Utjecaj radničke klase i neki putovi povećanja utjecaja, 1973.
73. Lauc A.: Utjecaj radnika na uspješnost poslovanja radnje organizacije, magisterski rad, Zagreb, 1973.
74. Lawless D.: Effective management, Prentice Hall, 1972.
75. Leković D.: Marksistička teorija otuđenja, Beograd,
76. Lenjin V. I.: Država i revolucija, Kultura — Beograd, 1947.
77. Lenjin V. I.: Filozofske sveske, Kultura — Beograd, 1955.
78. Lenjin V. I.: Materijalizam i empiriokriticizam, Kultura — Beograd, 1959.
79. Lenjin V. I.: Dječja bolest ljevičarstva u komunizmu, Beograd, 1949.
80. Lenjin V. I.: Sto da se radi, Kultura — Beograd, 1949.
81. Leawitt H. J., Pondy L. R.: Readings in Managerial Psychology, University of Chicago, 1968.
82. Legradić R.: Socioterija — dijalektička teorija društva, Beograd, 1974.
83. Legradić R.: Sociologija prava, Beograd, 1974.
84. Legradić R.: Historija ekonomske teorije, Osijek, 1971.
85. Legradić R.: Opća teorija prava, Osijek, 1960.
86. Legradić R.: Teorija dijalektičke analize i sinteze, Osijek, 1974.
87. Lerner A. J.: Principi kibernetike, Beograd, 1970.
88. Likert R.: New patterns of Management, Mc Graw Hill, 1961.
89. Likert R.: Human organizations
90. Lindzey G.: Handbook of Social Psychology, Addison Wesley, 1959.
91. Lukić R.: Sociologija, Beograd
92. Lukač G.: Mladi Hegel, Kultura — Beograd, 1959.
93. Maier N.: Industrijska psihologija, Zagreb, 1965.
94. Mallet S.: Nova radnička klasa, Komunist — Beograd, 1970.
95. Mandić I.: Ljudski odnosi u poduzeću, Osijek, 1974.
96. Marcuse H.: Um i revolucija, Sarajevo, 1966.
97. Marcuse H.: Čovjek jedne dimenzije, Sarajevo, 1968.
98. Marcuse H.: Eros i civilizacija, Zagreb, 1965.

99. Marković M.: Kibernetika i njena primjena, Beograd, 1967.
100. Marx K.: Kapital I, Kultura, Zagreb, 1947.
101. Marx K.: Kapital II, III, Kultura — Beograd, 1948.
102. Marx K.: Bijeda filozofije, Beograd, 1946.
103. Marx K.: Rani radovi, Zagreb, 1953.
104. Marx K.: Izabrana djela I, II (sa F. Engels), Kultura — Beograd, 1949.
105. Marx K.: Temelji slobode (izvodi iz Gründrisse), Zagreb, 1974.
106. Marx K.: Teze o Feuerbachu
107. Mc Closkey: Operativna istraživanja, Panorma, Zagreb,
108. Mc Nemar Q.: Psychological Statistics, Wiley, 1959.
109. Meichsner: Teorija dopunskih kredita, Skoplje,
110. Merton R. K.: Social Theory and Social Structure, N Y, 1957.
112. Mikecin: Otvoreni marksizam, Zagreb,
111. Mikecin (red.): Marksizam i umjetnost, Komunist, Beograd, 1973.
113. Miller D. C.: Industrijska sociologija, Panorma, Zagreb, 1966.
114. Morgan, Stellar: Psihosociological Psychology, Mc Graw Hill, 1959.
115. Mozer C. A.: Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava, Bg, 1962.
116. Novak M.: Organizacija poduzeća, Zagreb,
117. Nikolić (red.): Samoupravljanje i suvremeni radnički pokret — antologija, Komunist — Beograd, 1973, III tom
118. Northrop F. S. C.: Logika prirodnih i društvenih nauka, Cetinje, 1968.
119. Parin V, Bajevski R.: Uvod u medicinsku kibernetiku, Beograd, 1967.
120. Parkinson C. N.: Parkinson Law, London, 1965.
121. Parsons T. (red.): Teorije o društvu, I i II, Beograd, 1959.
122. Pastuović N.: Pokušaj mjerenja stupnja utjecaja članova organizacije u radu organa upravljanja poduzeća, Zagreb, 1970.
123. Pavlič I.: Statistička teorija i primjena, Zagreb, 1965.
124. Petrović G. (red.): Dijalektika oslobođenja, Zagreb,
125. Petrović G.: Filozofija i revolucija, Zagreb, 1974.
126. Petrović M.: Informacioni sistem, disertacija, Osijek, 1974.
127. Plutchik R.: The Emotions, Facts, Theories and a New Model, N Y, 1962.
128. Pusić E.: Problemi upravljanja, Zagreb, 1971.
129. Pusić E.: Samoupravljanje u općinama i ustanovama društvenih službi u različitim fazama ekonomskog i društvenog razvitka, Zg, 1972.
130. Rihta R.: Civilizacija na raskršću, Komunist, Beograd
131. Roll: Povijest ekonomske misli,
132. Sabolović D. (red.): Politička ekonomija socijalizma, Zagreb, 1971.
133. Samuelson P.: Ekonomija, Beograd, 1971.
134. Selltitz i dr.: Research Methods in Social Relations, 1959.
135. Sergejev: Otudeni čovjek, Zagreb, 1974.
136. Shein E.: Organizational Psychology, New Yersey 1965.
137. Servan Shreiber J.: Američki izazov.
138. Skinner B. F.: Nauka i ljudsko ponašanje, Cetinje, 1969.
139. Scientific Subroutine Package (SS P) IBM
140. Stipetić V. (red.): Ekonomika Jugoslavije, Zagreb, 1970.
141. Stričević N.: Tehnologija, Osijek,
142. Supek R.: Psihologija u privredi, Beograd, 1958.
143. Supek R.: Humanistička inteligencija i politika, Zagreb, 1971.
144. Supek R.: Ispitivanje javnog mnjenja, Zagreb, 1961.
145. Šefer B.: Životni standard i privredni razvoj, Informator — Zg, 1965.
146. Šefer B.: Socijalni razvoj u samoupravnom društvu, Beograd, 1971.
147. Šošić I.: Metode ocjene parametara u nesimultanim lineranim ekonomometrijskim metodima, disertacija, Ekonomski fakultet, Zg.
148. Šošić B.: Razvoj ekonomske misli, Beograd, 1968.
149. Šuvar S.: Sociološki presjek jugoslavenskog društva, Zagreb, 1970.
150. Tinbergen J.: L'econometrie, Paris, 1954.
151. Tinbergen J.: Design development, Baltimore, 1958.
152. Tinbergen J.: Econometric models of education, OECD, 1965.

153. Todorović M.: Oslobođanje rada, Kultura — Beograd, 1965.
154. Tomeković T. Psihologija rada, Beograd, 1965.
155. Vernon P. E.: Creativity, 1970.
156. Vidović Ž.: Historija civilizacije, bilješke sa predavanja
157. Vranicki P.: Historija marksizma, I i II, Zagreb, 1961.
158. Županov J.: Samoupravljanje i društvena moć, Naše teme, Zagreb, 1969.
159. Wiener N.: Kibernetika i društvo, Beograd,
160. Wiener N.: Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine, Cambridge, 1961.
161. Wwyte W.: Čovjek organizacije, Beograd, 1967.

199. Enciklopedija Leksikografskog zavoda, Zagreb
Časopisi

201. American sociological review
202. Ekonomski pregled, Zagreb,
203. Ekonomske analize, Beograd,
204. Naše teme, Zagreb
205. Revija za psihologiju, Zagreb,
206. Revija za sociologiju, Zagreb,
207. Sociologija, Beograd,
208. Praxis, Zagreb,

Kongresi, savjetovanja

301. Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije, Portorož, 1971.
302. Samoupravni socijalistički ekonomski sistem, IV kongres ekonomista,
303. SKUPS, 1969—1972. Vrnjačka Banja
304. Participacija i samoupravljanje, međunarodni simpozij, Dubrovnik, 1972.
- 305.

Politički dokumenti

401. Ustav SFRJ
403. X kongres SKJ

Izvori podataka

501. Zavod za ekonomske ekspertize, Beograd,
502. Savezni zavod za statistiku, Beograd
503. Yearbook of National Statistics, United Nations

Izdavač:
EKONOMSKI FAKULTET U OSIJEKU

Za izdavača:
dr **IVAN MANDIĆ**

Tehnički uredio:
dr **DRAGAN MUCIĆ**

Korektor:
MAJA LAMZA-MARONIĆ, dipl. oec.

Tisak:
GIP »ŠTAMPA — Osijek

Naklada: 3000 primjeraka